

కవి రాజు వంశ వృత్తి రచయిత
 పిల్లలకు అభివృద్ధి కోసం పాఠశాలలు అనియతగారు;
 కళాకర్మ పట్ల
 ప్రేమతో నిత్యసారాధన నివహించుచున్నారు

శ్రీ పద్మ

కవి శ్రీ రోభాషణ వృత్తి

వివృతి రచయిత

విద్యార్థి - ఆచార్య

అకేళ అరుణాచలనాస్తి

విజయనగరము

1972

ప్రథమముద్రణము

౧౦౦౦ ప్రతులు

కాలివాహనశకము ౧౮౯౪

శ్రీపరీధావినామసంవత్సరము

పి. రామకృష్ణమూర్తి

మేనేజింగ్ డైరెక్టర్

వెల్ కంప్లెస్ (ప్రైవేట్) లిమిటెడ్

బాడీపేట, గుంటూరు.

సర్వస్వామ్యములు

రచయితవి

మూల్యము

రూ. 20 మాత్రము

శ్రీ గురుమూర్తియే నమః

స మి క్త

ఆంధ్రవ్యాకరణశాస్త్రమునకుఁ బ్రథమాచార్యుఁడు నన్నెచో
ర్యుఁడు. ద్వితీయాచార్యుఁ డభిర్రణాచార్యుఁడు. విదిగుఱును గుం
స్మృతభాషయందు 'ఆంధ్రశబ్దచింతామణి, విప్లవీపి నేష శాసితావళి'యను
రెండుగ్రంథముల రచించిరి. ఆరెండుగ్రంథములను జోడించి, యున్న
బలుఁడు వానిపైని "శివశిరోభూషణము" అనుపేరుపైపుల చాగువ్యాఖ్య
రచించెను. 'అహోబలపండితీయము' అని ప్రసిద్ధి మనయా వ్యాఖ్యను
దెనుఁగునఁ బూర్వులలో నొకరిద్దఁ అనువదించిరి. కాని యవి ముద్రిత
ములై వెలుఁగులోనికి వచ్చినట్లుగఁపడినవి. ముద్రితము చితకాలము
క్రిందటనే వెలువడిన మొదటిగ్రంథము బ్రహ్మశ్రీ పండిత భద్రాద్రి
రామశాస్త్రులవారియనువాదము. గండివది హైదరాబాదు ఉస్మా
నియా విశ్వవిద్యాలయపండితులగు శ్రీ చలనాచార్య గంగాచార్యుల
వారును, శ్రీ అమరేశ్వర రాజేశ్వరశర్మగారును జేసి యనువాదము.
మూడవది బ్రహ్మశ్రీ ఆకెళ్ళ అరుణాచలశాస్త్రులవారివహించిన యా
యనువాదము.

భద్రాద్రిరామశాస్త్రులవారి యనువాదము శేవలము మూలా
నుసారియై దర్పణప్రతిబింబమువలె నుండును. అనురేశమువారియనువా
దము కొన్నియెడల మూలమునఁ గలుగుసంశయముల కిందంకు వివ
రణముతో నుండును. శాస్త్రులవారి యీ "శివశిరోభూషణవిప్లవీ"
యందు యథామూలము ప్రతిపదార్థము, వివరణముమాత్రమే కాక
సన్నయగారిమార్గమునకుఁ జిన్నయసూరిమార్గమునకుఁ గలయైక్యమును,
వ్యత్యాసమును, ఆరెండిటఁ గనఁబడుగొరవలాఘవములను సందండు
నూచింపఁబడుచుండును.

శ్రీ) అరుణాచలశాస్త్రులవారు విజయనగరమహారాజసంస్కృత కళాశాలయందుఁ జదువుకొని విద్యత్పట్టము నొందినవారు. అందు “కళాప్రపూర్ణ” బ్రహ్మశ్రీ) వజ్రుల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రులవారి యాచార్యకమున నాంధ్రలక్షణగ్రంథములనెల్లఁ బఠించి గురువులయాశీః పాత్రులై, యాకళాశాలయందే చిరకాల మధ్యాపకులుగా నుండి, యాంధ్రవ్యాకరణ, ఛందోఽలంకారశాస్త్రగ్రంథములను విద్యార్థివరం పరకుఁ బాఠప్రవచన మొనర్చిఖ్యాతి నందినవారు. తరువాత రాజమహేం ద్రము గుంటూరు మున్నగుపురమాలందలి సంస్కృతకళాశాలలయందుఁ గొంతగొంతకాలము దేశికపది మలంకరించి ప్రకృతియు విశ్రాంతిఁ దీసి కొనుచున్న విద్యాపయోవృద్ధులు.

శ్రీ)శాస్త్రిగారు లక్షణగ్రంథములచిరకాలపఠన పారసములందుఁ దమకుఁ గలిగినయనుభవవిశేషములను గాలికి విడిచిపెట్టక, కళాశాలా విద్యార్థులకే కాదు, పండితులకును నుపకరించునట్లు సరిళి మగుబోధన పద్ధతిలో వార్ధకమును లెక్కింపక కవిశిరోభూషణమునకు నాంధ్రవివరణ ముగా నీగ్రంథమును రచించి ముద్రించి యాంధ్రభాషాజిజ్ఞాసువుల కందఁజేసి, యాంధ్రులసార్వకాలికకృతజ్ఞతకు భాజనులైనారు.

క్రీ.శ. ౧౧ శతాబ్దిలోఁ బ్రథమాచార్యుఁ డగునన్నయభట్టగ కుండ్రు తత్పమపదసంస్కారము హెచ్చుగను, దద్భవదేశ్యపదసంస్కారము తక్కువగను నుండునట్లు సంస్కృతభాషయం దార్యావృత్తము లలో ‘ఆంధ్రశబ్దచింతామణి’ యను చిన్నవ్యాకరణమును రచించెను. పిదప ౧౩ శతాబ్దిలో నధర్వణాచార్యుఁడు— పాణినీయమునకు వార్తిక గ్రంథమువలెఁ జింతామణికిఁ బూరకగ్రంథముగా, నాంధ్రపదసంస్కారము విపుల మొనర్చి సంస్కృతమునందే యనుష్టుప్పందమున ‘వికృతి వివేకమును’ (కారికావళిని) రచించెను. అనంతరము ౧౬ శతాబ్దితుదిని ఎలకూచి బాలసరస్వతి చింతామణికిఁ దెనుఁగునఁ జక్కనిటీక వ్రాసెను. ౧౭శతాబ్దిలో అప్పకవి యాచింతామణికే తెనుఁగునఁ బద్యమయముగా

వివరణము వ్రాయఁబూసి, సంగజ్ఞానంధిపరిచ్ఛేదములు పూర్ణముగ ను, అజంతపరిచ్ఛేదమునఁ గొంతభాగమునుమాత్రమే రచించెను. ౧౨ శతాబ్దియందని అహోబిలుఁడు, శేనుఁడు, అనునానానికొందఱు స్వత్యక్తి కవులమార్గమును విశించి, సన్నయాథర్వణాహోబలఁడితొల వ్యాకర్ణమార్గము వఱిచి వారివలెనే సంస్కృతముంగూఁ దా నీతివిశిష్టభూషణమును గదిగించెను. ఈరీతిగా సన్నయాథర్వణాహోబలఁడితొల వ్యాకర్ణమార్గము సంస్కృతభాషామయముగా వెలసినది.

సన్నయాదు మార్గముతోఁగాని, సంస్కృతప్రాకృతవ్యాకర్ణములతోఁగాని, యంతిగా సంబంధము లేక యాంధ్రవద్యముయముగా వెలసిన కేరనాదులమార్గము నేయకతి గనుపడుచున్నది. కేరన ప్రా. శ. ౧౩ శతాబ్దివాఁడు (తిక్కననిఁపయ్యాతని శిష్యుఁడు.) దశమమూలచోత్రము రచించి తనగుఁడు పగునాతివిబ్రహ్మకేర్పణిగా నిచ్చినవాఁడు. “విజ్ఞానేశ్వరము” అను ధర్మశాస్త్రమును వాండ్లకరించినవాఁడు. ఆతఁ “డాంధ్రభాషాభూషణ” మను శేనుఁడు వ్యాకర్ణమను మూలమును బదియెనిమిది వద్యములతో రచించెను. అం దాతఁడు చింతామణిపీఠ త్తక-

|| “మున్ను తేనుఁగునకు లక్షణం మెన్నఁడు నెవ్వఁడు నొప్పు నీర నొప్పది, నిద్యన్నికరము మగి మెచ్చఁగఁ నన్నయభట్టాగివిజనంబుల కగుణం” అనియె.

గీ|| సంస్కృతప్రాకృతాని లక్షణముఁ జెప్పి తేనుఁగునకు లక్షణము మున్ను తేనుఁగునకివిజనంబులకేరమి గాడ, నన్ను నిశ్యం గానింపఁచలఁ దినతిలపు గాని” అనియెఁ దానే ప్రథమాంధ్రశాబ్దికుఁడని నని చెప్పికో నెను.

దాని నూత్రగాఁ గొని ప్రథమాంధ్రవ్యాకర్ణణము భాషాభూషణమేకాని చింతామణి కాదనియు, సన్నయపేర నిటీచలివా గవనో చింతామణి రచించిరనియు నొకవాదము బయలుదేరినది. బ్రహ్మశ్రీ వజ్రుల చిసనీతారామస్వామిశాస్త్రులవా దావాదమును బ్రతిఘటించి, వావిశ్వవారు ప్రకటించిన ‘అధర్వణకారకావళి’యొద్ధాతిమునను,

‘జంతామణివిషయపరిశోధనము’నను, నన్నయకృతభారతభాగమునకును, జంతామణికిని గల లక్ష్యలక్షణసంబంధమును జూపి, యక్షరశః ఖండించి చింతామణికి ర్త భట్టారకుడే యనియుఁ జింతామణి మొదటి దనియుఁ దక్కినవి దరువాతివే యనియు ధ్రువపఱచిరి.

భాషాసంస్కారము నెడఁ గేతనగ్రంథము పరిమితమేకాని చింతామణిపాటి విప్రులమును గాదు. అందలి పరిభాషలును, సంజ్ఞలును గొన్ని పాణినీయమునకుఁగాని ప్రాకృతవ్యాకరణమునకుఁగాని సంబంధింపవు. అట్లు, ఇట్లు, ఉట్లు, డట్లు, వుట్లు మొదలగు టిత్తుల కక్షరసంజ్ఞామాత్రమేకాని వేఱుఫలము గనరాదు.

“లక్షణములు దెలిపెడిచోఁ నక్షరములు దెలియఁజేయు ననువైనక్రియన్ శిక్షార్థముగాఁ బలికితి. లాక్షణికులు తప్పగాఁ దలంపకుండు మదిన్”

అని చెప్పినాఁడు.

ఇట్లు చెప్పటవలన “వర్ణాత్కారః” అనువిధిచే ‘కార’ప్రత్యయము వర్ణమాత్రమునకు వచ్చునట్లే అకారము ననుబంధముగా సర్వత్ర కూర్చే నేమో యనుకొంద మనిన “శబ్దానీకాంతనకారము” అనియు, “ఇలముకారమునకు ద్విత్వమేని బిందుపూర్వకబుకారమేనియుఁ బొసఁగి యుండు” అనియు, “కార’ప్రత్యయమును గొన్నియెడలఁ జెప్పకపోలేదు. అకారానుబంధము ప్రాకృతసంబంధి యేమో యన - శకటరేఫము కాదు. కాని సాధురేఫ మనుబంధముగా నున్నయెడ “రితో ద్విత్వత్ - రేఫానుబంధ స్యాదేశవ్యంజనస్య నిత్యం ద్విత్వం భవతి” అని (షడ్భాషాచంద్రిక). టిత్తనుహలాదేశము ద్విత్వయుక్తమని కలదు. కాన దానితోడను సంబంధము కానరాదు. కేతనమార్గము ననుసరించి నది ‘కావ్యాంకారచూడామణి’. అందు నవమోల్లాసమునఁ గలశబ్దసంస్కారము భాషాభూషణమునకుఁ జేరువగా నున్నది. అదియును బరిమితమే. అవ్యాకరణములు రెండిటివద్దటి యంతటితో నాఁగిపోయినది.

ముద్దరాజు రామన్నగచిత్రముగు “కవిలోకసంగ్రహిణి,” గ్రంథములు
 వేంకటకవికృతముగు ‘ఆంధ్రకాముని,’ అశ్విగము నూర్గసత్వత్రముగు ‘కవి
 సంశయవిచ్ఛేదము,’ కుంచినచి నిన్నుకవికృతముగు ‘నవ్యలక్షణసంగ్ర
 సంగ్రహము; మున్నగుపద్యమయ మైనపెక్కులక్షణగ్రంథము లన్ని
 డప్పుడు వెలువడుచు వచ్చినవి. అవి సామాన్యముగా నప్పకవీయము
 వలెనే ఛందశ్శాస్త్రప్రధానములుగా నున్న నేకాని చింతామణిమున్నగు
 వానివలె వ్యాకరణప్రధానములుగా గన్పట్టవు. మధ్యకాలముం దట్టి
 లక్షణగ్రంథములు బహుముఖములుగా వెలసినవి.

నేటివలె ముద్రణాదిసౌకర్యములు లేనికారణముననో, మఱి
 యేకారణముననోకాని యాగ్రంథములు వుట్టినకాలమున్నసైతము వాని
 కధికవ్యాప్తి యున్నట్లు కనబడదు. ఉన్నను నేకొంచెమో పండితలోక
 మున నుండెడి దనవచ్చును. నన్నయాధర్వణులగ్రంథములు సంస్కృతి
 భాషామయములు; అందును లక్షణగ్రంథములు. కావున భారతాది
 గ్రంథములవలె బహుముఖవ్యాప్తి లేక యందందు మూలం బడియుండు
 టచే కేతన కాగ్రంథములయనికి జెలియకపోవచ్చును.

కేతన తానే ప్రథమలక్షణకుడనని చెప్పినవాక్యమే ప్రమాణ
 మైనపుడు “నిత్యసత్యవచనుడును” “జవహోమితర్పినుడు” నగు నన్న
 పాఠ్యుడు “విపులశబ్దశాసనుడు”నని చెప్పినవలు కప్రమాణము వన
 త్యము నగునా? అదియునుగాక—కేతన కించుమించు ననుకూలించును,
 బాలసరస్వతి మున్నగువారికిఁ బూర్వుడు నైన జక్కనకవి తన విశ్ర
 మార్కచరిత్రమున —

“ఉ. వేయిదింబులందుఁ బదితపురు పెద్దలు సత్త్వబంధముల్
 పాయక చెప్పి, రెట్లు రసబంధురవాగ్విధివాలిరామర
 రేయిలు శబ్దశాసనవరేణ్యులు నాఁగఁ బ్రకటి కైకరే
 యేయెడ నన్నపాఠ్యగతి నిర్దేశి నట్టిమహాత్ముఁ గొల్పెదక.”

అని నన్నయభట్టును శబ్దశాసనవరేణ్యునిగాఁ జెప్పినమాట యస్స
 తమా? అట్లగుచో నాశబ్దశాసన మేది యందురా? నన్నయకృత మని

నేత్రాకళబ్దానుశాసనము లభించునస్థానము చింతానగరి గుఱునది యనుకొనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు. ఈపరిశీలనమువలన-ఆంధ్రవ్యాకరణము సంస్కృతమున నవతరించుట మొదటిఘట్టము. తరువాత దాని చాయ నే వద్యమయముగా నాంధ్రమున నవతరించుట రెండవఘట్టము- అని విశద మగుచున్నది.

పిదప ౧౭ శతాబ్దిలోఁ జిన్నయసూరి రచించినయాంధ్రవ్యాకరణములయవతరణము మూడవఘట్టము. ఆతఁడు నన్నయాధర్వణుల మార్గముననే పంచపరిచ్ఛేదవిభాగముతో 'శబ్దలక్షణసంగ్రహమును', సిద్ధాంతకాముదీమార్గమున సంస్కృతభాషయందు 'నూత్రాంధ్రవ్యాకరణమును' 'వద్యాంధ్రవ్యాకరణమును' (కొంతమాత్రమే కనబడుచున్నది)రచించి, సూత్రమయముగాఁ దెలుగున 'బాలవ్యాకరణమును' రచించెను. అనంతరము శ్రీమాన్ బహుజనపల్లి సీతారామచార్యుల వారు 'త్రిలింగలక్షణశేష'మనెడి ప్రాథవ్యాకరణమును బూర్వకపుల ప్రయోగవిశేషాదాహరణములతో వ్రాసిరి.

ఈరీతిగా నాంధ్రవ్యాకరణశాస్త్రము మూడుమార్గములఁ బ్రవర్తించినది స్థూలముగా ననుకొనవచ్చును. సంస్కృతమున ముందుగా వెలువడిన నన్నయాధర్వణాహాబలపతులహృదయము తెలిసినఁగాని, యాంధ్రశబ్దశాస్త్రము కూలంకషముగా నవగతము కా దనెడితలంపునఁ జిన్నయసూరిబాలవ్యాకరణముతో మేళవించి బ్రహ్మశ్రీ వజ్రల చిన సీతారామస్వామిశాస్త్రులవారు బహుకాలము పరిశోధనము గావించి సమన్వయ మొనర్చుచు "వ్యాకరణసంహితాసర్వస్వము" అను బృహద్విమర్శనగ్రంథమును రచించిరి. ఏబదిసంవత్సరములక్రింద 'మహాపాధ్యాయ' కల్లూరి వేంకటరామశాస్త్రులవారు బాలవ్యాకరణమునకు 'గుప్తార్థప్రకాశిక' యను విపులవ్యాఖ్య రచించియున్నారు. బ్రహ్మశ్రీ వజ్రల పండితులశిష్యులైన దూసి రామమూర్తిశాస్త్రిగారు "బాలవ్యాకరణసారస్వసర్వస్వపేటిక"యనువ్యాఖ్య రచించిరి. ఈనడుమనే

‘కళాప్రపూర్ణ’ గుర్తుకొని నేంకటాచార్యుల వాదనలు విన్నవించుకొని మునందలి ప్రత్యక్షగతిలోత్పన్నము బయలుపడి ‘సహజము’ అని పిలిచి యొకవ్యాఖ్య రచించినారు. శ్రీమాన్ శ్రీభాష్య భాష్యకాగ్రములవారు ప్రౌఢవ్యాకరణమునకు ‘తత్త్వబోధిని’ యను పేరుతో కూడిన మునునోహనము నగు వ్యాఖ్య రచించినారు. ఇంకను గొప్ప గొప్ప పండితులు నూతనము లగు వ్యాకరణములు, వ్యాఖ్యలు, విమర్శనములు వ్రాయుచున్నారు; వ్రాయఁగలను; వ్రాయవలసివచ్చెను. “మొదటి ముద్రా నరస్యతీ” అనికదా పెద్దలనూర్తి.

ప్రవృత్త మనసుగింతము. అహోబలపండితీయ నానావిశేషభూషణమునకుఁ దెలుగున రెండునువాదములు కలవనియు, బ్రహ్మగ్రీ ఆకేశ్య అరుణాచలశాస్త్రులవారి యాయనువాదము మూడవదనియు నింతకు మున్న తెలిపియున్నాను. శాస్త్రులవారి “వివృతి” యనెడి యాయనువాదమందలి విశేషములు తెలుపుటకు ముందు - వివిధ భూషణకర్త యగు అహోబలపండితీనిగూర్చి ప్రశంగించుట యుపస్థుతము కాదనుకొందును.

అహోబలపండితీయము

“ప్రభంజన” పంశాబ్ధిరాకాశకాంక్షేన ... అభినవసన్నయ భట్టాచార్యేణ అహోబలపత్యచార్యేణ ... అని విశిష్టభూషణ గద్యగ్రంథము, ప్రభంజనపంశాబ్ధిరాకాశకాంక్ష ... అహోబలపత్యచార్యయ కవి మహాపాథ్యయభట్టారక ... అని కాలిందీక్షిప్తాపరిణయాశ్వాసాంతగద్యమందును - గవచ్చుటచే నహోబలపండితీ పేరు ‘ప్రభంజనము’ అని తెలియుచున్నది. విశిష్టభూషణపత్యచార్యశ్లోకములం దొకచో “వాతూలవంశగ్రణ్ఠి, సగ్వానందదాతా గహోబలపతిః-అని యుండుటచే వాతూలమువారా, ప్రభంజనమువారా యని విచారణ మొనర్చి ‘గాల్’వా రనియు, నాతని పేరు ‘సరస్వయ్య’యనియు :

బెద్దలు నిశ్చయించి 'గాలి నరసయ్య' యనుదానికే 'ప్రభంజనము లేక వాతూలము-అహోబలపతి యని సంస్కృతీకరణ మనినాను.

ఆచార్య ఖండవిల్లి లక్ష్మీరంజనముగారి యాదేశానుసారము హైదరాబాదుప్రతికి నే నుపోద్ఘాతము వ్రాయునప్పు డాంధ్రసాహిత్య పరిషత్ప్రతికలందలివ్యాసములను మాత్రమే చూచుటచే నాతనిపేరేదియో నిర్ధరింపఁజాలక "నరసయ్య" యని వ్యవహరినామ మూహించుటకంటె నరసభూపాలీయప్రయోగముల ననుసరించి 'బౌబళయ్య' యని కాని, 'ఓబయ్య' యనికాని యూహించుట గముచితము; అహోబల శబ్దమునకు వికృతులే 'బౌబళ - ఓబ శబ్దములు' అసమాత్రము సూచించితిని. తరువాత ముద్రితమై వచ్చిన హైదరాబాదు (అమరేశము వారి) ప్రతిపుట్టతుదిని గల

చ. అశుటిలకీర్తినిర్మలత నంచితుఁ డౌబళపండితుండు న

తోకఁ డనుశబ్దకాసనుఁ డహో! యని మన్నననేయ....

అనుపద్యము చూడఁగ నే 'గాలి బౌబళపండితుండు' అనునిశ్చయము నాకుఁ గలిగినది. సంస్కృతశబ్దమంజరిచివర నున్న గుమాగుసుమావళి రచించినమహాపండితులు నడిమింటి సర్వమంగళశాస్త్రి గారు 'శ్రీమధ్యమందిరకులాంబుధిపూర్ణచంద్ర శ్రీసర్వమంగళమనీషి కృతా సలీలం' అనుశ్లోకమున 'నడిమింటి' అనుపదమును "మధ్యమందిరము" అని సంస్కృతీకరించుకొనినట్లే 'గాలి' అనుపదమును 'ప్రభంజనము, వాతూలము' అనియు, 'బౌబళపండిత'పదమును, 'అహోబలపండిత'యనియుఁ దానే సంస్కృతీకరించుకొనె ననుటలో విప్రతిపత్తి కనరాదు.

ఇక నీతనివాస్తవము వినుకొండనీరులోని 'ఉమ్మిడివరమో' లేక యాప్రాంతమున నున్న మఱొక గ్రామమో యైయుండును. ఈతని గోత్ర మీగ్రంథమునఁగాని, కాళిందీకన్యాపరిణయమునఁగాని పేర్కొనఁబడలేదు. కాని అమరేశం రాజేశ్వరిశర్మగారు తమయహోబలపండి

తీయోపొద్దాతమునందు గాలివారిది భాగద్వాజరగోత్రముని శేలినిశాని
నట్లు వ్రాయుటచే నీతనిది భారద్వాజరగోత్రముని స్పష్టమైనది. ఈతని
తలిదండ్రులగుూర్చి యారెండుగ్రంథములందును గుర్తించబడినాడు.
కాని యీతనిమేనమామ యైన పోలూరి మాధవయ్యనుగూర్చి యీ
రెండింటియందును బెద్దగఁ బ్రశంసించియుండుటచే బాల్యమునందే యీ
మేనమామయింటనే పెరిగి పెద్దవాడై, యీతనిగురుత్వముననే గుఱి
శాస్త్రములను, సంస్కృతప్రాకృతాదిభాషలను నేర్చి, విశేషముగ
చున్నది.

“తం పోలూరివంశపయోధిచంద్రం, వందామపే మాధవవిద్వాంధ్రమ్” అనియు,

“దాక్షి ప్రతః జాదగౌతమపణిప్రాగ్రాధిపంబ్యావతో”

ద్రష్టుం యేఽలిలవంతి పండితజనా స్తే పూర్ణ కామః స్ఫులికు

యత్సందర్శనతో నిదర్శితఃలాప్తశద్యదాతా సత

స్వాంతాత్వంతతమాబలం త మగులం ధ్యాయామి మన్మాదులమ్”

(పాణిని, కణాదుడు, గౌతముడు, శేషుడు మున్నగు శాస్త్రు
కారులను దర్శింపఁగోరువండితే లెవనిదిగ్భ్యముచేసి పూర్ణ కామ లగు
దురో, యట్టి శాస్త్ర కారులరూపమే యనఁదగినవాఁడును, దనకర్ణాక్షశ
ద్యముచే విధేయు లగువారిమానసి కాంధ కాగమున బోఁగొట్టువాఁడును,
నాకు మేనమామయు సగుమాధవగురుని ధ్యానింతును) — అని యీ
గ్రంథమందును,

గీ. ఏమహాత్ముని దర్శింప దెసఁగ దక్ష! పాదజలచూర్చి మినివ్యాసహరి

కపిలఘటిరాజదర్శ-ఘటితమోష! మఠిని మద్దరు మాధవు నివసతింతు”

అని కాళిందీకన్యాపరిణయమందును మాధవబుధునిసకలశాస్త్ర
పాండిత్యమును, దనభక్తిభావమును బెక్కువద్యములందుఁ బ్రకటించి
కృతార్థుడయ్యెను.

ఇతఁ దనపాండిత్యమునుగూర్చియో— యీ శిష్యశిరోభాషణమొ
దాదిని

“కామం సంతోషకరశ్చ తం ..... సర్వావసీమండలే” అనియు, గ్రంథాంతమున
 సీ. కర్మకర్తర్కవాక్తర్కనాశంతివిశదమేధావిధావిలసనంబు . ....
 .... కవిశిరోభూషణంబు.”

అది కవిశిరోభూషణప్రశంసారూపమునఁ దనకుఁ గలప్రతిభావ్యుత్పత్తులగాంభీర్యమును స్వయముగా వెల్లడింప మరల విపరిపఁబూసఁబునకుక్త మగును. చింతామణిమొదటిపదనూత్రములవ్యాఖ్యానమున-
 తర్క, వ్యాకరణ, పూర్వోత్తరమీమాంస, సాలంకారశాస్త్రములందలి
 రహస్యముల నెన్నిటితో చేటలతోఁ జెరిగిజేచినాఁడు.

“అద్యాయాః పంచాశద్వర్ణాః” అనుసూత్రముమొదలు ‘వర్ణా
 గమో విశేషః’ అను చిట్టచివరనూత్రముదాఁక వ్యాకరణశాస్త్రవిష
 యములపై బహుముఖవిమర్శసము కలఁబడును. అందు సంస్కృతప్రా
 కృతివ్యాకరణముల కేసాటిభిన్నముగా నున్నను, నొక్కనన్నయాధర్వ
 ణులనుదక్ష, సన్య లగుశ్రీనాథాదిమహాకవులనుగూడ తెక్కింపక
 నిరాకరించును. తనకుఁ బూర్వ మున్నవ్యాఖ్యలలో బాలసరస్వతీయము
 నాదరించినయంతగా నప్పకవీయము నాదరింపఁడు. కాని యందందు
 దానిని స్వీకరింపకమానఁడు.

“విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్” అనుప్రథమసూత్రవ్యాఖ్యయందు —
 కవితత్వము, కవులలోనిభేదములు, కావ్యప్రయోజనములు, గణ, వృత్త,
 గుణదోషవిచారము, అరివర్గచక్రము, రాశికూటము, గ్రహములు
 వాసిఫలములు, సుదూరము చర్చింపఁబడినవి.

“తదదోషా” అనురెండవసూత్రవ్యాఖ్యయందుఁ బదగతములు,
 వర్ణగతములు, వాక్యగతములు నగుదోషములును, నలంకారములును,
 వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యస్వరూపములు, రీతి, గుణ, వృత్తి, శయ్యాదులభేదము
 లును బ్రాచీనసవీనాలంకారికమతానుసారముగా విచారింపఁబడినవి.

“సా వా గ్యా గ్రహవృత్తిః” అనుసూత్రవ్యాఖ్యయందు మీమాంస
 నకు లంగీకరించిన తాత్పర్య మనెడి వృత్తిని వ్యంజనా వృత్తియందే

యంతిర్భవింపజేయును, అభిహితస్వయాస్వితాభిధానవాదమూర్త్య
రూపనిరూపణముచేసి వివరించి కాని విడువలేదు.

తరువాతనుశ్రమాలవ్యాఖ్యయందు సగము స్వరూపము, సవ
రసములకును గల విభా, వానుభావ, నా స్వీక, వ్యభిచారిభాసము
లును, రసాభాస, రసమైత్రీ, రసనిరోధ, రసాధదేవతలను, గాఢ్యశ్రో
యగు రసధ్వనియును, గాఢ్యనేరమాలను, గవిశ్యమనకు, సోపాన
లగు ప్రతిభావ్యుత్పత్తులను నిరూపింపబడినవి. వాటియొక్కెంతో పాద
కావ్యములందలి నాయకానాయకులు, మద్యశిఖిల, పద్మిన్వదిస్త్రీ
జాతులు నివరింపబడినవి. పుంగ్వహిమారసాననానా "అపూ
ర్వము" అను కర్మజన్యగుంసాకము ప్రస్తావించబడినవి. "చక్రస్వ
శృంగార" అను నేదాంగ్రమనకు యజ్ఞపరముగా, బ్రహ్మపర
ముగా, శబ్దపరముగా, నువత్తులను జూపునది జూపి మోడర్ని, సకల
శాస్త్రములును బ్రహ్మపరములే యని ముగిసినదాంతిపరముగా సన్వ
యింపబడినవి.

ఈరీతిగా నాదశనాశ్రీకి జేసిన వ్యాఖ్యానము మాహాభాష్యము
నకుఁ బ్రసృతాహ్నికమువలె నలగానుచున్నది. ఎదనొకొండవనూత్రి
వ్యాఖ్య యంతయు పద్విధప్రాకృతిభాషావిజ్ఞానము నకు స్థానము.
"శ్రీమణివీలనిమాధవార్యకరుణప్రాప్తప్రభాషాస్ఫుర, త్సాగుణు"
కావుననే యంతిలోతుగ విమర్శింపఁగలె ననిపించును. (సంస్కృతము,
ఆంధ్రము, పద్విధప్రాకృతిములు గలిసి అష్టభాషలు.) ఇన్నివిధములైన
సర్వతోమాఖపాండిత్యవిశేషము గలవాఁడు కావుననే "అహోబలవశేః
కోవాంధ్రభాషామణి, ద్వజ్జానేనదృశోవిచక్షణమణి స్ఫూర్వావనీనం
జలే" అని మల్లచఱచి నిరసఁగలేగినాఁడు. అతనివ్యాఖ్యానము
మరయుచుండఁ జూచినీయమునకు మాహాభాష్యమువలె నన్నయాభి
ప్రేయములకుఁ దనవ్యాఖ్య యట్టిది యనుభావము వాచ్యముగాఁ గాకు
న్నను ధ్వనిరూపమున నందందు ప్యుక్త మగుచుండును.

నన్నయాథర్వణు లంగీకరించినపదాదిగత యకారమునుగూర్చి చర్చించి ప్రక్రియాగౌరవమును జూపి, తుద కా'యకారము' వ్యర్థమని లాఘవమును జూపి, చిన్నయసూరిప్రభృత్యర్వాచీనశాబ్దికులకు మార్గ దర్శకుఁ డయ్యెను. శ్రీ అరుణాచలశాస్త్రులవారు తమవివృతియందహోబలునియాసిద్ధాంతము నన్నయాథర్వణమతెగుమ్మతముకాదని సోపవత్తికముగా నిరూపించి, బాలసరస్వతీయచింతామణిపాఠమే గమంజనమనియు, నహోబలుఁ డంగీకరించిన అప్పకవివారము ప్రక్షిప్తమునీ యధ్రువపటచిరి. ఆసిరిపటచుటలోఁ జిన్నయసూరిమతము నెత్తికొని చింతామణిమత గందరిస్వరసత్యము, సూరిపాఠములోనియస్వరసత్యము నిరూపించినారు.

యరిలవల లఘుత్వాలఘుత్వవిమర్శనమున “శకారమునకు యతి ప్రాసమైత్రి సంగీకరించుటలో హేతువు లేదు” అని వైయాకరణపారిజాతమతానుసారముగా శాస్త్రుగారు బాగుగాఁ జర్చించి వ్రాసినారు.

శ్రీ శాస్త్రుగారు సామాన్యముగఁ దమవివృతిలో నహోబలుని మత మేదియో విశేషలితముగ వివరించుచు, దానికి సరియగుచిన్నయ సూరిరచన నెత్తికొని, యారెండిటిలోని గౌరవలాఘవములఁ జర్చించుచుందురు. ఆచర్చ విద్యారిలోకమన కెంతయు నుపకారక మగును. సంజ్ఞా. 40. తిజ్రధ్యశేషవష్టిత్యాదిసూత్రవ్యాఖ్యయందు “యదా, తదా” యనునవి నిత్యైకవచనాంతములని చిన్నయసూరి యేలయనెనో, యట్లనుటలోఁ గలవిశేష మేమియో వ్యక్త మొనర్చినారు.

ఇట్లే సంజ్ఞా. 32. “ద్రుతాభ్యో నః” అను సూత్రవ్యాఖ్యాంతమునఁ బ్రాధవ్యాకరణకర్త “శబ్దశాసనుఁడు ద్రుతాభ్యో నః-అని కేవల నకారగ్రహణముచేయుట ద్రుతమునకు స్థిరత్వసిద్ధికై యని తెలియపఱెను” అనువాక్యముపై శ్రీ శాస్త్రుగారు చేసినవివరణము యుక్తియుక్తముగను నెంతయు సరళముగను నున్నది.

“సంధి ర్నా చోఽచ్యవతః” అనుసూత్రవివరణమున
మంతయుఁ బూర్ణమైనదియే “తస్మాత్సంధిర్విభిన్నానునానాకీ మేనే
త్యవధేహి” యనుసంధివలనకు మున్నగుంధము విచ్ఛిన్నప్రాయము-అని
యారంభించి పూర్వవక్షసిద్ధాంతములతో నున్న గూఢాగ గూఢము
జిజ్ఞాసువులహృదయములకు హాస్యకొనుగీతని భాస్త్రిగాను ముగియ
జేలితో వివరించుట మెచ్చఁదగినది.

“పరిమితౌ సమస్తానాం” (సంధి. 49.) అనుసూత్రవివరణమున
“పరిమితే సమస్తానాం” అని వ్యాకరణసంహితాస్వస్వము చేసినపరిణా
మంగీకరించి, పరిమితశబ్దమునకుఁ గొన్నిప్రశ్నయోగ మొగులని యుక్తి
చెప్పి, దానివలన నవదాదిస్వరసంధికి మార్గము చూపినారు.

“పోశ్చ తదాద్యర్థవాచకే షూతః” (సంధి. 59) అనుసూత్ర
మున కహోబలుఁడు “యదా తదా ఇదానీంముఖవాచకా యే అత్ర
‘అవుడు’ ఇత్యాదయః, తేషు యః పుకారః, తస్య ఉకారస్యచ వా
లుక్ స్యాత్ . అవుడు, అప్పు ఇత్యాదయః” అని యున్నభాగమున
“అప్పు, అవుడు” అనురూపములే కాక “అప్పుడు, ఇప్పుడు” అని ప్రత్యే
తమున కనావశ్యకరూపములుగూడఁ గవిశిరోభూషణగ్రంథమునఁ
బ్రథమముద్రణమున నెక్కినవి; ఈగ్రంథమునను జేసినవి.

పరిశీలింప వ్యాసంకు. ప్రకాశము “ప్రథమముగపి ద్వి మల్లోః”
అను చింతామణిసూత్రముపైని ‘అన్యత్రాపి భవేద్దేశ్యం క్వచిత్పుకారి
రమృతే’ అనినవికృతివివేకకారక బయలుదేటి ‘అప్పుడు’ మున్నగువది
ములలోనియొకపకారము లోపింపఁజేయఁగా-మిగిలిన ‘పు’వర్గమే యీ
సూత్రమున గ్రహింపఁబడినది. ‘పోశ్చ’ అనుసూత్రమునకుఁ బూర్వ
మున నుండు ‘శబ్దాత్తచ్చబ్దాతః’ అనుసూత్రముచే ‘అది’ అనుదాని
లోని అకారమునకుమాత్రము లోపము విధింపఁబడినది. ఆ అకార
మొక్కదానికే కాదు, తదాద్యర్థవాచకములందలి పువర్గసంబంధి
యైన (ఉత్తశ్చ) ఉకారమునకును లోపము కలిగించుననియు, నట్లు

లోపింప 'అప్పు, అప్పుడు' అనుకూపములు సిద్ధించుననియు విశదమగుచున్నది. శాస్త్రిగా గాభాగమును వివరించుచు—పకారమున కొకసారియు, పకారోకారమున కొకసారియు లోపము కలును' అని వ్రాసిరి. పకారమున కొకసారి కలుగులోప మీసూత్రముచేతఁ గాదనియు, అన్యత్రాపి భవే దైశ్చం-అనుకారికచేఁ గలుగున్నదనియు వివరింపకున్నను హరియాశయముమాత్ర మదియే.

'చౌరే నుపధాత్వనశ్చ లు గ్వాస్యాత్' (సంధ. 11) అనుసూత్రముపై వెలువడిన కవిశిరోభూషణము ననుసరించి—చివర్ణము పరమగుచుండఁగ నుపధాభూత మైనరోపముమీఁది ఇకారము లోపించి—'అమర్చి, అమరిచి' అనురూపములు కలుగునని కలదు.

శాస్త్రిగారు తదనుసారముగానే వివరించి చివర్ణ పరకత్వమందుఁ గాక, చువర్ణపరకత్వమున రోః అనుటకుమాటు రోః అని నవరించిన యెడల 'అమర్చి' అనునొక్కరూపమేకాక, 'అమరుచ' ధాతువుపై వచ్చుయావద్రూపములు "అమర్చుచున్" ఇత్యాదిగా సిద్ధించుననిన వ్యాసం.న. నిర్ణయమును బేర్కొని 'సలడాదే రంతరుతిశ్చ' అను సూత్రముతో నీనూత్రమునకుఁ గలసంబంధమును సూచించుట నముచితముగ నున్నది. కాని యిందలి 'ఉపధ' యనుసంజ్ఞను వివరింపక యేల విడిచిరో తెలియకున్నది. పాణినీయమున 'అలోఽంత్యా త్పూర్వ ఉపధా' అని కలదు. 'అల్లు' అనఁగా అచ్చుగాని హల్లుగాని యేదయినను గావచ్చును. కావుననే తుదివర్ణమునకుఁ బూర్వవర్ణము 'ఉపధ' అని నూరి యనెను. దాని ననుసరించి, 'అమరిచి' లోని ఇకారము తుది వర్ణము. అట్టితుది ఇకారమునకుఁ బూర్వమం దున్నచకారము ఉపధయగును. చకారమునకు లోపముచేసినయెడల సన్నిష్ఠరూపము కలుగును. కాన 'అమర్చి' అనురూపసిద్ధికై తుదియచ్చునకుఁ బూర్వమం దున్న యచ్చు 'ఉపధ'యనిన సరిపడును. ఉపధ కట్టివిధిన్నపరిష్కార మే

కృతవ్యాకరణములందేని యున్నదో లేక లక్ష్యానుకీర్ణమున ఉన్నదో వట్టి లక్షణ మాంధ్రవ్యాకరణమున నంగీకారము వివరింపఁబడినది.

ప్రథమాదై భ క్తికమోద్ధిగుశ్చ హహన్ పోక్తికమార్థమే (చా. 60) అనుదానిపై సహోబలుఁడు చేసినవ్యాఖ్యను శ్రీశాస్త్రిగారు సూక్ష్మా ననువదించి, 'నూత్రపట్టివల్లు' అనునాఁడు క్షమాల్పకావయోగము నాధర్వణమతమున సాధువు కాదని యుహోబలుఁడు వివరించుట (శాస్త్రిగారు) బాలవ్యాకరణముచే సాధువని నిర్ణయించుట యంతి ము నుచితముగా నున్నది. అనూత్రవ్యాఖ్యయందే "సంతోషము+పడి, సంతోష మును" అనునపుడు "సంతోషమునుబొంది" అని యుహముకావున, 'సంతోష మును' అనుదానిద్వితీయకు "తస్యాః ప్రథమా చే జడవదానాం స్యాత్" అనుసూత్రముచేతఁ బ్రథమ రాఁగా 'సంతోషము+పడి' అను సితియందు గనడదవాదేశము రావలదా? వచ్చినచో "సంతోషంవడి, సంతోషవడి, అనునన్వయరూపములు కలుగఁబడుటెట్లు? అని యుహో బలుఁడు చేసినపూర్వపక్షమును, దానిపై నొసర్చినసిద్ధాంతిమాను 'నన్న యాధర్వణసమ్మతము గాదు-అయినను వినోదమునకై యావిషయ మిటు వివరింపఁబడుచున్నది" అని శ్రీ శాస్త్రిగారు చక్కఁగ వివరించినారు. "సంతోషము+పడి" అనియుండ వెనుకటిసూత్రముచే లోపమును, బ్రకృతసూత్రముచే బూర్ణి బిందువును వచ్చి "సంతోషవడి, సంతోషం వడి" అనురూపద్వయము కలిగినవిస్మృత-ఈలోపపూర్ణ బిందువులు మువ ర్ణకమున కాదేశములై నవి. కావున వానియందు మువర్ణకత్వము స్థాని వద్భావముచే సిద్ధించును. కావున గనడదవాదేశమువచ్చి సంతోషవడి, సంతోషంవడి, అనునన్వయరూపములు కలుగఁకరివ్వదు-అనిపూర్వపక్ష మొసర్చి "స్థానివదాదేశోఽనన్వితే" అనువాణిసియసూత్రమున "అల్లి ధియందు స్థానివద్భావము లేదు" అనియుండుటచే నిచట స్థాని యగు అల్లు మువర్ణకముకాన దాని నాశ్రయించి వకారమునకు వకాగాదేశము చేయఁబోవ లోపపూర్ణ బిందువులందు మువర్ణకరూపస్థానిధర్మము రానం

దున గనడదవాదేశము రాక “సంతోషంపడు, సంతోషపడి” అను రూపములే నిల్చునని సిద్ధాంత మొనర్చెను.

కాని యాపూర్వవక్ష మెట్టిదో సిద్ధాంతమును నట్టిదే యనిపించు చున్నది. ‘సంతోషపడు, సంతోషంపడు’ అనునవి శబ్దవల్ల వక్రియలు. సామాన్యముగా శబ్దవల్ల వకార్యములకు నియమము కనరాదు. పడు ధాతువరకత్వమున మువర్ణ కమువంటిదానికి నొకేవిధము లగుకార్యములు ఘుణాక్షరముగ సరిపడినవికదాయని యన్నిటికిని గార్యకల్పనము కుదుర నేరదు. “విజయంచేయు” అనుదానిమువర్ణ కము బిందువు, ‘నేంచే యు, విచ్చేయు’ వానియవయవార్థమును సాధించునవకాశ మేది ? కావుననే అధర్వణాచార్యులు నన్నయగారు చెప్పనిశబ్దవల్ల వక్రియలకు స్వరూపము నిరూపించుచు, “క్వచి న్నైవ వికారః స్యా ద్రూఢత్వా చ్చబ్దవల్ల వే” యని శాసించెను. దాని ననుసరించుచు ‘చేకొని’ ఇత్యాదౌ న గకారాదివర్ణ వికారః” అని యహోబలుఁడు 268 నూత్రవ్యాఖ్య యందుఁ జెప్పుచు నిచట గనడదవాదేశనిషేధమున నొచ్చిన యీ శాస్త్రచర్చ యంతయు సకాండతాండవ మనిపించుచున్నది.

“భయముపడెను” అనునెడ భయమును బొందెను-అని యర్థ మైనపు డది శబ్దవల్ల వము కాకున్నను క్షుతిలేదు. ‘భయపడి’ అనునపుడు భీతిల్లు-అనుసాముదాయికార్థమున శబ్దవల్ల వము కాశతప్పదు. అట్టియెడ “క్వచి న్నైవ వికారః స్యా” తనుమీఁదికారికచే గనడదవాదేశనిషే ధము సులభముగాఁ బ్రాప్తించుచుండ నెనుకటిశాస్త్రార్థనర్ప యం తయు వృథాయని శాస్త్రిగారియభిప్రాయమును గావచ్చును.

శబ్దవల్ల వములను గూర్చి 268 నూత్రవ్యాఖ్యలో అహోబలుఁడు చేసినవిచారణమును శాస్త్రిగారివివరణమును జూచినయెడల సర్వమును విశదము కాఁగలదు. గ్రంథవిస్తర మగునని యీవిషయ మింతతో మాని యింక నొక్కవిషయముమాత్ర ముదాహరింతును.

“ద్రుతస్య సర్వత్ర లు ప్సిమాసేషు” (74 సూ.) అనుగాని వివృతీయందుఁ దత్సమమిశ్రమాచ్ఛికసమాసములస్వరూపము విశేషితి ముగాఁ గలదు. “షష్ఠీ భవే ద్వితీయాసీత్యా” అను సూత్రమునకును “లోపశ్చ విభక్త్యాదేః” అను సూత్రమునకును గలసంబంధ ముదాహరణములతో విపులముగాఁ జర్చింపఁబడినది.

“అంద్యిందునాస్తు స ప్థమీ” అను సూత్రవివరణమునకుఁ గూడను దెలుఁగునామములమీఁదను, గ్రీకులమీఁదను సుప్తి, ప్రస్థితములును పచ్చునప్పటివి శేషములను శ్రీశాస్త్రిగారు చెక్కిగా వివరించినది. ఆవిషయము తెలియనియెడల విద్యార్థులకే కాదు, పండితులకును సుబంగితిజంతప్రక్రియ సుగమము కానేరదు.

అహోబలునిగ్రంథము ననుసరించుటయే కాక, విశేషము లున్న తావున శ్రీశాస్త్రిగారు చేసినవిమర్శనము లందందుఁ బ్రకటం గలవు. అవి పండితుల నావర్జించుకొనఁగలపటిమ పలనని నేను ప్రాయశః స్తవము కావచ్చును. కావున నీవిషయమున సహృదయు లగువిజ్ఞులే ప్రమాణము.

పరిధావిశ్వేష్టశుద్ధసప్తమీ
భానువాసరము
కాచునపల్లి (కానీసీమ) }

విద్యభూమిరేయఁడు,
‘కవితాభూషణ, విద్యుత్కవి శీఖర’
వెంపరాళ సూర్యవారాయణశాస్త్రి

కవిశిరోభూషణవివృతి

అభివాదము

- శ్లో. శ్రీవాఙ్మమా శ్రీశవిరించిశర్వా
వక్షోముఖాంగేషు సతీర్ద్ధానాః
వాగర్థపూర్ణాభ్యుదయార్థినో మే
స్వస్తిప్రదాన్యుః పురుషాః పురాణాః.
- శ్లో. అన్యోఽన్యభావావగతిక్రమోత్తే
ర్యా తోషయే త్ప్రాణికులం వచోభిః
సా నాదసౌమ్యా, శ్రుతిమాత్రగమ్యా,
బ్రాహ్మీ ముఖే ఖేలతు వేక్షరాక్షద్యా.
- శ్లో. ఆర్యప్రాకృతభాషాను యే వ్యాకృతివిచక్షణాః
తాన్ వందే శబ్దశాస్త్రాన్ముతాపారాంభోధిపారిగాన్.
- కం. ప్రాకటగీర్వాణాంధ్ర
వ్యాకరణగ్రంథనిర్వహణచణధిషణా
శ్రీకులకున్ మ్రొక్కెద భా
షాకల్పకములకుఁ జిరయశఃకాయలకున్.
- కం. శ్రీవాగనుశాసను, వి
ద్యాపన్నాన్యసి నధర్వణాచార్యు, మహా

కోవిదు బాలసరస్వతి
భావించెద నాంధ్రవాణ్ని బంధనపాలున.

- కం. సునిశితపాండిత్యోద
గ్రునిఁ గీర్తించెదను “గవిశిరోభూషణ”
ర్తను, శ్రీమదహోబలపతి
సనసరతశ్రీరఘూద్వహారైశ్చరణిన్.
- ఉ. ధీమహితుండు సన్నయ సుధీతతి మెచ్చంగ ‘నాంధ్రశిబ్బచి
తామణి’ యన్నవ్యాకృతి నొసల్పు, సహోబలనాథపండిత
గ్రామణి తత్వమస్మము ముస్రియభాష నొల్పె; దాని నా
యీమతిమన్మతానుకృతి నే ‘వివృతిన్’ వివరింతు నాంతిమన్.
- చ. విలసితశాస్త్రమట్కుమన విశ్రుతిఁ గన్నవిద్యుఁ డయ్యుహో
బలపతి దివ్యవాగ్దటలఘ్న చించినవ్యాకృతున్ మోక్షా
గులు దగఁ దెల్లనన్ ‘వివృతి’ గూర్చుట నావాస మంతి లేసియు
య్యల కన, నొటఁ బెప్పవలెనా సనభాజులమాట మీ గీటున్.
- శా. ఆయాప్రాక్తనధర్మసంస్కృతులు, శిష్టాచారములే, కాలనే
గాయత్తోద్ధతి మాటుచుండునటులనన్వనన్వృత్తులై, బ్రాంచి, భా
షాయోషామణి మాటుచుండుట ద్విజర బోటనాద్యాంధ్రవా
గాయోగస్థితి మాటుఁగాన బుధులారా! మాటుఁజొ వ్యాకృతులే.
- గీ. శబ్దసాధుత్వనిశితవిజ్ఞతను సూర్చి,
విమలబహుళాంధ్రభాషాప్రవీణతి నిడి,
మద్వివృతి యిది సువదనంపదను సుకృతిఁ
బదపదంబున సహకరింపంగ వలది.

(కీ. శ. పదునొకండవశ్లోకం నాంధ్రకవితాప్రవర్తకుఁ డగునన్న
పార్థుండు తనప్రభు వగురాజరాజుకోరికపై శ్రీవేదవ్యాసప్రాక్ష మగు
శ్రీమన్మహాభారతమును దెలిగించుట కారంభించెను. తనకాగ్యమున
కనుకూలముగ నుండుటకై యాతఁడు సంస్కృతభాషాపదములను దెలుఁ

గులోనికిఁ దెచ్చికొనుటకొఱకు యత్నమునల్పుచు నప్పు డున్నకవిపండితులవ్యవహారము ననుసరించి కొన్నిభాషావిషయకానుగమముల నిర్ణయించుకొని వానిని గీర్వాణభాషలోఁ దనజ్ఞాపకార్థము కారికలరూపమున వ్రాసికొనె ననియు, నవియే కాలాంతరమున 'చింతామణి' యను పేరఁ బరఁగినవనియు, గావుననే తరువాతివా రాకారికలను 'నన్నయభట్టియ'మని పేర్కొనుట తటస్థించిన దనియు నభిజ్ఞులు వాకొందురు. ఇందలి యనుగమములు తత్సమముల కధికముగను దెల్లుభాష కత్వల్పముగను నగపడుచున్నవి. అచ్చాంధ్రపదములసంస్కామును శాకమవలనఁ దెలియనగునని యాతఁడు తలంచెను, కావుననే "సిద్ధిల్లోకాద్వైత్యా" అని వచించియున్నాఁడు. తరువాత గణనీయతఁ గనినకవులందఱును నన్నపార్థుఁడు తనభారతమునఁ బ్రయోగించినవరణి ననుసరించి భాషాపదములఁ బ్రయోగించియే తమగ్రంథములను విరచించి కొనిరి. ఈవిషయము నప్పకవియు నహోబలపండితుఁడు సంగీకరించియున్నారు. కవులందఱు నాపద్ధతినే యనుసరించినను కాలాంతరమున వానిలోఁ గొన్నిమార్పులు కల్గినవి. వానినే తరువాతవచ్చినలాక్షణికులు నిర్వచించియున్నారు.

“అదిని శబ్దశాసనమహాకవి చెప్పిన భారతంబులొ”

నేది వచింపఁగాఁబడియె నెందును దాని నెగాని సూత్రసంపాదన లేమిచేఁ దెనుఁగుపల్కు మఱొక్కటి గూర్చి చెప్పఁగా రాదని దక్షవాటికవిరాక్షనుఁ డీనియనుంబు చేసినన్.

“అమూఁడుపర్వములలొ”

నామాన్యుఁడు నుడువులేఱఁగు లరసికొని కృతుల్ దాము రచించిరి లిక్కను ధీమణి మొదలైన తొంటి తెలుఁగుకవీంద్రుల్”

(అప్పకవీయ పీఠిక 46, 47 ప.)

“శబ్దశాసనకృతాఽఽదిమపర్వముఖ్య పర్వత్రయేణ కథితం పదమేవ యోగ్యమ్

సాంస్కృతికముగా నా దా నాకు నున్నదాని.

తేజం కృత్యో హి ని కుమార కవిగాక్షానీతి.

(వివేక చింతామణి పీఠిక 64 శ్లో.)

అప్పకవీయుఁ గవిశిరోభూషణక క్తయఁ గొన్ని పదులవత్సరముల వ్యవధానముతో నొక్కతాత్పర్యమున వా రే యగుచున్నారు. పదు నేడవ శతాబ్ది వీరికాలము. బాలసరస్వతి పదునాఱవశతాబ్దిలోనివాఁడు. అప్పకవి చెప్పినకవిరాక్షనుఁడు వీరికంటె నుమారు నూటయేబదివత్సరములకుఁ బూర్వపువాఁడ యుండవచ్చును. ఈతనినాఁటికి నన్నయకారికలకు వ్యాకరణత్వప్రతిపత్తి రూఢము కాలేదు. ఆకారికముచే నతఁ డట్లు చెప్పియుండ నోవును.

పదుమూడవశతాబ్దియం దథర్వణాచార్యులుగాను చింతామణి కారికలను వివరించిరి. వాని నప్పటిపండితు లందఱు 'సథర్వణవ్యాకరణ' మని పిలిచిన ట్లగవడుచున్నది. దాని కానాఁడు ప్రసిద్ధి లేదు. కావుననే కేతనపండితుఁడు తన దే శిల్పనకు మొట్టమొదటివ్యాకరణమని వచించి యున్నాఁడు.

పదునాఱవశతాబ్దియందు సిద్ధుఁ డొకఁడు నన్నయకారికప్రతి నొకదానిని బాలసరస్వతి కిచ్చి "దీనికిఁ గీత ప్రాయము" అని యాదేశించి పెడలిపోయెనట. అప్పుడే చింతామణికి వ్యాకరణత్వప్రతిపత్తి కల్గినదని తెలియుచున్నది. దానిని గౌలగరస్వతి కీత ప్రాయము. అది యిప్పుడు 'బాలసరస్వతీయ'మని వ్యవహరింపబడుచున్నది. పదవ మణి యేబదివత్సరములనాఁడు మతింగి శిల్పినివాసి యగుచున్నఁ దొకఁడు చింతామణిప్రతి నొకదాని నప్పకవి కిచ్చి, దానికిఁ దనుఁగు ప్రాయముని యాదేశింప నీతఁడు తద్భావము నాంధ్రవద్యములలో వివరించెను. దానినే 'యప్పకవీయ' మనుచున్నారు. కాని యందుఁ జింతామణిలోని మూడుపరిచ్ఛేదములుమాత్రమే వివరింపబడినవి. మిగిలినవి లేవు.

బాలసరస్వతి తన కొకచింతామణిప్రతియు, నప్పకవి తన కొక చింతామణిప్రతియు లభించినట్లు చెప్పుకొనిరి. కాని యారెంటికిని నాన సామ్యమేతప్ప విషయసామ్య మున్నట్లగపడదు. కవిశిరోభూషణక యగుప్రభంజనము యహోబలపతిపండితుఁ డావిషయము నీక్రిందిని నడివియున్నాఁడు.

“మతజ్ఞశైలవిశ్రేణ్యా దన్య ద్వాన్యైతిపుస్తకమ్

కాకుమార్యపుకవినా గృహీతం తత్ర వద్దతాః”

“పాఠభేదాస్తు బహవో దృశ్యంతే పుస్తకద్వయే

మయా ప్రాయ స్సరస్వత్యాః పుస్తకం పరిగృహ్యతే”

“అపార్యపుస్తకాయాఃపాఠభేదా ద్య దుత్థితమ్,

మయా సంగృహ్యతే యపం తద ప్యాఢర్వణోక్తిః”

(కవిశిరోభూషణపీఠః - 71, 72, 73 శ్లో.)

విభిన్నపాఠములతోఁ గూడినరెండుచింతామణిప్రతు లున్నట్లును నారెండుప్రతులపాఠములును విభిన్నములుగా నున్నట్లును బై గ్రంథము స్పష్టముచేయుచున్నది. ఆరెండుపాఠములలో బాలసరస్వతిపాఠమునే యహోబలపతి గ్రహించినట్లు చెప్పటచే నానాఁటిపండితు లందఱు బాలసరస్వతికి లభించినపాఠము నన్నయప్రోక్తమనియు, మిగిలినది కా దనియు నూహించియున్నట్లు వ్యక్త మగుచున్నది. మఱియు నప్పకవి పుస్తకములోనిపాఠభేదములవలన సిద్ధించినరూపముల సభర్వణకారికల వలన సంపాదించుచున్నానని యహోబలపండితుఁడు చెప్పటచే నప్ప కవీయచింతామణి యధర్వణకారికలు చెప్పినవిషయమాలతో మేళ వింపఁబడియున్నదని స్పష్టపడుచున్నది. మఱియు నాకాలమున సభర్వణ వ్యాకరణమని న్రసిద్ధి నందియున్నకారికల సహోబలపతి సంగ్రహించి వానికిఁ జింతామణికారికతో సంబంధ మున్నట్లు తెలిసికొని వాని నాయాచింతామణికారికలక్రింద జతపఱచినను నారెండింటికిని గలసంబం ధమును వ్యక్తముచేయక యప్పటి పండితాభిప్రాయానుసారముగ వానిని వేఱు వేఱు వ్యాకరణములుగ నే వ్యాఖ్యానించినాఁడని

యూహింపకలేవును. దీనిచే నగ్నాశీనులు చెప్పిన-చెప్పినన్ని 'చింతామణికారికలను బాలరూర్వణము, సభ్యులకాకిల నహోబల పతియు వ్రాసెను' అనుసిద్ధాంతము పరాశ్రమగుచున్నదిగాక!

చింతామణికారికలు నన్నయభారతభాగమునందలి తర్జనములను గంస్కరించుచున్నవనియు, సభగ్నాశీకారికలు (విక్రమి వివేకము) నన్నయభారతప్రయుక్తము లగునాంధ్రదేశ్యతద్భవములను సూక్ష్మములను చున్నవనియు నహోబలపతి యొకప్రక్క విశదముచేయుచు నామము వేటువేటు వ్యాకరణములని గ్రంథమునం దంతటను చెప్పినను నొక్కచోటమాత్ర మాసంబంధ మనగాఁజింతామణికారికవివేకము వివరమునుగంగతి నాతఁడంగీకరించినట్లగుచున్నది. "చ"వివిధ శ్లోకసంఖ్య వర్ణాష్టిట్వాదయో భవస్తీహరుల్వాదే రామన్నాం స్వస్థహి విభక్తౌ సమాసే చ' అనుసూత్రమును వ్యాఖ్యనించుచు నహోబలపతి 'హిశబ్దః=ప్రసిద్ధ్యర్థక 'హి' శబ్దప్రయోగాత్' అని వ్రాసెను. నన్నయగారు 'హి' అనుదానిని బైకారికలోఁ బ్రయోగించుటచే సభ్యగౌచార్యులుగారు దాని నాధారముగాఁ దీసికొని యావవిభక్తికార్యములను విస్తరించిరినని చెప్పికొనిరి. ఆవిషయము చింతామణివిక్రమి వివేకములకుఁ గలసంబంధమును వ్యక్తపెఱుచుచున్నది. ఆయంశము నహోబలపండితుఁ డియెడ సంగీకరించెను. ఈయెడమాత్రమే నహోబలుఁ డారెంటికిఁ గలసంబంధము సంగీకరించెనుగాని మఱివృత్తును సంగీకరింపలేదు.

"నదుగు రాదుమాట పాటియై ధగఁ జెల్లు, నొక్కఁ డాదు మాట యెక్క డెందు" అనునానుడిచొప్పున నహోబలపండితుఁ డిప్పుకవిసిద్ధాంతమునకును నప్పటికవిపండితులసిద్ధాంతమునకును, విరుద్ధముగ సిద్ధాంతముచేయుటకు జంకెనని పై విషయమునుబట్టి యూహింపవలసియున్నది. అప్పకవ్యహోబలపండితులును వారి ననుసరించి బాలబ్రాథ

వ్యాకర్తలును 'వ్రత్యయాగమావ్యయాత్మకమై యుత్వవిశిష్టసకారము ద్రుతసంజ్ఞకమని సిద్ధాంతముచేసిరి. దాని కనుగుణముగాఁ దదనంతర తవిపండితులు ప్రాచీనపారములను సరిపెట్టుటకు సాహసించుచు వచ్చిరే గాని ప్రాచీన మగువ్యంజనసకారద్రుతసిద్ధాంతము ననుసరించుట కంగీ కరింపలేదుగదా! పండితసంఘము చేసినసిద్ధాంతముల కంత ప్రాబల్య మున్నదని తేలుచున్నది.

“మయా ప్రాయ స్సరస్వత్యాః పుస్తకం పరిగృహ్యతే” అని చెప్పినట్లే యహోబలపండితుఁడు తటచుగా బాలసరస్వతీయచింతా మణిపాఠమునే యనుసరింతునని చెప్పినను నప్పకవీయాపసిద్ధాంతపార ముఁనుగూడ ననుసరింపకపోలేదు. అదియు నానాటికవిపండితుల సిద్ధాంతప్రాభవముచేతనే యని చెప్పక తప్పదు. తెనుఁగుపదముల మొదట 'యకార' ముండదని 'అద్యః క్రియాసు' అను బాలసరస్వతీయ చింతామణి చెప్పుచున్నను దాని నచట యథాస్థితముగా వ్యాఖ్యానించియు, నప్పకవీయచింతామణిలోనున్న 'వికృతివదాదా ప్రథమా స్తస్థతీయానునాసికా నస్తః క్వచిదపి నస్త ఉదూతే దన్తోష్ఠభవస్య వికృతిశబ్దాదా' అనుపాఠమునం దాదరము చూపి తెనుఁగుపదముల మొదట యకార ముండదనిచెప్పి యప్పకవీయములోని 'అద్యః క్రియాసు భూతాద్యర్థముద్వ్యోతినం వినా సర్వః' అనునవపాఠమే గమంజనమని సిద్ధాంతీకరించెను. ఇట్టివిషయము లన్నియు నాయాసూత్రములకడ నావివృత్తిగ్రంథమున సవిస్తరముగ వివరింపఁబడినవి.

రాజమహేంద్రవరమును రాజరాజమహేంద్రుఁ డనురాజు పాలించెననియు నాతనికి రత్నాంగి, చిత్రాంగి యనునిరువురు భార్య లుండిరనియు, రత్నాంగికి సారంగధరుఁ డనుకమారుఁ డుండెననియు, జిన్న భార్య యగుచిత్రాంగిమాయమాటలను నమ్మి రాజు తనకుమా మనికాలుసేతులు నజకించి యడవిలోఁబాటవేయించెననియు, నొకకథ

యాంధ్రదేశమునఁ బ్రబలిసెడి, అప్పుక్కిరిపురా, అక్కడ నాధానిమునఁ గొని యప్పకవి యిట్లు వచించెను. సారంగధరుడు చిన్నవాఁడు. పన్నయ్యగారికడ నీకారికల సభ్యులనము చేసినవియు, గొరచానివియు, పై న యాతఁ డొక సిద్ధునియనుగ్రహమునఁ గరచానివిధివల్లఁడై సిద్ధులలోఁ గలిసిపోయియు, దాను తాతప్రాచయమున పన్నపాస్వతికడ నేర్చిన సన్నయానుగమకారికల నొకవత్రిమున విభాది కాంతునొక్కటి వ్యాఖ్య వ్రాయుమని యొకంగననియు వ్రాసెను. పదునొకరికెవ శతాబ్దినుండి పదునాఱవశతాబ్దివఱకుఁ జరితామణికారిక కేరళుల కెఱుకపడకుండుటకుఁ గలపేతు నీచరిత్రమూలమునఁ గుదుగువచును న్నను జారిత్రకవిమర్శకు లీచరిత్రము మనతెనుఁగుదేశమునకు సంబంధించినది కాదనియు, మాళవదేశమునకు సంబంధించినదనియు నిష్కర్ణి చేసి చెప్పియున్నాడు. అహోబలవతియు సప్పకవి సనుకరించి యీవిషయమెల్ల వ్రాసియున్నాడు. పరిశోధకసామగ్రి నేటివఱ నానాలోచారికి లభ్యపడకుండుటయే వా రిట్లు వ్రాయుటకు పోగుకొనియుండునని యూహింపవలసియున్నది.

శ్రీమదహోబలపండితుఁడు వ్రాసిన యీవిధిలోభూషణమును బట్టి యాతని కన్ని శాస్త్రములలో నిశితపండిత్య మున్నట్లు వ్యక్తమగుచున్నది. చింతామణినిసాధాభిప్రాయములను లోకమునకు వ్యక్తపఱుచుటకై సన్నయయే తానుగా సవరించిన్నట్లు చెప్పికొనినాడు. దీనింబట్టి యాకాలమునం దింతటిపండితుఁడు హామియుకడు లేడనితోచుచున్నది. ఈతఁడు వ్రాసినకవిశిరోభూషణభాష్యమును, గాలిందీ కన్యాపరిణయప్రబంధమును దద్విషయమును వ్యక్తముచేయుచున్నవి. అయినను 'ప్రమాదో ధీమతామపి' అనునట్లుగా నాంధ్రభాషాగుంపదాయమునకు విరుద్ధములై నట్టియు, సన్నయాధర్వణుల కీష్టము కానట్టియు నిగ్నోవిషయము లిందుఁ బ్రవేశింపకపోలేదు. విధి క్రివిపరిణామాస్త్ర

యుములు, ననువృత్తులు, నపకర్షములు, స్థానివద్భావము మున్నగునవి సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రసిద్ధములై యున్నను దేమఁగువ్యాకరణము నందుఁ బ్రసిద్ధములు కావు. నన్నయాథర్వణు లట్టివాని నంగీకరించిన సూచన లెచ్చటను నగవడవు. నిరాధారముగా నట్టివానికిఁ దేమఁగు నందుఁ బ్రవేశము కల్పించుట సరికాదు. అట్టిచేతవలన నాంధ్రభాషా చంద్రవాదాయవిరుద్ధములు, నన్నయాథర్వణమత విరుద్ధములు నైనయావములు తెలుఁగునందేర్పడట కవి కారణము లైనవి.

శ్రీ శాంతి భద్రాద్రిశాస్త్రిగారు కవిశిరోభూషణమునకుఁ బెరుఁగునందు విపులవ్యాఖ్య వ్రాసియున్నారు. దానికంటె విశదముగ శ్రీ లక్ష్మీరంజనముగారు వ్రాసినది యీమధ్య వెలువడినది. నేను మాగురువర్యులగు 'కళాప్రపూర్ణ' శ్రీవజ్రుల చినసీతారామస్వామి శాస్త్రిగారియనుగ్రహముచే సంపాదించిన యాంధ్రవ్యాకరణసిద్ధాంతము లను 1936 సం॥ నుండియుఁ బౌరప్రవచనములలోఁ బ్రెచ్చుకొని పరిశీలించితిని. అప్పుడు నాకుఁ గవిశిరోభూషణమునకు వివృతిని వ్రాయవలయునని సంకల్పము కల్గినది. దానికి మాగురుపాదులుగూడ ననుమతించిరి. వారియాజ్ఞానుసారముగ దీని నప్పుడే వ్రాసితిని. కాని ముద్రించుటకుఁ దగినద్రవ్యపుష్టి లేనివాడ నగుటచే నింతవఱకు దీనిని వెలువరించు భాగ్యము నాకుఁ గల్గలేదు. ఈగ్రంథము (కవిశిరోభూషణవివృతి) పూర్వోత్తరభాగములుగ (రెండుగ) నుండవలయునని మొదటినుండియు నాచే నుద్దేశింపఁబడినది. సంజ్ఞాసంధ్యజంతపరిచ్ఛేదములను మూర్వభాగముగను, మిగిలినపరిచ్ఛేదముల నుత్తరభాగముగను బ్రకటింపఁ దలఁచితిని. కాని సుహృన్మణులసూచనల ననుసరించి, పాఠకసౌలభ్యమునకై దీని నిపు డొకే సంపుటముగఁ బ్రకటించితిని. గ్రంథాంతమునఁ జింతామణి సూత్రసంఖ్యతోఁ, గవిశిరోభూషణ విభాగసంఖ్యతో పథర్వణకారికా సూచి ననుబంధించితిని.

స మ ర్ప ను ము

“క లా వ పూ ర్ణ ”

శ్రీ వజ్రుల చిన నీతారామస్వామిశాస్త్రి మహోదయులు
 మ. అతివేలాదృతి శిక్షణం దానశి, యాద్యాంధ్రోక్తివిస్తారనం
 స్మృతి నాకున్ గలిగింపఁ, దీర్చినమదీయైరత్సృతిన్ వజ్రులా
 తతవంశోద్గరమా త్రికప్రతిరసీతారామవిద్యదృష్టా
 స్మృతిపాదాబ్జయుగంబునందు గురుపూజాపూర్తి కర్పించెదన్.

శ్రీ వ్యవరహుడు,
 వివృతిరచయిత.

బహుగభీర మగువాళ్ళలోని కొన్నింటి మునుపటి గజాగ్రీయ విజాతీయ బహుముఖపదరత్నముల సరిగా గుర్తించి సంగ్రహించాలి కేరళిని సాధ్యపడదేమో ! నాటకావిష్కరణలో బహిష్కరితములు గావించిన రత్నములలో గొన్ని కాచమాత్రము స్థిరముండకపోవు-కానీ, సీతా పరీక్షాదక్షులగు విచక్షణులు దయతో నిరూపించినచో సస్థివాని సవాళింతునని నవినయముగ మనవిచేయుచున్నాం.

గుంటూరు, అరండలే పేటలో నున్న డాక్టర్ కొలచెల వేంకటశృష్ణమూర్తిగారి సంగ్రహితకళాశాలలో 1966 జూలై 4వ తేదీన నేను పాఠ్యాధ్యక్షుడుగఁ బ్రవేశించిన నాటినుండియు పరివ్రతనాథము తీవ్రయత్నము సాగించుచుంటిని. కాని భగవదనుగ్రహము సమగ్రముగఁ గలుగవలెనుగదా ! నేను గుంటూరు వచ్చిననాటినుండియు విద్యార్థియు లగు శ్రీచన్నావధ్యుల విశ్వనాథము, M. A. (C. V. N. Dhan) రవికళాశాలాధ్యక్షులు నాయం దకారణవాత్సల్యమును జూపుచు గ్రంథముద్రణవిషయమున నన్ను తృప్తిపెల్లించుచుఁ దీవ్రప్రయత్నముతో ముద్రణమానకును, ఔండింగునకును వలసియుండు ద్రవ్యమున విశేషభాగమును సమకూర్చి నేటికి ముద్రణావసరమును బూర్తిగావించునవకాశమును గల్గించిరి. నేను గోరనంత నే నావివృత్తి పీరు తమగభీరినిశ్చితాభిప్రాయమునుగూడ నొసంగియున్నాను. మహాచారమనీషు లగుపేరికి నాశృశ్చ తాభివందనముల స్పందించుచున్నాను.

గీర్వాణాంధభాషలయందు సుసంకల్పమును, బాణీశులును, గ్రంథముద్రణాదివిషయములలో సీతానుభవజ్ఞులు నయిన వేదమూర్తులగు బ్రహ్మశ్రీ చతుర్వేది ఆచార్యశాస్త్రిగారు నా కకారణమైరి. నిరాడంబరజీవులు, వినయగుంపన్నులు, వ్యవహారచతురులు, చరోపకారపరాయణులు నగువీరు నాగ్రంథముద్రణవిషయముల నన్నింటిని దమపై వేసికొని సర్వకార్యములను స్వయంకార్యములవలె నిర్వహి

హించుచు వ్యయప్రయాసములనుగూడ గణింపకుంట నాభాగ్యము. పీరియక్షరశోధననైపుణ్యవిశేషమువలన 'కవిశిరోభూషణవివృతి' అను నాయీగ్రంథము నిర్దుష్టముగను, సమాశ్చర్యకముగను వెలువడినది. అకారణబంధపు లగునిట్టిమహాశయులకు జీవితావధిగఁ గృతిజ్ఞతతో వందనసహస్రముల సర్పించుచున్నాను.

ఆంధ్రవ్యాకరణ విద్యారహస్యములను నాకు బాధించి యీ గ్రంథమును వ్రాయుటకుఁ దగినవిజ్ఞానప్రాతాహములఁ గల్గించిన యస్మద్గురుపూజ్యపాదులు, కీ.శే. కళావ్రహ్మ, శ్రీవజ్రల చిన్మతా రామస్వామిశాస్త్రిమహోదయుల కిద్దఱిని గురుదక్షిణగా ననుభించుచుఁ గొంతఋణవిముక్తుడనగుచున్నానని తృప్తినొందుచున్నాఁడను.

డాక్టరు శ్రీ కొలచల వేంకటకృష్ణమూర్తిసంస్కృతకళాభాగ్య ధ్యక్షులుగ నుండిన కీ.శే. శ్రీ చతుర్వేది సత్యనారాయణశాస్త్రిమహోదయులవిచక్షణతతో 1966 సం.నఁ దత్కళాశాలలో నే నొకయుపాధ్యాయుడగాఁ బ్రవేశించితిని. అప్పటినుండి శ్రీ డాక్టరుగారును, వారిసతీమణి శ్రీమతి శ్యామలాంబగారును నన్నును నాసతీమణిని నాబంధుగులను దమకుటుంబసభ్యులుగా భావించి, మాకు గ్రాసవాసోద్దీప్త్యము లేకుండునట్లు పోషించినారు. నేటికి నట్లే జరుగుచున్నది. శ్రీమతి శ్యామలాంబగారు జీవించియుండఁగా నాగ్రంథోత్తరభాగమును డాక్టరు దంపతులకు సంతతిముసేయవలయునని సంకల్పించితిని. దురదృష్టవశమున శ్రీమతి శ్యామలాంబగారు జీవించియుండఁగా నాకట్టిధన్యత కలుగలేదు. నేటికిఁ గొండఱు పదాన్యులదయచే నాగ్రంథము ప్రకటింపఁబడుటచే నాసంకల్పమును డాక్టరుగారికి విన్నవింపగా వారు దయతో సంగీకరించిరి. వైదికవిధానము ననుసరించి, కీ.శే. శ్రీమతి శ్యామలాంబగారి యాబ్ధిగమయమున వారికి నాకృతి సంతతి మొనరించితిని. ఏతద్విషయమును లోకిప్రక్రియానుసారముగా మద్భంధావిష్కరణసమయమునఁ బ్రకటించితిని.

శ్రీ నేడమూర్తి వైస బహుశ్రీ గణపతి స్వామిగారియొద్ద
 శాస్త్రిగారును, నేనును గ్రంథికాలము నాడను నేనానామాలిక శ్రీ
 కాండ్లగజమిందాగుగారి సంస్కృతశిల్పి అయిన గణపతి స్వామిగారు
 లుగాఁ గలిసి పనిచేసితిమి. శ్రీ శాస్త్రిగారిలో నా కష్టమునకును, ప్రతి
 యేర్పడినది. అది సామాన్యమైనది కాదు; విశిష్టమైనది. శ్రీ శాస్త్రి
 గారు సహృదయులును, విద్వత్కవులునుగల యవ్వారు. అప్పుడొక
 నాకష్టమలనుండి సన్నేది నాకు శుభములు సమకూర్చి. కవిశాహ
 వణమును ముద్రించుట కారంభించి, శ్రీ శాస్త్రిగారి కీ విషయమును
 చెలుపుచు దీనికి వారిసమీక్షను వ్రాయ నేర్పితిని. వారి నాలోచన
 ల్యమునే నేడను జూపుచు సనేకాపూర్వాంశవిశిష్టముగుచక్కని విపుల
 సమీక్షను వ్రాసి, నాగ్రంథమునకు మెఱుగులు దీర్చిరి. 120 సూత్ర
 మున (321 పుటలో) 'యొక్క' అనుపద్యవిధ ప్రత్యయమునకుఁ బ్ర
 యోగము లేదని నేను వ్రాయఁగా "వారక మనెడిది. 'తె' ప్రతీతా
 వనంగఁ బూర్వార్థ మనంగ నీయుక్తిసంగతి లింగప్రాజాపతీలందు...."
 అనుపండితారాధ్యచరిత్రలోని ప్రయోగమును నాకుఁ జూపి యదియుఁ
 బ్రక్రియాదశయేగాని ప్రయోగదశ కాదని శ్రీ శాస్త్రిగారు సెలవిచ్చి
 నారు. ఇట్టిమహోపకారులు శరణవిద్వత్కవి శేఖరులు నగు శ్రీ శాస్త్రి
 గారికి నాహృదయపూర్వకకృతజ్ఞతాభివందనముల సన్నిచుచున్నాఁడను.

ఈగ్రంథ మెంతో కాలమక్రిందటనే వ్రాయఁబడినను నాయస
 మర్థితి నది ముద్రణభాగ్యము నందఁజాలకపోయినది. గ్రంథముద్రణము
 నకై పలువురు చాతలు నేడు ద్రవ్యసాహాయ్యము గావించి సన్నోక
 గ్రంథకర్తగ లోకమునకు నెల్లడించిరి. అట్టిచాతల కందఱును నా
 కృతజ్ఞతను విన్నవించుచున్నాను. నేను గ్రంథంబిచ్చికలోఁ బెండ్లొప్ప
 పారేగాక మఱికొందఱు పిన్నలు, పెద్దలు ప్రత్యక్షముగను, బహుము
 గను, ముద్రణకార్యమునకు ద్రవ్య మిచ్చి, యింకను మఱికొన్నివిధము

లుగ నాకుఁ దోడ్పడిరి. వారిలోఁ బిన్నలకెల్ల నాశీర్వాదములఁ బు
పుచు, బెద్దలకు నాశ్చర్యజ్ఞతను నివేదించుచున్నాను.

గుంటూరులో బ్రాడీపేట రెండవలైనులో నెలకొనియున్న
వెల్గం ముద్రణాలయమువారు నాగ్రంథమును సొగసుగను, బొంకము
గను, నాశర్వకముగను ముద్రించినారు గాన వారికిని నాశ్చర్యజ్ఞతను
చెల్పుకొనుచున్నాను.

గుంటూరు, }
29-6-1972 }

విద్యద్విరేయఁడు,
విద్యాన్ అకెళ్ళ అరుణాచలశాస్త్రి.

‘పండితరిప్పియిడు’

శ్రీ చతుర్వేదీ శాస్త్రమునామకము

గుంటూరు.

అదరదేయశీలుడు, విదాకవిజాలుడు, బాలిమచ్చకు
 రేవదికులుండు, ‘పండితరిప్పియిడు’ దీయమరేశ్వరుం డన
 న్యాపృథ్వీమధ్యస్థి మద్విష్ణుతి విశిష్యోదకుఁ డాట క్షామ్యుఁ డా
 గాదె నుహ్మద్విరేయఁ దుపకారి యకామహతుం డితలం డహూ!

మెప్పటిరసంబున

వేద య కోలు

సహృదయమహోదయలాగా !

అవ్యభాషావాగనుశాసనుఁడును, మహాభారతాంగ్గీతమునందు
 క్తుఁడును, సకలాంధ్రకవిశిరోమార్గద్బియు, సగుణన్నయభట్టాచార్య
 'లాంధ్రశబ్దచింతామణి' యను పేరి నాగ్వాప్య త్తములలో నిబంధించిన
 సూత్రముల కథర్వణాచార్యులు కొంత కాలము నకు విస్తృతముగా నిమ
 లనఁదగుకారికలను బెక్కుశ్లోకములలో వివరింపఁగా, దనువంతి మాణి
 కొంతకాలమునకు సంస్కృతపాఠ్యతాగ్రధవ్యాఖ్యనివేషించుచును, బహు
 శాస్త్రపారంగతుఁడును, 'అభినవనన్నయభట్టాచార్య' బహుదానియె
 ఁడును సగుశ్రీమదహోబలపతిపండితుఁడు తనకాలమునాటికిఁ బ్రచార
 మున నున్న బాలసరస్వతీయాప్యకవియొడిల్లినాగ్రంథముల నెన్నో పరిశీ
 లించి, వానియన్నింటికంటెను మించి యుత్సంతవిస్తృతిముగను విశద
 ముగను బహుగాదాపారణపరిపుష్టముగను "కవిశిరోభూషణ" నను పేరిఁ
 బ్రౌఢసంస్కృతభాషయందే చింతామణిని వ్యాఖ్యానించియుండిను.
 అహోబలపండితీయ మగునీవ్యాఖ్య నిద్దిఱుమాగ్గుగుపండితు లాంధ్రమున
 వివరించియుండినను, నేటిపారకలోకమాన కింకను మలభిగ్రాహ్యముగ
 నుండునట్లు బహుముఖపాండిత్యోన్నత్యసన్నత్య లగుబ్రహ్మశ్రీమ
 దాకేళ్ళ అరుణాచలశాస్త్రిమహోదయులు తనబహు కాలాధ్యాపకాను
 భవప్రవృద్ధబోధకతావ్రజ్ఞుల, శాస్త్రీయవిమర్శపరామర్శములతో
 దాని కాంధ్రభాషలో "వివృతి"ని రచించి. యాంధ్రవ్యాకరణవిద్యార్థుల
 కత్యంతోపకార మొనర్చి, విద్వదభిసంద్యమాను లుండి. శ్రీశాస్త్రీల
 వారివివృతిగుణవి శేషములను విమర్శప్రేక్షకును నిదాహరణముగఁ
 బూజ్యపాదులు, 'కవితాభూషణ, విద్వత్కవి శేఖర' ప్రముఖసార్థకలిగు
 దాంకితులు బ్రహ్మశ్రీ సంపరాల సూర్యనాగాయకశాస్త్రిమహోద
 యులు తమసమీక్షయందు నిరూపించియుంటచే నే నిటఁ దద్విషయ

మును స్పృశించుట చర్వితచర్వణ మగునుగానఁ దద్విషయమును విశించి యేతద్ద్రంధముద్రణమునకు సంబంధించినవిషయములను మాత్ర మొకింత విన్నవించును.

మాస్య శ్రీమదరుణాచలశాస్త్రివర్యులమహాత్మ్య మెఱిగిన యుదారసహృదయు లనేకులును, దచ్చివ్యవముఖులును వారికిఁ గొంత యార్థికోపపత్తిని గల్గించుచు వెంటనే యేతద్ద్రంధముద్రణ మొనర్పించుడని వారిని బ్రోత్సహించిరట. వృద్ధు లగు శాస్త్రిగారికి నది యెంతో ప్రమోదకరమే యయ్యు, వ్రాతప్రతి సంతయు సరిగఁ బరిశీలించి, వద వాక్యవిభాగాదులను గుర్తించి, ముద్రాశాలవారు కూర్చినపంక్తుల నెల్ల రెండుమూడుసార్లు ప్రత్యక్షరపరిశోధనపద్ధతితో సరిదిద్దునభ్యాసముగాని, యోషికగాని లేకుంటచే బెంగ గొనియుండ, నా కందుఁ గొంతయభ్యాసము గలదని వారి కెవ్వరో సూచించిరట. అంత శ్రీశాస్త్రిలుగా రేతన్నుద్రాక్షరపరిశోధనకార్యనిర్వహణమున నన్ను సాయపడఁగోరిరి. నిష్కామసారస్వతసేవాయజ్ఞాచరణమున జీవితశేషమును గడపునే నిది మజ్జన్మాంతరసుకృతపరిపాకసంఘటితమహాభాగ్యముగ భావించితిని. తొలుత నాయల్పజ్ఞతనబట్టి జంకియు, నిద్దాన బహుజ్ఞుడఁ గాఁగల ననునాశతో వారియాజ్ఞను శిరసాసహించితిని. దైవానుగ్రహమున నెట్లో సంపూర్తి గావించితిని. తెప్ప వాల్చక నావేయికనులతోఁ బరీక్షించినను ముద్రాపకపిశాచీ (Printer's Devil) పిహితములై యెన్నో యక్షరములు తాఱుమాత్రై యుండకపోవు. కాన నభిజ్ఞ లోకము నన్ను దయతో మన్నించి, వాని నెల్ల శ్రీశాస్త్రిగారిగోపము లుగఁ దలంపకుండుఁగాక యని వేడుకొనుచున్నాఁడ. నా కిట్టిసదవకాశమును బరమదయతోఁ గలిగించినశ్రీశాస్త్రిగారికి నాప్రణామములు.

బ్రాడీపేట, గుంటూరు.

విద్యద్విధేయుడు,

23-6-72,

‘పండితకవిప్రియ’ చతుర్వేది అమరేశ్వరశాస్త్రి.

APPRECIATION

Nannaya's Andhra Sabla Chintamani, Vibhala's Kavi Sirobhushanam and Sri Arunachala Sastry's commentary are unparalleled and will remain eternal works of outstanding originality, merit and scholarship. Sri Arunachala Sastry, a man of eighty, combines in himself the erudition and experience, sense and extra sensory perception, scholarship and creativity and has brought out the subtleties and nuances of the intricate yet difficult aspects of grammar with ease and grace. Sri Sastry's long and fruitful service to the cause of education in general and to Sanskrit in particular will be remembered long by his numerous illustrious students, spread all over the country. A man of such simplicity and virtue, humility and honesty is yet to be found by me. These good qualities proved inadequate to get the funds necessary for the publication of this monumental work that has taken away the precious part of his life. Yet he succeeded. That is a great satisfaction for me. I can neither wish nor pray for anything for I am too young and incompetent to do. This is neither an introduction of the person nor any appraisal of his work but a note from an unknown man about the well known scholar.

Brodipet, Guntur,
28-6-'72

C. V. N. Dhan, M. A.,
Principal,
RAVI'S COLLEGE.

ఆంధ్ర విషయ సూచి

1. సమీక్ష ('కవితాభూషణ' 'విద్యుత్కవిశేఖర'			
(శ్రీ వెంపరాల సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు)			
2. అభివాదము (కవిశిరోభూషణవివృతికర్త)			
3. వేడికోలు - (శ్రీ చతుర్వేది అమరేశ్వరశాస్త్రిగారు.)			
4. Appreciation - (Sri C. V. N. Dhan, M. A.)			
5. అహోబలపండితకృత 'కవిశిరోభూషణ' మంగళాచరణాదికము.			
			పుటసంఖ్య
6. సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము	...	...	1-185
7. సంధిపరిచ్ఛేదము	...	...	186-275
8. అజంతపరిచ్ఛేదము	...	...	277-444
9. హలంతపరిచ్ఛేదము	...	...	445-552
10. క్రియాపరిచ్ఛేదము	...	...	553-646
11. సన్నయభట్టాభర్వణాచార్యసూచితలిపిస్వరూపము			647
12. గ్రంథముద్రణద్రవ్యదాతలు.		...	648

కవిశ్రీ రోభూషణము

(అ హోరా బల పండితీయము)

మంగళాచరణము

శ్లో॥ శ్రీమద్భూమితలాదరీతమధివాపక్షోజసర్వజ్ఞైః
స్థాయత్కీరమణి ర్గిరీన్ద్రతనయాచిత్రాబ్జభృత్కీరణిః ।
భక్తవ్రాతమనోవ్యధాదవశాప్రోహుభృతవర్షామృతం
రామ స్సర్వజగన్తి పాగు సతతం తారుణ్యపాదనిధిః ॥ 1

శ్లో॥ తాపం నో హరతా ధగోజ్జ్వలశోఽలక్ష్మీరపాదాఞ్చితో
గాఢోన్నిద్రః లావిలాసవసతిః పద్మానుహృద్ద్యోతనః
జీవాతు స్సతతం సమస్తమనోబృన్దస్య మాద్యత్కీరణా
భేదీ కీతిలగోవిధూతి రమల శ్రీరామచన్ద్రో విభూః ॥ 2

శ్లో॥ మిత్రతాతపశో హి సాన్ద్యసహృదివ్యగ్రోరుణేహ స్సరి
న్నాథోద్ధర్త్యవిదారిమన్జులః పరివృజ్ఞపక్షాశ్రయః ।
నిర్దోషోఽమృతభూషితోద యుతో మన్దోదరీహృద్యల
గోభగోచ్చాహరణాఽపి ర్గిళగు న శ్రీరామచన్ద్రో మునిభవః ॥ 3

శ్లో॥ నిష్పేదోఽక్షేణాన్తి స్సతత మదయవా న్నన్యదా విమృశ్యోక్త
నిర్గోప స్సగ్యవర్తీ ప్రచురతిరుగుః పోషితాశేషశాః ।
స్వాధీనో రక్తభావః ప్రదితకుటిలతాదోషశాన్త్యశ్చ నిత్యం
మిత్ర శ్రీదానశోభో భవతు ముఖగో రామచన్ద్రో నరీంద్ర ॥ 4

శ్లో॥ నానాఽజాణ్డఫలాన్వితోఽదృశయశ సాస్రిభ్యమిత్రాజిత
స్వచ్ఛామేయగుణప్రసూనమహిత స్సర్వస్థదానక్షమః

శుద్ధస్వాస్తమసీస్త్వహృస్త్వధుకరై ర్నిత్యం సమాలిజ్జితో
నిర్భిజోఽనఘరామః ల్పః తరు య్నతోఽవతా న్న స్సదా.

5

శ్లో॥ యత్పాదామ్బుజబం రజో మునివరం త్రేతాగ్నిపూజాక్రియా
ః ర్ధారం ప్రచకార యత్కైరపయోజాతోజ్జ్వలా మర్గణః
పాలస్త్యామ్బుజలోచనామృదులద్వ క్షింసారపాటచ్చరో
జాత స్తం ప్రణమామి మామకమనఃపక్ష్మేజ గేహం విభుమ్.

6

శ్లో॥ సీతే తే కుచచక్రవాకయుగళం పశ్యాదుసాఽప్యద్భుతం
ప్రాప్తం నో ఖలు రామచన్ద్రకరసంస్పర్శా ద్వియోగం మిథః
ఖిన్నం నైవ పుషోష కాన్తి మధికా మిత్యాలప జ్ఞానకే
వక్షోజా పరిమర్దయ న్నముపతి త్పిహ్యం ప్రవిశ్యా త్సుఖమ్.

7

శ్లో॥ యస్మామామృతపానవై భవనకా ద్దోరీమరీక్షేక్షణా
ప్రాణేశః కటుకాలకూటగిశనే దక్ష స్స నోఽవ్యా త్రప్రభుః
రామ శ్శ్యామలకోమలామ్బుదగుచిస్తోమాభిరామః కృపా
రామా మైథిలనస్తనేస్తువదసారామా విరామాఽంహసః.

8

శ్లో॥ సంసారసీలవివర్భృత్పరిదప్తనప్త
సారోఽపి యద్భుజనతోఽభవ దిద్ధసారః
భక్తప్రజ స్త దఖిలామరనేవ్యమానం
రామాభిధానపరమామృత మాశ్రయాయః.

9

శ్లో॥ లోకే నిజం ద్యోతయితుం జనానాం
శృంగారసాధత్వ మివాతీసీలమ్
పద్మారువాచంయమపారిజాతం
వందేఽనిశం లక్ష్మణపూర్వజాతమ్.

10

శ్లో॥ లక్ష్మాయాం యదుదారవిక్రమయశస్సారప్రకాశక్రియా
దక్షోఽద్యాపి విభీషణాకృతిజయస్తమ్భ శ్చర న్నద్భుతః
యాథో రాజతి రాజతాచలనిభాహజ్కూరినిర్వాపణ
ప్రాద్యత్కిర్తిదురస్థరం త మనిశం నేవే రఘుణాం పతిమ్.

11

శ్లో॥ వసస్త మస్తరే నిత్యం శరప్రకృతిజీవయోః
వందే ఘనాఘనశ్యామం పరాత్మానం మదాశ్రయమ్.

12

- శ్లో॥ పూజ్యో విరళివాన్మ ముగ్ధుః క్రిష్ణశ్చ గాన్ధీ తు చ భేదకః
దేవా స్త దేవం గామాఖ్యం బ్రహ్మణామ్యుతం నమః. 13
- శ్లో॥ యా మాయాశిఖాః ప్రపచ్చావసనత్రాక్ష(క్షి) యా శోభాః
మాంశూయాః ప్రతిబిమ్బితా వసతి చ క్షేత్రేషు సప్తేషు యా
సత్యా త త్త్వమనీతివాక్య మపరిగృహ్యచ్ఛాచ్ఛా యా లక్షణే
జేద్యాన్యాం హృది సంస్కరం మి నిరలిం గామాభిధాం తాం విరిమి. 14
- శ్లో॥ మా గారీష్ఠ్యాబ్జనూతి ప్రముఖమరళిరస్వస్థో జ్యోతిఃశోభి
స్ఫాయస్మాటిక్యబాలమ్యమణిః పరాచిన్మృతపా గామ్యభాతః
సారేక్షా శకమాశ్రప్రసరిణపృషితి గ్రాణిసో ముపదాః
ర్దారా స్థిరా నుదారా న్నపథితగుణమణీచారుహాగా స్ఫుతైః మామి. 15
- శ్లో॥ దృగ్భృజ్జీ బాహుళాఖా కుచఫలసహితా హరళమూరియృత్
హస్తాఞ్చత్వల్లనాఙ్గా నుస్థిరతపరిమళా సత్కృపాపుష్పవారిః
సర్వాభీష్టప్రదాశ్రీ నిఖిలభువన గా స్వస్థో హేమి స్పృహీనా
శ్రీసీతాకల్పవర్తి వసతు మనసి మే పర్వదా నుప్రసాదా 16
- శ్లో॥ ఓంవర్ణరూపిణీం వస్తే వద్యర్థప్రతితిం సతీమ్
శ్రీరామనామపార్వస్థాం ఘోరామరళిశాఽపహమ్. 17
- శ్లో॥ యన్మూలం గామదేవస్య తాంసంఘం ప్రభుహంసకమ్
వాక్యై ర్దేవశిఖామూర్తై స్థాం జగద్భవనీం భిక్ష. 18
- శ్లో॥ ఆసంసార్యపి సంసారీ యన్మహిమ్నా పగార్తికః
తా మాలమ్నే సదాలమ్బం నుదమ్బ మమ్మిశార్పితామ్. 19
- శ్లో॥ యాం చినా తారితాధ్యక్షః స్పందితుం నాసి శిశ్నుయాత్
సా మాన్యా భూమిః శ్యా మే మానసి గమతాం సరా. 20
- శ్లో॥ మన్దస్మితవ్యోతిజతోడుకాన్తా
మిన్దిన్దిరీబృన్దసమాలకాన్తామ్
బృన్దారకీపన్దిరపాదుకాన్తాం
వన్దేతికాన్తాం రఘురామకాన్తామ్. 21

- శ్లో॥ మారిసానీసహితే వసంతం భ్రమరం భజే
వేదసాదనిసాదం తం చతుర్వదన మద్భుతమ్. 22
- శ్లో॥ యత్యోద్ధర్వాతిరేణో వదతి కమనతాం జన్మకర్తు ర్విధాతు
స్సర్వబ్రహ్మజ్ఞానాగ్నిఖిలకమలదృష్టజ్జలస్యాతిదూరమ్
వందే తా మిష్టరేఖాభరణభరణకృత్కేశమాస్త్రాదేహా
మాశాధీశాలికేశాగణగణితవిభామానితాగ్నేం న తాగ్నేమ్. 23
- శ్లో॥ సుధాహరప్రధాహరిస్ఫురద్దేహా న్విధే ర్నవహాన్
సుధాధారాధరా న్వందే సుధాకరకలాధరాన్. 24
- శ్లో॥ విద్యాసజ్జీతసామామృదురపి కుచతాం ప్రాప్య తే ప్రాప తీవ్రం
కారిన్యం తే స్వభాసః కరిన ఇతి వద జ్ఞాతకోపాం విధి ర్యామ్
దోర్భ్యా మాలిజ్య చక్రే వదనవనరుహప్రస్ఫురన్మందహాసాం
సా దేవీ మే ముఖాజ్ఞే నివసతు నకులీ శారదా పారదాభా. 25
- శ్లో॥ నీలాభం శేషపాశం సవిధతలగతా యానశేలీమరాళీ
దృష్ట్వ ధీత్యా శ్రయాయా త్సుజలఘన ఇతి భ్రాన్తిరీడాన్తరక్తా
నాహిత్యం మే కథం స్యా దితి విధి రనిశం యాం ముఖాజ్ఞే చ్చభాగ్నీ
త్సా పాయా దాయతాగ్నీ రుచివిజితశరస్వీరదా శారదా మామ్. 26
- శ్లో॥ యచ్ఛోణాధరదచ్చదామృతరసం వేధాః పిబ స్నాననై
రుత్తృప్తైః క్రమశ శ్చతుర్భి రధికం స్వీయానిసానాం శ్రయమ్
త్యక్తుం వా చతురానసాజ్ఞిసహితాం యాం వా విదాతుం స్ఫుర
త్కామ స్యా నకులీ మదా వసతు మే చిత్రామృతాతేఽనిశమ్. 27
- శ్లో॥ పథ్యాక్షరీమనుశిరోమణితారవన్తై
ససమ్పాద్యతే సగుణనిర్గుణరూపయృ గ్యం
వందే త మిష్టకలికాభరణాభిరామం
రామాభిషి క్తవరదేశికసార్వభౌమమ్. 28
- శ్లో॥ విద్యామమద్వతీచన్ద్రరేఖాం విద్యాజ్ఞసామణిమ్
నీలకణ్ఠమనస్తోచవర్షాకాదమ్బినిం భజే. 29

శ్లో॥ యద్దేహోమృతవిస్మయం మదకా త్తత్త్వేన నాగాధిప
కర్ణే భూతపతే ర్విస నివసన్ ప్రఖ్యాతభవం ముఖ్యం
కీర్తి బ్రహ్మకపాలవంశీ శాసన్ శాసన్ శాసన్ శాసన్
వద్దే తా మరవిస్మయమితి తా మరవిస్మయమితి తా మరవిస్మయమితి తా మరవిస్మయమితి

శ్లో॥ ఆత్మస్తోతలనుధారపదీపితా
మామా యదివ్యసరసీగుమాగుభృతీమ్
ప్రీత్యారసాధితలమద్భుతం రేఖాం
విద్యాం భజామి పరమాద్భుతరూప గణామ్.

శ్లో॥ యా వేదా వైసహజనీమధుకరీ యా భక్తిచిత్తివ్యధా
గాధిభ్యాస్తనివారణమ్యమణిరు గ్యా లోకసమ్మాహార
యా మృత్యుజ్ఞాయమృత్యురీప్రబలవద్వారీ దయాసారిణీ
వద్దే తాం పురివాసినీం నుజమనా మైశ్కారనీంహాసనామ్.

శ్లో॥ యా గచ్ఛాధరదేహశబ్దరశుకీ యా సాధికవ్రాతదృ
జ్జీలామ్భాదహకామదీ నురసతీసజ్జులితస్వర్గీ
యా వారణ్యకముజ్జకాద్యుపనిషత్సాలామృతాకారి
క్రీడచ్ఛేతపత్రితీణీ గిరిగుతా సా పాగు మా మన్యమామ్.

శ్లో॥ ఓం హ్రీం దుం బీజసమ్మన్నమనురాజాధిదేవతామ్
హోషితాశేషసద్వర్ణం వనదుర్గా ముపాస్మహే.

శ్లో॥ నానాదర్శనమర్మ భేదనమహామేధాలసద్వర్ణికా
బీజం మన్మథసహస్రలోచనమనోఽబీష్టార్థచిన్మామణిః
నానాశ్రీపురుషాస్తర్గ్యవశతానిర్వాహనీర్నిత్రీయా
విద్యా గామపదావిస్మయగీర్తీవైప మే తీవనమ్.

శ్లో॥ యద్యాద్యకరణవైద్యం మృతా లోకాపవాగ్రుహ
విద్యత్సహస్రగోత్రస్థం దాక్షిణూను ముపాస్మహే.

శ్లో॥ ఉత్పాదితప్రాకృతిలక్షణోఽపి యా
నిర్ధారితప్రాకృతలక్షణోఽభవత్
తం కావ్యకల్పద్రుమకుమ్భవారిధిం
ప్రస్తామి పరీక్షకురం సతాం పరమ్.

శ్లో॥ నిర్వికారమనస్కౌ యా విప్లవేః కారణేః ఆపి
తా వద్దే కవితామూలకస్తవగనుకాసనా. 38

శ్లో॥ సిద్ధా దద్వైష్టచర మశ్రుతపూర్వ మేతం
గ్రన్థం సమాసవిశదఞ్చ చకార వాచ్యమ్
యా గాఢగూఢమపి శాలసరస్వతీ సా
నుత్యా కథన్న న భవే దలనూచివంశ్యా. 39

శ్లో॥ పద్దర్శనీలాభరతా మునీంద్రా
షడ్దర్శనీజన్మభువో వితన్దాః।
యన్మూర్తి మియ స్త మదారవిద్యా
ధుర్యం ప్రపద్యే హృది మాధవార్యమ్. 40

శ్లో॥ యత్కీర్తిస్సారిదీప్త్యా గతవతి నిఖలే చిత్రవశ్లే ప్రపఞ్చే
త్వైర్వ్యం కణ్ణాతిజాతో విస్మృతనిజకృతిప్రేక్షణే లజ్జిత స్సన్
నాథా విష్ణో ర్విలీన స్త మిహ బుధమణి స్తోన్మేతు ముర్వ్యాం క్షమ స్సౌ
తో వా శ్రీమాధవార్యం మధుగణమణీనిష్ఠ మార్యమబుద్ధమ్. 41

శ్లో॥ యత్కీర్తి రోచిశ్చురితాస్వనద్యా! ప్రసృద్ధినీ నూర్యనుతా బభూవ
తం పోలురీవంశపయోధిచన్ద్రం! వన్దామహే మాధవవిద్వదిన్ద్రమ్. 42

శ్లో॥ వాణీ కాననదేశస న్తతగతేః ప్రాప్తాఙ్గభేదా భువం
యాతా తత్ర పరాక్ముఖీ పతికృతస్వాద్యేషణాఽశక్తిని
యన్మూర్త్యా పరివ ర్తితా నిజజనా జాగ ర్తి సర్వజ్ఞుః
సోఽయం మాధవపణ్డితో విజయతే సత్యస్య నిత్యాలయః. 43

శ్లో॥ యతాపణ్డిత్యాధిపత్యశ్రవణపరిణతాశ్చర్యతాదూతమస్తే
శస్తే చక్షుశ్రవణమనుశ్రవణవిఘటనాజ్ఞాతతచ్చిహ్నతాశ్కే
భద్రం నిద్రా త్యనిద్రః కలశజలనిధేః శ్రీనిధి స్తీవ్రహ్మోషాత్
రం శక్తః కః ప్రణోతుం యది భవతి మతి స్సాహసం హ్యత్రి మూలమ్. 44

శ్లో॥ లోకాలోకధరాధరచ్ఛదివృతే విశ్వమృరాఽఽవాలకే
యత్కీర్తిన్సుటకల్పభూజలతికా నిర్బాధ ముజ్జృమ్భతే

రారాజకుసుమనోమనఃప్రమదపృతన్వోన్యప్రభౌజితే
పద్మేనాం త మనిష్ఠ్యసప్తభుజాధారిం సుఖం మాఃసమే.

45

శ్లో॥ యాతా సుదధ్రసుమమాల్యమనోజ్ఞమాదా
వన్ధ్యాసుతాః పదవియోజితవాక్ప్రసాగాః
నీలచ్చవిచ్చురితదవధునీతతా సే
నిష్ఠ ని మాధవగుహో రయశః చిచ్ఛవే.

46

శ్లో॥ యద్వాచామధురిష్ఠు రూత సదృశే ప్రగ్భాశిమా దేదధిం
జీవాతు ర్నివిషద్యణస్య సరితం సక్త్యావద్యగ్ని శివే
ప్రాయాప్తే ల్వయ్యుతం క్షియామితి ముచెం ప్రాహ్నీ శ్శివలం తిసు
సప్రతాప్తయోం విసురి కథన్ను న భవే ద్వ్యగ్భాశి గుగు గ్భాధివం.

47

శ్లో॥ దాక్షీపుత్రః జాదగతమపజీప్రాగ్రానిసక్త్యావతో
ద్రష్టుం యేఽభిలషన్తి పశ్యేరిజనా స్తేహగ్నిరామాః స్ఫుటమి
యతస్సన్ద్యవతో నిదర్శితః శాస్త్ర విద్యగాతానశి
తాన్వేనాత్మ్యన్తతిమోబలం త మసులం భ్యామోమ మన్మాసులం.

48

శ్లో॥ నిష్కమ్కా వీతభక్తౌ సరిత ముతతా పర్వతా నిర్వకాగా
నిర్వలా క్షప్తదేవా నిఖిలవిరుగగాద్గ్నాభాన్తః జేగాన్
సర్వజ్ఞామానుగమ్యా సజలనుజవనిగ్నోరిగ్భానుబన్దా
పాయా న్మాం మాధవాభ్యా మమరగుణమణేః శీర్షిన్తా ప్రవర్తి.

49

శ్లో॥ చక్షే స్వప్రాణః క్తుర్భుతతి శశ్చోఽమృతస్వస్వభావే
గాఢం గాఢావగాఢాభిలవచసతి తే ర్మన్యశో స్సీతిశీగ్భా
సన్దేహాన్దోలితా న్దశరణః లుషితాన్ సన్దం మాన్దయోగ
ప్రాప్తోగ్నప్రత్యభిజ్ఞా భవతి మృగి ముదం శాపీతమోమానాన్తే.

50

శ్లో॥ శ్రీమన్మాధవయజ్ఞమాలివిలసత్కీర్తిమశా కి స్సమ
స్తుల్య శ్శాదపూర్ణిమామీనుఃకరి స్తుల్యః శశ్చోఽమృతః కథమి
తాద్వ జ్ఞోదపి శ్శం న పర్వ మముగా న్ద్య ప్తం జగ తి శ్శుభం,
జాగ్రత్ ప్రతిగోలభానవేమమం నీలా కలకంక మహానీ.

51

- శ్లో॥ విద్యత్రవృక్షాణామకృతిభిః ప్రయత్నో
యద్వాచి పణ్ణితపదా దవధారణే నుః
సంతం నుధీహృది సతీర్థ్యవనీవసంతం
భిక్త్యా ప్రణామి సతతం మమ మాతులం తమ్. 52
- శ్లో॥ స్థితాయత స్సకలవేదశిఖావతంసా
యాఽభూత్తథా పృథులరామపక్షాకవాచ్యా
సా చి ద్యదీయహృదయామృగుహాలయాఽభూ
ద్రామాభిషక్తమతిరస్తు గురు ర్ముజే నః. 53
- శ్లో॥ అశ్వేనీ నాన్వయో యాతి వివా యేన హి భూమిణమ్
యన్నతిప్రవణా వాచో యష్టాగం తిల గుగుల నుమః. 54
- శ్లో॥ యః ప్రేమా పణ్ణితాగ్రసరిషరిగణితాఖడ్జవద్దర్శనీవా
కాష్ణిత్యోదారలీలాచతురిమకలనా దక్షిణామూర్తిదేవ
పుత్రే తన్నాన్ని తస్మాదపి గురు రుదభూ ద్యస్య మయ్యాత్తభాగ్య
మస్మాతు ర్భారతరం తం సకలగుణనిధిం మాధవం భావయామః. 55
- శ్లో॥ యేషాం నుధీకృతిఘటాంతరసత్పదార్థా
శీవాతవోఽపి సతి శేతరి మూకతైవ
నున్నేహసౌఖ్యమపి నైవ ముదావహం స్యా
త్తేషాం హి దుష్కృతిశునా మిహ న ప్రసంజః. 56
- శ్లో॥ నిర్నిమిత్తకృపాధారమానసానాం నుధీమతామ్
ధర్మపుత్రే మయి కథం కరుణా సార్థభా భవేత్? 57
- శ్లో॥ దోషోఽపి గుణతాం యాతి పణ్ణితానా మనుగ్రహతో
అయ న్నువర్ణతా మేతి సంస్మర్యా తస్మిన్మతేధిసః. 58
- శ్లో॥ దోషో మహీయా నబుతాం, గుణోఽత్యల్పోఽపి పృథ్వీతామ్
యన్మహిమా భవేత్తస్య బుధ స్యాక్ష్మా వహం లవః. 59
- శ్లో॥ యేషాం నుతి స్సకలకాంత్రాగజ్జ్యోతిర్దీప్తి
యేషాం క్రియా నిగమవాబ్జహిమానుయాత్రీ

యేమం భవేత్ప్రసిద్ధిరేవ సుఖప్రమాత్రే
తేభ్యో నమోనమ ఇదం బుధశ్శతేభ్యః.

60

శ్లో॥ గ్రాహేఽస్మి స్వంతే వైవ దుష్కళాహరిణాచిణా
పణ్ణితామగ్రహాదగ్రదివ్యరక్షాభిరక్షితే.

61

శ్లో॥ యద్జ్ఞానధుర్యధయేవ ముఖేవతంసా
నిర్దూషణాన్యకవితాభరణా భవన్తి
సోఽయం ముఖేజనశశిమణి శత్రుశబ్ద
చింతామణి ర్విజయతేఽఖిలగుణభావః

62

శ్లో॥ నేయం కృతి ర్యములవాదలీమ
ప్రబంధకర్తృఽఽహితమత్సరేణ
గోదాజలే నాశ మవాపితాఽఽఽఽ
దిత్యుద్ధతాఽఽసీ ద్భువి కేంపదన్తే.

63

శ్లో॥ శబ్దానుకాసనకృతాదిమపర్వముఖ్య
పర్వత్రయేణ కథితం పదమేవ యోగ్యమ్
నాన్య త్రైయోగసరిణా వసుకాస్తృద్ధిస్తే
రేవంకృతో హి నియమః కవిరాక్షసేన.

64

శ్లో॥ శ్రీత్రికుండలజ్వప్రముఖవిచక్షణగుహాంశవః
త దభ్యుపగమాయత్తి చేతనః కవనే రితాః.

65

శ్లో॥ వాచానుకాసనా ద్భూమిలోకవాచానుకాసనాత్
నిర్మాణకాల ఏవేమం గ్రన్థం జగ్రాహ బుద్ధిమాన్.

66

శ్లో॥ రాజరాజరమాజాత స్సారజ్యపరిపాలకః
స కృత్తః పాణిపాదేన రహితో జనహేతునా.

67

శ్లో॥ మత్సేన్ద్రవ్రవానుసేద్ధేన్ద్రమహిమ్నా సిద్ధితాం గతః
జగ్రాహ వ్యాకృతిం శిష్టా త్క వి గ్బాలపకస్వరే.

68

శ్లో॥ ఎలకూచితులామృచ్ఛః శిగ్రాకాంతకరః
సమస్తవితాదక్షో వత్సరే లీలాహ్వయే.

69

శ్లో॥ వ్యాఖ్యాన మధిగూఢం చ వ్యవహారికం
 శస్త్రార్థాభ్యుదయ విశేషకేయం
 మోదాయ భూయః స్వప్నమం విం నీతం
 గామాప్తిప్రేమహయం సదా.

శ్లో॥ య స్సాగోఽథర్వణగ్రానే సోఽప్యత్రైవ విధీయతే
 శేన తత్ఫక్తికాలాః కాలసా త్యజ్యతాం బుధః.

శ్లో॥ ఏతా మాన్యపదాక్లితాం ముఖితాం సదా నిర్దేశించి జ్ఞాన
 గాఢాభ్యాసవిజృంభితా సహితో న్యూనత్వ మస్యా భవత్
 వైలూప్తీవ పథానదో విరచయ త్యావ్యవహారా స్సతః
 సర్వా నన్యమయీ నువా గచ్ఛమామిథా తత్తద్రసామోగిన.

శ్లో॥ భాషాకావ్య మనర్థ మన్యవిషయం నోచే తస్యభాషాం వివా
 గీర్వాణోక్తిపురాణమాత్రపరవా స్సార్థావబోధో స్పృహామ్
 వ్యాసాద్యాశ్చ కథం కథావిరచనే స్యోగప్రయాసా న శి
 ణో భదోఽస్తి పురాణవిత్కింపరవ్యాఖ్యానతత్కావ్యయా.

శ్లో॥ కావ్యే బమ్మెరిపోలరాజముః కే గాఢ్యే కృతీః స్వగ్రం
 తిచ్చి త్రస్య మదుష్కరం రచితవా స్సర్వజ్ఞమాదామణిః
 లక్ష్మీశ స్సర్వహస్త మాదరభిగా త్పద్యేఽగమృద్యే పృ
 త్యస్యాజ్ఞాబలనో విజేతరుగా ణాశే భవేయ స్సవా.

శ్లో॥ కాపానుగ్రహదక్షతాపరతయా బీరుదయా విక్రమ
 కృత్వ్యం భృశ మర్థితా నృపవర్త స్తే తిక్తి మజ్నాదయః
 చక్ర ద్విగ్విజయం వశీకృతస్పృహ త్రీభాభభట్టావయ
 నాధ్యాయా మిమా శక్యతే హి మహిమా స్తోమం కవీనాం బుధః.

శ్లో॥ ప్యుత్పత్తి ర్జలవర్ణప జ్ఞిపద్మకీ శ్రోతు స్సర్వరాజ్యైర్హింస
 దోషా న్సువి స్సుధియాఽపి వస్తు రుచితా నో వర్ణనా యా మనీ
 చన్దోలక్షణబోధితా న రచనా పారాణిః క్తిః క్తితా
 భాషాకావ్య ఇమాని సత్కవికృతే నైవ క్షతా న్యచ్చి

శ్లో॥ జ్ఞాత్వార్థం హ్యుభయత్ర వాక్యోచసామ్యత్వత్తి గాఢార్థే
 నేత్రాణాం పురాదివర్ణనమపి శ్రేయఃపదత్వం తథా
 జ్ఞామ్యత్వం భగవద్భజానికథనే తద్వర్ణనే జ్ఞామ్యతా
 తద్భవో న పురాణవక్తృకవిరాజ్జలప్థ్యసత్కావ్యయోః.

87

శ్లో॥ నీతాం పద్మకరాం స్వహామరలగాం విద్యుత్సకాశాం మదా
 పశ్య స్మిలపయోడపన్నిభతమ ద్విజ్ఞానమద్రాన్వితః
 జానున్యస్తేర స్సభూషణగణో మద్భిత్తలింహసనే
 నిత్యం ప్రముగతా త్కృపాజలనిధ ర్మతున్యగాశేః ఫలమ్.

88

శ్రీః

కవిశిరోభూషణ వివృతి

సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము

1. సూత్రము. విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్ :

1. సూ. సర్వాణి గ్రంథేనీ న్నార్యాగీతివృత్తాని “అక్షుతత్వ స్థానా గా పీతా భవతి నేహ విషమే జు” ఇత్యాదిసామాన్యలక్షణాత్. “త్రిష్వింశకేషు పాదో దలయో రాద్యేషు దృశ్యతే యస్యాః । పథ్యేతిసామ తస్యా శ్చైవీధి స్సమాఖ్యా తమ్” ఇతి విశేషలక్షణాచ్చ; “అద్యగ్ధసమా గీతిః” ఇతి పేద్యగ్ధాత్రాచ్చ; గురులము ప్రమాణనిశ్చయాదిత త్తత్ప్రపంచాన స్తు ‘వృత్తైర్తాకరే’ తద్వాక్యభ్యానే ‘అలిలేచ ద్రష్టవ్యమ్.

వివృతి:— ఈగ్రంథములోనిపద్యములెల్ల నార్యాగీతివృత్తములు. వీనికి గురుసహితము లగునేడుగణములు సగముపద్యమన కుండును. ‘వీనిలో ఒకటి, మూడు, అయిదు, ఏడుగణములు జగణము కారా’దని సామాన్యలక్షణము. రెండవములయందును మొదటి మూడుగణములు నొకపాదమును, మిగిలినవి మఱియొక పాదమును. ఇట్లే మిగిలినసగము నుండును. ఇట్టి లక్షణముతోఁ గూడినదానికి ‘బధ్య’ యని పేరు. అద్యగ్ధ ముతో రెండవయగ్ధము సమముగా నున్నచో ‘గీతి’ యగునని పింగళి సూత్రము చెప్పుచున్నది. గురులఘుప్రమాణనిశ్చయాదు లన్నియు వృత్త రత్నాకరమునను దానివ్యాఖ్య యగులలితమునను జూడెను. ‘ఆంధ్ర శబ్దచింతామణిలో’ సశ్లోకములు తఱచుగ గీతులై యున్నవి. “బోవ విభక్తికసంజ్ఞావర్ణా” (సంధి 30 నూ) “నిత్యం దారాదేశ్య” (అజంత 49 నూ.) “అనుతాం ప్రియామ్” (అజంత 52 నూ) “ప్రథమైకవచన తుల్యమ్” (హలంత. 54 నూ) అను నీనాల్గు నార్యాశ్లోకము లనియు,

“కేషాశ్చిదుదంతానామ్” (అజంత 51. సూ) “అత్మన ఇమనంతానామ్” (హలంత. 56 సూ) “ద్విగుకర్మధారయా” (హలంత 69. సూ) అను నీమూఁడు సుద్గీతులు. మిగిలిన వన్నియు గీతిశ్లోకములే” యని వైయాకరణపారిజాతము నుడుపుచున్నది.

1. సూ. 2. కీర్త్యాదిసమస్తశ్రేయస్సాధనం కావ్య మిత్యర్థః. శుద్ధసారోపలక్షణయా ఆవృణిచారణ కార్యనిష్పాదకత్వం ధ్వన్యతే. కవయతే వర్ణయతీతి కవిః. సచ “సత్కులీం శుచిర్దక్ష శృద్ధోవ్యాకరణాదివిత్. ప్రతాస్తస్సుభగాఽకారో దైవజ్ఞశ్చ కవిర్భవేత్” ఇత్యాదివచనోక్తగుణసమ్పన్నః. సచ వివేకాచిరాచికార్థికశిల్పికభూషణాద్ధీ మార్దవానుగతాఖ్యాభి స్సప్తవిధః.

వి :- కావ్యము కీర్తి మున్నగుసమస్తశ్రేయస్సులకును సాధనమని నూత్రార్థము. ఈయర్థము లక్షణావృత్తిచే లభించినది. ‘కావ్యము విశ్వశ్రేయస్సు’ అనునపు డన్వయానుపపత్తి కల్గినది గదా ! శుద్ధసారోపలక్షణచేఁ దప్పక కార్యము నిష్పన్న మగునని ధ్వనిత మగుచున్నది. ‘కవయతీతి కవిః’ అనువృత్తృత్తిచే వర్ణించునతఁడు కవి యగును. అతఁడు - కులీనుఁడు - శౌచము కలవాఁడు - దక్షుఁడు - ఛందస్సు వ్యాకరణము తెలిసినవాఁడు - అందగాఁడు - శాంతుఁడు - దైవజ్ఞుఁడు - నయియుండవలయును. అట్టి కవి - వివేకి - వాచికుఁడు - రాచికుఁడు - ఆర్థికుఁడు - శిల్పికుఁడు - భూషణార్థి - మార్దవానుగతుఁడునని యేఁడు తెఱఁగులుగ నుండును.

1. సూ. 3. “గుణదోషవిభాగజ్ఞో వివేకి పరికీర్తితః। అనుప్రాససమాబద్ధపదబద్ధస్తు వాచికః। ప్రసాదమధురాయ త్తవచనో రాచికో భవేత్। అర్థసజ్జహచాతుర్యయక్తస్సాన్య దార్థికః కవిః। శిల్పికస్తు భవేద్దక్షః కవినే యమకాన్వితే। సాలక్ష్మ్యుతి ర్భూషణార్థి, మార్దవీ రసతిత్పరః” ఇతి. తేషాం లక్షణాని సంప్రదాయసభ్యేవిశ్వాం విశ్వాచక్రపత్రినా ప్రతిపాదితాని. తస్య కర్మ కావ్యమ్. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ప్యజ్ఞో. తచ్ఛుభక్తవాదిత్వా ద్యోగయాధత్వా ద్రసోల్లసితశబ్దార్థఫలసాదిక మేవ. నతు గమనాదికర్మమాత్ర మిత్యాదిక్కారికాః.

వి :- కవి చేయువని కావ్యనిర్మాణము. కావ్యకర్త యగుకవి - వివేకి = పదదోషములను వాక్యార్థదోషములను దెలిసినవాఁడు; వాచి

కుడు = అనుప్రాస మున్నగుసలంకారములయంగుఁ గ్రహి కలవాఁడు;
 కాచికుడు = అన్వయకాతిస్వము లేనిమృదుపదములను గూర్చునాఁడు;
 ఆర్థికుడు = అల్పము లగుపదములతో నసల్పార్థమును గూర్చునాఁడు;
 శిల్పికుడు = యమకగర్భాదికష్టతరకవితావిధానము నొనర్చునాఁడు;
 భూషణార్థి = అలంకారభూయిష్ఠరచన చేయునాఁడు; మార్దవి =
 రసమునం దభినివేశము కలిగి రచన సాగించునాఁడు. ఈ లక్షణము లతోఁ
 గవి యేడువిధములుగఁ జెప్పఁబడుచున్నాఁడు.

1. నూ. 4. కావ్య స్యానేకశ్రేయస్కరత్వ ముక్తం కావ్య వికాశకా
 రాదిభిః—“కావ్యం యశనేఽర్హిస్తే వ్యవహరివిశే శనేలరక్షయే! సద్వ్యక్తి సాన్నిధ్య
 తయే కాంతాసమ్మితయోపదేశయతే” ఇతి. ఆత్మ ప్రేమ, ప్రేమ, మేధా, సాహిత్య
 సుష్మదాదిత్వా ద్భావే క్వివిస్తా బోధవ్యాః. ఆత్మ కీర్త్యాదిబహుప్రయోజ-వ్యక్తి ప్రసాపి
 రసాఽస్వాదజన్యా సద్యఃపరనిర్వృతిరేవ ముఖ్యం ఫలమితి రహస్యమ్. తమ స్వంశోచన
 కారణ—“చతుర్వర్గవృత్తి రవ్యక్త భవతి, తథాపి చాఽనన్తవి వాన్వ్యక్తిః ముఖ్యం
 ఫలం భవతి” ఇతి.

వి :- కీర్తి, ధనము, లోకవ్యవహారము, అమంగళిజాగరిక,
 కావ్యమువలనఁ గల్గును. మఱియుఁ జదివిన నెంటు నే యుక్తిగ్రహణం
 దము కల్గును. కాంతాసమ్మితముగ నుపదేశించుటకును గావ్యమువలన
 గించుచున్నది యని కావ్యప్రకాశకారాదులు కావ్యమునకుఁ బ్రయో
 జనములను నుడివియున్నారు. ఇట్లు బహుప్రయోజనములు కావ్యము
 వలనఁ గల్గుచున్నట్లు చెప్పఁబడినను రసాఽస్వాదమువలనఁ గల్గిన
 సద్యఃపరనిర్వృతియే ముఖ్య మగుఫల మని యెన్ననలయును. లోచన
 కారుఁడును ‘ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వర్గవృత్తి కావ్యమువలనఁ
 గల్గినప్పటికి నానందమే దానికి ముఖ్య మగుఫలము’ అని చెప్పియు
 న్నాఁడు.

1. నూ. 5. పౌరుషేయ మపౌరుషేయం వా కావ్యం కాసనా చ్ఛాత్ర
 మిత్యవ్యతే. తదుక్త మాచార్యైః—“ప్రవృత్తిర్యా నివృత్తిర్యా నిశ్చేదాన్వితా
 వా! పుంసాం యోనోపదిశ్యేత త చ్ఛాత్ర మభిధీయతే” ఇతి.

వి:- పురుషకర్తృకమైనను నపౌరుషేయమైనను గావ్యము శాసిం
చుటవలన శాస్త్ర మనిపించుకొనునని “సత్యకృతకములలో” దేనిచేతనై
నను బురుషులప్రవృత్తినివృత్తులు బోధింపఁబడినచో నదియే
శాస్త్ర” మని యాచార్యులచేఁ జెప్పఁబడినది.

1. సూ. 6. తచ్ఛాస్త్రం త్రివిధమ్. ప్రభుసమ్మితం, మిత్రసమ్మితం, కాంతాసమ్మిత
జ్ఞేతి. తత్ర ప్రభుసమ్మితం శాస్త్రం వేదః, శబ్దప్రధానత్వాత్. తస్య వ్రాధాన్యం
ప్రవర్తకత్వాదేవభవతి. తత్రార్థవ్యవ్రాధాన్యమాత్రపరిత్యాగో నస్పృహః. తదభావే
తాన్మత్తప్రతిపత్తవ దప్రవర్తకత్వేవ వేదస్య స్యాత్. నచ పురుషప్రవృత్తిరూపభావ
నాభిధాయప్రత్యయమాత్రస్యైవ ప్రవర్తకత్వమ్, న వాన్య స్యేతి వాచ్యమ్, కేవలస్యా
ప్రవర్తకత్వాత్. నహి భావయే దిత్వైకశ్చత్వస ర్తతే; కిన్త్యంశత్రయవిశిష్టభావనా
ఽభిధాయప్రత్యయే క్తుః ప్రవర్తతే. అతోఽన్తః ప్రత్యయవిశిష్టవాన్యస్యైవ ప్రవర్త
కత్వమ్. తదక్షమాచార్యైః—“కీమాద్యవేషితైః పూర్ణైః సమర్థైః ప్రత్యయో విధా
తేన ప్రవర్తకం వాన్యం శాస్త్రేఽస్మిం శోచదనోచ్యతే” ఇతి. అర్థవాదగతనామాఖ్యా
తానా మర్థభావనార్థకత్వావిశేషేఽపి “యవాగ్వా జహుయాత్” ఇత్యాదౌ లిక్తా
దీనాం సమ్భావనార్థకతయా న విధిస్థలీయరూపేణ ప్రతీతి రితి తన్యసమయః. ప్రత్యజ్ఞా
విషయ మిష్టప్రాప్త్యుపాయం జ్యోతిష్టోమాదిక, మనిష్టపరిహారోపాయం కలశ్శబ్దక్షణ
పరిత్యాగాదికఞ్చయేన విదన్తి పుమాంస సన్ వేదః. వాక్మాత్రేణ ప్రభురివ వేదోఽపి
పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ. ప్రభు ర్విపక్షే దణ్డయతి. వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయ
తీతి శబ్దప్రధానత్వమ్. ప్రత్యవాయజనకత్వం స్వోవర్ణయో రన్యసోచ్యతే దురథ
శ్రవణా దన్యథానుష్ఠానేఽననుష్ఠానే వా కైముత్యస్యానిర్ధకం. అన్యసంవిధిః
ఫలవదర్థావబోధపర్యంత్యా దితి వేద్యమ్.

వి :- శాస్త్రము ప్రభుసమ్మితము, మిత్రసమ్మితము, కాంతా
సమ్మితము నని మూడువిధములు. అందుఁ బ్రభుసమ్మిత మగు శాస్త్రము
వేదము. శబ్దమున కిందుఁ బ్రాధాన్య ముండును. విధిప్రశ్నయముతోఁ
గూడినవాక్యమే యిచట శబ్దము. జనుల నది మంచిమార్గమున నడి
పించుచుఁ జెడుత్రోవనుండి మరలించును. ప్రభువు నిట్టి చేయును గాన
వేదము ప్రభుసమ్మిత మగుశాస్త్ర మగుచున్నదని ఫలితార్థము.

1. సూ. 7. మిత్రసమ్మితం శాస్త్రం పురాణాదికమ్. తథాహి—పురాణాదికం
న వేదవ దేవంశర్యా వైమైవం శుర్యా దితి విధినిషేధబలేన ప్రవర్తకం నివర్తకం వా;
కింతు శబ్దవ్యక్తార్థేణ పూర్వపురుషనిష్ఠాస్తుతిముఖేన రాగద్వైపా పుతాద్య మిత్రస

త్రవృత్తిహేతుభూత మతోల్లసప్రధానత్వం. తదుక్తం వృత్త్యంతా-“వాచాశ్చ ద్వివా
దానాం పురాణోల్లసప్రధానతా” (ప్రవృత్తిం) నివృత్తిశ్చ తిన్నా ద్వివశం గతా”
“వాక్యాగ్ధా దేన తత్రాపి కావ్యసిద్ధిరస్థితిః ప్రాధాన్యే నేపత్రిత్యం స్యాదుభయో
రుభయోరపి” ఇతి.

వి :- పురాణాదులు మిత్రసమ్మితము లగుశాస్త్రములు. “ఇల్లు
చేయుము - ఇల్లు చేయకుము” అని పురాణాదిహాసములు విధినిశేధ
మూలమునఁ గార్యమునందుఁ బ్రవర్తింపఁ జేయ నవియు, నివర్తింపఁ జేయ
నివియుఁ గావు. కాని యవి శబ్దప్రాధాన్యమును విడిచి యర్థము నాద
రించుచుఁ బూర్వపురుషనిందా స్థతులచేఁ బురుషునకుఁ గార్యనిషేధము
నందు రాగద్వేషములు పుట్టించి మిత్రునివలె మంచిపనియందుఁ బ్రవ
ర్తింపఁజేయుచు, జెడుగునండి నివర్తింపఁజేయును. కావున సవి మిత్ర
సమ్మితములు.

1. నూ. 8. కావ్యస్మి కాన్యాసమ్మితం శాస్త్రమ్. యథా కామినీ కటాక్ష
వీక్షణాదివిలాసాదిభిరేవ కామిన మావగ్గత్యుక్త “మమేద మభిలషితం కురు, ఆనభి
లషితం మాకురు” ఇతిసుక్ష్మేప సర్వం సమాదాయతి, తథా కావ్యశ్రీ రవి వ్యజ్ఞానా
వ్యాపారమాత్రపరత్వే నోపస్థానీభూతశ్చగర్భప్రధానతయా శబ్దోల్లసప్రధానాభ్యాం
ప్రభునుహృత్సమ్మితాభ్యాం విలక్షణా సతీ సహృదయహృదయాల్లదకారితీ వ్యజ్ఞానా
వ్యాపారేణైవ రామాదిన ద్వర్తితవ్యం న రావణాదినాని కర్తవ్యే సుర్వజ్ఞానరణాదా
ప్రవర్తయతి, నివర్తయతి చాకర్తవ్యా త్సోదాహరణాదికాదిర్విస్యా. కాన్యాసమ్మి
తత్వ మవగస్తవ్యమ్. అశీ నాస్యా స్యాదనాపాదనేన ప్రవర్తితత్వా ద్భయ
నునయపురస్కరం ప్రవర్తికాభ్యాం నేదపురాణాభ్యాం విశేషో వివక్షిత ఇతి రహ
స్యమ్.

వి :- కావ్యము కాంతాసమ్మిత మగుశాస్త్రము. కామినీనాణి తన
కటాక్షవిలాసాదులచేఁ గామాకుని వశపఱుచుకొని “నా కిది యభిలషి
తము; దీనిం జేయుము; ఇది యసభిలషితము; దీనిం జేయకుము;” అని
వచింపకుండఁగ నే సర్వాభీప్సములను సంపాదించుకొనుచున్నది. కావ్య
లక్ష్మీయు సట్లే వ్యంజనావ్యాపారము కల దగుటచే శబ్దార్థము లుపసర్జ
నములై తత్ప్రధానము లగుప్రభునుహృత్సమ్మితశాస్త్రపురాణములు

నుసగర్జనము లగుచున్నవి. కావ్యము తద్విలక్షణము సహృదయుల కానంద మొదలించుచు వ్యంజనావ్యాపారముచేతనే “రామాదులవలె బ్రవర్తింపవలెనుగాని రావణాదులవలె గాదు” అని కర్తవ్యాకర్తవ్యములయందుఁ బ్రవృత్తి నివృత్తులను గల్గించుచున్నది. కానఁ గావ్యము కాంతానమ్మిత మగుశాస్త్రము.

1. సూ. 9. నచ “కావ్యాఽలంకారాంశ్చ వర్ణయేత్” ఇత్యాదినిషేధ శాస్త్ర స్వాత్ర మహిమా, తచ్చ ముద్రారాక్షసము ద్యసత్కావ్యవిషయత్వాత్. అన్యథా రామాయణాదే రప్యపరిగ్రహ్యతా స్యాత్. అధివచార స్వలంకృతి గ్రంథేభ్య ఏవానగస్తవ్య ఇత్యుపరమ్యతే.

వి :- “కావ్యాఽలంకారములను వర్ణింపవలయును” మున్నగు నిషేధ శాస్త్ర మిచటఁ బనికిరాదు. ముద్రారాక్షసము మున్నగునసత్కావ్యములలో దానివినియోగము, అట్లు చెప్పకున్నచో రామాయణము మున్నగువానిని సయితము మనము విడువవలసినప్పును గదా! ఇంకను విస్తరవిషయము లలంకారగ్రంథములనుండి తెలియవలయును. కాన వ్యంగ్యప్రధానకావ్య ముత్తమము.

1. సూ. 10. మగణ స్వాత్యస్తశుభకరత్వా ద్దృష్టాదా వాచార్యణ ప్రయోగః కృతః. తదుక్త మచార్యైః - “శుభవర్ణా శుభగణా శుభశబ్దా శుభ ప్రదాః” ఇతి. ఆచార్యేణాప్యక్తమ్ “శుభవర్ణా శుభశబ్దా యేచ శుభగణా” ఇతి. మగణస్య శుభకరత్వస్తు “మగణస్సర్వదోషఘ్నస్సర్వసౌఖ్యప్రదాయకః, ప్రయుక్తశ్చే త్ప్రబుద్ధాదౌ నగణోఽపిచ తాదృశః” ఇత్యాదివచనైః ప్రతిపాదితమ్. అతఏవ “నిద్రా త్యూహ మపాస్మహే” “విద్యాకైరవకామదీ” మిత్యాదిషు కృత్యాదిపద్యేషు మురారిమిత్రాదిభి ర్వాక్యశ్రీమద్భి స్తత్రప్రయోగ ఆదా వుఁగిక్రతః. ఆచార్యేణాపి “శ్రీవాణీగిరిబా శ్చిరాయ దధతః” ఇత్యాదిపర్వాదిమల్లోకాదౌ తదభిషేః కృతః. అనేయే ప్యాప్త్యకవయోఽపి “శ్రీ చన్దోదల రెండు నందఁ గొని” ఇత్యాదిషు తమే వాదౌ బహుమన్యతే.

వి :- మగణము మిక్కిలిశుభద మగుటవలన దాని నాచార్యుల వారు గ్రంథాదిని “విశ్వక్రేయః” అని ప్రయోగించిరి. “శుభశబ్దములు శుభగణములు శుభవర్ణములు శుభప్రదములు” అనియు, “మగణ

నగణములు ప్రబంధాదిని బ్రయుక్తము లైనచో సర్వదోషములు దొలఁగును, సర్వసౌఖ్యములు సమకూరును” అని యాచార్యులు మున్నగు వారు వచించియున్నారు. మగణము సర్వదోషహరము కావుననే “నిష్ప్రత్యూహం” “విద్యాకై రవ” మున్నగురీతిని మురారి మున్నగు మహాకవులు కృత్యాదిపద్యములలో మొదట దాని నుపయోగించిరి. “శ్రీవాణీ” అని నన్నపార్థ్యుడును దనభారతభాగాదిని దాని నుపయోగించెను. “శ్రీచన్దోండల” అని యితరమహాకవులును మగణమునే తమగ్రంథాదిమపద్యాది నుపయోగించిరి.

1 నూ. 11. వకారస్య జలబీజత్వే దాదా బ్రయోగః పునః - “సాక్షాత్ శబ్దదాయకాః” ఇత్యుక్తే. కిచ్చ వకారస్య వరుణో దేవతా, సచ శుభప్రదః - “మణిమన్త శుభప్రదః” ఇత్యుక్తే. సాచ్చస్య వకారస్య స్త్రీలిప్తత్వేన తత్ప్రయోగః ఆదా శుభః “సాచ్చా హుః స్త్రీయః ప్రోక్తః స్త్రీలిక్తా శబ్దదాయకాః” ఇత్యుక్తే. అల్పప్రాణో వకార ఆదా శుభదః, - “అల్పప్రాణా శుభప్రదాః” ఇత్యుక్తే. “వకారే తు శుభం భవత్” ఇతి వర్ణఫలమ్.

వి:- వకారము జలబీజ మగుటవలన దానిని గ్రంథాదిని బ్రయోగించుట శుభకరమని చెప్పుచున్నారు. వకారమునకు వరుణుడు దేవత. అతడు శుభుడు. అజ్విశిష్ట మగువకారము స్త్రీలింగ మగుటచే దాని నాదిని బ్రయోగించుట శుభదము. అల్పప్రాణప్రయత్నము గలవకారమును గ్రంథాదిని బ్రయోగించుట శుభద మని కలదు.

1 నూ. 12. ఇతారసహితస్య వకార స్వామృతబీజత్వేన పునఃకర్తవ్యం. హ్రస్వహ్రత స్వామృతబీజత్వేనాభిధానం తే. వకారస్య క్షీరవృత్తా దాచార్య స్వాపి-సీతవర్ణత్వ మున్నయతే - “సీతచ్ఛాయా వవర్ణః” ఇత్యుక్తే.

వి:- హ్రస్వము లన్నియు సహృతబీజములని చెప్పబడుటచే ‘విశ్వ’ శబ్దములోని ‘వి’ వర్ణము శుభప్రదమగును. వకారము క్షీరవర్ణ మగుటచే నన్నపార్థ్యుడును దెల్లనిమైచాయ గలవాడని యూహింప నగుచున్నది.

1 సూ. 13. వకారస్య క్షత్రియజాతి రాచార్యస్య విశ్రజాతి రితి యద్యపి జాతే లైక్ష్యమ్. తథాఽపి పర్యాయయోగేఽపి న దోషాయే త్యాచార్యశయః “పర్యాయయోగే నాతీవ దోషః” ఇత్యుక్తేః.

వి :- వకారము క్షత్రియజాతియు నాచార్యునిది బ్రాహ్మణ జాతియు నగుటచే జాత్యైక్యము లేకున్నను బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్యజాతుల కలయిక మిక్కిలిదోషము కాదని చెప్పబడుచున్నది.

1. సూ. 14. నకారాదిక్రమేణ గణనాయాం వకారస్య సాధ్యసుసిద్ధత్వేన చక్రశోధనమపి కృత మచార్యేణ. ఆచార్యతారాయా అనూరాధాయా అక్షరతారాయా రోహిణ్యాశ్చ గణవిరోధోఽపి న. “అదిత్యనరయో ర్యోగే ఫలం మధ్యమ ముచ్యతే” ఇత్యుక్తేః. అత్ర దేవగణత్వం రోహిణ్యాః, నృగణత్వ మనూరాధాయాః ప్రసిద్ధమ్. అనూరాధాయా ఏణయోనిః రోహిణ్యా స్సయోని రితి యోనివిరోధోఽపి పరిహృతః. కృతిముఖనక్షత్రా దారభ్య కర్తృనక్షత్రపర్యంతం గణనాయాం సంఖ్యాయా శ్రుయోదశసంఖ్యాంతరాభివా న్నక్షత్రదూరతాఽపి విచారితా.

వి :- వకారము మొదలు వకారమువఱకు లెక్కించినచోఁ జక్రశోధనము ననుసరించి సాధ్యసుసిద్ధ మగుచున్నది. ఆచార్యునినక్షత్ర మనూరాధ; అక్షరతార రోహిణి; రోహిణికి దేవగణత్వము ననూరాధకు మానవగణత్వమును బ్రసిద్ధములు, “అదిత్యనరయోగమునందు ఫలము మధ్యమముగ నుండు” నని చెప్పబడినది. అనూరాధ కేణ యోనియు రోహిణికి సర్పయోనియు నగుటచే యోనివిరోధము లేదు. కృతిముఖనక్షత్రము మొదలు కర్తృనక్షత్రపర్యంతమును లెక్కఁజెట్టినచో సంఖ్య పదుమూడు. అది సంఖ్యకు మధ్యమం దుండుటచే నక్షత్రదూర తయు విచారింపబడినదని తెలియుచున్నది.

1. సూ. 15. ఆచార్యరాశే ర్వృశ్చిక స్యాక్షరసమ్మన్దివృషభరా శ్యపేక్షయా సప్తమస్థానే స్థితత్వా ద్రాశికూటోఽపి విచారితః. మేషవృశ్చియోరేవ విరోధ స్సోక్తత్వా ద్విరోధోఽపి న.

వి :- అక్షరరాశి యగువృషభమునుండి యాచార్యరాశి యగు వృశ్చికము సప్తమస్థానమునం దుండుటచే రాశికూటమును గుదిరినది.

మేషవృశ్చికములకే విరోధము చెప్పబడుటవలన నిందు విరోధము లేదు.

1. నూ. 16. :- వకారస్య చన్దోగ్రహః, నకారస్య గురుర్గ్రహః; ఉభయో స్సితవర్ణయో చైత్త్రత్రీ త్యక్షరగ్రహగూటోఽపి విచారితః. అచార్యగాశ్వకీపతి ర్నిర్దేశకః; అక్షరరాశ్వకీపతి శుక్రః; ఉభయోర్విరోధో న విద్యతే. “అక్షరాస్య శక్రశశిజః; శుక్రస్య సూర్యచంద్రౌచ శక్రభావం గతా వుత” ఇతి వోక్తః.

వి:- చంద్రుడు వకారమునకును, గురువు నకారమునకును గ్రహములు. గురుచంద్రులు చల్లనివారు కాన గ్రహములి కుదినది. వృశ్చికమున కంగారకుండును, వృషభమునకు శుక్రుడు నధిపతులు. శుక్రాంగారకులకు విరోధము లేదు. “అంగారకునకు, బుధుండును, శుక్రునకు సూర్యచంద్రులును విరోధులు” అని పెద్దలు చెప్పుచున్నారు.

1. నూ. 17. :- జలాకాశబీజయోగోన్యోగోఽపి న దుష్టతీ. పహ్నివాయుబీజయోగవైష్ణవ దుష్టత్వకథనాత్.

వి:- పహ్ని వాయుబీజయోగమే దుష్ట మనుటవలన జలాకాశ బీజయోగము దుష్టము కాదు.

1 నూ. 18. :- శకారస్య గురుర్గ్రహః. వకారస్య గ్రహశ్చన్ద్రః. ఉభయో స్సౌమ్యయోః పీతధవళగాత్రయో చైత్త్రత్రీ త్యాగ్రహః; స్థిరగాక్షరయో ర్గ్రహభేదం న వివేచ్యతే. “బృహస్పతే శ్వస్యసూర్యో మిత్రాణి భరణీసురః; మిత్రేభిరేతాం శశినో బుధశ్చ రవినన్దనః. శుక్రాఽపి నవిరోధ స్సాన్విధ్యవం మగ్నజ్వరణః. శశిశు నివళ చ్ఛాయః పీతగాత్రో గురుస్సమృతః. శుభానున్యః శుక్రపీతాక్షః” “శుక్రార్యసౌమ్యస్య సౌమ్యాః” ఇతి వోక్తయో జ్యోతిర్విదామ్.

వి - శవర్ణమునకు గ్రహము గురువు. వకారమునకు చంద్రుడు గ్రహము. పీతధవళగాత్రులు, సౌమ్యులు నైన యీ ముఖములకును మైత్రి కలదు. కాన బ్రథమద్వితీయాక్షరగ్రహశోధనమును జేయఁ బడినది.

1 నూ. 19 :- లిప్యత్రయసాధారణ శ్శబ్దో ప్యాదా శుభదః. “నాఽదా క్షీణస్య సాధుతా” ఇతి కేవలక్షీబస్యైవ నిషిద్ధత్వాత్. “బ్రాహ్మణేషు హి మట్కూరిచారస్య ప్రశస్తతా । తత్రాఽపి గ్రహమైత్రీ కు సుప్రశస్తా ప్రకర్తితా” ఇతి లాక్షణికోద్దేశః.

వి :- లింగత్రయసాధారణ మగువిశ్వశబ్దమును గ్రంథాదిని బ్రయోగించుట శుభదము. గ్రంథాదిని స్త్రీబింబము మాత్రమే యుండ రాదని కేవల స్త్రీబింబమే నిపేధింపబడినది గదా !

1. సూ. 20. :- మగణద్వయయోగోఽపి శుభప్రద ఏవ. తథాపి ఉభయోర్వ రిణయోనిత్వేనైకయోనిత్వం శుభప్రద మేవ.

వి :- గ్రంథాదిని మగణద్వయయోగము శుభప్రద మగుటయే కాక రెండును హరిణయోను లగుటచే నేకయోనిత్వమును శుభప్రదమే.

1. సూ. 21. :- జ్యేష్ఠానక్షత్రస్య పుంలింగత్వేన పుంలింగయో రుభయో గోఽగో యద్యపి ఫలం కలహః, తథాఽపి “వదూసాస్వి త్పథమో గణః” “పుంతారా స్త్రీ శుభాఽవహః” ఇత్యుక్తే ర్వధూగణంప్రతి పుంలింగతారాయా శుభత్వేన వైష దోషః.

వి :- మగణమునకు నక్షత్రము జ్యేష్ఠ. జ్యేష్ఠానక్షత్రము పుంలింగము; పుంలింగము లగురెండునక్షత్రములకలయిక కలహకారక మందురు. అయినను రెండుసారులు వరుసగా నొకగణము వచ్చినపుడు మొదటిగణము వధూగణ మగును. అంతియ కాక పుంలింగనక్షత్రము గల స్త్రీగణము మంగళప్రదము కాన దోషము లేదు.

1. సూ. 22. :- గణద్వయస్యాపి దైత్యగణత్వేన తస్మైశనమపి శుభదమ్.

వి :- రెండుగణములును దైత్యగణము లగుటచే నారెంటిరమ్మై శనమును శుభదమే.

1. సూ. 23 :- రాశికూటవిచారే ప్రథమగణరాశే రారభ్య ద్వితీయగణ రాశిపర్యంతం గణనా కార్యా. తత్రోభయో ర్వృశ్చికరాశిత్వేన సంఖ్యాయాః ప్రథ మత్వా దతివైభవం ఫలమ్. ఉభయోః శుజగ్రహకత్వేన సుఖం ఫలమ్.

వి :- రాశికూటవిచారమునఁ బ్రథమగణరాశి మొదలుకొని ద్వితీయగణరాశిపర్యంతమును లెక్కింపఁగా నందు రెంటికిని వృశ్చిక రాశియగుటచేతను, సంఖ్య ప్రథమ మగుటచేతను నతివైభవము ఫలము. రెంటికిని గ్రహము శుభఁడె యగుటచే సుఖము ఫలము.

1 నూ. 24 :- ఖేటకాన్తికూటవిచారే ఆకారకస్య గ్రస్త్యేన సాక్ష్యం సిద్ధమ్. ఉభయోః సాపఖేటత్వేన యద్య ప్యకుభం; తథాశ్చేత్యే హేతవసా గ్రస్త్యేన ఉభయో ర్మగణత్వేన నైసర్గికకూటఽపి సామ్రాజ్యప్రదమ్. ఉభయో ర్ద్రవిసత్వేన సంతోషః ఫలమ్.

వి :- అంగారకుడు రక్తవర్ణము కలవాఁడగుటవలనఁ బోయగును. రెండును బాపఖేటకము లగుటచే శుభమే. రెండును మగణము లగుటచే నైసర్గికకూటము సామ్రాజ్యప్రదము. రెండును ర్ద్రవిసకములు కావున రెంటికలయికకు ఫలము సంతోషము.

1. నూ. 25 :- యద్య ప్యదుకూటవిచారే ప్రథమగణతంగుణా లుగధ్య ద్వితీయగణతారాపర్యవ్రం గణనా కర్తవ్యా. తత్రోభయో ర్ప్రమాణత్వేన, సంఖ్యాయాః ప్రథమత్వేన, త్రయోదశసంఖ్యాప్రాగ్గర్భిత్యేన, పల మల్పజీవితత్వేన, తథాఽపి “దోషమాత్రం నిరాకర్తం బ్రహ్మణోఽపి నశక్యతే” బలచక్షుః ద్విగత్యం విచార్యం గుణదోషయోః” “ఏకోహి దోషో గుణసన్నిపాతే నిష్కలీనో క్షిప్రీష్య వాఙ్మనః” ఇతి న్యాయేన బలచదప్తవిధకూటగ్ర మదుకూటగోషమే స్పష్టం పరిహృత ఏవేశ్యాది. అదిగతమగణస్యపరి మగణస్య స్థితత్వేన స్వగం శరణ మతీవ దదాత్మేన. ఏవ మశ్యేఽపి గుణా న్నూక్ష్యద్వప్త్యా విమర్శయంతి. తస్మాదేవ, ప్రయోగాదిస్పల్బదోషా స్స్వోచ్ఛితకారా ఏవేతి సర్వమపి మర్జయేమి.

వి :- నక్షత్రకూట పరిశీలనమున రెండునక్షత్రములను శ్లేషా నక్షత్రములే యగును. సంఖ్య మొదటిదై యది ఎదుమూఁడు సంఖ్యనుఁ బూర్వమునం దున్నదికాన ఫల మల్పజీవితత్వమని చెప్పబడినది. అది దోషరహిత మని చెప్పట కెవ్వరికిని శక్యము కాదు గదా! కావున గుణ బాహుళ్యమునుబట్టి మేలేర్పడువలయును. చంద్రునియందలి మచ్చవలె సుగుణాధిక్యమున నల్పదోష మగపడదు. బలనంత మగునష్ట విధకూటగణములచే నేకకూటదోషము నిరస్త మగుచున్నది. కాన మగణముమీఁద మగణమున్నను శుభఫలములనే యిచ్చుచున్నది. ఇట్లు నూక్ష్యద్వప్తితో మిగిలినగుణములఁ బరిశీలించనగును. తిక్కగిదిక్క ప్రయోగాదిదోషము లకించితకారములు. కాన సంతయు మంగళమే.

1 నూ. 26 :- “విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్” ఇతి వస్తునిర్దేశోఽపి. అతివచ దణ్డి నో క్తిమ్ “అశీ ర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశోవాఽపి తస్మాఖమ్” ఇతి, సచ మగ్ధశం కావ్యమాత్రసాధారణమ్. న్యాయశాస్త్రాఽఽఽ శిష్టాచారోన్నతశ్రుతిప్రమాణా త్వాత్. నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం మగ్ధశ మాచరెదితి బహుధా ప్రతిపాదితమ్.

వి :- కావ్యాద్యారంభమునం దాశీర్వస్తునిర్దేశాదిరూప మగు మంగళము నాచరింపవలయునని దండ్యాచార్యులు వచించిరి. కావుననే నన్నపాఠ్యుడు గ్రంథారంభమున “గావ్యము విశ్వశ్రేయమా” అని వస్తునిర్దేశరూపమంగళము నాచరించెను. ఈమంగళాచరణము కావ్యము నకే గాని న్యాయాదిశాస్త్రములకుఁ గాదని చెప్పరాదు. న్యాయ శాస్త్రాదులలో శిష్టాచారోన్నతశ్రుతిప్రమాణమువలన గ్రంథము నిర్విఘ్నపరిసమాప్తి నొందుటకు మంగళ మాచరింపవలయునని పెక్కు విధములఁ జెప్పబడినది గదా !

1. నూ. 27 :- అతివ వోపనిషత్స్వపి “శం నో మిత్ర శ్శం పరుణః ” ఇత్యాదిమంత్రై ర్మగ్ధశ మిరితమ్. భగవతా పతజ్జలినా “మగ్ధశాదీని మగ్ధశమధ్యాని మగ్ధ శాస్త్రాని శాస్త్రాణి ప్రథనే” ఇత్యాద్యుక్త్యా “వృద్ధి రాదైచ్” ఇతి మాత్రే వృద్ధిశబ్ద ఆదా మగ్ధశార్థత్వేన ప్రయుక్త ఇతి ప్రతిపాదితమ్. అతివ వాచార్యజాపి మధ్యే మగ్ధశార్థత్వేన తత్ర తత్రాథశబ్దః ప్రయుక్తః. అస్తే మగ్ధశార్థత్వేన విశేషశబ్దప్రయుక్త ఇతి జ్ఞేయమ్.

వి :- “మిత్రావరుణులు మాకు శుభము నిత్తురు గాక” అను రీతిని మంగళ మువనిషత్తులలోఁ జేయఁబడినది. ఎతంజలిమహా మునియు “ఆదిమధ్యాంతములలో మంగళవిశిష్టము లగుశాస్త్రములు ప్రసిద్ధి నందుచున్న” వని చెప్పి వ్యాకరణశాస్త్రమున మంగళార్థముగ వృద్ధిశబ్ద మాదీయందు “వృద్ధి రాదైచ్” అని ప్రయుక్తమున దని చెప్పెను. కావుననే నన్నపాఠ్యుడు మధ్యమంగళముగ ‘అథ’ శబ్దమును బ్రయోగించెను. గ్రంథాంతమున ‘విశేష’ శబ్దమును గూడ మంగళార్థముగనే యుపయోగించెను.

2. సూత్రము:- ర ఉచోహ పరివృతా చ వాగర్థా.

[illegible]

వి - వాక్యగోషములు స్థానగోషములు అనెను, గురజాడ కాశీరామ
లతో గూడినవాళ్ళవారములే కావ్యము. ఎవరైనా వాక్యములు వ్రాసినా
ట చేత బదదోషకాహిత్యము నొనటచివలెకాదు నువ్వను. కావ్యమునా భిన్నవ్యక్తి
దోషముగూడ నుండరాదను నాశయముతో నాచావ్యము 'అగోషి' అను
పదమును దొలుక్క బ్రయోగించెను, పూర్వముగదా 'అగోష' అనెను
'వకోహిదోష' అనెను న్యాయము కావ్యతావిషయన నిగ్రహించునది.
కానె బదదోషములను వాక్యమునగు నుండరాదని యుచ్చము.

[illegible]

వి :- కాన్యమాలలో వినట సంపు కానిశ్చలములు పడినోప
జుప్తములు. రసానుగుణములు కానిశ్చలములు గుంట మున్నగునవి నాశ్చ
దోషములు. అల్లీలాదు లర్థగోషములు. నానిశ్చలమోషమును, గొన్న
యెడల నవి గుణము లగుటయు, గొన్నియెడల గుణగోషములు
రెండునుగాకుండుటయు మాన్యగునశేమా లావిషయమాలగుచి ప్రశ్నేక
ముగఁ జెప్పగ్రంథములవలనఁ దలయుఁదగియున్నది. గుణస్వరూపము
ముందుఁ జెప్పబడును.

2 నూ. :- అలక్కూరా శ్మశ్శాసనము ద్వవిధము. త్రిత శ్శాలంకారా అనుప్రాసయమకాదయక, అథ్కాలక్కూరా న్నాపమాదయక. ఇద పీనోపమాద్యుపమా దోపాశ్చ క్షవి త్తేషాం గుణభావ శాసనలంకృతిగ్రన్థాదే వాదమగ్నమైతి.

వి:- శబ్దాలంకారములు నర్థాలంకారములు నని యలంకారములు రెండువిధములు. శబ్దాలంకారాదు లనుప్రాసాదులు; ఉపమాదు లర్థాలంకారములు. హినోపమాదు లుపమాదోషములు. అవియే కొన్ని యెడల గుణము లగును. ఆవిషయము లలంకారగ్రంథములవలనఁ దెలియవలయును.

2 నూ. 4. :- పదజ్ఞ విభక్త్యంతమ్. తత్త్రివిధమ్ - వాచకం లాక్షణికం వ్యజ్ఞకజ్ఞేతి. తదథా వాచ్యలక్ష్యవ్యక్త్యన్యస్యః వ్యాపారాఃక్రమేణాభిధానలక్షణావ్యజ్ఞానాని ఇన్ద్రియాణామివ శబ్దానాం పదార్థప్రతీత్యనుగుణ పరిస్పందపరిణామలక్షణో వ్యాపారోఽన్వీకరణీయః. సచ విచార్యమాణ స్సర్వత్ప్రతిసన్ధానాత్మకో బుద్ధివిశేష ఏవ. సచాత్మ నిష్ఠోఽపి శబ్దధర్మ త్వేన వ్యవహీయత ఇతి సమ్మ. దాయవిదః.

వి:- విభక్త్యంతముపదము. వాచకము. లాక్షణికము, వ్యంజకము ననుభేదములచే నది మూడు విధములు. వాచ్యము, లక్ష్యము, వ్యంగ్యము నని వానియర్థములు. అభిధాన లక్షణ వ్యంజన యని వాని వ్యాపారములు. ఆయాజ్ఞానమును గల్గించుట కింద్రియములయందుఁ బరిస్పందపరిణామరూప మగువ్యాపారము సంగీకరించినట్లే శబ్దములకును నాయూపదార్థప్రతీతి కనుకూల మగుపరిస్పందపరిణామరూప మగునొక వ్యాపారము సంగీకరింపవలయును. వాస్తవము నాలోచించినచో నట్టి వ్యాపార మింద్రియములకావిషయమును సమకూర్చుబుద్ధివిశేషమే. అది చేతనాత్మక మగునాత్మయందే యున్నను శబ్దధర్మముగా సంప్రదాయవేత్తలు చెప్పుచున్నారు.

2 నూ. 5 :- లక్ష్యాన్వోఽపి సక్లేతవిషయవేత్త త్యన్వితాభిధానవాదినః - “ముఖ్యాన్వర్థగోచరా తస్య వ్యాప్యతిః కథ్యతేఽభిధా” ఇతి. తత్రాభిధా ద్విధా - రూపి పూర్వకా, యోగపూర్వకాచేతి.

వి:- లక్ష్యాన్వర్థముగలవిషయము సంకేతవిషయమే యని యన్వితాభిధానవాదు లందురు. వీరిమతమున ముందు వాక్యాన్వర్థజ్ఞానమును, బిదవఁ బదార్థజ్ఞానమును గల్గుట సమ్మతము. ముఖ్యాన్వర్థమును జెప్పుశబ్దవ్యాపార

మభిధ యగును. అది రూఢిపూర్వక యోగపూర్వక యని రెండు విధములు.

2 నూ. 6 :- “ముఖ్యాన్తాదే తద్యోగే రూఢితో వా ప్రయోజనాత్ । యయాఽన్యం బోధయేచ్ఛన్దో వ్యాపృతి స్సాఽన్య లక్షణం” ఇతి లక్షణాంతావ స్త్వివిధా-రూఢిలక్షణా ప్రయోజనలక్షణా చేతి. తత్ర రూఢిలక్షణైకాఽవ్యక్త్యోః ప్రయోజనలక్షణా సప్తవిధా-జహల్లక్షణా అజహల్లక్షణా జహదజహల్లక్షణా శుద్ధసారోపా శుద్ధసాధ్యవసాయా గౌణసారోపా గౌణసాధ్యవసాయా చేతి.

వి:- వాక్యగతపదముల కన్వయము సరిపడనపుడు గూఢవలనఁ గాని ప్రయోజనమువలనఁగాని వాక్యాన్వయమును సరిచేయుచు దే లక్షణ. రూఢిలక్షణ ప్రయోజనలక్షణ యని లక్షణ రెండు విధములు. గూఢి లక్షణకు వ్యంగ్యార్థము లేదు. జహల్లక్షణ, అజహల్లక్షణ, జహదజహల్లక్షణ, శుద్ధసారోప, శుద్ధసాధ్యవసాయ, గౌణసారోప, గౌణసాధ్యవసాయ యని ప్రయోజనలక్షణ యేడువిధములు.

2 నూ. 7 :- సాచ ద్వివిధా గూఢవ్యక్త్యో అగూఢవ్యక్త్యో చేతి. తత్ర గూఢవ్యక్త్య ముత్తమం కావ్యమ్; పరిష్ట మధ్యమ మితి వివేకః. వ్యంగ్యవ్య గ్రుతప్రతీతా పగూఢత్వమ్, మధ్యమప్రతీతో అగూఢత్వమ్, విలమితప్రతీతా వస్ఫుటత్వమ్. తత్రా ద్యస్తయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమ సోత్తమత్వోచ్చేతి ధ్వనిసమయః.

వి:- వ్యంగ్యస్థితినిబట్టి ప్రయోజనలక్షణ గూఢవ్యంగ్యము నగూఢవ్యంగ్యము నని రెండువిధములు. అందు గూఢవ్యంగ్యము త్తమ కావ్యము; అగూఢవ్యంగ్యము మధ్యమకావ్యము. వ్యంగ్యము శీఘ్రముగాఁ బ్రతీయమానమైనచో నది యగూఢవ్యంగ్యము. కొంతవిలంబముగాఁ బ్రతీయమానమైనచో నది గూఢవ్యంగ్యము. మిక్కిలియాలస్యముగాఁ బ్రతీయమానమైనచో నది యస్ఫుటవ్యంగ్యము. వీనిలో నగూఢాస్ఫుటములు రెండును మధ్యమకావ్యము లనియు, గూఢవ్యంగ్యములు త్తమకావ్యము లనియు ధ్వనివాదులనిర్ణయము.

2. సూ. 8 :- నచైవ మన్సుటవ్యంగ్యత్యే నానమస్యాపి మన్యమత్వం శబ్ద్యమ్. తత్ర వ్యంగ్యస్య విలమ్బితప్రతీత్యా నాన్సుటత్వమ్. కిన్తు ప్రతీతస్య దివాచన్య ప్రకాశవ చ్చబ్ధార్థవైచిత్రీబలేన తిరోహిత త్యే నాన్సుటత్వవ్యపదేశాత్.

వి:- అన్సుటవ్యంగ్యము కలదగుటచే నధమకావ్యము మన్యము కావ్యము కానోపునని శంకింపరాదు. అందు వ్యంగ్యాస్థమునకు విలంబిత ప్రతీతి కల్గుటచే నన్సుటత్వము కలుగలేదు. ప్రతీతార్థము శబ్దార్థవైచిత్రీ బలముచే బగటిచంద్రకాంతివలె దిరోహిత మగుచున్నది. తత్కారణముచే దాని కన్సుటత్వవ్యపదేశము కల్గినది.

2. సూ. 9 :- గౌణవృత్తిరపి లక్షణాన్తర్యూతైవ. తదన్తర్యావనిరూపణీన్తు ప్రాచీనగ్రంథాదౌ విశ్లేయమ్. విపరీతలక్షణాఽపి జహల్లక్షణాన్తర్యూతైవ.

వి:- గౌణవృత్తి యచునది లక్షణాంతర్యూతమే. తదింతర్యావని విధానము ప్రాచీనగ్రంథములనుండి తెలియనగును. విపరీతలక్షణ యను నది జహల్లక్షణలో జేరినదే కాని వేరు కాదు.

2. సూ. 10 :- విద్యానాథ స్వాహ-“ముఖ్యార్థస్య హానోపాదానాఽగోపాధ్యనసాయలక్షణోపాధివశా చ్చాతుర్విధ్యమేవ లక్షణాయాః. “ఆయుర్భూతమ్” ఇత్యాదావపి గౌణత్వవైశ్యవ శుకల్పత్యాదితి.

వి:- ముఖ్యార్థమును విడుచుట విడువకుండుట యను సనిచే నవి జహదజహల్లక్షణ లనుపేర బిల్వబడుచున్నవి. అట్లే సారోపము సాధ్యవసాయ యని నుజిరెండు భేదములు. ఈతీరున లక్షణ నాల్గువిధములు. “ఆయువు భూతము” అనునపుడు గౌణలక్షణ సులభముగ గల్గింపదగియున్నదని విద్యానాథుడు వచించెను.

2 సూ. 11 :- ఆతపీ వోక్త మలక్ష్మారచూడాంత్యే-“యత్ర వస్త్యస్తరే వస్త్యస్తరత్వ ముచర్యతే స గౌణో; యత్ర స తథా తత్ర లక్షణా” ఇతి.

వి:- ఒకవస్తువునందు వేటొకవస్తు వెచట నుపచరింపజేయు బహునో యది గౌణము. అది లేనిచోట లక్షణ యగును-అని యలంకారచూడాంత్యమున జెప్పబడినది.

2. సూ. 12 :- సుశలప్రవీణాదిశ్చ నాం సాక్షాత్స్పృశ్యైశ్చ విపశ్చిన్నేన ముఖ్యా
ర్థత్యాన్న రూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయా ఇత్యాచార్య హేమచంద్రాః. రూఢిపక్షా-
శ్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షయా గానుర్విధ్యుః.

వి:- 'కుశాన్లాతీతి కుశలః' = కుశలుఁడు; 'ప్రకృష్టా నీణా యస్య
సః ప్రవీణః' = ప్రవీణుఁడు; ఈమున్నగుశబ్దములు నేపరి మున్నగు స్థ
ములలో సంకేతితము లగుటచే ముఖ్యాధిములే యగుచున్నవి. కావున
నిచట రూఢిలక్షణ చెప్పరాదని హేమచంద్రుఁడు నుకలుచున్నాఁడు.
రూఢిలక్షణ నాశ్రయించినపక్షమునఁ బ్రయోజనలక్షణ నాస్థివిధము
లగుచున్నది.

2. సూ. 13 :- యత్ర శక్త్యార్థస్య పరస్పరసమ్మర్శరూపా లక్షణానాం లక్షిత
లక్షణా. యథా ద్విరేఫపదే రేఫద్వయసమ్మర్శో ద్రుమరపదే జ్ఞానుతే, ద్రుమరపదస్య
సమ్మర్శో ద్రుమరే జ్ఞానుత ఇతి కేచి ద్వావసాద్యాః.

వి:- వాచ్యార్థమునకుఁ బరంపరాసంబంధముచే వేఱొకయుము
నందు లక్షణ సంగీకరించిన నది లక్షితలక్షణ యగును. ద్విరేఫపదమునకు
'దుమ్మెద' యర్థముచెప్పట యట్టిదని వామనాదు లనుచున్నారు.

2. సూ. 14 :- వ్యంజనావ్యాపారస్య ప్రకృతోపయోగిత్వా స్పృశ్యైశ్చ స్పృశ్యరూపం
నిరూప్యతే. "అన్వితేషు పద్ధాషు యోగస్యాగ్లాప్తగోచరః॥ వాచ్యాగ్ 'పస్త్రి-
యాయై స వ్యాపాగో వ్యజ్ఞానం భవత్'. అభినవగుప్తైశ్చార్యపాదా అపి తల్లక్షణ
మూచుః॥" సమన్వయశక్తి సమర్పితాన్వయ విధురీరణదురీణత్వా దన్వయశక్త్యనంతర
భావిన వ్యక్తిః" ఇతి.

వి:- వ్యంజనావ్యాపారము ప్రకృతోపయోగి యగుటచే దాని
స్వరూపము కొంచెము నిరూపింపఁబడు చున్నది. వాక్యగతపదార్థములు
పరస్పరసమన్వయము నొందినపుడు వాచ్యాగ్ 'భో' అను వేఱొక
యర్థాంతరమును గోచరింపఁ జేయునట్టియే వ్యాపారము కలదో యయ్య
దియే వ్యంజనావాక్యగతపదాన్వయశక్తిచే గల్గినదము దాయార్థమును
వేఱొక మార్పుటకు సమర్థమై, వాక్యాగ్ 'భో' ధ కల్గినపిమ్మట నుండు
వ్యాపారము వ్యంజనయని యభినవగుప్తాచార్యపాదులు నుడివిరి.

2. సూ. 15 :- వ్యజ్ఞానావ్యాపార త్రివిధః శబ్దాగోభయశక్తిమూలకత్వేన శబ్దశక్తిమూలాఽపి ద్వివిధః. అభిధానమూల లక్షణమూల శ్చేతి. తత్ర ప్రయోజన లక్షణాను ప్రయోజనప్రతితికృద్వాప్యపారో లక్షణామూలాః వ్యజ్ఞానావ్యాపారః. ఏతద్వజ్ఞస్థు చస్తుమాత్రమేవ । అనలక్ష్యారం వస్తు జాతిగుణాదిరూపమ్. తదేవ విచ్ఛిత్తి విశేషయక్త మలక్ష్యార్ ఇత్యలక్ష్యార్థికసమయః.

వి:- శబ్దశక్తిమూలము నర్థశక్తిమూలము సుభయశక్తిమూలము నని వ్యంజనావ్యాపారము మూడువిధములు. అభిధానమూలము లక్షణ మూలము నని శబ్దశక్తిమూలము రెండు విధములు. ప్రయోజనలక్షణ లలోఁ బ్రయోజనప్రతితిని గలిగించువ్యాపారమే లక్షణమూలవ్యంజనావ్యాపారము. ఇది వస్తువ్యంగ్యము, అలంకార మైవ్యంగ్యము, జాతిగుణాదికము. అదే విచ్ఛిత్తివిశేషయక్తమై యలంకారవ్యంగ్య మగునని యాలంకారికలసంకేతము.

2. సూ. 16 అభిధానమూలవ్యజ్ఞానస్య లక్షణ ముక్తం కావ్యప్రకాశకారణ “అశేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియన్తితే సంయోగాద్యై రవాచ్యార్థధీకృద్వాప్య పృతిశ్చైవమ్” ఇతి. “అత్యర్థజనయశోరాః కృతసంరక్తతర్పణః । ఏకవిశోపతాపశ్చ రామ రాజతి రాజమః” ఇత్యుదాహరణమ్. అత్రోపమలక్ష్యగో వ్యజ్ఞః.

వి:- ఒకశబ్దమున కర్థములు పెక్కు లున్నపు డర్థనిర్ణయోపాయము లగుసంయోగాదులచేఁ బ్రకృతార్థము నియంత్రితమగును. అట్టిచో వాచ్యార్థధిన్నవ్యాపార మేదేని గోచరించినచో నదే వ్యంజన యని కావ్యప్రకాశవచనమున కర్థము. కార్తవీర్యార్జును నతిక్రమించినకీర్తి గలవాఁడును, బిత్తదేవతలకు రక్తతర్పణము కావించినవాఁడును, ముఖ్య వీరులఁ దపింపఁజేసినవాఁడును, నప్రతిభటశూరుఁడు నై ప్రకాశించు వాఁడు పరశురాముఁడు. ఇది పరశురామునిపక్షమున దర్థము. తెల్లని కీర్తి గలవాఁడును, దనయం దనురాగము గలవారిని దృష్టి నొందించు వాఁడును, సంతాపహారి యైనవాఁడును నగుశ్రీరాముఁడు ప్రకాశించు చున్నాఁడు - అని శ్రీరామునిపక్షమున దర్థము. ఇందులో నుపమాలంకారము వ్యంగ్యము.

2. నూ. 17. నచైతాదృశస్తలే స్థేమః తస్య కేవలప్రకృత్యానుభవే ప్రకృతిపరత్వేన నియమాత్. ఆత్మిన్యతావలక్షణాన్విత్యావ్యక్త్యాచాల్పకాల్పకాబ్రాహ్మణపరివ్రాజకస్యాదేశేతి ప్రాచీనాః

వి:- ఈశ్లోకముగ దున్నది స్థేష యనుటకు శేషము లేదు. స్థేష కేవలప్రకృతార్థములకు గాని, కేవలాప్రకృతార్థములకు గాని నుగ డును. ప్రకృతాప్రకృతార్థములకు స్థేష యుండును. ఇది కేవలవాక్యస్వరే వ్యంగ్యత్వమని ప్రాచీను లనుచున్నారు.

2. నూ. 18. చిత్రమీమాంసాయాంశు ప్రకృత్యా వహాన్విత్యాదృశి శక్తి రస్త్యేజీతే న వ్యజ్ఞానాదేక్షా. ప్రాచీనానామత్ర స్వప్రకృత్యా నామోద్య లక్షాకృత వ్యజ్ఞత్యాభిప్రాయేణో బహుగా ప్రతిపాదితః. “స్థేమః తస్య కేవలప్రకృత్యానుభవే తాడితాధరాః పయోధగోత్సదనిపాశయాత్మితాః పదేషు తస్యా వ్యక్త్యా ప్రకృత్యా చిరేణ నాభిం ప్రథమేదబ్ధవః.” “నిశ్చయచ్యుతచస్త్వనం స్వప్రకృత్యానుభవేనాధరాః నేతే దూర మనన్తానే పులకితా తస్మి తేజసా తస్మాత్ మహావ్రాహ్మణా దూతా బాధవజన స్వాజ్ఞాతపీడాగమే వాపీం స్వామి విశో గతాః సమం స్వప్రకృత్యానుభవేనాస్తి” ఇత్యుదాహరణద్వయం.

వి:- ప్రకృతార్థమునందు వలె నప్రకృతార్థమునందును స్థేష యుండుటచే వ్యంజనాదేక్ష దాని కెందులకు? ఉపనిషత్వలక్షణముల యందు వ్యంగ్యత్వ ముండు ననునభిప్రాయము ఈ బ్రహ్మినులు క్రిందిని వ్యంగ్యమనిరి-అని చిత్రమీమాంసాయందుఁ బ్రతిపాదించిరి. “నర్హా రంభవేశయందుఁ బ్రథమవర్ణ బిందువులు తనస్సు చేయు చిన్నవాన్వితీ దేవికనుతెప్పలపై నించుకనెపు నిలిచి, పెదపులరూఁదనుండి యున్న తము లగుపాలిండ్లపైఁ బడి చింద్రనందగ్నలై పభిలగోఁదవోలునని చిర కాలమునకు నాభిదేశము చేరినవి” అని తనస్సుచేయు చిన్నవాన్వితీ దేవిని గాళిదాసమహాకవి తనకుమారనంభవమున నర్కించినాఁడు. “ఓచెలీ ! నీకుచములఁ బూసినచందన మంతయుఁ బోయినది. నీపెద పులపై నున్న యెఱుపు పూర్తిగాఁదుచుచుకొనిపోయినది. నీకంటియందఁ గాటుక సుంతయు లేదు. సోగ యగునీమేను గగురుపాటు నొందినది. కాన స్నానమున కేగితివి కాని, యానీచునికడకు నీవు పోలేదు” అని

యొకనాయక తనచెలిక తైతో ననుచున్నది. అంతకు మున్నానాయక తనకడుకు బ్రయుని దోడ్కొనిరమ్మని యాదూతి సంపినది. ఆచెలి యాతనితో భోగించి వచ్చినది. అది చూచి నాయక యసూయతో నిట్లు పలికినది.

2. నూ. 19. అర్థశక్తిమూలవ్యజ్ఞనే చిత్రమీమాంసాయా మేతస్యోక్తార్థః ప్రతిపాదితః. తథాహి-అత్ర తపస్యవ్రాతా దేవ్యా దేహోపరి నిపతతాం ప్రథమవృష్టిబిన్దూ నాం క్రియాస్వభావవర్ణనేన దేవ్యాస్సమాధ్యుచితావస్థానాభివ్యక్తిద్వారా చిరినిదాఘ తప్తదేహోపరినిపతినేన సుఖపారవశ్యసమ్రుచుహేతౌ ప్రథమవృష్టే వప్యవిహతా సమాధ్యవస్థా వ్యజ్యతే. తథాహి - “నానాగ్రన్యస్తనయనః సంపృతాస్య సునిశ్చలః, ధ్యాయేత్ మనసా దేవ ముహో విష్టభ్య చాగ్రతః” ఇతి సమాధిమతా మవస్థా మాహుః.

వి:- “స్థితాః క్షణం” “నిశ్చేషచ్యుతచంద్రసమ్” అను రెండు వద్యములును జిత్రమీమాంసలో సర్థశక్తిమూలవ్యంజన కుదాహరింపఁ బడినవి. తప మాచరించుదేవిశరీరముమీఁదఁ బడుచున్నప్రథమవృష్టి బిందువులక్రియాస్వభావవర్ణనముచేఁ బూర్వతీదేవి సమాధ్యుచితావస్థానమును వ్యక్తపఱుచుచుఁ జరినిదాఘతప్త మైనదేహముపైఁ బడుటచేఁబ్రథమవర్ష వుఁజనుకులు శరీరసుఖపారవశ్యసంభ్రమమునకు హేతువులైనను గొంచెమైన నడలినసమాధ్యవస్థను వ్యక్తము చేయుచున్నది. తపస్సమాధిలో నున్నవారు తమదృష్టిని నానాగ్రముపై నుంచి, నోరు మూసికొని, తొమ్మును ముందునకు నెట్టి, నిశ్చలచిత్తముతో నుండవలయునని తపస్సమాధిలక్షణము చెప్పుచున్నది. ఈయర్థమును గాళిదాసీవద్యమువలన వ్యక్తపఱిచినాఁడు.

2. నూ. 20 :- తత్ర పశ్యను స్థితా ఇత్యనేన నానాగ్రన్యస్తనయనతారాప మర్థనిమిలనం వ్యజ్యతే. సర్వభోగీంద్రులనే పశ్యణా మూర్ధ్వాగ్రత్వేన సర్వభా నిమిలనే తేషా మధోఽగ్రత్వేన తేషా బిన్దూనాం స్థిత్యసమ్భవాత్. పశ్యతిభ్య శ్చుతానాం తేషా మాస్యేఽప్రవేశేన అధరోష్ఠే నిపత్య తతః శ్చ్యుతిఃకరణేన సంపృతాస్యత్వం వ్యజ్యతే. తతః శ్చ్యుతానాం తేషాం స్తనోత్సేధనిపతనాదివర్ణనేన ఉరోవిష్టమృత్యు. అలనవదన నతాఽవస్థానే హి స్తనయో రస్తస్సమ్మచితాకారావస్థతయా తమత్సేధయో స్తేషాం పతనం న స్యాత్. కథంబి త్తయోః పతిత్వా పశిత్రయం ప్రాప్తౌనా మపి పరీషు తిర్య

శేవ గమనం స్యాత్, స నాభిదేహప్రాప్తిః. నాభో ప సంస్కృతాయాం ప్ర. పో. న స్యాత్. పశ్చాదరాదిపతనక్రమభేదేన నిశ్చలత్వం వ్యక్తం, తాదాకాలే చ స పతితానాం తేషా మధిపయోగరాది ప్రేరేపకావస్థావాత్.

వి:- 'కనుతెప్పల నించుక నిలిచి' అని యనుట చే నానాగ్రహస్థి స్థితిరూప మగుసర్ధనిమిలనము వ్య క్తమగుచున్నది. కనులు పు ట్టముగా విడియున్నచో మీఁదికనుసప్తముల గ్రహకలకో నలు మీఁది కుంఠము. కనులను బూర్తిగా మూసిపచో వానికోసలు క్రమం కుంఠము. అప్పుడు వానిపైని వర్షోదకబిందువు లగుట యసంభవము. అచటనుండి పోయిన నీటిబిందువులు నోటియందుఁ బ్రవేశింపనగునని యభిప్రాయమునఁ బడి యటనుండి జాతినట్లు చెప్పటచే సుంవృతస్థిత్వము వ్య క్త మగు చున్నది. అటనుండి జాతినయూబిందువులు గల్చిగుబ్బలమీఁదఁ బడినట్లు వర్ణించుటచే నురోవిష్టంభము వ్య క్త మగుచున్నది. పార్వతీ యలగతి కలదానివలె వెంగియున్నచో స్థనములు లోపలికి సంగుచితము లగును. అప్పుడు చానియుత్పేదముమీఁది నవి పడుట సుభవింపదు. ఎట్లనో వానిపైఁ బడి వలిశ్రయము నొందిసప్పటికే నచట వానికే దృష్టివాస మే కాని నాభిప్రవేశము కలుగదు. ఇట్లు పశ్చాదగాదిపతనక్రమమును వర్ణించుటచే దేవియొక్క నిశ్చలనస్థానము వ్య క్త మగుచున్నది. ముఖాద్యంగచలన మున్నపుడు నీటిబిందువులు పయోధగాదిశ్రమమునఁ బడుట యసంభవము గదా!

2 సూ. 21 కిచ్చభీరవ విశేషస్తే నైవ్యా హోతి సాన్యాయపి వ్యత్యసే. స్థితా ఇత్యసేన పశ్చాదా మవిరళతాయా, త్తా మిత్యసేన తేషా మప్పురతాయా, పశ్చాపతనశిథిలవేగ ర్భిస్తుభిస్తాదనోక్త్యా అగత స్యాతిసోమాయస్య, పశ్చాదపతన శిథిలవేగానాం తేషాం స్థనోక్త్యా చ ర్భిభావస్థితేన తేషాం తిక్తావ్యవ్య, త్తా విప్లవేభృంపి వలీఖు తేషాం స్థనోక్త్యా వలీఖాం విప్లవితాయా, పర్వదిక్షానాం నాభావేన ప్రవేశకథనేన నాభ్యా అతిగహ్వరతాయా త్పలివ్యవహత్.

వి:- మఱియు నీవిశేషములచేతనే పార్వతీగంబంధ మగులాకో త్తరసౌందర్యము వ్య క్తమగుచున్నది. నీటిబిందువులు కనుతెప్ప మెండ్రు

కలపై క్షణము నిలిచిన వనుటచే తెప్పవెండ్రుకలసాంద్రతయు, గను తెప్పలనున్నదనమును సువ్యక్తములు. పక్షులసతనశిథిలవేగబిందుతాడనము చెప్పబడుటచే నధరసౌకుమార్యమును, స్తనోత్సేధచూర్ణి భావవర్ణనముచే స్తనములకాఠిన్యమును, నురోవిష్టంభమున పశులయందానీటిబిందువులు స్థలనము చెందినవనుటచే పశులవిస్పృహ, బిందువులన్నియు నాభిప్రవేశము చేసినట్లు నర్ణించుటచే నాభిమిగుల లోతుగ నున్నట్లును వ్యక్తమగుచున్నది. ఇవి యాదేవియొక్క లోకోత్తరసౌందర్యచిహ్నములు.

2. సూ. 22. నిశ్చేషేతి - అతివాషీం స్నాతుం గతాసి నతు తత్సకాశమితి వాక్యార్థే స్థితే తత్సకాశమేవ రస్తుం గతాసీ తస్యమపదేన ప్రాధాన్యేన వ్యజ్యతే. తథాహి-అధమత్వ మపకృష్టత్వం తజ్జాత్యా కర్మణావా భవతి. తత్ర జాత్యాపకర్షం నోత్తమా నాయకా వదితి నాయకస్య. నాపి స్వాపరాధపర్యవసాయదూతీసమ్మాగాదిహీనకర్మాతిక్రేన కర్మణా తద్భుతం దూతీసంప్రేషణా త్రాపచీనం సర్వం సోఘమేవేతి నోద్ధాటన్యమపి. అన్యథా స్వయం దూతీసంప్రేషణానుపపత్తే. తదనస్తరం స్వప్రేషితదూతీసమ్మాగరూపమేవ స్వయం సన్నిహితచిహ్నైర్జ్ఞాతుం శక్యమ్. హీనకర్మ సమ్మపతీతి తత్పర్యవసాయనాఽధనుపదేన తస్మాన్నికమేవ రస్తుం గతాసీతి వ్యజ్యతే.

వి:- ఇంక రెండవశ్లోకము వివరింపబడుచున్నది - స్నానమనంతరము తి కేగితివి. కాని యాతనికడకుఁ బోలేదు-అనువాక్యార్థమున్నను 'రమించుటకొఱకు వానికడ కేగితి' వనునర్థ 'మధము'వదప్రాధాన్యముచే వ్యక్తమగుచున్నది. అధమత్వ మనగా నపకృష్టత్వము. అది జాతిచేతనైనను, గర్భముచేతనైనను గలుగవచ్చును. నాయకుఁజాత్యపకృష్టతను తమనాయక పలుకదు. తనప్రియుఁడు తక్కువజాతివాఁడనుటకామె యిష్టపడదుగాదా! కర్మాధమత్వమునుగూర్చియే ప్రసంగించినదనక తప్పదు. అది స్వాపరాధ మగుదూతీసంప్రేషణము. దూతీసంభోగముకన్న వ్యతిరిక్త మగుకర్మమే యననొప్పును. దూతి సంపుటకు మున్నున్నహీనకర్మము సంతను సహించినదని చెప్పకయే దూతి సంపుటచే

దెలియుచున్నది. అట్లు కాకున్నచో దూతని పంపుట సహజముగ నా !
‘దూతనికాదేహము నందలిగుఱునులచే దూతసంభోగమున నుండునట్లు
కర్మమే యూహించి బహుచున్నది. గానం దట్లు ‘అధర’ వేదముచే
నాతనితో గమింప నేగితి ననునర్థము వ్యంగ్య మగుచున్నది.

1. నూ. 23. ‘విశ్వేషచ్యుతచస్తనం సుకలం’ ఇత్యోహి వాక్యాని నవ్యాని
చిహ్నాద్భుతానీన తత్ర సాహచర్యే న వాచ్యం స్థి - విశ్వేషచ్యుతం అనన్తం -
ఇత్యుత్ర - తావ ద్వాసం స్నాన మితో గతానీతి వాక్యాని సులభాని నీనీ.
ఉత్తరీయకర్షణేన చస్తనచ్యుతే కన్యకానికేక విహారాణు అశ్వేషా విశ్వేషా
కృతమ్. తత శ్చస్తనచ్యుతే స్నానసాధానవ్యావృత్తినే నవ్యాని సా ‘వ్యవృత్తా
నాయ తట’ గ్రహణమ్. స్నానే స్వస్తి చస్తన కన్యకానికేక; తం గా నవ్యాని
స్తటే ఉపరిభాగ ఏవ దృశ్యతే. ఇయ మాశ్లేషకృతాని.

వి:- ‘స్తనతటచందనము పూర్తిగఁ దుడుచుకొనిపోయినది’ -
మున్నగువాక్యములు సంభోగచిహ్నములను, శిష్టతటచే నావిషయమున
సాయము చేయుచున్నది. ఎయ్యెడ చాడఁగూపిచే స్తనతటమున
దలిచందనము తుడువఁబడు ననువిషయము గాకుండునట్లే ‘నిశ్శేష’
పదము నేయఁబడినది. ఇది సంభోగచిహ్నము యనులక్ష ‘తట’
పదము వాడఁ బడినది. స్నానముచేఁ జందన ముండునట్లు దుడుచుకొని
పోవును. స్తనతటమునందుమాత్రమే చాడఁబడ్డది సంభోగము నెలననే
జరుగునని తెలియుచున్నది.

2. నూ. 24. తథా-నిర్మల్యైకాగ్రాని నిర-ఇత్యుత్ర తస్మాద్భూతానామవిహారా
త్రాపచీనరాగప్య కింఞ్చి స్మృత్యతే కన్యకానికేకవిహారాయ ‘నిర్మల్యైకాగ్రా’ ఇతి రాగప్య
నిర్మల్య తోక్తా. తున స్నానసాధానవ్యావృత్తినే నవ్యాని సా ‘వ్యవృత్తా
నాయ తట’ ఇతి విశేష్య గ్రహణమ్. ఉత్తరీయకర్షణేన చస్తనచ్యుతే
రాగతా చుచ్చునకృతవేరి.

వి:- అధరోష్ఠముమీఁదియెఱువు పూర్ణముగాఁ దుడుచుకొని
పోయినదని యనుటచే నది తాంబూలవిలంబముచే నై నదిని చేపు వీలు
లేదు. క్రిందిపెదవిమీఁదియెఱుపే పోయిన దనుటచే నది స్నానమువలన
జరిగినది కాదనియు, సంభోగమువలననే జరిగినదనియు, ‘అధర’ పదము

స్థిరపఱుచుచున్నది. ఉత్తరోష్ఠ మెట్టుగ నుండ నధరోష్ఠముమాత్రము రాగశూన్య మగుట సంభోగసమయమునఁ జంబనముచేతనే జరుగును.

2. సూ. 25. నేత్రే దూర మనజ్జనే-ఇత్యత్ర ప్రాతర్దత్త మజ్జనం కాలేన కిచ్చి ద్విలుప్త మిత్యన్యథాసిద్ధిపరిహారాయ 'దూరం' ఇత్యుక్తమ్. దూర మత్యర్థ మిత్యా పాఠతోఽర్థః. తేన కాలాన్యథాసిద్ధినిరాసః. పున స్నానసాధారణ్యవ్యావర్తనేన సమ్భాగచిహ్నోద్భూతనాయ దూరం దూరే ప్రాస్త భాగ ఇతి హృదయస్థితోఽర్థః. కాలతః స్నానేనవా సర్య త్రాజ్ఞనలోప స్సాన్యత్. తవ తు లోచనయోః క్వచి త్రాస్త ఏ వానజ్ఞనత్వం చుష్పవకృత మేవేతి. పులికతా తస్య తవేయం తను రిత్య త్రాస్తపాతత స్తస్యేతి సహజతానవకీర్తనేన 'పులికతా' ఇతి స్నానచిహ్నోపన్యాసః. పులికతాఽపి తస్యే వర్తత ఇతి హృదయస్థితోఽర్థః. తేన స్నానేన పులికతా తనుః కిచ్చిదుచ్ఛ్వసితా భవతి; ఇయం తు న తథేతి రతిస్లేశజనితః పులికోద్గమ ఇతి మగ్నోద్వాటనమేవ.

వి:- 'కన్నులఁ గాటుక మిక్కిలిదూర మైనది' అని యనుటచేఁ బ్రాతఃకాలమునం దుంచుకొనినగాటుక యించుకంత పోయినదని చెప్ప కుండుటకై 'మిక్కిలి' అనునర్థముగల 'దూరం' అనువిశేషణము వేయఁ బడినది. స్నానమువలనఁ గాటుక పూర్ణముగాఁ బోవును గాని ప్రాంత భాగమునమాత్రమే పోదు గదా! నేత్రప్రాంతభాగమునందుఁ గాటుక పోవుట సంభోగసమయమునఁ జంబనముచేతమాత్రమే సంభవించును. -తస్యే! నీతనువు పులికరించినది- అని యనుటచే నది స్నానమువలనఁ గల్గినదని యనవచ్చును. స్నానముచే దేహము కొంచె ముబ్బును. ఇది యట్లు లేదు. కావున నిది రతిసమయపులికోద్గమమే యగునని తేలు చున్నది.

2. సూ. 26. ఏవ మేభిర్వాక్యై రుపస్కృతేనాదమపదేన తస్యాన్తికమేవ రస్తుం గతాఽసి ఇతి వ్యజ్యతే. ప్రాగ్వాచ్యార్థదశాయాం వాపీం స్నానం గతాఽసి ఇత్యేతదనుగుణార్థయాఽన్వితమ్. 'మిథ్యావాదిని' ఇతి సమ్భాదనం వ్యక్త్యానుగుణ ఏవాధై పర్యవస్యతీతి.

వి:- ఈవాక్యములతోఁ గూడిన 'అధమ' అను పదముచే - వాని కడకు రమించుటకే పోయితివి - అనునర్థము వ్యంగ్యమై, స్నానము

కొఱకు బావి కేగితిని—అనువాని కనుగుణముగ నన్వయించిన ‘మిథ్యావాదిని’ మున్నగుసంబోధనములు వ్యంగ్యానుగుణార్థమునఁ బర్యవసించుచున్నవి.

2. నూ. 27. సోఽయం ధ్వని ర్ద్వివిధోఽభిధామూల సంలక్ష్యక్రమవ్యజ్ఞోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యజ్ఞశ్చేతి. తత్రసంలక్ష్యక్రమవ్యజ్ఞే వ స్త్యలంకారయో ర్వ్యజ్ఞత్వ, మితరత్ర రసాదే ర్వ్యజ్ఞత్వ మితి వివేకః.

వి:- అభిధామూలధ్వని సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమనియు నసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమనియు రెండువిధములు. సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమున వ స్త్యలంకారములు ధ్వనించును. అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమున రసాదులు ధ్వనించును.

2. నూ. 28. :- “పరశుగతిభీషణాత్మా సజ్జరలీలానుబాహుజక్షోభః। సోఢా రామా కేమే పితృభక్తో విప్రదత్తభూవలయః” ఇత్యుభయశక్తిమూలవ్యవ్యా ఉదాహరణమ్.

వి :- “శత్రుశోకమునకై మిగుల భయంకరస్వరూపము గలవాఁడును, యుద్ధవిహారమునందు సుబాహు వనురక్తునునకు క్షోభను గల్గించినవాఁడును, క్షమాగుణముతో నలరినవాఁడును, బిత్తుభక్తుఁడును విడువఁబడినభూరాజ్యము గలవాఁడును నై శ్రీరాముఁడు ప్రకాశించెను” అని దశరథ రామునిపక్షమునం దర్థము. గండగొడ్డలిచలనముచే భయంకరస్వరూపము కలవాఁడు, యుద్ధవిలాసములయందు క్షత్రియులకు వ్యధ కల్గించినవాఁడు, నెట్టిశత్రువునైన నహించువాఁడు, పితృభక్తుఁడు, విప్రులకు దానముచేయఁబడినభూవలయము కలవాఁడు నై పరశురాముఁ డొప్పెను”- అని పరశురామునిపర మగునర్థము. ఈపై పద్య ముభయశక్తిమూలవ్యంజనమున కుదాహరణము.

2. నూ. 29. :- యద్యపి శబ్దార్థయో రుభయోరపి వ్యజ్ఞకత్వమితి నాన్యతరన్వైప. తథాఽపి ప్రాధాన్యేన సహకారిత్యేన చ తథా వ్యపదేశ ఇతి ధ్వనివాదినాం ఘోషః. సకృదుచ్చరిత శృంగో న పృత్తిద్వయ మర్హతీతి నిషేధస్య త్వభిధానక్షణాభ్యాం

వ్యజ్ఞానస్య యోగా దితరత్రైవ తాత్పర్యమ్ - అనన్యభాసిద్ధకార్యబలేన అభిధాయక
లక్షకయో ర్వ్యజ్ఞానావ్యాపారవత్సవియమాత్.

వి :- ఆలోచింపఁగా శబ్దార్థములు రెండును వ్యంజకములే; కాని యం దొక్కటిమాత్రమే కాదు. అయినను బ్రాధాన్యమును బట్టియు, సహకారిత్యమువలనను నట్టివ్యవదేశ మని ధ్వనివాదు లనుచున్నారు. “ఒకసారి పలికినశబ్దమునకు వృత్తిద్వయాశ్రయణమువలన రెండుర్థములు రాజాలపు” అనునీనిషేధ మభిధానలక్షణావృత్తులతో వ్యంజనమునకు యోగమున్నచోటఁ గాదనియుఁ దదితరస్థలములయందే యనియుఁ దాత్పర్యము. అభిధానలక్షణాలకు వృత్తిద్వయము సంగీకరింపకున్నచోఁ గుదురదు. స్వతస్సిద్ధముగ నే అభిధానకలక్షకశబ్దములకు వ్యంజనావ్యాపార ముండవచ్చు ననునియమము కలదు గదా !

2. సూ. 30 :- నను “తదదోషా శబ్దార్థా సగుణా వనలబ్ధుతీ పునః క్వాపి” ఇతి కావ్యప్రకాశలక్షణే కథం ‘అనలబ్ధుతీ’ ఇతి విశేషణ ముక్త మితిచేత్స్వచిత్స్ఫుటాఙ్కూరవిరహేఽపి దోష ఇతి తదర్థత్వేన తద్విశేషణం న దోషా యేతి యుక్తమేవ సాలంకారత్వకథనం వాగర్థయోః.

వి :- “దోషరహితములు గుణసహితములు సగుశబ్దార్థము లొక్కయెడ నలంకారరహితములై నను గావ్యమే” అనుకావ్యప్రకాశలక్షణమున “అనలబ్ధుతీ పునః క్వాపి” అని చెప్పబడుటచే నొక్కయెడ నలంకారము స్ఫుటముగా లేకున్నను దోషము లేదని చెప్పటకే వాగర్థములకు సాలంకారత్వకథనము.

2. సూ. 31 :- నను గుణాలంకారయో శ్చేదవివ సాఽస్తి. గుణాదీనా మప్యసమాద్యఙ్కూరవ ద్రసోపస్కారకత్వా దితి చే న్నైవమ్. సమవాయవృత్త్యా రసోపస్కారకా గుణా స్సంయోగవృత్త్యా రసోపస్కారకా అలంకారా ఇతి భేద ప్రతిపాదనాత్.

వి :- గుణాలంకారములకు భేదమే లేదు. అలంకారములవలె గుణములును రసోపస్కారకములే గదా యని యందులేమో; సమవాయసంబంధముచే రసోపస్కారకములు గుణములును, సంయోగ

సంబంధముచే రసోపస్కారకము లలంకారములు నగును. కావున రెంటికి నిట్టిభేదము కలదు.

2. సూ. 32 :- నచ నీరసకావ్యాలక్ష్కారేషు వ్యభిచారః; తథావిధస్థలే రసశబ్దస్య వ్యుజ్జ్వల్యజ్జకజాతీయయో రభేదాధ్యవసాయేన ప్రవృత్తత్వాత్. న చాచేతనశరీరే హారాదీనా మివ నీరసకావ్యేలక్షాంకరాజా మలక్ష్కారత్వాభావేన హేయతా ప్రసజ్ఞః. నువర్ణప్రతిమాజ్ఞేష్వివ హారాదీనాం తదలక్షాంకేష్వపి శోభాహేతుత్వే నాల క్ష్కారతాయా విద్యమానత్వాదితి ప్రామాణికాః.

వి:- నీరసకావ్యములలోనియలంకారములయందు వ్యభిచారము కల్గునని శంకింపరాదు. అట్టిచోట్ల రసశబ్దమునకు వ్యంగ్యవ్యంజకజాతీయములకును సభేదమును బాటించి వ్యాఖ్యానింపనగును. అచేతనశరీరమునందు హారాదులకు శోభ లేనట్లే నీరసకావ్యములలో నలంకారముల కలంకారత్వ ముండదు గదా యని యెంచినచో సువర్ణప్రతిమాంగమున హారాదులు శోభిల్లి నట్లుగ నట్టిచోటులందు నలంకారములయలంకారత్వమున కెట్టియభ్యంతరమును లేదని ప్రామాణికు లనుచున్నారు.

2. సూ. 33 :- యత్పూర్వం దక్షిణాచార్యేణ కావ్యాదర్శే - “కాశ్చి స్మార్త విభాగార్థ ముక్తాః ప్రాగప్యలక్ష్మీయాః” ఇతి. యత్తు తట్టికాకర్త తరుణవాచస్పతి నోక్తమ్. “నను పూర్వే శ్లేషాదయో దశగుణాః” ఇత్యుక్తమ్. కథం తేషా మలక్ష్కారతా ఉచ్యత ఇతిచే ‘చోభాకరత్వం’ హ్యలక్ష్కారత్వలక్షణమ్. తల్లక్షణయోగా త్తేలప్యలక్ష్కారాః. ‘శోభాహేతవో గుణాః, శోభాంతికయహేతవోలక్ష్కారా, ఇతి కైశ్చిదుక్తమ్. శోభాంతికయహేతుత్వస్య వైవక్షికత్వా న్నాయం భేదహేతు రితి గుణా ఆప్యలక్ష్కారా ఇత్యాచార్యుత మితి తదనేన పరాస్తమ్. ‘కావ్యవ్యవహార హేతవో గుణా స్తచోభాహేతవో లక్ష్కారాః’ ఇ త్యేవంయూపభేదప్రతిపాదక శ్రీభోజాదిమతనిరసనమపి ప్రాచీనగ్రంథేష్వేవ ద్రవ్యవ్యమితి సేహోచ్యతే.

వి :- గౌడి వైదర్భి మున్నగునానిని వ్యక్తపఱుచుచు గొన్ని యలంకారము లీవఱకుఁ జెప్పఁబడినవి యని కావ్యాదర్శమునందు దండికవి నుడివెను. శ్లేషాదులు పదియు గుణములని తట్టికాకర్త తరుణ వాచస్పతిచేఁ జెప్పఁబడినది. ఇది యెల్లవినచో శోభాకరత్వమే యలంకారతకు లక్షణము గావున వాని కలంకారత శోభాకరత్వము ననుస

రించి చెప్పబడినది. శోభాకరము లగుటచే గుణము లలంకారము లగు ననరాదు. గుణములు శోభాహేతువులు, నలంకారములు శోభాతి శయహేతువులు నని కొందఱు అనిరి. శోభాతిశయహేతుత్వము వై వత్తిక మగుటచే నిది భేదహేతువు కాఁజాలదు గదా! కాని గుణము లలంకారములే యని నుడువునాచార్యమతియు దీనిచేఁ బరాస్త మగు చున్నది. కావ్యవ్యవహారహేతువులు గుణములును దచ్చోభాహేతువు లలంకారములు నని భేదమును జెప్పినభోజాదులమతనిరసము మున్న గునవి ప్రాచీనగ్రంథములనుండి తెలియనగును.

2. సూ. 34 :- గుణాశ్చ మాధుర్యాజఃప్రసాదా శ్చయ ఏవ. అన్యేషాం కేషాంశ్చిచ్ఛేషాదీనా మేష్యే వాస్తరాభవః. కేషాంశ్చిద్దోషత్వా గా యాత్రతత్త్వం, కేషాంశ్చిద్ధణత్వ మితి. తత్ప్రపంచస్థ తద్విశేషకగ్రన్థా దవగ న్తవ్యమ్.

వి:- ఓజశ్ప్రసాదమాధుర్యములు మూడే గుణములు. మిగి లిన శ్లేషాదులు కొన్నియు వీనియందే యంతర్భవించును. దోష త్యాగమునకై మఱికొన్ని యాశ్రయింపఁబడినవి. ఇంకను గొన్నింటికి గుణత్వము ననువిషయములను వానిని విస్తరించి చెప్పగ్రంథముల వలనఁ దెలియనగును.

2. సూ. 35 :- తత్ర మాధుర్యం నామాఽహ్లాదకత్వమ్. సమ్భాగశ్చక్లాఠ దృతికారణమ్. కరుణే విప్రలమ్భే శాస్తే చ త దత్యస్తదృతిహేతుత్వా దతిశయా న్విరమ్. చిత్తస్య విస్తారయాఽదీప్తత్యజనక మోజో వీరసే భయానకే చ వర్తతే. వీరా ద్బీభత్సే తతోఽపి రాద్రే సాతిశయ మోజః. శుష్కేన్ద్రసాగ్నివ తస్వచ్ఛజలవ త్సహనైవ చిత్తం వ్యాప్నోతి య స్సర్వరచనాను పర్తతే స ప్రసాదః-

వి:- వానిలో మాధుర్యమున కాహ్లాదకత్వ మర్థము. అదిసంభోగ శృంగారమునఁ దృప్తి గల్గించును. కరుణవిప్రలంభశాంతరిసములలో మిక్కిలి సంతోషదాయక మగుటచే నీమాధుర్య మిచట నధికము. చిత్తవిస్తరదీప్తి హేతు వగుటచే నోజోగుణము వీరభయానకములలో నుండును. వీరముకంటె బీభత్సమునను, దానికంటె శౌద్రమునను నోజోగుణ మతిశయము నొందును. శుష్కేంద్రసమునం దగ్నివలెను

స్వచ్ఛజలమువలెను వెంటనే మనస్సున కత్తుకొనునది కావున సర్వరచనలయందును బ్రసాదగుణము సమానప్రవేశము కల దగుచున్నది.

2. సూ. 36. :- ఆకారే శౌర్యాదీనామివ తేషాం గుణానాం గుణవృత్తైశ్చ వృత్తి ర్దృశ్యతే హ్యన్యధర్మాణామివ హ్రస్వదీర్ఘాణా మూహితవర్ణవిశేషత్వం యథార్థవ్యవహరజనకత్వం. ఆలోఽన్యధర్మాణామపి గుణానాం వాక్యవిశేష విశేషణత్వం న విరుద్ధ్యతే. వర్ణసమాసరచనానాం గుణవృక్షాకత్వమ్. తత్ప్రపञ్చితం కావ్యప్రకాశకారణ “మూర్ధ్ని వర్ణాన్యగా స్ఫుర్న్వా ఆటవర్ణా రణౌ లభూః ఆవృత్తి ర్మధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనా తథా.” ట, త, డ, థ వర్ణా కాదయో మాన్తా శ్చరసి నిజవర్ణాన్యాయక్తాస్తథా రేఫణకారా హ్రస్వాన్తరితాః ఇత్యేతే వర్ణా స్సమాసా భావో మధ్యసమా సోవా తథా మాధుర్యవతీ పదాన్తరయోగరచనా చ మాధుర్యస్య వృక్షకాః. “యోగ ఆద్యతృతీయాభ్యా మన్తయో రేఫతుల్యయోః । టాది శ్చసా వృత్తిదైర్ఘ్యం గుమ్మ ఉద్ధత ఓజసీ” వర్ణప్రథమతృతీయాభ్యాం ద్వితీయచతు ర్థయో రేఫేణ ఆథః ఉపరి ఉభయత్రివా యస్య కస్యచిత్తుల్యయో నైవ తన్వైవ సమృద్ధః. టవర్గో ణకారవర్జ్యః శసా దీర్ఘసమాసశ్చ వికటసంఘటనా చ ఓజో వృక్షకాః.

వి:- ఆత్మధర్మము లైన శౌర్యాదులు దేహధర్మములుగ న్యవహరింపఁబడినట్లే యాయాగుణములు శబ్దార్థములయందుండుట గౌణమే యగును. హ్రస్వదీర్ఘాదిసంజ్ఞలు ధ్వనిబోధకము లైనను దదోబ్ధకము లగురేఖలయందు విశేషణములుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నవి గదా! అట్లే రసధర్మము లగుగుణములను వాక్యమున నుపచరింపఁజేయుటయు సరియే యగును. వర్ణములు, సమాసములు, రచనయు, గుణవ్యంజకము లను విషయము కావ్యప్రకాశమునఁ జెప్పఁబడినది. ‘టరడథ’ అనునవి తప్పఁదమతమపంచమవర్ణములతోఁ గూడి స్పర్శములును, హ్రస్వము లగురేఫణకారములును, సమాసరాహిత్యముగాని యల్పసమాసముగాని గల్గినరచనయు, మాధుర్యగుణము గలపదాంతరయోగరచనయు, మాధుర్యగుణస్ఫోరకములు. పరుషసరళములతో వర్ణద్వితీయచతుర్థవర్ణములకలయిక గలవియు, రేఫయుతవర్ణములును, ద్విత్యాక్షరములును, ణకారముతప్ప మిగిలిన టవర్ణమును, శవవర్ణములును, దీర్ఘ

సమాసములును, గతినపదబంధము గలరచనలు నోజోగుణస్ఫూరకములు.

2. నూ. 37. :- “శ్రుతిమాత్రేణ శబ్దానాం యేవార్థప్రత్యయో భవేత్ | సాధారణస్సమగ్రాణాం స ప్రసాదో గుణస్సమృతః” ఇతి సమగ్రాణాం రసానాం ఎల్లానాం సమాసానాం సంఘటనానాం.

వి :- విన్నంతమాత్రముచేత శబ్దార్థములను విశదముగఁ దెలుపు గుణము ప్రసాదగుణము. ఇది సర్వరససాధారణము. మఱియు సర్వవర్ణములకు సర్వసమాసములకు సర్వరచనలకును గూడ సాధారణమే.

2. నూ. 38. :- ఆనందవర్ధనాచార్యేణా పున్యక్తమ్ - “శమేచ రేఫ స్సంయోగప్రవర్ణకృపి భూయసా | విరోధినస్స్వ శృక్లోరే నవవర్ణా రసచ్యుతాః” ఇతి. భూయసా బాహుళ్యేనేత్యర్థః.

వి :- ‘శ, ష, ర’ అనువర్ణములును, సంయుక్తవర్ణములును, ‘ట, ఠ, డ, ఢ, ణ’ అనునవియు, మొత్త మీతొమ్మిదివర్ణములును శృంగారరసవిరుద్ధములు. కావున నవి శృంగారరసమునఁ బ్రచురముగ రారాదు” అని యానందవర్ధనాచార్యులు వచించిరి.

2. నూ. 39. :- “జవర్ణపక్షితా స్స్పృశ్యా స్వస్వవర్ణాస్త్యేభిరాః | లమరేఫణకారా చ కోమలాః పరిక్షీర్తితాః” ఇతి నుకుమారవర్ణసంఘ్రహః.

వి :- జకారముతప్ప మిగిలినయనునాసికవర్ణములతోఁ గూడిన స్పృశ్యవర్ణములును, రేఫణకారములును, గోమలము లగువర్ణములు. ఇది మృదువర్ణసంగ్రహము.

2. నూ. 40. :- “రేఫేణ యస్య కస్యాపి యోగ ఆద్యత్పతీయయోః | స్వేత్తరాభ్యాం తుల్యయోర్వా పరుషాక్షరకా శమే” ఇతి పరుషాక్షరసంఘ్రహః.

వి :- వర్ణప్రథమ తృతీయాక్షరములలో దేనికైనఁ గలయికయున్నను, నొకవర్ణముననే ప్రథమతృతీయవర్ణములకు పరుగుగా ద్వితీయచతుర్థవర్ణములతోఁ గలయిక గల్గినప్పు డవియు, శవవర్ణములును, పరుషాక్షరములు. ఇది పరుషాక్షరసంగ్రహము.

2. నూ. 41 :- యద్యపి గుణపరతంత్ర్యా స్సజ్జటనాదయః, తథాపి “వక్త్ర వాచ్యశ్రబద్ధానా మాచిత్యేన క్వచి త్క్వచిత్” రచనా వృత్తివర్ణానా మన్యథాత్వ మపీష్యతే.” క్వచి ద్వాచ్యశ్రబద్ధానపేక్షయా వక్త్రాచిత్యాదేవ రచనాదయః క్వచి దేవమే వేతరయోః.

వి :- సంఘటనాదులు గుణపరతంత్రములే యైనను నొక్కయెడ వక్త్రవాచ్యప్రబంధముల యకాచిత్యముచేతను, నొక్కయెడ రచన వృత్తి వర్ణమును దత్తద్గుణపరతంత్రములు కాక వేఱువిధముగ నుండును. రచనాదు లొకయెడ వాచ్యప్రబంధానపేక్షతను వక్త్రాచిత్యము ననుసరించియే యుండును. ఇట్లే వాచ్యప్రబంధములయకాచిత్యము ననుసరించి యొక్కొక్కయెడ రచనాదులు నుండునని యూహింపవలెను.

2. నూ. 42 :- రీతి స్త్రిధా-వైదర్భి గౌడీయా పాళ్ళాలీచేతి. తత్ర సమగ్ర గుణా వైదర్భి; ఓజఃకాన్తిమతీ గౌడీయా; మాధుర్యసౌకుమార్యోపపన్నా పాళ్ళాలీ. విదర్భాదిదేశోపలబ్ధత్వా దేహ మావ్యేతి నామనః.

వి :- ‘వైదర్భి, గౌడి, పాంచాలి’ అని రీతి మూడువిధములు. వానిలో సంపూర్ణగుణవిశిష్టము వైదర్భి. ఓజస్సు కాంతి యనుగుణములు కలది గౌడి. మాధుర్యసౌకుమార్యగుణములు గలది పాంచాలి. విదర్భాదిదేశములలో నాయూరితు లనుసరింపబడుటచే నాపేరులు గల్గినవని వామనుఁ డనెను.

2. నూ. 43 :- వృత్తయస్తు న శబ్దగతాః కిస్తు రచనాశ్రయాః. తా శ్చత్రస్రః-కైశ్చక్యారభటిసాత్వతీభారతీచేతి. తత్ర సుకుమారతరశృక్ధారకరణయో ర్వ్యజ్ఞకానుకుమారా కైశికీ. ఉద్ధతయో రాద్రబీభత్సయో ర్వ్యజ్ఞకా తాదృగారభటి. కిచ్చిస్మృదూనాం వోస్యశాస్తాద్భూతానాం వ్యజ్ఞకా తాదృగ్భారతీ. ఆనతిప్రాధయో ర్వీరభయనకయో ర్వ్యజ్ఞకా తాదృక్సాత్వతీ.

వి :- వృత్తులు రచనాశ్రయములుగాని శబ్దగతములు గావు. కైశికి ఆరభటి సాత్వతి భారతి యని వృత్తులు నాల్గు విధములు. వానిలో సుకుమారతరము లగుశృంగారకరుణములకు వ్యంజకమైనది

కై శికి; బౌద్ధత్యము గలకౌద్రబీభత్సములకు వ్యంజక మైనది యార భటి. కొంచెము మృదువు లగుహాస్యశాంతాద్భుతములకు వ్యంజకము భారతి. మిక్కిలిప్రాధములు గానివీరభయానకములకు వ్యంజకము సాత్వతి.

2. సూ. 44 :- మధ్యమకై శికి మధ్యమారభటి చేతి సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయం కేచి ద్వదన్తి. ఈషత్రైవిధబద్ధా మధ్యమకై శికి; ఈషన్మృదుబద్ధా మధ్యమారభటి.

వి :- కొందఱు సర్వరససాధారణములని మధ్యకై శికి, మధ్య మారభటి యనువృత్తిద్వయమును జెప్పుచున్నారు. మధ్యమకై శికి యల్పమాత్రప్రాధబంధము గలది. మధ్యమారభటి యల్పమాత్రమృదు బంధము గలది.

2. సూ. 45 : పదానాం వినిమయా సహిష్ణుత్వం శయ్యా. అర్థ స్వాభిరూప్యం పాకః. తత్రార్థస్య ద్రుతప్రతీతౌ ద్రాక్షాపాకః; విలంబితప్రతీతౌ నారికేళపాకః; మధ్యమప్రతీతౌ రసాలాదిపాక ఇతి విశేషః.

వి :- పదములమార్పను సహింపకుండుట శయ్య యగును. అర్థ మున కనుగుణముగా నున్నది పాకము. అర్థమునకు ద్రుతప్రతీతి యున్నచో ద్రాక్షాపాకము, విలంబితప్రతీతి యున్న నారికేళపాకము. మధ్యమప్రతీతి యున్న రసాలాదిపాకము నని తెలియవలయును.

2. సూ. 46 : కై దర్భాదీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాదిశబ్దధర్మపరత్వేన న సాక్షా ద్రసవ్యజ్ఞకత్వమ్. వృత్తీనాం రచనాశ్రయత్వేన సాక్షాద్రసవ్యజ్ఞకత్వ మితి విశేషః. ఉక్తచ్చ ద్వన్యాచార్యేణ- “శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చి త్కాశ్చి దర్భాశ్రయాః పరే” ఇతి. విభావాదీనా మేవరసవ్యజ్ఞకత్వం ప్రాధాన్యేన. రచనాదీనాం సు తిత్సహ కారిత్వ మేవ త్యాజ్ఞానికసమయః.

వి :- వైదర్భి మున్నగురీతులు రసాశ్రితము లగుమాధుర్యాది శబ్దధర్మము లగుటచే సాక్షాద్రసవ్యంజకములు కావు. వృత్తులు రచ నాశ్రయము లగుటచే సాక్షాద్రసవ్యంజకములని తెలియవలెను. “కొన్నిశబ్దధర్మము నాశ్రయించినవి, మఱికొన్ని యర్థధర్మము నాశ్ర

యించినవి” అని ధ్వన్యాచార్యుఁడు వచించెను. ప్రధానముగ విభావాదులే రసవ్యజ్ఞకములు; రచనాదులు తత్సహకారులునని యాలంకారికుల నిర్ణయము.

3. సూ :- సా వా గ్యా రసవృత్తిః

3. సూ. 1 :- యా వా గ్రసవృత్తిః రసప్రత్యాయప్రపజా రసవ్యజ్ఞైకా కైశిక్యాదివృత్తి ర్యసా మితివా, రసవ్యజ్ఞకధ్వనివ్యాపారో యస్యా మితివా రసవృత్తిః. వైవాత్ర వా గిత్వ్యుచ్యతే. “తిజ్జుబంతసయోవాక్యం క్రియా వా కార కాన్వితా” ఇతి మీమాంసకాద్యై ర్వాక్యలక్షణ ముక్తమ్. తస్మాత్తం వాక్య మత్ర సాభిప్రేతమ్. కింస్తు రసవ్యజ్ఞకమేవ వాక్య మిత్యర్థః.

వి:- వాక్యప్రస్తావమున నిట రసవృత్తి యగునదే వాక్యమని చెప్పఁబడుచున్నది. రసమును ధ్వనింపఁజేయు లేక రసమును స్ఫురింపఁజేయు కైశిక్యాదివృత్తులు గలది యనికాని, రసవ్యంజకధ్వనివ్యాపారము కలది యనికాని రసవృత్తి యనుపదమున కర్థము. కాన రసవ్యంజక వాక్యమునకే యిచట వివక్ష కాని ‘తిజ్జుబంతసముదాయము వాక్యము; కారకముతోఁ గూడినక్రియ వాక్యము’ అనురీతి గలవాక్యముల కిచట వివక్ష లేదని తెలియవలెను.

3. సూ. 2 :- వ్యజ్ఞానాజ్ఞానధ్వనిధ్వనసవ్యక్తితాత్పర్యాదిసామవ్యవహారయోగ్య వ్యాపారావగమ్యై రసాది ర్వ్యక్తోన్మర్శ మిత్యలక్ష్కారిక మతసమయః, యత్తు పదార్థావగమసమనంతరభావినీ సమన్వయశక్తి స్తాత్పర్యంనామ పృత్యంతర మిత్యలక్ష్కార సర్వస్వసజ్జీవనీకారః; త నిరీకృత మన్యైః.

వి:- వ్యంజనము - అంజనము-ధ్వని-ధ్వనసము - వ్యక్తి-తాత్పర్యము మున్నగునామవ్యవహారయోగ్యమై, వ్యాపారావగమ్య మగు రసాలంకారవస్తురూపమైనదే వ్యంగ్యార్థమని యాలంకారికాభిప్రాయము. పదపదార్థము లవగతము లైనపిమ్మటఁ గల్గునట్టి సమన్వయ శక్తియే తాత్పర్య మనుపేరు గలవృత్త్యంతర మని యాలంకారసర్వస్వ సంజీవనీకారుఁ డనెను. దాని నితరులు నిరాకరించిరి.

3 నూ. 3 :- తాత్పర్యం నామ పృత్యస్తరం న సమభవతి; పృత్తిత్రయాను న్యూతస్య పృత్యస్తరానుపపత్తే; కష్టేనైవ పృత్తిత్రయేణ సర్వవ్యవహారోపపత్తౌ బాహ్యేన్ద్రియసహకారిణో మనస ఇన్ద్రియాస్తరకల్పనావ త్తాత్పర్యస్య పృత్యస్తరత్వకల్పన మయుక్త మేవేతి.

వి :- అభిధ, లక్షణ, వ్యంజన, అనువృత్తులతోఁ గూడిన తాత్పర్యము మఱియొకవృత్తి కాఁజాలదు. బాహ్యేన్ద్రియములకు సహకరించుచున్న మనస్సున కిన్ద్రియాంతరత్వమును గల్పించినట్లే యది యుండును. అభిధ లక్షణ వ్యంజన యనువ్యాపారములఁ గూడినదానిని మఱియొకవృత్తిగఁ జెప్పట యుక్తము కాదు గదా !

3. నూ. 4 :- అలక్ష్కారికమతే న తాత్పర్యమేవ వ్యజ్ఞానమ్. తే త్వేపం వదన్తి. వక్తృబుద్ధిసన్నిధాపితో వాక్యావగమ్యా వాక్యాగ్లో రసాదిరూప స్తచ్చబ్దే నోచ్యతే. తస్మి స్మరా స్తస్మరా స్తదాసక్తా ప్రద్విషయా ఇత్యర్థః. తేహం భావ స్తాత్పర్యమి త్యర్థావగమాత్.

వి :- “వక్తృబుద్ధికి గోచరించినవాక్యమువలనఁ దెలియుచున్న రసాదిరూప మైనవాక్యార్థము తచ్చబ్దముచేఁ జెప్పఁబడుచున్నయర్థము. దానియం దాసక్తి గలశబ్దములు తత్పరము లనిపించుకొనును. తదా సక్తములనియు, దద్విషయకములనియు వానినే యందురు. తత్పరముల యొక్క భావము తాత్పర్యము” అని యాలంకారికులు తాత్పర్యమునే వ్యంజనగా సభివర్ణించుచున్నారు.

3. నూ. 5 :- నన్యభిహితానాం పదార్థానా మర్థాభిధాయినాం వా పదానాం విశిష్టార్థప్రత్యాయసక్తి స్తాత్పర్యమితి మీమాంసకా మతభేదేన వర్ణయన్తి. తస్మ తే ‘గా మానయే’ త్యాదా దేవదత్తకర్తృక దణ్డకరణక గోకర్మ కానయనరూపా విశిష్టార్థ ఏవ వ్యజ్ఞప్రకారాదవిధుర స్తాత్పర్యా దాగతత్వా త్తాత్పర్యార్థ ఇత్యుచ్యతే. త త్తథ మస్య వ్యజ్ఞేన్ద్రియస్థాభివ ఇతిచేత్సత్యమ్. సహితావన్తాత్రేణ కవీంద్రసంరమ్యవిశ్రాన్తిః.

వి :- అభిహితము లగుపదార్థములకు (అన్వితము లగుపదము లకు,) విశేషార్థమును జెప్పశక్తియే తాత్పర్యమని మీమాంసకులు మతభేదముతో వర్ణింతురు. ‘గోవును దెమ్ము’ మున్నగుచోట్ల దేవ

దత్తుడు కర్తయు, గోవు కర్మయు, దండము కరణము. గాఁ గల విశిష్టార్థము వ్యంజనావృత్తిసంబంధము లేకుండగనే తాత్పర్యమువలననే లభించుచున్నది. దీనికి వ్యంగ్యమునం దంతర్భావ మెట్లుని శెంకించుట యుచితమే. అంతమాత్రమునఁ గవింద్రసంరంభమునకు విశ్రాంతి యుండదు గదా !

3 నూ. 6:- కావ్యే శబ్దానా మన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం నివృత్తి నివృత్తిహేతుభూతస్య ప్రధానస్య ప్రయోజనాంతరస్యాభివాత్. కిన్తు తద్విధస్య క్కారణ ప్రతీయమానే సామాజికానందాస్వాదఫలతేరసాదా వర్ధంతరే. అతి సువిష తాత్పర్యార్థ ఇతి. తత్ప్రత్యాయకపదార్థశక్తిరేవ తాత్పర్యం కవిసమయే. తచ్చ నాభిధా సత్కేతాభివాత్. న చ లక్షణా ముఖ్యార్థభాద్యభివాత్. అతో వ్యజ్ఞాప్త్యే వేదం నామాంతరకరణ మితి. తద్విధస్య వ్యక్త్యార్థత్వం యుక్తమితి వదామః.

వి :- కావ్యగతపదముల కన్వయవ్యతిరేకములచేఁ బ్రవృత్తి నివృత్తులకు హేతుభూత మైనప్రధానప్రయోజన మేమియును లేదు. కాని యాపదములకు వాచ్యార్థమును విడిచి యర్థాంతరముచే సామాజికానందాస్వాదఫలము సిద్ధించుచున్నది. కాన నదియే తాత్పర్యార్థమనియు, ద్ప్రత్యాయక మగుపదార్థశక్తియే తాత్పర్య మనియుఁ గవిసమయము. సంకేతము లేనందున నది యభిధా కాదు. ముఖ్యార్థబాధ మున్నగునవి లేనందున నది లక్షణయుఁ గాదు. ఇది వ్యంజనావృత్తికి నామాంతరము. కావున దానియర్థమునకు వ్యంగ్యార్థత్వము యుక్తమే.

3. నూ. 7 :- తస్మి కావ్యే పదార్థాన్వయరూపా వాక్యార్థః కథం ప్రతీయత ఇతిచే త్తార్కికాణామివ వాక్యమహిమ్నా, న పున స్తాత్పర్యణ మిహాంసకానామివ. అతి ఏవ తార్కికా వదన్తి. ఆకాంక్షానిమత్వే సతి పదానాం పదార్థానాం వాసమన్వితానా మవయవశక్తి ర్వాక్యమ్. తద్బలాయతో వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు - పరిణతివిరసం పనసఫలం, పరిణతిసరస మామ్రఫలం - ఇత్యాది నిష్క్రప్రశంసాది వాక్యేషు హానోపాదానాదిరూప ఏవ నాన్యః. తాత్పర్యమపి భావాభిప్రాయాద్యపరపర్యాయ మేవేతి.

వి :- కావ్యమునందుఁ బదార్థాన్వయరూపవాక్యార్థ మెట్లు ప్రతీయమాన మగుచున్న దనినచోఁ దార్కికులు చెప్పిన వాక్యార్థ మహిమచేతనే ప్రతీయమాన మగుచున్నదిగాని, మీమాంసకులు చెప్పినతాత్పర్యశక్తిచేఁ గాదు. కావుననే తార్కికులు:- “ఆకాంక్షాదులచేఁ బరస్పరమును సమన్వితము లైనపదములయొక్కగాని పదార్థములయొక్కగాని యవయవశక్తియే వాక్యము; తద్బలముచేఁ గల్గినది వాక్యార్థము; ‘ఆరంభింపచోఁ బనసపండు చెడును, మామిడిపండున్న నోరుచ్యముగా నుండును’ అనునిట్టినిందాప్రశంసాదివాక్యములలో హానోపాదానాదిరూపవాక్యార్థమే తాత్పర్యార్థము. భావము సభిప్రాయము ననునవి దీనినామాంతరములే” - అని చెప్పుచున్నారు.

3. సూ. 8 :- అతఏ వోక్తం కావ్యప్రకాశే-తాత్పర్యార్థోఽపి కేఘచిత్-ఇతి-సుధానిధావపుక్తమ్:-“అస్మత్కృతం “తాత్పర్యవ్యాపారాపేక్షం నభవతి” ఇతి. విద్యాధరవిడుషా ప్యభిహితమ్:-తాత్పర్యంనామవ్యాపారాంతరం పరై రభ్యుపసంగతమ్-ఇతి. శృంగారభావప్రకాశేఽపి గదితమ్:- “అతో ధ్వన్యాఖ్యతాత్పర్యగమ్యమానత్వత స్స్వరూపకావ్యే రసాలక్ష్మియాది ర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుటమ్” - ఇతి ధ్వన్యాచార్యేచాపి వ్యాహృతమ్ - “యత్ప్రభిప్రాయరూపం విశేషవ్యజ్ఞం శబ్దార్థభ్యాం ప్రకాశ్యతే తద్భవతి నివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశితమ్-ఇతి-ఏతత్సర్వ మభిప్రేతోక్తం శబ్దకాసశేన” “సా వా గ్యా రసవృత్తిః”-ఇతి.

వి:- తాత్పర్యార్థమును గొందఱుమతమునఁ గలదు-అని కావ్య ప్రకాశ మనుగ్రంథమును, - మామతియు తాత్పర్యవ్యాపారము నపేక్షింపదు - అని సుధానిధియందు, దాత్పర్య మనువ్యాపారము నితరులంగీరించిరి - అని విద్యాధరచక్రవర్తియు, ధ్వని యనుపేర నొప్పు తాత్పర్యము వ్యక్తమగుటచేఁ గావ్యమున స్వతస్సిద్ధముగనే రసాలంకారాదులు కావ్య మగుట స్పష్టము-అని శృంగారభావప్రకాశమును - శబ్దార్థములచేఁ దెలుపఁబడునభిప్రాయరూపవ్యంగ్యార్థమే తాత్పర్యముచేఁ బ్రకాశిత మగుచున్న దని చెప్పఁబడుచున్నది- అని ధ్వన్యాచా

ర్యుఁడును నుడివిరి. ఈయభిప్రాయముల ననుసరించియే నన్నపాఠ్యుఁడు “సా వా గ్యా రసవృత్తిః” - అని చెప్పియున్నాఁడు.

3. సూ. 9 :- శక్త్యా లక్షణయా చ నిర్వాహో న్ని వ్యభావా వృత్త్యై సోమితి తార్కికాః. తన్నిరసనద్వారా వృత్తినిగ్విహాప్రకారస్తు మధురానాథీయగ నా-ధరీయాపవయదీక్షితీయాదిద్రవ్యైః రసస్వరూపం తావద్వచాన్యతే.

రసలక్షణస్తు - “విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారిసామగ్రసముల్లసితస్థాయీభావో రసః ఇతి.” భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయనభిభూతతయా యావ దనుభవ మవస్థానమ్. భరతే నాప్యవ్యక్తమ్ - “విభావానుభావసాత్వికవ్యభిచారి సంయోగా ద్రసనిష్పత్తిః” - ఇతి.

వి:- అభిధ లక్షణ యనువృత్తులచేతనే తాత్పర్యార్థము లభించు చున్నది, గావున వ్యంజన యనువృత్త్యంతరము సంగీకరింప నక్కర లేదని తార్కికు లందురు. దాని నిరసించుచు వ్యంజనావశ్యకతను నిరూపించిన రీతి మధురానాథీయము, గ దాధరీయము, అప్పయదీక్షితీయముమున్నగు గ్రంథములవలనఁ దెలియనగును.

అది విభావము అనుభావము సాత్విక భావము వ్యభిచారి భావము ననునాల్టిచే సముల్లసిత మగుస్థాయీభావమే రసము - అని రసలక్షణము చెప్పఁబడినది. సజాతీయ విజాతీయభావము లాన్ని కూడిన సనుభవము కల్గువఱకు నిల్చునది స్థాయిభావము. విభావానుభావసాత్విక వ్యభిచారి భావసంయోగమువలన రసనిష్పత్తి కల్గునని భరతమునియు వచించెను.

3. సూ. 10 :- విభావాదీనాం సంయోగా ద్వ్యభివ్యక్తజ్ఞానావలక్షణా త్సమృద్ధా ద్రసస్య నిష్పత్తి రభివ్యక్తి రిత్యేతేన “రస ఉత్పత్త్యే జ్ఞాప్యతి” ఇతి వద తాం భట్టలోల్లటాదీనాం మతం నిరస్తమ్. నిరసనప్రకారస్తు తత్త్రితిపాదః గ్రన్థాదే వావగ న్నవ్యః.

వి :- “విభావాదులసంయోగమువలన రసము నిష్పన్న మగుచున్నది” యనుభరతమునిలక్షణములో నిష్పన్న మగుచున్నది - పుట్టుచున్నది - అభివ్యక్త మగుచున్నది - యని యర్థము చేసినభట్టలోల్లటా

దులమతము నిరసింపఁబడినది. తద్విధ మంతయుఁ దత్ప్రతిపాదక గ్రంథ ములవలనఁ దెలియఁగనును.

3. సూ. 11 :- అత్ర విభావానుభావవ్యభిచారిణాం తత్ర తత్ర రసశ్లోకేషు కేవలనా మవస్థితి ర్ద్వితీ. తథాపి తేషామపి సాధారణానాం పరస్పరావిసాభావ బలా దన్యోన్యాపేక్షత్వే సతి నానై కాన్తి కత్వమితి నూత్రే మిలితానాం గ్రహణమితి బోధవ్యమ్.

వి :- ఈ విషయమున విభావానుభావవ్యభిచారిభావములకుఁ గేవలముగా నాయారసశ్లోకములయం దునికి యగపడుచున్నది. అట్లుగ పడినను - విభావాదులకుఁ బరస్పరముగా నవిసాభావసంబంధబలము వలన నన్యోన్యాపేక్ష కిల్లుచుండుటచేఁ గేవలములుగా నగపడుచున్నను నవి ప్రత్యేకములుగా నిలిచియుండలేదని తెల్పుటకై నూత్రమునందు “మిలితానాం” అనునది గ్రహింపఁబడినట్లు తెలియవలయును.

3. సూ. 12 :- అయ మసంలక్ష్యక్రమ ఏవ రసః విభావాదివ్యజ్ఞానీయతయా క్రమస్య విద్యమానత్వేఽపి రసాన్వాదాతిశయమహిమ్నా తస్యాసంలక్ష్యమాణత్వాత్. తదు క్తం శృంగారతిలకే-రసభావతదాభాసభాసకాన్త్యాది రక్రమః. భిన్నో రసాద్యల క్కారా దలక్కార్యతయా స్థితః - ఇతి.

వి :- ఈరస మసంలక్ష్యక్రమమే. విభావాదులు వ్యంజకము లును రసము వ్యంగ్యము ననుసట్టిక్రమ మున్నను రసానుభవమునం దట్టిక్రమ మున్నట్లు గోచరింపదు - రసము భావము రసాభాసము భావాభాసము భావశాంతి మున్నగునవి యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్య ములు. అలంకార్యము లగునీరసభావాదు లలంకారము లగురసవదా దులకంటె భిన్నములు.

3. సూ. 13 :- ఆసంలక్ష్యక్రమత్వచ్ఛయత్ర విభావానుభావాదివశా దాశుభా విరీ రసాభివ్యక్తి స్తత్రైవ. అన్యత్ర తు రసాదిద్వంద్వీ సలక్ష్యక్రమ ఏవ. తదు క్ర మభినవగ ప్రపాదాచార్యైః, “యద్యపి రసభావాది రథో ధ్వన్యమానఏవ న వాచ్యః కదాపి. తథాపి న సర్వోష్యసంలక్ష్యక్రమవిషయః” ఇతి. అత ఏవ ధ్వనికాశోఽపి “ఏవంవాదిని దేవర్షా పార్శ్వే పీతు రథోమఖీ! లీలాకమలపత్రాణి గణయామాస పార్వతీ” ఇత్యత్ర లజ్జాశ్చింతం సఖ్యారిభావ మనురణనవ్యజ్ఞి ముదాజహర.

వి:- విభావాదులవలన రసాభివ్యక్తి శీఘ్రముగఁ గల్గుచోటుల యుండే యసంలక్ష్యక్రమత్వ ముండును. ఇతస్థలములందు రసాది ధ్వనియు సంలక్ష్యక్రమమే. రసభావాదులు వాచ్యములు కావు, వ్యంగ్యములే. అయినను రసభావాదు లన్నియు నసంలక్ష్యక్రమము లనుటకు వీలులేదు - అని యభినవగు వ్రతపాదాచార్యులు నవించి యున్నారు. కావుననే - దేవర్షి యగునారదుఁ డిట్లు చెప్పఁగాఁ దన తండ్రిపార్వభాగమున నధోముఖయై నిలిచినపార్వతి లీలాశమలవస్త్రములను లెక్కించుచుండెను - అను నిందలilజ్ఞాభ్యసంచారిభావ మనురణన ధ్వనికి సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యమున నుదాహరించెను.

3. నూ. 14:- తత్ర రసాభివ్యక్తికారణం దయతో జనో విభావః. స ద్విధా- ఆలంబనోద్దీపనభేదాత్. ఆలంబనచ్చ రతే ద్వివిధమ్ - నాయికానాయకభేదాత్. తత్ర నాయికా సమృద్ధివితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ. సాచ సజ్జహే జాప్తవిధా - స్వాధీనపతికా వాసకసజ్జికా విరహోత్కంఠితా విప్రలబ్ధా ఖండితా కలహస్తరితా ప్రోషితభర్తృకా అభిసారికా భేదాత్.

వి:- అందు రసాభివ్యక్తికిఁ గారణ మగుప్రియజనము విభావము. ఆలంబనోద్దీపనభేదముచే నది రెండు విధములు. నాయికానాయకభేద ముచే రత్యాలంబనమును రెండు విధములు. అందు నాయిక నాయకు నితో సామాన్యగుణసంబంధము కలదియై యుండును - స్వాధీనపతిక వాసకసజ్జిక విరహోత్కంఠిత విప్రలబ్ధ ఖండిత కలహంతరిత ప్రోషిత భర్తృక అభిసారిక - అని యానాయిక యెనిమిదివిధములు.

3. నూ. 15 :- ఏతాసాం నాయకాసుకూలిన్య సభీ, ధాత్రీజాతా, ప్రాతివేనీ, కల్పినీ, కాయ, లిజ్జినీ, సంజ్ఞా వృద్ధుతికాః.

వి :- ఈ నాయికలకు నాయకుల ననుకూలపటచుట్టకై - చెలికత్తె, దాదికూతురు, పొరుగింటియామె, చిత్రకారిణి, కారువు, యోగిని-అనునారురు దూతికలు కలరు.

3 నూ. 16 :- నాయికాసజ్జహస్త విశేషేణ రత్నాపజాదిభ్యుత్థితః.

“స్వాస్యా సాధారణా చ స్యాత్, ముగ్ధా మధ్యా ప్రకల్పికా।

అన్యైకా త్రిధాన్యే జ్యే ధీరాధీశాభయాత్మికా॥

జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాభేదేన తేవీష ద్వివిధే పునః ।
 అన్య కన్యాపరోధా చ వేశ్యా త్వేకేతి షోడశ ॥
 స్వాధీనపతికాద్యష్టా, పష్టాభి స్తా సమన్వితాః ।
 ప్రత్యేక మష్టధా ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తా మ్రిధా ॥
 ఇత్యేవం నాయకాభేదా సమద్రాష్ట్యగ్నిసమ్మితాః ।
 విరహోత్కణ్ఠితాచై వ విప్రలబ్ధాభిసారికా ॥
 ఇత్యవస్థాత్రయం ప్రాచుః కేచి త్కన్యాపరోధయోః ।
 చతుః పంచాశదధికత్రికతీ సమ్మితా భవత్ - ఇత్యాదితా ॥

వి:- నాయక స్వీయ, అన్య, సాధారణ అని మువ్విధములు. అన్యకు భేదములు లేవు. స్వీయ, సాధారణ అనువారు ధీర, అధీర, ధీరాధీర-అనుభేదములచేఁ బ్రత్యేకము మూఁడేసి విధములై యాఱువిధములు గను, జ్యేష్ఠాకనిష్ఠాభేదములచే నీయాఱువిధములు పండ్రిండువిధములు గను లగుచున్నవి. ముగ్ధతోఁ బదుమూఁడువిధములై - కన్య, పరోధ, వేశ్య - అనునవి అన్య నాయకాభేదములు మూఁటితోఁ బదునాఱు విధము లగుచున్నది. ఈపదునాఱుభేదములును స్వాధీనపతికాద్యష్టవిధ భేదములచే భేదింపఁబడి (128) నూటయిరువదియెనిమిది భేదము లగుచున్నవి. వీనిలో నొక్కొక్కటి - ముఖ్య, మధ్య, హీన-అనువానిచే భేదించి మొత్తము (384) మూఁడువందలయెనుబదినాల్గు భేదముల నొందుచున్నవి - అని నాయకాభేదములు రత్నావళాదులలో విస్తరించి చెప్పఁబడినవి.

3. నూ. 17 :- పద్మిన్యాదిభేదా శ్చత్వారిః - హరిణీ కురంగీ కరిణ్యాఖ్యాస్తదుపజాతయశ్చ కామకాస్త్రే ప్రసిద్ధాః.

‘పద్మిని చిత్రిణి శంఖని హస్తసి’ అని మఱినాలుగునాయకా భేదములు కలవందురు. అవియు హరిణి కురంగి కరిణి మున్నగునుపజాతులును గామకాస్త్రప్రసిద్ధములు.

3. నూ. 18. :- “మహాకులీనశ్చ మదారతాచ తథా మహాభాగ్య విదగ్ధభావౌ, తేజస్వితా ధార్మికతోజ్జ్వలత్వ మమీ గుణా జాగ్రతి నాయకస్య॥” నయతి ప్రాప్నోతి ఫలం వృత్తజ్ఞేతి నాయకపదవృత్తస్త్రి రాలక్ష్కరితైః ప్రదర్శితా.

వి:- మహాకులీనత, జౌదార్యము, మహాభాగ్యము, సాండిత్యము, పరాక్రమము, ధార్మికత, ఉజ్జ్వలత్వము - అనునవి నాయకసామాన్య గుణములు. కథాగమనమునకు మూలమును, ఫలము నొందువాఁడును, నాయకుఁ డగును.

3. నూ. 19. :- “కీర్తిప్రతాపసమ్పన్నః పుమర్థత్రయతత్పరః॥ ధుంసరశ్చ గుణవా న్నాయకః పరికీర్త్యతే” అత్ర కీర్తిప్రతాపాదీనాం గుణవత్పదేనై వోపాత్తానా మపి పునరుపాదాన మేతేషాం సర్వేషుపి నాయకే ష్యావశ్యకత్వం ద్యోతయితుమితి రహస్యమ్. స చతుర్విధః - ధీరోదాత్త ధీరోద్ధత ధీరలిత ధీరశాస్త్ర భద్రాత్. ఏతాషాం సర్వరససాధారణ్యేఽపి వీరకాద్రశ్యక్తారశాస్త్రరసప్రాధాన్య మస్తీతి రస సమృద్ధాఽవిదః.

వి:- కీర్తిప్రతాపసంపత్తియు, ధర్మార్థకామాన క్తియుఁ గార్యనిర్వహణదక్షతయుఁ గలిగి, గుణగరిష్ఠుఁ డైననాయకుఁడు ప్రబంధమున కుండవలయును. ఈలక్షణమందలి ‘గుణగరిష్ఠ’ శబ్దముచేతనే కీర్తిప్రతాపాదులు గ్రహింపబడుచుండ మరల వానిం జెప్పటచే నాయకసామాన్యమున కీగుణములు ముఖ్యములని తెలియుచున్నది. - ధీరోదాత్తుఁడు, ధీరోద్ధతుఁడు, ధీరలితుఁడు, ధీరశాంతుఁడు - అనుభేదములచే నాయకుఁడు నాల్గువిధములు. ఈనాయకులు సర్వరససాధారణులే యైనను వీరకాద్రశ్యంగారశాంతరసములయందు వీరు వరుసగాఁ బ్రాధాన్యము వహింతురని రససంప్రదాయవేత్త లనుచున్నారు.

3. నూ. 20 :- ఏతేషామేవ శృంగారాశ్రయతయాఽచకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానా ముత్తమమధ్యమాధమభేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽష్టాచత్వారింశ ద్భేదా భవన్తి.

వి :- శృంగారరసాశ్రయముచే ధీరోదాత్తాదినాయకచతుష్టయము-అనుకూలుఁడు, దక్షిణుఁడు, ధృష్టుఁడు, శత్రుఁడు-అను భేదములచే నాల్గువిధముల నొంది పదునాఱువిధము లగుదురు. మరల వీరుత్తమమధ్యమాధమభేదములచేఁ బ్రత్యేకము మూఁడువిధములై నలువదియైనిమిది భేదములతో నొప్పుదురు.

3. నూ. 21 :- “ఉక్తసకలగుణసమున్నః ప్రబంధవ్యాపీ, ఫలశరస్కవ్యాపార ఉత్తమః; కతిపయగుణహీనో మధ్యమః; బహుగుణహీనోఽగమః” ఇతి వివేకః. ధీరో దాత్తాదిశబ్దాశ్చ మహావీరచరితాదిమహాప్రబంధేషు ఏకస్యానేకరూపాభిధానేన వత్స వృషభమహాక్షాదిశబ్దైవ దవస్థావాచినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం దశ రూపకే.

వి:- మీఁదఁ బేర్కొనినసమస్తగుణములతోఁ గూడి, ప్రబంధ మంతటను వ్యాపించినవృత్తము గలిగి, చివరకు ఫలసిద్ధి నొందువ్యాపారము కలవాడై, యాఫలము ననుభవించునతఁడు ఉత్తముఁడు. శోన్ని గుణములు తక్కువ యగునతఁడు మధ్యముఁడు; అధికగుణహీనుఁ డధ ముఁడు. ధీరోదాత్తాదిశబ్దము లవస్థాభేదములచే వత్సవృషభమహాక్షాదిభేదములను బలీవర్తము చేందినట్లొందును. ఈ విషయము దశ రూపకమునఁ బ్రతిపాదించఁబడినది.

3. నూ. 22 :- శృంగారనాయక శృతుర్విధః - ఆనుకూలః దక్షిణో దృష్ట శృత ఇతి భేదాత్. “ఏకాయతోఽనుకూల స్సన్యో త్తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః; వ్యక్తా పరాభో దృష్ట స్సన్యో ధ్నాథవిప్రియకృచ్ఛరః”

వి:- అనుకూలుఁడు, దక్షిణుఁడు, దృష్టుఁడు, శత్రుఁడు-అనుభేద ములచే శృంగారనాయకుఁడు నాల్గువిధములుగ నుండును. ఒక్క నాయకయం దనురక్తుఁ డనుకూలుఁడు. పెక్కునాయకలయందు సమా నముగ ననురక్తుడై వర్తించునతఁడు దక్షిణుఁడు, నాయక కెఱుకపడు రీతి నపరాధము చేసి, భీతిల్ల నియతఁడు దృష్టుఁడు. రహస్యముగ నాయక కపచారము చేయునతఁడు శత్రుఁడు.

3. నూ. 23 :- తేషాం నాయకానుకూలనే - వీరమర్ద విట చేట విదూషకా స్సహచారిణః. “కేఞ్చిదానః వీరమర్దః కలాను కుశలో విటః! సన్ధానకుశల శ్చేటో హాస్యప్రాయో విదూషకః” - మాఞ్చాలదత్త భద్రకూచిమారాఖ్యా శ్చరేత్రః పురుష జాతయః; శకవృషహయాఖ్యా ఉపజాతయశ్చ కామకాన్త్యే ప్రతిపాదితాః.

వి:- వీరికి నాయకల ననుకూలించఁజేయుటలో - వీరమర్దుఁడు, విటుఁడు, ఛేటుఁడు, విదూషకుఁడు ననువారు గుహకారులు, నాయకున

కించుకతక్కు వై నయతఁడు పీఠమద్దుఁడు; సమ స్తకలాకుశలత కలవాఁడు విటుఁడు; నాయికానాయకుల ననుసంధించుటలో నేర్పరి చేటుఁడు; హాస్యప్రాయుఁడు విదూషకుఁడు. మఱియుఁ—బొంచాటుఁడు, దిత్తుఁడు, భద్రుఁడు, కూచిమారుఁడు—అను పురుషజాతులును, శశిహాయవృషా ద్భృషజాతులును గామశాస్త్రమునఁ బ్రసిద్ధములు

3. సూ. 24 :- “ఉద్దీపనం తదుత్కర్షి హేతుః” తి చ్చర్యసింహ. అలమప్పన గుణచేష్టాఽజ్ఞరణతటస్థభేదాత్. రూపయావనాది రాలమ్మనగుణః. హావభావ హేలామాధుర్యధైర్యలీలావిలాసవిచ్చిత్తివిభ్రమకిలికిభ్రేతమోట్టాయితమట్టమితిబోధక లలితకుతూహలచకితవిహృతహాస్యాఖ్యాః - తచ్చేష్టా యావనోద్భూతః హారాది రలక్ష్కారః. మలయానిలచంద్రాద్యా స్తటస్థాః. కార్యభూతికటాక్షభుజాక్షపాది రవ యవవికారవిశేషోఽనుభావః.

వి:- నాయికానాయకులకుఁ గలరతి నుద్దీపింపఁజేయునది యుద్దీ పనవిభావము. అది ‘యూలంబనగుణము, తచ్చేష్ట, తదలంకరణము, తటస్థము, ననుభేదములచే నాల్గువిధములు. రూపము, యావనము— మున్నగునవి యూలంబనగుణములు. - హావము, భావము, హేల, మాధుర్యము, ధైర్యము, లీల, విలాసము, విచ్చిత్తి, విభ్రమము, కిలి కించితము, మోట్టాయితము, కట్టమితము, బిబ్బోకము. లలితము, కుతూహలము, చకితము, విహృతము, హాసము—అనునీమదు నెనిమిదియు నాయికానాయకులయావనోద్భూతచేష్టలు. వారు ధరించుభూషణములే తదలంకరణములు. మలయానిలచంద్రాదులు తటస్థములు. కార్యభూ తము లగుకటాక్షభుజాక్షపాదు లనుభావములు.

3. సూ. 25:- “పరగతసుఖదుఃఖాదిభావనయా భావితాస్త్యైఃరణత్వం స త్త్వమ్. తద్భవా న్సాన్త్రికాః” ఇత్యాదిప్రకారేణ సాన్త్రికశబ్దప్రవృత్తౌ ప్రాచామచార్యాణా మనేకభోక్తరీయో వర్తన్తే. ఏతేషా మనుభావాన్తర్భావేన స త్త్విజత్వోక్షణవిశేషేణ బ్రాహ్మణపరివ్రాజకస్వాయేన పార్థివేన పరిగణనమితి రసవాదిసాం సమయాః.

వి:- ఇతరులసుఖదుఃఖాదులను దనమనసున భావించుటచేఁ గల్గిన మైమఱపునకే సత్త్వ మని పేరు. దానివలనఁ గల్గినవానికి సాన్త్రిక

భావము లని పేరు. ఇవి యనుభావాంతర్యూతములే యైనను సత్త్వము వలనఁ బుట్టిన వనువిశేషముచే వేఱుగ వీనికిఁ బరిగణనము జరిగినదని రసవాదులనిర్ణయము.

3. నూ. 26. :- తే చాష్టైః ‘స్తంభః ప్రళయరోమాఞ్చౌ స్వేదో వైవర్ణ్యవేషధూః | అశ్రువై స్వర్యమిత్యష్టై సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః.’

వి:- స్తంభము, ప్రళయము, రోమాంచము, స్వేదము, వైవర్ణ్యము, వేషధువు, అశ్రువు, వైస్వర్యము-అనునీయెనిమిదియు సాత్త్విక భావములు.

3. నూ. 27. :- వివిధ మభిరస్సచ్చరస్తీతి వ్యభిచారిణః. తే చ-

“నిర్వేదగ్ధానిశక్జ్కాశ్రమధృతిజడతాహర్షదైన్యగ్ర్యచిన్తా
త్రాసేర్హ్యైమర్షగర్వస్మృతిమరణమదాన్సుప్తినిద్రావబోధాః |
ప్రీడాపస్మారమోహాన్సుమతి రలసతావేగతర్కా పహితా
వ్యాధ్యన్మాదా విషదోత్సుకచపలయతా శ్రీంశ దేతే త్రయశ్చ.”

వి:- రత్యాదులకు విశేషసహకారులగుచు వివిధరీతులతో సంతటను సంచరించునవి - అను వృత్తిత్తిచోష్వన వీనికి వ్యభిచారిభావము లనుపేరు కల్గినది. నిర్వేదము, గ్ధాని, శంక, శ్రమము, ధృతి, జడత, హర్షము, దైన్యము, ఉగ్రత, చింత, త్రాసము, ఈర్ష్య, అమర్షము, గర్వము, స్మృతి, మరణము, మదము, సుప్తి, నిద్ర, విబోధము, ప్రీడ, అపస్మారము, మోహము, మతి, అలసత, ఆవేగము, తర్కము, అపహిత, వ్యాధి, ఉన్మాదము, విషాదము, ఔత్సుక్యము, చపలత - అను నీముప్పదిమూఁడును వ్యభిచారిభావములు.

3. నూ. 28. :- రతి ర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా | జగుప్సాన్విస్మయశమా స్థాన్విభావాః ప్రకీర్తితాః” “శృంక్షారహాస్యకరుణరౌద్రవీరభయనకాః | బీభత్సాన్ముతకాన్తాఖ్యా రసా నవ సమీరితాః”

రసము - స్థాయీభావము.

రసము - స్థాయీభావము.

1. శృంగారము - రతి

3. కరుణము - శోకము

2. హాస్యము - హాసము

4. రౌద్రము - క్రోధము

5. వీరము - ఉత్సాహము

7. బీభత్సము - జుగుప్స

6. భయానకము - భయము

8. అద్భుతము - విస్మయము

9. శాంతము - శమము

3. నూ. 29. :- కేచిత్తు శృక్థారమేవ రసం మేనిరే. కేచిత్తు శాంతం రసం మేనిరే. అపరే వత్సలేనసహ దశరసా సురరీకుర్వతే. అశ్యేతు స్నేహభక్తిభ్యాం ద్వాదశరసా సుపతిష్ఠే. శృక్థారస్యేవ కరుణాదీనామపి రసత్వ మస్తీతి ప్రతిపాదనం తదభావప్రతిపాదక మతనిరసనపాటవచ్చా ప్రాచీనగ్రన్థా దవగ న్నవ్యమ్.

వి:- శృంగారమే రసమని కొందఱు అనిరి. శాంతమును రసమే యని మఱి కొందఱు అనిరి. ఇంకఁగొందఱు వత్సలరసముతో రసములు పది యని చెప్పుచున్నారు. వానితో స్నేహభక్తిరసములను గలిపి పండ్రెండురసములని యింకఁగొందఱు అనుచున్నారు. శృంగారరసమనకు వలె గరుణాదులకును రసత్వము కల దనుటయు, నది సరికా దని నిరసించుపాటవమును, ప్రాచీనగ్రంథములవలనఁ దెలియవలయును.

3. నూ. 30. :- కేచిత్తు శాంతస్యోత్సాహం స్థాయి న మాహుః. కోహలన్తూ త్సాహో నిర్వేదో శమో వాఽస్య స్థాయీ త్యువాచ. కేచి జ్ఞానస్థానం స్థాయి న మాహుః. త దసజ్ఞతమ్. రసానాం ప్రతినియతస్థాయికత్వనియమాత్.

వి:- శాంతరసమున కుత్సాహము స్థాయిభావమని కొందఱు అనుచున్నారు. కోహలఁ డనునతఁడు మాత్రము శాంతరసమున కుత్సాహముకాని, నిర్వేదముకాని, శమముగాని స్థాయిభావము కావచ్చునని చెప్పినాఁడు. కొందఱు దీనికి జుగుప్స స్థాయిభావమని చెప్పుచున్నారు. అది యసంగతము. ప్రతిరసము నియత మగుస్థాయిభావమును గల్గి యుండుటచే నది సరికాదు.

3. నూ. 31. :- యద్యపి పిత్రాదేః పుత్రాదిప్రీతిస్థాయికో వత్సలో నామ రసో, మిత్రాది ష్వాదరస్థాయికః స్నేహోఽపి రసః, సేవకానాం సేవ్యగురుదేవాదిగోచర సౌత్సర్యస్థాయికో భక్తిర్నామ రసశ్చ తథాఽప్యేషాం రతిభావాస్తరూఢతత్వమేవ. విషయభేదమాత్రా ఛేదవ్యవదేశః. రత్తిర్ని కామినీవిషయావిభావాదిసముల్లాసితా, శృక్థారరసతా మాపద్యతే; నైవ గురుపుత్రమిత్రవిషయాచే ద్భావశబ్దభా గభవతి.

ఇమమే వాభిప్రాయ మనుసన్ధాయ కావ్యప్రకాశకార అహ. “రతి దైవాదివిషయా; వ్యభిచారిపదాశ్చైతో భావః ప్రోక్తః” ఇతి.

వి :- తండ్రిమున్నగువారికిఁ బుత్రులదివిషయక ప్రీతి స్థాయిగాఁ గలవత్సలరసమును, సేవకులయందు సేవ్యగురుదేవాదిగోచర మగు తాత్పర్యస్థాయిక భక్తిరసము నగపడుచున్నది. కాని యివి యన్నియు రతిభావమునం దంతర్భూతములే. విషయభేదమాత్రముచే భేదవ్యప దేశము, కామినీవిషయక మగుంతియే విభావాదిసముల్ల సితమై శృంగార రసత్వము నొందుచున్నది. అదియే గురుపుత్రులదివిషయక మైనచో భావ మనువ్యప దేశము నొందుచున్నది. దేవాదివిషయకంతియే వ్యభి చారిపదాంచితమై భావమని పిలువఁబడుచున్నది - అని కావ్యప్రకాశ కారుఁ డీవిషయమును జెప్పెను.

3. నూ. 32. :- వికాసవిస్తరక్షోభవిక్షోభాఖ్యాశ్చతుర్విధాః। జాయంతే చేతనా ధర్మా విభావాదిసమాగమే. వికాసః కుసుమస్యేవ పాదపస్యేవ విస్తరః। చేతనోఽ ఛైవేవ క్షోభో విక్షోభో మరుతో యథా. వికాసమూల శృంగారో వీరో విస్తర మూలః। విక్షోభోపాధికో రాద్రో బీభత్సః క్షోభమూలః। ఏతన్మూలా హాస్య చిత్రభయానకదయాః క్రమత్. శృంగారహాస్యయో ర్విరాద్భూతయో రాద్రభీమయోః। బీభత్సదయయో రైక్ష్మిత్రీ స్యా వేరోపాధికత్వతః. రసో శృంగారబీభత్సో లథా వీర భయానకా రాద్రాద్భూతౌ తథా హాస్యకరణౌ వైరణౌ మిథః.”—

వి :- విభావాదులతోఁ గూడినచి త్రమునకు-వికాసము, విస్త రము, క్షోభము, విక్షోభమునను నాల్గుక్రియలు గల్గును. పూమొగ్గవలెఁ జిత్తము వికసించుట వికాసము. పుష్పమువలెఁ జిత్తము వ్యాపించుట విస్తరము. సముద్రమువలె క్షోభచెందుట క్షోభము. గాలిచేవలెఁ జిత్త ము చెదరుట విక్షోభము. వికాసమూలకము శృంగారరసము. విస్తర మూలకము వీరము రాద్రము విక్షోభమూలకము. బీభత్సము క్షోభ మూలకము, హాస్యచిత్రభయానకదయలు వరుసగాఁ బైఁజెప్పిన వికాసా దుశే మూలముగాఁ గలవి యగుచున్నవిగాన నేతన్మూలకములే యని

తెలియనగును. ఏకోపాధికము లగుటవలన—శృంగారహాస్యములు, వీరాద్భుతములు, రౌద్రభయానకములు, బీభత్సదయలు పరస్పరమైత్రి కలవి యగుచున్నవి. — శృంగారబీభత్సములు, వీరభయానకములు, రౌద్రాద్భుతములు, హాస్యకరుణములు పరస్పరవిరోధము కలవి.

3. నూ. 33. తత్ర శృక్టారవీరరౌద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరాశయత్వేన పరిపాటితయః. అత ఏవ శృక్టారస్య మేచ్ఛాదివిషయత్వే నాహసత్వమ్. ఉక్తంహి శృక్టారతిలకే— “ఏకత్రై వాసురాగ శ్చే త్తిర్యక్ మేచ్ఛగతోఽపిచా” యాపితో బహుసక్తిశ్చే ద్రసాఽభాస మ్రిధా మతః” — ఇతి. విభావాదిజ్ఞానం న రసప్రయోజక మితి తిర్యగాదివ్యపి రసోఽస్త్యేవేతి విద్యాధిరః.

వి :- శృంగారవీరరౌద్రాద్భుతరసములు లోకోత్తరనాయకాశయము లగుటచే బరిపాటితయము గల వగుచున్నవి. కాన శృంగారము మేచ్ఛాదివిషయక మైనపు డాభాస మగుచున్నది.— నాయకానాయకులలో నొకరికి మాత్రమె యనురాగమున్నను, నాయనురాగము తిర్యక్మేచ్ఛగతమైనను, స్త్రీకి బహునాయకాసక్తి కల్గినను, రసాఽభాస మగును — అని శృంగారతిలకమునఁ గలదు. విభావాదిజ్ఞానము రసప్రయోజకము కానందునఁ దిర్యగాదులయందును రసమున్న— దని విద్యాధరుఁ డనుచున్నాఁడు.

3. నూ. 34 :- శృక్టారరసః :- తత్ర శృక్టారరసస్య స్థాయీభావో రతి స్స మ్భావిషయేచ్ఛావిశేషః. సైవ విభావాదిభి స్స్వీదుతాం నీతా శృక్టార ఇత్యుచ్యతే. శృక్టం ప్రాధాన్య మియత్రీతి శృక్టారః. తత్రానాన్యం ధ్వనికారణోక్తమ్. — “శృక్టారఏవ పుధురః పరప్రహ్లాదనో రసః తస్మయం కావ్య మాక్రిత్య మాధుర్యం ప్రతితివ్రతి” — ఇతి. తత్రైవకారణ ప్రాధాన్య మవిసంవాదమితి లోచనకారకః.

వి :- శృంగారరసము :- దీనికి రతి స్థాయీభావము. సంభోగ విషయేచ్ఛావిశేషము రతి యని చెప్పఁబడుచున్నది.— అది విభావాదులచే బరిపుష్టమై శృంగారరసత్వము నందుచున్నది. రసములలో నది ప్రధానరస మగుటచే దానికి శృంగారరస మని పేరు. (శృంగమ్=ప్రాధా

స్వమును, ఇయ ర్తి=పొందుచున్నది-అని దీని వ్యుత్పత్తి)- శృంగా రమే మధురమైన రసము. అది మిక్కిలి-లియూనందదాయకము - శృంగా రమయ మైనకావ్యము నాశ్రయించి మాధుర్యము నిలుచును. అని ధ్వనికారుఁడు నుడివెను. శృంగారవచ - అనుచోటి 'వచ' కారముచేఁ బ్రబాధాన్యమునకు విరంబాదము లేదని లోచనకారుఁడు వచించెను.

3. నూ. 35:- స ద్వివిధః సమ్భాగో విప్రలబ్ధ శ్చేతి. తత్ర సమ్భాగో రతిరహస్యే లక్ష్మితః. “అనుకూలా నిషేజతే యత్రాన్యోన్యం విలాసిన్తాః దర్శనస్పృశనాద్యైశ్చ స సమ్భాగో ముదాన్వితః. సప్తావస్థః- ప్రేమ అభిలాషః రాగః స్నేహః ప్రేమ రతిః స శృంగార ఇతి భేదాత్.

వి :- సంభోగవిప్రలంభ భేదముచే శృంగారము రెండువిధములు- సమానానురాగము గల నాయికానాయకు లిరువురును దర్శనాలింగన మంబనాదులచే నానందించుట శృంగారము - అని రతిరహస్యమున శృంగారరసలక్షణము చెప్పఁబడినది. మరల నది - ప్రేమ, అభిలాష, రాగము, స్నేహము, ప్రేమము, రతి, శృంగారము - అనుభేదములచే నేడువిధము లయి యుండును.

3. నూ. 36. స ద్వివిధః - సంక్లిప్తో విస్తృత శ్చేతి. ఆద్య స్త్రివిధః. నవీన, విరహ, మానాన స్తరజత్వభేదాత్. విస్తృతోపి ద్వివిధః - ప్రవాస, శాపాన స్తర జత్వభేదాత్.

వి :- సంక్లిప్తము, విస్తృతము నని విప్రలంభశృంగారము రెండు విధములు. నవీనజము, విరహజము, మానానంతరజము-అనుభేదములచే సంక్లిప్తము మూఁడువిధములు. విస్తృతవిప్రలంభమును-ప్రవాసజము, శాపానంతరజము - అనుభేదములచే రెండువిధములు.

3. నూ. 37 :- వాత్సయనీయేఽస్య ద్వివిధస్య ప్రకారాన్తరేణ ద్వైవిధ్య ముక్తమ్. “బాహ్య మాభ్యంతరం చేతి ద్వివిధం రత ముచ్యతే. తత్రాఽద్యం చుమ్భ నాఽశ్లేషనఖద స్తక్షతాదికమ్. ద్వితీయం సురతం సాక్షా న్నానకరణకల్పితమ్” ఇతి.

వి :- ఈద్వివిధశృంగారమునకును వాత్స్యాయనీయుముసందు మఱియుకరితిని ద్వైవిధ్యము చెప్పబడినది — బాహ్యము, నాభ్యంతరము నని రతి రెండు విధములు. చుంబనాశ్లేషనఖదంతక్షతాదిరూపమైనది బాహ్యరతి, పెక్కుసాధనములచే గల్పితమగు సాక్షాత్సరతము రెండవది—అని.

3. నూ. 38. విప్రలహృషి అయోగ, విరహ, మాన, ప్రవాస, శాపహేతు తయా పశ్యవిధః. తత్రాయోగ ఏవ రతి ర్దశావస్థానతిక్రమా దుపచీయతే. — “వృజ్జన సృజ్జనజ్జులౌ భాగరః కృశతాఽరతిః! ప్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇత్యేవజ్జనకాదశ” — ఇతి కేచిత్తు ప్రలాపసంజ్వరాభ్యాం ద్వాదశావస్థా ఇతి వదన్తి.

వి :- అయోగజము, విరహజము, మానజము, ప్రవాసజము, శాపజము — అని విప్రలంభ మైదువిధములు. వానిలో నయోగజవిప్రలంభము దశావస్థలచే వర్ధిలుచున్నది. నాయికానాయకుల — పరస్పరావలోకనము, ఇరువురిమనసులు కలియుట, సంకల్పము, నిద్రాభావము, కృశత్వము, అరతి, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము, మూర్ఛ, అంతము (మరణయత్నము) — అనునవి పదియును సంగదశలు. ప్రలాప సంజ్వరములతో ద్వాదశావస్థలని కొందఱు అనుచున్నారు.

3. నూ. 39. సజ్జమస్య సదా దుర్లభ త్వేన ప్రాణత్యాగోద్యోగో మరణమ్. తస్మాదుజ్జగత్వా ద్రసవిఘాతత్వా త్సాక్షాదవర్ణనీయత్వమ్. ప్రకారాంతరేణ వర్ణనశ్చ — “సాఽ శోకనూనసహకారకమల్లి కాబ్జనీలోత్పలప్రభృతికామశరాగ్నిశయాః. “అలిక్కితుం రఘుపతే యతతే త్వదుగ్రవిశ్లేషపన్నీహతశేషహనబుద్ధ్యా - ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యమ్.

వి :- సంగమము సదా దుర్లభ మగుటచేఁ బ్రాణత్యాగము నకుఁ జేయుచున్న మే మరణము, అది యమంగళ మగుటచేతను, రస విఘాతక మగుటచేతను, దానిని వర్ణించుట యుచితము కాదు. కావున దానిం బ్రకారాంతరముగా వర్ణింపవలయును. — “ఓరామా! — సీత నీవియోగాగ్నికే దాళ లేక సహకారాశోకమల్లి కాబ్జనీలోత్పలరూప మస్మదప్రాణములను శయ్యఁ గావించుకొని యందు శయనించి ప్రాణ

త్యాగము చేయుఁ జూచుచున్నవి” - అని హనుమంతుఁడు రామునకు సీతావిరహవేదనను నర్పించెను. ఈతీరున వర్ణింపవగును గాని సాక్షాన్మరణమును గావ్యములలో వర్ణింపరాదు. అట్లు వర్ణించుట యమంగళము.

3. సూ. 40. ద్వివిధ స్యాప్యస్య శృక్టారస్య వ్యభిచారిభావాః శృక్టారతిలకే పరిగణితాః - “శక్ష్మానూయాభయగ్లానివ్యాధివిస్తాస్మృతి ధృత్యైక్యస్యైస్త్వయవేగ నిద్రోన్మాదమదవిషాదజడతాప్రీడానవహితాచాపలమృతయః” - ఇతి. శృక్టార హాస్యయాః కార్యకారణభావ శృక్టారతిలకే కథితః - “హాస్యో భవతి శృక్టారా త్కరుణో రాద్రకర్మణః! అద్భుతశ్చ తథా వీరా ద్విభతాన్యచ్చ భయానకః” ఇతి.

వి :- సంభోగవిప్రళంభరూపద్వివిధశృంగారమునకును - శంక, అనూయ, గ్లాని, వ్యాధి, చింత, స్మృతి, ధృతి, జౌత్సుక్యము, విస్మయము, వేగము, నిద్ర, ఉన్మాదము, మదము, విషాదము, జడత, ప్రీడ, అవహిత, చాపలము, మృతి - అనునీపందొమ్మిదియు శృంగార రసమునకు వ్యభిచారిభావములని శృంగారతిలకమునఁ గలదు. శృంగారమువలన హాస్యమును, రాద్రమువలనఁ గరుణమును, వీరమువలన నద్భుతియును, బీభత్సమువలన భయానకమును బుట్టినట్లు వినరించుచు, శృంగారహాస్యములకుఁ గార్యకారణభావ మార్గంధమునందే చెప్పఁబడినది.

3. సూ. 41. హాస్యరసః - “హాసో వికాసో మనసో వికృతాకారదర్శనాత్” - మజ్జివామనవికలాజ్ఞవిదూషకాదయః స్త్రీయః పురుషా శ్చాలక్షణవిభావాః. ఆసత్ప్రలాపశ్రవణాద్యపి విభావ ఏవ. ఓష్ఠవివరణ, దశనదర్శన, శాసాకపోలవికృతస్పర్శన, దృగానుచ్ఛానాదయో విభావాః, వ్యభిచారిణస్తు - “శ్రమ శ్చపలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లాని స్తభైవచ! శక్ష్మానూయావహితాశ్చ హాస్యే భావా భవన్త్యపి” ఇతి. అయం స్మితహాసితహాసితోద్ధానితప్రహాసితాలిహాసితభేదాత్ పండితః. ద్వా ద్వా భేదా పుత్తమధ్యమాధ మేషు జ్ఞేయా. తే పున రజ్ఞవచనవైపర్యజన్యతయా త్రివిధా భవన్తి.

వి:- హాస్యరసము :- వికృతాకారదర్శనమువలన మనస్సునకుఁ గల్గివికాసమే హాస్యము-అని హాస్యరసలక్షణము. మజ్జివామనవికలాంగ

విదూషకాదులగు స్త్రీలును బురుషులును దీని కాలములను విధింపబడినవి. అసత్ప్రలాపశ్రవణమును దీనికి విభావమే. నోరు తెరిచియు, మిథ్యలను చెప్పుచు, నాసికాకపోలములను వికృతముగ గదల్చుట, చూపుచు నెను కకు లాగికొనుట—మొదలగునవి దీని కుద్దీవనవిభావములు. — శ్రీ 41. చపలత, నిద్ర, శ్వప్నము, గ్లాని, శంక, అనూయ, అవస్థిత — అనునీయెనిమిదియు హాస్యరసమునకు వ్యభిచారిభావములు. — స్మృతియు, హాసితయు, విహాసితయు, ఉద్ధాసితయు, ప్రహాసితయు, అతిహాసితయు — అనునాఱువిధములలో స్మృతహాసితములు తమనాయకునకును, విహాసితోద్ధాసితములు మధ్యమనాయకునకును, అవహాసితాతిహాసితములు నీచనాయకునకును వర్తింపఁదగినవి. అవి వాక్యరీతివేషజన్యములని మిఱిల మాఁడుకొనఁగలములుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నవి.

3. సూ. 42. కరుణరసః— ఇష్టజననాశ సానభంశాది విభావః వక్ష్యమామేదవ తాడన మహీలుంరస హాహాకార భైరోపాలమ్భ ద్వ్యనుభావః సులసాత్స్లినివాన్, నిర్వేద భైర్యాదలసోన్మాద వ్యాధిను ప్రిహాహ భ్రమగ్లానిచిన్తా మరణచాపల విషాద జాడ్యతృప్త్య శక్టాస్మృత్యపస్మృతివ్యభిచారిక శ్లోకః కరుణః.

వి. — కరుణరసము :— ఇష్టజనవినాశనము, సానభంశము, మున్నగునవి దీనివిభావములు. తొమ్మిది, శిరస్సు, నోరు—వీసపై బాదుకొనుట, నేల మీఁదఁ బొరలుట, హాహాకారముచేయుట, దేవుని నిందించుట, మున్నగునవి దీనియనుభావములు. సాత్త్వికవిభావము లన్నియు దీని కుండును. —నిర్వేదము, భైర్యము, అలస్యము, ఉన్మాదము, వ్యాధి, సుప్తి, మోహము, భ్రమ, గ్లాని, చింత, మరణము, చాపలము, విషాదము, జాడ్యము, జెత్తుక్యము, శంక, స్మృతి, అపస్మృతి — అనునీషడునెనిమిదియు దీనివ్యభిచారిభావములు. దీనికి శోకము స్థాయిభావము. ఈలక్షణములతోఁ గూడినది కరుణరసము.

3. సూ. 43. రాద్రరసః— అనుహృద్గర్భా ద్యాలమ్బనః దర్శనాధిక్షేపావధూననవచ్చనవాక్పరుష్యాది విభావః మత్స్యశోద్ధీర్ణపన్వదనర్చర్రస, క్రుకుటికపోల

స్ఫురణముఖరాగభుజోద్వేగమనబాహుద్భుటనాద్యనుభావః. స్తమభిప్రకాయాతిరిక్తసర్వ సాత్త్వికః క్రోధస్థాయీ రోద్రః. వ్యభిచారిణస్త-“హర్షానూయేతథాగర్వఉత్సాహోమదఏవచ| చాపల్యముగ్రతాచైవ రోద్రేభావాభవన్త్యమి”.

వి:- రోద్రరసము :- శత్రుదర్శనాదులు దీని కాలంబనములు - శత్రుదర్శనము, వారియధిక్షేపము, తిరస్కారము, వంచనము, వాక్పరుష్యము మున్నగునవి దీని కుద్దీపనవిభావములు. మాత్స్య్యము పెరుగుట, చెరుటపట్టుట, బెదరించుట, బొమముడి పెట్టుట, కపాలములను గదల్చుట, ముఖమెఱ్ఱవడుట, చేతులెత్తుట, భుజములను జఱచుట మున్నగునవి యనుభావములు. స్తంభప్రళయములుతప్ప మిగిలిన సర్వసాత్త్వికభావములును దీని కుండును. క్రోధము దీనికి స్థాయీభావము. - హర్షము, అనూయ, గర్వము, ఉత్సాహము, మదము, చాపల్యము, ఉగ్రత - అనునవి దీనివ్యభిచారిభావములు.

3. సూ. 44. వీరరసః :- “ఉత్సాహస్వ్యా ద్వీరరసః కార్యే లోకోత్తరమహాన్.” అలోకసాధారణేషు దుర్జయశత్రుజయాదిషు సాతికయో యః ప్రయత్నీ సస్య ఉత్సాహః. స ఏవ విభావాదిభిరభివ్యక్తో వీరసో భవతి. అస్య లోకోత్తమప్రసృతికో రామాదిపరమపురుష ఆలంబనవిభావః. శత్రుదర్శన భేదపటహాది శ్రవణాదయ ఉద్దీపనవిభావాః అసమ్మోహాధ్యవసాయా నయవినయబలపరాక్రమ ప్రతాపప్రభావస్తైర్యదైర్యశౌర్యాదార్యవైశాల్యాద్యాక్షేపనాక్యాదయ అనభావాః. వ్యభిచారిణస్త- “అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ నిత్యోఽథ మతిర్ద్వితీః | క్రోధోఽనూయచ సమ్మోహ ఆపేగ శోషపరుషణమ్. గర్వో మద స్తోగ్రత్వం వీర భావా భవన్త్యమి” - అయం త్రివిధః - యుద్ధవీరో దయావీరో దానవీరశ్చేతి.

వి :- వీరరసము :- లోకోత్తర మగుకార్యమునఁ గల్గునుత్సాహమే వీరరసము, లోకోత్తరము లైనదుర్జయశత్రు జయూదుల యందుఁ జేయు గొప్పయత్నమే యుత్సాహము. అది విభావాదులచే నభివ్యక్తమై వీరరస మగుచున్నది. కావున నుత్సాహము వీరరసము నకు స్థాయీభావము. దీని కుత్తమప్రకృతు లగురామాదిపరమపురుషులాలంబనవిభావము. శత్రుదర్శనము, భేదపటహాది శ్రవణము, మున్నగు

నవి యుద్దీపనవిభావములు - తిరుగులేని కార్యనిశ్చయము, నయవినయములు, బలపరాక్రమములు, ప్రతాపప్రభావములు, స్థైర్యధైర్యములు, శౌర్యాదార్య వైశారద్యములు, నాక్షేపవాక్యములు - దీని కనుభావములు - అమర్షము, ప్రతిబోధము, వితర్కము, మతి, ధృతి, క్రోధము, అనూయ, సమ్మోహము, ఆవేగము, ఉపమర్షణము, గర్వము, మదము, ఉగ్రత్వము - అనునివి దీని వ్యభిచారిభావములు. ఈ వీరరసము - యుద్ధవీరము, దానవీరము, దయావీరము - అని మూడువిధములై విలసిల్లుచున్నది.

3. నూ. 45. భయానకరసః:- “రాద్రసద్వర్ణనోద్భూత మనర్థాశక్తునం భయమ్ తదేవ చ రసీభావం ప్రపన్న స్వాద్యభయానకః” - శస్త్రాస్త్రాక్షరదృష్టి తర్జనాది భీషణాఽకారప్రతిభటవ్యాఘ్రాద్యుద్దీపనవిభావకం, కమ్మ కాతరాక్షివిలాకనాఽనశనాద్యుపభావకం భయమేవ భయానకరసః వ్యభిచారిణస్తు - “సస్త్రాసోమరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే” -

వి:- భయానకరసము :- రాద్రసందర్శనమువలన ననర్థమును శంకించుటయే భయము. అదే రసీభావము నొంది భయానకరస మగుచున్నది. - శస్త్రములు, అస్త్రములు, కూరదృష్టి, తర్జనాదికము, భీషణాఽకారము, ప్రతిభటులు, వ్యాఘ్రాదికము-దీని కుద్దీపనవిభావములు. వణఁకుట, బెదరు చూపు, ఆహారము రుచింపకుండుట మున్నగునవి యనుభావములు. - సంక్రాంతము, మరణము, దైన్యము, గ్లాని - అనునివి దీనికి వ్యభిచారిభావములు.

3. నూ. 46. బీభత్సరసః :- “సా జాగుప్సేన బీభత్సోయా మాంసాఽసాది దృష్టిహా”. ఆస్యారక్తమాంసాది రాలవృషవిభావః. నాసాపిధాన వైవర్ణ్యవైచిత్ర్యాది రనుభావః. “ఆపస్మాగో విషాదిశ్చ భయం గోషో మతి ర్మదః మరణం చేతి విక్షేయా భావా బీభత్ససమ్భవాః” - సద్వివిధః- ఖోభీ చోభ్యగీ చేతి. రక్తమాంసాదిభి శ్చేత్ ఖోభీ, పూయక్రిమిలాలాదిభిశ్చ దుష్వగీ.

వి :- బీభత్సరసము :- రక్తమాంసాదులను జూచుటవలనఁ గల్గిన యేవయే బీభత్సము. రక్తమాంసాదులు దీని కాంబంఘములు. ముక్కును మూసికొనుట, వెలువరించుకొనుట, విముఖత్వము మున్నగు నవి యనుభావములు. - అపస్మారము, విపాదము, భయము, రోషము, మతి, మదము, మరణము-అనునవి దీనివ్యభిచారిభావములు. క్షోభి, యుద్వేగి యని బీభత్సము రెండు విధములు - రక్తమాంసాదులవలన క్షోభియు, చీము, పురుగులు, చొంగ యనువానివలన నుద్వేగియు నభివ్యక్తములు.

3. నూ. 47. అద్భుతరసః:- “విచిత్రార్చేక్షణోద్భూతో హృస్వికాగోఽద్భుతో రసః”. అస్య విచిత్రవస్తునిరీక్షణాది ర్విభావః. కమ్పసిర్ని మేషతాది రనుభావః. “ఆవేగో జడతా మోహస్తతర్పణం విస్మయః స్మృతిః। ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రస్తజ్జై రద్భుతే రసే”.

వి :- అద్భుతరసము :- చిత్రవస్తుసందర్శనమువలనఁ గల్గిన హృదయవికాసమే యద్భుతరసము. విచిత్రవస్తుదర్శనాదికము దీనికి విభావము - కంపము, తెప్పవేయఁకుండుట - మున్నగునవి దీని యనుభావములు, - ఆవేగము, జడత, మోహము, తర్పణము, విస్మయము, స్మృతి - అనునవి దీనివ్యభిచారిభావములు.

3. నూ. 48. శాంతరసః:- “దుఃఖద్వేషాద్యవమృద్ధో భావ శాంతరసో మతః. అస్యచ భవభిజ్ఞురతాదయో విభావాః - పుణ్యాశ్రమాఽవాస పుణ్యాదృష్టి నిర్మిమేషాదయోఽనుభావాః. స్తంభాదిసాత్త్వికాః. జగుప్సా ధైర్య మతి స్మృతి శమ హర్ష విబోధాదయో వ్యభిచారిణః.

వి:- శాంతరసము:- దుఃఖద్వేషాదులతో సంబంధము లేకుండు భావమే శాంతరసము. దీనికి సంసారముయొక్క యశాశ్వతత్వము మున్నగునవి విభావములు. - పుణ్యాశ్రమావాసము, పుణ్యాదృష్టి, నిర్మిమేషత మున్నగునవి యనుభావములు. స్తంభాదిసాత్త్వికభావము లన్నియు దీనికిఁ గలవు. - జగుప్స, ధైర్యము, మతి, స్మృతి, శ్రమ, హర్షము, విబోధము-మున్నగునవి దీనికి వ్యభిచారిభావములు.

3. సూ. 49. రసాధిదేవతావర్ణాదయః :- శృంగార ఉత్పలాభ సాస్య ద్విష్టు రసాస్యదిదేవతా తస్య జన్మతు సామాఖ్య జేదవంశే ప్రకీర్తితమ్. హాస్య సిన్ధుతాము బాభ సాస్య - తానువేద స్తదస్యయః! దేవతా తస్యతు ప్రోక్తా భగవాన్ ముక్తా రానసిః కామయతాన్తిః కరుణ సాస్య దధర్వకులే భవః తస్యాధిదేవతా ప్రోక్తా భగవాన్యమునాగ్రజః. రాద్రో రక్తాముబాభ సాస్య స్మిల్లగ్రీవోఽధిదేవతా! అధర్వ నిగమే తస్య సమ్భవః పరికీర్తితః. భవే ద్వీరరసో రక్తః ప్రథమాగమసమ్భవః! తస్యాధి దేవతా ప్రోక్తా పౌలోమిప్రాణివల్లభః. భయానకస్తు దూమాభో యజుర్వేదసము ద్భవః! తస్యాఽధిదేవతా ప్రోక్తా మహాకాలో జగత్పతిః. బీభత్సః కాలవర్ణ సాస్య ద్యజుర్వేదసముద్భవః! తస్యాధిదేవతా ప్రోక్తా భగవాన్ స్మద్వికేశ్వరః. రసోఽద్యుత సాస్య దరుణ స్తస్య జన్మాదిమాగమే! తస్యాధిదేవతా ప్రోక్తా భగవాన్ కమలాసనిః. శాస్త్రస్తు చస్త్రసంకాశః పరబ్రహ్మాధిదేవతా! సహి సర్వోత్తర స్తస్య న మైత్రీ న విరోధతా”.

వి:- రసములు. వానిదేవతలు. వానివర్ణములు. వానిజన్మస్థలము లగు వేదములు.

1. శృంగారము	విష్ణువు	కలువపూవు	సామ వేదము
2. హాస్యము	గణపతి	తెల్ల తామర	సామ వేదము
3. కరుణము	యముఁడు	కావిరంగు	అధర్వ వేదము
4. రాద్రము	రుద్రుఁడు	ఎఱ్ఱతామర	అధర్వ వేదము
5. వీరము	దేవేంద్రుఁడు	ఎఱువు	ఋగ్వేదము
6. భయానకము	మహాకాలుఁడు	పొగరంగు	యజుర్వేదము
7. బీభత్సము	సందికేశ్వరుఁడు	నలుపు	యజుర్వేదము
8. అద్యుతము	బ్రహ్మ	ఎఱువు	ఋగ్వేదము
9. శాంతము	పరబ్రహ్మము	చంద్రకాంతి	ఋగ్వేదము

శాంతరసము సర్వరసోత్తరము. దీనికి మైత్రిగాని విరోధముగాని దేని తోడను లేదు.

3. సూ. 50. రససాంకర్ష్యమ్ :- “రస స్సర్వోఽపి సముష్కర్తే స్థిరోధత్తే రసాస్తరమ్”. ఇతి భారతీయాక్రీత్యా యద్యః శ్లోకి ఏవ రస శ్చర్వ్యతే; తథాపిరస సజ్జనో మహాకవిభి రణ్ణీకృతఏవ. ముఖ్యేఽంశేఽప్యాస్వాదాతిశయవా త్వచిత్వని

దాభవశాన్తి ర్భావోదయ భావశబలతా అప్యజ్ఞీత్వం భజన్తే. తదక్తం కావ్యప్రకాశే “ముఖ్యేఽంశేఽపి తేఽజ్ఞీత్వం ప్రాప్నువన్తి కదాచన”- తే భావశాన్త్యాదయః. అజ్ఞీత్వం చ రాజానుగతవివాహప్రవృత్తభృత్యవదితి ప్రతికూల విభావాది గ్రహణయో రసదోషా స్సన్తి. తే క్వచిత్తద్గుణభావాశ్చ తత్ప్రతిపాదకగ్రన్థాదే వా పగస్తవ్యాః.

వి :- రససాంకర్యము :- “బాగుగఁ బరిపుష్ట మైనయొకరసము బాగుగఁ బరిపోషింపఁబడనిరసాంతరమును గప్పివేయు” నని భరతముని వచించిన ట్లాక్కరసమే యాస్వాదింపఁబడుచున్నది. అయినను మహాకవులు రససంకరము సంగీకరించియున్నారు. ముఖ్యరసమునందును నొక్కొక్కయెడ నాస్వాదాతిశయమువలన - భావశాంతి, భావోదయము, భావశబలత యనునవియు సంగీత్యము నొందుచున్నవి. “ముఖ్యరసమునందును భావశాంత్యాదు లంగీత్యము నొకప్పు డొందుచున్నవి” అని కావ్యప్రకాశము చెప్పుచున్నది. అట్టివాని కంగీత్యము రాజుగారు వెళ్ళినభృత్యవివాహమువలె నుండును. అనఁగా భృత్యుని వివాహమున భృత్యునికిఁ బ్రాధాన్యమున్నను వివాహశోభ రాజుగారు వెళ్ళుటచే గల్గినదిగావున వాస్తవముగా వివాహశోభకు రాజే ప్రధానహేతువు. అట్లే భావశాంత్యాదులప్రాధాన్యము రసమునుబట్టి కల్గినదే యని భావము. రసప్రతికూలము లగువిభావాదిరసదోషములును గొన్ని యెడల గుణము లగుట మున్నగువిషయములను దద్వివరణగ్రంథముల వలనఁ దెలియవగును.

3. నూ. 51. కావ్యజీవికమ్ :- ప్రకృత మనసరామః. యద్యపి వస్త్రలక్ష్మీరసాత్మనా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్య కావ్యజీవికత్వ ప్రతిపాదనాత్తత్త్రితయప్రధానం కావ్య ముత్తమమ్. తథాఽపి రసజీవితస్య ముఖ్యత్వాత్తత్ప్రధానమే వోత్తమం కావ్య మత్యన్తాదరణీయమితి వాగసంకాసనానా మాశయః. అత ఏవానుపదమేవ వక్ష్య త్యాచార్యః. “సాధ్యోహి రసో యథాతథం కవిభిః” “సన్తో రసప్రలుబ్ధియః” ఇతి. స్వాఽత్మమాత్రవిశ్రాంత్యేన ప్రాధాన్యాద్రసస్యైవ ముఖ్యం జీవికత్వమ్. వస్త్రలక్ష్మీరవ్యజ్ఞయోస్తు సర్వథా రసపర్యవసానత్వా

త్రాపకాన్య తదభావే వాచ్యా దుత్పత్త్యత్వసామ్యే నాపచారిణోఽవిరుత్పత్త్యవహాః ఇతి స కల్పదపి విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనాద్యలక్ష్కారరహస్యమ్. తద్రూఽయం వివేకః. సామాన్యతః కావ్యస్య వాగర్థా మూర్తి, స్తీవికం వ్యభిక్తమ్. తదుక్త మభి యుక్తైః “శబ్దార్థా మూర్తి రాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యభిక్తవైభవమ్” ఇతి.

వి:- కావ్యజీవితము:- వ స్త్వలంకారరసాత్మక త్రివిధస్యంగ్యము నకును గావ్యజీవితత్వము చెప్పఁబడుటచే నామూఁడును బ్రధానముగాఁ గలది యుత్తమకావ్యమే యైనను నందు రసజీవితత్వము ముఖ్యముగాన రసప్రధాన మైనదే యుత్తమకావ్యము. అదే యాదరింపఁదగినదని వాగనుశాసనులయాశయము. కావుననే “కవులు యథేచ్ఛముగ రసమును సాధింప నగు” ననియు, “రసప్రలోభబుద్ధి కలవారు సత్పు రుషు”లనియు వారు వెంటనే చెప్పుచున్నారు. రసధ్వని స్వతంత్రము గాన నదియే ముఖ్యమగు కావ్యజీవితము. వ స్త్వలంకారధ్వనులు రసపోషణము చేయునపుడే వానికిఁ బ్రాధాన్యము. లేనపుడు వాని కిందుకంటి వాచ్యాస్థాతిశయత్వమే యుండును. దానింబట్టియే వానికిఁ గావ్య జీవితత్వము గౌణ మనుటచే గ్రంథవిరోధము లేదని ధ్వన్యాలోక లోచనగ్రంథములతత్త్వము. ‘కావ్యమునకు వాగర్థములు శరీరము; వ్యంగ్యము జీవిత’ మని పరినిష్ఠితార్థము. కాన ‘శబ్దార్థములు కావ్య మూర్తి; వ్యంగ్యము దాని జీవిత’ మని పెద్ద లనుచున్నారు.

3. సూ. 52 :- కావ్యభేదాః- తచ్చ త్రివిధమ్. వ్యభిక్తప్రధాన ముత్తమమ్; గుణభూతవ్యభిక్తం మధ్యమమ్; అనుభుతవ్యభిక్త మధమం చేతి. అథమకావ్యే శబ్దార్థాలక్ష్కారయౌ తేవ కవివిషయవిషయత్వా ద్వివక్షమాశోఽపి రసో దివాచస్య ప్రకాశన స్మప్రతీయతే. సర్వథా నీరసత్వే నిర్జీవత్వమేన స్యాదితి నిర్జీవశరీరవ దత్వస్త చేయత్వం స్యాత్. “నగుణో శబ్దార్థా” ఇతి సామాన్యలక్షణ స్యావ్యాప్తిశ్చ స్యాత్. తదుక్తం కావ్యలోచనే. “రసభావాదివిషయవిషయవిరహే సతి అలక్ష్కారనిబిడ్డోయ స్స చిత్రవిషయౌ మతః” ఇతి. అలక్ష్కారనుధానిధానాదిష్యపి “అనుల్బణత్వా ద్వివక్ష్యానా మవ్యభిక్తం చిత్ర మితితమ్. వ్యభిక్తి స్యాత్త్వస్తవ మేషః కావ్యే కుత్రాపి నేష్యతే” ఇతి. “అవ్యభిక్తి మపరం స్మృతమ్” ఇతి కావ్యప్రా

శేషి. 'అనుదరా కన్యా' ఇతివ న్నఖా త్తపద్యత్వే నాన్పుటవ్యర్జ్యత్వస్య వివక్షే తత్త్వే ష్చ సిద్ధాంతవ్యాకోప ఇతి వ్యాఖ్యాతృభిరుక్తమ్. ఏవం చాన్పుటత్వేన వ్యర్జ్య స్యోపస్కృతత్వం ససమృద్ధవతీతి రత్నాకరగ్రన్థోఽప్యవిరుద్ధ ఇతి కృతేబుద్ధియో విదాం కుర్వన్తు. అలిపి వాన్పుటవ్యర్జ్య మధమ మితి తేనాపి లక్షణ ముక్తమ్.

వి:- కావ్యభేదములు:- కావ్యము మూడు విధములు. అందు వ్యంగ్యప్రధాన మగుకావ్య ముత్తమము. వ్యంగ్య మప్రధాన మగు నది మధ్యమము. వ్యంగ్యము స్ఫుటముగా లేని దధమము. అధమ కావ్యములయందు శబ్దారాలంకారములకే కవి వివక్ష. అందు రస మున్నను బగటిపూట నున్నచంద్రకాంతివలె నగపడదు. సర్వభా నీరసమైనచో జీవరహిత మగును. నిర్జీవశరీరమువలె నాకావ్యము మిగుల హేయ మగును. 'గుణసహిత మగుశబ్దార్థములు కావ్య' మనుసామాన్య లక్షణమున కవ్యాప్తియుఁ గల్గును. 'అలంకారినిబంధనము రసభావ వివక్ష లేనిచోఁ జిత్రనిషయమే యగు' నని కావ్యాలోచనము చెప్పు చున్నది. 'వ్యంగ్య మస్ఫుటముగ నున్నచోఁ జిత్రకావ్య మవ్యంగ్య మనిపించుకొనుచున్నది. 'వ్యంగ్యము లేకుండుట కావ్యమలలో నెచ్చట నుండ'దని యలంకారసుధానిధానాదులయందుఁ జెప్పఁబడినది. 'అవ్యంగ్య మధమ' మని కావ్యప్రకాశమునఁ జెప్పఁబడినయది. 'అను దరా కన్యా' అనుచోటి నఖానకుఁ -గొంచెము-అని యర్థము. అట్లే యన్పుటవ్యంగ్య మనఁగా సల్పవ్యంగ్య మని యర్థము. కాన సిద్ధాంత విరోధము లేదని వ్యాఖ్యాత లనిరి. 'వ్యంగ్య మస్ఫుట మగుటవలన నుపస్కారకము కా'దనెడిరత్నాకరగ్రంథమును విరుద్ధము కాదని యెఱుంగ నగును.' 'అస్ఫుటవ్యంగ్య మధమ' మని రత్నాకరమును జెప్పినది.

3. సూ. 53 :- మహాప్రబంధయః:- తత్కావ్యాచ్చ ద్వివిధమ్ - మహాప్రబంధ చాటు భేదాత్. అష్టాదశవర్ణనాత్మకం, మతిభేదేన ద్వావింశతివర్ణనాత్మకం వా కావ్యం మహాప్రబంధః. తేషాం మధ్యే కేషాఞ్చి న్నూనత్వేఽపి న మహాకావ్యత్వక్షతి రిత్యాలోక్యాకాః. చాటునోఽపి ద్వివిధ్యమ్- అసక్త్యాక ససక్త్యాక భేదాత్.

తత్రోదాహరణాదీనాం ససంఖ్యాకత్వమ్. గద్య, రగడ, దండక స్వరూపాదీ- మసంఖ్యాకత్వమ్. పున స్త్రీవిధమ్. (చతుర్విధమ్ కావ్యం-పాదబద్ధపాదబద్ధోభయాత్మికమిశ్రభేదాత్. తత్ర పాదబద్ధం కుమారసంభవాది; అపాదబద్ధం వాసవదత్తాది; ఉభయాత్మకం చంపూరామాయణాది; మిశ్రం శాకుంతలాది.) ఏషాం విస్తరణ విచారస్తు దశరూపక ప్రతాపరుద్రీయాదౌ ద్రష్టవ్యః.

వి:- మహాప్రబంధాచూలు:- మహాప్రబంధము, చాటుపు-అనుభేదముచే గావ్యము రెండు విధములు. వరునె-మిది సర్వసములలోఁ గూడినది మహాప్రబంధము. ఇరుసదిరెండు సర్వసములలోఁ గూడినది మహాప్రబంధముని మఱికొందఁ జనుచున్నాఁడు. వానిలోఁ గొన్ని శబ్దమువైసను మహాకావ్యత్వమునకు హానిలేదని యాలాకారికు లనుచున్నారు. అసంఖ్యాకము, ససంఖ్యాకము నని చాటుప్రబంధమును రెండు విధములు. ఉదాహరణాదులు ససంఖ్యాకములు. గద్యము, దండకము, రగడ, ద్విపద మున్నగునవి యసంఖ్యాకములు. కావ్యము పాదబద్ధము, అపాదబద్ధము, ఉభయాత్మకము, మిశ్రము-ని నొల్లనివిధములు. కుమారసంభవాదికము పాదబద్ధ మగు పద్యకావ్యము; వాసవదత్తాదికము గద్యకావ్యము; చంపూరామాయణాదిక మాభయాత్మకము; శాకుంతలాదికము మిశ్రకావ్యము. వీనినవిస్తరించునరణమును దశరూపక ప్రతాపరుద్రీయాదులవలనఁ జెలియనగును.

3. నూ 54. :- కావ్యోత్పత్తిపేతు-ఏతద్భావకావ్యనిర్మాణే శక్త్యాదీనాం త్రయాణాం మిళిత్యా పేతుత్వ ముక్త మాలంకారికైః. ఉక్తంహి కావ్యప్రకాశకక్తిర్నిపుణతా లోకకాన్త్రకావ్యాద్యభేదాత్. కావ్యజ్ఞశిష్యులభ్యాన ఇతి పేతు స్తదభిప్రాయో ఇతి. పేతురి త్యేవచనం మిళిత్యా పేతుత్వవిధవార్థమితి వ్యాఖ్యాతారి.

వి:- కావ్యోత్పత్తిపేతువు:- ఇట్టికావ్యనిర్మాణమున కభిధానముగావ్యంజనాశక్తులు మూడును పేతువులని యాలంకారికులు చెప్పుచున్నారు. “శక్తియు, గావ్యశాస్త్రానికమును లోకమును జూచు

టచే గల్గినవిపుణతయు, గావ్యవిజ్ఞాతలశిక్షాభ్యాసము ననునివి కావ్యోత్పత్తిహేతువు” అని కావ్యప్రకాశము చెప్పినది. వీరియన్నింటి మేళనమునకే హేతుత్వమని ‘హేతుః’ అను నేకపదముచేఁ దెలియుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలనుచున్నారు.

౩. నూ. ౪:- కావ్యంచ సమూహ్యలక్షణమపి లోకోత్తరపురుషగుణవర్ణనపర మేవ శ్రేయస్సాధనత్వే నాభివృత్తిమ్. ఆదికావ్యస్య శ్రీరామాయణస్య తథావిన త్యాత్. కింబహునా, శాస్త్రమాత్రస్యాపి తథావిధత్వ మేవ. తథాహి-అఙ్కురాదికం సకర్తృకం కార్యత్వాద్భుటవదితి ప్రమాణైర్నామైశ్వరీశ్వరప్రతిష్ఠాపకత్వమ్. ఆత్మనిష్ఠధర్మప్రతిపాదకత్వాద్వేదస్యాపి తథావిధత్వ మేవ. అథఏవోక్తం జైమినీనా-“అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా” ఇతి. ధర్మోనామ శ్రేయస్సాధనభూతం యాగాపూర్వమర్థనిష్ఠమ్. “శ్రేయస్సాధనతా యత్ర క్రిత్యాదౌ వినివో భవేత్. తస్యైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మస్తత్సాధనం యతిః”-అపూర్వఞ్చ యాగాదే రవాస్తవ్యాపారః. శక్తిర్వేతి భట్టాః. తస్మాత్ప్రాయజేతు ధర్మస్యాపూర్వ ద్వారా పురుషాశ్రితత్వం చాపచారికమ్. ప్రాభాకరాస్తు యాగావ్యతిరేకం లిక్తాది వాచ్యమపూర్వమేవ ధర్మ ఇతి భేణుః. తేషాం మతే పున స్తస్య గుణత్వ మర్థ నిష్ఠత్వఞ్చ సంప్రతిపన్న మేతేతి గుణ మాత్మ్యవ్యధర్మప్రతిపాదకత్వం వేదస్య.

వి :- సంపూర్ణలక్షణముతోఁ గూడినను లోకోత్తరపురుషగుణవర్ణనపర మైనపుడే కావ్యము శ్రేయస్సాధన మగుచున్నది. ఆదికావ్య మగు శ్రీరామాయణ మట్టిదేగదా ! వేయేల శాస్త్ర మాత్రమునకే యట్టిలక్షణము గలదు. కార్యకారణసంబంధమునుబట్టి - అంకురాదికమును ఘటమువలె సకర్తృకమే - అనునిట్టి ప్రమాణములను జెప్పి న్యాయవైశేషికశాస్త్రము లీశ్వరప్రతిష్ఠాపకము లగుచున్నవి. ఆత్మనిష్ఠధర్మమును బ్రతిష్ఠాపించుటచేత వేదము నట్టిదే. కావుననే “అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసా” అని జైమినిముని వచించెను. శ్రేయస్సాధనభూత మైనయోత్థునిష్ఠ యాగాపూర్వమే ధర్మము. “క్రత్వాదికమునం దెచట శ్రేయస్సాధనత్వము విదిత మగునో దానినే ధర్మ”మని చెప్పవలయును. ధర్మము శ్రేయస్సాధన మగుచున్నదిగదా ! సశించు

యాగాదుల స్వర్గాదిఫలజనక మగునపూర్వవ్యాపారమే యపూర్వమని చెప్పబడుచున్నది. శక్తి యని దానినే భాట్టు లనుచున్నారు. ఆమతము చొప్పున నం దపూర్వద్వారమున ధర్మమునకుఁ బురుషాశ్రితిత్వ మా పచారికము. యాగాదిన్యజిరిక్తము లిక్ష్వాదివాచ్యము నగునపూర్వమే ధర్మమని ప్రాభాకరు లనుచున్నారు. వారిమతమునం దైనచో ధర్మము నకు గుణత్వము, నాత్మనిష్ఠత్వమును సరిపడుచునే యున్న వని వేదమున కాత్మనిష్ఠధర్మప్రతిపాదకత్వము సమంజసమే యగుచున్నది.

3 సూ 56. :- శిష్య “చత్వారిశృక్లా త్రయో అస్య పాదాః” ఇతిమత్రస్య సప్తహస్త శ్చతుశ్శృంగ సప్తజసహ్వా ద్విశీర్షకః. ఇత్యాద్యపబ్బంహణబలేన కైశ్చ దగ్నిపరత్వ ముక్తమ్. తథాఽ ప్యనేన ప్రణవప్రతిపాద్యత్వం బ్రహ్మణో విధీయతే. అస్య పృషథరూపస్య ప్రణవ స్వాకాశాకారమకారనాదాత్మకాని చత్వారి శృక్లాణి. విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపై ర్విరాడ్ధిరణ్యగర్భవ్యాకృతావ్యా వా త్రయః పాదాః. చిదచి ద్రూపే ద్యే శక్తి మస్తకస్థానీయే. భూరాదిలోకా సప్తహస్తస్థానీయాః. త్రిధా బద్ధః. అకాశాకారమకారేషు విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపై ర్విరాడ్ధిరణ్యగర్భవ్యా కృతిరూపైర్వా త్రిభిః ప్రకారై ర్బద్ధః సుంశద్ధితః. ఋషభః ప్రణవః. ప్రణవస్య పృషథత్వం-యశ్చస్తసా మృషభో విశ్వరూపః - ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధమ్. మహాస్తేతో- రూపం బ్రహ్మ, లోకానీ త్యతిశయేన ప్రతిపాదయతీతి శక్కురభగవత్పాదైః ప్రతిపాది తత్వాత్. తథాచ పాతజ్జలం నూత్రం-తస్య వాచకః ప్రణవః ఇతి.

వి :- చత్వారిశృక్లా - అనుమంత్రమునకు - సప్తహస్త శ్చతుశ్శృంగ - అనునువబ్బంహణముచే గొందఱు దీని కగ్నిపరముగా నర్థము చెప్పిరి. కాని పరబ్రహ్మము ప్రణవప్రతిపాద్య మనువిషయము వ్యక్త మగుచున్నది. ఈ ఋషభరూప్రణవమునకు అకారోకారమకారనాదా త్మకము లగునాల్గు శృంగములు. విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపములుగాని, విరాడ్ధిరణ్యగర్భవ్యాకృతము లనునవిగాని మూడు పాదములు. చిదచిద్రూపశక్తిద్వయము మస్తకస్థానీయము. భూలోక భువర్లోక సువర్లోక మహర్లోక జసలోక తపోలోక సత్యలోకము లనునీయేడును హస్తస్థానీయములు. అకారోకారమకారములయందు విశ్వతైజసప్రాజ్ఞరూపము

లచేతఁగాని, విరాడ్ధిరణ్యగర్భవ్యాకృతరూపములతోఁగాని మూ. డువిధములుగ సంశబ్దిత మైనది. ఇందు ఋషభము ప్రణవమే. ప్రణవమే ఋషభ మనువిషయము-యశ్చంద్రసాం-అనుచుంత్రము దెల్పుచున్నది. ప్రణవము తేజోరూపగబ్రహ్మము సత్యియముతోఁ జెప్పుచున్నది - అనిశంకరభగవత్పాదులవ్యాఖ్య. ఈయర్థమునే-తస్య వాచకః ప్రణవః- అని పాతంజలయోగనూత్రము చెప్పుచున్నది.

3. నూ. 57 :- తత్రాకారాది ప్రణవమాత్రాణాం వేదరూపత్వం ప్రశ్నాపారే ప్రతిపాదితమ్ - ‘అగ్నిమిశే పునాహితమ్’ - ఇ త్యాద్యవేదాద్యవర్ణస్య ‘యోని స్సముద్రో బస్థః’ - ఇతి మధ్యమవేద మధ్యమవర్ణస్య - ‘అసమానాస్తామ్’ - ఇతి వైరువేదా వైరువర్ణస్య చ సమాహృతి శోమితి పద మితి. తథా చ వేదస్య బ్రహ్మ ప్రతిపాదకత్వం సిద్ధమ్.

వి :- అకారోకారమకారరూప ప్రణవమాత్రలకు వేదిరూప తను బ్రపంచసారము నుడువుచున్నది. - “అగ్ని మిశే” - “యోని స్సముద్ర” - “అసమానాస్తామ్” - అని ప్రథమ ద్వితీయ తృతీయము లగు ఋగ్యజుస్సామవేదమంత్రముల ప్రథమమధ్యమాన్తిను వర్ణములను వరుసగాఁ గలిపిన ‘ఓమ్’ అను ప్రణవరూప మేర్పడుచున్నది. కాన వేదము బ్రహ్మప్రతిపాదకము.

3. నూ. 58 :- ప్రణవ స్యాన్యత్ర సోఽహ మర్థప్రతిపాదన ముక్తమ్. ‘సకారఞ్చ హకారఞ్చ లోపయత్వా ప్రయోజయేత్’। సద్ధిర్వై పూర్వరూపాఖ్య స్తోఽసా ప్రణవో మతః’ ఇత్యుక్తే.

వి:- ప్రణవమున కొకయెడ-సోఽహమ్-అనుసర్థము చెప్పఁబడినది. అందున్న గుకారహకారములను దీసివేసి పూర్వరూపసంధి చేసినచో ఓమ్ అని యగుచున్నది గదా!

3. నూ. 59. :- శబ్దపాద్యాస్తు - అవతే ష్టిలోపశ్చ ఇతి. ‘మన్’ ప్రత్యయస్య టిలోపే కృతే, జ్వరత్వరే త్యూతిచ కృతే, తయో క్షీప్తే కృతే, గుణేచ ‘ఓమి త్యవ్యయం నివృన్న మిత్యుక్తమ్.

వి:- ఉదాహరణము-ఆవతే ప్రిలోపశ్చ-అనునూత్రము-చోప్పన మన్ స్రవ్యమునకు టిలోపమును జ్వరశ్చ అను పాణినినూత్రముచే అకారవకారములకు ఊత్-ను జేసి (ఊ+మ్) గుణమును జేయుగా ఓమ్ అనునవ్యయరూపము సిద్ధించునని పంచపాదికయందుఁ గలదు.

3. సూ. 60 :- నిరుక్త త్వయం యజ్ఞపరతియా వ్యాఖ్యాతమ్. చత్వాలో వేదా శ్చుక్తోఽఽ. సవనత్రయం పాదాః. ప్రాయశీయోదయనీయములు శీర్షే. సప్త చందానీ హస్తాః. మంత్రబ్రాహ్మణకలైః త్రిప్రకారేణ బద్ధః. వర్షణా ద్వ్యవభుః. గోరవీతి స్వసాధనీభూతి వేదఘోషేణ మహా మహాన్ దేవ ఇతి.

వి:- నిరుక్తమునం దిది యజ్ఞపరముగ వ్యాఖ్యానింపఁ బడినది. నాల్గువేదములు శృంగములు. ప్రాయశీయోదయనీయములు రెండును శీర్షములు. ఛందస్సప్తక మేడు హస్తములు. మంత్రబ్రాహ్మణకల్పము లనెడి త్రిప్రకారములచే బద్ధము. వృష్టిని గల్గించునది గాన వృషభము. తనకు సాధనమైన వేదఘోషతో గొప్పగా నొప్పుచున్నది యజ్ఞము.

3. సూ. 61:- ఏతత్పక్షేఽపి యజ్ఞప్రతిపాదకస్యాపి వేదస్య న బ్రహ్మపరత్వం విహన్యతే. వృష త్త్రిపా చ్చతు శ్చుక్త స్సప్త హస్తో ద్విమస్తకః। సదా ౭రామ త్త్రిధా బద్ధో మహాదేవ స్వమేవ హి-ఇత్యా ద్యుపబంహతేః పరమేశ్వరాభిన్నత్వ ప్రతిపాదనాత్ .

వి:- ఈపక్షమునను యజ్ఞప్రతిపాదక మైనవేదమునకు బ్రహ్మ పరత్వము చెడదు. మూడు పాదములు, నాల్గు శృంగములు, నేడు హస్తములు, రెండు శీర్షములు గలిగి, నిత్యానందస్వరూపుఁడు, త్రిధా బద్ధుఁడు నగు మహాదేవుఁడును నీవే అను నుపబంహముచేఁ బరమేశ్వరాభిన్నత్వము యజ్ఞమునకుఁ బ్రతిపాదించఁ బడినది.

3. సూ. 62:- బ్రహ్మప్రతిపాదకత్వేన వేదాన్తోఽపి తాదృశః. ఆతివేద బ్రహ్మ నూత్రమ్. ఆథాతో బ్రహ్మజ్ఞాసా'ఇతి. చిదేకరసకయా నిర్దర్శక స్వాత్మనః ప్రతి పాదకేషు కథం గుణవత్పురుషవర్ణన మితిచే న్నాయం దోషః. సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ' ఇతి సత్యత్వాదీనా మాపచారికాణాం విద్యమానత్వాత్ . తదుక్తం శబ్ద

పాదికాయం-ఆనందో విషయానుభవో నిత్యత్వజ్ఞేతి సన్తి ధర్మాః ఇతి. అథవా సచ్చిదానందలక్షణబ్రహ్మణో నిర్దోషత్వమేవ గుణః. అపదోషతైవ విగుణస్య గుణః ఇత్యాది వచనాత్. కిచ్చ సర్వోపనిషదాం ప్రాధాన్యేన లక్ష్యం సత్యజ్ఞానానందాద్వయపరం బ్రహ్మ - ఏష సర్వజ్ఞః సైషానందస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే-ఇత్యాద్వయాస్తరవాక్యై స్సర్వజ్ఞత్వం సర్వశక్తిత్వం నిర్వయత్వచ్చ సగుణబ్రహ్మణః ప్రతిపాద్యమ్-ఇతి వేదాంతప్రవాద ఇతి న సర్వతోక్తార్థస్య క్షతిః.

వి :- బ్రహ్మప్రతిపాదక మగుటచే వేదాంతము నట్టిదే. కావుననే - అథాతో బ్రహ్మజ్ఞానా - అని బ్రహ్మనూత్రము చెప్పుచున్నది. జ్ఞానస్వరూప మగుటచే ధర్మరహిత మగునాత్మను బ్రతిపాదించునట్టివానికి గుణవత్త్వరుషవర్ణనపరత్వ మెట్లు సిద్ధించు నని శంకింపరాదు - సత్యం జ్ఞాన మనంతం బ్రహ్మ - అని యకావచారికసత్యత్వాదు లున్నవి గదా! - ఆనందము, విషయానుభవము, నిత్యత్వము - అను ధర్మములు గలవని పంచసాధిక చెప్పుచున్నది. సచ్చిదానందలక్షణము గలబ్రహ్మమునకు నిర్దోషతయే గుణము. - గుణహీన మగుదాని కపదోషతయే గుణము - అని కలదు గదా! ఉపనిషత్తుల కన్నింటికిని సత్యజ్ఞానానందాద్వయలక్షణము గలపరబ్రహ్మమే ప్రధానలక్ష్యము గదా! - ఇతఁడు సర్వజ్ఞఁడు; ఇతనికి గలయీశక్తి పెక్కురీతుల వినవచ్చుచున్నది - అనునిట్టి యవాంతరవేదాంతవాక్యములచే - సర్వజ్ఞత్వము, సర్వశక్తిత్వము, నద్వయత్వము సగుణబ్రహ్మమునకుఁ బ్రతిపాదించఁదగినవని వేదాంతప్రవాదము గలదు. కావున నుక్తార్థమున కేంతమాత్రమును క్షతి లేదు.

3. సూ. 63 :- వ్యాకరణస్యాపి బ్రహ్మప్రతిపాదకత్వ మేవ. తథాహి - పన్నాసాన్నికే భగవత్పతజ్జాలినా - చత్వారి శృక్లా - ఇతి మన్త స్యాన్తో విపరీత. నామాఖ్యాతోపసర్గ నిపాత రూపాణి చత్వారి శృక్లాణి. భూతభవిష్యద్వర్తమానాఖ్యాకాలా శ్రయః పాదాః. నిత్యకార్య కర్మరూపచ్చ కింధ్వయమ్. సప్తవిధ క్తయో మాస్తస్థానీయాః. త్రిధా బద్ధ మ్రిషు స్థానే ఘోరసి కణ్ఠే శిరసి చ బద్ధః.

వృషభః కామవర్షణా నృహో మహాన్ దేవః - ఇతి. శబ్ద స్వేచ్ఛరాభిన్నత్వే - పృష
శ్రీపా చ్చతు శ్శృంజః - ఇత్యా య్యక్తమే వోపబృంహణమ్.

వి:- వ్యాకరణశాస్త్రమును బరబ్రహ్మప్రతిపాదకమే. నామా
ఖ్యాతోపసర్గనిపాతములు నాల్గు శృంగములు. భూత భవిష్య ద్వర్త
మాన కాలములు మూడు పాదములు. తొమ్ము కంఠము శిరస్సు
ననుమూడు చోట్ల నిబద్ధము. కామవర్షణమువలన వృషభము మహాదే
వుడు-అని పన్నుశాస్త్రికమున భగవత్పతంజలిమునిచే 'చత్వారి శృంగ
అను మంత్రార్థము వివరింపబడినది. శబ్ద మీశ్వరాభిన్న మనువిషయ
మున 'పృష శ్రీపా చ్చతు శ్శృంజః' అను నుపబృంహణ మీవఱకు వివ
రింపబడినది.

3. సూ. 64 :- కిం బహునా రతిరహస్యాదీనా మస్తతో బ్రహ్మపరత్వమేవ.
హేయబుద్ధివిషయతయా వై రాగ్యహేతుత్వాదితి బ్రహ్మవాదినో వస్తస్తి క్యల మా
బాలసులభై ర్యచక్షేః.

వి :- వేయేల, రతిరహస్యాదులును బ్రహ్మపరములే. అవి
హేయతాబుద్ధివిషయములై వై రాగ్యహేతువు లగుచుండుటవలన
నని బ్రహ్మవాదు లనుచున్నారు. ఆబాలసులభము లగునిట్టి వచనము
లను గట్టిపెట్టి ప్రకృత మనుసరింతము.

4. సూ:- సాధ్యో హి రసో యథాయథం కవిభిః.

4. సూ. 1. :- వాక్యస్య రసవృత్తిత్వే హేతు మాహ. సాధ్యో హీతి. యథాస్వే
యథాయథమ్ - ఇతి నిపాతనా త్నాదు ర్యథాయథ మితి. సాధ్య ఇతి విధిరూప
కృత్యప్రత్యయేన సాధనావశ్యకత్వం సూచ్యతే. హీతి ప్రసిద్ధా. కవిభిర్యథా
స్వభావం యథావత్ప్రీయం వా శృక్ష్ణారాదిరస సాధ్యో హి. తత్తద్రసాచితప్రజ్ఞ
శేష తత్తదచిత భావాది సామగ్రీ ధురీణ రచనయా సంస్కృతకావ్యే స్వదేశభాషా
కావ్యే వా తత్తద్రసవ్య సాధనమేవ కవీంద్రాణాం స్వభావో లోకప్రసిద్ధి రిత్యర్థః.

వి :- సాధ్యో హి - అనుదానిచే వాక్యము రసవృత్తి యను
టకు హేతువు నిరూపింపబడుచున్నది. - యథాయథమ్ - అనురూ

వము - యథా స్వే యథాయథమ్ - అని నివతించుటచే సాధువు - యథాతథమ్ - అని పాఠాంతరము గలదు. అర్థమున రెంటికీని భేదము లేదు. విధిరూప కృత్యవ్రత్యముచే రసము తప్పక సాధింపఁదగిన దనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. - హి - అనుదానికిఁ బ్రసేద్ధి యర్థము. శుందర్భానుసారముగఁ గవులు తమతమయిష్టము ననుసరించి శృంగారాదిరసములను సాధింప నగును. సంస్కృతాంధ్రకావ్యములలోఁ దత్తద్రసోచితప్రదేశములలో నాయారసములకుఁ దగినభావాది సామగ్రీ ధురీణరచనతో నాయారసములను సాధించుటయే కవీంద్రస్వభావమని లోకప్రసిద్ధి.

4. సూ. 2 :- అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశికాయా మాదావేష గ్రన్థస్య. - వియతికృత నియమరహితాం వ్లక్షణైశ్చ మయీ మనన్యపరతస్మాత్. | నవరసహచరాం నిర్మితి మాదదభి భారతి కవేర్జ్జుతి - ఇతి.

వి :- శృంగారాది నవరసనిర్మాణముతో నొప్పుచున్నకవి వాక్కునకు దైవకృత మైననియమము లేదు. ఇతరప్రమేయము లేకుండఁగనే యది యానందస్వరూపముతో నొప్పుచుండును. అట్టివాక్కు శుర్వోత్కృష్టమై యొప్పును - అని కావ్యప్రకాశము నుడివినది.

4. సూ. 3 :- కవిభి స్సాద్య ఇత్యేన యథోక్తలక్షణవిష్టవినిర్మితమేవ వాక్యం గ్రాహ్యమి త్యయ మథోఽవగమ్యతే. అత ఏవోక్తమ్ - గవి క్షీరమివ గ్రాహ్యం కావ్యం విశేష నిర్మితమ్ | న శూద్రస్య వచో గ్రాహ్యం శునోబ్బిజ్ఞో మావి ర్యథా - ఇతి.

వి:-కవులచే సాధింపఁదగినది-అని యనుటచే సలక్షణమైన కవి నిర్మితమైన కావ్యమే గ్రాహ్య మనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. కావుననే-విప్రనిర్మితకావ్య మాపుపాలవంటిది (అదరయోగ్యము); శూద్ర నిర్మితకావ్యము కుక్క ముట్టినహవిస్సు వంటిది. (అనాదరింపఁదగినది) - అనునీవచనము శ్రద్ధచేయఁదగినది కాదు గదా! సంస్కారవంతులు వ్రాసినకావ్య ము త్తమమని దానితాత్పర్యము.

4. నూ. 4. :- నను దేశభాషాకావ్యస్య కీర్త్యాదికరత్వేఽపి కథం పాపహరత్వం సిద్ధ్యేత్. దేశభాషాపురాణాని రచితాని చ మానుషేః | శ్రుత్వా కావ్యేతిహాసాంశ్చ భయ మాప్నోతి మానవః - ఇత్యాది నిషేధాత్. తథాచ-విశ్వశ్రేయః కావ్యమ్ - ఇత్యుక్తం కథం స్యచ్ఛత ఇతచే నైవమ్ - యత్రత్రాపి భాషాయాం ప్రాయశే చరితం శుభమ్ | సా భాషా సాపసంహాక్రీ భవే దత్ర నసంశయః - ఇతిభియుక్తోక దేశభాషాకావ్యస్యాపి పాపహరత్వం సిద్ధ్యత్యేవ. అతఏవ గుణవత్పురుషవ్యవహర మేవ కావ్య మాదర్శవ్య మిత్యుక్తమ్. ఏతదభిప్రేత్యైవ శబ్దశాసనః - భారతః పంచమో వేదః - ఇత్యత్వంతప్రధితస్య శ్రీమహాభారత స్యాద్భూతిః ప్రావర్తతే.

వి :- దేశభాషాకావ్యములవలనఁ గీర్త్యాదిబహుప్రయోజనములు సిద్ధించినను బాపపరిహృతిరూపఫల మెట్లు కలుగును? - దేశ భాషా పురాణాదులు మనుష్యవిరచితములు. అట్టికావ్యేతిహాసములను విని మానవుఁడు భయపడుచున్నాఁడు - అనువచనముచే వాని నెవ్వరును జరుపరు గదా! అట్టియెడల - కావ్యము విశ్వశ్రేయస్కరము - మున్నగు వచనము లెట్లు సరిపడునని శంకింపరాదు - ఏ భాషయగుదైనను శుభచరిత్రము వినఁబడినచో నాభాష పాపములను దొలఁగించునటులొ సందియము లేదు - ఇట్టివచనములచే దేశభాషాకావ్యములకును బాపహరత్వము సిద్ధించుచునే యున్నదిగదా! కావుననే గుణవత్పురుషవర్ణన పర మైన కావ్యమే యాదరింపఁ దగినదని చెప్పఁబడుచున్నది. ఈయభిప్రాయముతోడనే శబ్దశాసనఁడు పంచమవేదమని ప్రసిద్ధిఁజెందిన శ్రీమహాభారతము నాంధ్రీకరించుటకుఁ బ్రవర్తించెను.

4. నూ. 5 :- దేశభాషేతి నిషేధ స్యాదేవ్యరసాన్యదేశభాషాకావ్యపరిత్యాగ ఏవ తాత్పర్యమ్. కావ్యస్య సద్యః పరనిర్వృతి రేవ ముఖ్యప్రయోజనత్వేనోక్తత్వాత్. అతఏ వోచ్యతే-అన్య దపహాయ-ఇతి. ప్రాకృత స్యాన్యదేశజత్వేఽపి నాటకాదిప్రపంచ స్వాన్యభాషాయాశ్చ తస్మాదకత్వేన స్యదేశభాషాయామివ తత్రాప్యభినివేశః పజ్జితానా మితి న కశ్చిద్దోషః.

వి:- 'దేశభాషాపురాణాని'-అనునిషేధమునకు నీరసము లైన యన్యదేశభాషాకావ్యపరిత్యాగమునందే తాత్పర్యము. కావ్యమునకు

సద్యః పరనిర్వృత్తియే ఫలమని చెప్పబడినది గదా! - అన్యదపహాయ - అని చెప్పట యీయద్దేశముతోడనే. ప్రాకృత మన్యదేశభాష యైనను సంస్కృతనాటకములయందుఁ బ్రాకృత ముపయోగపడుచున్నది. ఆంధ్ర భాషలోఁ బ్రాకృతభాషము లున్నవి. పండితులకు స్వదేశభాషయందు వలెనే ప్రాకృతభాషయందును సభిని వేశము కలదు - కాన నేవోషమును లేదు.

4 నూ. 6:- నను-తస్మాద్బ్రాహ్మణేన స స్థేచ్ఛితవ్యమ్, నాపభాషేత స్థేచ్ఛహ వా యవిష య దపశబ్దః - ఇత్యాది వచనేన, - ఆహితాగ్ని రపశబ్దం ప్రయజ్య సార వ్యతీ మిష్టిమ్ - ఇత్యాదా ప్రాయశ్చిత్త శ్రవణేన చ, అవైదికానాం గావీ గోబ్యాది కబ్దానాం అపశబ్దత్వే నోచ్ఛారణానర్హత్వం నిశ్చితం జైమినీయే; తి ల్కాథం పక్షిత కవీంద్రా స్స్వదేశభాషాకావ్యనిర్మాతా వుత్సహేత్. కథం తరాం సహృదయాన్త ర్వాణిపవిషాయః తత్ర రసాన్స్వాదసార్థం ప్రవర్తేత్.

వి:- అపశబ్దమునకు స్థేచ్ఛమని పేరు. ఆహితాగ్ని (అగ్నియ భాసము కావించినయాతఁడు) అపశబ్దము నుచ్చరించిన సారస్వతేష్టి చేయవలయునని ప్రాయశ్చిత్తము కలదు. కాన నపశబ్దోచ్ఛారణము కావించ రాదని చెప్పచు-గావి, గోణి-మున్నగునవి యపశబ్దము లగు టచే వానిని సయిత ముచ్చరింపరాదని జైమినీయమునఁ గలదు. కానఁ బండితకవీంద్రులు దేశభాషాకావ్యనిర్మాణమున కేరీతి నుత్సహింతురు? పండితులు తద్దేశభాషాకావ్యములలో రసాన్స్వాదము నెల్లు చేయుదురు?

4. నూ. 7 :- క్షిప్త సంస్కృతకావ్యనిర్మాణేనైవ, రసాన్స్వాదనం కవీంద్రాణాం భవతీతి న స్వదేశభాషాకావ్యనిర్మిత్యపేక్షా. సరసహృదయానాం పక్షితానాశ్చ తత్రైవ రసానుభవ స్సిద్ధ్యతీతి న తదాలోచనాలాలసత్వం సమ్యవత్వేనతిస్త్రికూద్రాది హీనాధికారికం వికృతిభాషాకావ్య మిత్యేతదనుకాసనపర మిదం వ్యాఖరణం మన్ద ప్రయోజనమేవేతి చే న్నైకమ్.

వి:- మఱియు సంస్కృతకావ్యనిర్మాణముచేతనే రససిద్ధి కవీం ద్రుల కగుచున్నది. స్వదేశభాషాకావ్యనిర్మాణాపేక్ష వారి కక్కఱ

లేదు. సుసహృదయు లగువంశీతులకు సంస్కృతకావ్యములయందే రసానుభవసిద్ధి కలుచున్నది-కానఁ దదాలోకసలాలసత వారి కుండదు. కాన స్త్రీశూద్రాధికారిక మగువికృతిభాషాకావ్యానుశాసన మగు సీవ్యాకరణమునకుఁ బ్రయోజనము శూన్యమని యూహింప రాదు.

4. నూ. 8. :- శ్రుతిగర్వితత్వేఽపి స్వదేశభాషా అవశ్యం వ్యవహారిసిద్ధ్యర్థం గ్రాహ్యైవ - తస్మాద్బ్రాహ్మణ్యేన - ఇతి వాజసనేయవాక్యస్య స్వధా భాషాపరిత్యాగప్రతిపాదనే న తాత్పర్యమ్. తస్య జ్యోతిష్టోమప్రకరణమిత్యాత్మీయమయ్యే బ్రాహ్మణేన న స్థుచ్చిత్వమిత్త్యత్యైవ తాత్పర్యతే. ఆహితాగ్ని రస్య మిత్యాది ప్రాయశ్చిత్తవిధాయం సచనమపి నోక్తే బాధకమ్. ఆహితాగ్నిపద వ్యాఖ్యాహితాగ్నిపరత్వేన అగ్న్యాధానానంతం కర్మమధ్యేఽపశబ్దప్రయోగేన ప్రాయశ్చిత్తమితి కావ్యాదిభిః స్వదేశభాషాయా వ్యవహారాత్ప్రత్యవాయోఽప్రసక్తే న ప్రాయశ్చిత్తితి తత్తాత్పర్యవివరణాత్.

వి:- వేదము నిందించుచున్నను వ్యవహారిసిద్ధికొఱకు స్వదేశ భాష తప్పక గ్రహించుదగినదే-తస్మాద్బ్రాహ్మణ్యేన-అనువాజసనేయి వాక్యమునకు సర్వధా భాషాపరిత్యాగమునందుఁ దాత్పర్యము కాదు. ఆవాక్యము జ్యోతిష్టోమప్రకరణములోని దగుటచే స్థుచ్చభాషతోఁ గ్రతుమధ్యమున బ్రాహ్మణుఁడు వ్యవహరింపరా దనువిషయమునందే దానికిఁ దాత్పర్యము.-ఆహితాగ్ని రవశద్ధమ్-అనుప్రాయశ్చిత్తమును విధించువచనమునయిత మీవచనమునకు బాధకము కాదు. ఆహితాగ్ని పదమున కన్వాధానకర్మముఁగావించినయారఁడనియర్థము. కావునసగ్న్వాధానానంతరమున నపశబ్దప్రయోగము జరిగినప్పుడ ప్రాయశ్చిత్తము నకుఁ బ్రసక్తి. కానఁ గావ్యాదులలో స్వదేశభాషకు వ్యవహారము కల్గినపుడు ప్రత్యవాయ ముండదు. ప్రాయశ్చిత్తము లేదని తాత్పర్యము.

4. నూ. 9. :- “వాగ్గోవి ద్దవ్యతి చాపశబ్దైః”-ఇతి స్మృత్యనుమితశ్రుత్య వగవ్యమానోఽపశబ్దనిషేధోఽపి క్రితువిషయవివ. “వాచా హవ్యజ్ఞ మనసా వాచా యజ్ఞఞ్చ ప్రవర్తతే”-ఇతి లిప్తదర్శనేన వాగ్గోగశబ్దస్య యజ్ఞశరథయా వాగ్గోగవి

చ్చబ్దస్య యజమానఋత్విగ్పరత్వాత్. అన్యథా అహితాగ్నిమాత్రస్య స్వభాషయా వ్యవహరస్యా పుష్కలదేవ స్యా దితి తాన్త్రికా వదన్తి. అతఏవ వ్యాకరణమహా భాష్యే - సహ్యపృథకబ్ధిపక్షః క్రతువిషయవః; నతు వ్యవహరవిషయః-ఇతి ప్రతి పాదితమ్. తత్స్వదేశభాషాభిమానభారేయాః పండితకాక్షాః నిశ్చయం స్వదేశభాషా కావ్యనిర్మాణే ప్రవర్తంతవః.

వి:- వాగ్గోగవిత్-అనుశ్రుతిచేఁ దెలియనగుచున్నయపశబ్దనిషేధము క్రతువిషయకమే-వాచా మాప్యశ్చ-అనులింగమునుబట్టివాగ్గోగ శబ్దము యజ్ఞ పరమును-వాగ్గోగవిత్-శబ్దము యజమానఋత్విగ్పరము నగుటవలనమీఁదియర్థము స్పష్టము. అట్లర్థముచేయకున్న నాహితాగ్ని మాత్రమునకు స్వదేశభాషావ్యవహారభావము కల్గినని తాన్త్రికు లనుచున్నారు. వ్యాకరణమహాభాష్యముందు అపశబ్దనిషేధమెల్లఁ గ్రతు విషయకమేకాని వ్యవహరవిషయకము కాదు-అని చెప్పఁబడినది. కాన స్వదేశభాషాభిమాను లగుపండితులు నిశ్చయముగ దేశభాషాకావ్య నిర్మాణము కావించుచున్నారు.

4. నూ. 10:- తాదృశా సహృదయవిచక్షణనికాయాఅపి తత్రాపి రసాఽస్వాదనార్థం నివిశ స్త్యేతేతి స్థితమ్. తత్రాపి ప్రాకృతాన్ధ్యాయో రాన్యదేశభాషావ త్స్వత్రాపశబ్దత్వేనాప్రామాణ్యమ్. తథాహి-ప్రాకృతభాషాత్రిభా తత్సమా తద్భవా ద్యోచేతి. తత్ర తత్సచప్రాకృతస్య వేదవేదాఙ్గరూఢత్వేన వైదికత్వేనాప్లేచ్ఛత్వస్య నిర్వివాదత్వాత్.

వి:- సహృదయవిచక్షణులు దేశభాషాకావ్యములలో రసాఽస్వాదము చేయుచున్నారు. దేశభాషలలోఁ బ్రాకృతాన్ధముల కితర దేశభాషాకావ్యములలోవలె నపశబ్దాప్రామాణ్య మంతట నుండదు. తత్సమతద్భవదేశ్యాత్మకముగఁ బ్రాకృతభాష మూఁడువిధములు. తత్సమప్రాకృతము వేదవేదాంగరూఢమై వైదిక మగుటచే దానికి స్లేచ్ఛత లేదుగదా!

4. నూ. 11:- తద్భవస్యాప్యన్యదేశభాషావ న్న స్లేచ్ఛత్వమ్; తస్య సంస్కృత సమ్యవత్వాత్. అతఏవ తస్య ప్రాకృతవ్యవదేశః. కిచ్చ స్వర్గలోకావతరస్తీర్వాణ-

వాణ్యపూర్వవిశ్రమస్థానాయమానసర్వజ్ఞః హి మణిశా సాదాచుక్తుర్ముఖేన వత్రిక
సమభవమహ్నిజా నిర్మితం వ్యాకరణమ్. శచ్చాహుక్త మన్యశ్చైవానుశాసనవ దిర్వ్యతి
దేశా దాద్యవ్యాకరణస్య వికృతిభూతమ్. తేన నిష్పాదితం చ భవతి త్యహో మహా
న్యశేషః.

వి:- అన్యదేశభాషల కున్నట్లు తద్భవభాషకు స్థానాచ్చత లేదు. అది సంస్కృతజన్యము గదా! కావుననే దానికి బ్రాహ్మతమని పేరు. దానికి సర్వజ్ఞుఁ డగువాల్సీకిముని వ్యాకరణమును వ్రాసెనుగదా! నాని స్థానాచ్చతను శంకించుట యెట్లు పొగుగును? 'అనుక్త మన్యశ్చైవానుశాసనవ త్' అనునతిదేశముచే నది సంస్కృతవ్యాకరణమునకు వికృతిభూతమే యని తెలియుచున్నది. దానిచేతనే యీ బ్రాహ్మతవ్యాకరణనిష్పత్తి జరిగినది గదా!

4. నూ. 12 :- కిచ్చ ఆభియక్తస్మరణపరంపరయా తక్కులీనవృద్ధప్రత్యక్షా
సక్రీచీనయా తత్రచ్చబ్దానాం తత్తద్రే ప్యసాదివాచకస్యలక్షణం సాధుత్వ మత్రాప్య
స్త్యేతేతి న తద్భవ స్సాధుత్వమ్. అపిచ సర్వకావ్యైశ్చ రస్మిత్రయాపకావ్యాని ప్రతి
యగ మభియక్తా స్సంస్కృతకావ్యానీవ బహుమన్యశ్చే.

వి:- పెద్దలస్మరణపరంపరనుబట్టి చూడగా నాయాకాలములందలి వృద్ధులప్రత్యక్షానుభవము నకు సరిపడియుండుటచే నాయాపదముల కా యాయర్థములు వాచ్యము లనునర్థము తద్భవములకు నుండుటచే దద్భవము సాధువే. కావుననే సర్వదేశములందను దన్నిశ్రమ లగుకావ్యము లను సంస్కృతకావ్యములవలె బెద్ద లాదరించుచున్నారు.

4. నూ. 13 :- తేషా మయ మాశయః. సహి వాల్మీకిమహాశ్వే రన్య స్సన్మాగ్నో
పదేష్టా సర్వజ్ఞః ప్రత్యయితతమోఽస్తి లోకే. తేన ఖలు ప్రాకృతభాషానిష్పాదకం
వ్యాకరణం నిర్మితమ్. కావ్యోపయోగాయ భాషావియోగశ్చ ప్రదర్శితః. సహి
మూలశ్రుతిదర్శనమస్తరా మహర్షేన తస్య తత్ర ప్రయత్న స్సమభవత్యేతేతి తన్నిబ
ద్ధాని తస్మిన్మాత్రాణి చ కావ్యాని కథం న చతుర్విధపురుషార్థప్రయోజనాని భవేయంతి.

వి:- సన్మాగ్నోపదేశకుఁడు, సర్వజ్ఞుఁడు, సమ్మోదగినవాఁడును వాల్మీకిమునికంటె సేతరుఁ డెవ్వఁడు సీలోకమున లేడు. అతఁడే

ప్రాకృతభాషానిష్పాదక మగువ్యాకరణమును వ్రాసెను. ఆప్రాకృత భాషను గావ్యములలో నె ట్లుపయోగింపవలయునో చెప్పెను. మూల శ్రుతి లేకుండ సతః డట్టియత్నము చేసియుండఁడు. అందుచేఁ దన్ని బద్ధములు తన్నిశ్రములు నగుకావ్యములు చతుర్విధపురుషార్థప్రదములు కాకుండవు-అని వారియూహా కానోపురు.

4 నూ. 14:- ఆతవీవ తేనైవ మహర్షితా-ప్రేష్తశాస్త్రసమూహేషు ప్రాప్తవ్యా మిశ్రకేషు సంస్కృతప్రాకృతసాటకాజ్ఞా-రాదిషు చ శ్రీరామదేవస్య జ్ఞానపాటవం ప్రతిపాదితమ్. ఆతవీవ ద్రివిదభాషా అసంస్కృతానసారిణ్యసి కుష్మసమ్మవానుశాస్త్ర కత్వేన పఙ్జితై రాదియతే. ఆప్యభాషాయాఽపి సంస్కృతసమాంతే ప్రకృత్యంశస్య వేదవేదాన్తేషు ప్రత్యభిజ్ఞాయమానత్వా త్సిద్ధమేవ ప్రామాణ్యమ్. ప్రాకృతసమాంశ న్యాసి తత్త్వేనైవ ప్రామాణ్యమ్. తద్భవాంశయోర ప్యుభయనుసారిత్వేన స హేయత్వమ్. ఆతవీ వాస్వాత్వికృతసంజ్ఞానా వ్యవహారి ఇత్యత ఆప్యభాషాకావ్య నిర్మాణే స్వభాషాభిమానః కవయః ప్రవర్తంతే. ప్రతియగం తత్కావ్యేషు రసికా అపి తాదృశరసాఽస్వాదసార్థం ప్రవర్తంతవీవ. శ్లేచ్ఛభాషా తు సర్వథా అగ్రాహ్యేవ. 'స శ్లేచ్ఛభాషా శిక్షితవ్యా'-ఇతి స్మృతే కలియుక్తవ్యవహారా భావాచ్చు.

వి:- ఆవాల్మీకిముని శాస్త్రసమూహములయందును, సంస్కృత ప్రాకృతభాషాసమ్మిశ్రము లగునాటకాలంకారాదులందును శ్రీరామ దేవునిజ్ఞానపాటవమును బ్రదర్శించెను. సంస్కృతభాష ననుసరింపనిద్రివిద భాషయు నగస్త్యమునిచే ననుశాసింపఁబడి పండితాదరము నొందు చున్నది. ఆంధ్రభాషలోని సంస్కృతసమము వేదవేదాంగనిరూఢమై యగవదుచున్నది గాన దానిప్రామాణ్యము సిద్ధమే. ప్రాకృతసమమును సంస్కృతజన్యము కాన నదియుఁ బ్రమాణమే. సంస్కృతప్రాకృతము లలోని తద్భవాంశమును వానినే యనుసరించుటవలన హేయము కాదు. అందుచేతనే వానికి వికృతసంజ్ఞ కల్గినదని వారియూహయము. స్వభాషాభిమానము గలకపు లాంధ్రభాషాకావ్యనిర్మాణమునకై ప్రతి యగమునను యత్నించుచున్నారు. రసికు లాకావ్యములను రసాఽ

స్వాదనమునకై సేవింపచునేయున్నారు. 'స్లేచ్ఛభాష యెంతమాత్రమును గ్రాహ్యము కాదు - స్లేచ్ఛభాషను స్వేచ్ఛరాదు' - అనుష్ఠుపించనమునుబట్టియు, అభియుక్తులవ్యవహారముందు ఏదైనా గాని పోవుటనుబట్టియును స్లేచ్ఛభాష యెంతమాత్రమును గ్రాహ్యము కాదు.

4. నూ. 15 :- స చాన్య కావ్యస్య స్త్రీశూద్రాద్యధికారికత్వమ్ అబద్ధవ్యవహారోపయోగిభాషామాత్రస్య తదిధికారిత్వే వ్యతాకివిభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిలక్షణసవ్యజ్ఞకస్యజ్ఞాతితత్త్వమాదికానావిశబ్దసద్భవిచిత్రత్వేన చ లిలక్షణం వర్ణనప్రధానం చమత్కారకారికావ్యమపి కథన్నా మాపండితస్త్రీశూద్రాధికారికత్వమాప్నుయాత్. అతః పజ్జితా ఏవాత్రాధికారిణో భవన్తి.

వి:- ఈ కావ్యమును జదువుటకు స్త్రీశూద్రులే యధికారు లని చెప్పరాదు. అలాక్షణికమై వ్యవహారమాత్రోపయోగి యగుభాషామాత్రమునకు వారధికారులైనను, విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిభావలక్షణము గల్గి రసవ్యంజకతత్త్వమాదినానావిధశబ్దసందర్భవిచిత్రమై వర్ణనప్రధానచమత్కారజనక మగుకావ్య మపండితస్త్రీశూద్రమాత్రపతనయోగ్య మెట్లుగును? కానఁ బండితులే కావ్యపఠనమున కధికారు లని చెప్పక తప్పదు.

4. నూ. 16. :- అయం తు విశేషః. సంస్కృతపురాణపఠనశ్రవణాక్షమాణామిషద్వ్యతిత్తిమకాం స్త్రీశూద్రాదీనాం ముముక్షూణాం తు తదర్థోపబృంహణే స్వాన్యపురాణేషు కథాప్రధానేషు ప్రాధాన్యే సాధికారిత్వమ్. తత్పఠనశ్రవణాభ్యాం విసా తేషాం జ్ఞానోత్పత్తిసాధనాస్తరాభావాత్.

వి:- కాని యొకవిశేషము కలదు. సంస్కృతపురాణములను జదువుటకుఁగాని, విని తెలిసికొనుటకుఁగాని యగుమధ్య లగునల్పమాత్ర పుష్పత్తి గలముముక్షువు లగుస్త్రీశూద్రాదులకు సంస్కృతపురాణములయర్థమునే చెప్పుచుఁ గథాప్రధానము లగునాంధ్రపురాణముల యందుఁ బ్రధానముగ నధికారిత కలదు. వానిని బఠించి వినుట తప్పవారికి మఱియొకజ్ఞానోత్పత్తిసాధనము లేదు గదా!

4. సూ. 17 :- “న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్”-ఇతి నిషేధేన శూద్రస్య బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారిత్వాభివ్రవతిపాదనా త్కథం తస్య జ్ఞానోత్పత్తిసాధన మితిచే నైవమి. “క్రావయే చ్చతురో వర్ణా స్సౌత్వా బ్రాహ్మణ మగ్రతః” ఇతి వచనేన పురాణాదిశ్రవణే చాతుర్వర్ణ్య స్యాధికారిశ్రవణాత్. నిషేధస్య తు వేద పూర్వకవిద్యాదానమాత్ర ఏవేతి న మతిమాత్రదాననిషేధే తాత్పర్యమ్. అన్యథా చాతుర్వర్ణ్యధర్మాణామపి జ్ఞానసాధనత్వాభావేన తత్ప్రతిపాదకవచనానా మననుస్థాన లక్షణాప్రామాణ్యం స్యాత్. శూద్రస్యాపి వర్ణధర్మా శ్శూన్యాయ నై, “తస్యాపి సత్య మశ్రోధ శ్శౌచమ్” ఇత్యాదివచనైః.

వి.- “న శూద్రాయ మతిం దద్యాత్” అనునిషేధముచే శూద్రునకు బ్రహ్మవిద్యయం దధికారము లేనందున నానికి జ్ఞానోత్పత్తి సాధన మెట్లుని శంకింపఁజనదు. ‘బ్రాహ్మణునిముం దుంచుకొని నాల్గు వర్ణములవారికిని బురాణాదులను వినిపింపవచ్చును’ అని చెప్పఁబడి నది. వేదపూర్వకవిద్యాదానమునందుమాత్రమే నిషేధము కాని మతి మాత్రదానమునందుఁ గాదని దానికిఁ దాత్పర్యము. అట్టి యర్థమును దాని కంగీకరింపకున్నచోఁ జాతుర్వర్ణ్యధర్మములకు జ్ఞానసాధనత్వ ముండదు గానఁ దత్ప్రతిపాదకము లగువచనముల కనుస్థానరాహిత్యా ప్రామాణ్యము కల్గును. “తస్యాపి సత్య మశ్రోధ శ్శౌచమ్” మున్నగువచనములచే వర్ణధర్మములు శూద్రునకును గలవని తెలియు చున్నది గదా!

4. సూ. 18 :- న వ్యత్ర వాక్యే యజ్ఞాదీనాం సముచ్చయః. నిరపేక్షత్పత్తియా పతే శ్రుత్యా విఽప్రతీతే శ్రుత్యపేక్షయా వాక్యస్య దుర్బలత్వాత్. “అన్తరా చాపి చ తద్విప్లేః” ఇతి శారీరకబ్రహ్మమిమాంసానూత్రే విధురాణాం యజ్ఞానధికారిణామపి బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారిణీకారాచ్చ. న చ తత్ర జన్మాన్తరానుష్ఠిత సత్కర్మభిస్తేషా మధికార ఇతి వాచ్యమ్. “విశేషాన్యగ్రహచ్చ” ఇత్యగ్రిమనూత్ర బాష్యే విధురాదీనామ ప్యవిరుద్ధైః పురుషమాత్రసమ్బంధిభి ర్విశేషై రనుగ్రహా విద్యాయా స్సమ్భవతీతి తదానంతనకర్మభిరే వోపపాదితత్వాత్.

వి:- ఈవాక్యమునందు యజ్ఞాదులకు సముచ్చయము లేదు. ఇచటితృతీయచే శ్రుతికి నికల్పార్థమే ప్రతీయమాన మగుచున్నట్లుచే శ్రుతిమూలమున వాక్యము దుష్టమగుచున్నదిగా! “అంతిరా” అనుశారీరకబ్రహ్మమీమాంసానానామందు యజ్ఞాదులు చేయుట కధికారము లేనివిధుగాదులకు బ్రహ్మవిద్య సభ్యసిండుట కధికారి మంగీ కరింపఁబడినది. జన్మాంతరములయం దాచరించినస్త్రీగర్భలచేతనే వారి కట్టియధికారము కల్గిన దనిరాదు. “విశేషానుగ్రహాచ్చ”- అనుసూత్ర పుభాష్యమందు విధురాదుల కిప్పటిపుణ్యకర్మవిశేషముచేతనే బ్రహ్మ విద్యయం దధికారము సంభవించునని చెప్పఁబడినది.

4. సూ. 19 :- ఏవం చ ఏక వాక్యతత్వేన వేదానువచనాదాం సముచ్చయతే. తథాఽపీహ ఫలై క్య మస్మిన్ కర్మ తత్త్వే. ధర్మాదివ త్ఫలై క్యేఽపి ప్రయోగస్య భిదా శ్రుతేః భిన్న కాలప్రయోగస్థమే వాత్రాఽప్ర్యుపతిష్ఠతే” ఇతి యజ్ఞాదీవాం సముచ్చయం శ్రుతిపాదయతాం స్పృశింహమిశ్రాజా ముదాహృతసూత్రభాష్యవిశోధో దుగ్వారి ఇతి స్పష్టమే. మథాచాగ్రీ నైకవాక్యత్వం తథా ఆత్మితత్వనిరూపణే శ్రుతివాదితమ్.

వి:- వేదానువచనాదిక వేకవాక్యగతి మగుటచే సముచ్చితమే. ఫలై క్య మస్మిన్ ను వ్యాపార మని యొకటి కాదు. — “దిగ్భృపూర్ణమానా దులవలై ఫలై క్యమస్మిన్ ను బ్రయోగము భిన్నముగా వివేచింపవలస విభిన్న కాలప్రయోగ మచట సిత్యేతి మగుచున్నది”-అని యజ్ఞాదులకు సముచ్చయమును జెప్పుచున్నస్పృశింహమిశ్రులయభిప్రాయము మీఁది సూత్రభాష్యమునకు విరుద్ధము కాక తప్పలేదు. ఇట నేకవాక్యత లేదని యాత్మత త్వమున నిరూపితమైనది.

4. సూ. 20 :- ఏవం శూద్ర స్యాగ్నిహోత్రాద్యసమ్బంధేఽపి పాపక్షయహేతు త్వేన విహితదానాదిభి రుచితవివిదిషస్య బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారో న విరుద్ధ ఏవ.

వి:- శూద్రున కగ్నిహోత్రాదిసంబంధము లేకున్నను బాపక్షయ హేతువు లేనదా నాదులచే నుభవన్న మైనపిజ్జానాగక్తి కలవానికి బ్రహ్మవిద్యయం దధికారము విరుద్ధము కానే కాదు.

4. సూ. 21 :- నన్వేషమపి “బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి” ఇతి బ్రాహ్మణగ్రహణా త్కథం శూద్రస్య తత్రాధికార ఇతిచే న్న. తత్ర బ్రాహ్మణశబ్దస్య విద్యాధికారి మాత్రోపలక్షణత్వాత్. భవతాఽపి క్షత్రియవై శ్వసాధారణ్యార్థ ముపలక్షణత్వ స్వేష్టత్వాత్. తథా చ సురేశ్వరవార్తికమ్ “బ్రాహ్మణగ్రహణశ్చాపిత్రి ద్వివృత్తీనా ముపలక్షణమ్. అధిశిష్టాధికారిత్వా త్సర్వేషా మాత్మబోధనే” ఇతి.

వి:- “బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి”-అనుదానియందు బ్రాహ్మణగ్రహణముచే శూద్రున కం దధికార మెట్లని శంకింప రాదు. అట బ్రాహ్మణశబ్దము బ్రహ్మవిద్యాధికారిమాత్రోపలక్షణము. ఉపలక్షణత సంగీకరింపకున్న క్షత్రియులకు వైశ్యులకు బ్రహ్మవిద్యాధికారిత యెట్లు?— “ఇచటిబ్రాహ్మణశబ్దము ద్విజుల కెల్ల నుపలక్షణము. వారి కాత్మబోధమునం దధికార మనుశిష్టమై యున్నది” అని సురేశ్వర వార్తికము చెప్పినది.

4. సూ. 22 :- అస్తువా బ్రాహ్మణగ్రహణవివక్షా. తథాఽపి జన్మాంతరాను స్థితయజ్ఞాదిభి రుదితవివిదిషస్య శూద్రస్యా ప్యధికారో న విరుద్ధః. తస్మా ద్యజ్ఞ శ్శూద్రోఽనవక్త ప్ర ఇతివద్విద్యాయాం శూద్రోఽనవక్త ప్ర ఇతి నిషేధాభావాత్.

వి:- ఉన్నబ్రాహ్మణగ్రహణవివక్ష యుండనిమ్ము; జన్మాంతర ములయందుఁ జేయఁబడినయజ్ఞాదులచే నుదితమైనజ్ఞానాభిలాషము గల శూద్రునకు బ్రహ్మవిద్యాధికార ముండుట విరుద్ధము కాదు. -“శూద్రుండు యజ్ఞ మును జేయరాదు”- అనునట్లు- శూద్రునకు బ్రహ్మవిద్యయం దధికారము లేదు”-అని నిషేధము లేదు గదా!

4. సూ. 23 :- “క్రావయే చ్చతురో వర్ణాన్” ఇతీహాసపురాణాధిగమే చాతు ర్వర్ణ్యాధికారస్మరణా ద్వేదపూర్వకస్తు నాస్త్యధికార శ్శూద్రాణామితి సిద్ధమేవ. శూద్రాధికరణభాష్యపర్యాటాచనయా పురాణద్వారా శూద్రస్యాపి బ్రహ్మవిద్యాధి కారో భగవత్పాదానామపి సమ్మత ఇత్యనుమీయతే.

వి:- పురాణాదులను -“నాల్గువర్ణములవారికిని వినిపింప వలయును”- అని యనుటచే శూద్రులకు వేదపూర్వకముగ బ్రహ్మ

విద్యాధికారము లేదని తెలియుచున్నది. శూద్రాధికరణోపసంహార భాష్యమును బర్యాలోచింపఁగాఁ బురాణద్వారమున శూద్రునకును బ్రహ్మవిద్యాధికార ముండుట శంకరభగవత్పాదులకు నిష్ప్రమేయని యూహింపఁదగియున్నది.

4. నూ. 24 :- తత్ర శూద్రస్య పురాణశ్రవణేన నిర్గుణబ్రహ్మజ్ఞానే జాతేఽపి తన్న ముక్తిహేతుః. “తత్త్వోపనిషదమ్” ఇతివాక్యపర్యాలోచనయా వేదాంతశాస్త్రజన్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారవైప్రవృత్తి హేతుత్వావధారణాత్. కిస్తు పురాణశ్రవణే నాభివర్ధితబ్రహ్మజ్ఞానస్య శూద్రస్య విద్యోత్పత్తిద్వారా క్రమేణ ముక్తిః. యథా త్రైవర్ణికానాం క్రమముక్తిఫలకసగుణవిద్యోపాసకానామితి.

వి:- పురాణశ్రవణముచే శూద్రునకు నిర్గుణబ్రహ్మజ్ఞానము కల్గినను నది మోక్షహేతువు మాత్రము కాఁజాలదు. “తత్త్వోపనిషదమ్” అనువాక్యపర్యాలోచనముచే వేదాంతశాస్త్రజన్యబ్రహ్మసాక్షాత్కారమే మోక్షహేతువని నిర్ధారిత మగుటవలనఁ బైవిషయము నిర్ణయింపఁబడినది. పురాణశ్రవణముచే నభివృద్ధిఁజెందినబ్రహ్మజ్ఞానము గలశూద్రునకును జ్ఞానోత్పత్తిద్వారముననే క్రమముగ ముక్తి గల్గును. సగుణవిద్యోపాసకు లగుత్రైవర్ణికులకువలెనే క్రమముక్తి శూద్రునకును నగునని తెలియుచున్నది.

4. నూ. 25 - విధురాదీనాం కుశూర్వానుష్ఠితసమస్తసాధనకలాపానాం కేనచిన్నిమి త్తే నాసాదితశూద్రశరీరాణాం బ్రహ్మసాక్షాత్కారా న్ముక్తి ర్నిష్ఠైవ జ్ఞానే సత్యజ్ఞాననివృత్తే రావశ్యకత్వాత్. ఏవం గర్భగతవైప్రవ వాచుదేవస్య జ్ఞానముపపాదసియిమ్. ఏవం చైహివ మప్రస్తుతం ప్రతిపేధే తద్దర్శనాదితి తృతీయాపాస్త్యాధికరణే నిర్ణీతమ్. “గర్భస్థఏవ వాచుదేవః ప్రతిబుభుధే బ్రహ్మహమ్” ఇతియం శ్రుతిర్జస్మాన్తరసమ్నాదితా తానిధనా జ్ఞస్మాన్తరే విద్యోత్పత్తిం దర్శయతి. సహి గర్భస్థ వైప్రహికం కిచ్చిచ్ఛవణాదికం సద్ధాప్యతే. సాజ్ఞాతస్యే చ చతుర్థాధ్యాయస్యాధికరణే రాజపుత్రవ త్త్వోపదేశా దిత్యస్మిన్నుతే పురాణద్వారా బ్రహ్మవిద్యానా మధికారశూద్రస్యాపి యత్నేన సాధితః.

వి :- పూర్వజన్మగుంపాదిత మైననమస్తసాధనకలాపములు గల్గియు నేదో యొకనిమిత్తముచే శూద్రశరీరము నొందినవిధురాదుల కును బ్రహ్మసాక్షాత్కారమువలననే ముక్తి జ్ఞానముచే నజ్ఞాననివృత్తి యగును. గర్భస్థుడై యుండఁగ నే వామదేవునకు బ్రహ్మజ్ఞానము కల్గిన దని నిశ్చయింపనగును - “విహితమప్రస్తుతం ప్రతిషేధే తద్దర్శనాత్” - అని తృతీయాధ్యాయము చివరియధికరణమున నిర్ణయింపఁబడినది. వామదేవుఁడు గర్భమున నుండియే “నేనే బ్రహ్మమును” - అని తెలిసికొనెను. దీనిచే నొకజన్మమున సంపాదించినపుణ్యముచే మఱి యొకజన్మమున బ్రహ్మవిద్య లభించు ననువిషయము తేలుచున్నది. కాకు న్నచో గర్భస్థశిశువునకుఁ బురాణశ్రవణాదిసాధనము నెల్లు చూప నగును? సాంఖ్యశాస్త్రచతుర్థాధ్యాయముగూడ “రాజపుత్రవత్త్వోపదేశాత్” అనునూత్రము శూద్రునకుఁ బురాణద్వారమున బ్రహ్మ విద్యను సాధించుచున్నది.

4. సూ. 26 - ఆతపివ శూద్రస్యాపి మోక్షోపయోగిపురాణాదా వధికారో భగవతాఽప్ర్యుక్తః. “మాం హిపార్థి వ్యపాశ్రిత్యయేఽపి స్యుః పాపయోగయః! స్త్రియో వైశ్యాస్తథా శూద్రాస్తేఽపి యన్తి పరాం గతిమ్” ఇతి శూద్రస్యాపి మోక్షం ప్రతిపాదయతా. న హీశ్వరభక్తిరనేకపురాణశ్రవణమస్తరణ కన్యాఽపి సమభవతి.

వి:- “పార్థా! పాపాఽచారు లగుస్త్రీలు వైశ్యులు శూద్రులును నన్ను సమాశ్రయించి యుత్తమగతు లగుచున్నారు” అని శ్రీకృష్ణపరమాత్మ శూద్రునకును మోక్షప్రాప్తిని జెప్పెను. పెక్కు పురాణములు వినకున్న నెవ్వనికిని భగవద్భక్తి గల్గదు గదా!

4. సూ. 27:- తస్మాచ్ఛూద్రస్య బ్రహ్మవిద్యాయా మధికారోఽస్త్యేవేతి నిశ్చితం భవతి. సంస్కృతపురాణపఠశాస్త్రమణాం తచ్ఛ్రవణేఽప్యలాలసానాం ముముక్షుణాం శూద్రాదీనాం ప్రాధాన్యేన జ్ఞానోపయోగీ శ్వాన్ధ్యపురాణాని భవస్త్యేవేతి తదీయ శబ్దానుశాసనపరం వ్యాకరణమపి సప్రయోజనమేవ త్యేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ ‘స్వస్థాన....’ ఇతి.

వి:- శూద్రునకు బ్రహ్మవిద్యయం దధికారము కలదని తేలినది. కాన సంస్కృతపురాణవిరసమున కసమర్థులును, వానిని విన్నవై నజాలని ముముక్షువు లగుశూద్రులకు జ్ఞానోపదేశము చేయుటకుఁ బ్రధానముగ నాంధ్రపురాణము లుపయుక్తము లగుచున్నవి. కావున నాంధ్రభాష ననుశాసించునీవ్యాకరణమును సప్రయోజనమే. ఈయంశములను మనసున నుంచుకొని “స్వస్థాన” అనుసూత్ర మారంభింపఁబడినది.

5. సూ:- స్వస్థానవేషభాషాభిమతా స్సన్తో రసప్రలుబ్ధిధియః।
లోకే బహుమన్యస్తే వైరృతకావ్యాని చాన్య దపహాయ.

5. సూ. 1 :- రసప్రలుబ్ధియో రసాస్వాదినైఃప్రపణా; స్సన్తః పజ్జిరికపయః; స్వస్థానవేషభాషాభిమతాః స్వస్థానే స్వదేశే యే వేషభాషే తయో రభిమతా అభిమానిన స్సన్తః; ఆన్య దన్యదేశభాషామయం కాన్య; మపహాయ పరిత్యజ్య; లోకే వైకృతకావ్యానిచ బహుమన్యస్తే బహూఃరిణపూర్వకం కుర్వన్త్యేవేత్యర్థః. ఆస్వాదపక్షే ఆద్రియస్త ఏవేత్యర్థః. సంస్కృతభాషాకావ్యనిర్మాణధారయో ఆప్యన్యదేశనివాసినః కవిచంద్రా ఆన్యదేశభాషాపరిచిత్యభావా త్కృచితృద్భావే పృథిమీనా భావాచ్చ విహాయ మదేశభాషేయ మిత్యన్యభాషామే వాద్యభాషామివ బహుమన్యస్తే బహుమన్యమానా స్తస్మయాని కావ్యాని బహూని కుర్వన్త్యేవ. వ్యవహారోపయోగిత్యేన పురుషార్థసాధనత్యేన చాభిమానాన్మదత్యేనాన్యభాషాకావ్యస్యాపి సత్కవీంద్యై ర్మృతా న విహన్యైత ఇతి భావః.

వి:- ఆంధ్రదేశనివాసు లగుకవిశ్రేష్ఠులు సంస్కృతభాషామయ కావ్యనిర్మాణసమర్థు లయ్యు నాంధ్రభాష తమకు దేశభాష యనునభిమానముచే నందుఁ గావ్యనిర్మాణమును గావించుచున్నారు. వ్యవహారోపయోగి యగుటచేతను, బురుషార్థసాధక మగుటచేతను దమ కభిమానాస్పద మగుటచేతను, నాంధ్రభాషాకావ్యమునకును సత్కవీంద్రకర్తృకత విరుద్ధము కాదని తాత్పర్యము.

5. సూ. 2 :- రసప్రలుబ్ధియో రసైకాయత్తానుభవచిత్తాః పజ్జితా ఆన్యదేశవాసిన్తో రసాన్స్వాద స్వాన్యదేశభాషాకావ్యపరికలనేనైవ నిర్వృత్తత్యేవన్యదేశ

భాషాకావ్య మనుభవాభావా దభిమానాభావాచ్చ పరిత్యజ్య మద్దేశభాషాకావ్యా
సీమాసీతి సంస్కృతకావ్యాసీవ వికృతికావ్యాన్యపి సమ్మాన్య తత్రాపి రసాఽస్వాదం
కుర్వన్ద్యేజేత్యర్థః. అతఏవ వ్యవహారోపయోగీత్యాదిగుణవిశిష్టత్వేన తత్రాపి తద్ర
సాఽస్వాదనలాలసతా న విరుద్ధ్యత ఇత్యపరో భావః.

వి:- రసానుభవలాలసచిత్తు లగునాంధ్రపండితులు సంస్కృత
భాషాకావ్యములయందు రసాస్వాద మొనరించుటచేఁ దృప్తిని జెంది
నను, అననుభూతము లగునన్యదేశభాషాకావ్యముల నభిమానము
లేకుండుటచే విడిచి, స్వదేశభాషాకావ్యముల సమ్మానించి, సంస్కృత
కావ్యములయందువలె వానియందును రసానుభవానందము నొందు
చున్నారు. వ్యవహారోపయోగిత యనుమఱియొకగుణము దీనియం
దుండుటచే నచట రసాస్వాదనలాలసత కల్గుట విరుద్ధము కానేరదని
మఱియొక యభిప్రాయము.

5. సూ. 3. :- ‘రసప్రలుబ్ధిధియో బహుమన్యస్తే ఇత్యనేన రసజ్ఞానామేవ పణ్డీ
తానాం స్వారసీకప్రవృత్తి ర్నకేవలం తర్కకర్కశధియాం నుధియా మసీత్యన్తో
జ్ఞాప్యతే. తద్వక్త మభియుక్తైః-

“రసప్రసరనిర్భరాః కవిగిరాం ప్రసారాః పరం
ముఖం విదధతే హృది న్రుదిమభాజికావ్యామృతైః
సుధాకరకరాఙ్కురవ్యతికరేణ చన్ద్రోపలా
ద్రవన్తి కికిరా శ్చిరాదపి న వన్ద్యవిన్దోపలాః”-ఇతి.

వి:- “రసప్రలుబ్ధుబుద్ధులు బహుమానించుచున్నారు”-అనుటచే
రసజ్ఞు లగుపండితులకు మాత్రమే రసవత్కావ్యప్రవృత్తి కాని, కేవ
లము తర్కకర్కశబుద్ధు లగుపండితులకుఁ గాదని వ్యక్త మగుచున్నది.
“కావ్యామృతముచే మృదుత్వమును జెందినసహృదయులహృదయము
లకే కవివాక్రసారము లానందసంధాయకము లగును; మఱియొక
యెడఁ గావు. చంద్రకిరణప్రసారముచేఁ జంద్రకాంతమణులు స్రవించును

గాని వింధ్యపర్వతమునందలి గండశిలల కెంతసేపు చంద్రకిరణములు సోకి నను నవి యిండుకయు స్రవించవు గదా—అని పెద్దలు వచించిరి.

6. సూ:- సిద్ధి ర్లోకా ద్దృశ్యా.

6. సూ. సిద్ధి గాఢ్యభాషాసిద్ధి స్తోత్రా ద్దృశ్యా లోకవ్యవహారా ద్విష్టవ్యాః లోకవ్యవహారమూలేతి యావత్. లోకస్య తద్దేతుత్వమేవ ప్రతిపాదయిషతి.

వి:- ఆంధ్రకావ్యవ్యవహారయోగ్య మగుభాష నాంధ్రలోక వ్యవహారమునుండి సంగ్రహింపవలెను. లోకవ్యవహారము దాని కెల్లు మూలమో వివరింపబడును.

7. సూ. లోకోఽనన్యాదృశశ్చ నిత్యశ్చ.

7. సూ. 1 :- లోకః అనన్యాదృశః. అన్యాదృశో న భవతీ త్యనన్యాదృశః. అనన్యప్రకారః; ఏయావ ఇత్యర్థః. నిత్యశ్చ భాషాకవితావత్త్వే సాప్రళయం వర్త మానః. తేన లోకా త్తత్త్విద్ధి రిత్యర్థః.

వి :- ఈనూత్రమందలి లోకశబ్దమునకు సాదృశ్యరహితము నిత్యము నగులోకమే యర్థమని గ్రంథకర్తయోశయము. కవిపండిత లోకమే యట్టిలోకము. కవిపండితలోకవ్యవహారమునుండియే కావ్య భాష నిర్మింపబడునని తెలియుచున్నది. కవిపండితవ్యవహారము రెండు విధములు. కావ్యవ్యవహార మొకటి, రెండవది కావ్యేతరలోకవ్యవహారము. వారికావ్యేతరవ్యవహారమునుండియే కావ్యవ్యవహారము నిష్పన్న మగును. వారు తమలోకసామాన్యవ్యవహారమునుండి పదములను సంస్కరించి కావ్యమున నుపయోగింతు రని యర్థము. 'ప్రయోగ మూలం వ్యాకరణమ్' అనునభియుక్తికి యందువలన నేబయలు దేరినది. కానఁ గావ్యభాషకే వ్యాకరణావశ్యకత కాని వాడుకభాషకుఁ గాదు.

7. సూ. 2 :- తస్మి లోకా త్తత్త్విద్ధౌ చక్షుప్రయోజన మిదం కాస్త్ర మిత్యాశం కాహ.

వి:- లోకవ్యవహారమువలననే భావాసంస్కారసిద్ధి కలుగునపు డీశాస్త్రమునకుఁ బ్రయోజనమే యుండదని శంకించి చెప్పుచున్నాఁడు.

8. సూ. సంస్కారార్థో నియమః.

8. సూ. 1 :- నియమో లక్షణం సంస్కారార్థః, సంస్కార శబ్దశుద్ధిః. ఆర్థః ప్రయోజనం యస్య సః సంస్కారార్థః-వనముకు-రాముకు-ఇత్యాదిప్రయోగే ప్రాప్తే-నః కా-ఇత్యాదికా స్త్రోణ 'స' కారవిధానపూర్వకం శబ్ద స్సంస్కరయతే. తేన-వనము నకు-రామునకు-ఇత్యాదిప్రయోగ స్సాధుః. జననీ-కన్యా-ఇత్యాదీనాం హ్రస్వ ఏవ సాధుత్వమ్. లోకపాలాదిశబ్దానాం ర్వాఽదేశఏవ జప స్సాధుత్వమ్ - ఇత్యేవమాది సంస్కారార్థో నియమః. ప్రత్యయాదేశానాం లోకా త్సిద్ధత్వేఽపి వ్యవస్థా కా స్త్రోణ క్రియతే. బహ్వన్ధ్రస్యాపి సంస్కృతేన సమానే ప్రాప్తే 'సంస్కృత'పదేన పరిమిత మాన్ధ్రపదం కిర్మధారయో భవతి ఇతి కా స్త్రోణ వ్యవస్థా క్రియతే. అన్యథా బహ్వన్ధ్రస్య సంస్కృతేన సమానే సంస్కృత స్వాధ్యక్షేణ సమానే వా కోవా నివారయతా భవత్? ఆత స్సంస్కారార్థత్వేన నియమ ఆవశ్యక ఇతి సిద్ధమ్.

వి:-కావ్యభాషాసిద్ధి తెనుఁగున లోకవ్యవహారమువలనఁ గలుగు చున్నదని సూత్రార్థము. అట్టియెడ నీనియమమునకుఁ బ్రయోజనము లేదని తెలియుచున్నది. అయినను నియమమునకుఁ (ఈవ్యాకరణమునకుఁ) బ్రయోజనము కలదని యీనూత్రము నిరూపించుచున్నది. నియమ శబ్దమునకు లక్షణముని యర్థము. లోకవ్యవహారమునం దున్న శబ్దము లలో శాస్త్రీయము లగువిధులు కొన్ని ప్రవేశించుట జరుగును. మహా పండితకవులచే లోకమున వ్యవహరింపఁబడు భాషలో గుఱియము లక్షణ వైరుధ్యము పొడకట్టుచుండును. అట్టివి కావ్యములలోనికి రాకుండ నీలక్షణము నివారించును. ప్రమాదమువలనఁ గొన్ని ప్రవేశించిన వాని నీలక్షణము సంస్కరించును. కాఁగా లక్షణ మనునది కావ్యభాషకే యని స్పష్టము - 'రాముకు' - 'వనముకు' అనువానిని 'స'గాఁగమమును విధించి - 'రామునకు' - 'వనమునకు' అని సంస్కరించినది. - 'జననీ' - 'కన్యా' - అనువానిని - 'జనని' - 'కన్య' - అనురీతిని దీర్ఘమునకు హ్రస్వ రూప సంస్కారమును గావించినది. మఱియు - 'అనేకమాఁకులు'

-‘అల్పదండులు’ - అనుసంస్కృతాంధ్రపదములగుమాసములను - “పరిమిత మగునాంధ్రపదము సంస్కృతముతోఁ గర్పితాగమసమాసము నొందును” -అని వ్యవస్థచేయఁబడినది. ఇట్టినియమము లేకున్న -‘దీప గంభములు’ -‘ముక్కంటిదేవుఁడు’ - మున్నగునవియు సాధువు లగును. అట్టివానిని సంస్కరించుటకు నియమ మావశ్యక మగుచున్నది.

8. సూ. 2 - నను నియమా మా స్తు. తదభావే తాదృశప్రయోగోఽప్యస్తు. శోవా దోష ఇత్యాశక్యోహ.

వి:- నియమము లేకున్నఁ బోనిమ్ము; అది లేనపు డట్టినియమ శూన్యప్రయోగ ముండిన నుండనిమ్ము; తప్పేమి? అని శంకించి చెప్పుచు న్నాఁడు.

9. సూ :- అనియమా ద్ధ్యాయం హి.

9. సూ. 1 :- హీతి ప్రసిద్ధా. అనియమాన్నియమాభావా త్పదం గ్రామ్యం భవేద్ధి.

వి:- ‘హి’ అనుదానికిఁ బ్రసిద్ధి యర్థము. శాస్త్రనియమమునకు లొంగనిపదము గ్రామ్యం బగు ననువిషయము సుప్రసిద్ధమే గదా!

9. సూ. 2 :- గ్రామ్యత్వే కా హాని రితి శక్త్యావ్యాజేన గ్రామ్యపత్రంశ శబ్దయోః పర్యాయకసార్థ ముక్తమ్.

వి:- కావ్యప్రయుక్తపదము గ్రామ్య మైనంతమాత్రమునఁ దప్పేమి యని శంకించుకొని యామిషతో గ్రామ్యాపభ్రంశపదములు పర్యాయపదములని చెప్పుచున్నాఁడు. కాని యిది సరికాన ట్లనగా నన్నపార్శ్వని మతము కాన ట్లగపడుచున్నది.

10. సూ :- య త్త్వపత్రంశః.

10. సూ. 1 :- యత్తు గ్రామ్యమేవ పద మపత్రంశ ఇత్యుచ్యతే. అపత్రంశ పద స్యాపశబ్దపర్యాయత్వేన సిద్ధత్వా దుభయోః పర్యాయత్వకథనా ద్ధ్యాయత్వ మప శబ్దత్వమితి. తన్నివారణార్థం నియమ ఆవశ్యక ఇతి భావః.

వి:- గ్రామ్య మైనవదమే యవప్రభంశమని చెప్పబడుచున్నది. అవప్రభంశవద మవశబ్దపర్యాయము. కాన గ్రామ్యతాపశబ్దతలును బర్యాయములే. అవప్రభంశతను వారించుట కీనియమ మవసరమని కవి శిరోభూషణాభిప్రాయము. “సంస్కారార్థో నియమోఽయమా ద్ద్రామ్యం హి య త్వప్రభంశః” అని యేకనూత్రము చేసినచో “శబ్ద సంస్కారముతోఁజు నియమము (శాస్త్రము) అవశ్యకము, నియమము లేకున్నచో శబ్ద మవప్రభంశరూపగ్రామ్య మగును” -అనియర్థము లభించును. -‘అవప్రభంశరూపగ్రామ్య’ -మనుటకే గ్రామ్య మనునది ‘అవ ప్రభంశము, ప్రభంశము’ -అని రెండువిధములై యుండునని తోచుచున్నది. అవప్రభంశము=అవగత మైనప్రభంశము గలది; ప్రభంశము=ప్రకృష్ట మైన ప్రభంశము గలది;- అని వానియర్థము. మహాకవి గ్రంథమునందుఁ బ్రయోగించినవదము శాస్త్రనియమమునకు లొంగకున్నను దానిని దప్పని చెప్పరాదు. అదియే యవప్రభంశగ్రామ్యము. మిగిలినది యనఁగా నియమవిరుద్ధమై లోకవ్యవహారమున విలసిల్లునది ప్రభంశ గ్రామ్యము. ఈయర్థము సధర్వణాచార్యులుగారు వివరింతురు.

10. సూ 2 :- అత్రేదం తాత్పర్యమ్. ఆస్థభాషాకావ్యనిర్మాణే కవయః ప్రతియగం ప్రవర్తంత ఇత్యుక్తమ్. తథా చ తద్గతశబ్దానాం గ్రామ్యతాపరిహారాయ గ్రామ్యగ్రామ్యవిభాగపరం వ్యాకరణ మేత దావశ్యకమేవ. - “త దల్పమపి నోఽపి త్వం కావ్యే దుష్టం కదంచన! స్యా ద్వపు స్సున్దరమపి శ్విత్రే తైకేన దుర్భగమ్. గౌర్వైః కామదుఃఖా సమ్యక్ప్రయక్తా స్మర్యతే బుధైః! దుష్ప్రయక్తా పున గ్లోత్సం ప్రయోక్తు నైస శంసతి” - ఇత్యాద్యభియక్తోక్తిభి రవశబ్దత్వసౌశబ్దయో ర్హయో సాదేయతాప్రతిపాదనాత్.

వి:- మహాకవిప్రయుక్తమునందలి శబ్దగ్రామ్యతను దొలగించుటకు గ్రామ్యగ్రామ్యవిభాగపర మగునీవ్యాకరణ మావశ్యకమే. - “కావ్యగతదోష మల్పమైనను దాని నెంతమాత్రము నుపేక్షింపరాదు, మిగుల సుందర మగుశరీరమందుఁ జిన్నబొల్లి యున్నచో

నాసాగను చెడినట్లు సుందరికాన్యమందు గ్రాన్యదోషముచే సాగను చెడినను గదా! గోశబ్దముచేత చా క్కాయ, భేరు ననియు సర్పము, వాక్కు సుందరికాన్యమందు బాగుగ లాలంబముచున్నగోవువలె గోర్కుల బమకను - అని పెద్దలు చెప్పిరి. మమ్మియు క్త మైనచో నాశబ్దమే సుంద్రా క్తకు గోల్కము (పశుత్వమును) జెప్పుచున్నది” - అని పెద్దల పశుబ్రహ్మసాశబ్దములకు సేయోపాదేయతలను జెప్పిరి.

10 సూ. 1 :- అతి వాద్యోక్తా క్తమ :-

“శుశ్రేణి వశబ్దోక్తే వా ప్రమాదా త్పాణిని స్మరేత్ ।

అథవా ఫణివా మిశం చిన్తయే ద్భిహుశో బుధః” -

అత్ర శ్లోకే “సంస్కృతభాషాయామ్” - ఇతిగృన్తపదాభ్యాహారేణ పదయోజనా.

“ప్రాకృతే పక్షిధ చాపి వాక్మీకిం వా మహేశ్వరమ్ ।

ధ్యాయే దత్ర తు నావేప స్మరే త్పక్షికిన త్తమః” ఇతి.

వి:- “సంస్కృతభాషయం దపశబ్దము ప్రమాదపశమున విన్నను బలికినను బండితుడు పాణినిముసిని స్మరింపవలెను; లేదా పతంజలిని స్మరింప వలయును. అట్లే పక్షిధప్రాకృతమునందును ప్రమాదపశమున శ్రవణవాచసములు జరిగినయెడల వాక్మీకిమునిని గాని మహేశ్వరుని గాని తలంప వలెను. తెనుగునం దట్టిని సంభవించినపుడు పండితసత్తముడు మమ్మే (నన్నయూథర్వణులనే) స్మరింపవలయును” - అని యథర్వణగ్రంథమున కిర్ణము. - “ధ్యాయే దత్ర తు నావేప” - అనుట యుక్తమనియు, ‘మామేవ’ అనుపారము ప్రక్షిప్తమనియు, వ్యా. సం. సు. చెప్పినది. నన్నపార్శ్వనికారికలకు వివరణమును వ్రాయునథర్వణుడు ‘మామేవ’ అని యహంకారముతో జెప్పెననుట నమ్మదగినది కాదు. ఆంధ్రగ్రాంథికభాషయం దపశబ్దశ్రవణము చేసినను వదించినను మ మ్మిద్దఱనే (నన్నయూథర్వణులనే) స్మరింపవలెననియర్థము. వారిని స్మరింపవలెననగా వారు వ్రాసినవ్యాకరణములను బరిశీలించి యాయపశబ్దతను దొలగించుకొనవలె నని తాత్పర్యము.

10. సూ. 4 :- నచ వాచ్యం కవిప్రయుక్తమేవ పదం ప్రయంజనైః కవిభి
రేవాసాధుప్రయోగః పరిహీయత ఇతి శాస్త్రస్య ప్రయోజన మద్వంద్యమితి, క్వచిత్ప్ర
యుక్తేష్వపి ఫలనదర్శనాత్. అయం సాధు రయ మసాధు రితి విభాగం శాస్త్రజ్ఞ
స్యానమర్థత్వాత్. అత ఏవోక్తం దణ్డినా “గుణదోషా వశాస్త్రజ్ఞః కథం విభజతే
నరః! కి మన్థ స్యాధికాశోఽస్తి రూపభేదోఽలభిషు”.

వి:- “కవిప్రయుక్తపదప్రయోగము కావించుకవులె యసాధు
ప్రయోగమును బరిహరింతురు, అట్టిచో నీశాస్త్రమునకుఁ బ్రయోజన
మగపడదు” అనియందు రేమో— ప్రయుక్త మైనవానిలోఁ గొన్నిటి
యందు దోషము లగపడుటచేతను, శాస్త్రజ్ఞానము లేనివాని కిది
సాధువు నిది యసాధువు ననుతెలివి యుండదు కావునను మీ రట్లను
టకు వీలు లేదు. “అంధునకు రూపభేదమును నిరూపించుశక్తి లేనట్లే
శాస్త్రజ్ఞానహీనునకు గుణదోషవిభాగము చేయుశక్తి యుండదు” అని
దండికవియు నుడివెను.

10. సూ. 5 :- ఏవం చానాధ్యాపశబ్దస్యే వాస్యాపి కవిప్రయోగానర్హత్వ
ప్రయుక్తం నాపశబ్దత్వమ్. తస్య చజ్ఞాలయవనాదో వినియోగదర్శనాత్. ప్రయోగా
నర్హత్వే నాపశబ్దత్వ మస్తు, ఏతద్భాషాయస్తు శిష్టపరిగృహీతత్వేన న తాదృశ మప
భ్రంశత్వమ్. కిస్తు గ్రామ్యత్వే నాపభ్రంశత్వం స్యాత్. తత్తు నియమేన నివార్యత ఇతి.

వి: — అనాంధ్రావశబ్దమునకువలె నాంధ్రావశబ్దమునకుఁ గవి
ప్రయోగానర్హత్వరూపావశబ్దత లేదు. దేశ్యభాష ప్రవాహరూపము
కలదిగదా! దానిని జండాలయవనాదిపాత్రలకు వినియోగింపవచ్చు నని
చెప్పబడినది. ప్రయోగానర్హమగుటచే దాని కపశబ్దత యుండుఁ గాక;
ఆంధ్రభాషను శిష్టులు పరిగ్రహించుటవలన దీని కది లేదు. గ్రామ్యత
యున్నను నియమముచే నది వారింపఁబడును.

ప్రభంశగ్రామ్యమనియు, నపభ్రంశగ్రామ్యమనియు గ్రామ్యము
రెండు విధములుగదా! అపభ్రంశగ్రామ్యమునకుఁ బ్రయోగానర్హత
లేదని నన్నయాధర్వణమత మైన ట్లగపడుచున్నది.

10 సూ. 6. అతఏ వాఛర్వణో నోక్తమ—

సన్మూలవత్త్వా ద్రూఢత్వా ద్ధృహితత్వా చ్చ సాధుభిః।

నాపభ్రంశత్వ మేతస్య నియమాభావతస్తు తత్॥

నివారణాయ తస్మిన్ ప్రవృత్తి ర్నిహితా మభూత్।

తదర్థమేవ హి వయం భూయసా ప్రయతామహే॥

కవితోపాశ్రితం దోషం నైవ కిఞ్చిత్సహామహే— ఇతి

వి:- ‘కవితోపాశ్రితం దోషం నైవ కిఞ్చిత్సహామహే’ అని పాతాంతరము. కవితోపాశ్రితమ్ = కవితయందు వివరబడిన, “కవితోపాశ్రితమ్ = కవిత నాశ్రియించిన” అనియ్యము. భావమున భేదము లేదు. “పండితకవీంద్రులమూలమున వ్యక్త మగుటచేతను, లోకరూఢ మగుటచేతను, మహాపండితకవీంద్రులు దీనియందుఁ గావ్యములను వ్రాయుట చేతను దెల్లుభావ కవశబ్దత లేదు. వ్యాకరణనియమము లేకున్నచో దాని కట్టియవశబ్దత సంభవింప వచ్చును. దానిని వారించుటకే పెక్కుఁజు మహాపండితులు యత్నించిరి. మేమును (సన్నయాధర్వణులు) భాషావిషయకావశబ్దదోషనివారణముకొఱకు మిగుల యత్నించుచుంటిమి. కవితయం దవశబ్దదోష మగపడినచో మేము సహింపఁ జాలము. దానిని వారించుటకు వ్యాకరణనిర్మాణయత్నము కావించితిమి” అని యథర్వణవచనార్థము. అథర్వణవచనమున నూచింపఁబడిన యప్రభంశ శబ్దమున కవశబ్దమని యర్థము. ఇతనికాలమున కాయర్థమును బండితులు చెప్పిరినితోచుచున్నది. ‘అనియమా ద్ధ్రామ్యం హి యత్త్వ ప్రభంశః’ అనుచింతామణియందలి-‘హి’-‘తు’ -అనుశబ్దములనుబట్టి చింతామణి -‘అప్రభంశ’ -‘ప్రభంశ’ -శబ్దములయర్థమును నూరిగా ర్థముచేసి నట్లు నరుగగా ననింద్యగ్రామ్యనింద్యగ్రామ్యములయర్థమున నుపయోగించినట్లు చెప్పక తప్పదు. నూరిగా రీవిషయమును “లక్షణవిరుద్ధం బగు భాష గ్రామ్యంబు” (బాల. సంజ్ఞ. 22, సూ) “ఆర్యవ్యవహారంబుల దృష్టంబు గ్రామ్యంబు” (బాల. సంజ్ఞ. 23, సూ) అని చెప్పిరి. నూరి

గాదు సూత్రించినయీగ్రామ్య మపభ్రంశగ్రామ్యముకాని ప్రభంశగ్రామ్యము కాదు. ప్రాథవ్యాకర్త యీసూక్ష్మవిషయము నాలోచింపక సామాన్యకవులప్రయోగము ననుసరించి యధర్వణకారికను “గ్రామ్యంబు తత్తజ్జాతివర్ణనంబున బయోగార్హంబు (ప్రాథ. సంజ్ఞ. 12. సూ) అని వ్రాసెను.

10. సూ. 7. నను సంస్కృతప్రాకృతయో ర్నాన్ త్వేన ప్రామాణ్యమ్. నన్నయాధర్వణయో రిదానీంతరకవిమాత్రత్వేన కథం తత్ప్రసిద్ధయోః ప్రామాణ్యం స్యాత్. కథంను తదనుసారేణ కావ్యనిబంధనం భవేత్? కిఞ్చాపకాసన స్వేదానీంతం త్వేన కుత స్తరాం ప్రాచీనాః కవయః కావ్యనిర్మాణే ప్రావర్తంత ఇతిచే నైవం మంఛాః; తయోరపి ఋష్యంశసమ్భూత్యాత్. తథాహి నాన్యమితి కావ్యకరణధర్మత్వం సమ్భవత్వేన ఖలు. “నాన్యమితి కురుతే కావ్యమ్” ఇత్యభియుక్తోక్తేః—అనితరకవిసాధారణ వ్యాకరణనిర్మాణపటుతయా పణ్ణికపీఠ్యప్రథమగణ్యత్వేన చ పరిప్రాప్తం సార్వజ్ఞ్యం తయో రధునాతనత్వమాత్రేణ కథం నివార్యేత?

వి:- ఋషిపోక్తము లగుసంస్కృతప్రాకృతవ్యాకరణములకుఁ బ్రామాణ్య ముండవచ్చును. నేటి కవిమాత్రు లగునన్నయాధర్వణులచేఁ బ్రణీతము లగువ్యాకరణములకుఁ బ్రామాణ్యము కల్లు తెట్లు? తదనుసారముగఁ గావ్యనిబంధన మెట్లు జరుగనగును? ఈయనుశాసన మిప్పటిదే యగుటచేఁ బ్రాచీనకవులు కావ్యనిర్మాణమునం దెట్లు ప్రవర్తించిరి?—అని శంకింతురేమో? నన్నయాధర్వణులును -ఋష్యంశము కలవా రగుటవలన నట్టిశంక కవకాశము లేదు. “నాన్యమితి కురుతే కావ్యమ్”—అనువచనముచే ఋషి కానియశుపికే గావ్యకరణశక్తి కల్గదని తెలియుచున్నది గదా! మఱియు నితరులకు శిష్యమాకానివ్యాకరణనిర్మాణముచేయుటచేతను బండితకవీంద్రులలో మొదటివా రగుటచేతను సంప్రాప్తించినసర్వజ్ఞత యధునాతనులయినంతమాత్రమున వారినుండి తొలఁగునా?

10. నూ. 8. అతఏవ బ్రహ్మ దేవానాం పదవీః కపీనామ్-ఇత్యాపనిషదే వచనే పదజ్ఞస్య విశిష్టేశ్వరసత్తా ప్రతిపాదితా. కిచ్చ యది తయో రసాధారణవైదుష్యం న స్యాత్త్వర్తి వాగనుశాసనకవితామూలకస్తనామ్న వ్యవహారః కుత స్సిద్ధ్యేత్? కథం నామ తద్వచనం పాణిన్యాదివచనమి వాభియుక్తసముదాయగ్రాహ్యం స్యాత్? తవ గ్రాహ్యత్వే కథ మభియుక్తకావ్యాని తద్వచనానుసారీణి భవేయూః?

వి:- వ్యాకరణశాస్త్రజ్ఞున కీశ్వరవిభూతి యుండునని - “బ్రహ్మ దేవానామ్” - అనునుపనిషద్వాక్యము విశేషించి చెప్పుచున్నది. అసాధారణవైదుష్యము లేకున్నచో వారికి - ‘వాగనుశాసన’ మున్నగు ప్రసిద్ధి యెట్లు కలుగు? వారివచనముల నభియుక్తులు పాణిన్యాదివచనములవలె నెట్లు గ్రహింతురు? అట్లు గ్రహింపనిచో మహాకవులకావ్యములు వారివ్యాకరణముల నెట్లనుసరించును?

10. నూ. 9 :- న చ వ్యాకరణ స్వేదానీతసత్వమేవ, యేన వా ప్రాచీనప్రతిష్ఠానాం కావ్యనిర్మాణే ప్రవృత్తి ర్నస్యాత్; కిస్తు ప్రాగ్ ప్యనుశాసనస్య సత్వాత్. అతఏవ శబ్దశాసనేన స్వగ్రంథే “కవిభల్లటైః క్రియాదామ్” “ముబాప్రాచామ్” “దుశే త్యశ్యే” “విదుః కేచిత్” ఇత్యాదినిఘాతైర్భహవః ప్రాచీనాచార్యాః ప్రకాశితాః. అథర్వణగ్రంథేఽపి పురాతనాధ్యక్షికాః కవిభామణ్యాదయః కథితాః. యథా పాణినీయే “అప శ్యాకల్యస్య” “ఋలో భారద్వాజస్య” “గుకారవృత్తోఽనంత్య స్యాప్యేకైకస్య ప్రాచామ్” ఇత్యాదౌ తత్ప్రథమప్రవక్తృవ్యవహేకస్తు ఖిలకవితానుశాసనయోజనాఽపేక్షయేతి క్షేయమ్.

వి:- వ్యాకరణము ప్రాచీనమైనదే కాని యిప్పటిది కాదు. అట్లు కానిచోఁ బ్రాచీనప్రబంధకర్తలు ప్రాచీనకావ్యముల నెట్లు నిర్మించిరి? ప్రాచీనకాలమున నాంధ్రానుశాసనము లున్నవి. కావుననే చింతామణి కవిభల్లటుఁడు మున్నగుప్రాచీనాచార్యులను బేర్కొనినది. అథర్వణాచార్యుఁడును గవిభామణి మున్నగుప్రాచీనాచార్యులను బేర్కొనెను. పాణినీయమునను శాకల్యుఁడు మున్నగువారు పేర్కొనఁబడిరి గదా; అయినచోఁ బాణిని నన్నయలు సంస్కృతాంధ్రవ్యాకరణము

లకుఁ బ్రథమప్రసక్తలనుట యెట్లుని శంకింపరాదు. ఖలమైనవ్యాకరణములను బునరుద్ధరించుటచే వారి కట్టిప్రసిద్ధి కల్గినదని యూహింపవలయును.

వ్యాకరణము శాస్త్రము. ఇది యనాదిసిద్ధమే కాని కవికల్పితము కాదు. ప్రాచీనసిద్ధాంతములను గ్రంథకర్త తనమాటలతోఁ జెప్పుచుండును. -“శాస్త్ర మపౌరుషమ్” -అనుదాని కిదే యర్థము. అపౌరుషేయమన నిదియే. ఇవి యేకకర్తృకములు కాక పెక్కులు మేధావులచే నూహింపఁబడుచు స్థిరపడుచుండును.

10. సూ. 10 :- నను “ఉత్తత్వః పశ్యన్న దదర్శ వాచ ముతత్వ శృణ్వన్న శృణో త్యేనామ్। ఉత్తత్వస్మై తన్వం విసక్రే జాయేవ పత్య ఉశతీ నువాసా” ఇతి మన్తేణ పూర్వాధే శబ్దానభిజ్ఞనిదా ఉత్తరాధే తదభిజ్ఞప్రశంసా చ క్రియతే. త్యః కశ్చి ద్వాచం పశ్యన్నుత పశ్యన్నేవ న దదర్శ. కశ్చి దేనాం శృణ్వన్నపి న శృణోతి। ఉశతీ కామయమానా నువాసా జాయా పత్య ఇవ వాక్త్వస్మై క్వచిత్తన్వం స్వతీనుం విసక్ర ఉతో విమృణోత్యేవేత్యర్థావగతేః. ఏవమాదిశ్రుతీనాం “ఏక శృద్ధి స్సమ్యక్జాత ముష్టప్రయక్త స్వగై లోకే కామధు గ్భవతి” ఇత్యాదిస్మృతీనాం ధర్మాధర్మ ఫలకశబ్దాపశబ్దప్రయోగస్తుతినిదాపరాజాం విద్యమానత్వాత్. శబ్దసాధుత్వా సాధుత్వవిశేషనపఠం సంస్కృతవ్యాకరణం సమూలశ్రుతికమితి ప్రామాణ్య మక్కు యాత్. ఏతద్వ్యాకరణస్య స్థేచ్ఛన శ్రుతిపాదిత్యేన కథం మూలశ్రుతి స్సాన్యత్. కథంతరాం తదభావే ప్రమాణ ముపపన్నం సాన్యత్. న చ న్యాయవై శేషికయోగివ తదభావేఽపి ప్రామాణ్య మితి వాచ్యమ్. పదవాక్యవిచారస్య “స్వాధ్యాయోఽధ్యే తవ్యః”- ఇత్యధ్యయనవిధ్యధీనత్వా ద్యథా సమూలత్వం తద్వ ద్వేదార్థవిచారస్వాపి తదధీనత్వ మేతేతి తదాత్మకయో స్తయోరపి సమూలత్వం నిర్విచితీత్సితి మేవ. అతఏ వైతద్వ్యాకరణ స్యాద్యయనవిధ్యధీనత్వాభావేన సమూలత్వాభావా త్రామాణ్యం న సమ్భవత్యేవేతి చే న్నైవమ్.

వి:- త్యః=ఒకానొకఁడు, వాచం=వాక్కును, పశ్యన్నుత=చూచుచున్నవాఁడయ్య నదదర్శ=చూడఁడు, త్యః=ఒకానొకఁడు ఏనాం=దీనిని, శృణ్వన్నుత=వినుచున్నవాఁడయ్య, నశృణోతి=వినుఁడు

ఉశతీ=కామించుచున్న, సువాసాజాయా=శుభవసనమును ధరించిన భార్య, పత్యభవ-తనభర్తకువలె, నీవాక్కును-త్వస్మై=ఒకానొకనికి, తన్వం=తనశరీరమును, విసప్రేక్షా=వ్యక్తపాటుచుచున్నది -అనునీమంత్రమునందుఁ బూర్వభాగమున శబ్దశాస్త్రము నెఱుంగనివానినిందయు, రెండవభాగమున దాని నెఱింగినవానిస్తుతియుఁ జేయఁబడినది. శబ్దశాస్త్ర మెఱింగినవానికిఁ గావ్యార్థము చక్కగాఁ దెలియుననియు, దాని నెఱుంగనివానికిఁ గావ్యార్థము దెలియదనియుఁ దాత్పర్యము. ప్రియునకుఁ బ్రియురాలు వశపడినట్లు పదశాస్త్రజ్ఞునకు వాక్కు వశపడునని భావము -“శబ్దస్వరూపము బాగుగ నెఱింగి ప్రయోగించినచో సది యిహపరలోకములయందు సమస్తకోర్కులను దీర్చును”-అని “ఏక శబ్దః” -అనుస్మృతి చెప్పుచున్నది. దీనినిబట్టి సుశబ్దప్రయోగము చేయఁగనుననియు నపశబ్దప్రయోగము చేయరాదనియుఁ దాత్పర్యము. శబ్దసాధుత్వాసాధుతలను జెప్పసంస్కృతవ్యాకరణము నకు మూలశ్రుతి కలదు గాన దానికిఁ బ్రామాణ్యము కలదనియు, నీ తెల్లవ్యాకరణము మ్లేచ్ఛప్రతిపాదితమగుటచే దీనికి మూలశ్రుతిప్రాణ్యము లేదనియు, నట్లైనను దీనికి న్యాయవై శేషికములకువలెఁ బ్రామాణ్య ముండుననియు నందురేమో-అట్లనరాదు. “స్వాధ్యాయము సధ్యయనము చేయవలెను” - అనిచెప్పశ్రుతి పదశాస్త్రమునకు వలె న్యాయవై శేషిక శాస్త్రములకును మూల మగుచున్నది గదా! ‘ఈ తెల్లవ్యాకరణ మధ్యయనవిధి కధీనము కాదు గావున దీనికి మూలశ్రుతి లేదు. కాన దీనికిఁ బ్రామాణ్యము లేదు’ అనియు ననరాదు.

10. నూ. 11 :- ప్రాకృతాస్థాయో రాక్షసేవ మ్లేచ్ఛత్వ మన్యదేశభాషావదిక్యక్తమ్. -తథాచాస్యాపి మూలశ్రుతిసద్భావ ముస్సపపాదవేవ. కావ్యవిషయధర్మాదర్మఫలకమశబ్దాపశబ్దప్రయోగావలంబుస్తుతినిష్ఠయో రభియ క్తపరంపరయా ప్రతిపాదితత్వాత్. న చాపశబ్ద శ్రుతివిరోధః. తస్య క్రితుమాశ్రియవయత్వేన నియతత్వ మిక్యక్తత్వాత్. న స్వేదమపి హోలాకాధికరణం విరుద్ధ్యేదితిచేత్సైవమ్. తత్ర స్మృతీనాం

సాధారణ్యేనాచారవిధాయకత్వాత్. సచ విశేషవిషయశ్రుతికల్పనా సమ్భవతి. శ్రుతికల్పనస్య స్మృత్యధీనత్వాత్. అనుమానేన స్మృతికల్పనాపి న సమ్భవతి. “బ్రాహ్మణో బృహస్పతిశవనేన యజేత” ఇత్యాదావపి జాత్యాదేరసమ్భవా దిత్యాదిదూషణ ముపన్యస్య హోలాకాద్యాచారాణాం న శ్రుతిమూలకత్వ మితి ప్రతిపాదితం జైమి నీయే. అత్ర తు న తథా. విశిష్య స్మృతే స్సత్వాత్. తదనుసారేణ శ్రుతికల్పనస్య నిర్బాధత్వాత్. కింహి హోలాకాధికరణం శబ్దప్రయోగాచారవ్యతిరిక్తవసంతోత్సవా ద్యాచారవిషయక మేవేతి న తస్మాయోఽత్ర ప్రవర్తత ఇత్యపి సువచమ్.

వి:- ప్రాకృతాంధ్రముల కన్యదేశభాషలకు వలె మ్రేచ్చత లేదు గదా! దానికిని మూలశ్రుతిసద్భావము చూపవగును. కావ్యమున సుశబ్దప్రయోగముచే ధర్మము ఫలించి యాశబ్దము స్తుతింపఁబడుననియు, నవశబ్దము ప్రయోగింపఁబడిన నధర్మము ఫలించి నిందింపఁబడుననియుఁ బెద్దలు చెప్పిరి గదా! అయినను నవశబ్దప్రయోగము శ్రుతివిరుద్ధము కాదు. అవశబ్దము క్రతుమాత్రమునఁ బ్రయోగింపరా దనుట నియత మని ప్రతిపాదింపఁబడినది. అట్లు చెప్పిన హోలాకాధికరణము విరోధించు నందురేమో? అచటిస్మృతు లాచారాధీనములు. విశేషవిషయముగ శ్రుతికల్పనము చేయుటయు నిట సంభవింపదు. శ్రుతికల్పనము స్మృత్యధీనము గదా! అనుమానప్రమాణముచే శ్రుతికల్పనము చేయుటయు సంభవింపదు. “బ్రాహ్మణో బృహస్పతిశవనేన యజేత” మున్నగువానియందు వలె ‘జాత్యాదికము సంభవింపదు’ మున్నగుదూషణముల నుపన్యసించి హోలాకాద్యాచారములు శ్రుతిమూలకములు కావని జైమినీయమునందుఁ బ్రతిపాదింపఁబడినది. ఇది యట్టిది కాదు. ఇటు విశేషస్మృతి కలదు. తదనుసారముగ శ్రుతికల్పనము నిర్బాధము. మఱియు హోలాకాధికరణము శబ్దప్రయోగాచారవ్యతిరిక్త మగు వసంతోత్సవాద్యాచారవిషయమే కాన నాన్యాయము నిటఁ బ్రవర్తింపఁ జేయకుండుట మంచిది.

10. నూ. 12 :- నను దేశభాషాకావ్య స్యాగ్రామ్యస్యాపి ప్రత్యవాయజనకతా సమ్భవితేతి చే నైవమ్. తథాత్వే నాన్ననాభర్వణాపేక్షయాపి ప్రాచీనానాం తదనుశాసనే ప్రవృత్తానాం కవిభల్లటాదీనాం బహూనాం శిష్టానాం ప్రయాసస్య వైఫల్యాఽప త్రేః. ద్రవిడభాషానుశాసనే ప్రవృత్తస్య సర్వజ్ఞాగ్రసర స్యాగ్ర స్త్యమహా మునేః ప్రాకృతవ్యాకరణనిర్మాణే ప్రయత్నవతో భగవతో వల్క్రిక సమ్భవమహర్షి శిఖా మణేశ్వ సర్వజ్ఞత్వే స్యాప్రయోజకత్వాపాతా చేత్వలమ్.

వి:- దేశభాషాకావ్య మగ్రామ్యమైనను బ్రత్యవాయజనకమే యగునని చెప్పరాదు. అదే నిజమైనయెడల నన్నయగారికంటెఁ బ్రాచీను లైన కవిభల్లటాదులు తదనుశాసనరచన కుపక్రమించినారుగదా! వారి ప్రయాసము వ్యర్థము కాదా! మరియు ద్రవిడభాషానుశాసన కర్త యగు సర్వజ్ఞ మూర్తి యగ స్త్యమహామునియొక్కయు, ప్రాకృత వ్యాకరణనిర్మాత వాల్మీకిమహామునియొక్కయు సర్వజ్ఞతకు భంగము వాటిల్లును గదా! దేశభాషాకావ్యములు స్లేచ్ఛము లనువారికి సమాధానముగాఁ బై విషయములు ప్రస్తావించఁబడినవి.

10. నూ. 13 :- వస్తుతస్తు వాక్మాత్రాశకాసనస్య బ్రహ్మజన్యత్వమేతేత్యాన్ధ్ర భాషాతదనుశాసనయో ర్భృహ్మకారణత్వమేవ “యతోవా ఇమాని భూతాని జాయంతే, సోద్భవిష పురుషం సమద్భృత్యామూర్ఖయ త్రమభ్యవద తస్యాభిరత స్తస్య ముఖం నిరభిద్యత. తథా తస్మిన్ ద్వాచోఽగ్నిః స యథా త్రేధా గ్నౌ రభ్యాహితస్య పృథగ్ధామది వినిశ్చరన్తేవం వాఽరఽ స్య మహతో భూతస్య నిశ్వ సితాద్భగ్వేదో యజుర్వేద స్సానివేదోఽధర్వాణిరస ఇతిహాసాః పురాణం విద్యా ఉప నిషద శ్లోకా నూత్రాణ్యనువ్యాఖ్యానా న్యవై వైవేతాని సర్వాణి నిశ్వసితాని- జన్మాద్యస్య యతః—కాస్త్రయోనిత్వాత్ -న త దస్తి వినా య త్స్య స్మయాభూతం చరాచరమ్” ఇత్యాదిక మత్ర మానమ్.

వి:- నిజమునకు వాక్కులు తదనుశాసనములును బ్రహ్మజన్యములే యగుటవలన నాంధ్రభాషకుఁ దదనుశాసనమునకు బ్రహ్మమే కారణమని చెప్పవలయును. ఈవిషయము “యతోవా” మున్నగు

గ్రంథములవలన విదిత మగుచున్నది కాననీశ్వరుడే యన్నింటికిని గ్రంథ యనక తప్పదు.

10. సూ. 14 :- అతప బ్రహ్మ మాయాశబ్దమ్, తదేవ సర్వకార్యోపాదా నమ్ తత్ర ప్రకృతిసమస్తైకత్వా త్ప్రకృతేః పరిణామః. బ్రహ్మసమానసత్తాత్వా ద్బ్రహ్మణో వివిర్తః ప్రపజ్ఞః. కారణసమస్తైకోఽన్యథాభావః పరిణామః. తదస మస్తైకోఽన్యథాభావో వివర్తః-ఇతి వివర్తపరిణామయో ర్భేదః-ఇత్యాపనిషదః పథాః. ఏవం వ్యాసాదీనామివ శబ్దకాసనాదీనా మపి హేతుత్వమాత్రమేవేతి నాన్యవ్యా కరణస్య చాన్యవహరికాప్రామాణ్యశక్త్యాఙ్కూరస్యాపి ప్రసక్తి రిత్యలం వై స్పృత్యేన.

వి:- మాయతోఁ గూడినబ్రహ్మము సృష్టి కంటటికి నుపాదాన కారణము. అందుఁ బ్రకృతి సమానసత్త కలది కావునఁ బ్రకృతియొక్క పరిణామము ప్రపంచము. బ్రహ్మసమానసత్త కలది కావున బ్రహ్మము నకుఁ బ్రపంచము వివర్తము. కారణముతో సమానసత్త కల్గినట్టి రూపముతోనుండుట పరిణామము. కారణసమస్త లేక మఱియొకరితని మాటుట వివర్తము. పరిణామవివర్తములకు భేద మిది. ఇది యుపనిష న్నార్గము. కాన వ్యాసాదులవలె నన్నయాదులును గేవల నిమిత్తమా త్రులేకాని స్వతంత్రకర్తలు కారని దీనింబట్టి తేలినది. కాబట్టి యీ తెల్లు వ్యాకరణమునకప్రామాణ్యశంకాంకురమైననులేదు. దీని కీవిస్తృతి చాలును.

10 సూ. 15 :- ప్రకృత మనుసరామః. ఆలంకారికాస్తు గ్రామ్యత్వ మన్య ధోమః. తదుక్తం దణ్డ్యాఽచార్యేణ - “కామం సర్వోపయోగ్యం రస మథే నిషిజ్ఞః. తథాఽప్యగ్రామ్యతై వై నం భారం వహతి భూయసా. కన్యే కామయ మానం మాం త్వం న కామయనే కథమ్. ఇతి గ్రామ్యాఽయ మధాత్మా వైరస్యామైవ కల్పతే. కామం కస్తర్పచణ్డాలా మయి వామాక్షి నిర్దయః. త్వయి నిర్మత్సో దిష్ట్యే ద్యగ్రామ్యో రసావహః. శబ్దేఽపి గ్రామ్యతా స్త్యేవసానభ్యేతరకీర్తనాత్. యథా యకారాదిపదం రత్నత్వనిరూపణే. పదబద్ధానువృత్త్యా వా వాక్యార్థత్వేన వా పునః. దుష్ప్రతీతికరం గ్రామ్యం యథా యాభృతః ప్రియా ఖరం ప్రహృత్య విక్రాంతః పురుషో వీర్యవానితి. ఏవమాదీని శంసన్తి మార్గయా రుభయౌరపి. భగినీ భగవత్యాది సర్వదై వానుమన్యతే” - ఇతి. ఉభయోర్మార్గయో ర్దాడీపై దర్శిమార్గయో రిత్యర్థః. -

“పామరాదిప్రయత్నం య త్త ద్ధ్యాయ మభిధీయతే” - ఇతి గ్రామ్యపదస్య లక్షణ ముక్త్యై గల్గదయశ్శబ్దా గ్రామ్యా ఇత్యాచుః కేచిత్. గల్గశబ్దో గణితశబ్దపర్యాయ త్వేన పామరైః ప్రయజ్యతి ఇత్యేకే. ప్రాకృతివాక్యకరణనిష్పన్న త్వేనపి తస్యాద్య భాషామధ్యే ప్రయోగో గ్రామ్యత్వం జనయతీతి కేచిదాహుః.

వి :- ఇందు శబ్దార్థోభయగ్రామ్యత చెప్పబడినది. సంస్కృత తాలంకారికులు వానిం జెప్పియున్నారు. తెనుగునకును వాని పరిజ్ఞాన మవసరమే. అట్టిగ్రామ్యత లేకుండఁ గావ్యరచనమును సాగింపవలసియు న్నది. పామరాదులకుఁ గావ్యములలోఁ బ్రయోగింపబడెడు భాష గ్రామ్య మగును. ఇది యపభ్రంశగ్రామ్యముగదా! కావ్యప్రతిపాద్యము లగునలంకారము లన్నియు రసపరిపూర్ణమును గావించుచున్నను గ్రామ్య దోషవివర్జితము లవి కావలెను. - ఓ కన్యా! నిన్ను నేను గామించు చున్నను, నీ వేల నన్నుఁ గామింపవు” - అనునది యర్థగ్రామ్యము. ఇట్టివి కావ్యములలో నుండరాదు. - “వామాక్షి! మన్మథహతకుండు నాయెడ నిర్దయుఁడైనను, నీయెడ మాత్రము మచ్చరముఁ జెంద లేదు” - అనినచో రసావహము నగ్రామ్యము నగును. - “ఎవతె నీప్రియురాలు” - అనునర్థమున సంస్కృతభాషలో - “యాభవతః ప్రియా” - అని చెప్పినచో గ్రామ్య మగును. - “యభుమైధునే” - అను ధాతువుమీఁద - “యాభవత్” - శబ్దము నిష్పన్నమైనది. - అందు ‘యా భవతః ప్రియా’ - అనునర్థ మున్నను బదబంధానువృత్తిచే గ్రామ్యార్థ ప్రతీతి యిందుఁ గల్గుచున్నది. శైశ్వులో - “తూపుకు” - మున్నగునవి యిట్టివి. పైరీతిని బదబంధానువృత్తిచేఁ గాని, వాక్యార్థముగా - ‘గాడిదమీఁదఁ బరాక్రమించినవాడు వీర్యవంతుండు’ - అని వాక్యార్థముగాఁగాని దుష్ప్రతీతిని గల్గించునదియు గ్రామ్యమే. - ‘భగిని’ - ‘భగవతి’ - మున్నగునవి శబ్దగ్రామ్యములై నను బ్రయోగార్థములే - ‘కావ్యములలో నీచపాత్రలకుఁ బ్రయుక్తమగునది యెల్ల గ్రామ్యమే’ - అని లక్షణముఁ జెప్పి ‘గండ’ శబ్ద పర్యాయముగా ‘గల్ల’ శబ్దమును

బ్రయోగించుట గ్రామ్య మనుచున్నారు కొందఱు, అది ప్రాకృతవ్యాకరణనిష్పన్నమైనను దానిని గామ్యములతోఁ బ్రయోగించుట గ్రామ్య మనుచున్నారు కొందఱు.

11. సూ. ఆద్యః ప్రకృతిః ప్రకృతి శ్చాద్యే ఏషా తయో ర్భవే ద్వికృతిః॥

కేవలతయానుసర్ప త్యుభే చ యేయం యథాతథం భాషా॥

11. సూ. 1 :- సర్వభాషామూలకత్వేన ఆస్థభాషాహేతుత్వేన చ ఆద్యా సంస్కృతభాషా షడ్విధప్రాకృతభాషా చోభే ఆద్యప్రకృతిః ప్రకృతి రితి త్రమా దుచ్యతే. ఆద్యా చ సా ప్రకృతి శ్చాద్యప్రకృతిః సంస్కృతభాషా. తస్యా స్వలభాషానిదానత్వాత్. అతఏవ - “శాస్త్ర మపారుష మాద్యం ప్రాయశః నిత్యప్రయోగ లత్యైతత్. దృశ్య మతిస్థవిరం యద్ జ్ఞాత్వా శబ్దః ప్రయోక్త ఆర్షసమః” - ఇతి క్వచిత్సుస్తకే సరస్వతీకవిరలిఖిత ఏవ శబ్దానుశాసనప్రణీతత్వేన పద్యం స్థిరమ్. ఆర్షసమః వైదికశబ్దతుల్యః ప్రామాణిక ఇతి యావత్. శేషం సుగమమ్. అతోఽన్యథ మాద్యప్రకృతి రితి నామ. ప్రకృతి రిత్యాఖ్యా ప్యన్యథా. సంస్కృతాపేక్షయా శుద్ధప్రకృత్యాః శౌరసేన్యాదీనాం ప్రాకృతాపేక్షయా షడ్విధప్రాకృత్యాః ప్రకృతిత్వం సమ్యవత్వేన. ఆస్థభాషాయా షడ్విధానుసారత్వాత్.

వి:- సర్వభాషామూలకమును నాంధ్రభాషకు హేతువు నగుట వలన సంస్కృతభాష యాద్యప్రకృతి యనియు షడ్విధప్రాకృతభాష ప్రకృతి యనియుఁ జెప్పఁబడుచున్నది. ‘ఆద్యా చ సా ప్రకృతి శ్చ’ - అనువ్యుత్పత్తి చొప్పున నాద్యప్రకృతి యనుపదమునకు సంస్కృత భాషయని యర్థము, సంస్కృతభాష నకలభాషానిదానము. బాలసరస్వతికరలిఖితముగ నొకానొకవు స్తకమానందు “శాస్త్ర మపారుషమ్” - అనుపద్య మగపడుచున్నది. అది సన్నపార్యప్రణీతమే యని చెప్పఁదగియున్నది. “సామాన్యపురుషకర్తృకము కాక ఋషిప్రోక్త మైన ట్టియుఁ, బ్రాయశః నిత్యము మున్నుగాఁ గలవిధులలక్షణములు గల్గినట్టియు, మిగులఁ బ్రాచీన మైన యీసంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రము ముందుగా నాంధ్రవ్యాకరణజిజ్ఞాసువులచేఁ దెలియఁ దగినది. సంస్కృత

వ్యాకరణము నెఱింగి ప్రయోగించిన శబ్దము ఋషిప్రయోగమువలె బ్రామాణిక మగుచున్నది" అని దానికిఁ దాత్పర్యము. "ప్రాలంబకనిత్య ప్రయోగలక్ష్యైతత్" అనుపాఠము ఛందోభంగదూషితము. "ప్రాయిక నిత్యప్రయోగలక్ష్యైతత్" అనుపాఠము సమంజసము.

11. సూ. 2. ఏష తయో ర్భవే ద్వికృతిః. ఏష ఆప్యభాషాతు తయో రాద్య ప్రకృతిప్రకృత్యో ర్వికృతి ర్భవతి. ఉభయానుసారిత్యే నోభయవిలక్షణ త్యేన చోభయా పేక్షయా విలక్షణత్వమ్. వికృతిత్వవ్యవధేశా త్రవకృతిన ద్వికృతి రతి న్యాయే నానుక్త కార్యస్యాత్ర తాభ్యాం ప్రాప్తి రిత్యాచార్యాశయః. తేషాం 'హలన్త్యమ్' 'సానునాసికోచ్చారణం జీత్' ఇత్యాదికార్యం వర్తతే. ఇమ మర్థం నూచయితు మేవోత్తరత్ర తత్ర తత్ర సమ్మసాదివ్యవహాపవ్యవలన్బుత ఇతి జ్ఞేయమ్.

వి:- ఇది సంస్కృతప్రాకృతభాషలకు వికృతి. ఉభయానుసారి యగుచు నిది యుభయవిలక్షణ మగుచున్నది గదా! వికృతిపదవ్యవహారముచే - 'ప్రకృతివ ద్వికృతిః' - అనున్యాయముచొప్పున నిం దనుక్తము లగుకార్యము లెల్ల సంస్కృతప్రాకృతవ్యాకరణములవలనఁ బ్రాప్తిచునని యాచార్యాశయము. కాన 'హలన్త్యమ్' - 'సానునాసికోచ్చారణం జీత్' అనురీతికార్యము లిందుఁ బ్రవర్తిల్లుచున్నవి, 'నుమ్' 'సున్' మున్నగువ్యవహార ముత్తరగ్రంథమునఁ జేయఁబడుట యీయంశమునే నూచించుచున్నది గదా!

ఈకారికలోని - 'ఏషా' - అనుదానికిఁ గవిశిరోభూషణ 'మాచ్చికాంధ్రభాష' యని యర్థము చేసినది. ఇట్టియర్థమున కాధార మగవడదు. 'వైకృతకావ్యాని' - 'ఏషా తయో ర్భవే ద్వికృతిః' మున్నగువానిం బట్టి 'వికృతి' - అనుదానికిఁ దత్సమాచ్చికాంధ్రభాష యనునర్థము తేలుచున్నది. కాని దీని కిం దాధార మగవడదు. క్రిస్త్యబ్దమునకు మున్నాంధ్రజాతివ్యవహారమునం దున్నభాష యని తెలియుచున్నది. అప్పటియాంధ్రభాష ప్రాకృతభాషాభేదము. అప్పటియాజాతితో

నాభాష యంతరించినది. అయినను నాంధ్రజాత్యంతర్గతు లగుచాళుక్యు లాంధ్రులనియు, వారు వ్యవహరించినది తెనుఁగుభాష యనియు, దాని నాంధ్రమని వ్యవహరించియుండురనియుఁ దోఁచుచున్నది. కాన 'తెనుఁగు' - 'తెలుఁగు' - 'ఆంధ్రము' అనునవి పర్యాయపదము లైనవని తోఁచుచున్నది. చింతామణి తత్సమాంధ్రసాధక మనకతప్పదు. ఈ యూహ యర్పించినము.

11. సూ. 3 :- ఆతపివో క్తం ద్వితీయాచార్యేణ “ఆద్యా మహర్షా సా మూలం సర్వస్యేతి నిగద్యతే తదను క్తస్య కార్యస్య వక్తా భవతి పాణినిః” ఇతి. అనుశ్చిత్త వికృతిత్వనిర్వాహార్థ ముత్తరార్థమ్. కేవలతయేతి - కేవలతయా పార్థక్యేన యథాతథం యథేచ్ఛం యేయం భాషా వికృతిత్వేన ప్రసిద్ధా సా భాషా ఉభే చ ఆద్యే. తత్సమాది రూపే జానుసర్ప త్యనువ ర్తతే.

వి:- “ఆద్యభాష మిక్కిలిగొప్పది. అది తెనుఁగుభాషకు మూలము. కాన నిందుఁజెప్పఁబడనికార్యములు పాణినియాదులనుండి తెలియ నగును” అని యథర్వణకారిక కర్థము. ఇత్సంజ్ఞ మున్నగునవి చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడలేదు. కాన నవియును సంక్షిప్తముగఁ జింతామణి యందుఁ జెప్పఁబడిన కారకసమాసకృత్తద్ధితాది వ్యాకరణసంజ్ఞ లును సంస్కృతవ్యాకరణమునుండియే తెలియఁదగియున్నవి.

11. సూ. 4. సచాత్రేదం శబ్ద స్తచ్చబ్రార్థ మభిదధాతి. “కరవాలకరాశ్చదోస్స హయో యధి యోఽసౌ విజయాద్భుజైకమల్లః! యది భూపతినా స తత్ర కార్యే వినియు జ్యేత తతః కృతం కృతం స్యాత్” ఇత్యాదికవిప్రయోగవిశోధాత్. న చ “యో విశ్వు మిద మర్థమణ్ణలం పశ్యతీశ నిఖిలం భవద్వపుః! స్వాత్మపక్షపరిపూరితే జగ త్యస్య నిత్యనుభవః పతో భయమ్” ఇత్యాదావపి వాక్యభేదః; యేన తదర్థ మభి దధ్యాత్. తతో యచ్చబ్జనికటస్థిత ఇదంశబ్దః ప్రసిద్ధిం పరామృశతి. ఏతచ్చ కార్య ప్రకాశే స్పష్టమ్.

వి:- “కేవలతయానుసర్ప త్యుభే చ యేయం యథాతథం భాషా” అనుదానియందున్న ‘ఇయం’ అను ‘ఇదం’ శబ్దము తచ్చబ్రార్థమును

బరామర్శింపదు. 'కరవాల' మున్నగుసంస్కృతవాక్యములచే నాయం శము తెలియుచున్నది. యచ్చబ్రహ్మివమునందున్న 'ఇదం' శబ్దము ప్రసిద్ధిని బరామర్శించునని కావ్యప్రకాశమును జెప్పుచున్నది.

11. సూ. 5. అనుసంప్రకార స్వేపమ్-చంద్రుడు, వనము, ధనము, ముఖము' ఇత్యాద్యా సంస్కృతసమాః. 'చంద్రుడు, పంద్రము' ఇత్యాద్యా స్తద్భవాః. 'జడ, జముడు, మేర, మట్టి, రాణి' ఇత్యాద్యాః ప్రాకృతసమాః. రాణీశబ్దో రాణీశబ్దాన్ని వున్నాః. శ్లోక ఇతి కాండేశానుకూలం. 'కంబము, అలది, నాణెము, విన్నాణము, చిన్నె, బోణము' ఇత్యాద్యా స్తద్భవాః. ప్రాకృతే తు స తథా 'ఖంబో, హలద్ది, కాణం, విణ్ణాణం, చిణ్ణం, బోణం' ఇత్యేవంయాపసిద్ధిః. అపకవినా తు చంద్రాదిశబ్దేషు దకారస్య "శేషదేశస్యాప్రాచీనాః" ఇతి సూత్రేణ ద్విత్యము క్తమ్; తద్రాధైని మూలకమేవ. తస్య చిన్దోః పరత్వే నాచఃపరత్వాభావాత్. సచ చిన్దోర ప్యస్త్యమ్. ప్రాకృతవ్యాకరణే తథా వ్యవహారాభావాత్.

వి:- వికృతిభాష సంస్కృతప్రాకృతభాషల ననుసరించురీతి యిట్లుండును.

సం. సం.సమ. సం. సం.సమ. సం. సం.సమ. సం. సం.సమ.
చంద్రః చంద్రుడు వనమ్ వనము ధనమ్ ధనము ముఖమ్ ముఖము
ఇట్టివి సంస్కృతసమములు.

{ ప్రకృతి వికృతి ప్రకృతి వికృతి } ఇట్టివి సంస్కృతభవములు
చంద్రః చంద్రుడు సముద్రః సంద్రము

సం.	ప్రాకృతము	ప్రా.సమము	సం.	ప్రాకృతము	ప్రా.సమము
జటా	జడా	జడ	యమః	జమో	జముడు
మిరా	మేరా	మేర	రాజ్ఞీ	రాణీ	రాణి
ప్రాకృతము	వికృతి	ప్రాకృతము	వికృతి	ప్రాకృతము	వికృతి
ఖంభో	కంబము	హలద్దీ	అలది	కాణం	నాణెము
విణ్ణాణం	విన్నాణము	చిణ్ణం	చిన్నె	బోణం	బోణము

చంద్రాదిశబ్దములలో ద్విత్యము వచ్చునని యప్పకవి చెప్పినమాట భ్రాంతిమూలకము. ఇచట బిందువు పరముగా నున్నదికాని యచ్చు పరముగా లేదుగదా! బిందువునకు 'అచ్చునువ్యవహారము ప్రాకృతము నందు లేదు.

11. సూ. 6. కిచ్చ లచ్చిత్యత్ర 'మనయాం' ఇతి నూత్రేణ మకారలోపే కృతే 'క్షుః' ఇతి నూత్రేణావశిష్టస్య చాఽదేశ ఇత్యుక్తమ్. తద ప్యపరిశీలనమూలకమ్. లక్ష్మీ శబ్దస్య స్పృహదిత్యేన "స్పృహదా" ఇతి నూత్రేణ సంయుక్తప్రైవ చాదేశప్రాప్తేః. వ్యాకరణే 'క్షుః' ఇతి నూత్రస్య చాదేశవిధాయక ప్రైవశ్చుతత్వాత్. అథర్వణేన "వర్ణ లోపాఽగమా నైకే సర్వస్మిం ప్రదభివే పదే" ఇత్యుక్త్యా పునః స్పష్టార్థం "భిన్నత్వం యుక్తవర్ణస్య లోపాదేశాగమా స్తథా" తదభివే సంస్కృతీయే న్యు రాదేశాద్యా ప్రద న్యతః. స్యా ద్వర్ణస్య వ్యత్యయశ్చ కుత్రచి త్కవిసమ్మతః" ఇత్యుక్తమ్. యుక్త వర్ణస్య సంయుక్తవర్ణ స్వేత్యర్థః. లోపః 'సతే' ఇత్యాదౌ పకారాదీనామ్. ఆదేశాః ప్రాణ రూపాః ప్రాణిరూపాశ్చ, తే చ చందమామేత్యాదౌ ద్రష్టవ్యాః. ఆగమా శ్చోభయ విధాః. తేచ 'దేవర, చందరుఁడు' ఇత్యాదౌ జ్ఞేయాః. తదన్యతః సంస్కృతతదభివ వ్యతిరిక్తప్రాకృతాదితదభివ ఇత్యర్థః. ఆదేశాద్యా ఇతి-శుద్ధాండ్రసంబంధిన శ్చకార ఖకారాదీనాం చకారక కారాద్యా ఆదేశాః. తేచ 'లచ్చి, లచ్చనము, కంబము' ఇత్యాదౌ జ్ఞేయాః. ఆదికద్దేన లోపాగమా, తేచ 'జమ్మలు, మూఁగ' ఇత్యాదౌ జ్ఞేయా. 'జమ్మలు' ఇత్యాదౌ జిహ్వమూలీయస్య లోపః. 'క్షుఃక' ఇతి మాగధీ నూత్రాత్. 'కేచిత్తుప్రాకృతతదభివత్వం మేనిరే, 'ప్రేరించెన్' ఇత్యాదౌ 'ప్రేరేచెన్' ఇత్యాకారవ్యత్యయః, ఆత్రేకార వ్యైకారాదేశ ప్రదభివమూలక ఇతి జ్ఞేయమ్. ఏవ మన్యేఽపి పెరిమాదికబ్దా జ్ఞేయాః.

వి:- తదభివము లన్నింటియందును వర్ణ లోపవర్ణాగమవర్ణాదేశాది కార్యములు పలువిధములుగఁ గల్గుచున్నవి యని యధర్వణావచనమున కర్థము. వర్ణ లోపాదివికారములు గల్గునపుడు ప్రకృతిశబ్దముతో నర్థము నను నాకారమునను బల మగుపోలిక యుండవలయును. మఱియు నధర్వణుఁడు "హల్సంయుక్తవర్ణములకు వికర్ణమును నల్లై వర్ణలోపాదులు నగును; సాంస్కృతికతదభివమునందుఁ గొన్నియెడలఁ బ్రకృతి

పదములోనివర్ణక్రమము తాఱుమా అగుటయు వర్ణలోపాలు గల్గుటయు జరుగును” అని చెప్పిరి. ‘సప్త’ అనునపుడు పకారలోపము కల్గి ‘సత’ అని యగును. ఇది లోపమున కుదాహరణము. ‘చందమామ’ మున్నగువానిలో నచ్చులయు హల్లులయు నాదేశమును జూడనగును. పైరీతినే యాగమములును రెండువిధములు. వానిని ‘దేవర, చందురుడు’ మున్నగువానియందుఁ జూడనగును. ప్రాకృతతద్భవములలో ఛకారఖకారములకు ‘చకారః కారము’ లాదేశము లగును. ‘లచ్చి, లచ్చనము, కంబము’ మున్నగువానియందు వానిం దెలియనగును. “ఆదేశాద్యస్తదన్యతః” అనునధర్వణవచనమునందలి ‘ఆది’ పదముచే లోపాగమములు సంగ్రహింపఁబడును. ‘జక్కులు, మూఁగ’ మున్నగువానిలో వానిం దెలియనగును. ‘జక్కులు’ అనునపుడు జిహ్వమూలీయమునకు లోపము ‘క్షుఃకః’ అనుమాగధీనూత్రమువలనఁ గల్గును. ఇది ప్రాకృతభవమని కొందఱు అనుచున్నారు. ‘ప్రేరించెన్’ అనునపుడు ‘ప్రేరేచెన్’ అనునది మార్పు. అం దికారమున కేకారాదేశము తద్భవమూలకము. ఇట్లే ‘పెరిమ’ మున్నగువానిం దెలియనగును.

11. సూ. 7 :- “కుక్క గోశం బోలిఁ గూఠ గుండము కంటి

గుజ్జ కరాటంబు గజ్జ కటై

సిగ చేతి చిక్కంబు చిన్ని సింగము సెజ్జ

లక్క లచ్చన నుద్ది అయ్య లాగు

ప్రోడ పొత్తము పోక పుడమి బన్నము బూది

బీరంబు దికిరంబు పిట్టు పుటము

వదన వెన్నుఁడు వంక వడుగు వీడెము వన్నె

రక్కసి రవణంబు రిక్క పగ్గె

పీఁట దయ్యము లోరంబు పెట్టె మట్టి

బత్తి జతనము జాతర ముత్తియంబు

దాది కుప్పన మిటిక నిద్దంబు పెరిమ

ఇవము దన డిగ్గి యనఁగఁ దద్భవము లయ్యె.” ఇత్యప్తకవీ.

కుర్కురశబ్దాత్-కుక్కు శాస్తాత్-కట్టై లజ్జాయాః-లజ్జ భిక్షాయాః-భిక్షరము
 గోళాత్-గోళము శిఖాయాః-నిగ లఙ్ఘాయాః-లాఙగు పిష్టాత్-పిష్టు
 ఆలేః-ఓలి చేష్టాయాః-చేత ప్రాధాత్-ప్రాడ స్ఫుటాత్-ఫుటము
 క్రూరాత్-కూశ శిక్యాత్-చిక్కుము పుస్తకాత్-పొత్తము వధూశ్వాః-వదిసె
 కుండాత్-కుండము చిన్నాత్-చిన్నె పూగాత్-పొక విష్ణుశబ్దాత్-వెన్నుడు
 గ్రన్థేః-కంతి సింహాత్-సింగము పృథివ్యాః-పుడమి వక్రాత్-వంకర
 కుబ్జాత్-కుజ్జ శయ్యాః-సెజ్జ భగ్నాత్-బన్నము వటుశబ్దాత్-వడుగు
 కరండాత్-కరంటము లాక్షాయాః-లక్క భూతేః-బూది వీటిశబ్దాత్-వీడెను
 ఖర్జ్వః-గజ్జి నూక్తేః-నుద్ది వీరాత్-వీరము వర్ణాత్-వన్నె
 రక్షనశబ్దాత్-రక్కసి ప్రజ్ఞాయాః-పగ్గె శ్ఠూలాత్-లోరము భక్తేః-బత్తి
 రమ్యాత్-రవణ పీరాత్-పీట శేట్యాః-వెట్టె యత్నాత్-జతనము
 ఋక్షాత్-రిక్క దైవాత్-దయ్యము మృతికాయాః- మట్టియాత్రాయాః-బాతర
 మాక్తికాత్-ముత్తియము కార్పాసాత్-కుప్పపము స్నిగ్ధాత్-నిద్దము దిశాయాః-దస
 ధాత్రేః-దాది ఇష్టికాయాః-ఇటిక వ్రేష్టః-వెరిమ దీప్తికాయాః-డిగ్గియ

ఇత్యాద్యశబ్దా ద్వికృతిశబ్దో నిష్పన్నః. ఏవ మన్యే వ్యూహ్యః.

వి:- కుక్కు గోళేం బోలి అనుపద్యములోఁ దద్భవములను గొన్నింటి నప్పకవి సమకూర్చినాడు. వాని కన్నింటికిని గవిశిరోభూషణము మూలప్రకృతులను సమకూర్చినది. ఇట్టి వాని నూహింపనగును.

11. సూ. 8 :- యథా ప్రాకృతే ప్రథమశబ్దస్య ప్రత్యాదిత్యా ద్దత్వే 'పటిమా' - ఇతి స్థితే - "గజదడబఘరుధధభాం కచటతపఖచరథఫాః" - ఇతి చూలికావైశాచీనూత్రేణ టత్వే 'పటిమా' - ఇతి రూపమ్. తథా కథే త్యస్యాపి-తల్లఘోః - ఇతి వైశాచీనూత్రేణ తకారే వైశాచీతత్సమత్వ మేవేతి నూత్నదృష్ట్యా అవధేయమ్ - 'జమ్కలు' - మాగధీతద్భవః. - 'గొనములు' - వైశాచీతద్భవః. - 'రాచకొలము' చూలికాతద్భవః. 'మూఁగ' - అపభ్రంశతద్భవః. - 'జూడము' శౌర నేనీతద్భవః; సరు తద్భవః. తథాపి - శేషం ప్రాకృతవత్" - ఇత్యతిదేశాత్ - ద్ద్యోశ్యో ర్జ్జః - ఇతి జాఽదేశః:- "దస్తస్య శౌరనేస్యామఖాచోస్తాః". ఇతి నూత్రేణ,

తస్య - “ప్రాకృతే తద్భవే చాపి చక్షా దస్తభవో స్మృతౌ” - ఇత్యధర్వణాచార్యే
ణోక్తత్వాత్. ప్రాకృతే ప్రాకృతసమ ఇత్యర్థః.

వి:- ఇందుఁ బ్రాకృతభవములు వివరింపఁబడుచున్నవి. ప్రథమ
శబ్దము పై శాచీతద్భవముగా ‘పటిమ’ అని యగుచున్నది. కథాశబ్దము
‘కత’ అని పై శాచీతద్భవ మగును. ‘జక్కులు’ మాగధీతద్భవము. ‘గొన
ములు’ పై శాచీతద్భవము. ‘జూదము’ శౌరసేనీతద్భవము. ద్యూత
శబ్దమునుండి ‘జూదము’ అని యుత్పన్న మైనది. ఇందలి జకారమునకు
దంత్యత “ప్రాకృతే తద్భవేచాపి” అనుచొప్పనఁ గల్గినది. అథర్వణకారి
కయందలి ప్రాకృతశబ్దమునకు ‘ఆంధ్రదేశ్య’ మని యర్థము. ‘ఆంధ్రదేశ్య
తద్భవములలోఁ గలచవజలు మాత్రమే దంత్యములు’ అని యథర్వ
ణాశయము. దీనిచేఁ దత్సమములందలి చవ లేయచ్చుతోఁగూడినను
దాలవ్యములే యని తెలియుచున్నది. ఈయథర్వణకారిక ‘అద్దస్త్య’
అనుదానికి వివరణము. ‘రాజు’ అనుదానిలోని జకారముమాత్రము
దంత్యము.

11. సూ. 9 :- సస్వేపం మాఁగేత్యాదీనామపి తత్సమత్వాపాతః. యత్ర
వర్ణాంతరాగమవర్ణ లోపయో శాస్త్రతో విశిష్య స ప్రాప్తిః తత్త్వేన తద్భవత్వం నా
న్యత్రేతి నియమాగ్ణీకారాత్. దస్త్యజకారస్య తు శాస్త్రతః ప్రాప్తత్వా న్న నియమ
విరోధః. అన్యథా ‘రాముఁడు, లక్ష్మి, మేరువు’ ఇత్యాదీనా మపి తత్సమత్వం న
స్యాదితి.

వి:- శాస్త్రవిహితము లగువర్ణ లోపవర్ణాగమము లెచటఁ
బ్రాప్తించునో యచటనే తద్భవత్వ ముండుననియు నితరస్థలమున నుండ
దనియుఁ జెప్పిననియమమువలన ‘మూఁగ’ మొదలైనవి తత్సమము లను
టకు వీలు లేదు. కాన ‘జూద’శబ్దము తద్భవమే. కానిచో ‘రాముఁడు,
లక్ష్మి, మేరువు’ మున్నగునవి తత్సమములు కాకపోవలసివచ్చునుగదా.

11. సూ. 10 :- ఏవం స్థితే జూదశబ్దః శౌరసేనీతద్భవ ఇతి సరస్వతోశ్చక్తమ్;
తద్విచారమాద్యేనైవ. ఏవ మశ్యపి జ్ఞేయః. - “ప్రాకృతే తద్భవేచాపి” - ఇత్యధ

ర్వణనూత్రే ప్రాకృతశబ్దస్య ప్రాకృతసమపరత్వం నృసింహగ్రంథరీత్యా వ్యాఖ్యాతమ్. వస్తుతస్తు ప్రాకృతశబ్దస్య ప్రాకృతపరత్వమేవ. - “చక్షా తజ్జే ప్రాకృతే చ దన్త్యా వేవ న సంశయః” - ఇత్యుక్తోక్షణాచార్యవచనాత్.

వి:- జూదశబ్దము శౌరసేనీతద్భవ మని బాలసరస్వతి చెప్పుట సరికాదు. మిగిలినవాని నిట్లే యూహింపవలెను. “ప్రాకృతే తద్భవే చాపి” అనుదానియందలి ప్రాకృతశబ్దమువకు నృసింహగ్రంథము ననుసరించి ప్రాకృతసమపరముగ వ్యాఖ్యానింపబడినది. ప్రాకృతశబ్దమునకుఁ బ్రాకృతదేశ్యమనియే యర్థము. “చక్షా తజ్జే ప్రాకృతే చ” అనుకారిక కును “ప్రాకృతే తద్భవేచాపి” అనుదానికిని నర్థము సమమే. కావున నీయథోక్తజాచార్యు లాంధ్రవైయాకరణుఁడు కానోపును. ఏలయన దంత్యతాలవ్యచజలప్రమేయము తెల్గునందుమాత్రమే కాని ప్రాకృతమునందు లేదుగదా!

11. సూ. 11 :- ప్రసజ్ఞతః ప్రాకృతాదీనాం స్వరూపం వినియోగశ్చ కథ్యతే. ప్రకృతిప్రత్యయాదివ్యుత్పత్తిమత్ప్రకృతం సంస్కృతమ్. తత ఆగతమితి ప్రాకృతశబ్ద వ్యుత్పత్తిః. త త్త్రివిధమ్. తత్సమం తద్భవం దేశ్యం చేతి. “తత్సమం సంస్కృతసమం జ్ఞేయం ప్రాకృతలక్షణాత్. దేశ్య మార్హః రూఢత్వా తస్యోత్త్రత్యాచ్చ భూయసా. లక్ష్య సాక్షేతే తస్య సప్రదాయా హి బోధకః। ప్రకృతే సంస్కృతా తస్య మానం సిద్ధః తద్భవమ్ దేశ్య మవ్యుత్పత్తిమత్త్వా ప్రాకృతత్వేన కథ్యతే। సంస్కృతీ ప్రాకృతీ చేతి భేదా ద్భాషా ద్విధా మతా.” తత్ర సంస్కృతీలక్షణం దక్షిణోక్తమ్ - “సంస్కృతీనామ దైవీ వా గవాభ్యాతా మనీషిభిః” - ఇతి.

వి:- ప్రసంగవశమునఁ బ్రాకృతాదులస్వరూప వినియోగములు చెప్పబడుచున్నవి. ప్రకృతిప్రత్యయాదివ్యుత్పత్తి కలది ప్రకృతము-అనఁగా సంస్కృతమని యర్థము. ‘తత ఆగతః=ప్రాకృతమ్’ ప్రకృతమునుండి పుట్టినది ప్రాకృతమని వ్యుత్పత్తి. అది-తత్సమ తద్భవ దేశ్య భేదముచే మూఁడువిధములు. ప్రాకృతలక్షణమునఁ దత్సమమనఁగా సంస్కృతసమ మనియర్థము. దేశ్యప్రాకృత మార్గము రూఢము స్వతంత్రము నగుటచే

దానికిఁ దఱచుగా లక్షణాపేక్ష లేదు. దానివిశేషములను సంప్రదాయమే బోధించును. ప్రకృతి యగు సంస్కృతమునుండి సాధింపఁబడి సిద్ధమైనది తద్భవప్రాకృతము. వ్యుత్పత్తివిగహిత మగుటచే దేశ్యము ప్రాకృతమనియే చెప్పఁబడుచున్నది. ‘సంస్కృతిప్రాకృతి’ అనుభేదముచే భాష రెండువిధములు. “సంస్కృతి యనునది దైవీవాక్కుని పండితులు నుడువుచున్నారు” అని దండ్యాచార్యులు వచించిరి.

11. సూ. 12 :- భాషాప్రదీపే చోక్తమ్ - “కామారపాణినీయాది సంస్కృతా సంస్కృతీ భవేత్ సా దేవతావిశేషణాం నాయకానాం తపస్వినాం॥ ప్రశస్తచాతుర్వర్ణ్యానాం మన్త్రిణాం ప్రతిహారిణామ్ లిజ్జినాం చ విటాదీనా మన్యేషాం లలితాత్మనామ్॥ ప్రయజ్యతే నాటకేషు త్యక్తేషా మపరా మతా॥ ప్రకృతి సంస్కృతా భాషా వికృతిః ప్రాకృతీ భవేత్॥ పడ్విధేయం ప్రాకృతీ చ శౌరసేనీ చ మాగధీ, వైశాచీ చూళికాపైశా చ్యుపభంశ ఇతిక్రమాత్॥ మహారాష్ట్రద్భవా భాషా ప్రాకృతీ పరికీర్త్యతే, శూరసేనోద్భవా భాషా శౌరసేనీతి గీయతే॥ ప్రచక్షతే మాగధీం తాం యా భాషా మగధోద్భవా, పిశాచదేశసమ్భూతం వైశాచీద్భవత్యం భవేత్॥ ఆభీరాదికజాం భాషా మపభంశం ప్రచక్షతే” - ఇతి.

వి:- కామారపాణినీయాదివ్యాకరణములచే సంస్కరింపఁబడిన భాషను సంస్కృతి యందురు. అది దేవతావిశేషములకు, నాయకులకు, మునులకు, జాతుర్వర్ణ్యశ్రేష్ఠులకు, బ్రతిహారులకు, భిక్షుకులకు, విటులకు నిట్టిసుకుమారుల కందఱకును నాటకములలోఁ బ్రయోగింపవగును. ఇతరులకుఁ బ్రాకృతి నుపయోగింపవలెను. సంస్కృతప్రాకృతభాషలకుఁ ‘బ్రకృతి, వికృతి’ అని పేర్లు. ‘ప్రాకృతి, శౌరసేనీ, మాగధీ, వైశాచీ, చూళికాపైశాచీ, యపభంశము-సని యిది యనఁగా వికృతి యాఱు విధములు. ఇవి వరుసగా మహారాష్ట్రము, శూరసేనము, మగధ, పిశాచ దేశములు నాభీరదేశము ననువానిలో నుత్పన్నము లగుచున్నవని భాషాప్రదీపము చెప్పినది.

11 నూ. 13 :- షణ్ణాం భాషాణాం ప్రాకృతమిత్యేవ వ్యవహారః. దణ్డినాఽపి “శౌరసేనీ చ గౌడీ చ లాటీ చాన్యాపి తాదృశీ! యతి ప్రాకృత మిత్యేవం వ్యవహారేషు సంస్కృతమ్|| ఆభీరాదిగిరః కావ్యే వ్యవభ్రంశ ఇతి స్థితిః! కాస్త్యేషు సంస్కృతాదన్య దప్రభంశత యోదితమ్” ఇత్యుక్తమ్. ఆభీరదేశోనా మాభీరప్రాయః పశ్చిమ సముద్రపార్శ్వవర్తీ జనపదః. ఆదిశబ్దేన మూర్జరాదయః.

వి:- పై యాఱువిధము లగుభాషలకును బ్రాకృతమునియే పేరు. శౌరసేని గౌడి లాటి యిట్టియితరములు ప్రాకృతవ్యవహారము కలవి. కావ్యప్రయుక్తము లగునాభీరాదివచనము లప్రభంశము లనిపించుకొనును-అని దండి యనెను. పశ్చిమసముద్రపార్శ్వవర్తి యగుదేశమున కాభీరదేశమని పేరు. ఆదిశబ్దముచే మూర్జరాదులును గ్రహింపఁ దగును.

11. నూ. 14 :- వివరణే చాప్యుక్తమ్. “తత్ర తు ప్రాకృతం స్త్రీణాం సర్వాసాం నాటకాదిషు! క్వచిత్ప్రశస్తనారీణాం యోగినీనాంఽపి సంస్కృతమ్|| యే నీచాః కర్మణా జాత్యా తేషాం ప్రాకృత ముచ్యతే! చద్రలింగవతాం తద్వజ్జైనానామితి కేచన|| మధ్యమస్యాధమస్యాపి శౌరసేనీ ప్రయుజ్యతే! కైవర్తభిల్లముఖ్యానాం మాగధీనినియుజ్యతే|| రక్షోఽనురపికాచానాం వైశాచీద్వితయం భవేత్! చణ్డాలయవనాదీనామప్రభంశః ప్రయుజ్యతే|| నాటకాదా వప్రభంశవిన్యాస స్యావసీష్టవః! ఆవ్యే చణ్డాలకాదీనాం మాగధ్యాధి ప్రయుజ్యతే|| సర్వేషాం కారణవశా త్కార్యో భాషావ్యతిక్రమః! మాహాత్మ్యస్య పరిభ్రంశం యథా లిఖితవాచనమ్|| ప్రచ్ఛాదనంఽపి విబ్రాంతిం మదస్యాతిశయం తథా! కదాచి దనువాదంఽపి కారణాని ప్రవక్ష్యతే|| బాహ్లికసహ్యానే పాశపాణ్డ్యకేయకుస్తలాః! చోళలాలకగాన్ధారమధేష్టదవిడాదయః|| పిశాచదేశాస్తద్యేశ్యం వైశాచీద్వితయం భవేత్! ప్రాకృతం షడ్విధంఽస్మి భారత్యా బాలభాషితమ్|| భాషాణాం ప్రాకృతాదీనాం వాల్మీకి ర్ములనూత్రకృత్” ఇతి.

వి:- “నాటకాదులలో స్త్రీల కందఱుకును బ్రాకృతమునే వాడవలెను. ఉత్తమస్త్రీలకు యోగినులకు నొకచో గుంక్కుతమును వాడవచ్చును. జాతిచేతఁగానికర్మముచేతఁగాని హీనులగువారికిఁ బ్రాకృతమును వాడవలెను. వేషధారులకు, జైనులకుఁ బ్రాకృతమును వాడవలెనని

కొందఱు అందును. మధ్యమాధములకు శౌరసేని నుయోగింప నగును. భిల్లకై వర్తాదులకు మాగధిని వాడనగును. రాక్షసాసురవిశాచజాతుల వారికిఁ బై శాచిని జూలికాపై శాచిని వాడనగును. చండాలయవనాదుల కపభ్రంశమును వినియోగింపనగును. నాటకాదులలో నపభ్రంశము నుపయోగించుట కిష్టపడనికొందఱు చండాలయవనాదులకు మాగధి మున్నగువాని నుపయోగింతురు. కారణ మున్నపు డందఱుకును భాషా వినిమయము చేయవచ్చును. మహత్త్వము చెడినపుడును, వ్రాసిన దానిం జదువునపుడును, వ్యక్తి మఱుగుపడియున్నపుడును, భ్రాంతిఁ జెందినపుడును మదాతిశయము గల్గినపుడును భాషలను మార్పుచేయ వచ్చును. ఒకనిమాట ననువదించునపుడు నిట్టిమార్పు జరుగవచ్చును. భాషావ్యతిక్రమమున కివి కారణములు. బాహ్యకసహ్య నేపాళపాండ్య కేకయకుంతలచోళలాటకగాంధారసుధేష్టద్రవిడ దేశములను బిశాచదేశ ము లందురు. తద్దేశ్య మగుభాష పై శాచీద్వితయ 'మగుచున్నది. ఈ పద్విధప్రాకృతమును భారతీదేవి బాలభాషితము. వాల్మీకిముని వీనికి వ్యాకరణమూలనూత్రములను విరచించెను" అనునీవిషయములు భాషా ప్రదీపవివరణమునఁ గలవు.

12. సూ. :- ఆద్యాయాః పంచాశ ద్వర్ణాః.

12. సూ. 1 :- సంస్కృతభాషాశబ్దానాం పంచాశద్వర్ణై స్సిద్ధి రభవతి. ఆత్ర కేచిత్ "అఆ, ఇఈ, ఉఊ, ఋౠ, ఎ, ఓ, ఔ" వర్ణాః అనుస్వారవిసర్గా చాచ స్వరౌ ఇతి చ కథ్యంతే; స్పర్శా అంతస్థాః ష్టశవర్ణ సహితాః స్మృత్యా హల ఇత్యు చ్యంతే- మిళిత్యా పంచాశద్వర్ణా భవంతి" ఇతి వదంతి. తేషాం మతే ప్రకృతే స్తు తే డశోనా ఇత్యత్ "ఋౠ, ఊ, ఐ, ఔ, ష, ష" వర్ణావిసర్గశ్చ న్యూనా భవంతి. కేషాశ్చిన్మతే శివర్ణస్య దీర్ఘగ్రహణం, శవర్ణ స్యాగ్రహణం చ సమ్మతమ్.

వి:- ఆద్యాయాః-పంచాశద్వర్ణాః-అని చేదము. సంస్కృత భాషాశబ్దము లేబదివర్ణములతో సిద్ధించుచున్నవని సూత్రార్థము. "అఆ, ఇఈ, ఉఊ, ఋౠ, ఎ, ఓ, ఔ, ష, ష" అనువానికి సంస్కృతవ్యాక

రణమువలన 'అచ్చులు' అనుపేరు కల్గినది. 'స్వరములు, ప్రాణములు' అని నామాంతరములు. "కఖగఘజ (కవర్ణము) చఛజర్ఞఞ (చవర్ణము) టతడఢణ (టవర్ణము) తథదధన (తవర్ణము) పఫబభమ (పవర్ణము)" ఈయిరువదియైదువర్ణములకును స్పర్శములని పేరు. "యరలవ (అంత స్థములు శషసహ (ఊష్మములు) శ్శ" అనువర్ణములతోఁ గూడిన పై వర్ణములను 'హల్లులు' 'వ్యంజనములు', 'ప్రాణులు' అని పిలుతురు. అచ్చులు 15, హల్లులు 35, మొత్త మేబదివర్ణములు సంస్కృత భాషకుఁ గలవని కొందఱు అందురు. వారిమతమున "ప్రకృతేస్తు తే దశోనాశ" అనుదానికి "ఋఋ,౧౧,విఙ్,జఞ,శవ,విసర్గము" అను 10 వర్ణములు తక్కువ. గ్రాకారమును గ్రహించి 'శ' వర్ణమును విడుచుట కొందఱకు హితము.

12. సూ. 2 :- ఆశ్ర సప్రదాయాభిమానినో వదన్తి. "అదితాస్తా స్పృతా వర్ణా అక్షరాః పరికీర్తితాః" - ఇత్యాగమజ్జవ్యవహారమాత్రేణ న క్షకారిస్య వర్ణాస్త రత్వేన గణనా. అన్యథా సంయుక్తత్వావిశేషాత్ స్తాదీనామపి వర్ణాస్తరత్వేన గణనా స్యాత్. క్షస్య వర్ణాస్తరత్వాభావే ధాతుపారాయణికై ర్భిక్షాదిధాతునాం షాస్త మధ్యే పాత ఏవ మానమ్.

వి:- 'అకారముమొదలు క్షకారమువఱకు నుండుటచే నక్షరములైనవి' అని యాగమశాస్త్రజ్ఞు లందురు. తన్మాత్రముచే క్షకారమును వర్ణాంతరముగఁ బరిగణింపరాదనియు, నట్లు పరిగణించినచో దాని వలెనే సంయుక్తవర్ణము లగు 'స్త' మున్నగు పెక్కువర్ణములను బరిగణింపవలసి యుండుననియు, 'భిక్ష' మున్నగుధాతువులు ధాతుపాఠమునందు పాఠములలోఁ బరింపఁబడినకారణముచే క్షకారము సంయుక్తవర్ణమే కాని వర్ణాంతరము కాదనియు సంప్రదాయాభిమానులను చున్నారు.

12. సూ. 3 :- సచైవం శకారస్య ప్యవర్ణాస్తరత్వమ్. తస్య మాహేశ్వర సూత్రానుక్రమ్యేఽపి లభయోర్దదయో రేకత్వం కాబ్దిశిఖావతంపై రుక్తత్వాల్లాభ

ఇతి వాల్మీకిభి రుక్తత్వా ల్లశయో గుచ్ఛారణస్య లోకవేదయో ర్భిన్నత్వేన ప్రతీయ మానత్వాచ్చ స శత్యావర్ణాంతోత్సం వత్తుం శక్యతే.

వి:- క్షకారమువలె శకారముగూడ వర్ణాంతరము కాదని చెప్పరాదు. మాహేశ్వరసూత్రములలోఁ జెప్పఁబడినను 'లడళ' అనువానికి భేదము లేదని శాబ్దికులు చెప్పటవలనను, 'లోళః' అని వాల్మీకిముని సూత్రించుటవలనను, 'లళ' లయుచ్ఛారణము లోకవేదములలో భిన్నముగాఁ బ్రతీయమాన మగుటవలనను, 'ళ'కారము క్షకారమువలె వర్ణాంతరము కాదని చెప్పరాదు. అది వర్ణాంతరమే.

12. సూ. 4 :- యద్యప్యనుస్వారవిసర్గజహ్యమూలీయోపధ్మానీయయమానా మకాకోపరి శర్లు చ పార స్యోపసఖ్యాన మితి కాత్యాయనవ్యవహారా దనుస్వారవిసర్గయో ర్నైత్యం చాప్యస్తి. తథాపి వర్ణపరిగణనదశాయాం తయో రప్యేవైత ప్రామాణికై ర్యవహారః కృతః. అత ఏవ 'హరిం వన్దే', 'హరిః కరోతి' ఇత్యాదౌ త్రిపాదిగతత్వే నానుస్వారవిసర్గకార్యయో రసిద్ధత్వా న్న యణాదేశప్రసక్తి రిత్యాద్య వ్యాకరణపారీక్షాః ఫేణుః.

వి.- అనుస్వారవిసర్గాదు లచ్చులు హల్లులు నగుననీ కాత్యాయనుఁ డన్నను వర్ణపరిగణనదశలో నవి యచ్చులుగ నే వైయాకరణ లచ్చేఁ జెప్పఁబడినవి. అయినను ననుస్వారవిసర్గకార్యములు త్రిపాదిగతములుకాన ససిద్ధము లగును. కావున 'హరిం వన్దే' 'హరిః కరోతి' మున్నగుచోట్ల యణాదేశప్రసక్తి కల్గలే దని శాబ్దికలు నుడువుచున్నారు.

12. సూ. 5 :- జహ్యమూలీయోపధ్మానీయయోస్తు నోభయత్రాపి పరిగణమ్. తయో ర్విసర్గా న్తత్వేన వర్ణాంతరత్వాభావాత్.

వి:- జహ్యమూలీయోపధ్మానీయము లగు 'ఃకఃప' అనునవి విసర్గాత్మకము లగుటచే వాని కచ్చులయందును హల్లులయందును గూడఁ బరిగణనము లేదు.

12. సూ. 6 :- శస్య గ్రాహ్యత్వే క్షస్యాగ్రాహ్యత్వే ఇవర్ణస్య ద్వైవిధ్యే “ద్విధాక ఏవోఽనుస్వాహో విసర్గ ష్టోడశస్వరాః। స్వర్ణా అన్తస్థోష్మణ శ్చతుష్త్రింశద్ధల స్స్పృతాః॥ సిద్ధి సంస్కృతశబ్దానాం భవే త్పిత్తాశదక్షరైః। ప్రాకృతానాం సిద్ధి స్సాస్య తై శ్చత్వారింశదక్షరైః” “ఋగ్వక్తా వినైకాదౌకారాభ్యాం దశ స్వరాః శషాః। చ దశ తే న్యూనాః ప్రాకృతోక్తిషు సర్వతః” ఇత్యాదివచనచేహను చంద్రాదివ్యాకరణ ప్రవణోక్తి ర్మానమ్-ఇతి.

వి:- నీనియర్థ మీనజకు వివరింపబడినది. వరిరుచి హేమచంద్రులు సంస్కృతభాష కంగీకరించినవర్ణములను దెనుఁగువై యాకరణముల సంకీకరించిరి. తెనుఁగునఁ దత్సమశబ్దములలో నీయేఁబడివర్ణములే యుండును. ప్రాకృతతత్సమముల కట్లు కాదు. తెనుఁప్రాకృతతత్సమములకు మిక్కిలిభేదము గలదు, తెనుఁతత్సమములలో వికృతచిహ్నములు శబ్దాంతముననే చేరును. కావున శబ్దమధ్యవర్ణములకు మా ర్పిండదు. ప్రాకృతతత్సమములలో శబ్దమధ్యవర్ణములును మాఱుచుండును. కానఁ బ్రాకృతతత్సమములకు వర్ణములు నలువదియే యగును.

12. సూ. 7 :- ఇవర్ణస్య ద్వైవిధ్య మిత్యత్ర తస్య దీర్ఘభావా క్షుప్తేనైవ ద్వైవిధ్యమితి కేచి దూచుః. తస్య దీర్ఘభావేఽపి ఋవర్ణ సవర్ణ త్వేన తద్దీర్ఘ మాదాయ ద్దీర్ఘత్య మితి కేచి దవదన్.

వి:- ఇవర్ణమునకు దీర్ఘము లేనందున హ్రస్వపుత్రభేదముచే నిది ద్వివిధ మగుచున్నదని కొందఁ టనుచున్నారు. ఋ వర్ణమునకు నిది సవర్ణమగుటచే దానిదీర్ఘముతో దీర్ఘవంత మగునని మఱికొందఁ టనుచున్నారు. కాని తెల్లదేశమునఁ బ్రసిద్ధిఁజెందిన భాషావర్ణములలో మిలిగినస్వరములతోపాటుగ ఇకారమును బరింపఁబడుచున్నది. కాన ఇకారమును గ్రహించుటయే యుచితము. కాని దానికిఁ బ్రయోగ మగపడదు.

12. సూ. 8 :- అత్రేయం చింతా-హ్రస్వసేవ్య దీర్ఘస్యాపి సిద్ధత్యేన ద్వయోః పార్థక్యేన గణనా. పుతస్య తు విధివిషయత్వా న్న పరిగణనేతి హి సంప్రదాయః

ఏవం స్థితే ఇకారప్లుతవైవ విశిష్య గ్రహణ మిత్యప్రామాణికమేవ. నవా తేనప్రయాజనమితి ఋవర్ణ దీర్ఘైవ దీర్ఘవత్సంప్రామాణికమ్. “అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః” ఇతి గ్రహణకశాస్త్రానుగతా దృశ్యకార త్రింశత స్సంజ్ఞా, ఇకారశ్చ తథావిధః ఇతి సిద్ధాంతః. ఆత ఏవ ‘హోత్వ+ఇకారః, ఇత్యత్ర సవర్ణదీర్ఘే హోత్వాకాత ఇతిసిద్ధమ్.

వి:- హ్రస్వమువలెనే దీర్ఘమును సిద్ధించుటచే రెంటికిని వేర్వేరులుగఁ బరిగణనము జరిగినది. ప్లుతము శాస్త్రవిహితము కాన దానిని వేరుగఁ బరిగణింపలే దనునది సంప్రదాయము. ఇట్లుండ ఇకారప్లుతము నకు మాత్రమే విశేషగ్రహణ మనుట ప్రామాణికము కాదు. దాని వలనఁ బ్రయోజనము లేదనియు ఋవర్ణదీర్ఘముచేతనే దీర్ఘవంతమనుట ప్రామాణిక మనియు నాలోచింపవలెను. “అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః” అని గ్రహణకశాస్త్రానుగతమైన ‘ఋకారము ముప్పదింటికి సంజ్ఞ; ఇకారము సట్టిదియే’ అని సిద్ధాంతము కలదు. కాన ‘హోత్వ+ఇకారః=హోత్వాకారః’ అని సవర్ణదీర్ఘముచే రూపము సిద్ధించినది.

12. నూ. 9 :- ఆత్ర కేషాఞ్చి ద్వర్ణానా మభిన్నతావ్యవహారః “లడయోర్లళయో రైవ రలయో ర్వబయో ర్భిదా” ఇత్యక్షే, తత్రాపి లడయో ర్లళయో రభేదస్తు వైయాకరణవ్యవహారేణ గరియాన్. వబయో రభిన్నత్వం తు ప్రాకృతవ్యాకరణరూఢమ్. తథాపి- “నీవిస్వషేవా” ఇత్యత్ర వస్య మాదేశో విధీయతే. తత్ర చ వస్య స్థానిత్వం మస్యాదేశత్వం “బోమశ్శజే” ఇతి పూర్వసూత్రా దున్నేతవ్యమ్. ఏతచ్చ వబయోరభేదం వినా దుర్భటమితి స్పష్టమేవ. తేన ‘అబ్లిం’ ఇత్యత్ర “దవలామధశ్చ” ఇతి బలోపః ఫలమ్, ప్రపఞ్చస్తు చంద్రికాదే రవగస్తవ్యః. రలయో రభిన్నతా తు చిన్తామణౌ “రామచంద్రేణ సూర్యేణ తమః పౌరస్త్యదేశజమ్” ఇత్యాదౌ కవిభిరేవ వ్యవహృతే త్యవగస్తవ్యమ్. తదుక్తం శ్రీభోజరాజేన “రలయో ర్లడయోస్తద్వల్లళయో శ్వసయోరపి! వబయో ర్బుణయో శ్చాస్తే సవిసర్గావిసర్గయోః సబిస్తుకాబిస్తుకయో స్యాన్యి దభేదేన కల్పనమ్” ఇతి.

వి:- ‘రలయోః’- అనువచనముచొప్పునఁ గొన్నివర్ణముల కభిన్నతావ్యవహారము కలదు. అందును ‘లడ, లళ’ అనువానియభేదము గొప్పది. వబల కభేదము ప్రాకృతవ్యాకరణమునఁ గలదు. “నీవిస్వ

పేవా” అనుచోట వకారమునకు మాదేశము విధింపఁ బడినది. ఈ సూత్రములోనికి వకారమకారములు పూర్వసూత్రమునుండి యనువృత్తములు కావలయును. వబల కథేదము సంగీకరింపకున్న నది దుర్లుటము. ఇట్లు చెప్పటవలన ‘అబ్దమ్’ అనునపుడు “దవలాః ధశ్చ” అనుచొప్పన బలోపము సిద్ధించును. ఇంకను దీనివిస్తరము షడ్భాషాచంద్రిక మున్నగువానివలనఁ దెలియనగును. “రామచంద్రుఁ డను సూర్యునిచేఁ జొర స్త్యదేశజమగుతమస్సు పోఁగొట్ట బడెను” అనునపుడు ‘పొర స్త్య’ పదములోనిరేఫమునకు లకారోచ్చారణ మభిన్నతవలనఁ గల్గుచున్నదిగదా! అపు డది ‘పొల స్త్య’ అని మాఱును— ‘ముందున్న చీకటిని సూర్యుఁడువలెఁ జొల స్త్య (రావణ) దేశములోని తమోరూప రక్షోగణమును రామచంద్రుఁడనుసూర్యుఁడు నశింపఁజేసెను.’ ఇట్టియెడ ‘ర-ల’ల కభిన్నత. “రల, లడ, లశ, శస, వబ, నణ” అనువాని కథేదము పాటించనగును” మతియుఁ ‘బదాంతమున విస్తరము కలదానికి లేనిదానికిని బిందువు కలదానికి నదిలేనిదానికి నభేదకల్పన చేయనగునని భోజరాజుగా రనిరి.

12. సూ. 10:- ఏవం స్థితే అప్పకవినా యదుక్తం “యత్తు రలయో ర్మిత్రతాఽస్తీతి లాక్షణికానా ముక్తిర్నప్రామాణికీతి” ‘లీలామకరాంకచంద్రరేఖాంకురమాదాలంకారపదాంబురు హలింగితమహితనిర్మలాంతఃరకా’ ఇత్యాదౌ రేఖాశబ్దస్య లాదిత్వమపి నైఘణ్ణికై రుక్తిత్వా న్నరేఖాదిత్వ మితి తదవిచారితాభిధానమే వేతి స్పష్టమేవ. ఏతేన ‘రాయంచకాశ్చ దౌలకయమున్న’ ఇత్యాదికవిప్రయోగాణాం న కిచ్చిద ప్యసామజ్ఞాప్య మితి జ్ఞేయమ్, ప్రాసే తు తచభిన్నత్వం కవిభి ర్న వ్యవహృత మితి జ్ఞేయమ్.

వి.- “లీలామకరాంక చంద్రరేఖాంకుర’ అనునపుడు రలలకు యతిమైత్రి చేయఁబడినది. కాని ‘రేఖా’ శబ్దమునకు ‘లేఖా’ అను రూపము కలదని నిఘంటుకారు లంగీకరించియున్నారు. కాన “రలలకు మిత్రత కల” నెడి లాక్షణికోక్తి ప్రామాణికము కాదు” అనినయప్పకవి

మాట సరికాదు గదా! 'రాయంచకాశ్చఽదౌలకయమున్న' మున్నగు కవిప్రయోగములు సముచితములే. ప్రాసములలో మాత్రము రలల కభిన్నతను గవు లంగీకరింపలేదు.

13. సూ :- ప్రకృతేస్తు తే దశోనా న్స్యూః.

13. సూ. 1 :- దశవర్ణా ఊనా యేషాం తే దశోనాః. ప్రకృత్యాం దశోనాస్తే పఞ్చాశద్వర్ణా భవన్తి. ప్రకృతిశబ్దనిష్పత్తి శ్చత్వారింశద్వర్ణై ర్భవతీత్యర్థః. తత్తోనా దశవర్ణాః ఋఋ, యయా, ఐఐ, వర్ణా ఆసంయుక్తజఙ్గా శషా చేతి. ఉక్తఞ్చ భాషాసూత్రానీ- "శషా వసంయుక్తజఙ్గా" ఇతి. తేన 'శుక్రేజ్జం' ఇతి సూత్రనిష్పాదితానాం 'నుజ్జో, మజ్జుల' ఇత్యాదిరూపాణాం సంయుక్తపర్ణాన్విత త్వేఽపి నశశ్చిద్దోషః. శషవర్ణ నిషేధస్య సంస్కృతీయవిషయత్వేన "స్తోష్లా" ఇతి మాగధ్యాం శషవర్ణస్య విద్యమానత్వేఽపి నవిరోధః. ప్రాకృత్యాం విసర్గస్య సాక్షాదభావేఽపి "క్షుఃకః" ఇతిసూత్రే తత్స్థానికస్య జహ్యములీయస్య సత్వా త్తస్మాపి విద్యమానకుల్యతేతి ఏతావన్మాత్రాశయేన భాషాశబ్దాసూత్రానగ్రహే "దశస్వరాః" ఇత్యుక్తమితి తత్తాత్పర్యం తత్తాత్పర్యవిరోధవిదాంకుర్యస్తు.

వి:- ప్రకృతే-తు-తే-దశోనాః-న్యూః- అనిచ్ఛేదము. సంస్కృత భాషావర్ణము లేఁబడింటిలోఁ బ్రాకృతభాషకుఁ బది వర్ణములు తక్కువ యని యర్థము. అవి ఋఋ, యయా, ఐఐ, జఇ, శష-అను పది వర్ణములు. ఋగ్వేదకాలమందు వ్యవహారములో నున్నభాష సంస్కరింపఁబడి సంస్కృతభాషారూపమున నిష్పన్నమైనది. తరువాతఁ గొంత కాలమునకు వైయాకరణులు నాటివ్యావహారికభాషను నాటకోపయోగమునకై సంస్కరింపఁగా నది ప్రాకృత మైనది. ఆర్యావర్తములోని నేటివ్యావహారికభాష లాప్రాకృతభాషనుండి నిష్పన్నమైనవి. ఈవిషయముల నాంధ్రవ్యాకరణసంహితాశర్వస్వము నుడివినది. సంస్కృత భాషాపదములకుఁ దెనుఁగునందుఁ దత్సమరూపమునఁ బ్రవేశ మున్నట్లు ప్రాకృతభాషాపదముల కన్నింటికిని లేదు. ఆంధ్రవర్ణఘటితములకుమాత్ర మేకలదు. కావుననే తెల్లనందలిప్రాకృతసమములను సంస్కృతభవము

లననొప్పు ననుచున్నారు. కావుననే “సంస్కృతసమేతరం బయినయీ భాష ‘అచ్చ’ యనబడును” అని బాలవ్యాకరణము చెప్పినది. (బాల ఆచ్చిక-1.)

సూరిగా రీపై విషయములనే సంస్కృతభాషకు వర్ణంబు లేబది” (బాల-సంజ్ఞ-1) “ప్రాకృతమునకు వర్ణములు నలువది” (బాల సంజ్ఞ. 2) అని తెనుఁగునఁ జింతామణికారునియభిప్రాయమును వివరించిన్నారు.

14. సూ:- షష్ఠింశ దత్త.

14. సూ. 1 :- అత్ర శుద్ధవికృతౌ షష్ఠింశద్వర్ణానాం వ్యవహారః ‘రస్త్యత్ర గృహ్యతే ద్వివిధః’ ఇతి రేఫస్య ద్వైవిధ్యకథనేన గురురేఫస్యాపి వర్ణమధ్యే పరిగణన దశాయాం “సప్తత్రింశదిహశ్యే” ఇత్యుక్తవిప్రస్తకపాఠోఽపి సాధురేవ. తస్య రేఫభేదత్వేన వర్ణాంతరత్వా పరిగణనదశాయా మయంఽపాఠ ఇతి విశేషః.

వి:- షష్ఠింశత్ - అత్ర - అనిచేదము. సూత్రములోని - అత్ర అను దానికి “శుద్ధవికృతి” అని కవిశిరోభూషణ మర్థము చెప్పినది. దీనిచే ‘శుద్ధవికృతి’ దేశ్యతద్భవాత్మక మనియు, ‘వికృతి’ తత్సమతద్భవదేశ్యాత్మకమనియు సర్థ మగుచున్నది. కాఁగా సంస్కృతమునకుఁ జెప్పిన వర్ణములు సంస్కృతసమములందును, ప్రాకృతమునకుఁ జెప్పినవర్ణములు ప్రాకృతసమములందును నిలువఁగాఁ దద్భవదేశ్యాత్మక మగు తెలుఁగునకు ముప్పదియాఱువర్ణములని తేలినది. కాని ప్రాకృతసమమునుసంస్కృత వికృతి (సంస్కృతభవము) కానొవును. “సంస్కృతసమేతర మగునీభాష ‘అచ్చ’ యనబడు” అని బాలవ్యాకరణము.

బాలసరస్వతీయచింతామణియందు ‘షష్ఠింశ దత్త’ అను పాఠము వెలయుచుండఁగా నప్పకవీయచింతామణియందు ‘సప్తత్రింశ దిహ’ అనుపాఠ మగపడుచున్నది. ఈపాఠముచొప్పున శకటరేఫమును గూడ వర్ణమాలలో నొకప్రత్యేకవర్ణముగాఁ బరిగణింపవలెనని కవి శిరోభూషణాభిప్రాయము తెల్లమగుచున్నది. కాని లఘులఘుభేదయుత

వర్ణములను వర్ణమాలలో రెండుగాఁ బరిగణింపరాదని సంప్రదాయ వాదులయుద్దేశము. “అనుప్రదాన మనుబాహ్యప్రయత్న భేద మున్న పుడు, నుచ్చారణమున వాయుసంగ్రహితీతయము కల్గినపుడు, వర్ణోత్పత్తి స్థానభేద మున్నపుడు, గరణభూత మగుజిహ్వకుఁ బ్రచారభేద మున్న పుడు, స్వరోచ్చారణమున మాత్రాభేదము కల్గినపుడును వర్ణాంతరకల్పన చేయవచ్చు ననుచు” “అనుప్రదానా త్సంగ్రహాత్ స్థానా త్కారణవిభ్రమాత్ జాయతే వర్ణవైశేష్యం పరిమాణాచ్చ పఞ్చమాత్” అనివర్ణాంతరకల్పనముచేయఁదగినట్టులును బెద్దలు వచించియున్నారు. “తేనుఁగు నకు వర్ణములు ముప్పదియాఱు” (బాల. సంజ్ఞ. 3) అని సూరిగారు దీనిని వివరించిరి.

“లఘువోఽలఘువశ్చేతి” అనుచోష్వన-యరలవ-అను నాల్గిటికిని లఘులఘు భేదము కలదు, వానిలో నిలఘురేఫలకారముల రెంటిని వర్ణమాలలోఁ బరించుట సంప్రదాయము కాదు. సంస్కృతమున-యవ-అను వానికిని బ్రాకృతమున-ల-అనుదానికిని-యవ-లకును లఘులఘుభేదము కలదు. పై సంప్రదాయానుసారముగ నే వర్ణమాలలో వారు లఘువులనే పరించిరి. అలఘువులను బరింపలేదు. అట్టిచోఁ దెనుంగున రేఫను (అ) మాత్రమే వర్ణమాలలోఁ బరింపనగు ననుట యుక్తిశూన్యము. లకారము ద్రావిడమూర్ధన్యము. అలఘురేఫము తెల్లనమాత్రము గలదు. కావున నప్పకవీయచింతామణిపారము-‘సప్తత్రింశ దిహ’ అను నది సరికా దనుట కెట్టియభ్యంతరమును లేదు.

15. సూ. తేఽన్యే చానుప్రవిశన్తి శబ్దయోగవశాత్.

15. సూ. 1:- అన్యే చ మట్టింశదక్షరవ్యతిరిక్తాస్తే వర్ణాశ్చ శబ్దయోగవశాత్తత్సమాదిశబ్దయోగవశా దనుప్రవిశన్తి. స్వాతంత్ర్యేణ శాద్యక్షరాజాం ప్రవేశో నాస్తి; కేస్తు ‘వణ్ముఖండు, శరీరము, భరి, మజ్జు’ ఇత్యాదితత్సమాదిద్వారా ప్రవేశస్సమభవతీత్యర్థః.

వి:- “ఋఋమృగృగృఖచతథఫఘర్పుథధభజఇశషలు సంస్కృత సమంబులం గూడి తెనుఁగున వ్యవహరింపఁబడు” (బాల సంజ్ఞ-4) అని నూరిగా రీసూత్రమును వివరించిరి. కావుననే ‘షణ్ముఖుఁడు, శరీరము’ మున్నగుచోటులందు పాదివర్ణములకుఁ దత్సమపదములమూలమున దెల్పినఁ బ్రవేశము కలుచున్నదని విశదమగుచున్నది.

15. సూ. 2 :- స చ త్రిలింగదేశవృత్తిక్తదేశీయానాం భిల్లాదీనాంప్రవేశే విశోధః. అహేయ మన్యదేశీయం య త్తదేవ ప్రయజ్యతే ఇత్యధర్వణోక్తేః, శ్రీశైల ద్రాక్షారామకాశేశ్వరమధ్యవర్తిత్వే నాన్యదేశస్య త్రిలింగదేశ ఇతి ప్రసిద్ధిః. శ్రీశైలిక్లాని యస్మిన్ త్రిలింగదేశః. ద్రాక్షాఽఽరామాణాం భూయస్థత్వా ద్ద్రాక్షాఽఽరామసంజ్ఞేతి ప్రాథోక్తిః. వస్తుత్వం దక్షస్య సంబంధా ద్ద్రాక్షాఽఽరామ ఇతి తస్మాన్. తదుక్తం సాక్షాదే “దక్షస్యాఽరామభూమిత్వా ద్ద్రాక్షాఽఽరామ ఇతీర్థితే” ఇతి. ఏత త్సర్వం రిత్యాపణే కుమారస్వామియజ్ఞనా ప్రతిపాదితమ్.

వి:- త్రిలింగ దేశవృత్తిక్తదేశీయము లగు ‘భలి’ మున్నగు వానికిఁ దెనుఁగునఁ బ్రవేశము విరుద్ధము కాదు. “కవిప్రయుక్తమై యన్యదేశీయ మున్నచో నది హేయము కాదు” అని యధర్వణులు వచించిరి. శ్రీశైలము ద్రాక్షారామము కాశేశ్వరము అనుత్రిలింగ త్రేతములకు మధ్యదేశమున నుండుటచే దీనికి ‘త్రిలింగ దేశ’ మను ప్రసిద్ధి కల్గినది. ఇందు ద్రాక్షపండ్లయారామము లధికముగ నుండుటచే దీనికి ద్రాక్షారామ మనుపేరు కల్గినదనుట ప్రాథోక్తి. దక్షప్రజాపతి కిది యారామ మగుటచేఁ గల్గినదనుట లెక్క. రత్నాఽవణగ్రంథమున నీవిషయ మిట్లే యున్నది. ‘శబ్దయోగవశాత్’ అనుదానికిఁ దత్స మాదిశబ్దయోగవశాత్’ అని కవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించినది. ఇందలియూదిశబ్దముచే నన్యదేశ్యమును గ్రహించినట్లు తెలియుచున్నది. “ఆంధ్రదేశమునఁ బ్రసిద్ధిజేంది వ్యాకరణవిరుద్ధముకాని ‘రోజు’మున్నగు శబ్దములు తెలుఁగునందుఁ బ్రయోగింపఁబడుచునే యున్నవి” అని ‘అహేయమ్’ అను దానికి వ్యా.సం.స. అర్థముచేసినది. ‘ఆంధ్రమునఁ

బర్యాయపదము లేనందున విశిష్టరానియన్యదేశ్యము 'మలకలు' మున్నగునవి ప్రయోగింపఁబడుచు నే యున్నవి' అనియర్థముచేయుట సముచితమని తోచుచున్నది. నన్నపార్థునికాలమున నన్యదేశ్యము కవిప్రయుక్తము కాకున్నను సధర్వణాచార్యునినాటికిఁ గవిప్రయుక్తము లగుచుండుటచే వాని కతఁడు సాధుత్వమును గల్పించెనని యూహింపనై యున్నది. చింతామణి యన్యదేశ్యము సంగీకరింపకున్నను దరువాతఁ గవిప్రయోగ మగుపడుటచే సధర్వణుఁడు దాని సంగీకరించుటచే సూరిగారంగీకరించుట సముచితమని తోచుచున్నది. కాని వా రల్లు చెప్పలేదు.

15 సూ. 3 :- త్రివిజ్ఞశబ్దాదేవ భవతి 'తెలుఁగు' ఇతి పదమ్. న కారమధ్యకమపి పదం తద్భిన్నమేవేతి వ్యవజహాత ఆచార్య ఆదిసర్వణి. "ఆంధ్రవిషయపురస్థాయై న సతల, జనుమలగును మఱుగు వేశంబు లేక, తెలుతెల్లముగాఁ బ్రజ్ఞుమటతెల్ల, పవని శుద్ధాంధ్రదేశ్యంబులగును గృగుల" "పాలును బెఱుగును నెయ్యిన్, వాలాయము చట్టిబట్టి వంచుఁ బ్రావన్, తోలెక్కుక నీబిడ్డఁడు, జోలిఁ నేనున్న దనఁగ శుద్ధాంధ్ర మగున్." "కేకవ! యాంధ్రులు నానా దేశంబులయందు నిలిచి తెలుఁగువెతతత్త, ద్వేషోక్తులట్లు పలికిన నాశబ్దము లన్యదేశజాంధ్రములయ్యెన్." "నీ. ఆలంబు చివ్వ కయ్యము పోరు బవరంబు దుర మని యొంటరి దొమ్మి కలను! వెలది యింతి పడంతి యెలనాగి చెలి బోటి పొలంతి తొయ్యలి నాతి మెలత నెలఁతి! మేను వేనవి మోవి కాను డెందం బక్కు వీను బుల్లము కేలు వెన్ను నొసలు! వావిరి యేడ్డర వరలుట కొఱ్ఱలుట నలి నొగి మొగి పర్వి నలుపు సొలుపు! గీ. నెల కునక వాక వలవంత నెమ్మి యెఱుకలారజము సోయగము గొనయంబు చిలువ, యెల్లి చెచ్చెర మక్కువ తెల్లమి యనఁదనరు నిటు లన్యదేశజాంధ్రములు కృతుల" "ఆ. తవర రవిరె తవయ రావును ధాకయు, మొదలుగా ద్వితీయములు చతుర్థ! వర్ణములును గల్గవాక్యంబు లన్యదేశ్యములు గాని వైకృతములు గావు" ఇత్యేషకవిః.

వి:- త్రిలింగశబ్దమునకు 'తెలుఁగు, తెనుఁగు' అనునవి తద్భవములని కవిశిరోభూషణము తలంచినది. వీనిని నన్నపార్థుఁడు తన భారతమున నుపయోగించెను. త్రిలింగశబ్ద మర్వాచీన మగుటచే 'తెలుఁగు, తెనుఁగు' అనునవి దేశ్యములేకాని తద్భవములు కావని

కొందఱు పరిశోధకు లనుచున్నారు. నన్నపార్థునిప్రయోగము ననుసరించి సూరిగారు “తెనుఁగునకు వర్ణములు ముప్పదియైదు” (బాలసంజ్ఞ-3.) అని చెప్పిరి. ఇందప్పకవి యన్యదేశ్యములను గుఱించి విపులముగాఁ జెప్పెను. ఆంధ్రదేశమున స్థిరనివాసము గలసకలజనులకును దేటతెల్లముగా నుండుమాటలు శుద్ధాంధ్రములనియు నాంధ్రులు నానాదేశములలో నివసించి చిత్రము లగుతద్దేశోక్తులవలెఁ దెలుఁగుపలుకులను బలికిన నవి యన్యదేశజాంధ్రము లనియుఁ జెప్పెను. ఇవి కాక యన్యదేశ్యము లన్నవి మఱికొన్ని కల వనెను. శుద్ధాంధ్రదేశ్యమునకుఁ జెప్పినలక్షణ మాత్రనికాలమున సరిపడినదేమో కాని నేఁ డాంధ్రదేశ్యమున కాలక్షణము చాలదు. తెలుఁగుదేశమం దొకప్రాంతమందలివ్యవహార మింకొక దేశములోనివారికిఁ దెలియదు. ఒక్కొక్కజాతిభాష కొక్కొక్కరీతియుచ్చారణ ముండును. ఆజాతులు సహజోచ్చారణముతోఁ దెలుఁగుపలుకులను బలికినపుడట్టి వాని నన్యదేశజాంధ్రము లనెను. ఇప్పు డాభేదము నెవ్వరుఁ జెప్పలేదు. తెలుఁగుశబ్దములు దేశ్యములు; తదితరము లన్యదేశ్యము లనుటయు సరికాదు. -తావు-మున్నగువానిలో ద్వితీయచతుర్థాక్షరముల నిల్పుటకు నాధారములు లేవుగదా.

అప్పకవి “సప్తత్రింశదిహ” అనుపాఠము నంగీకరించెను. శకటరేఫముతో ముప్పదియేడువర్ణము లనుట సరికాదు. లఘులఘుభేదము ‘యరలవ’ యనునాల్గువర్ణములకును గలదు. మిగిలినమూడువర్ణములకు వర్ణాంతరత్వకల్పనము లేనపుడు శకటరేఫమునకుమాత్ర ముండుట సమంజసము కాదు గదా! ‘యవ’ అనువర్ణముల లఘులఘుతలకు లిపిభేదము లేదు. రలలకు మాత్రము కలదు. విపిభేదము కలవానిలో ల(ళ) కారము వర్ణమాలలోఁ బరిగణింపఁబడినది. దానివలెనే లిపిభేదము గలశకటరేఫమగుడ వర్ణాంతరముగఁ బరిగణించుట యుచితమే కావున ‘సప్తత్రింశదిహ’ అనుపాఠము సమంజసమే యని యప్పకవి

యూహించినట్లు తోచుచున్నది. ఇదిసరికాదు. వర్ణ సమామ్నాయమునందలి శకారము వర్ణాంతరశకార మగునుగాని యలఘుశకారము కాదు. 'ఈశే' మున్నగుముగ్ధేదమంత్రములలో నున్న శకార మొకటియు, 'గయ్యాళి' 'కు-ళ' మున్నగుద్రావిడపదములలో నున్నది రెండవదియు, బహువచనము పరం బగునపుడు రలడల కాదేమైనది మూడవదియు నని శకారము మూడవిధములుగ నున్నది. ఇందు మూడవదికాక మిగిలినశకారము వర్ణ సమామ్నాయమునందుఁ బరిగ్రహింపఁబడినదని తెలియనగుచున్నది. కాన నప్పకవియభిప్రాయము ననుసరించి శకట రేఫమును వర్ణాంతరముగఁ బరిగణించుట సరికా దనక తప్పదు.

16. సూ. :- ద్వివిధాఽదిదుదేదోఽచో వక్రతమా చాప్యనుస్వారౌ చ.

16. సూ. 1 :- ద్వివిధేతి:- ద్వివిధాః హ్రస్వదీర్ఘభేదేన ద్విప్రకారా అకారాదయః; వక్రతమా చ వికారాకారౌ వక్ష్యమాణసంజ్ఞా వర్ణార్థభేదేన ద్వివిధా వనుస్వారౌ చ ఏతే చతుర్థశ్చ ఆచా.

17. సూ. :- కగచజయుగటడఱతదనపబమయరలవనహళస్తు హల్వర్గః.

17:- 'యరలవసహళస్తు హల్వర్గః' అనుచోటి 'ళ' కార మలఘు శకారమని కొందఱు భావింతురు. అది సరికాదు. ఈ 'ళ' కారము ద్రావిడభాషావర్ణము. నేడు తమిళమున నిది గలదు. మూలద్రావిడ భాషలోనియావర్ణమును నేడు తెనుఁగువారు కొందఱు వింతయక్కట మనుచున్నారు. ఏతద్వర్ణఘటితమూలపదములు కొన్ని 'డ శ' కార రూపముగను, గొన్ని 'ఱ' కారరూపముగను దెనుఁగులో మాఱినవి. కావున నీ 'ళ' కారమును ద్రావిడమూర్ధన్య 'ళ' కారమని వ్యవహరించుచున్నారు. అలఘుశకారము దీనియచ్చారణముతో వ్యవహరింపఁబడుటవలన ద్రావిడమూర్ధన్యమును గూడ నలఘుశకారమనుట తటస్థించినది. కాన నిది వేఱు; అది వేఱని తెలియవలయును.

గ్రంథప్రారంభమునందు వ్యాకరణములలో వర్ణమాలను బరించుట ప్రాచ్యభాషలసంప్రదాయము. స్వరములు, స్వంజనములు, నీరెంటియొక్క కలయిక యని మూడువిధములతో సక్షరము లేర్పడి, వానితోఁ బదములు; వాక్యములు, మహావాక్యములు నేర్పడుచున్నవి. కావున వ్యాకరణమునకు మొదట వర్ణమాలను బరించుట యవసరమే. సంధిసమాసాదికార్యములలో వర్ణలోపవర్ణాగమాదికార్యములు వ్యాకరణమువలన జరుగునుగాన వ్యాకరణజిజ్ఞాసువులకు వర్ణమాలాపరసము తొల్ల నావశ్యకమే. కావునఁ జింతామణియు మొదట వర్ణమాలను బరించినది. వికృతివివేకము చింతామణికి వివరణ మగుటచే నందు వర్ణమాల పరింపఁబడ లేదు.

ఆంధ్రులు కర్ణాటకులు నొక్కలిపినే యాశ్రయించినట్లగపడును. ఈలిపి దేవనాగరినిగాని దానికిఁబూర్వమం దున్న లిపినిగాని యాశ్రయించినదని యూహింపనగును. మనదేశములోని ప్రాకృతభాష లన్నియు నాలిపినే యాశ్రయించినవి. వాని ననుసరించి యాంధ్రకర్ణాటలిపులు నేర్పడినవని యూహింపక తప్పదు.

సంస్కృతప్రాకృతభాషలవలె వానిలిపులును వానిసంప్రదాయములు కొన్నియుఁ దెనుఁగువ్యాకరణములలో నగపడుటవలన వీనిసంబంధము విడఁదీయరాని దైనది. కాఁగా నాంధ్రవ్యాకరణములమొదట సంస్కృతప్రాకృతవర్ణమాలయుఁ దెనుఁగువర్ణమాలతోఁపాటుగాఁ బరింపఁబడుచున్నది. సంస్కృతభాషనుండి తత్సమతద్భవరూపమునఁ దెనుఁగులోనికి శబ్దములు వచ్చినట్లే ప్రాకృతములోనికిని దత్సమతద్భవరూపమునఁ బదములు వచ్చినవి. అవి యటనుండి తెనుఁగులోనికిఁ గొన్ని వచ్చినవి. అట్టివానిపరిజ్ఞానము వానివర్ణ స్వరూపము తెలియనిదే తెలియదుగానఁ దెనుఁగువ్యాకరణము మొదట సంస్కృతప్రాకృతవర్ణములు ముందుఁ జెప్పి పిదపఁ దెనుఁగుభాషా వర్ణములను జెప్పుట

వదిమూడు హల్లులు. మిగిలినవి యచ్చులు. “అచ్చులు-హల్లులు” అనునవి సంస్కృతవ్యాకరణప్రత్యాహారలబ్ధ సంజ్ఞలు. వీనికి ‘స్వరములు, వ్యంజనములు, అని ప్రసిద్ధి,

వర్ణ సమామ్నాయమునందు లఘువులకే పాఠము కాని యలఘువులకు బారములేదు, అట్లు పాఠము చేయుట సంప్రదాయవిరుద్ధము. లఘులఘుభేదము నాల్గువర్ణముల కున్నదిగదా! అట్టిచో రేఫలకారములను లఘులఘువులను వర్ణ సమామ్నాయమునఁ బఠించి, మిగిలినవానిని విడుచుట సరికాదు గదా! వర్ణ సమామ్నాయమునందలిశేకార మలఘులకారము కాదు గద. అది వర్ణాంతరలకారము. కాఁగా నలఘురేఫమును మాత్రము వర్ణాంతరమనుట సరి కాదు. సూరిగారును శేకారమును వర్ణాంతరమని యసందిగ్ధముగ వచించిరి. దీనికిఁ గొందఁ జపవ్యాఖ్య చేసిరి. అది సరికాదు.

18. సూ :- సిద్ధ సాధ్య శ్చానుస్వారః పూర్ణార్థేదతో ద్వివిధః।

హ్రస్వా త్పూర్ణోఽపి భవే దీర్ఘాచ్చే త్థణి ఏవ న జ్ఞేయః॥

18 సూ. 1:- సిద్ధశ్చి:- సిద్ధసాధ్యశ్చానుస్వారః పూర్ణః అర్థశ్చేతి ప్రత్యేకం ద్వివిధః. “కలంగి, చెలంగి, తలంగి, తొలంగి” ఇత్యాదౌ సిద్ధానుస్వారః, అలాక్షణికత్యాత్. ‘రాముఁడు, కృష్ణుఁడు’ ఇత్యాదౌ సాధ్యానుస్వారః, లాక్షణికత్యాత్. సిద్ధ సాధ్యశ్చబిజ్ఞానుస్వారః హ్రస్వా ల్లఘుక్షరా త్పరశ్చే త్పూర్ణోఽపి భవేత్. అపిశబ్దాత్స్వరూపేణాపి స్థితో భవేత్. అర్థానుస్వార ఏవ బిజ్ఞానుస్వారః ‘కలంగి, కలంగి’ ఇత్యాది.

వి:- సిద్ధః-సాధ్యః-చ-అనుస్వారః -పూర్ణార్థభేదతః - ద్వివిధః, హ్రస్వాత్-పూర్ణః-అపి-భవేత్ -దీర్ఘాత్-చేత్ -ఖండః-ఏవ-నః-జ్ఞేయః అనిభేదము. ఈకారికయంతయు నొకటేనూత్రము. సిద్ధసాధ్యభేదముగల పూర్ణార్థానుస్వారముల స్వరూపస్వభావవినియోగము లీనూత్రమునఁ జెప్పఁబడినవి. ‘కలంగి, తలంగి, చెలంగి, తొలంగి’ అనువానియందలియను

స్వారములు సిద్ధములని కవిశిరోభూషణమునఁగలదు. వీనిలోనిపూర్ణాను స్వారములు ‘హ్రస్వా త్పూర్ణోఽపి భవేత్’ అనుచోప్పన సిద్ధించినవగుటచే నవి సాధ్యములేకాని సిద్ధములు కావు. హ్రస్వా ల్లఘుక్షరా త్తని వ్రాయుటచే “హ్రస్వం లఘు” అనుదాన సిద్ధించినలఘు విచట గ్రహింపవలయు నని తెలియుచున్నది. వీనియందలియర్థములు సిద్ధములు, పూర్ణములు సాధ్యములు నగు నని తెలియ వలెను. మఱియు నూత్రమందలి సః అనుదాని కర్ధానుస్వార మని కవిశిరోభూషణముచే నర్థము చేయఁబడి నది. అట్టియర్థమున కాధార మగపడదు. ‘సః’ అనునది తచ్చబ్ధము. పూర్వపరామర్శచే దీనికి బిందువని యే యర్థము చేయనగును. కాఁగా ‘సః’ అనుదానికి ‘అనుస్వారము’ అని యర్థము చెప్పవలెను. హ్రస్వాక్షరముకంటెఁ బరమగుననుస్వారము పూర్ణార్థ రూపములతో నిలుచుననియు, దీర్ఘముకంటెఁ బరమైనయనుస్వారము ఖండరూపమున నే యుండుననియు దాని కర్థము. పూర్ణము ఖండము కానోవును. ఖండము పూర్ణము కాఁజాలదుగదా.

18 సూ. 2 :- దీర్ఘాత్పరశ్చే త్తజ్జి ఏవ న తు పూర్ణః ‘వాఁకతోఁక, వీఁక, పోఁక’ ఇత్యాదయః ‘విందు, ముందు, పొందు, కందు’ ఇత్యాదా కేవలపూర్ణానుస్వారః. వికృతివివేకే తు ‘కొండమ్మి, చెందోప’ ఇత్యాదా వసుస్వారస్య సాధ్యస్యా ధ్విబిస్తుతాయాం ప్రాప్తాయాం “న ఖణ్డః ప్రథమా ధ్యస్యా దైవికృతేఽత్ర కదాపిచ” ఇత్యుక్తమ్. హ్రస్వశబ్దేన హ్రస్వాజస్తో హల్విపక్షిత ఇతి. ఇఁక, ఇంకేత్యాదా న దోష ఇతి శ్లేయమ్. తత్త్రైవ

తృతీయే ప్రథమే పక్షే పర ఏవహి దృశ్యతే

దిస్తు దైవికృతమధ్యేఽత్ర శాన్యపక్షే పరేతు సః॥

వి:- “న ఖణ్డః ప్రథమాధ్యస్యా న్నస్య లోప శ్చ నేష్యతే” అని పాఠాంతరము. పదము మొదటిహ్రస్వముకంటెఁ బరముగ నర్థబిందువుండదు. అట్టియెడ ద్రుతమునకు లోపమునయితము రాదు. ద్రుతకార్యము లగుబిందుసంస్లేషస్వత్వలోపములలోఁబ్రథమహ్రస్వముమీఁద

ఖండబిందు వుండదు; ద్రుతలోపము నుండదు; మిగిలినపూర్ణ బిందు స్వశ్వసంక్లేషములు పదము తొలిహ్రస్వముమీద నుండ నగునని “న ఖణ్డః” అనుదాని కర్థము. వికృతిభాషయందు స్పష్టపథము తృతీయవర్ణములనగా ‘కచచేతవగజజడదబ’ అనునవి పరిమగునపుడే బిందు వగపడుచున్నది. ఇతరవర్ణములు పరిమగునపు డగపడలేదు” అని “తృతీయే” అనుదాని కర్థము. పరుషసరళములు పరిమగునపుడే ద్రుతమునకు బిందురూపము కల్గనగును గాని స్థిరవర్ణములు పరిమగునపు డట్టిమార్పు కల్గదని తాత్పర్యము. ఇట్టి నియమమున్నను భోజరాజీయము నందు ‘కంసాల’ అనియు, నాంధ్రభాషార్థవమున ‘కంసాలి’ అనియుఁ బ్రయోగము లగపడుచున్నవి. ఇట్లు స్థిరపరకబిందువు ప్రాచీనప్రయోగములలో మఱి యెచ్చట నగపడదు. భోజరాజీయములోని యీ పారము కవిప్రయుక్తము కాదనియు “వారు నట్లు చేసినచ్చిట్లుగఁ గను, సాలజాతివాడు చాలగీడు” అని కవిప్రయుక్తమై యుండుననియు వ్యాసం-స-చెప్పుచున్నది. ఆంధ్రభాషార్థవములోని ‘కంసాలి’పదము వ్యావహారికము కానోపును. బాల. సంజ్ఞ. 14, 15, సూత్రములచే నూరిగా రీపై విషయములను గుంగ్రహించినారు.

సిద్ధపూర్ణము, సిద్ధఖండము, సాధ్యపూర్ణము, సాధ్యఖండము ననుభేదములతో నాల్గువిధములుగాఁ దెనుఁగునందు బిందు వ్రాడునని చింతామణి చెప్పినది. అథర్వణాచార్యులుగారు వికృతిపదమధ్యము నందు బిందు వున్నపు డది పరుషసరళవర్ణములకు ముందే యుండును గాని స్థిరవర్ణములకు ముందుండదనియు, బదముతొలిహ్రస్వము మీదఁ బూర్ణబిందు వుండనగునుగాని ఖండబిందు వుండదనియుఁ జెప్పి వివరించినారు. ఈసందర్భమునందలియథర్వణకారిక “న ఖణ్డః ప్రథమాధ్రస్వాద్వైకృతేత్రకదాపిచ” అని కలదు. “న ఖణ్డః ప్రథమాధ్రస్వాన్నస్య లోపశ్చ నేవ్యతే” అని దీనికిఁ బాఠాంతరము కలదు. “అట, ఇఁక, చుడు, శబ్దములందప్ప నుడితొలిహ్రస్వముపై ఖండ

బిందువును ద్రుతంబునకు లోపంబును లేవు” (బాల-సంధి-22 సూ) అను బాలవ్యాకరణసూత్రమునబట్టి సూరిగారికి రెండవపాఠమే లభించినదని తోచుచున్నది. ఈపాఠము సమంజసముగా నగవడుచున్నది. ‘ముంగొంగు-క్రొంబసిండి’ మున్నగువానిలో ‘ముంగొంగు-క్రొంబసిండి’ అనుననిష్ఠరూపములు వారింపబడుటయేగాక ‘కదోయి’ అనుననిష్ఠరూపమును నీపాఠము వారించుచున్నది.

18. సూ. 3 :- అద్యప్రత్యయపి స్థతి త్పంహ తీర్యాదౌ సిద్ధసాద్యభేదవా ననుస్యా⁴ ౭ స్త్యప్. పూర్ణా ర్థభేదా ఏత్ర విశేష ఇతి జ్ఞేయమ్ “దీర్ఘ సంయుక్తాద్యః పూర్ణానుస్వారపూర్వవర్ణశ్చ, ఏతే కరిషః శేషా స్సర్వే లఘుక్షరా ఇతి జ్ఞేయాః” ఇతి శ్లోకో ౭ పు: విపు స్థాకే స్థితః. సంయుక్తాద్యః సంయుక్తవర్ణస్యాద్యో వర్ణః శేషం సుగమమ్.

వి:- “దీర్ఘ”-అనుకారికయపుకవీయములోనిదే యైనను దీని నథర్వణాచార్యులుగారు వివరించుచుండుటచే నిది నన్నయప్రోక్తమని యంగీకరింపకతప్పదు. ఈకారిక ఛందోవిషయకగురులఘువులను నిర్ణయించుచున్నది. ‘దీర్ఘవర్ణము, సంయుక్తవర్ణమునకుముందున్నవర్ణము పూర్ణానుస్వారముతోఁగూడిన వర్ణము గురు వగును. తక్కినది లఘువు’ అనియూకారిక కర్ణము.

18. సూ. 4 :- వికృతి వివేకే :-

“సంయుక్తే సంస్కృతాద్యే స్యా త్సర్వ మాప్త్యపదం లఘు|

భవే దాద్యసమానేఽపి రేఫయోగా త్పదం తథా ||

పదేఽపి చ తథాత్వం స్యా త్క్వచి నైవ సరేఫయోః.”

ఇతి స్థితమ్. ‘రావణుని ద్రోహిః జంపఁగా రాదటయ్య’ ‘నిన్నె ప్రామిమ్మగములెల్ల నెన్నునయ్య’ ఇత్యాది తత్సమసమానే రేఫయోగే పరే పూర్వపదస్య లఘుత్వే ‘శత తాళదిఘ్నప్రాదంబునఁ బడియె’ ఇత్యాది విప్రయోగా ఉదాహరణమ్. ‘అద్రువన్, విద్రువన్’ ఇత్యాదౌ వేషపదేఽపి సంయుక్తే పరే పూర్వవర్ణస్య లఘుత్వమ్. రేఫద్వయ సంయోగే పరే తు న కదాచిదపి లఘుత్వమ్. ‘వెట్టి, మట్టి’ ఇత్యాదిక మత్రోదాహరణమ్.

వి:- 'తత్సమశబ్దాది నున్న సంయుక్తాక్షరము పరమైనపుడు పూర్వముం దున్నయాంధ్రపదముతుదివర్ణము లఘువే యగును, సంయుక్తవర్ణమునకుఁ బూర్వమునం దుండుటచేఁ గలుగవలసిన గౌరవమచటఁ గలుగదు. సిద్ధసమాసమునను రేఫసంయుక్తపూర్వవర్ణము లఘువే యగును' అని యథర్వణవచనమున కర్థము. ఈవిధి - 'ప్ర, హ్ర' అను వర్ణములకుఁ బూర్వమునం దున్నవానికి మాత్రమే పాక్షికముగ వర్తిం చునని వ్యాఖ్యానింపనగును. కొన్ని సమాసపదములలో రేఫసంయోగము పరమం దున్నను లఘువు గురువు కాదని 'పదేపి' చ అనుదాని కర్థము. కొన్నియెడల నట్లు కాదు. రేఫద్విత్వము పరమగునపుడు పూర్వాక్షరము లఘువు కాదు. గురువే యగును. తక్కినరేఫసంయోగము పరమైనపుడు అనఁగా 'పట్రువ', అబ్రము' మున్నగుచోట్ల రేఫసంయోగపూర్వవర్ణము లఘువుగ నే యగపడుచున్నది.

18. సూ. 5 - వృత్తరత్నాకరే పుష్పక్రమ్ - "సానుస్వారో విసర్గాన్తో దీర్ఘో యుక్తపరశ్చ యః | వాపాదాన్తస్త్వసౌ గ్వక్రోజ్జేయోఽన్యో మాత్రికో ల్పః || పాదాదా విహ వర్ణస్య సంయోగః క్రమసంజ్ఞితః పురస్థితేన తేన స్యాల్లముతాపి గురోః క్వచిత్" ఇతి. తద్వ్యాఖ్యానాయాం కనకసభాపతినా ప్రోక్తమ్, వాపాదాన్త ఇతి :- పాదాన్తే యో లఘు స్థివతి సోఽప్య పేక్షాయాం గురు ర్భవతీ త్యర్థః, పాదాదా వితి - ప్రథమపాదే తృతీయపాదే వా య దన్త్యాక్షరం లఘుభూతం యుక్తపరతయా గురుభూతమపి క్వచిదపేక్షాయాం లఘు ర్భవత్యేవేత్యర్థః. "తరుణం సర్వపకాకం నమోదనం పిచ్ఛిలాని చ దధీని, అల్పవయసే నుద్ధరి గ్రామ్యజనో మృష్ట మశ్నూతి" ఇత్యుదాహరణమ్. అత్ర 'నుద్ధరి' ఇతి తృతీయపాదాన్తే య దక్షరం లఘు భూతం తదక్షరం 'గ్రామ్య' ఇతి యుక్తపరతయా గురుభూతమ ప్యపేక్షాయాం లఘు ర్భవతి. ద్వితీయపాదాన్తే చతుర్థపాదాన్తే వా యత్ - 'ని' - 'తి' - ఇత్యక్షర ద్వయం తదపేక్షితత్వా ద్గురుత్వ మేవ ప్రాప్నోతి. అత్రాథే న తాత్పర్య మితి సారా వశ్యాం విశిష్టోక్తమ్. "సర్వాస్వపిచ భాషాను రహయన్తేక్షరే పరే, పూర్వ వర్ణస్య లఘుతా వేష్టా మల్లాదికేఽపి చ" ఇతి.

వి:- “అనుస్వారముతోఁ గూడినదియు, విసర్గంతమగునదియు, సంయుక్తవర్ణము పరమైనదియు నగువర్ణము గురు వగును. పాదాంత్యవర్ణమువికల్పముగ గురువగును. ‘ల’ అని దానిలేఖనము. రెండుమాత్రల కాలములో నది యుచ్చరింపఁబడును. తక్కినది లఘువు. దానిలేఖనము ‘లి’ అని యుండును. ఇది మాత్రాకాలికము. పాదాదియందున్నసంయోగమునకు ‘క్రమము’ అనిపేరు. అది పరమగునపుడు గురువర్ణమును లఘువేయగును” అని వృత్తరత్నాకరమునఁ గలదు. దానివ్యాఖ్యలోఁ గనకసభాపతి యిట్లనెను. ‘పాదాంతమున నున్న లఘువర్ణము కావలయునన్న గురువగును. లఘుభూత మగుప్రథమతృతీయపాదాంత్యవర్ణములు లఘువులైనను యుక్తము, (పాదాదిసంయోగము పరమగునపుడు కావలసియున్నచో గురువగును’ ‘తరుణం’ అనుపద్యమునందలి తృతీయపాదాంతమున నున్న ‘రి’ అను వర్ణము ‘గ్రా’ అను సంయుక్తవర్ణము పరమగుటచే గురువు కావలసియున్నను లఘువేయచట నపేక్షితమగుటచే లఘు వగుచున్నది. తృతీయచతుర్థపాదాంతమున నున్న ‘ని, తి’ అనువర్ణములు గురువు లైనవి. ‘ర, హ’ అనువర్ణముల సంయోగము పరమగునపుడు పూర్వవర్ణము వికల్పముగ లఘువగును’ అని సారావళి విశేషించి చెప్పుచున్నది. ఇది యంతయు సంస్కృతభాషాకవిత్వకు సంబంధించినది. తెనుఁగుకవిత్వమునందునది తెలియవలెను.

సంస్కృతమున అనుస్వారవిసర్గజహ్వమూలీయోపధానీయములనునవి గలవు. తెనుఁగునం దర్ధానుస్వారము కలదు. సంస్కృతమున నకారమకారములచోట బిందువు కల్గును. మకారస్థానమున జనించుననుస్వారము “మోఽనుస్వారః” అని పదాంతముననే కల్గును. నకారస్థానికమగుననుస్వారము - “నస్వాపదాంతస్య ఝలి” - అని పదమధ్యమునను - “వాఽవసానే” - అని పదముచివర వికల్పముగను గల్గును.

తెనుఁగునందు బిందువు పదాంతమునందలి సకారమునకే కల్గును. కాని 'రక్షింపఁగలఁడు' మున్నగుచోటఁ బదచుద్యమునను సగపడుచున్నదని కొందఁ ఁందురు.

బాలవ్యాకరణము చింతామణి చొప్పున సంస్కృతప్రాకృతము లకును దెనుఁగునకును వర్ణములను జెప్పియుండఁగ - 'అంధభాషకు వర్ణంబు లేఁబడియెను' - అని ప్రాథవ్యాకరణము చెప్పినది. దీనిచేఁ దత్సను తద్భవ దేశ్యాత్మక మగుదాని నాంధభాష యనియు, దద్భవ దేశ్యాత్మకమగుభాషను దెనుఁగనియు వ్యవహరింపవలయునని తలఁచి నట్లు తెలియుచున్నది. 'ఎఱచేజే' అనువానిని సంస్కృతభాషావర్ణము లతో జోడించినచో 5వ వర్ణము లగుచున్నవి. దీని కాధారమేమో!

19. సూ:- లఘవోఽలఘవశ్చేతి ద్వేధాన్తస్థా నిదన్తి శాస్తారః ।

అన్యేఽన్యవ్యాకరణస్పష్టా రన్త్రగృహ్యతే ద్వివిధః॥

19. లఘవోఽలఘవశ్చేతి:- శాస్తారః వ్యాకరణశాస్త్రకర్తారః, అన్తస్థాన్ యరల వాన్ లఘవః అలఘవ శ్చేతి ద్వేధా విదన్తి జానన్తి. వర్ణానాం గురుత్వం లఘుత్వ భోచ్చార్ణవ గౌరవేణ తల్లాఘవేన చ నిర్ధృతి.

వి:- లఘవః - అలఘవః - చ - ఇతి - ద్వేధా - అన్తస్థాన్ విదన్తి - శాస్తారః - అన్యే - అన్యవ్యాకరణస్పష్టాః - రః - తు అత్ర - గృహ్యతే - ద్వివిధః అని ఛేదము. 'యరలవ' అనువర్ణములు లఘులఘుభేదముచే రెండువిధములని వ్యాకరణశాస్త్రజ్ఞులనుచున్నారు. గురుత్వము లఘుత్వము ననునవి వర్ణోచ్చార్ణవభేదముచేఁ గల్గును.

19. సూ. 2:- నన్వేతేషాం వర్ణానాం లఘుత్వం గురుత్వం కుత్ర ప్రసిద్ధమ్ త్యాశ్చక్రాహ. అన్యేఽన్య ఇతి:- అన్యేరేఫవ్యతిక్తా యవలా అన్యవ్యాకరణస్పష్టాః లఘు లఘుభేదా వాన్యవ్యాకరణవ్యతిక్త సంస్కృతప్రాకృతవ్యాకరణస్పష్టాః. తథాపి :- "వ్యోర్లఘుప్రయత్నైరకాకృతాయనస్య" ఇతిపాణినియవ్యాకరణముత్రే యవయోర్లఘులఘుభేదేన ద్వివిధ్యం స్పష్టమ్. యస్యోచ్చార్ణవే జిహ్వగ్రాపాగ్రమధ్యమాలా

వాంఛైతిత్యం స అఘూచ్చారణః, యస్యాచారణే తేషా మతైతిత్యం స గురూచ్చారణ ఇతి రాధాస్తాః.

వి:— ‘యరలవ’ అనువాని కంతస్థములని పేరు. లఘ్వలఘుభేద ముచే నివి రెండువిధములు. ఉచ్చారణము ననుసరించి వీని కీభేదము కల్గుచున్నది. ఏవర్ణము నుచ్చరించుటలో నాలుకయొక్క చివరదానిసమీపభాగమున వాద్యములములు శిథిలమగునో యావర్ణము లఘువనియు, నట్టిశిథిలత లేకున్నచో నట్టిది యలఘువనియుఁ జెప్పఁబడినది. వీనిలో ‘యవ’ లకు సంస్కృతముననే లఘ్వలఘుభేదము కలదు. ఇది తెనుఁగునను గలదు.

సంస్కృతప్రాకృతాంధ్రములు మూఁటియందును—య,ల,వ—అను వర్ణములకు లఘ్వలఘుభేదము గలదు. ఈభేద ముచ్చారణగౌరవలాఘువములచే నేర్పడును. కావుననే వర్ణసమామ్నాయమున నివి వేఱువేఱు వర్ణములుగఁ బరింపఁబడలేదు. రేఫమున కీద్వైవిధ్యము తెనుఁగుననే కలదు. సంస్కృతప్రాకృతములలో లేదు. కావున రేఫమున కలఘూచ్చారణము ద్రావిడభాషలలోనే కలిగినదని యూహింపవలయును. మూలద్రావిడభాషలో నొకవింతయక్కఱ మున్నదనియు, నది—ఉ—ళ—అను వర్ణముల యుచ్చారణముతో వివిధద్రావిడభాషలలోను నిల్చినదనియు, చోడ—చోళ—చోఱ అనురీతిని దెనుఁగునందుఁగూడ నావర్ణము మాఱినదనియు విమర్శకు లనుచున్నారు. కావుననే రేఫడ కారములతోపాటు —ళ— కారమును మూర్ధస్థానిక మగుచున్నది. ఇది ద్రావిడమూర్ధస్థళకారము. దీనియాకృతినే యగవడుచున్నను నలఘుళకారము వేఱు. అది దంతస్థానికము. వీని నిట్లు వివేచింపవలెను.

19. సూ. 3 :- అస్య ద్వైవిధ్యం “లోళః” — ఇతి వాల్మీకీయనూత్రే స్ఫుటమ్. రస్తు రేఫస్తు అత్రై వాన్ద్యవ్యాకరణే ద్వివిధః లఘ్వలఘుభేదేన గృహ్యతే. అన్యవ్యాకరణసప్తయవలానాం ద్వైవిధ్య మత్రాప్యజ్ఞి. రేఫస్య ద్వైవిధ్య స్త్యత్రైవ గృహ్యతే. గనడడవాన్యు రితి నూత్రేణ పస్య యో పకార స్సోఽత్ర లఘువకారః

స చ 'అతఁడు పలికె' నిత్యాదౌ స్ఫుటః. యశ్రుతి మార్యా ఇతి నూత్రేణోక్తౌ
లఘుయకారః. స చ మేనయ త్త ఇత్యాదౌ స్పష్టః. 'బెళుకుంజాపులు, తళుకుం
గజ్జలు, పొలఁతి, చెలువ' ఇత్యాదౌ లస్య ద్వైవిధ్యమ్.

వి:- లకారమునకు ద్వైవిధ్యము "లోళః" అని వాల్మీకిముని
వ్రాసిన ప్రాకృతవ్యాకరణసూత్రమున స్పష్టపఱుపఁబడినది. రేఫ
మీ తెలుఁగువ్యాకరణమున మాత్రము "ర స్వత్ర గృహ్యతే ద్వైవిధః"
అనుచింతామణిచే ద్వైవిధ్యము నొందుచున్నది. "గనడదవా స్పృశః"
అనుసూత్రముచే 'ప' కారమునకు వచ్చువకారము లఘువకారము.
'అతఁడు పలికెన్ (అతఁడు+పలికెన్)' మున్నగుచోట్ల స్పష్టమగుచున్నది.
"యశ్రుతిమార్యా" అనుసూత్రముచే జెప్పఁబడినయంకారము లఘువు.
అది మేనయ త్త (మేన+అత్త) మున్నగునెడ స్పష్టము. బెళుకుంజా
పులు, తళుకుం జెక్కులు, పొలఁతి, చెలువ మున్నగుచోట్ల లకారమునకు
ద్వైవిధత్వము మూలమునఁ గలదు. ఇది సరికాదు, 'తళుకు' మున్నగు
చోట్ల నున్న 'ళ' కారము ద్రావిడమూర్ధన్యము. బహుత్వమున రల
డల కాదేశ మైనదే యలఘులకారముగదా!

19. సూ. 4 :- "మెఱుంగు, మఱుంగు, కరుగు, పొరుగు" ఇత్యాదిషు రేఫస్య
ద్వైవిధ్యం రూఢమ్. తచ్చ తద్వివేచకగ్రన్థా దవగ న్నవ్యమ్. కుత్రచి జ్ఞేయైవ గురు
త్వం లఘుత్వం చాప్యస్తి.

"లఘుర్భవే ద్గురుః కుత్రచి ద్గురుశ్చ లఘు స్తథా ।

ఉచ్చారణస్య కల్పిత్యాన్నిదానం తత్ర సద్వివచః॥

ఇత్యధర్వణవచనాత్, - 'పరమాత్మపదములఁ దొరఁగి పొరెడునేటిరెరగలపై లీల
దాటి దాటి' 'పొగడమ్రాశులమొదలను బువ్వరసము, తొఱఁగి నెత్తావియందున
నెఱయ నొప్పె' ఇతి సృసింహపురాణే ప్రయోగః. ఏవం తత్రతత్ర నుక విప్రబద్ధేషు
ద్వైరూప్యం ద్రప్తవ్యమ్.

వి:- 'మెఱుంగు, కరుగు' మున్నగుచోట్ల రేఫమునకు ద్వైవి
ధ్యము. 'ఒక్కశబ్దములో నున్న రేఫము లఘువుగను గురువుగను నుండ

నగును. ఉచ్చారణము మానవకల్పిత మగుటవలన నొకశబ్దములో నున్న రేఫ మొకచో గురువుగను వేటొకచో లఘువుగను నుండనగును' అనియధర్వణవచనము చెప్పినది. దీనికి నృసింహపురాణ ముదాహరింపబడినది. ఇట్లే యచ్చటచ్చటఁ బ్రబంధములలో ద్వైరూప్య మున్నదని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. కాని 'నెరయ' అనుదానిలో రేఫము లఘువే యన్నచో బాధ యేమియు లేదుగదా!

ఒక్కశబ్దమునందలిరేఫమును గురువుగను లఘువుగను బ్రయోగించుట సరికాదు. రేఫశకటరేఫములనుగుఱించి యీవఱకుఁ బలువురు లాక్షణికులు పరిశ్రమకావించియున్నారు. వారు పరిశ్రమించి వ్రాసిన గ్రంథములకు మూల మధర్వణకారికలే. అధర్వణకారికలకు నన్నపారు నియొక్కయుఁ దత్సమకాలికులయొక్కయుఁ బ్రయోగము లాధారములు. కాలము గడువఁగా నానియమములు సరిగఁబాటింపబడిన ట్లగపడదు. 'రేఫవ్యతిరక్తములగు యవలలకు లఘ్వలఘువుల విధర్మత లేదుగాని రేఫములకుమాత్రము విధర్మత నిత్యము' అని "నాన్యేషాం వై ధర్మ్యం లఘ్వలఘూనాం రయోస్తు నిత్యం స్యాత్" అని చింతామణి చెప్పినది. ఈనియమము కాలక్రమమున సరిగఁ బాటింపబడిన ట్లగపడదు. కాని రెండధములు గలపద మొకట లఘువు నొకట నలఘువు కానొప్పును. కావుననే యొక్కశబ్దములోనిరేఫము రెండురకములుగఁ బ్రయోగించుట తటస్థించిన దని తోచుచున్నది. ఒక్కయర్థముననే యట్లుండరాదు. అయినను గవిప్రయోగము లట్లు కలవని కవిశిరోభూషణ ముదాహరించినది.

క్రియాస్తే చాన్యవర్ణే చ లఘురేఫాః ప్రకీర్తితాః |
ద్వివిధా దిదుత శ్చ స్య రియవౌ చ కగౌ తథా ||
చజౌ పజౌ తదౌ వర్ణౌ సమనా అససంయుతాః |
ఏతే ద్వితీయసంయుక్తా రేఫాః స్యత్ర తు సమ్మతాః ||
లఘు ర్నాస్తి జకార స్యాలఘు స్సస్య కిదాపి చ |

రేఫములే ప్రయుక్తములై యున్నవని చెప్పబడుచున్నది. నన్నపార్థుని భారతభాగమునం దట్లే ప్రయుక్తములై యున్నవని తాత్పర్యము. 'చొచ్చిరి, నుట్టితిరి, పూజించిరి, వాగు, మీరు, వీరు, తారు, నృపాలురు, వేల్పులార' మొదలగునవి లఘురేఫముల కుదాహరణలు. 'హస్త దీర్ఘములగు—అక్షిణి—అనువర్ణములును—కగచజవతదననువ—అనునవి హలంతరసంయుక్తరేఫములు పరమందు లేవివైనపుడురేఫఋకారములలో నేదేవి బరమందుఁ గలది కానోవును. మిగిలినచోటులందు లఘురేఫములే యుండును. జకారఃస.నకః బిసప లఘురేఫము లేదు. సకారమునకుఁ దరువాత సలఘురేఫము లేదు. ఈయియములు నన్నపార్థుని భారతగ్రంథమునందలియతిప్రాసప్రయోగములకే పరిమితములు. ఈ విషయములు వైయాకరణపారిజాతమునందు సవిస్తరముగ వివరింపబడినవి. కావున నన్నయేతరకవిప్రయోగములలో నీనియము వ్యత్యయముగా నగపడిన నది ప్రాచీనకవిసమ్మతము కాదు. అనఁగా 'రఋ' అనునవి యొకదానిచోట మఱియొకటి నిలువవచ్చు ననుదాని కుచ్చారణము కవికల్పితమగుటయే కారణము. వానినిర్ణయమునకు మహాకవి ప్రయోగ మాధారము.

తరుపర్వతాగ్నివాచకము లగుతెలుఁగుశబ్దములలోని రేఫములు లఘువులే యని కొందఁ టనుచున్నారు. 'ఉసిరిక, నేరేడు, తరిగొండ, ఎరగలి' మొదలగునవి యుదాహరణములు. మఱికొందఁ టు తిర్యగ్వాచకములును ద్రుణవాచకములును లఘురేఫయుతములే యనుచున్నారు. 'తగరు, అగురు, పూరి' మొదలగునవి. ఇంకను మఱికొందఁ టు వ్యోమసాదృశ్యవాచకములలోని రేఫములు లఘురేఫము లనుచున్నారు. 'ఉప్పరము, సరి, దొరి, కరణి' మొదలగునవి. ద్విత్వాక్షరములు లఘువులు కానేరవు. 'ఇట్టి, తోట్టి, మట్టి, గొట్టి' మొ. ఇంకనుగొందఁ టునుస్వారబాణధ్రుమరవాచకశబ్దములలో లఘురేఫము లుండునని చెప్పుచున్నారు. అరసున్న, జిరా, బరిగోల, మొగరంబము, మరుసల్లె' మొ. ఇట్లే యిం

కను మఱికోందఱు సింహపాదానుస్వారకాశత్పణవాచకశబ్దములలో నలఘురేఫము లుండునని చెప్పచున్నారు. 'తెలునోటిమెకము, అఱ కాలు, అఱనున్న, నెఱనున్న, తెల్లు' మొ. ఈ రేఫఱకారములు పండి తులయుచ్చారణభేదమువలనఁ బ్రయోగములనుబట్టి తెలియఁదగియు న్నవి. ఈరేఫఱకారములు యధాస్వరూపముగాఁ బ్రయోగార్హము లగును. గ్రామమనుష్యాదులనామములు కవిప్రయోగసిద్ధములు కాన పుడు రేఫములుగ నే గ్రహింపవలయును. ఱకారముగా నిశ్చయించుకవి ప్రయోగము లభింపనపుడు రేఫముగ నే తెలియనగును గాని శకటము నుగా నూహింపరాదని తాత్పర్యము.

ఈకవిశిరోభూషణవిషయమును సూరిగారు (బాల. సంజ్ఞ-18సూ. ప్రకీర్ణము 24 సూ.) రెండుసూత్రములచే వివరించిరి. అప్పటికి సనుస రించి కవిశిరోభూషణము లఘులఘురేఫలకారములను వర్ణసమామ్నాయమునఁ బరిచెను. సూరిగా రా విషయము నంగీకరింపలేదు. శకట రేఫ మలఘురేఫమని చెప్పి యిది దేశ్యమున మాత్రమే యుండు ననియుఁ దత్సమతద్భవములయందుండుదనియు వచించిరి. బహుత్వమున రలడవర్ణముల కాదేశముగా వచ్చినది యలఘుశకాం మనియు, వర్ణసమామ్నాయమునఁ బరింపఁబడినది వర్ణాంతరళకారమనియు వచించిరి. వకారము పకారమున కాదేశమైనపుడే లఘు వగునని చెప్పెను. కాని యది సరికాదని వై. పారిజాతము చెప్పినది. 'అసౌ+అదిత్యః= అసావాదిత్యః' మున్నగువకారము లఘువని చెప్పఁబడినట్లే 'రవుతు. చివురు, గెలువన్' మున్నగురీతివకారమును లఘువకార మనుట స యుక్తికముగ నుండునని వ్యా. సం. స. వచించినది.

శకటరేఫము తత్సమతద్భవములయందు లేదని యప్పకవియుఁ దదనుసారముగ సూరియుఁ జెప్పియున్నను బ్రాథవ్యాకర్త-తద్భవము లందును నలఘురేఫము గలదు' (ప్రాథ-సంజ్ఞ-9 సూ) అని వచించెను.

సన్నయాథర్వణుల కీవిషయము సమ్యక్తము కాకున్నను గవిశిరోభూషణము తద్భవములలో శకట ముండవచ్చునని చెప్పినది.

“కఱకంతా క్షమియింపుము” అనునన్న పార్శ్వనిప్రయోగమునందు మిశ్రబహువ్రీహి చేయఁబడినది. అది మహాకవిప్రయోగమగుటచే నట్టివిప్రయోగార్హములని యథర్వణాశయము గోచరించుచున్నది. “అనియమాద్ధ్రామ్యం హి యత్త్వప్రభంశః” అని చింతామణి చెప్పినది. కావున నిది యప్రభంశగ్రామ్య మగును. బాలవ్యాకరణ మిట్లే భావించినట్లు “ఆర్యవ్యవహారంబులదృష్టంబు గ్రాహ్యంబు” అనువచనమునుబట్టి తెలియుచున్నది. త్రిలింగలక్షణ శేష మీయభిప్రాయము నంగీకరింపక “కఱకంతుడు బహువ్రీహి” అని సూత్రించి, “గరకంత (గర కంఠే యస్య సః) అనుదాని వికృతి” యనిచెప్పెను. అపుడు సనాంధ్రవర్ణయుక్తతయను నప్రభంశత దానియందు నిలిచియే యున్నదిగదా !

‘గరకంతః’ అనుదాని తద్భవరూపము ‘కఱకంటు’ అని యగుననియు దానిసంబోధనము ‘కఱకంటా’ అనురీతిని సన్నపార్శ్వఁడు ప్రయోగించెననియు వ్యా.సం.స. చెప్పినది. ఇందలి ‘త’ కారము ప్రాసనిబద్ధమై దొఱకినపుడే కాని దీని సనింద్యగ్రామ్య మనుట కవకాశము లేదని యభిప్రాయము తేలుచున్నది. లాక్షణికు లందఱు మిశ్రబహువ్రీహిని మిశ్రద్వంద్వమును నిరసించియున్నారు. త్రిలింగలక్షణ శేషాభిప్రాయము చొప్పున సనాంధ్రవర్ణమగు ‘త’ కారము తద్భవమునం దుండునని యంగీకరింపవలసి వచ్చుచున్నది. కాన, వ్యా.సం.స. చెప్పినయభిప్రాయము సమంజసమని తోచుచున్నది.

‘కఱ’ శబ్దమునకు ‘కంత’ అనుదానితో సమాసముచేయుట సరికాదనియు నది సన్నపార్శ్వప్రయుక్తము కావున నది యనింద్యగ్రామ్యమనియుఁ జిన్నయసూరిమున్నగువారియభిప్రాయము. “కఱకంతముఖా హితాః” అనునథర్వణవచనమునుబట్టి యది “మిశ్రబహువ్రీహి”

యని కవిశిరోభూషణమును, “అదియట్లుగుట దుర్లుభము” అపేత్రిలింగ
లక్షణశేషమును జెప్పినవి. ప్రాథవ్యాకరణము తద్భవములలో శకట
రేఫము సంగీకరించి “కటకంఠుడు” అని యదాహరించినది. అధ్యక్షుని
పాఠము - కటకంఠుముఖ హితాః - అని యుండనోపుననియు నపుక
సామాసికగ్రామ్యత తొలంగుననియు యవాంధ్రవర్ణయుక్తతాదోషము
వ్యాసం.స. చెప్పుచున్నది.

ఇందు ‘ప్ర. కంఠః-వి. కంఠము. కటశబ్దమునకు - కంఠము-అను
దానితో బహువ్రీహిసమాసముచేయఁగా - కటకంఠు - అనుగూఢము
సిద్ధించుననియు వ్యాసం.స. అభిప్రాయము.

“కటకంఠాక్షమియింపుము” మున్నగునన్నయాదిప్రయోగములలో
కటకంఠా-అనుగూఢమే ప్రయుక్తమైనను లేఖకపాఠకులయజాగరూకత
వలన సందు తకారము ప్రవేశించియుండునని వ్యాసం.స. వివరించినది.
ఇది గయుక్తికముగా నున్నది కాన గమించితమే యగును.

20. సూ.- అద్యః క్రియాను భూతార్థద్యోతన మాద్యగం వినా సర్వః.

20. సూ. 1 :- క్రియాను భూతార్థప్రకాశకం నామాద్యగచ్చ యకారం వినా
యః అత్ అకారవాన్భవతి; తయో స్త్యేత్వ మిత్వర్థః; “యెవ్వడు, యెప్పుడు, చని
యెన్-కనియెన్” ఇత్యాద్యదాహరణమ్. తిత్ర క్రియానాం “క్యాభూతయోః
క్రియా స్త్యేత్” ఇతీత్వమ్, “వర్ణాగమో విశేషః” ఇతి యత్వమ్, “ప్రథమైః పైః
దృశేచ్ఛ భూతార్థే-ఇతి ఎత్వమ్.

విః- అత్ - యః- క్రియాను భూతార్థద్యోతనం - ఆద్యగం
వినా-సర్వః - అని ఛేదము. ‘యెవఁడు’ మున్నగుపదములలో మొదట
యకార ముండుననియు, నది ఎత్వముతోఁ గూడి యుండుననియు,
మఱియు భూతార్థక్రియలలో మధ్యభాగమున నెత్వవిశేష్ట మగు
యకారముండుననియుఁ దెనుఁగుపదములలోని మిగిలినపదాదిపదమధ్య
యకారము లెత్వముతోఁగాక, ఎత్వముతోఁగూడియుండుననియు

త్రమున కర్థము, తెనుగుపదములలోఁ బదాదియకారమును, భూత క్రియలమధ్యయకారము నెత్వముతోఁ గూడియుండునని తాత్పర్యము, 'యెవ్వఁడు, 'యెప్పుడు, చనియెను, కనియెను' మున్నగునవి యుదాహృతులు. ఈక్రియలలో 'చను+తి, కను+తి' అనియుండఁగా నిచట "క్వాభూతయోక్రియాంతస్యేత్" అనునూత్రముచే నిత్వము క్రియాంతమునకు వచ్చునని మూలమునఁ గలదు. కాని దేశ్యక్రియలలో నానూత్రము వ ర్తిల్లదు. కాన "ఇత్యాదృభూతబహుత్వేతు దేశ్యే తూభయతో భవేత్" అని ఇత్వము కలిగి 'కను+ఇ+తి, చను+ఇ+తి' అనియగును. "డుడ్వాదివర్ణేభూతాథేచాపి తస్యైదృభవే త్పదా" అని 'తి' ప్రత్యయమున కెత్వనూకల్లును. "యస్యాద్దేశ్యక్రియాన్యైతు భూత ఏకత్వవాచకః" అని యత్వమును జేయఁగా కనియెన్. చనియెన్, మున్నగురూపములు సిద్ధించును. దేశ్యక్రియలను జింతామణిసూత్రముల చేతసాధింపరాదు, ఆవిషయమును జింతామణి "అత్వాదితత్పమా నామివదేశ్యానాం క్రియాపదానాఞ్చ, వర్ణాగమో విశేషః పురుషేష్య రేషు చాపివచనేషు" అనుకారికచేత స్పష్టపఱచినది.

20. నూ. 2 :- 'చ నెన్, వి నెన్' ఇత్యాదిప్రయోగోపి ప్రబంధేషు వర్తతే. తత్ర "ఏదంతా చ నామ్న మన్యతరస్యా మియాంతానామ్" ఇతి సూత్రం న ప్రవర్తతే. నామ్న మితి నామూత్రస్యైవ గ్రహణాత్. కీస్తు వికృతివివేకనూత్రేణ తన్ని ర్వాహః "యస్యాద్దేశ్యక్రియాన్యైతు భూతఏకత్వవాచకః" ఇతి యః. "ఇత్యాది దృభూతబహుత్వేపి దేశ్యే తూభయతో భవేత్" ఇతిత్వమ్. డుడ్వాదివర్ణే భూతాథే చాపి తస్యైదృభవే త్పదా" ఇతి ఏత్వమ్. 'చనియెన్, కనియెన్, వినియెన్' ఇత్యాది. "ఇయాంతా స్సాధప శ్చబ్దాః క్వచి దేదంతాపి నా" ఇతి నా ఏత్వమ్. "అచోఽచి కుక్రచ్చిల్లోపో బహుళం స్యాత్ప్రయోగః" ఇతికార లోపః 'చ నెన్' ఇత్యాది.

వి:- చింతామణి 'చ నెన్' మున్నగు రూపములను సాధింపలేదు. కావున నే వికృతివివేకము వానిని సాధించినది. క్రియాపరిచ్ఛేదముసంధు

వానిం దిలకింప నగును. 'చనియెన్' అనునపుడు 'ఒకప్పుడు కొన్ని నామముల 'ఇయ' అనుదాని కేదంతత్వము వికల్పముగా నగును. అనుచో పైన నెత్వము రాదు, దానిచే నామములకే వచ్చును. "దేశ్యక్రియాంతమున భూతపకత్వవాచకమైన యకారము వచ్చును" అని 'కను+య్' అని యకారము 'భూతబహుత్వమున-ఇ-అనునది తత్సమక్రియలకు వచ్చును. దేశ్యమునందైన నేకబహువచనములయందు నగుచు' అని - యథర్వాణుడు, కని+య్ అని యుండగా. 'డుడిమున్నగువర్ణములు పరమగునపుడును భూతార్థమందును యకారమున కెత్వము వచ్చును, అని కనియెన్ అని యగును. 'ఇయాంతశబ్దములు సాధువులే; క్వాచిత్కముగ నేదంతము లును సాధువులే' అనుచోప్పున 'కనెన్' కనియెన్' అని రూపద్వయ మధర్వణవచనములచే సిద్ధించునని కవిశిరోభూషణము వ్రాసినది. వికృతివివేకము చింతామణికి వివరణము కానఁ జింతామణిచే సాధింపఁబడక మహాకవిప్రయుక్తము లై నవానిని వికృతివివేకము సాధించును. చింతామణి వికృతివివేకములకుఁ గలయీ యాశంబంధము గురుతింప నందునఁ గవిశిరోభూషణ మిట్లు వ్రాసినదని తోచుచున్నది.

20. సూ. 3:- అత్రేయం చింతా - వాఁ డెవ్వఁడు - ఇత్యాదౌ సర్వత్రా జంశన సంధిశ్రవణాత్ - 'ఎవ్వనివాకిట నిభమదపంకంబు' - ఇత్యాదౌ ఎకారం ప్రత్యేవ ఇకారవశేః ప్రయుక్తత్యా త్రయోజనాభావాచ్చ ఆద్యగయకారస్య ప్రాణ్యంశోఽనుపపన్న ఇతి తత్త్వేగో వక్తవ్యః. వికృతివివేకేఽపి శ్రీవిమలే ప్రాణ్యంశత్యాగ ఏన విహితః—

“వికృత్యాది గతోయోఽత్ర స్యా చ్ఛబ్దాంతరయోగతః
ప్రాణమాత్రావశేష స్యాద్దత్ర శ్రీవిసమ్మలే.”

వి:- వాడు ఎవ్వఁడు - అనునపుడు - ఎవ్వఁడు - అనుదాని మొదట నచ్చే యున్నది కాని హ ల్లగపడనందునను, ఎకారమున కికారమువలీ వేయఁబడుచుండుటచేతను, బదాదిని యకార మున్నదని యంగీకరించుటవలనఁ బ్రయోజనము లేకుండుటచేతను బదాదిని

యకార మున్నదని యంగీకరించుట సరికాదని యూహింపనగునని చెప్పి కవిశిరోభూషణము వికృతివివేకమును దాని కాధారముగాఁ జూపుచున్నది — వికృతిపదాదినున్న యకారము పూర్వశబ్దముతో సంధించునపుడు యకారమునందలి స్వరముమాత్రమే మిగులును — అను నీవిషయము శ్రీకవికి నమ్మతము — అని వికృతివివేకకారిక కర్థము. — సర్వత్రాజ్యత్కార్యం యస్య ద్రుతప్రకృతికేభ్యః = ద్రుతప్రకృతికములకంటెఁ బరమైన పదాదియకారమున కజ్యద్భావము కల్గును — అని చింతామణి చెప్పియుండఁగా వాడు + యెవ్వడు — మున్నగుచోట్ల సయితము పదాదియకారమున కజ్యద్భావము వచ్చునని వికృతివివేకము వివరించినది. దానిని దనమతమున కనుకూలముగాఁ గవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించుట సరికాదు. శ్రీకవియనఁగా నన్నపార్వ్యుడే యని కొందఱు పెద్దలు చెప్పుచున్నారు. తమిళమున — యాన్ = ఎవ్వడు — అనుచోట నేటికిని యకారమే విసంబదుచున్నది. తమిళము తెలుఁగును సోదరభాషలు. కానఁదెనుఁగునను బదాదియకారము ద్రావిడ భాషాసహజ మని చెప్పనగును.

20. నూ. 4 :- శబ్దకాసనస్యాపి హలంశత్యాగో ౭ భివత్పదే సర్వత్రాజ్యత్కార్యమితి పూర్వనూత్రేణ లుక్స్సంక్షేపయోః ప్రాప్తయోః - లుక్స్సంక్షేపా నాచి ద్రుతస్య - ఇతి నూత్రేణ విహిత మచి లుక్స్సంక్షేపా భావలక్షణం ద్రుతప్రకృత్యుపరిధి తస్య యస్యాతిదిశ్యతే. అచి లుక్స్సంక్షేపాభావే ద్రుతస్యాచా సహ నిత్యసంబంధః ఊహ్యః. స చాత్రాపి ప్రాప్త ఏవ. సోఽప్యత్ర ప్రాణ్యంశత్యాగమంతరా న సిద్ధ్యతీతి - 'వారల కెగ్గుచేసినఁ జెడు నిమాముం బరంబు' - ఇత్యాదితత్ప్రయోగ శ్చాత్ర మానమ్.

వి:- 'వారల కెగ్గు, రాముఁ డెవఁడు' ఇత్యాదులయందు-యెగ్గు-యెవఁడు-అని పదాదిని యకారమున్నను-సర్వత్రాజ్యత్కార్యమ్-అని యకారమున కజ్యద్భావము కల్గి వారలకున్ + ఎగ్గు-అనికాఁగా-అనాదిషు విభక్తి ఘాతో వా-అని సంధిచేయఁగ-'వారల కెగ్గు, వారలకు నెగ్గు' అని రూపద్వయము సిద్ధించినది. రాముఁడు + యెవఁడు-అను

నపుడు-వికృత్యాది గతో యోఽత్ర-అని యకారహలంశము లోపించి -సంధి ర్నాచోఽచ్యుతః - అని సంధిచేయఁగా - రాముఁ డెవఁడు - అని యగుచున్నది. పైచింతామణి వికృతివివేక కారికలను గవిశిరో భూషణము తనయభిమతము చొప్పున నన్వయించినది. సర్వత్రాజ్ఞత్ - అనుటచే శబ్దశాసనునకును హలంశత్యాగము - యెవ్వఁడు - మున్నగుచోట్ల నిష్టమే యనుచున్నది. ఇది సరికాదు. నన్నియార్థార్థాని లిద్దఱును సంధిసమయముననే పదాదియకారమునకు హలంశ త్యాగము సంగీకరించిరి. మఱియొకచోఁ గాదు.

‘సర్వత్రాజ్ఞత్యాగ-ర్యం’ “వికృత్యాదిగతో యోఽత్ర” అని చింతామణి “వికృతివివేకములు పదాదిని ‘య’కార మున్నదని యంగీకరించినవి. ద్రుతప్రకృతికములకుఁ బదప వచ్చివదాది యకారమునకు మాత్రమే యజ్ఞద్భావము వచ్చునని చింతామణి వచించినది. ‘రాముఁడు+యెవఁడు’ మున్నగుచోట్లఁ బదాంతరయోగమునందును యకార మజ్ఞద్భావమునొందునని పీకృతివివేకము చెప్పినది. ఇం దొక దాని నొకటి సమర్థించుచున్నవి. నన్నపార్థ్యుఁడు ద్రుతప్రకృతికముల మీఁదిపదాదియకారము ప్రాణమాత్రావశేషముగునని చెప్పఁగా వికృతి వివేకము పదాదియకారమునకు శబ్దాంతరయోగమునం దంతలను ప్రాణమాత్రావశేషత సంభవించునని వచించినది. చింతామణికి వివగ ణముగా వ్రాయఁబడిన వికృతివివేక కారికను గవిశిరోభూషణము నేఱు విధముగా సమన్వయించి ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతము, ప్రాచీనసంప్ర దాయసమ్మతమునగు పదాదియకారమును ద్రోసిపుచ్చుటకపపారిము లతో నిండినయప్పకవీయపాఠము సంగీకరించినది. చింతామణికి వికృతి వివేకము వివరణగ్రంథమైనను నావిషయమును బాఠకులు తలంపకుండు టకై యీరీతిసమన్వయము నాతఁ డాశ్రయించిన ట్లుహింపనగు చున్నది.

20. నూ. 5 :- అద్యపి - పోయెదన్ - ఇత్యాదితద్ధర్మక్రియా గతస్య - పయ్యోద - ఇత్యాదిశబ్దస్థితస్యాపి అన్యైత్యమేవ. తథాఽసి తత్తైత్వసక్త్యాహం మూలసూత్ర మిదమితి మన్తస్యమ్. తత్త్వబద్ధే - పోయెద ఇత్యాదిపదప్రయోగః స్ఫుట ఏవ. అధర్వణాగ్రానేతు - పోయెదన్ - ఇత్యాదా - భావిక్రియాను యస్య స్యా దేస్య మేవ ప్రయోగః - ఇతి భావిక్రియావ్యవహారేణ ఏత్వం విహితమ్ - పయ్యోద - ఇత్యాదినానులంకార - డోలాభూషోత్తరీయాణి విన్యేత్వం నాస్తి మధ్యయః - ఇతి పృథగేత్యం విహితమేవ.

వి:- 'పోయెద, (పయియెద) పయ్యోద మున్నగువానిలో మధ్య యకారమున కేత్వమే కలదు. ఏనికి నన్నపార్శ్వనిభారతమునఁ బ్రయో గము గలదు. శత్రుంపాదకమూలసూత్ర మిదే, అనునీమాట సరికాదు. నన్నపార్శ్వసిమూలసూత్రములేకుకాన సధర్వణాచార్యులుగారు - భావి క్రియలలోనియకారమునకుఁ గపిప్రయోగానుసారముగ నేత్వమే యుండును-అని చెప్పిరి. డోలా-భూష-ఉత్తరీయార్థక శబ్దములలోని యకారము ఎత్వవినిహితముగ నుండదు. - అని ఊయెల-పయ్యోద - తాయెతు-మున్నగువానింగూడ సాధించియున్నాఁడు. నన్నయగారు చెప్పి యున్నచో నిట్లు వికృతివివేకము చెప్పవలసినపని యుండదు గదా! వికృతివివేకము చింతామణికి వివరణమని యూహించియున్నచో నీతఁ డిట్లు వ్రాసియుండఁడు గదా!

20. నూ. 6 :- అప్యవస్తు పయ్యోద ఇత్యాదావచ్చ్యం యశ్రుతిత్వం చాహ. తదేతత్సూత్రప్రామాణ్య త్వేషోల్పితమేవ త్యనుసంధేయమ్. తద్ధృశేతు -

“ధరిణి నయ్యోపయ్యోద తాయెతులను

గలయకారంబులకు వక్రములు నిజంబు

మద్దరాజారామన వీని మూఁటిని బద

మధ్యయాలని చెప్పె నమ్మాట మిథ్య”

“ఊఁచునెల కాకుగుట చేత నూయె లయ్యెఁ

బయిని యెద నున్ని వక్రోక్తిఁ బయ్యోదయ్యెఁ

దల్లి కాపునకై గట్టదగినయెత్తు

తేలఁ బల్కుఁగఁ దాయెతు లేళ్ళమునను”

హేలాశబ్దాన్నిప్పన్నో ఎల శబ్దః. తస్య హ్రస్వే కృతే ఏతిద్రూఢమ్. హృదియ శబ్దాత్ - ఎద - శబ్దో నిష్పన్నః. ఆత్ర శబ్దత్రయే స్వరాదిత్వం నిర్వివాదమ్. ఉక్త రీత్యా సన్నివేశాయాం లఘుయకారత్వం. సహి తావన్మాత్రేణ యాదిత్వమ్. “తాయెతునుయ్యెలయ్యె బయ్యెదయ్యెను దక్కఁ

గలుగ దేత్వంబు మధ్యయకారమునకుఁ

దుదిని గ్రియఁ దక్క నేత్వంబు గదియ దాది

సత్వమొందదు తెనుఁగున నబ్జనాభ”

ఇతి రామకణః పద్యమితిహి స్థితమ్. పాఠోఽయం బాలసరస్వతీపు స్తక స్థితః. ఇమ మనుస్మత్యైవం వ్యాఖ్యాత మేవమ్. సతు యథాశ్రుతం వ్యాఖ్యా యేమా నుపపత్తిం నోద్ధార.

వి:- అప్పకవిమతమున-ఊచు+ఎల, పై+ఎద, తాయి+ఎతు అనునవి లఘుయకారముచే - ఊయెల, పయ్యెర, తాయెతు - అని యైనవి. కాని పదాదియకారములు కావు. కవిశిరోభూషణ మియప్పు కవి యభిప్రాయముతో నేకీభవించినది. అప్పకవీయచింతామణి ప్రక్షిప్తమని విమర్శకులయభిప్రాయము. కాని సన్నయాధర్వణుల పదాది యకారాజ్ఞద్భామువనకు వై యర్థమును జూపలేదు. చూపిన పేంతు వొకటియు బలమైనది కాదు.

20. సూ. 7 :- అప్పకవిపు స్తకే - ఆద్యః క్రియాను భూతాద్యర్థసమద్యోతనం వినా సర్వః - ఇతిపాఠః స్థితః. ఆదిశబ్దేన - పోయెదన్ - చనియెదన్ - ఇత్యాదా శేర్వం సిద్ధమ్. పూర్వపాఠే త్యేత న్న దృశ్యతే. కల్పనాగారవ మతీ వాపాద్యతే. న చోచ్ఛారణలాఘవమేవ తస్యైత్యే ప్రయోజనమ్. తదర్థం కల్పనాగారవ మంగీ కార్యమితి వాచ్యమ్. తదభావేఽపి బాధకాభావేన తదపేక్షయాఽతికల్పనాగార వాఙ్మికార స్యానుచితత్వాత్. - ఆద్యవర్ణాస్తు మాల్వేన న గృహ్యంతే కదాపిచ - ఇత్యధర్వణాఽచార్యస్య స్వసిద్ధాస్తవచనాచ్చ. తస్మా దప్పకవిపు స్తకపాఠవివ సాధు

8తి ప్రతిభాతి - సర్వత్రాజ్వత్కార్య మితి నూత్రస్తు తత్పస్తకే నదృశ్యతవ. తేన
ఎవ్వఁడు - ఇత్యాదౌ యత్విమాదౌ న పండితహృదయజ్ఞమమ్.

వి :- అద్యః క్రియాసు - అనునది బాలసరస్వతీయ చింతామణి
పారి మొకరీతిగను నప్పకవీయచింతామణిపార మొకరీతిగను నగపడు
చున్నది. అప్పకవీయచింతామణిలో - అద్యః క్రియాసు భూతాద్వర్ణ
సమ ద్దోత్యేనం వినా సర్వః - అని కలదు. ఇందలి - ఆదిశబ్దముచే -
పోయెదన్ - కనియెదన్ - ఇత్యాదులలో నెత్వము సిద్ధించుచున్నది.
ఇవి తద్ధర్మార్థకరూపములు. వీని నధర్వణుఁడు భావిక్రియలని యనెను.
బాలసరస్వతీయపార మీవిషయమును సంగ్రహింపలేదు. కల్పనాగౌర
వముమాత్ర మం దధికముగఁ గలదు. - యెవఁడు - మున్నగువానిలో
యత్వము సంగీకరించుట కుచ్చారణలాఘవమే ప్రయోజనమని యం
దురేమో ? అది లేకున్నను బాధలేదు కాన దానికై యతికల్పనా
గౌరవము సంగీకరించుట యుచితము కాదుగదా ! అద్యవర్ణముల
నెన్నఁడును హల్లులుగ గ్రహింపరాదు - అని యధర్వణాచార్యులు
చెప్పిరి. కావున నప్పకవిపుస్తకపారమే సాధు పని తోచుచున్నది.
సర్వత్రా జ్వత్కార్యమ్ - అనునూత్ర మప్పకవిపుస్తకమునం దగపడ
లేదని కవిశిరోభూషణసారాంశము.

క్రియలలో భూతముమున్నగునర్థములను వ్యక్తముచేయునవి తప్ప
మిగిలినయకారము లన్నియు నకారవత్తులే - అని యప్పకవీయచింతా
మణి కర్థము. ఇందలి - ఆది - పదముచే - వినియెదన్ - మున్నగు
తద్ధర్మక్రియ గ్రహింపఁబడునని చెప్పఁబడినది. బాలసరస్వతీయపారము
లోని - అద్యగం - అను పదమిందు విడువఁబడినది. - తెనుఁగుపదము
లలో మొదట యకార ముండును - అనునంశము దీనినుండి పోయినది.
నిజమునకు - అద్యః క్రియాసు - అనునది విధినిషేధములను జెప్పుటకై
యుత్పన్నము కాలేదు. సందేహనిర్ణాయకముగా నగపడుచున్నది -

యవడు - యప్పుడు - కనియను - అనురీతి యుచ్చారణము లేఖనము
 తటస్థింపగా - వదాదియకారములు క్రియామధ్యయకారములు లేవు
 మిగిలినయకారము లకారవత్తులగును - అని వచింపబడినది. ఇట్లను
 టచే - యవడు - కనియె - మున్నగునవి యకారవిశిష్టము
 లగునని తెలియుచున్నది - పోయెదన్ - ఆయెడిన్ - మున్నగుతద్ధృ
 క్రియలయం దిట్టిసందియము కల్గకుండుటకై యథర్వాణాచార్యులు -
 భావిక్రియాసు - అనుకారికతో వివరించిచెప్పిరి. భావిక్రియ యనగాఁ
 దధర్మక్రియ యని యర్థము. నన్నపాత్యునికాలమున - పోషించుచు
 న్నాడు, పోషింపఁగలఁడు మున్నగురీతిరూపములు - వర్తమానభావ్యర్థ
 ములలోఁ బ్రయోగింపబడలేదు - పోషింతురు - పోషించెదరు -
 అనురీతి తద్ధర్మార్థకరూపములు వర్తమానభావ్యర్థములలో నుపయో
 గింపబడినవి. - భావిక్రియాసు - అనుకారిక - ఆద్యః క్రియాసు -
 అనుచింతామణిని వివరించుచున్నది గాన - పోయెదన్ - మున్నగున
 వియే దీనికి లక్ష్యములు. భూతక్రియలయందును బదాదియందును గల
 యకారములపై నత్వముండదని చింతామణి చెప్పఁగా - భావిక్రి
 యాసు - డుడ్యాదివర్ణే - అనుసూత్రములచే నచట నెత్వము నిలుచు
 నని వికృతివివేకము చెప్పినది. మఱియుఁ బదాదిని యకార ముండునను
 టచే - అతఁడు - ఆతఁడు - ఇతఁడు - ఈతఁడు - మున్నగుచానినిగూడ -
 యతఁడు - మున్నగురీతి నుండునని యనుకొందురేమో యని వికృతి
 వివేకము - ఆద్యవర్ణాస్తు హత్త్వైస న గృహ్యంతే కదాచన - పదాదిగ
 తము లగు అవర్ణాదులను హల్లులుగా నెన్నఁడును గ్రహింపరాదు - అని
 వివరించినది. దీనింబట్టి కవిశిరోభూషణమవకాశవాదము చేసినదని
 స్పష్టమగుచున్నది. అది నన్నయాథర్వసమృతము కాదు.

ఈ కవిశిరోభూషణమును నూరిగాఁగను “యకారంబును, పు పూ
 వో వో లును దెలుఁగుమాటలకు మొదట లేవు.” (బాల - సంజ్ఞ.

17. సూ.) అని వ్రాసిరి. అప్పకవీయచింతామణిలో - వికృతిపదాదౌ ప్రథమాస్తస్థత్పతీయానునాసికౌ నస్తః క్వచిదపి నస్త ఉదూతౌ దస్తోష్ఠభవస్య వికృతిశబ్దాదౌ - అని కలదు. బాలవ్యాకరణము దీని సనువదించినది, “వోఢ్వోఢ్వవ్యశబ్దములు తప్ప సంస్కృతసమంబులయందును వుపూవోవోన్దాదు లగుశబ్దములు లేవు.” (బాల. సంజ్ఞ. 17 సూ. వృత్తి) అని ఖండితముగ వ్రాసెను. కాని శబ్దరత్నాకరమునందు ‘వోఢిక, మున్నగుకొన్నితత్సమశబ్దము లగవడుచున్నవి. సూర్యవృక్షపులకును శాసనముఁబట్టి యవి విడిచివేయవలసినవేనా?

బాలసరస్వతీయ చింతామణిపాఠమును గ్రహించియుఁ గవి శిరోభూషణము ‘అద్యః క్రియాను భూతాద్యర్థసముద్యోతినం వినా సర్వః’ అనునప్పకవీయపాఠమే సమాజగ మనుచున్నది. అట్లనుటకు హేతువులు :-

1. బాలసరస్వతిపాఠము ‘పోయెన్-చనియెన్’ మున్నగు భూతక్రియలలోని యకారమే ‘ఎ’ కారవిశిష్టమని చెప్పుచున్నదికాని ‘పోయెదన్-చనియెదన్’ మున్నగుతద్ధర్మక్రియలలోని ‘య’ కార మెత్వవిశిష్టమని చెప్పలేదు. ఆవిషయము నప్పకవీయచింతామణి-ఆది-పదముచేఁ జెప్పుచున్నది.

2. కల్పనాగౌరవము మిక్కిలి కలదు. (పదాదిని యకార ముందు ననియు నది ద్రుతప్రకృతికమునకుఁ బరమైనచో నజ్వద్భావ మొందు ననియుఁ జెప్పటయే కల్పనాగౌరవము) ఉచ్చారణలాఘవమునకై యీ కల్పనాగౌరవము సంగీకరింపనగునని చెప్పరాదు. ఉచ్చారణలాఘవమునకై యత్యధిక మగుకల్పనాగౌరవము సంగీకరించుట భావ్యము కాదు గదా! ఆకల్పన లేకున్నను బాధ లేదు.

3. ‘ఆద్యవర్ణాస్తు హత్త్వేన స గృహ్యన్తే కదాఽపిచ’ అని యథర్వణాచార్యులు చెప్పిరిగదా!

4. ప్రయోజనము లేదు. ఈపైకారణములచే నప్పకవిపుస్తక పారము సాధువని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది.

1. 'పోయెదన్-చనియెదన్' మున్నగుతద్ధర్మక్రియలలోనియకార మెత్వసహితమని చింతామణి చెప్పలేదు. కావుననే వికృతివివేకము 'భావి క్రియాసు యస్య స్యా దేత్వమేవ ప్రయోగతః' అని భావిక్రియావ్యవహారముతో వానిని జెప్పినది. ఈవిషయమును జింతామణియే చెప్పినచో వికృతివివేకము దానిని జెప్పవలసినవని లేదుగదా! కావున నీవికృతివివేక విషయమునుబట్టి యప్పకవీయచింతామణికారిక ప్రక్షిప్తమేకాని నన్న పార్యసమ్మతము కాదని తేలుచున్నదిగదా!

2. ఇంక రెండవయాపత్తియు సరికాదు. కల్పనాగౌరవము మిక్కిలియున్నను వ్యవహారహాని కల్గుననిశంకించి నన్నయ్యగారు పదాదియకారము నంగీకరించుచు ద్రుతప్రకృతికమునకుఁ బరముగ నున్నదాని కజ్వద్భావమును "సర్వత్రాజ్వత్కార్యం జ్ఞేయం యస్య ద్రుతప్రకృతికేభ్యః" అని చెప్పి "చూచెన్ + యెవనిని = చూచెనెవనిని" మున్నగు రూపములను సాధించెను. 'వాఁడు + యెవఁడు' మున్నగుచోట్ల నజ్వద్భావసిద్ధికై యథర్వణాచార్యులుగారు "వికృత్యాదిగతో యోఽత్ర స్యా చ్చబ్ధాంతరయోగతః! ప్రాణమాత్రాపశేష స్సస్య దత్ర శ్రీకవిసమ్మతే" అని వచించియున్నారు. దీనిచే 'వాఁడెవ్వఁడు' మున్నగురూపము లన్నియు సిద్ధించుచున్నవి.

'కవి యతఁడు' మున్నగువానిలోనియకారము 'యశ్చుతి మార్యా లఘుయం ప్రవదన్తి ప్రాణతిః పరం ప్రాణమ్' అనుచొప్పున వచ్చినయకారమేకాని పదాదియకారము కాదని విశదపఱుచుచు, వికృతివివేకము "ఆద్యవర్ణాస్తు హల్లైవ స గృహ్యంతే కదాపిచ" అనియు, "ప్రాణా త్ప్రాణో లఘు ర్య స్సస్య త్స హల్చాచ్చ భవేత్కచితో, చే ద్యత్వం తస్య (ఆయతివసుశోభనాకృతియు మున్నగుశ్లేషస్థలము

లలో) కల్ప్యం స్వాత్” అనియు వచించినది. వీనింబట్టి కల్పనాగౌరవమున్నను బ్రాచీనవ్యవహారహానికి వా రంగీకరింపలేదని తెలియుచున్నది గదా! ఇది ప్రాచీనలయభిప్రాయము. అప్పకవీయచింతామణి ప్రక్షిప్తపాఠమును జూచినవారికిఁ బ్రాచీనపాఠములలోనిలోపములు పొడకట్టి వారు దాని సంగీకరింపలేదని తోచుచున్నది.

3. “పదాదియందున్న ‘అ’ కారాదిస్వరములను హల్లులని భావింపరాదు” అని లఘుయకారములను బురస్కరించుకొని వాని హల్లులుగా నెన్నరాదని తెలియుచుండుటచే నీహేతువును బాలసరస్వతీయచింతామణిపాఠమునె సమర్థించుచున్నదిగదా!

4. ‘ప్రయోజనాభావాత్’ అని కవిశిరోభూషణము మఱియొక హేతువును జూపినది. భాషాపదములస్వరూపనిర్ణయమునకు వ్యవహారమే మూలహేతువగుటచే వ్యవహారహాని లేకుండుటకు మించిన ప్రయోజన మేముండును? ఈ హేతువులచే బాలసరస్వతీయచింతామణిపాఠము సమంజసమనియు నప్పకవీయచింతామణిపాఠము ప్రక్షిప్తమనియు నూహింపకతప్పదు.

21. సూ :- యశ్రుతి మార్కా లఘుయం ప్రవదన్తి ప్రాణతః పరం ప్రాణమ్.

21. సూ. 1 :- యశ్రుతిమితి. ప్రాణతః పరం ప్రాణం యకారస్య శ్రుతి రివ శ్రుతి ర్యస్య సః యశ్రుతిః; తం ప్రవదన్తి ఆర్యాః పండితాః. యశ్రుతిత్వం సంహితాయా ముచ్చారణసాకార్యాహమ్. అర్థప్రకారస్తు స్వరూపేణైవేతి స్పష్టమ్ తమేవ లఘుయకారం ప్రవదన్తి.

వి:- యశ్రుతి-ఆర్యాః - లఘుయం- ప్రవదన్తి - ప్రాణతః- పరం - ప్రాణమ్ అని ఛేదము. హరి+అతః=‘హరియతః’ సంధి లేనందున సంహితలో సుఖోచ్చారణమునకై స్వరముకంటెఁ బరమైన

స్వరమునకు యకారిత్రవణము లఘుయకారత్వము నీసూత్రము చెప్పుచున్నది. దీనినే లఘుయకార మని యందురు.

21. సూ. 2. :- ఏతచ్చ విధాన మస్యా లఘుయకారేణ సాఙ్గం సావర్ణ్యార్థమ్. యశ్రుతిత్వవిధానమాత్రేణ న సావర్ణ్యసిద్ధి సాన్యత్. తేన ప్రాసమైత్రీ ఉభయో ర్ని భవేదితి తద్విధానం సార్థకమితి జ్ఞేయమ్. అతఏవానుపదమే వోచ్యతే నాన్యేషామితి. అథర్వణగ్రంథే తు-

ప్రాజాత్రాహో లఘు ర్య సాన్యత్న హ ల్చాఽచ్చ భవే త్కృచిత్ .

చే ద్యత్వం తస్య కల్ప్యం స్యా ద్వికృత్యాదౌ భవే త్షణః.

ఇత్యుక్తమ్, - ఆయతివనుశోభనాఽకృతియును - ఇత్యాదౌ వర్ణభేద ఉభయవిభక్త్యమితి జ్ఞేయమ్.

వి:- యశ్రుతిత్వమును విధించుసూత్రముచే దీని కలఘుయకారముతో సావర్ణ్యము సిద్ధింపదు. కావున నారెంటికిని బ్రాసమైత్రీ సిద్ధింపదు. అది సిద్ధించుట కీవిధాన మవసరము. కావుననే నాన్యేషామ్-అను సూత్రముచే నీవిషయము స్పష్టముచేయఁబడుచున్నది, యనియధర్వణాచార్యులుగారు పైచింతామణిని వివరించుచు - 'బ్రాణముఃకంఠేఽబరమైన ప్రాణమునకు లఘుయకారతయు యశ్రుతిత్వమును వచ్చునని చింతామణి చెప్పినది. ఇది శ్లేషాదులలోఁ గొన్నియొకల హల్లుగను మఱిగొన్నియొకల సచ్చుగను స్వనహరింపఁబడనగును. - హల్వుము కావలసివచ్చినపు డది కల్పింపఁదగినదగును. 'వికృతివదాదిని ణకారి ముండ' దని వచించెను.

సూరిగా రీవిషయమును - గంధి లేనిచోట స్వరంబుకంఠేఽబరంబై నస్వరంబునకు యడాగమం బగు - (బాల - గంధి - య. సూ. అని యనువదించిరి. హరియతఁడు - మున్నగునవి యుదాహరణులు. ఆయతివనుశోభనాకృతియు - అనునపుడు - ఆ - అతివ - అనియు, ఆ - యతివనుశోభనాకృతియు - అనునట్టిశ్లేషలలో యకారమును గల్పించుకొనవలెననియు, సట్టికల్పితయకార మలఘువనియు సభర్వణుల

యభిప్రాయము - నేద్యత్వం తస్య కల్ప్యం స్యాత్ - అనుపాఠము సరి
కాదు. - చే ద్యత్వం తస్య కల్ప్యం స్యాత్ - అనుపాఠము సరియైనది.
యరలవ - అనువాని సంతస్థము, లందురు. ఇవి లఘువులు సలఘువులు
నని రెండవిధములు. ఈభేద ముచ్చారణవశమునఁ గల్గినదిగాని స్థాన
ప్రయత్నమూలకము కాదు. ఈ యంశము - యవల - అను మూఁడిం
టికే నర్తించును. వర్ణములమైత్రికి స్థానప్రయత్నములు కారణము.
ఇట్టిమైత్రిని సాధర్మ్య మందురు. రేఫములకుఁ దప్ప మిగిలినయవలలకు
వైధర్మ్యము లేదు. అనఁగా సాధర్మ్య (మైత్రి) మున్నది. కావున
వీనిలఘులఘువులకు యతిప్రాసమైత్రి కలదు. రేఫములకు వైధర్మ్యము
నిత్యమగుటచే లఘులఘురేఫములను యతిప్రాసమైత్రిలేయని తెలియు
చున్నది. ప్రాసమునకు స్వరమైత్రి యావశ్యకము కాదు. కాని యతి
యందు స్వరమైత్రి ముఖ్యము. కాఁగా - యెవఁడు - హరియతఁడు -
వీనియందు యకారములు స్వరమైత్రి కలవగుటచే వీనికి మైత్రి చేయ
నగును. కాని - యెవఁడు - హరియతఁడు - అనువానిలోనియకారము
లకు యతిమైత్రిని గూర్చరాదు. కాఁగాఁ గొందఱు ప్రాచీనకాలముననే-
యెవఁడు - పోయెను - మున్నగువాని యందలియకారములను -
యవఁడు - పోయెను - అనురీతి నుచ్చరించి యుండుటచే వానికి యతి
మైత్రియు సమకూడినది. అట్టి యుచ్చారణము దుష్టమగుటచే నావిష
యమును 'అద్యః క్రియాను - అనునూత్రము వ్యక్తముచేయుచున్నది.

ద్రావిడమూర్ధస్యశకారము నట్టిదేయైనను దానికి లఘులఘుల
కారములతోఁ గవులు యతిప్రాసమైత్రి సంగీకరించినారు. దీనికిఁ గారణ
మగపడదు. మఱియు దీనికి డకారముతోఁగూడ మైత్రి కలదు. రెం
డును మూర్ధస్థానికములే కావున వానిమైత్రి యుక్తిగహమే. లఘు
లఘుయకారవకారముల కుచ్చారణమున భేదము లేదు. లేఖనము
నను భేదము లేదు. వీనిలఘులఘుతలను గుర్తించుట కష్టము.
“యశ్రుతి మార్త్యా లఘుయం ప్రవదంతి ప్రాణతః పరం ప్రాణమ్” అని

చింతామణియు, “ప్రాణాత్పాణో లఘు ర్య సస్య త్సహల్పాచ్చ భవే త్క్వచిత్” అని వికృతివివేకమును నలఘుయకారస్వరూపమును జూపి నవి. ఇతరయకారములు లఘువులని చెప్పకయే తెలియుచున్నది. ఏకా రముయొక్క లఘులఘుతలు ప్రాచీనకాలమునుండియు విశదములై యున్నను నేడు వానిం దెలిసికొనుట కష్టముగా నున్నకారణమున నాంధ్రవైయాకరణులు ‘పాదేశవకారము లఘువు’ అని గుర్తు తెలిపి యున్నారు.

ద్రావిడమూర్ధన్యశకార మెట్లో ప్రాచీనకాలముననే సంస్కృతి ప్రాకృతభాషతోఁ జేయుటయేకాక పరమప్రాచీనమగు ఋగ్వేదమంత్ర ములలోనికిఁగూడఁ జొచ్చుకొనిపోయినది. “అగ్ని మీడే పురోహితమ్” అనుమంత్రమును “అగ్ని మీశే పురోహితమ్” అనురీతిని గొందఱు పఠించుచున్నారు. దీనింబట్టి ద్రావిడమూర్ధన్యశకారము పరమప్రాచీన మనుచున్నారు. తమిళులు దీనిం బురిస్కరించుకొని తమ భాష, జాతియు ఋగ్వేదకాలమునకే గలదనుచున్నారు.

22. సూ :- నాన్యేషాం వైధర్మ్యం లఘ్వలఘూనాం రయోస్తు నిత్యం స్యాత్.

22. సూ. :- ఆన్యేషాం రేఫవ్యతిరిక్తానాం లఘ్వలఘూనాం యవలానాం వైధర్మ్య మన్యోస్యవిరోధో నాస్తి. యతిప్రాసమైత్రీ భవతీత్యర్థః. - భూసుతకీర్తి బ్రాహ్మణుఁడు పుట్టఁగఁ దోడనె పుట్టున్ - ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్. రయోః గురు లఘో రేఫయోస్తు నిత్యం వైధర్మ్యం స్యాత్. కదాచిదపి యతిప్రాసమైత్రీ నాస్తి త్యర్థః, వికృతివివేకము

కశ్చిద్వదతి సాజ్ఞత్యం యతావే నా నయో స్తథా

అవద చ్చాత్ర సాజ్ఞత్యం ప్రానేచ్ఛపి చ కశ్చన-

ఇత్యుక్త్వా కయోశ్చి మైత్రీకల్పకయో ర్మత మధియత్ర కశ్చి చ్చబ్ధి ప్రయోగే జాత్యస్తపణ్ణితమృత్యాధ్వననద్వారా పరాశ్చత్య తేన

అనయో స్సజ్ఞతిం యస్తు కశోతి కవితా కృతా

అస్యా అత్యంతదుష్టత్వా ద్దుష్కవి స్సహిః కథ్యతే.

ఇతి స్వమతం ప్రకాశితమ్. ఏవం స్థితే - పురపథులవిలాసములు, సరసాఽ-
లాపములు నర్మసంభోగములునో, మఱిగి హరి మనల నొల్లఁడు, నరవరు లోయమ్మ
నూతనప్రియులు గదే. గ్రక్కునఁ జని వ్రాలుదునో, తెక్కులుగట్టుకొని దేవరిపు మేడ
లపై - ఇత్యాదిపద్యేషు పోతన్న నూరన్నప్రముఖైః కైశ్చ దుభయో రైత్రిత్రీ ప్రోక్తా.
సాఽ నాకరత్వా దప్రామాణికీతి సుధీపురోగమై రనుసంధేయమ్.

వి:- యరలవ - అనునాల్గింటికిని లఘులఘుభేద మున్నను -
యవల - అనువానిలఘులఘువులకుఁ బరస్పరము మైత్రి కలదనియు,
రేఫముల కట్టిమైత్రి లేదనియు వానికి వైధర్మ్యము నిత్యమనియు
నూత్రార్థము. - భూనుత - అనునదాహరణమున - పుట్టఁగ - అను
దానిపకారమునకు వకారము వచ్చినది. అది లఘువకారము. దీని
కలఘువకారముతోఁ బ్రాసమైత్రి యుండనగును. యతి మైత్రి యుండు
నని వేఱుగఁ జెప్పఁ బని లేదు. వకారాదులతోను యతి చెల్లును.
కొందఱు లఘులఘు రేఫములకు మైత్రి యతిలోఁ గల దనుచున్నారు.
మఱికొందఱు ప్రాసమునను మైత్రి కల దనుచున్నారు. కాని యది సరి
కాదని విశృతివివేకాభిప్రాయము. కావుననే - 'లఘులఘురేఫములకుఁ
బ్రబంధములలో మైత్రిని గూర్చుట దోషము; అట్టిపని చేసినయతఁడు
దుష్కవి యనిపించుకొనును' అని విశృతివివేకము వచించినది. వానికిఁ
ప్రాసమైత్రి మిగులదూష్యమని వేఱుగఁజెప్ప నక్కఱలేదని తాత్ప-
ర్యము. కాని పోతన్న నూరన్న మున్నగువారు తమకృతులలో నట్టి
మైత్రిని బాటించినారు. కావుననే లాక్షణికులు వారిగ్రంథములను
ప్రమాణీకరింపలేదు. శ్రీబహుజనపల్లి సీతారామాచారిగారు ప్రమా-
ణీకరించి యుదాహరించి యున్నారు. నిజ మాలోచింపఁ బోతనాదుల
గ్రంథములలోనియట్టిప్రయోగములలో శకటరేఫమును సాధించుట
కాధార మగపడలేదు. అవి లఘువులే యననగును.

సూరిగారు - యవలలు లఘులఘువులు మైత్రీం బొరయు; రేఫం బులు పొరయవు (బాల్యప్రకీర్ణ. 24. సూ) అని చెప్పిరి. ప్రాథవ్యాకరణము 'దీర్ఘపూర్వక మగులఘురేఫము ప్రార్థపూర్వకమగుచో సలఘు రేఫం బగు' (ముక్తలక్షణవివేచనము 1 సూ) అనియు.. 'లఘురేఫము లుప్తాచ్యమగుచో లఘురేఫం బగు' (ముక్త-2 సూ) అనియు వచించినది. ఇంతగ వైయాకరణులు చెప్పుచుండఁగ వానిమైత్రీని బాటించిన కవులను దుష్కవులనుట సమంజసమే యగును.

23 సూ :- అద్వైత్య తాలవ్య శ్చ ర్షక్ర సాన్య స్మిధ స్రవర్ణ శ్చ.

23 సూ. 1 :- అద్వైత్య ఇతి - ఆత్ర విస్తౌతౌ దన్వ్యశ్చ శ్చవర్ణః ఆత్తకారవాస్యవతి. చవి-చమరు-చాన-చప్పడు-ఇత్యాది. తాలవ్యశ్చ శ్చవర్ణః ఆత్ర వక్రసాన్యత్; ఏకారవాస్థవతి. శేవురు-చెమట - చెలువు - ఇత్యాది. చుత్వీస్య చవర్ణసంజ్ఞాత్వం అబుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః - ఇత్యాద్యవ్యాకరణసిద్ధిమ్. మిధ స్రవర్ణశ్చ ఆత్ర త్వో దన్వ్యశ్చ రాద్యాయాం తాలవ్య శ్చుశ్చ మిధః ఆన్యోన్యం యతిప్రాసయో స్రవర్ణశ్చ భవేత్. చదలేటిబం గారుజలరుహంబులతూండ్లు భోజనంబులు మాకుఁ బువ్వుబోడి - ఇత్యాదిక మత్రోదాహరణమ్. వక్రచవర్ణస్య తు సంస్కృతచవర్ణేణ దంత్యచవర్ణేణ చ ప్రాసమైత్రీమాత్ర మస్తి. ప్రాసే స్వరమైత్ర్యేవేక్షాయా అభావా దితి జ్ఞేయమ్.

వి:- అత్-దంత్యః-తాలవ్యః-చుః-వక్రః-సాత్-మిధః-స్రవర్ణః చ-అని ఛేదము. ఈసూత్రముచే దెనుఁగుమాటలలోనిదంత్యతాలవ్య చజలు చెప్పబడినవి. దంత్యతాలవ్యతలు లఘులఘువులవలె నుచ్చారణ భేదసిద్ధము లగుటచే నీసూత్రము 'అద్యః క్రియాను' అనుదానివలె సంశయనివారకమే కాని విధినిపేధాన్యతరవిధాయకము కాదు. చేట-జేనమున్నగునవి-చాట-జాన-అనునిట్టియుచ్చారణలేఖనములతో విలసిల్లుట సంభవింపకుండ-దంత్యచజ లకారవత్తులు తాలవ్యచజలు, వక్రవంతములు నగును-అని చెప్పెను. అట్లేకానిచో నోకారముకూడ వక్రమే యగుటచే-జొన్న-జోలి - మున్నగువానిని దాలవ్యములే యనవలసి యుండును గదా! మఱియు బాలవ్యాకర్తవలె దంత్యతాలవ్యతలను స్పష్టపఱువకుండునా?

సూరిగా రీచింతామణిసూత్రమును విధిసూత్రముగా నెంచి యిట్లు విస్తరించియున్నారు. 'దంత్యతాలవ్యంబు లై నచజలు సవర్ణంబులు (బాల-సంజ్ఞ-7. సూ) ఇళువలం గూడినచజలు తాలవ్యములు (బాల-సంజ్ఞ-8. సూ). అళు, ఉళు ఒఓబైలం గూడినచజలు దంత్యములు (బాల-సంజ్ఞ-9 సూ). 'స్యా నిర్విధ స్సవర్ణ శ్చ' - అనునది విధి. మిగిలినది సందేహానిర్ణాయక మని యూహింపవలయును. తత్సమపదములలోనిచజ రేస్వరముతోఁ గూడియున్నను దాలవ్యములే. వానికిని దెనుఁగు లోనిదంత్యతాలవ్యచజలకును బ్రాసమైత్రి కలదు. ప్రాసమున స్వరమైత్రి లేదు. స్వరమైత్రి యతి కవసరము. కాన స్వరమైత్రి లేనపుడు వానికి యతి చెల్లదు.

ప్రాథవ్యాకరణము-ఒకానొక చో జకారం బుభయంబు సగు - (ప్రాథ-సంజ్ఞ-5. సూ) అని వచించినది- 'అకటపాండురాజయశమెన్నవైతి' అనురాఘవపాండవీయపద్యములో 'పాండురాజ, యశము, అని భారతార్థమునను, 'పాండురాజయశము' - అని రామాయణార్థమునను ఛేదము. ఇందు భారతార్థమున జకారము దంత్యమును రామాయణార్థమునఁ దాలవ్యము సగును. దంత్యతాలవ్యచజలకు మైత్రి యుండుటచే నిట్టిరీతి సంభవించినదని యూహింపనగును. 'పాండురాజు' అనునది సంజ్ఞావాచకము కాన నదియుఁ దత్సమమే యననొప్పునని కొందఱు. 'రాజు' అనునది తత్సమము. సంబోధనమున దంత్యముగఁ బరిణమించినది. కావుననే సూరిగారు "రాజశబ్దంబొక్కటి దంత్యయు క్తంబు కానంబడి యెడి" అని వచించిరి. దీనికిఁ బ్రమాణము 'దుస్స్యా త్సదా రాజ్ఞః' అనునది.

24. సూ :- ప్రాతిపదికం హి నామ.

24 సూ. 1 :- అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్ - ఇత్యాద్యవ్యాకరణ సూత్రోక్తప్రాతిపదిక చుత్ర నామసంజ్ఞకో భవతి.

వి:- ప్రాతిపదికం - హి - నామ అని ఛేదము. ధాతువు, ప్రత్యయము, ప్రత్యయంతము కాక మిగిలినవానిలో స్థవంతె మగుశబ్ద స్వరూపమునకు సంస్కృతవ్యాకరణము ప్రాతిపదికమని పేరిడినది. దానికిఁ దెనుఁగున-నామము - అని పేరు. ఈసంజ్ఞల కీవ్యాకరణమున బ్రసిద్ధి కలదు. నామమనఁగాఁ బ్రాతిపదికము - అని బాలవ్యాకరణమును వివరించినది. అచ్చతెన్నవాని కిది యుపలక్షణమని యూహింపనగును.

25 సూ :- ప్రత్యయ ఇహ వర్ణకః.

25. సూ. :- పాణినీయోక్తప్రత్యయ ఇహ వర్ణకసంజ్ఞతో భవతి.

వి:- ప్రత్యయః-ఇహ-వర్ణకః, అని ఛేదము. ప్రతీయతే=విధింపబడుచున్నది కానఁ బ్రత్యయము - అని పాణినీయులయర్థము. అట్టి దానికిఁ దెనుఁగున వర్ణక మని పేరు. వర్ణో వర్ణకః - అనుచొప్పున వర్ణమనియు దాని నందురు. 'ప్రత్యయమును వర్ణకమని ప్రాచీనులు వ్యవహరింతురు' అని బాలవ్యాకరణము.

26. సూ :- క్రియా ధాతుః.

26. సూ. :- భూవాదయో ధాతవః - ఇతి నూత్రివిహితో ధాతు ర్క్రియాసంజ్ఞో భవతి.

వి:- క్రియా-ధాతుః - అనిఛేదము. భూప్రభృతులు వాసదృశములు నగువానికి సంస్కృతమున ధాతువులని పేరు. దాని కిచటఁ గ్రియ అని పేరు. క్రియావాచకము లగు-భూ-మున్నగునవి సంస్కృత ధాతువులు. అవి యిచటఁ గ్రియ అనిపించుకొనుచున్నవి. అచ్చిక్రియల కిది యుపలక్షణమని తెలియనగును.

27. సూ:- ప్రాణా స్పమాసతోఽచః.

27. సూ. :- అచ స్సంస్కృతవ్యాకరణోక్తప్రత్యాహరమధ్యగతవర్ణా ఆకారాదయ ఇహ సమాసత స్సంగ్రహేణ ప్రాణా ఇతి సామాన్యసంజ్ఞాం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః.

వి:- ప్రాణాః - సమాగతః - అచః. అని ఛేదము. అథిఉణ్ - ఋగ్ - ఏఓజ్ - ఐజౌచ్ - అనుమాహేశ్వరసూత్రములలోని తోలి - అ - కారమును జివరనున్న - చ - కారముతోఁ గలుపఁగా - అచ్ - అనియగుచున్నది. మధ్యనున్న హ్రస్వదీర్ఘములగు - అఱ, ఇఱ, ఉఱ, ఋఋ, య్, య్, ఏఐ, ఓఒ - అనునవి - అచ్ - అనుదానిచే సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి. ఈపదునాల్గింటికి నచ్చులని పేరు. ఇది సామాన్యసంజ్ఞ. విశేష సంజ్ఞలును గలవు. వీనికిఁ దెనుఁగున - ప్రాణములు - అని పేరు - స్వరములు - అని మఱియొక పేరు గలదు. శరీరమునకుఁ బ్రాణమువలె నివి వ్యంజనవర్ణములపై నిలిచి వానికిఁ జైతన్యమును గల్గించుచున్నవి కాన - ప్రాణములు - అనుపేరు వీనికి సార్థకమగుచున్నది. శబ్దించుచున్నవి కాన స్వరము లనుపేరుగూడ సార్థకమే. అచ్చతెన్ననవాని నీపేరుతో వ్యవహరింపఁదగును.

28. సూ :- బిన్దు రనుస్వారః.

28. సూ. :- అనుస్వారః బిన్దురితి విశేషసంజ్ఞో భవతి.

వి:- బిన్దుః - అనుస్వారః - అని ఛేదము. - ద్వివిధాఽదిదు 'సిద్ధస్వాధ్య శ్చానుస్వారః - అనుసూత్రములతో స్వరూపస్వభావములను స్వారమునకుఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. దాని కిచట - బిందువు - అని విశేష సంజ్ఞ విధింపఁబడుచున్నది.

29. సూ :- ఏఱిథో వక్రః.

29. సూ. :- అథశబ్ద స్వాత్ర ప్రయోగ విచ్ఛిక శ్చన్దోఽనుసారీ మధ్యేమజ్జ శ్చాన్దో వా. అత్ర విశేషసంజ్ఞావిధిప్రారమ్భ స్థోవా. ఏఱిథోవక్రః తా వేకాఠో కాఠా చ వక్రతావతి విశేషసంజ్ఞకా భవతః

వి:- ఏజ్ - అథః - వక్రః అని ఛేదము. - ఏఓజ్ - అనుమాహేశ్వర సూత్రమునఁ బేర్కొనఁబడిన ఏ ఓ అనువానికి ఏజ్ అనునది ప్రత్యా

హారలబ్ధ మైనసంజ్ఞ, వీనికి - అచ్చులు అని సామాన్యసంజ్ఞ కలదు. ఏజ్ అనునది విశేషసంజ్ఞ, వీనికి దెనుఁగున వక్రములు అని పేరు. ఇవి వంశరగా నుండును గదా !

30. సూ:- వక్రతమ ఐచ్.

30 - సూ. వికారాకారా చ వక్రతమానితి విశేషసంజ్ఞా భవతి.

వి:- వక్రతమః - ఐచ్ - అని ఛేదము. ఐజ్ - అరుమా హేశ్వర సూత్రమునఁ బ్రత్యాహారలబ్ధమైనది యీ - ఐచ్ - అనుసంజ్ఞ. ఐచ్ ప్రత్యాహారములోని - ఐజ్ - అనువానికి, వక్రతమములని పేరు. ఇవి ఏలకన్న మిగులవంశరగ నుండుటచే వీని కీపేరు స్థాపక మగుచున్నది.

31. సూ:- హల స్వ్యు స్పమాసతః ప్రాణినః.

31 - సూ. :- హలో హకారాదయః సమాసతః ప్రాణిన ఇతి సామాన్య సంజ్ఞా భవతి

వి:- హలః - స్వ్యుః - సమాసతః - ప్రాణినః - అని ఛేదము. హయవరట్ - లణ్ - ఇమజణనమ్ - ఝభఞ్ - ఘభఞ్ - జబ గడదజ్ - ఖఫఛరథ చటత్ - కవయ్ - శషసర్ - హల్ - అను మాహేశ్వరసూత్రములందు - హల్ - అనునది. ప్రత్యాహారలబ్ధము. హల్లులని వీనిం దెలుఁగున నందురు. వీని కీసూత్రము - ప్రాణులు - అని సామాన్యసంజ్ఞ చేయుచున్నది. అచ్చులకుఁ బ్రాణములనియు, హల్లులకుఁ బ్రాణులనియు సంజ్ఞలు. ప్రాణములకును ప్రాణులకును నిత్యసంబంధము లోకమునఁ బ్రసిద్ధము. ఇందును వల్లేయని యూహింపనగును. బాలవ్యాకరణ మీవిషయములను జెప్పలేదు; కాని యిందలి యీసంజ్ఞలఁ గొన్నింటి నుపయోగించినది. సంకృతవ్యాకరణము చదివినవారి కీవి సులభములే. కాని కేవలము తెలుఁగువ్యాకరణమే చదువువారి కీవిషయములు తెలియవు. కేవలము తెలుఁగు చదువువారికి వీనిందెలుపుట యవసరముగదా!

32. సూ :- ద్రుతాఖ్యో సః.

32 సూ. :- సః సకారః ద్రుతాఖ్యః ద్రుత ఇత్యాఖ్యా యస్య సః ద్రుతాఖ్యః. ద్రుత ఇతి విశేషసంజ్ఞో భవతి.

వి :- ద్రుతాఖ్యః - సః- అనిచ్ఛేదము. సకారమునకు ద్రుత మని పేరు. సః - అనుదానికి సకారమని యర్థము. అనగా 'న్' - అనునది. హకారాదిష్వకారి ఉచ్చారణార్థః అనుచొప్పున వర్ణ సమామ్నాయమునందలి వ్యంజనవర్ణములు అకారవిశిష్టముగ సగపడినను వానినిజస్వరూపము - క్, గ్-అనియే యుండును. కాగా వర్ణ సమామ్నాయమునందలి సకారమునకు ద్రుతసంజ్ఞ విధింపబడుటచే ద్రుతమనగా వ్యంజనసకారమని యర్థము. చింతామణివికృతివివేకముల మతమునందు - న్ - అనునదే ద్రుతసంజ్ఞక మగుచున్నది. స్వరలోపముఁజెందినసకారము శబ్దావయవమైనను బ్రత్యయాగమావ్యయాత్మకమైనను ద్రుతసంజ్ఞ దాని కుండునని తెలియసగును. స్వరము లోపింపకున్నచో దానికి ద్రుతసంజ్ఞ యుండదు. తాను - నేను - కను - మున్నగువానిలోని సకారస్వరము లోపించి - తాన్ - నేన్ - కన్ - అని యేర్పడినపుడే వానికి ద్రుతకార్యములు వచ్చును. తాఁజదివె - నే వింటిని - కందోయి. మొ. స్వరలోపము లేనపుడు సకారమున సంకీర్ణ యు నుండదు.

బాలవ్యాకరణము - సకారంబు ద్రుతంబు - (సంజ్ఞ. 11. సూ) అని చింతామణిని వివరించినది. కాని యుత్పత్తిమతోఁ గూడినసకారము నకే ద్రుతకార్యములను జూపినది. ప్రౌఢవ్యాకరణము - సకారం బసాధారణంబు ద్రుతంబు - (సంజ్ఞ. 7. సూ.) అనిసూత్రించి - ప్రత్య యాగమావ్యయాత్మకమై యుత్పత్తివిశిష్టమైనసకారము ద్రుతసంజ్ఞకము - అనిదానియసాధారణత్వమును వివరించినది. ఈపద్ధతిచొప్పున - కం దోయి - నాలుగేఁ బాఁడికుట్టులు - మున్నగురూపములు ప్రౌఢవ్యా కరణమతమున సిద్ధించుట దుర్లభము.

బాలవ్యాకరణవ్యాఖ్యాతలు - కందోయి - అనురూపమును సాధించుటకుఁ బడినయవస్థ లసంఖ్యాకములు. అందేదియు సూరిమతమునకు సరిపడదు - కన్ను + దోయి - అనియుండఁగాఁ బ్రతాదిలోపనుగాగమములను 'అన్యంబులకు సయితము' అనుసూత్రముచొప్పునఁ జేసి రూపసిద్ధి నొందుట సూరి కభిమతమైనట్లు తోచుచున్నది. లుప్తశేషమునకుఁ బరుషములు పరిమితి లగునపుడు నుగాగమం బగు - (బాల-సంధి-37. సూ.) అనుసూత్రమున కీమభిప్రాయము విరుద్ధమని కొందఱు అనుచున్నారు. కాని నెఱ+తఱి = నె త్తఱి, అనుచోట - నెందఱి - అని కాన్గట్ల యిట సహజసరళపరకత్వము ననుగాగమసిద్ధి యని తెలియనగును. కావుననే యిట్టిరూపములు 'అన్యంబులకు సయితము' అనుసూత్రమునకు విషయములు.

సకారమునకు ద్రుతసంజ్ఞ వలెనే స్థిరసంజ్ఞ యుం గలదు. కాన - మెచ్చెన్ + నలినాక్షుఁడు = మెచ్చెనలినాక్షుఁడు - అని సకారపరికత్వమున ద్రుతలోపమును గల్గినది. ద్రుతాఖ్యో నః, కచటతపాః పరుషాఖ్యా, గజడదబాస్తు సరళాః స్థిరా ఇతరే - అనుకాశికకుఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త పరుషసరళసకారవ్యతిరిక్తవర్ణములకు స్థిరసంజ్ఞ యగునని యర్థముచేసి, శబ్దశాసనఁడు 'ద్రుతాఖ్యో నః' అని కేవలసకార గ్రహణము చేయుట ద్రుతమునకు స్థిరత్వసిద్ధికై యని తెలియవలయును. (సంజ్ఞ-7. సూ) అని వివరించియున్నాఁడు - ప్రత్యయాగమావ్యయాత్మకమై యుత్పత్తివిశిష్టమైన సకారమునకే ద్రుతసంజ్ఞ యైనచో - ద్రుతాఖ్యో నః - కేవలసకార గ్రహణముచేయుట విరోధింపదా యని శంకించుకొని సకారమునకు స్థిరసంజ్ఞాసిద్ధికొఱ కట్లుచెప్పె నని సమర్థించెను. సకారము పరుషసరళములు తప్ప మిగిలినవృత్తులకే స్థిరసంజ్ఞ యని యితఁ డాసూత్రమునకర్థము చేయుట సరికాదు. సంస్కృత పద్యములలోఁ బూర్వార్థము నుత్తరార్థము నని వాక్యద్వయము. - ద్రుతాఖ్యో నః - అనునది పూర్వవాక్యములోనిది. దాని కుత్తరవాక్య

ముఖో నన్వయము లేదు. కానఁ బరుషసరళవృత్తిరిక్తము లగుహల్లు లకే స్థిరసంజ్ఞ యని తేలినది. ఆట్టిచో నకారమునకు స్థిరసంజ్ఞ లేకుం డుట యెట్లు? మఱియుఁ జింతామణి - ద్రుతాఖ్యో నః - అని కేవలన కారగ్రహణముచేసినచో దానికి స్థిరసంజ్ఞ సిద్ధించుట యెట్లు? ఇదియం తయు స్వమతస్థాపనమునకై చేయఁబడిన యభూతకల్పనమని స్పష్టపడు చున్నదిగదా!

33. సూ :- కచటతపాః పరుషాఖ్యాః.

33. సూ :- కచటతపాః పఞ్చ పరుషా ఇతి విశేషసంజ్ఞా భవన్తి.

వి:- కచటతప - అనువర్గపంచకప్రథమాక్షరములకుఁ బరుషము లని విశేషసంజ్ఞ చేయఁబడినది. మిథ స్సవర్ణశ్చ - అనుచొప్పున నీ సూత్రమునను గ్రమముగా దంత్యచజలకును గ్రహణము కలదు. వానికి నీసంజ్ఞలు వర్తిల్లును.

34. సూ :- గజడదబాస్తు సరళాః.

34. సూ. :- గజడదబాస్తు పఞ్చ సరళా ఇతి విశేషసంజ్ఞా భవన్తి.

వి:- అయిదువర్గములతోను దృతీయవర్ణము లగు 'గజడదబ' లును దంత్యజకారమును సరళసంజ్ఞ కలివి యగుచున్నవి.

35. సూ:- స్థిరా ఇతరే.

సూ. 1. ఇతిరే పరుషసరళవృత్తిరిక్తా స్సర్వే ప్రాజీనః స్థిరసంజ్ఞకా భవన్తి. తేన నస్య ద్రుతాఖ్యస్యాపి పునః స్థిరసంజ్ఞా తేన 'మచ్చె నలినాక్షుండు' - ఇత్యాదౌ సలూప సిద్ధ్యతీతిజ్ఞేయమ్.

వి:- స్థిరా-ఇతరే-అనిభేదము. పరుషసరళములు తప్ప మిగిలిన హల్లులు స్థిరములని చెప్పఁబడుచున్నవి. నకారమునకు ద్రుతసంజ్ఞయు నీసూత్రముచే స్థిరసంజ్ఞయుఁ గల్గుచున్నవి. మెచ్చెన్ + నలినాక్షుండు - అనునపుడు నకారపరకత్వమునందు ద్రుతలోపము కల్గినది, కవిశిరో

భూషణబాలవ్యాకరణములు చింతామణ్యను సారము సంప్రదాయసిద్ధమగు పద్ధమును వివరింపఁగా, జింతామణికి విశృతార్థకల్పనమును ప్రౌఢవ్యాకరణము చేయుట సరికాదు గదా! “శబ్దశాసనఁడు ‘ద్రుతాఘోషః’ అని చెప్పుట ద్రుతమునకు స్థిరత్వసిద్ధికై యని యెఱుంగునది” అని ప్రౌఢవ్యాకర్త వచించుట సరికాదు.

36. సూ:- ఇంద్రాద్యా అపి చ గణాః.

36. సూ. :- ఇంద్రాద్యా గణా అపి చాత్ర సన్తి. యరతాదయో గణా ఆద్యాయామివాత్రాపి సన్త్యేవే త్యపి చేతి శబ్దార్థః. ఆద్యశబ్దేన సూర్యేంద్రగణా గృహ్యంతే.

వి:- ఇంద్రాద్యాః, అపి, చ - గణాః అని ఛేదము. సంస్కృతమందున్న యరతాదిగణములును దేనుఁగునందుఁ గలవు. మఱియు సూర్యేంద్రచంద్రగణములును దేనుఁగునఁ గలవు.

37. సూ :- వళి రాద్య మనంతరాక్షరం ప్రాసః.

37. సూ. 1 :- వళిరాద్యం పాదాద్యక్షరం వళిసంజ్ఞా స్యాత్. ద్వితీయాక్షరం ప్రాససంజ్ఞా స్యాత్. అష్టకవిపు స్తకే తు -

ఆవో వళి ర్ద్వితీయో వర్ణః ప్రాసో ఒత్ర పాదపాదేషు
స్వస్వచరణేషు పూర్వః ప్రాప స్వర్గేషు చైక ఏవ స్యాత్.
శుభవర్ణా శుభశబ్దా యేచ శుభగణా స్తఏవ కావ్యాదా
గ్రాహ్యః పురాత్రురసగిరుద్రే వ్యకచటకపా మాశృకా నిన్ద్యాః.
వృత్తం జాతిశ్చేతి ద్వీవిధం పద్యం గజై ర్నిసర్గాభ్యై
సంబద్ధం వృత్తం స్యా దుపగణమాత్రాభి రన్వితా జాతిః.
కాస్తా ర ఏకమాత్రాం లఘో ర్ద్విమాత్రే గురోరితి వదన్తి
గౌ తా గగ లల సంజ్ఞా గ్లోహగణో లఘుగురూ లగో వగణః
గత్రితయం లత్రితయం ననసంజ్ఞా వాద్యమధ్యమాన్త్యాన్త్యాః

గురవశ్చే ద్భజసగణా లఘవో యది యరతసంజ్ఞాకాః క్రమశః
మిత్రో నగలా విద్యో నలనగసలభరతా శ్చద్యో మలఘుః
రలరగతలతగనవనహ భలభగసలనలనగగసవనహః

ఇతి పద్యాని స్థితాని.

వి:- వళిః - ఆద్యం - అనంతరాక్షరం - ప్రాసః. పద్యపాదా
ద్యక్షరమునకు 'వళి'యని పేరు. ప్రతిపాదద్వితీయాక్షరమునకును బ్రాస
మని పేరు. అప్పకవిపుస్తకమున నిట్లున్నది. - పద్యములలోఁ బ్రతిపాద
మునందును మొదటివర్ణము వళి, ద్వితీయవర్ణము ప్రాసము, తొలిపాద
మునందలిప్రాసవర్ణమే యన్నిపాదములయందును బ్రాసవర్ణముగా నుం
డును. శుభవర్ణములు శుభగణములు శుభశబ్దములు మాత్రమే కావ్యా
దిని గ్రహింపఁదగినవి. 3, 5, 7, 9, 11, చోట్లఁ గృత్యాది పద్యాదిమ
పాదములో - అకచటతవ - అనువర్ణము లుండరాదు. వృత్తము,
జాతి, అని పద్యము రెండువిధములు. నిసర్గగణము లగు యరతభజస
మన, అనుగణములతో నేర్పడినవి వృత్తములు. (మూడవఛందస్సును
బ్రస్తురింపఁగా నీగణము లేర్పడును.) మాత్రాగణములగు నిసేంద్ర
చంద్రగణములతో నేర్పడునవి జాతులు. ఒకమాత్రాకాలమున నుచ్చ
రింపఁదగినవర్ణమును లఘువనియు, రెండుమాత్రలకాలములో నుచ్చ
రింపఁదగినవర్ణమును గురువనియు శాస్త్రకర్తలు చెప్పుచున్నారు. గౌ-
అనునది రెండుగురుపులకును, -తా- అనునది రెండులఘుపులకును
సంజ్ఞలు. -గ్లో- (గురులఘువులు) హగణమనియు, లఘుగురుపులకు
వగణమనియు సంజ్ఞలు. మూడుగురుపులకు మగణమని పేరు. మూడు
లఘుపులకు నగణమని పేరు. గణములలోని యాదిమధ్యాంతవర్ణములు
గురువులైనచో నవి వరుసగా భజసగణము లగును. లఘువులైన యర
తగణములగును. నగణహగణములకు మిత్రగణములనియు, నల, నగ,
సల, భరతగణముల కింద్రగణములనియు, మల, రల, రగ, తల, తగ,
నవ,నహ,భల,భగ,సలల,నలల,నగగ,సవ,సహ అనునవి చంద్రగణము
లనియు-విశేషము లప్పకవీయమునఁ గలవు.

37. నూ. 2 :- పురాస్త్రోతి తృతీయపఞ్చమసప్తమసపమైకాదశస్థానే స్వకారాదయో నప్రయోజ్యాః. క్రమస్తు స్థానానాం న విపక్షితః. తత్తైవ చందోగ్రహేషు వ్యవహారాత్ - శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతః. ఇత్యాదిపర్వానిమపద్యే సప్తమస్థానే సంహితాయాం సంయుక్తత్వే నాచార్యేణ చకారః ప్రయుక్తః.

తృతీయోఽచ్చ తృతీయోష్మా తృతీయసరళా స్త్రయః
షోడశ వ్యంజనం చాపి పఠ్యమానే న యజ్యతే.

ఇత్యభివ్యంజనః. తృతీయే తృతీయే స్థానే, సరళా స్త్రయ ఆద్యాః. వృత్తం జాతి శ్చేతి పద్యం ద్వివిధమ్. తత్ర ప్రస్తావనపపన్నై ర్మగజాదిభి సస్యంయుక్తం వృత్తమిత్యుచ్యతే. మిత్రేన్ద్రచన్ద్రగజై ర్విబిధం పద్యం జాతిరి త్యుచ్యతే. ఆకారాదియో జాతయః ప్రసిద్ధాః. విశేషత ఏతేషా మర్థప్రపఞ్చనిస్తు తత్తైవ కృతమితి నేహ క్రియతే.

వి:- పురాస్త్రురసగిరిరుద్రేషు-అనుపాఠము వ్యా. సు. స. లో- పురాస్త్రుగిరిరసరుద్రేషు-అని నవరింపఁబడినది. ఆపాఠ మిందు గ్రహింపఁ బడినది. మఱియు-తృతీయోచ్చ తృతీయోష్మా తృతీయసరళాస్త్రయః- అనుపాఠముకన్న-తృతీయసరళ స్త్రయః - అను పాఠము సమంజసము. మూడవయచ్చగు, ఇ-వర్ణమును, ఊష్మములలో మూడవది యగు, స-వర్ణమును, సరళములలో మూడవది యగు, డ-వర్ణమును, హల్లులలోఁ బదునాటవది యగు, త-వర్ణమును గృత్యాదిపద్యప్రథమపాదమునాటవచోట నుండరాదని యాకారిక కర్థము. భారతాదిపర్వాది పద్యప్రథమపాదమున నన్నపార్శ్వనిచే సప్తమస్థానమున సంయుక్తముగా 'చ' కార ముపయోగింపఁబడినది.

38. నూ.- న పదా న్యవ్యయసుప్తిజ్ఞాతుమునామ్.

38. నూ. 1. న పదానీతి అవ్యయస్య ప్రాతరన్తరిత్యాదేః సుప్తిజ్ఞాతుమున్న న్నానాఞ్చ, హరిణా భవతి గత్వా రస్తు మిత్యాదీనాం ప్రయోగపదాని సాత్ర సన్తి. ఏషాం ప్రయోగో నాత్రాస్తీ త్యర్థః.

వి:- న, పదాని, అవ్యయసుప్తిజ్ఞాతుమునామ్-అని ఛేదము. సంస్కృతభాషయం దున్న శబ్దముల కన్నింటికీ దెనుఁగునఁ దత్సమముగఁ

బ్రయోగము లేదు. కాన నట్టివాని నీసూత్రము విశదపఱచుచున్నది. సంస్కృతావ్యయములకును, సుబంతిజంతక్త్యాంతములకును దేనుఁగునందుఁ బ్రయోగము లేదని సూత్రార్థము. ఇందవ్యయనిషేధము నిట్లు నిర్ణయింపవలయును. సంస్కృతావ్యయములలోఁ గొన్ని యవ్యయములుగాఁ దత్సమములు కావు. ప్రాతిపదికములుగా వచ్చి తెనుఁగువిభక్తిప్రత్యయముల నొంది నామములుగాఁ బ్రయుక్తము లగును. ఇహము-ఇహమునందు మొ. అచ్చతెల్లన నవ్యయములు లేవు. ప్రాతః, అంతర్ మున్నగునవ్యయములకును, హరిణామున్నగుసుబంతములకును, గత్వా మున్నగుక్త్యాంతములకును రంతుం మున్నగుతుమున్నంతములకును దేనుఁగునందుఁ దత్సమరూపమునఁ బ్రయోగ మే లేదు. సర్వత్ర వృధా మున్నగుకొన్నింటికిఁ దేనుఁగునందుఁ దత్సమములుగాఁ బ్రయోగ ముండవచ్చునని తెలియుచున్నది. అప్పుడవి క్రియావిశేషణము లగునని తోచుచున్నది. అవ్యయములని వాని ననరుగదా!

39. సూ:- అనుకృతేఽస్తి వాక్యం తు.

39. సూ. 1 :- అనుకృతఇతి. అనుకృత మనుకరణమ్. తుశబ్దో భిన్నక్రమః. అనుకరణే తు వాక్యం సుప్తిజన్తాదిపదకదంబక మస్తి; ప్రయోగార్హం భవతి. యద్యపి వాక్యమిత్యుపాదానా ద్వాక్యవైవాసానుకరణే ప్రయోగ ఇతి ప్రతీయతే. నతు పదస్య తథాఽపి పూర్వరూతే పదానీతి బహువచనేన పదవాక్యయోః ప్రయోగానిషేధ విజ్ఞానాత్పదస్య వాక్యోపయవత్వాచ్చ. 'నను' అదికే విసర్గస్య-ఇతి సూత్రస్వరసాచ్చ. అధర్యణవచనాననకణాచ్చ పదస్యాప్యనుకరణే ప్రయోగానుజ్ఞా భవత్యేవ. పురత యని, అంత రని, హరిణా యని, రామేణ యని-ఇత్యాది పదస్యానుకరణే ఉదాహరణమ్.- 'నరకే సతి ౯' దోషో మరణే సతి కిం భయ' మనినచదువు చదువంబోలున్- ఇత్యాది వాక్యస్యానుకరణే ఉదాహరణమ్.

వి:- అనుకృతే, అస్తి వాక్యమ్, తు-అని ఛేదము. అను-అను ధాతువునుగాని దాని రూపములలో దేనినైనఁగాని సంస్కృతప్రాకృత

పదములచివర నిలిపి తెనుఁగునఁ బ్రయోగించినచో నది యనుకరణ మనిపించుకొనును. కేవలసంస్కృతపదములకును వాక్యములకును దెనుఁ గునఁ బ్రయోగ ముండరాదనియు సనుకరణమునం దుండవచ్చుననియు మీఁదిగ్రంథమునకుఁ దాత్పర్యము. న పదా న్యవ్యయ నుప్తిజ్యోతు మునా మనుకృతేఽస్తి వాక్యన్తు-అనురెండుసూత్రములును గలిసి కారి కలో నుత్తరార్థమై యున్నవి. సంస్కృతశ్లోకములలోనిపూర్వార్థ మొక వాక్యము నుత్తరార్థ మొక వాక్యము నై యుండును గదా. ఏకవాక్య గతము లైనసూత్రములకుఁ బరస్పరాన్వయ ముండుట విరుద్ధము కాదు. కావున సంస్కృతాన్వయనుప్తిజ్యోతుమున్నంతములకును సంస్కృత వాక్యములకును సనుకరణ మున్నచోఁ దెనుఁగునఁ బ్రయోగ ముండ వచ్చుననియు నది లేనినాఁ డుండరాదనియు స్పష్టమగుచున్నది. అధికారము-అనువృత్తి మున్నగువానిం జింతామణి యంగీకరింపదు. చ, అపి మున్నగువానిసార్థక్యమును జెప్పటయుఁ జింతామణి కంగీకార యోగ్యము కాదు. చింతామణి కారికలలోఁ బాదపూరణమునకై వేయఁబడిన -తు హి చ స్మ హ వై - మున్నగువానికిఁ గవిశిరోభూషణము విశేషార్థములను గల్పించియుండెను. అట్లుచేయుట సరికాదు. చింతామణియందుఁ గొడువపడినవిషయముల సధర్వణాచార్యులు గారు వివరించియున్నారు గదా! చింతామణికిని వికృతివివేకమునకును గలసంబంధమును గుర్తించుట కవిశిరోభూషణమునకు సమ్మతము కాదేమో!

39. సూ. 2 :- అనుకరణం చాన్యపదే నాకారాదినకారాస్తేనైవేతి నాఁ గ్రహః. కిన్తు సంస్కృతపదే నాపీఠ మిత్యాదినా భవత్యేవ. అతఏవ ద్వితీయాచార్యేణోక్తమ్.

సజ్జీర్ణత్వం వికృత్యాద్యానుకృత్యా మజ్జులం భవత్ ఇతి. ఏకతూత్ర మనుస్మత్యాల్ల సాని పెద్దన్నకవినా 'ఆముక్తమాల్యదాయాం' - అద్దా! వాగ్విబుధం, బహా! వచనకవ్యాచార, మాహా! వచ, సిద్ధి మూ! కృతతాం గతః కవిరితి శ్రీనూత్తి

విద్యాధరమ్మ - ఇత్యాది పద్యే ఇద్ధౌద్ధత్య మగా ల్లయం హి కుధియా మిత్యం వదత్కిన్న
రంబు - ఇత్యాద్యుక్తమ్. న చాత్రాఽపి ద్విత్వప్రసజ్ఞః. ఇత్యాది శబ్దై రనుకరిణేఽపి
సజ్జీర్ణత్వం యుక్త మిత్యత్రైవ వచనతాత్పర్యావధారణాత్. కిన్తు పైకృతపదాను
కరణ ఏవ పదాస్తే ద్విత్వమితి విశేషః.

వి:- తెలుఁగుపదముగు 'అను' అను దానిచేతనే కాక 'ఇత్థం'
మొదలగుసంస్కృతపదములతోఁగూడ ననుకరింపవచ్చునని యధర్వ
ణాచార్యులుగా రనుచున్నారు. తెలుఁగుకావ్యములలో సంస్కృతవిభ
క్త్యంతప్రయోగరూపసంకీర్ణత, 'అను' మున్నగు తెలుఁగుశబ్దములయు,
ఇతి, ఇత్థం, మున్నగుసంస్కృతశబ్దములయు ననుకరణముచే నిర్దోషము
గును-అని యధర్వణాచార్యులుగారు వచించిరి. కావుననే 'ఇద్ధౌద్ధత్య
మగా ల్లయంహి కుధియామ్' అనుసంస్కృతివాక్యము, 'ఇత్థం' అనుదా
నిచే ననుకరింపఁబడి యేకశమానమై 'ఇద్ధౌద్ధత్యమగా ల్లయంహికుధియా,
మిత్యంవదత్కిన్నరంబు', అనిచెప్పఁబడినది.

39. సూ. 3 :- ఏతన్నిషేధ ఆంధ్రపదసంకీర్ణతాయామేవ నాన్యత్ర. కేవలానాం
ప్రయోగో నిర్బాధ ఏవ. అతఏవోక్తం వికృతివివేకే - ప్రబంధే కేవలాద్యన్య ప్రయో
గస్తు న దోషకృత్ ఇతి.

సీ. డంభోభిధరసతీతాంబూలపేటీషు

దహనబింబాధరాస్తనభరేషు'

'హరయే జితమరుదరయే,

తిరయే భవవారిధేశ్చ ధన్యజనానామ్

సురతరవే స్మరగురవే

శ్చిరవేదమయాయ దేవదేవాయ నమః' -

ఇత్యాదిప్రయోగాః ప్రబంధేషు బహువః ప్రవర్తంతే. కిన్చ తత్రైవ -

వినాఽనుకరణం కేచి దాద్యశబ్దం ప్రయుజ్జతే

ప్రత్యయార్థావ్యయస్యాపి ప్రయోగః కుత్రచి ద్భవేత్

అవ్యయ స్యేతరస్యాపి ప్రయోగో విఘ్నశర్మణా

కథితస్తద్భవస్యాపి దీర్ఘాంత్యం క్వచి ద్భవేత్-ఇత్యుక్తమ్. అతఏవ

రామాభ్యుదయే రామభద్రదశవినా - ఆర్తుల సేవ సేర్తు పరయంగ - ఇత్యాదిపద్యై-కర్తు
మకర్తు మన్యథాకర్తు ముదారశక్తివి - ఇత్యుక్తమ్. కవితాపితామహాదిభిరపి - సర్వత్ర
నిలిపకామినులవాడగుఁ గావులు వోదురు. 'ఆబాలగోపాల మఖిలసత్ప్రజయను
నానందమగుమన్ని నతిశయిల్లె' 'జయ శీతాంకుశులవతింస నిషధస్వామి' ఇత్యాదీని
వాక్యాని ప్రయుక్తాని.

వి:- ప్రబంధములయందు సంస్కృతవిభక్త్యంతములయుఁ దద్గు
టితవాక్యములయుఁ బ్రయోగము దుష్టము కాదు-అని వికృతివివేక మను
చున్నది. ఇద్ధౌద్ధత్యమగాల్ల యంహికుధియా మిత్యంపదత్కిన్న రంబు-అను
నది సంకీర్ణత కుదాహరణము. ఇద్ధౌద్ధత్యమగాల్ల యం హికుధియాం -
అనువాక్యము- ఇత్థం అనుదానిచే ననుకరింపఁబడి సమాసగర్భితమైనది.
ప్రబంధములలో సంస్కృతపదప్రయోగము దోషము కాదు. కొందఱు
మహాకవు లట్లు ప్రయోగించియుండుటయే దానికిఁ గారణము. కొం
దఱు మహాకవు లనుకరణవిరహితముగ సంస్కృతవిభక్త్యంతమును
దెనుఁగునఁ బ్రయోగించి యున్నారు. సాధారణముగా ననుకరణముతో
డనే సంస్కృతపదవాక్యములు తెనుఁగునఁ బ్రయోగింపనగు ననునియమ
మున్నను గొన్నియెడల సంస్కృతవిభక్త్యంతములును దద్గుటితము లగు
వాక్యములును శ్లోకములును సంస్కృతశబ్దానుకరణమువలనఁ గాని
యాచ్ఛికశబ్దానుకరణమువలనఁగాని ప్రయుక్తములు కాక, యనుకరణ
విరహితప్రయోగము క్వాచిత్కముగా నుండు నని కొందఱునుచున్నారు.
రామశబ్దము (రామ ఇతిశబ్దః) అని ప్రయోగింపఁబడుచున్నది. ఇందు
'ఇతి' అనుకరణశబ్దము లోపించినది. సంస్కృతావ్యయములకుఁ దెనుఁ
గునఁ బ్రయోగము లేదు కాని యందుఁ గొన్ని తెనుఁగుప్రత్యయము
లతోఁగూడి ప్రయుక్తములు కానోవును - అని వికృతివివేకము. ఇహ
పరాదిశబ్దములు దాని కుదాహరణములు. ప్రత్యయార్థముకానిసంస్కృతా
వ్యయమునకును దెనుఁగునఁ బ్రయోగ ముండవచ్చునని విష్ణుశర్మయభి
ప్రాయము. పల్లకీ శబ్దము - పల్లంకికాశబ్దభవమనియు దీనికిఁ దద్భవ

త్వమున దీర్ఘాంతత యుండుననియు వికృతివివేకమే చెప్పుచున్నది. దీనికి ప్రాస్వమును గలదు. వృథా అనుదానితద్భవరూపము, వితా అనునది. ఇదియు దీర్ఘాంతమే. దీనికి ప్రాస్వము కల్గిన విత అనియగును. కాని సంస్కృతముననే వృథా-వృథ అను రెండురూపములు నగపడుచున్నవి.

ఈవిషయములను బాలవ్యాకరణము సంగ్రహింపలేదు. కాని ప్రాథవ్యాకరణముమాత్రము 'ఒకానొకచో ననుకరణవిరహితముగ సంస్కృతవాక్యంబు గానంబడియెడి, (ప్రాథ-సంజ్ఞ. 15 సూ.) అనియు, 'జయవదం బనుకరణవిరహితంబ తటచుగ నగు' (ప్రాథ-సంజ్ఞ-16సూ) అనివాసి యుదాహరించినది. ఇందు మొదటిది - ప్రబంధే కేవలాద్యస్య ప్రయోగస్తు న దోషకృత్ - అనుదానికిని, వినానుకరణం కేచి దాద్యశబ్దం ప్రయుంజతే అనుదానికి రెండవదియు వివరణములు. మిగిలినవాని నితఁడును సంగ్రహింపలేదు.

40. సూ 1 :- తిజ్జుధ్యశేషషష్ఠీసుస్కర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః కిజ్జితప్రశంసనాద్భుత సంతాపయదాతదాకిమేవాంశ్చ । క్వాకిలతూష్ణీమాద్యా నభిదధతి కళా ద్రుతో న యేషాం స్యాత్.

40. సూ. 1:- తిజ్జుధ్యా మధ్యమపురుష రమాంతాశ్చ శేషషష్ఠీయైకైవ స్తీనున్ ప్రథమావిభక్తిః. నుప్స్వాది రస్త్యహలాఇతి ప్రాకృతసూత్రాత్. కర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః కూర్చీతి విభక్తిః. ఏతాంశ్చ కిజ్జితో కించిదర్థాః కాసంతాదయః. ప్రశంసన ప్రశంసనార్థా భగీత్యాదయః. అద్భుత అద్భుతార్థా ఓహోఇత్యాదయః. సంతాప సంతాపార్థాః అయ్యో అక్కట ఇత్యాదయః. యదాతదాద్ధా ఎప్పుడు అప్పుడు ఇత్యేతే శబ్దాః. నే నెప్పుడుఁ గొల్పెద నిత్యాదౌ సదాపర్యాయా ద్రుతప్రకృతికసంజ్ఞః. కిమర్థః ఏమితిశబ్దః. ఏవ ఏవార్థాః నిన్నె నన్నె ఇత్యాద్యాః ఏతాంశ్చ క్వాధ్ధాః పోయి వచ్చి ఊఱు చేయక ఇత్యాద్యాః. కిల కిలార్థాః పోయెనటవచ్చెనట ఇత్యాద్యాః. తూష్ణీం తూష్ణీమర్థాః ఊఱుక మిన్నక ఇత్యాదయః అదిశబ్దేన పట్టి కై ఇతివిభక్తిః. నుమ్మ కదా ఏల మఱి ఇత్యాద్యా గృహ్యంతే. ఏతాంశ్చ శాస్త్రుశేత్రాః కళాసంజ్ఞాకా నభిదధతి వదన్తి. యేషా మస్తే ద్రుతో నకాలో న స్యాత్. కూర్చి కీర్తిత్యాదౌ విచు

న్నాడు, ఘటింపఁగలఁడు చనఁడు-ఇత్యాదీనాంతిజ్ఞాధ్యత్వాభావేఽపి ప్రథమాసమత్వేన సంగ్రహాన్నిక్షేపః నిబంధనేషు ప్రాచాం చే చ్చబ్ధోఽన్యః ప్రదృశ్యతే। సూత్రస్థితాదిశబ్దేన గ్రాహ్యసంఖ్యావదుత్తమైః.

వి:- తిజ్ఞాధ్యశేషవష్టిసుగ్గుర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః, కిచ్చిత్ప్రశంస నాద్యుత్సన్నాపయదాతదాకిమేవాన్, చ క్త్వా కిల తూష్ణీ మాద్యాన్, అభిదధతి, కళాః, ద్రుతః, న, యేషాం, స్యాత్ అని ఛేదము. తిజ్ఞాధ్య నామకా స్వ్యు ర్మధ్యమపురుషాశ్చ యే రమాంతాశ్చ-అనుచోష్షన, 'వచ్చితివి' మున్నగుమధ్యమపురుషక్రియలును, 'వచ్చిరి, వచ్చితిమి' మున్నగురేఫాంతమాంతక్రియలును, దిజ్ఞాధ్యములని చెప్పఁబడుచున్నవి. అవియు శేషార్థమున వచ్చిన, 'యొక్క' అనువష్టియుఁ, బ్రథమావిభక్తి రూపములును, 'కూర్చి, గుఱించి, గుఱించి' మున్నగుకర్మప్రవచనీయార్థకప్రత్యయాంతములును, 'కాసంత' మొదలగుకించిదర్శకములును, ఆహా మున్నగు ప్రశంసనార్థకములును, 'బాపురే' మున్నగునాశ్చర్యార్థకములును, 'అయ్యో, అక్కట', మున్నగు సంతాపార్థకములును, అప్పుడు, ఇప్పుడు, ఏమి' అనునవియును 'వచ్చి, రాక, అట, ఊటక, మిన్నక' మున్నగునవియును, గళలని చెప్పఁబడుచున్నవి. వీనిచివర ద్రుత మగు నకార ముండదు. వీనిచివర నకారమగపడినచో నది సముచ్చయ్యాద్యర్థకమేగాని శబ్దసంబంధి కాదు. సముచ్చయ్యాద్యర్థకము ప్రత్యేకపదము కదా! అవి ఊటకన్, రాముఁడున్, రాఁడున్-మున్నగునవి.

వించున్నాఁడు, ఘటింపఁగలఁడు, చనఁడు - అనునవి పై సూత్రమున సంగ్రహింపఁబడలేదు. పై మూఁడును వర్తమానభావివృతిరేశార్థకప్రథమపురుషైశ్చవచనరూపములు. ఇవి తిజ్ఞాధ్యములుకావు. ప్రథమాసమము లగుటచేఁ గళలుగా గ్రహింపనగునని కవిశిరోభూషణము వివరించినది. వీనిలో మొదటి రెంటికి నన్నయగారి నాఁడు ప్రయోగము లేదు, మూడవది యాదిపదగ్రాహ్యము. ప్రాచీనమహాకవి ప్రబంధములయందగపడినచో మఱియు నిందుఁ బేర్కొనఁబడని కళయగు శబ్దము

దానింగూడ సూత్రమునందలియాదిపదముచే సంగ్రహింపవలయును—
కాని, కాక మొ. 'ఏని' అనుశబ్ద మొకటి యగపడుచున్నది. దీని, 'ఇ'
వర్ణము లోపించినపు డిది (ఏన్) ద్రుతప్రకృతిక మగుచున్నది. 'అపి
శబ్దార్థ స్వేతః' అని దీని, ఇ-కారమునకు లోపము. ఈలోపము లేనపుడు
నిది కళ కాక ద్రుతప్రకృతిక మనుటయే లెస్స. 'తాను, నేను, కను,
చను' అనువీని సకారమునకు స్వరలోపము కల్గినచో ద్రుతప్రకృతికము
లగుచున్నవి గదా ! మఱికొందఱు, ఏని - శబ్దముద్రుతప్రకృతికతను
మఱియొకరీతిని సాధించిరి. సముచ్చయార్థము గల, ఏని శబ్దము 'ఏని
యున్' అని యుండుననియు, దీని, యు, ని - వర్ణములకు లోపము కల్గి
నపుడు, 'ఏన్' అనియు, కేవల యు వర్ణలోపము కల్గిన 'ఏనిన్' అని
యుండుననియుఁ జెప్పుచున్నారు. సముచ్చయార్థకమగు, 'నున్' అను
నది ప్రత్యేకశబ్దము. అది ద్రుతప్రకృతికమే.

41. సూ:- అన్యే ద్రుతప్రకృతయో యే స్య ర్హనుజీవితద్రుతా నిత్యమ్.

41. సూ. 1 :- అన్యే ఏతద్వ్యతిరిక్తా శబ్దా ద్రుతప్రకృతయః ద్రుతప్రకృతికా
భవన్తి. అన్యే శబ్దా నిత్య మనుజీవితద్రుతా అనుసృతాస్తసకారా న్మున్యన్తి భవే
యన్తి. కాత్రమహిమ్నా లోపాదేశప్రాప్తావ ప్యాదౌ ద్రుతాస్తత్వేనస్థితాః ప్రసిద్ధా
ఇతి తాత్పర్యమ్.

వి:- అన్యే, ద్రుతప్రకృతయః, యే, స్య, అనుజీవితద్రుతాః,
నిత్యమ్—అని ఛేదము. కళలు కానివి ద్రుతప్రకృతికములని సూత్రార్థము.
ద్రుతప్రకృతికము లనుజీవితద్రుతములై యుండును. శబ్దము పదత్వము
నొందునప్పటికి దానితుదిని సకారము నిలిచి యుండును. శాస్త్రము
చొప్పున లోపము కల్గినను ద్రుతము చివర నున్నట్లే భావింపవలయునని
తాత్పర్యము. ద్రుతోపజీవితశబ్దములు కొన్ని కలవు. రాముడున్,
రాడున్, మున్నగునవి. కళాశబ్దములచివర ద్రుతము నిలిచిన నవి
ద్రుతోపజీవులగును. వీనికిఁ దుదిని సముచ్చయార్థక, నున్, వర్ణకము
నిలుచును.

సూరిగా రీవిషయమును నూతనమార్గమున వివరించియున్నారు. చింతామణి కళలను జెప్పి మిగిలినవి ద్రుతప్రకృతికము లనెను. బాల వ్యాకరణము ద్రుతప్రకృతికములను జెప్పి మిగిలినవి కళలని చెప్పినది. “ద్రుతాంతము లై నపదములు ద్రుతప్రకృతికములు” (బాల-సంజ్ఞ.12)

తిజ్ఞాధ్యములు - మధ్యమపురుషక్రియలును రేఫమకారాంతక్రియలును సమావకక్రియలలోఁ గళలు. వచ్చితివి, వచ్చితిరి, వచ్చిరి, వచ్చితిమి, వత్తురు, వచ్చెదరు, వత్తువు, వచ్చెదవు, వత్తుము, వచ్చెదము; అన్ని కాలములయందును బ్రథమమధ్యమోత్తమపురుషబహువచనరూపములును, మధ్యమపురుషైక వచనరూపములును గళలు. మిగిలినప్రథమోత్తమపురుషక్రియ లన్ని కాలములందును ద్రుతప్రకృతికములు. కాని వర్తమానభావివ్యతిరేకప్రథమపురుషైకవచనములు ద్రుతప్రకృతికములు కావు. వీనిం జింతామణియు సథర్వణకారికలును జెప్పలేదు. ఇప్పుడున్న వర్తమానభావ్యర్థకరూపములు సన్నపార్శ్వనినాడు లేవు. వ్యతిరేకార్థక మున్నది. అది యాదిపదగ్రాహ్యమై కళ యగుచున్నది. రక్షింపుము-రక్షింపుఁడు-అనునవి మధ్యమపురుషములేకాన నివియుఁ జింతామణిచే సంగ్రహింపఁబడినవి. భూతతద్ధర్మార్థకప్రథమపురుషైకవచనములు ద్రుతప్రకృతికములు. సూరియు నల్లె చెప్పెను - రక్షింఁచెడున్, రక్షింఁచుతన్ - అనునవి తిజ్ఞాధ్యములు కానందున ద్రుతప్రకృతికములే. శేషవష్టి యనఁగా యొక్కప్రత్యయము చేరినవష్టి. రామునియొక్క-మొ॥ ప్రథమావిధక్తిరూపములు కళలు, కర్మప్రవచనీయార్థకములగు- కూర్చి - మున్నగు ప్రత్యయాంతములు కళలు. ‘కర్మప్రవచనీయశేకూర్చి’ - అని చింతామణి చెప్పినది. కాని పట్టి-అనుదానింగూర్చి యేమియుఁ జెప్పినట్లగవడదు. పట్టితి తు పచ్చమీ గుణే హేతౌ-అని మాత్రము చింతామణి వచించినది. ఇదియుఁ గర్మప్రవచనీయార్థకమని చింతామణియభిప్రాయము కానోపును. కించిత్రృశంగనాద్భుత

సంతాపయదాతదాకి మేవార్థశబ్దములును గళలే. ఇందు యదాతదార్థశబ్దములు - ఎప్పుడు - అప్పుడు - అనునవి. 'అప్పుడిప్పుడెప్పుడనుశబ్దములు నిత్యైకవచనాంతములు. వాగనుశాసనములు యదాతదా యని గ్రహించుట ప్రపంచార్థమని యెఱుంగునది' అని (బాల-సంధి-13 సూ) సూరిగారు వ్రాసిరి. నిత్యైకవచనాంతము అనుదాని కవ్యయములని వారు చేసినయర్థము. అవ్యయములకు 'అవ్యయా దాపుపః' అని ప్రథమైకవచనలోపము కల్గుననియు నపు డవి ప్రథమైకవచనములేయై, సున్ - అనుదానిచే సంగ్రహింపఁబడుచుండఁగా మరల వానిని జెప్పట ప్రపంచార్థమనఁగా స్పష్టతకే యనియు సూరిగారి యాశయము. కాని తెనుఁగునం దవ్యయములు లేవు. అప్పుడు మున్నగు వానిచివర నర్థభేదములో ద్రుత మగవడుచుండుటచే ద్రుతప్రకృతికములనుభ్రాంతిని దొలఁగించుటకై యవి గ్రహింపఁబడిన వనుట లెస్స. అగమాపకక్రియలగు క్షార్థవ్యతిరేకక్షార్థశత్రుమాసంతర్యచేదాద్యర్థకము లాటింటిలో మొదటి రెండును గళలు - మిగిలినవి ద్రుతప్రకృతికములు. కవి...ణము 'నేను, తాను' పదములు కళలనినది. కాని కళలుగా వానికి మహాకవిప్రయోగప్రసిద్ధి లేదు. ఉకారలోపము నొంది ద్రుతప్రకృతికములుగ నే ప్రసిద్ధి కలదు. విశేషణములు చింతామణిమతమున ద్రుతప్రకృతికములు; సూరిగారిమతమునఁ గళలు. సూరిగారు, 'ను', అనుదానిని ద్రుతముగా నంగీకరించిరి. చింతామణి పొల్ల (వ్యంజన) నకారమునే ద్రుత మనెను.

42. సూ :- తజ్ఞా సమా చ దేశ్యా గ్రామ్యా చేయం చతుర్విధా భవతి.

ప్రకృతిద్వయజ్ఞా తజ్ఞా తుల్యా తు సమా ప్రవాహినీ దేశ్యా.

42. సూ. 1 :- ఇయం వికృతిభాషా తజ్ఞాదిభేదేన చతుస్ప్రకారా భవతి. ఆద్యప్రకృతిప్రకృతిజా తజ్ఞేత్యుచ్యతే. తిక్తుల్యా సమేత్యుచ్యతే. నిత్యోఽనన్యార్థ్యో లోకః ప్రవాహిః; సోఽస్యాస్తీతి ప్రవాహినీ దేశ్యా. లోకవ్యవహారశబ్ద్యతి యావత్. అనియమాద్ద్రామ్య 'అనియమా ద్ద్రామ్యమ్' - ఇత్యుక్తత్వాత్. వనము,

జముడు - ఇత్యాద్యా సంస్కృతప్రాకృతసమాః. నిండుచలిముద్ద, పండుపెన్నెల
పొదరిల్లు - ఇత్యాద్యా దేశ్యాః. అత్రేదం విచార్యమ్. 'త్రినిదైవ విప్పితి; అనియమా
ద్ద్యాయా భవతి. వర్జనూనత్వాధికత్వాన్యాదృశత్వలక్షణా. తథాచ చతుర్విధా
భాషేతి గ్రామ్యయా సాకం వికృత్యా శ్చాతుర్విధ్యం వదత శృన్వాసుకాసనాఽచా
ర్యస్య వ్యత్రచిద్వినియోగ ఇష్టవిన. అన్యథా తత్పరిగణనం ముధా స్యాత్. వినియోగో
ఽపి నాన్యత్రేతి తత్తత్స్వభావవర్ణనే కార్యః. అథవివేక్త మధర్మణేన—

గ్రామ్యం తత్తద్విధౌ సాధు కలకంఠముఖా హితాః ఇతి.

వి:- తజ్జా, సమా, చ, దేశ్యా, గ్రామ్యా, చ, ఇయం, చతుర్విధా,
భవతి, ప్రకృతిద్వయజా, తజ్జా, తుల్యా, తు, సమా, ప్రవాహినీ, దేశ్యా-
అని ఛేదము. ఈ తెలుఁగుభాష తజ్జ, సమము, దేశ్యము, గ్రామ్యము
అని నాల్గువిధములు. సంస్కృతప్రాకృతప్రకృతిద్వయమునుండి వచ్చి
నది తజ్జ యనియు, వానితో సమమైనది సమ మనియు, దేశ్యము ప్రవా
హిని యనఁగా లోకవ్యవహారమువలనఁ దెలియఁదగినదనియు, వానికి
లక్షణములు. గ్రామ్యమున కీవఱకు లక్షణము చెప్పఁబడుటచే నిటఁ బు
నరుక్తము చేయఁబడలేదు. (సూ. 9, 10. సూ.) లక్షణ మనునది,
గ్రంథప్రయుక్తశబ్దములకే. దానికి గ్రాంథికభాష యని పేరు. గ్రామ్య
మప్రభంశము ప్రభంశము నని రెండు విధములు. గ్రంథప్రయుక్త
గ్రామ్య మప్రభంశము. రెండవది ప్రభంశము. కావుననే, 'అనియమా
ద్ద్యాయం హి యత్త్వప్రభంశః' అని చెప్పఁబడినది. 'తత్తద్విధియందు
గ్రామ్యము సాధువే' యని యథర్వణాచార్యులు చెప్పిరి. తత్తద్విధి
యనఁగా నుత్తరోత్తరపండితకవీంద్రశమ్మతి గాని యుత్తరోత్తరప్రా
మాణికవ్యాకరణశమ్మతిగాని కల్గియున్నపుడని యర్థము. ఈపక్షమున
గ్రామ్యపదమునకుఁ బూర్వపూర్వవ్యాకరణవిరోధమువలనఁగాని మహా
కవిప్రయోగవిరోధమువలనఁగాని యవశబ్దత గల్గును. అది మహాకవి
ప్రయుక్తమైన సప్రభంశగ్రామ్య మగును. కాన మిత్రబహుప్రహీ యగు

టచే నసాధువనఁదగిన, 'కఱకంఠుఁడు' అనునది నన్నయప్రయుక్త మగు టచే సాధు నగుచున్నదని తాత్పర్యము. సూరిగారు పైవిషయమును "సంస్కృతప్రాకృతతత్వం బగుభాష తత్పరంబు" (బాల. సంజ్ఞ. 19) "సంస్కృతప్రాకృతభవం బగుభాష తద్భవంబు" (బాల. సంజ్ఞ. 20). అని వివరించిరి.

తత్పరతద్భవములలక్షణమును బాలవ్యాకరణము చింతామణి చెప్పినట్లే చెప్పినది. దేశ్యగ్రామ్యములలో భేద మగపడుచున్నది. త్రిలింగదేశ వ్యవహారసిద్ధం బగుభాష దేశ్యంబు (బాల-సంజ్ఞ-21. సూ) అని యందుఁ ద్రిలింగదేశవ్యవహారమని చెప్పఁబడినది. దేశవ్యవహారమునందున్నది వ్యావహారికభాష. దానికి వ్యవహారమే ప్రయోజనము. అసన్యాదృశము నిత్యము నగుపండితకవీంద్రవ్యవహారము దేశ్యమని చింతామణి చెప్పినది. సామాన్యలోకవ్యవహారమున కిందుఁ బ్రయోజనము లేదు. మహాకవీంద్రకవితావ్యవహారమునకే ప్రసక్తి కలదు. మహాకవులు తమకవితావ్యాపారమున నుపయోగించినదేశీయభాషకు దేశ్యమని పేరు గదా! సూరిగారు "త్రిలింగదేశవ్యవహారసిద్ధం బగుభాష దేశ్యంబు" (బాల. సంజ్ఞ. 21) అని పైవిషయమును వివరించుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణము, కటు శబ్దవికృతి, 'కారము' అనిచెప్పినది. అని సరికాదని శబ్దార్థసారావ్యమున్నదనుచు, 'క్షార' శబ్దమునుండి, కారము జనించినదని ప్రౌఢవ్యాకరణము చెప్పినది. ఆపస్తంబధర్మసూత్రములో క్షారలవణవర్జశ్చ-అనియుండుటచే లవణశబ్దసాహచర్యముతో 'క్షార' శబ్దముపయోగింపఁబడుటచే, క్షార కార, శబ్దముల శర్థసారావ్యమున్నదని వారియూహ. కాని పండితలోకవ్యవహారములో, 'కారము' అనుదాని కట్టికితి యగపడదు. క్షారము, అనునది లవణార్థకముగ నే వివఁబడుచున్నది గదా! కాన దీనిని 'కటు' శబ్దపర్యాయ మనుటయే తెస్స.

మఱియుఁ గోటపేటలు దేశ్యములని బాలవ్యాకరణము చెప్పఁగా నవి వైకృతములుగాని దేశ్యములు కావని ప్రాథవ్యాకరణము ప్రవచించినది. వీనికి, కోట్ట, పింఠా శబ్దములు ప్రకృతులనుచున్నది. కోట-అను దానిని దత్తముగను వైకృతముగను దేశ్యముగను సాధింపవచ్చును. తెనుఁగువారికిని గోటలుండుటచే దీనిని దేశ్యమనుటయే సమంజసము. పింఠా శబ్దభవము, 'పేట' అనుటయు సరికాదు. పేట=వీధి; పేట=ముత్యాలకోవ-అని రెండర్థము లగపడుచున్నవి. సూరిగారిపేటలో నర్థబిందువు లేదు. దీనికి ముత్యాలకోవలో నొకభాగమని యర్థము. సీతారామాచార్యులుగారి పేటలో నర్థబిందు వున్నది గాన నిది, పింఠా శబ్దమునకు వికృతి యనవచ్చును.

సూరిగారు 'లక్షణవిరుద్ధం బగుభాష గ్రామ్యంబు' (బాల-సంజ్ఞ - 22. సూ) అని లక్షణము చెప్పి, వస్తాడు, తెస్తాడు, మున్నగురీతిని బామర జనవ్యవహారము నుదాహరించిరి. ఇది సరి కాదు. లక్షణవిరుద్ధ మైన భాష యప్రభంశగ్రామ్య మగునని చింతామణి వచించినది. గ్రాంథిక భాషకే లక్షణముగాని వ్యావహారికభాష కుండదు గదా! అట్టిచో సూరిగారియు దాహృతులు సరిగావనక తప్పదు. 'ఆర్యవ్యవహారింబుల దృష్టంబు గ్రామ్యంబు' (బాల-సంజ్ఞ-23. సూ) అనియు సూరిగారు చెప్పిరి. వీరియార్యవ్యవహారవదమునకు మహాకవులకవితావ్యవహారమే యర్థము. దానిలో లక్షణవిరుద్ధపద మగపడినచో దానిం బరిగ్రహింప వలెనని తాత్పర్యము. కఱకంఠుడు-అనుదానిని నన్నపార్కుడు భారతమున నుపయోగించెను. ఇది మిశ్రబహువ్రీహి. మిశ్రబహువ్రీహి లక్షణవిరుద్ధము. కావుననే వికృతివివేకము - కఱకంఠముఖా హితాః అని వివరించినది. ప్రాథవ్యాకరణము దీనిని గరకంఠ శబ్దవికృతిగా సంగీకరించి యిది యగ్రామ్యమని సాధించినది. కాని "కఱకంఠముఖా హితాః" అనుపాఠాంతరమునుబట్టి యిది సరికాదు. ఈసందర్భమును బురస్కరించుకొని బాలవ్యాకరణములోని యీసూత్రోదాహృతుల

నెల్ల నగ్రామ్యములుగా సాధించుటమాత్ర ముచితము కాదు. ‘ప్రాణ కుట్టక’ శబ్దవికృతి ప్రాణగొడ్డ మని ప్రాథ చెప్పినది. ఇది సహజ మగు పద్ధతి కాదు. కృత్రిమము. ప్రాణకుట్టకశబ్దము కృత్రిమముగాఁ గల్పింపఁ బడినది. జీవగట్ట - ఇది యాచ్ఛికసమాసము. వీణ సితారు మున్నగు వానితీగెలకింద నూలుదారముల నుంచి యొకచిన్నకట్టపై నాపోగులను నిల్పుదురు. ఆకట్టముక్కకు జీవగట్ట యని పేరు. ఇది సంజ్ఞావాచక శబ్దము. దీనిని సూరిగా రారయకుండుట వింత. - కపిల - శబ్దవికృతి కపిల, శబ్దమనుట నిజము. - అవసరజ్ఞాండ్లై - (భార-ఆది-రఆ. ౨౫౨వ.) అనుపద్యమునందు - పవప్రాస నన్నపార్యునకు సమ్మతమని చెప్పుటకై “అవసరజ్ఞాండ్లై వ్యాసుఁ డేతెంచె నంత నత్తపసి, కపిలగడ్డంబును గపిల జడలును, గపిలకన్నులును, దపసియన్నువనల్లనై న దీర్ఘపుఁ దనువును జూచి, యువిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున” అను పాఠము నెవ్వరో వ్రక్షి త్తముచేసిరి. పవ ప్రాసమును బ్రాచీనచ్ఛందః కర్తలుగాని మహాకవులుగాని యంగీకరింపలేదు. ఈవిషయమును ప్రాథ వ్యాకరణము స్పష్టము చేసినది. సూరిగా రీవిషయము నాలోచింపక - కపిలకన్నులు - మున్నగువాని నప్పకవిమతముచొప్పున నసింద్యగ్రామ్య ములుగా నంగీకరించిరి.

43. సూ :- విరళా నేచోషాదికశబ్దా న్ప్రవ్యాహరస్తు శబ్దజ్ఞాః.

ఇహ తు ప్రవ్యాహర్యం సక్లేతితనుప్రసిద్ధమేవ పదమ్.

43. సూ. 1 :- శబ్దజ్ఞాః శబ్దశాస్త్రవేత్తారః విరళాన్ లోకే అప్రసిద్ధానపి వేచోషాదికశబ్దాన్ వేచేతి దుపచిష్టాకే ఇతి ధాతో ర్లింగ్యధ్యమపురుషబహువచన రూపమ్. ఉషేతి వస నివాసే ఇతి ధాతో ర్లింగ్యధ్యమపురుషబహువచనరూపమ్. ఏతదాదిశబ్దాన్ క్వచి త్సంస్కృతభాషాకాశ్యేషు ప్రవ్యాహరస్తు ప్రయోజయస్తు. ఇహ తాన్యధ్యభాషాయాంతు సక్లేతితనుప్రసిద్ధమేవ. సక్లేతితం నున్మ ప్రసిద్ధం ప్రామాణికకవిప్రయోగాదరూఢంబు యత్పదం తదేవ ప్రవ్యాహర్యమ్. అత్రేదం తాత్పర్యమ్. వేచోషాదికశబ్దానాం లోకే అప్రయక్తత్వేనాపి వేదేషు తత్ప్రయో

గన్య విద్యమానత్యా న్నాప్రయత్నతాన్తి. అప్యప్రయత్న ఇతి వార్తికే మహా భాష్యకాః క్తేః, లోకవేదాధికరణే లోకవేదయో రేత్యప్రతిపాదనాచ్చ. శబ్ద సాధుత్వమాత్రాభిమానమణ్ణితాః పణ్ణితాః క్వచిల్లోక్తేః కావ్యేషు శేచాదిశబ్దాన్ప్రయోజయన్తు న ప్రయోజయన్తు వా, నాస్మాక మాగ్రహః. అసక్తేతిత మప్ర సిద్ధం పదం న ప్రయోక్తవ్యమ్. వివక్షితార్థప్రతిపాదకం ప్రసిద్ధం చ యదేవ పదం తదేవాత్ర ప్రయోక్తవ్య మిత్యస్మాక మభిమానం. ఏవకారేణాన్యనిషేధో విధిరూప కృత్యప్రత్యయేన ప్రయోగావశ్యంభావిత్వం చ ద్యోత్యతే.

వి :- విరళాన్ - పేచోపాదికశబ్దాన్ - ప్రవ్యాహరన్తు - శబ్దజ్ఞాః-ఇహ-తు-ప్రవ్యాహర్యమ్-సంకేతీతసుప్రసిద్ధం - ఏవ - పదమ్ - అని ఛేదము. సంస్కృతాంధ్రవ్యాకరణములకుఁ గలభేదము నీ సూత్రము స్పష్టము చేయుచున్నది. వ్యాకరణసాధుత్వము గలయేపదము నైనను గ్రంథములలోఁ బ్రయోగింపవచ్చునని సంస్కృతవ్యాకరణ శాస్త్రజ్ఞులమతము. సంకేతీతసుప్రసిద్ధ మనగా వివక్షితార్థప్రతిపాదన క్షమములు, ప్రసిద్ధములు నైనపదములుమాత్రమే ప్రయోగార్హము లగునని చింతామణ్యాద్యాంధ్రవైయాకరణులమతము. దీనిచే సంస్కృతమునందలిమాఱుమూలపదములను దత్తమములుగాఁ దెనుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదని స్పష్టమగుచున్నది.

43. సూ. 2 :- నను సంస్కృతభాషాకావ్యేషు క్వచిదప్రసిద్ధపదప్రయోగాశ్చే ద్దప్తం పదం శ్రుతికటు చ్యుతసంస్కృత్యప్రయత్నపదప్రయోగమపి దోషత్వేన పరిగణయ్య-యథాఽయం దానణాఽచార స్సర్వదైవ విభావ్యతే. తథా మన్యే దైవతోఽస్య విశాచో రాక్షసో భవేత్-ఇత్యుదాహరణే దైవతశబ్దస్య పులిఙ్గత్వేన ప్రయోగోఽప్రసిద్ధ ఇత్యుక్తం కావ్యప్రకాశే. అన్యత్రాఽపి తత్ప్రయోగో దోషత్వే నోక్తవేత తద్విరోధ సాన్యదితిచే ద్యత్యమ్. క్వచిదపి తాదృశపదస్య ప్రయోగాభావేఽపి - బృహరకా దైవతాని - ఇత్యుపరసింహకృతినామలిక్తానుశాసనం పృథా స్యాత్. అత ఏః క్లిబత్వం ప్రచురప్రయోగవిషయమితి స్యామ్యాదిభి రుక్తమేవే త్యాలంకారిణో దోషః ప్రచురప్రయోగవిషయః, నకు క్వాచిత్కప్రయోగవిషయోఽపీతి న విరోధః

వి :- దుష్టపదము, శ్రుతికటుపు, చ్యుతసంస్కారము, అప్రయుక్తము, అసమర్థము మున్నగువానిని సంస్కృతాలంకారికులు దోషములుగఁ బరిగణించిరి. 'దైవత' శబ్దము పుంలింగముగఁ బ్రసిద్ధము కాదు. తథా మన్యే దైవతోఽస్య పిశాచో రాక్షసో భవేత్ - అనుచోట బుంలింగముగ నెట్లు ప్రయోగింపఁబడినదని కావ్యప్రకాశము శంకించుచున్నది. మఱి యెచటను దీనికిఁ బ్రయోగము లేకున్నను, 'బృందారకా దైవతాని పుంసి వా' అనునామలింగానుశాసనము విరోధించుచున్నదనియు, దీనికిఁ గ్రిబత్వము ప్రచురప్రయోగవిషయ మని క్షీరస్వామి వ్యాఖ్యానించిననియుఁ గవిశిరోభూషణము సమర్థించినది. ఈచర్చ సంస్కృతభాషకు సంబంధించినది. సంకేతితనుప్రసిద్ధపదమునే ప్రయోగించు తెనుఁగువారికి దీనితో నిమిత్తము లేదుగదా!

43. సూ. 3 :- దజ్ఞినాఽపి కావ్యప్రకాశే ప్రసాదవిపర్యయలక్షణ ముక్తమ్. 'వృత్తపన్నమితి గౌడీయై ర్నాతిరూఢమ పీవ్యతే' ఇతి. అభర్వణాఽచార్యేణ తు

సర్వే శబ్దాః ప్రయోక్తవ్యా యది దోషవివక్షితాః

అప్రయుక్తత్వదోషస్తు న విరుద్ధో హరే ర్మతే.

ఇతి హరినూరిమత ముద్భూట్య, 'ప్రమాణం త్వత్ర సద్యచః' ఇత్యాదివచనైస్తత్రతత్ర కవీనాం మహాకవిప్రయోగైశశరణతా మాపాద్య' -

'శాస్త్రప్రయోగవచసో శ్శాస్త్రం బలవ దుచ్యతే

అనిష్పన్నే పదే తేన ప్రయోగాఽశ్రయణం హితమ్'

ఇత్యుక్తమ్. యత్ర శాస్త్రేణ విశిష్య కార్య ముచ్యతే తత్ర శాస్త్రం బలవద్భవతి. యత్ర శాస్త్రేణ సామాన్యవిధానం, తత్ర ప్రయోగో బలవా నితి తదర్థః.

వి:- అతిరూఢముకాని శబ్దమునుగూడ వృత్తపత్తి కలదని గౌడీయు లంగీకరించుచున్నారు-అని దండి కావ్యాదర్శమున నుడివెను. చ్యుతసంస్కారదోషము లేనిచో సంస్కృతశబ్దము లన్నియుఁ బ్రయోగింపఁదగినవే. కవిప్రయుక్తము కానిశబ్దమును బ్రయోగింపరాదు, అను

నాలంకారికదోషము హరిపండితునిమతమున విరుద్ధము కాదు - అని యథర్వణాచార్యు లనిరి. అప్రయక్త మనునాలంకారికదోషమును సంస్కృతవైయాకరణులు నిరసించిరి. సంస్కృతవ్యాకరణము సమ్మతించినచో నన్నిశబ్దములు ప్రయోగార్హములే యని వారియభిప్రాయము. మఱియు సంస్కృతవ్యాకరణము, కవిప్రయోగము, వ్యాకరణము అను వానిలో వ్యాకరణము బలమైనది. దానిచే నిష్పన్నము కానిశబ్దమువిషయమునఁ గవిప్రయోగము ననుసరించి సాధుత్వము నంగీకరింపనగును - అనియు నదియే వచించినది. ఈనియమము సంస్కృతిభాషకు సంబంధించినది. వికృతిశబ్దవిషయమున మహాకవిప్రయోగమున కున్నప్రాముఖ్యము వ్యాకరణములకు లేదు. 'ప్రయోగశరణా వైయాకరణాః, ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమ్' అనునవి తెలుఁగువారికి ధ్యేయములు.

43 సూ. 4 : 'వర్ణలోపాఽగమా నైకే సర్వస్మిన్ స్తద్భవే పదే' ఐచనే పురుషే చాథే లోపాః వర్ణాగమౌ మతః-ఇత్యాది. 'వర్ణాగమౌ విశేషః పురుషే స్వర్ణః చాపి కచనేషు' ఇత్యాదిః చ శాస్త్రం సామాన్యమ్.

వి :- కవిశిరోభూషణము "సర్వే శబ్దాః, శాస్త్రప్రయోగవచసాః" అనువానికి వికృతిభాషాపరముగ నర్థము చేసినది. అది సరికాదు. వానియర్థము 43 సూ. 3. లో విశదపఱుపఁబడినది.

43. సూ. 5 :- ఏవం స్థితే మహావిప్రయోగప్రసిద్ధేః ప్రయోగనిదానశ్చః ధనేన మహావిప్రయోగరూఢంచే ద్ద్రావ్యమపి ప్రయోగార్హ మిత్యాచార్యతాత్పర్య మితి బాలసరస్వ త్యోక్తమ్. ఇదమేవ తాత్పర్య మభివర్ణ్యాపృషవినాఽపి "విసన్, కసన్, చసన్" ఇత్యాది శబ్దానాం గ్రామ్యత్వేఽపి మహావిప్రయోగరూఢత్వా త్సాధుత్వ మిత్యుక్తమ్. తన్న; చన నిత్యాదిశబ్దానాం శాస్త్రరూఢత్వేన 'అద్యః క్రియాసు' ఇతిసూత్రే ఉక్తత్వాత్. 'నందనఁ గనఁట మఱచితిన్' ఇత్యాది ప్రయోగా దాచార్యస్యా ష్యేతాదృశప్రయోగోఽపీష్టవివ. తత్ర 'నివెట్టి బంగారు గాను' ఇత్యాదీనాం గ్రామ్యత్వేఽపి ప్రయోగార్హతేతి సరస్వత్యాశయా వర్ణనీయః.

వి:- 'మహాకవిప్రయోగప్రసిద్ధి యున్నపుడు దానిం బ్రయోగింప వచ్చు ననుటచే మహాకవిప్రయుక్త మైస్గ్రామ్యమును బ్రయోగార్హమగునని యాచార్యతాత్పర్యము' అని బాలసరస్వతి వచించెను. దీనిచొప్పుననే యప్పకవి-వినెన్, కనెన్, చనెన్-మున్న గునవి కవిప్రయోగరూఢము లగుటవలన సాధువు లగుచున్న వని యనెను. అట్లనుట సరికాదు. చనెన్ మున్నగునవి సాధువులని 'అద్యక్షియాసు' అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడినది గదా! నందనుఁ గనెనట మఱచితి-అని ప్రయోగించుటచే నిట్టిప్రయోగము లాచార్యులవారికి సమ్మతములని తెలియ నగును. 'కనియెను' అనురీతిప్రయోగములే యాచార్యసమ్మతములు. పై ప్రయోగము నన్నపార్శ్వనిది కాదు. 'నీవెట్టి బంగారుగాను, మున్నగునవి గ్రామ్యములై నను బ్రయోగార్హము'లని సరస్వత్యాశయమును సరిపెట్ట నగును. నిజమునకు, చనెన్-మున్నగునవి చింతామణిచే సాధ్యములు కావు. నన్నపార్శ్వనికే దరువాతికవులు వానిం బ్రయోగించిరి. వికృతి వివేకము వానిని సాధించినది.

43) సూ. 6 :- అశేనైవ అపాంగమాలిక శ్రృణుంగులు క్రిక్- ఇత్యాదీనా మపి ప్రయోగాజాం సాధుత్వమ్. ఏతద్ధ్యాయత్వం తు 'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణ వాంతాది' గాణ పృత్తివ్యపాశ్రయమ్. అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకల్యాం విగాహతే' ఇతి దణ్డినా ప్రతిపాదితమ్. గుణవృత్తైః వై పాం సాధుత్వ మితి నృసింహః.

వి:- 'మెఱుంగులు క్రిక్- అనుదానిలోని - క్రిక్ - అనునది 'నిష్ఠ్యాతోద్గీర్ణ వాంతాది' అను దండివచనమువలన గ్రామ్య మగుచున్న దని చెప్పఁబడినది. తెనుఁగున నివి గ్రామ్యములు కానేరవు.

అప్పకవిపుస్తకే స్థిత మాస్థవిపుస్తకారకం శ్లోకత్రయం తదత్ర విలిఖ్య వ్యాఖ్యాయతే-

44. సూ :- చాలేస్తుపరిధిశృంఖలావర్తకుశగ్రన్ధిదాత్రపరజనమాః

అద్యా ఇభకరతుల్యా స్తద్ధీర్హా శూలసన్నిభా వనౌః

దరశార్దపిప్పలదళాబ్జశపన్నగసన్నిభాః క్రమా త్పరుషాః

స్తమ్భవిలేఖాఽధికైస్త్ర స్తవప వర్గద్వితీయవర్ణాద్యాః

కీరనాహస్తిమస్తకభక్తితులాసనవితర్దిసీరసమాః

అస్తస్థా శోచిష్మాణో దస్త్యచక్షౌ గురురతా చ బిన్దుయుతాః

44. సూ. 1 :- ఆద్యాః అశ్విణ్ముఖవివర్ణాః, తద్వీర్ణా స్తేషాం దీర్ణాః ఆకారా దయో గజహస్తతుల్యాః. ఆన్యో ఐదౌవర్ణా శూలసన్నిధౌ శూలసద్భౌ - 'ఏఓజ్, ఐదౌచ్' ఇతి మాహేశ్వరీనూత్రయో రేదోతో రైదాతోశ్చ సమ్భన్తస్య కృత్తత్యాత్. తత్ర ఆద్యానాం మధ్యే ఏదోతో ర్గృహణమ్. ఆద్యశబ్దే నైదాతో గృహ్యేతే ఇతి వివేకః. తద్వీర్ణా ఇతి సామాన్యప్రయోగాత్. ఇవర్ణస్యా ప్యపః వివా దీర్ణో లిఖితః. ఆత్రేద మవధేయమ్. ఇవర్ణస్య సాక్షా న్న దీర్ణః. ఋవర్ణదీర్ణణ దీర్ణవర్ణమిత్యుక్తమ్. శుద్ధాద్యో తు విశిష్య తస్య దీర్ణకల్పనే వా ప్రయోజన మద్భుష్టమ్. "సాలూలు" ఇత్యాదౌ ఊకారవిశిష్టలవర్ణేనైవ లిపే శ్చరితార్థత్వా దితి స్తమ్భవిలేఖాఽధికైస్త్ర స్తంభ స్తంభాఽకారరేఖా స్తద్విలేఖనాధికైస్త్ర స్తవప వ్రథమవర్ణా ద్వితీయ తృతీయచతుర్థపఞ్చమవర్ణా భవన్తి. శేషం స్పష్టమ్.

వి:- నన్నపార్శ్వం తననాటి కున్నయాంధ్రకర్ణాటలిపిని సంస్కరించి యిట్లుపదేశించినట్లగవడుచున్నది. అశ్విణ్ముఖవివివర్ణములు క్రమముగా బాలచంద్రునితోడను, బరివేషముతోడను, వృషభాదులకొమ్ముతోడను, నీటిసుడితోడను, దగ్ధముడితోడను, గొడవలితోడను, గండ్లగొడ్డలితోడను సమానాకారములు గల పగుచున్నవని 'బాలేన్దుపరిధిశృంగాఽవర్తకుశగ్రన్ధిదాత్ర పరశుసమా ఆద్యాః' అనుదాని కర్థము. వీనిస్వరూపముల ననుబంధమున స్వరములలోఁ జూడనగును. పైవర్ణములమీఁద గజహస్తాకారము గల గుర్తును వ్రాసిన వానివానిదీర్ణము లేర్పడునని 'ఇభకరతుల్యా స్తద్వీర్ణా శ్శూలసన్నిధౌ వన్యో' అనుదాని కర్థము. వానిస్వరూప మనుబంధమునఁ జూచునది. 'ఏ, ఓ, ఐ, జౌ' అనువానిగుర్తులును ననుబంధమునఁ గలవు. కచలతప-అనునవి పరుగుగా శంఖముతోడను, ఎక్కిడినవింటితోడను, రావియాకులోనినగముతోడను, గజాంకుశముతోడను, పడగ విప్పిన

పాముతోడను, దుల్యము లగునాకారములు గలవగునని 'దరశార్జపిప్పల
దశాంతుశపన్నగసన్నిభాః క్రమా త్పురుషాః' అనుదాని కర్థము. మఱి
యు స్తంభాఽకారరేఖలవిలేఖనాధిక్యముచే నా-కచటతప-లయాశ్వు
తులు తత్తద్విత్వీయవర్ణాదులయాశ్వుతులు గలవై యుండునని 'స్తంభవి
లేఖాఽధికైః స్తవవ వర్ణద్విత్వీయవర్ణాద్యాః' అనుదాని కర్థము. 'యర
లవ' అనునవి వరుసగాఁ జలుకతోడను, ఓడతోడను, గజశిరస్సు
తోడను, మత్స్యపుంజిప్పతోడను, సమానాకారముగలవనియు, శషసహ
అనునవి వరుసగాఁ ద్రాసుతోడను, వేత్రాసనముతోడను, వేదికతోడను,
నాగటితోడను, సమానాకారములు గలవనియు 'కీరనౌహస్తిమస్తక
శుక్తితులాసనవిత్తర్దిసీరసమాః| అస్తస్థాశ్చోష్మాణాః' అనుదాని కర్థము.
స్తంభచజః-అనువర్ణములు వరుసగా చజరల, అనువానికిఁ బైని బిందువు
చేర్చిన నేర్పడునని 'దస్త్యచజౌగురుతాచ బిన్దుయుతౌ' అనుదాని
కర్థము. వానియాశ్వుతులు క్రమముగా ననుబంధమునఁ జూచునది.
ఈవిషయమంతయు వ్యా. సం. స. లో ౨౯ కల్పతరువు ననుసరించి
వ్రాయఁబడినది. ఈలిపి వ్యవహారమునం దెన్నఁడును లేదని శాసనలిపి
నాధారముగాఁ జేసికొని వివరింపఁబడినది.

44. సూ. 2 :- "అత్ర ద్విత్వీయాచార్యేణోక్తమ్.—

పఞ్చవర్ణాదయో వర్ణా శ్శబ్దకార్థాదిసన్నిభాః
తిర్వగ్రేఖాయజ శోషార్థ్యం దణ్డరేఖాన్వితా అభః
త ఏవ చ ద్విత్వీయా స్సుప్త స్పృతీయా స్తే చతుర్థకాః
రేఖాద్వయాఽఘో దణ్డేన యుక్తా స్సుప్త రహసాసికాః
మిశ్రద్దణ్డద్వయోపేతాః ప్రథమా లిపయః స్మృతాః" ఇతి.

తిర్వగ్రేఖాయజ శోషార్థ్య మిత్యస్య పూర్వేణాస్వయః. అఘోదండరేఖాన్వితా స్తవవ
ప్రథమవర్ణా ద్విత్వీయవర్ణా స్సుప్తః ప్రథమావ వోర్ధ్వరేఖాద్వయాన్వితా స్సంతః
త్వృతీయా శ్చతుర్థా భవన్తి. మిశ్రద్దణ్డరేఖాయుగాన్వితాః ప్రథమాః పఞ్చమవర్ణా
భవన్తి తృత్యా.

‘పూర్ణేష్టసదృశః పూర్ణ స్వర్గ స్వర్ణేష్టసన్నిభః’

ఇత్యధర్వణోక్తేః. పూర్ణార్థబిన్ద్యోః పూర్ణార్థచన్ద్రతుల్యత్వేన లేఖనమ్. ఏషయోగ
క్ష ఇతి ఏ తస్య పార్థక్యేన కథనమ్. విశిష్యాకథనా తూన్యత్వబిన్దయోగకరూపేనైవ
విసర్గస్య లేఖనం క్షేయమ్.

వి:- అధర్వణాచార్యులుగారివివరణము ననుసరించి ‘బాలేష్టు’
మున్నగుకారిక లప్పకవీయమున నుండి బాలసరస్వతీయమున లేకున్నను
గవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించినది. కవిశిరోభూషణమే యధర్వణ
కారికలను వెలుఁగులోనికిఁ దెచ్చినది. ఇందున్నవానికే భిన్నముగా నున్న
యధర్వణకారికలు ప్రక్షిప్తములని యూహింపవలయును. కారీకావళి
మున్నగువానిలో నున్న పీఠికవిభిన్నకారికలు పారభేదములు అవి
యధర్వణసమ్మతములు కావు. నన్నపార్వ్యప్రోక్త మగులిపి యధర్వణా
చార్యులుగారు తననాఁటిలిపితో సరిచేసి వివరించియున్నారు. అయిదు
వర్ణముల మొదటివర్ణములు నన్నపార్వ్యపదిష్ట మైనరీతినే శింఖశాఙ్గాది
సమానాకారముగల వగుచు మీఁద నొకతిర్వ్యరేఖతోఁ గూడి యుండు
నని ‘పంచవర్గాదయో వర్ణా శ్శింఖశాఙ్గాదిసన్నభా స్తిర్వ్యరేఖాయుజశ్చోర్ధ్వ
ర్థ్వమ్’ అనుదానికర్థము. అవియే క్రింద నొకదండారేఖతోఁ గూడి
నవై వర్ణద్వితీయవర్ణము లగుచున్నవని ‘తవవచ ద్వితీయా స్స్వ్య ద్దండ
రేఖాఽన్వితా అథః’ అనుదానికర్థము. ఆప్రథమవర్ణములే మీఁదను
రెండుతిర్వ్యరేఖలు గలవగుచు వర్ణత్వితీయవర్ణము లగునని ‘ఉర్ధ్వరేఖా
ద్వికాఽన్వితా స్తవవచ తృతీయా స్స్వ్యః’ అనుదాని కర్థము. అత్వితీ
యలిపులు క్రింద నొకదండరేఖతోఁ గూడినచో వర్ణచతుర్థలిపు లగు
చున్నవని ‘తే చతుర్థకా రేఖాద్వయాఘోదండేన’ అనుదానికర్థము.
ప్రథమలిపులు మిశ్రద్దండద్వయోపేతములై వర్ణపంచమలిపు లగుచున్నవని
‘అనునాసికా మిశ్రద్దండద్వయోపేతాః ప్రథమాలిపయః స్మృతాః’ అను
దానికర్థము. నిడునున్న పూర్ణ చంద్రునివంటి యాకారము కలదనియు
నర్థబిందువు అర్థచంద్రాకారము గలదనియు ‘పూర్ణేందుగుదృశః పూర్ణ

స్వర్థ స్వర్థరేసునన్నిభః' అనుదానికర్థము. వీనియాకృతాల సనుబంధ మునఁ జూడనగును.

44. సూ. 3 :- అత్రాప్సకవిన్-క్తాని పద్యాని కానిచిత్ సప్తప్రతిపత్తయే విలిఖ్యన్తే.

గీ|| ఎన్నిహల్లులు జడ్డలై యున్నవేమి
హల్లులనుమీఁద నుండెడిహల్లు లెల్ల
గడపటను వ్రాయుద్విత్వ మొక్కటియె తాల్చు
వానితలకట్టు మొదలగువాని నెల్ల||

గీ|| మొదట రేఫాక్షరంబు నాపిదప దాని
జడ్డయును గూర్చి యొకటిగాఁ జదువుకొనుచు
ముందుజడ్డయు వెన రేఫమునకు బదులు
గిలుక విభజించి లిఖియింతు రిలఁ గుమతులు||

సీ|| విదియచందురుమాడ్కి వెలయు నత్వము దాని
కుడివంక శృంగంబుకొన గుణింపఁ
బ్రభవించుఁ దక్కినప్రాణంబు లెల్లను
నడిమికి గుడివట్టి విడువ నిత్తు
కుడి నావుకొమ్ముకై వడి వ్రాయ నుత్వంబు
క్రీందను నుడి నిల్ప ఋత్వ మయ్యె
వలపల మీఁదికి మెలిగొన్న శ్వాసర
మెడను నెత్వం బొప్పఁ గొడవలిక్రియ

గీ|| యామ్యమున గండ్రగొడ్డలియ ట్లొనర్పఁ
గ్రాలు నొత్వ మన్నింటిదీర్చుములు కుడిని
గరికరాకృతి నిలుపంగ వరుసఁ దనరు
నమరు నై త్వత్వములు త్రిశూలములకరణి||

నాకడనున్న కవిశిరోభూషణము వ్రాతప్రతియందు ల, అయ మకారః, చి, అయ మికారః, అనురీతి సర్థగుండర్భము కుదురనికొంత గ్రంథ మగపడుచున్నది. అది ప్రక్షిప్త మనుశంకచే దానిని వదలితిని.

సీ॥ శంఖశార్ఙ్గద్విపాశనదశాంకుశపన్న
 గాకృతులను మీఁద నడ్డరేఖ
 వలపల నొక్కటి నిలుపంగఁ బరుషంబు
 లైదును వరుసఁ జెన్నాయచుండుఁ
 గ్రిందఁ గంబునుపోల్కి గీటొక్క టిడిన నా
 ద్యములు రెండవలిపులై పాసంగుఁ
 పై నున్నగీటు లిబ్బడినేయఁ బ్రథమాక్ష
 రంబులు సరళవర్ణంబు లగును

గీ॥ గంబ మొక్కటి రేఖాయుగంబుక్రింద
 వ్రాసినఁ దృతీయములు చతుర్థంబు లగును
 నిలుపుగీటులు రెండును గలిసి తమ్ముఁ
 గదియఁ దొల్లి టి వనునాసికంబు లగును.

గీ॥ శుకతరిమతంగభవకుంభశు క్తిసన్ని
 భంబు లంతస్థములు తుద భద్రపీఠ
 వేదికామాలనిభములు కాదిలిపులు
 దంత్యవజగుయరలలకుఁ దనరు బొట్లు॥

వి:— ఈయప్పకవిపద్యము లిప్పటిహల్లుల గుణితక్రమమును వివరించుచున్నవి. చింతామణినాటి శాసనలిపికిని దీనికిని సంబంధ మగపడదు. వికృతివివేకోక్తవిషయము లిం దొకటియు లేవు. కావున సీతని కవి లభింపలేదని తలంపవలెను. చింతామణివికృతివివేకములలివృద్ధారక విషయములు మీఁద వివరింపఁబడినవిగ దా !

గ ద్య ము

ఇతి శ్రీ సీతారామచరణారవిందమిలిందాంతఃకరణేన శ్రీమతోల్లూరిమాధవ
 యజ్ఞచంద్రసహజ్జ్వలత్కృపాక్షిత కటాక్షాసాదితసాధుపాండిత్యా
 భరణేన ప్రభంజన వంశాద్ధిరాకాశకాంక్షేన నిరంతరారాధిత
 విచక్షణశకాంక్షేన ఆభినవ నన్నయభట్టాచార్యేణా
 హోబలపత్యాచార్యేణ విరచితాయా మాండ్ర
 శబ్దచింతామణివ్యాఖ్యానాం కవిశిరోభూష
 ణాఖ్యానాం ప్రథమ స్సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదః.

వి:- 'శవిశిరోభూషణ'మని గ్రంథము పేరు. ఇది చింతామణికి వ్యాఖ్యానము. దీనిని రచించినయూతఁ డహోబలపతి. ఇతని కభినవ సన్నయభట్టార్యుఁడని ప్రసిద్ధి కలదు. వీరిగృహనామము 'ప్రభంజనము' వారు. ఇతఁడు పోలూరిమాధవయజ్ఞశిష్యుఁడు-అనునీవిషయములు పై గద్యమునుబట్టి విశదమగుచున్నవి. 'ప్రభంజనము' అనుగృహనామము నేఁడెచ్చటను నగపడకుండుటచే నిది-గాలి-అనుదానికి సంస్కృతీ కరణమనియు, దీని సాహచర్యముచేత-అహోబలపతి-అనుపేరుకూడ నిట్టిదే యనియు, దాన వీరియింటి పేరు-'గాలివా'రనియు, నీతని పేరు నర నయ్య యనియు విమర్శకు లూహించుచున్నారు. ఇప్పుడును గాలివారుండుటచేతను, గవిశిరోభూషణకర్త తమవంశమునకుఁ జెందినవాఁడే యని యావంశీయులలోనివారు చెప్పుచుండుటచేతను బైయూహ సమంజసమే యని నిశ్చయింపకతప్పదు. సాధారణముగ నిట్టిగద్యములలో జననీజనకులనామములను గదియించుట కాన నగుచున్నది. ఇందు మాత్ర మది లేదు. ఇంతేకాక వీరికాశ్లోకములలోఁగూడ నీవిషయమే కాని తలిదండ్రులపేర్లు లేవు.

కవిగిరోభూషణ వివృతి

సంధిపరిచ్ఛేదము

శ్లో॥ వందే వంద్యునందోహమందారం రఘునందనమ్ ।

సదా భజే నుదేహం తాం విదేహాధిపనందనమ్ ॥

వి:- ప్రణమిల్లుభక్తసందోహమునకుఁ గల్పవృక్షసదృశుఁడైన రఘునందనునకు నమస్కరించుచున్నాఁడను. సౌందర్యరాశి యగు సీతాదేవిని సదా భజింతును—అని గ్రంథకర్త తన యిష్టమైన వత్సములను సంధిపరిచ్ఛేదారంభమునఁ బ్రశంసించినాఁడు.

45. సూ :- సన్నిర్నాచోఽచ్యుతుతః.

45. సూ. 1 :- ఉకారాద్య్యతిరిక్త స్యాచోఽచి పరే సన్నిర్న భవతి. మేన యత్త-సిరియన్న-సన్నయైల్లై - శోయావి-మైయైఱుపు-గ్లో యదయించెన్; ఇంపగు, సాంపగు, రాముఁ డతఁడు, సోముఁ డితఁడు—ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. యద్యప్యనుత ఇత్యనేన ‘రాము నభిరాముఁ డలఁచెద’ ఇత్యాదా వుకారస్య సన్నిః ప్రాప్తః. తథాపి వివక్షితద్వితీయార్థప్రతీత్యభావప్రసజ్ఞ స్సాన్వీ దితి స నివార్యః. ‘ప్రాంశుపయోదనీల తనుభాసితు నుజ్జ్వలదండధారున్’ ఇత్యాది ప్రయోగాత్.

వి:- సంధిః, న, అచః, అచి, అనుతః—అని ఛేదము. హ్రస్వోకార వ్యతిరిక్త మగు నచ్చున కచ్చు పరమగుచుండఁగ సంధి రాదనినాత్రార్థము. సంధి లేనిచోట రెండుస్వరములకును నడుమ లఘుయకారము వచ్చును ‘మేనయత్త’ మున్నగునవి యుదాహరణములు. హ్రస్వోకారమునకు సంధి నిత్యమని ఫలితార్థము. ‘ఇంపగు’ మున్నగునవి

యు దాహ్యతులు. 'రామున్ + అభిరామున్' అనునపుడు సంధి ప్రాప్తి చుచున్నదనియు నచట సంధి జరిగినచో 'రామభిరామున్' అని యగు ననియు 'రాము' అనునపుడు వివక్షిత మైనద్వితీయావిభక్త్యర్థ మచట విశేదము కాదు కాన సంధి వారింపవలెననియుఁ గవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. ఇది సరికాదు. 'రాము నభిరామున్' అనుచోట 'అనుతః' (45) అనుదానిచేత నిత్యసంధి ప్రాప్తింపదు. 'అనాదిషు విభక్తి షూతో వా' (47) అనువిశేషసూత్రముచే వికల్పసంధి యటఁ బ్రాప్తింపవలయును. కాని యదియు రాదు. విభక్తిసంజ్ఞ 'విభక్తిశ్చ' అనుపాణి నీయసూత్రముచే సంస్కృతమున స్వాదులకుఁ గల్గి యది స్వాదుల కాదే శములైన డుమ్మాదులకుఁ గ్రియాప్రత్యయములగు 'డురువు, రునుము' అనువానికిని గలుగుచున్నది. 'అనాదిషు' అనుసూత్రమునకు అనాదిను బ్విభక్తిప్రత్యయములొని యుకారమున కచ్చు పర మగునపుడు సంధి వికల్పముగాఁ గల్గును-అని యర్థము. 'రామున్' అను దానియుకారము విభక్తిస్థము కాదు. కాన నిట సంధికిఁ బ్రాప్తియే లేదు. దానిని వారించు కొనుటకై యత్నము చేయుట నిరర్థకము. కాన దానికొఱకుఁ జేయు నీక్రిందిప్రసంగ మంతయు వినోదప్రాయము.

ఈ కవిశిరోభూషణ పర్యవసానమును సూరిగారు 'ఉత్త్రున కచ్చు పరం బగునపుడు సంధి యగు" (బాల. సంధి. 1. సూ) అని సంక్షేపముగా సూత్రించిరి.

45. సూ. 2 :- న చానుత ఇతి ద్రుతపూర్వోకారవ్యతిరక్తవిషయ ఇతి వాచ్యమ్. "అనాదిషు విభక్తి షూతో వా" - "చోర్వా స్యాత్" - ఇతి ప్రాప్తే విభాషారంభేణ ద్రుతపూర్వప్రాణసంధే రిప్తత్వేన జ్ఞాపనాత్. నచ సా అప్రాప్తై నేతి వాచ్యమ్. "న స్యాత్తద్ధర్మతః" ఇతి తత్సంధ్యమజ్ఞావిజ్ఞానాత్. నహి ప్రాప్తి మంతరా నిషేధః క్రియతే. నను "లుగ్వా ద్రుతప్రకృతికాత్" ఇతి సూత్రేణ సరళే స్థిరచ పరతః సస్య లుక్చ, తదుత్తరసూత్రేణ సంక్షేపశ్చ విహిత ఇతి ప్రాణే పరే సస్య లుక్సంక్షేపయోః ప్రాప్తి రేవ నా2 స్తి. "లుక్సంక్షేపా నాచి" ఇతి తత్ర నిషేధః

కృత ఇతి. తస్మాయే నాత్రాపి నిషేధః కృత ఇతిచేత్సత్యమ్. తత్సూత్రం నిర్గళితార్థా నువాదక మేవే త్యవధేహి. ఏవం బహువచనే - 'రాముల నభిరాముఁన్' ఇత్యాదౌ "వాఁతః" - ఇత్యనేన విరోధాభావా త్సన్నిః ప్రాప్తః. సోఽప్యేవమేవ నివార్య. 'పరమండలంబుల ధరిణిపతుల నదిమి' అల్కతోఁ బాడిచిన నుత్తమద్విజులు పూజ్యులు' - ఇత్యాదౌ తడుక్తేః. ద్వితీయాచార్యేణ -

“సన్నిస్తు ద్రుతపూర్వస్య ప్రాయశో న భవే దతః”

ఇత్యుక్తమ్. ద్రుత త్పూర్వస్యాకారస్య సన్నిః ప్రాయశో నభవే దితి తస్మాద్. ప్రాయోగ్రహణస్యతు 'ఇంకొప్పుడు - ఇంక నెప్పుడు' - ఇత్యాదిఫల మనుసంధేయమ్. 'పడగ నున్నవానును భయవిహ్వలుఁడు గాఁడు; అరిదమునను నూతుఁ డచ్యుకుండు'. ఇత్యాదౌ సన్ధ్యభావో న దోషాయ భవతి.

“న స్యా ద్యాక్యవిరామే తు సన్ధ్యభావోఽపి దోషకృత్॥”

ఇత్యధర్మణోక్తేః. ఆద్యభాషాకాశ్యేషు తు పూర్వోత్తరార్థయో సన్ధ్యభావ స్యా దోషత్వేఽపి, అర్థే సన్ధ్యభావో దోషాయ భవత్యేవేతి జ్ఞేయమ్.

వి:- 'తత్సూత్రం నిర్గళితార్థానువాదక మేవే త్యవధేహి' అను నంతవఱకు నున్నగ్రంథము వినోదప్రాయము. తెనుఁగున నట్టివిచారణము చింతామణ్యభిప్రేతము కాదు. చింతామణి చెప్పనిదానిని వికృతి వివేకము వివరించుచునే యున్నది. ఆవిషయము నంగీకరించినచో నిట్టి గ్రంథవిస్తరమున కవకాశ ముండదు. కావుననే కవిశిరోభూషణము వికృతివివేకమును వేఱుగ్రంథముగాఁ జెప్పుచున్నది.

పాఠకుల కది కొంత వినోదకరముగ నుండునని దానింగూడ నిట వివరించుచున్నాఁడ. 'అనుతః' అనునది 'అచః' అనుషష్ఠ్యేకవచ నమునకు విశేషణము. కాఁగా హ్రస్వోకారభిన్న మగునచ్చునకు సంధి రాదు - అని దానియర్థము. హ్రస్వోకారము ద్రుతపూర్వము కాన పుడే సంధి కల్గునని యర్థము చెప్పరాదా యని శంకించియు, సూత్ర కర్త 'అనాదిషు విభక్తి షూతో వా; చో ర్వా స్వాత్' అనుసూత్రములచే ద్రుతపూర్వప్రాణసంధి తన కిష్టమని వ్యక్తముచే సెనుగాన నట్టి

యథమును జెప్పరాదని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది, 'రామున్ + అభి రామున్' అనునపుడు 'సంధి రాన్' వోఽచ్యుతుః' అనుదానిచే నిత్యసంధి ప్రాప్తింపఁగా మరల 'ఉ' కా. మునకు 'అనాదిషు విభక్తి షూతో వా' 'చోర్వా స్వాత్' అనువానిచే వికల్పించినాఁడు గదా! దీనినే ప్రాప్తవిభాష యందురు. ఈవిభాష నప్రాప్తవిభాషయే యనరాదా యని శంకించి 'స స్వా త్తద్ధర్మోత్తః' అను సూత్రముచే ద్రుతపూర్వ ప్రాణసంధిని నిషేధించుటవలనఁ బ్రాప్తవిభాష యని చెప్పరాదనియు, బ్రాప్తి లేనినిషేధ ముండదనియు వచించెను.

ద్రుతప్రకృతికద్రుతమునకు సరళస్థిరవర్ణములు వర మగునపుడు లోపసంశ్లేషములను సూత్రకర్త "లుగ్వా ద్రుతప్రకృతికా త్వరత స్సరళే స్థిరేచ నస్య స్వాత్" "అలుకి చ సంశ్లేష స్వాత్" అనుసూత్రము లచే విధించెను. కాన స్వరము పరమైనపుడు ద్రుతమునకు లోపసంశ్లేష ములు ప్రాప్తింపవు. అయినను 'లుక్సంశ్లేషో నాచి' అనుసూత్రముచే నిషేధించినాఁడు. అట్లే 'సస్వా త్తద్ధర్మోత్తః' అనునపుడు నిషేధించెనని యూహింపరాదా యని శంకించుట 'తత్సూత్రం నిర్గళితార్థానువాదక మేవే త్యవధేహి' యనెను. నిర్గళితార్థమనఁగా నొకసూత్రముచే సిద్ధించినయర్థమునే యీసూత్ర మనువదించుచున్నదేకాని క్రొత్తవిషయ మును జెప్పలేదని చెప్పి యీవాదమును గవిశిరోభూషణ ముపసంహరించినది. ఇట్టిరీతి శంకానాశములు సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రమునఁ గలవు. వానిం గవిశిరోభూషణ మిటుఁ బొందుపఱచినది.

'ధరణిపతుల్ + అదిమి' - 'పాడిచినన్ + ఉత్తమద్విజులు' మున్నగుచోట్ల 'వాఽతః అనుచింతామణిచోప్పునఁ బ్రాప్తించుచున్నవికల్ప సంధిని వికృతివివేకము ప్రాయశఃముగ నగునని వివరించినది. ప్రాయశః శబ్దమునకుఁ బెక్కుస్థలములలో సంధి కల్గుటయు నలంతిస్థలములలోఁ గల్గుటయు నర్థము. 'కానఁ బ్రాయశఃకారమును 'వా' అనుదానికిఁ జెప్పరాదు. 'ఇంకెప్పుడు' మున్నగునవి యుదాహరణలు.

‘పడగ నున్నహనుమ’ అనుచోట ‘కాఁడు + అరిదము నకు’ అనుచోట రావలసిన నిత్యసంధియు రాలేదు. వాక్యంత పాదాంత స్థలమున సంధి చేయకున్నను దోషము లేదని వికృతివివేకము “స స్యా ద్వాక్యవిరామే తు సన్ధ్యభావోఽపి దోషకృత్” అని చెప్పినది. ఒకటి రెండు పాదములకు మూఁడు నాల్గు పాదములకు మధ్యమున సంధి నిత్యమనియుఁ బూర్వోత్తరార్థములకు మధ్యమున సంధి మానినను దోషము కాదనియు దానియర్థము.

వాక్యవసానసంధినిగుఱించి “వాక్యవసానంబున సంధిలేమి దోషంబు గాదని యూహ్య లంఢ్రు” (బాల. సంధి. 10. సూ) అని సూరి గారు చెప్పిరి. పుత్తములు జాతులు నని పద్యములు తెనుఁగున రెండు విధములు గదా! పుత్తము లగుచంపకోత్పలాదులలోఁ బూర్వాధోత్తరార్థములు రెండు వాక్యములు. కాన నట్టిపూర్వాధోత్తరార్థములకు మధ్య సంధి మానిన మానవచ్చును; జేసినం జేయనగును. ఒకటి రెండు పాదముల మధ్యను మూఁడునాల్గుపాదములమధ్యను సంధి మానరాదు. జాతు లగు సీరము గీతము మున్నగువానిలో నేపాదమున కాపాదమే వాక్యము. కావున నచట నయితము సంధి యైచ్చికమే. గద్యములలో నన్నపార్యుఁడు సంధిచేసిన ట్లగపడుచున్నది. కాని యచట సంధి మానుటయే శ్రుతిహితమని పెక్కు అట్టిసంధిని జేయలేదు. యోగ్యత, ఆ కాంక్ష, ఆసక్తియుఁ గల్గినపదసముదాయమే వాక్యమని “వాక్యం స్యా ద్యోగ్యతా ౨౨కాంక్షా ౨౨సక్తియుక్తః పదోచ్ఛయః” అని యాలంకారికులు వచించిరి. ఈ విషయమునే ప్రౌఢవాక్యకరణము చెప్పినది. (ప్రౌఢ. వాక్య. 1. సూ). పద్యపాదమధ్యములో నిట్టివాక్యము గమోఽప్తమైనను సంధి మానరాదు. పద్యపూర్వాధోత్తరార్థములమధ్యములో నిట్టివాక్యమును బూర్తి కావలయును. అప్పుడే సంధి మానవచ్చును. లేకున్న మానరాదని నిర్ణయము.

46. సూ:- వాఽతః.

46. సూ. 1 :- అకారస్య సంధి ర్వా స్యాత్. అప్రాప్తే విభాషేయమ్. 'తెస్సగు - తెస్యగు, మేనత్త - మేనయత్త, ఎల్లప్పుడు, ఎల్లయప్పుడు' ఇత్యాది. - 'పొన్నాకు, చండమామల్లుడు, ఆవంత, తగినట్లు, వంటలక్క - ఇత్యాదీనాం సంధే రేవ నుందరత్వా ద్వ్యవస్థిరవిభాషయా సంధే ర్నిత్యత్వం క్షేయమ్. అతవి వాఖ్యణే నోక్తమ్ "భవన్తి కేచి చ్చబ్దాస్తు సాఙ్గత్యేనైవ సాధవః" - ఇతి. ఏతద్వచన సామర్థ్యాదేవ 'చింతాకంతసేవంబు' ఇత్యాదేః 'నిలుచున్నవాడు' ఇత్యాదేశ్చ సాధు త్వమ్. అన్యథా - 'షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమేచ' ఇతి ప్రాప్త్యనమిభావాత్ 'క్వాఙ్గేతో న భవత్సదా' ఇతి సంధినిషేధా చ్చాసాధుత్వ మేవ స్యాత్. ఏతదాఖ్య ర్వణ వచనబలాదేవ 'తమ్ముకుఱ్ఱలు' ఇత్యాదా వుత్వం సాధుత్వ మశ్నుత ఇతి ధ్యేయ మితి నృసింహః. వస్తుతస్తు 'నిలుచున్నవాడు' ఇత్యత్ర ధాతో రవయవ శ్చ. క్వాఙ్గేతస్తు సంధి ర్మేష్టైవ.

వి:- వా, అతః-అని ఛేదము. ప్రాస్వమగు 'అ'కారమునకు సంధి వికల్పమని సూత్రార్థము. 'తెస్స+అగు=తెస్సగు' మున్నగునవి యుదాహృతులు. దీని నధర్వణాచార్యులుగారు 'కొన్నిశబ్దములు నిత్యసంధి సాంగత్యముచేతనే సాధువులగు' అని 'భవన్తి' అనుకారికచే వివరించి నారు. దీనిచే 'చింతాకంతసేవంబు' మున్నగునవి సాధుత్వము నొందు చున్నవి. చింత+ఆకు=చింతాకు; ఆకు+అంత=ఆకంత మున్నగు చోట్ల 'చింతయాకంత' అని యుండ రాదని విధితమగుచున్నది. 'ఆకు+ అంత' అనునపుడు "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమేచ (61)" అనుచొప్పున రావలసిన సంధివ్యవధాయకమగు నుమ్ము రాక యుత్వసంధి కల్గినది. 'నిలిచి + ఉన్నవాడు = నిలుచున్నవాడు' అనునదియు భవన్తి త్యాదిచేతనే సాధువని యందురు. అది సరికాదు. అధర్వణాచార్యులు గారు క్వాఙ్గకేకారమునకు సంధి రాదని చెప్పిరిగదా! కాన నిలుచు + ఉండు=నిలుచుండు అని యిది శబ్దపల్లవము. చింతయాకు' అనురీతి ప్రయోగములు సన్నయాధర్వణసమ్మతములు కావు. 'తమ్ముకుఱ్ఱలు' అనునది కుఱ్ఱలై నతమ్ములు అని విశేషణోత్తరపదకర్మధారయము.

సమాసము పరినిష్ఠితరూపమునందుఁ బ్రాతిపదికము నిలువవలెను. 'తమ్మ' అని ప్రాతిపదికము. సమాసమున నిది 'తమ్మకుఱ్ఱలు' అనియుండక యుత్పముతో 'తమ్మకుఱ్ఱలు' అనియుండుట యీసూత్రసామర్థ్యముచేతనే యని సృసిహాపండితుఁ డనెను. కాని 'అన్నమ్మ' మున్నగువానిని దీని కుదాహరింప నగును.

46. సూ. 2 :- సంస్కృతసమాంతర్గత స్వాచోఽపి క్వచి తస్మిన్. 'గంగ న కానె, ఈరంగభర్తంచు, శౌరిచ్చుకుభములు-ఇత్యాది కవిప్రయోగాత్. అతివ వాధర్వణగ్రంథే - "కుత్రచి తస్సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోఽప్యత్ర య్యతో భిక్షత్" ఇతి శీతమ్.

వి:- 'గంగ + అను = గంగను, శౌరి + ఇచ్చు = శౌరిచ్చు, రంగభర్త + అంచు = రంగభర్తంచు' మున్నగు సంస్కృతసమముల యుకారేకారములకు సంధివికల్ప తదభావములు గలుగుచుండుటచే నధర్వణాచార్యులుగారు 'ఒకానొకయెడ సంస్కృతీయప్రాణమునకును సంధియగును' అని 'కుత్రచిత్' అనుకారికచే వివరించిరి. సంస్కృతీయప్రాణమనుదానికిఁ దత్సమస్వరమనియు, జ్యోతమగు ననుదానికి సుధి కల్లుననియు నర్థము. ఈయధర్వణవివరణము ననుసరించి, 'వాఽతః' అను సూత్రముచేఁ దత్సమాకారమున కంతటను సంధి రాదనియుఁ గొన్నియెడల సంధి వచ్చుట కవిసమ్మతమనియుఁ దెలియుచున్నది. ఇంతేకాక స్త్రీవాచకతత్సమసంబోధనాంతములకుఁ జివరనున్న 'అ'కారమునకు సంధి రాదని కవిప్రయోగములనుబట్టి వ్యాఖ్యానింపనగును. చిన్నయసూరిగార్గల్లే వివరించిరి, కాని యధర్వణునిపై సూరిగారు (బాల. సంధి. 4. సూ) చేసిన విమర్శ సరికాదు. ప్రామాణికుఁ డగుశ్రీకృష్ణదేవరాయలు తనకుఁ బూర్వము ప్రామాణికవిప్రయోగముగాని లక్షణముగాని లేకున్నచో నట్లు ప్రయోగించియుండఁడు. ఈయధర్వణలక్షణమందులకు నిదర్శనము, కవిప్రయోగములు దొరకకుండుటకుఁ గారణ

ములు పెక్కులు గలవు గదా! అప్పకవీయమునుబట్టి వీ రిట్లుహించి రేమో? చింతామణి 'అ'కారసంధిని 'వాఽతః'అని సామాన్యముగా వికల్పమని వచింపఁగా నథర్వణాచార్యులుగారు ప్రయోగానుసారముగాఁ బలురీతులని వచించిరి. “ద్రుతపూర్వాకారమునకుఁ బ్రాయశఃముగా సంధి రాదు” “మిత్రతస్యనుసమాసములతో ద్రుతలోపము కలిగినపుడు 'ల' వర్ణమునకే సంధి యగును; దక్కినస్థలములతో రాదు” “కొన్ని శబ్దములు సంధి నిత్యతచేతనే సాధువు లగును” “ప్రత్యయాచ్చునకును, ఆర్యాద్యర్థకశబ్దాచ్చులకును సంధి నిత్యము. కొన్నియెడల నచ్చున కచ్చు పరమగునపుడు సంధి బహుళము.” “కొన్నియెడల సంస్కృతశబ్ద సంబంధాచ్చునకును సంధి కల్లును”అని వచింపఁగా సూరిగారు “అత్తు నకు సంధి బహుళము” (బాల-సంధి-4) అని సూత్రించి పైయథర్వణ ప్రోక్తవిషయములను బహుళపదముచే సంగ్రహించుచు “బహుళగ్రహణముచే స్త్రీవాచక తత్సమ సంబోధనాంతములకు సంధి లేదు”—అని వ్రాసిరి. మరియు “సంస్కృతీయములకు సంధి యగునని యథర్వణాచార్యులు చెప్పిరి కాని, దానికిం బూర్వకావ్యములయందుఁ బ్రయోగంబు మృగ్యంబు” అని వ్రాసిరి. ‘మల్లన, సిద్ధన’ మున్నగు నత్వసంధులును, ‘జయతనియె’ మున్నగునకారేతర స్వరసంధులును, ‘కుత్రచి తస్సంస్కృతీయోఽపి’ అనుదానికి లక్ష్యము లన నొప్పును. మరియు సంబోధనాకారసంధికి ‘అమ్మలక్కలు, అప్పలప్పలు, అన్నలారెన్నఁడు, కుచములారనుచు - మున్నగునవి యుదాహృతులు. ప్రౌఢవ్యాకరణము “శ్రేష్ఠతావాచకంబులగు నార్యార్థకశబ్దంబులు పరంబు లగుచో నన్ని యచ్చులకును సంధి నిత్యము” (ప్రౌఢ. సంధి. 1. సూ) అని వివరించెను. ‘గంగనుకాసె’ మున్నగునాముక్తమాల్యదలోని ప్రయోగము లథర్వణ సమ్మతములని యూహింపవలసియున్నది.

47. సూ :- అనాదిషు విభక్తి షూతో వా.

47. సూ. 1 :- ప్రథమావిభక్తివ్యతిక్రమితోక్తాకారస్య వా సంధి స్సన్ధి
(25)

దచి. ఆత్ర వాశబ్ద స్సముచ్చయార్థే. పూర్వసూత్రాదేవ వికల్పార్థక వా శబ్దాను
వృత్తే స్రాప్తే విభాషేయమ్. 'నన్నేలున్ మమ్మేలున్ - మాకొంట కిచ్చు నాయువు
- కీర్తియం దనురక్తి' - ఇత్యాది. సంధ్యభావే - "మమ్మ నేలున్" ఇత్యాది జ్ఞేయమ్.
సంధివిధానసామర్థ్యాదేవ సంధివేశాయాం ద్రుతస్యాదృశ్యతా జ్ఞాపితా. అభర్షణ స్తు-

“అచాం సన్ధౌ ద్రుతోఽదృశ్య స్థితోఽపిచ భవే త్సదా;

శ్వచి త్రప్త్యయయో గేఽపి తథాత్వ మభిధీయతే”

ఇత్యువాచ. ప్రత్యయయో గే 'మిక్కిలియన్' ఇత్యా ద్యుదాహరణమ్.

వి:- అనాదిషు, విభక్తిషు, ఉతః, వా- అని ఛేదము. ప్రథమా
విభక్తితప్ప మిగిలినవిభక్తులలో నున్న యుకారమునకు స్వరపరకత్వము
నందు సంధి వికల్పమని సూత్రార్థము. పూర్వసూత్రమునుండి 'వా' శబ్ద
మనువృత్త మగుచుండ నీసూత్రమున 'వా' శబ్దమును నిలుపుటచే నిం
దనువృత్తులు మున్నగునవి లేవని సూచిత మగుచున్నది. అయినను గవి
శిరోభూషణము సంస్కృతవ్యాకరణములోవలె ననువృత్తుల నంగీక
రించి యన్వయించుట సరికాదు. సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతు లిం దను
సరింపవలసినవానిని నన్నయాధర్వణులు సూచింతురు. వానినిమాత్రమే
గ్రహించుట యుక్తము. 'నన్నేలున్' మున్నగువానిని గవిశిరోభూష
ణము దీని కుదాహరించినది. అట్లుదాహరించుట నన్నయాధర్వణసమ్మ
తము కాదు. నన్నున్+ఏలున్ అనునపుడు న్నున్ అనుదానిలోనున్న
యుకారము విభక్తిప్రత్యయస్థము కాదు. దేశ్య మగు నర్మచ్ఛబ్దము
'నా' అనునది, దేశ్యమగు యుష్మచ్ఛబ్దము 'నీ' అనునది. వీనికిఁ
బ్రథమావిభక్తికేవలచనబహువచనములు పరము లగునపుడు 'ను, ము'
అనునవి యస్మచ్ఛబ్దమునకును, యుష్మచ్ఛబ్దమునకు 'వు-రు' అనున
వియుఁ గ్రమముగా నేకబహువచనములయందు వచ్చును. ఈ 'నుము
వురు' అనునవి వానియేకవచన బహువచనముల కాదేశము లగును.
'దేశ్యా దస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దౌ త్సజసో ర్నుము వురూ చ స్తః' అనుదాని
కర్థము. 'ఈయస్మద్యుష్మచ్ఛబ్దములకు ద్విత్వీయైకవచన బహువచనములు

పరమగునపుడు పూర్వమునకు 'న్న మ్మ' అనునవి యాగమము లగును' అని 'న్న మ్మ హ్రస్వ శ్చాదే రమి శసి చ' అనుదానికర్థము. కవిశిరోభూషణము 'అమి, శసి' అనువాని సప్తమివిభక్తిని షష్ఠీవిభక్తిగ మార్చి యర్థముచెప్పి వాని నాదేశించినది. అదేశములే యైనచో 'సన్నున్' మున్నగునవి ద్వితీయావిభక్తులై సంధి వికల్పముగా జరుగ వచ్చును. అట్లనుట సరికాదు గదా! "యదాగమా స్తద్ధ్రణీభూతా స్తద్ధ్రహణేన గృహ్యంతే" అను న్యాయ మిం దుపచరింపదు. 'న్న మ్మ'లు ద్వితీయైకవచనబహువచనప్రత్యయములు పరమగునపుడు ప్రకృతి కాగమములు గదా! కావున సన్నున్ అనుదానిలోని తుది యుకారము విభక్తిప్రత్యయగతము కానందున "అనాదిషు" అనుదానికి 'సన్నేలున్' అని యుదాహరింపరాదు.

సన్నయాధర్వణులసమ్మతించొప్పున 'సన్నేలున్' మున్నగునవి సాధువులే యగును. వానిప్రక్రియ నీరీతి నూహింపనగును. 'సన్ను + అమ్, నిన్ను + అమ్, తన్ను + అమ్' అనియుండగా "ను" అనుద్వితీయా ప్రత్యయము 'అమ్' అనుదాని కాదేశమై 'అన్యే ద్రుతప్రకృతయః' అని ద్రుతముచేరి "సన్నునున్, నిన్నునున్, తన్నునున్" అని యగును. 'సన్ను నున్ + ఏలెను = సన్ను నేలెను, సన్నును నేలెను' - అని సంధితదభావరూప ములుండును. ఇందలిచివరద్రుతము, నాపిమ్మటి నువర్ణకోకారము లోపిం పగా "సన్నున్" అని యుండును. మరల ద్రుతలోపము ద్విత్యలోపము కల్గి 'సను' అనియగును. దానిస్వరమునకు లోపము వచ్చి - 'సన్, నిన్, తన్' - అను రూపము లేర్పడును. 'సన్ + ఏలెను' అనునపుడు "నో వా ద్విత్యం క్వచిత్ స్లిప్తః పరప్రాణేన సజ్జతే" అనుచొప్పున 'సన్నేలెన్' - అని యగును. ఇంక 'సన్నున్' అనుదాని యుకారము ద్వితీయాప్రత్యయ స్థము కానపుడు 'మమ్మున్' అనుదానియుకారమును ద్వితీయాప్రత్యయ స్థము కాదేమో యని శంకింపఁ జనదు. 'మమ్ము + శన్' అనియుండగాఁ బ్రక్రియ పూర్తియగుటచే "సపదా న్యవ్యయ" అనుచొప్పున శస్సు

లోపించును. తరువాత ద్రుతము చేరును. కావున నాయుకారము ద్వితీయాప్రత్యయస్థమే యగును. కాబట్టి ‘మమ్మేలున్, మమ్మునేలున్’ - అని రెండురూపములును ‘అనాదిషు’ అనుచోప్పున సిద్ధించును. కాన ‘సన్నేలున్’ మున్నగురూపములను దీని కుదాహరించుట సరికాదు గదా !

48. సూ :- నిత్య మనుత్తమపురుషక్రియా స్వితః.

48. సూ. 1 :- నిత్యగ్రహణం వాఽనువు త్తినివృత్త్యర్థమ్. ఉత్తమపురుషేతరక్రియాగత స్వేకారస్యాచా సహ నిత్యం సద్ధి స్సాన్యత్ - ‘రాముని విమలించి రమరులు, చేసితి వచ్చుతువుజ, కంటి వతనిరూపము’ ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. ఉత్తమపురుషే తు ‘ప్రాయస్తు స్యాత్కిమాదిక స్వేత్’ - ఇతి వక్ష్యమాణసూత్రేణ ప్రాయస్సద్ధిః - ‘చేసితి వచ్చుతార్చనము - చేసితచ్చుతార్చనము’ - ఇత్యాది.

వికృతివిశేషకారస్తు -

“ప్రథమే చోత్తమే చైవ క్రియేతో వా భవే చ్యుతిః ।

నిత్య మన్యస్య వికృతౌ క్త్యాత్థేతో న భవే త్సదా.”

ఇతి ప్రథమపురుషే సద్ధేర్వికల్ప మాహ. అత ఏవ - ‘బలభిద్వహ్నిపరేతరాజవరుణుల్యద్యత్సుకృత్వంబు సంధిలఁ గూర్చుండిరి యుండొరు న్నదిసి, సిద్ధిం గాంచిరి యవిముక్త సీనుయందు’ ఇత్యాదయ శ్రీనాథాదిమహాకవిప్రయోగా సంకచ్చస్తే. కాననూర్యపక్షవి స్వేతద్గ్రంథసమావదనవైధుర్యేణ శ్రీనాథస్య బ్రాహ్మత్య మాహ

వి:-నిత్యం, అనుత్తమపురుషక్రియాను, ఇతః-అసిచ్ఛేదము. ఉత్తమపురుషేతరక్రియల (ప్రథమమధ్యమపురుషక్రియ), లోని ‘ఇ’ కారము నకు సంధి నిత్యమని సూత్రార్థము. ‘చేసితిరి+అవుడు=చేసితిరవుడు, చేసితివి+అవుడు=చేసితివవుడు, చేసితిమి+అవుడు=చేసితిమవుడు’ అని యుదాహరణములు. భూతకాలమునందుఁ బ్రథమపురుషైకవచనమునఁ దప్ప మిగిలినవానిలోఁ దుది వికార మున్నది. ప్ర. ఏ. చేసెను, బ.చేసిరి; మ.ఏ. చేసితివి, బ.చేసితిరి; ఉ.ఏ.చేసితినిన్, బ.చేసితిమి-అను నవి భూతకాలికక్రియలు. ఉత్తమపురుషక్రియ (చేసితిన్, చేసితిమి)ల

‘ఇ’ కారమున కచ్చు పరమగునపుడు ‘చేసితినిన్ + అచ్యుతార్చనము = చేసితి నచ్యుతార్చనము, చేసితిని నచ్యుతార్చనము, చేసితిన్ + అచ్యుతార్చనము = చేసితచ్యుతార్చనము, చేసితి నచ్యుతార్చనము’ అని ప్రాయస్తుస్యా త్కిమాదికస్యేతః’ అని ప్రాయీకసంధి కల్గును. దీని నధర్వణాచార్యులుగారు ప్రథమోత్తమపురుషక్రియలలోని ‘ఇ’ కారమునకు సంధి వికల్పము; మధ్యమపురుషక్రియల ‘ఇ’ కారమునకు సంధి నిశ్యము; క్షార్థికేకకారమునకు సంధి రాదు - అని తననాటికిఁ బ్రథమపురుషక్రియేకకారమునకు సంధి వికల్పముగాఁ గవిప్రయోగము లగపడుటచే నిట్లు వివరించినారు. శ్రీనాథుఁడు కూర్చుండిరి + ఓండొరుంగడిసి = కూర్చుండిరి యొండొరుం గడిసి - అని యధర్వణవచనానుసారముగాఁ బ్రయోగించెను. అధర్వణగ్రంథము నెఱుంగని యప్పకవి “విరచించెను శ్రీనాథుఁడు, ధరణిని శృంగారనైషధంబునఁ గూర్చుండిరి యొండొరు” నని కానక, పరపురుషక్రియలఁ బ్రకృతిభావము గలదే” అని యాక్షేపించెను. అప్పకవి యీ యధర్వణకారికను జూడలేదు గానఁ జింతామణికి విరుద్ధముగానున్న శ్రీనాథునిప్రయోగము నాక్షేపించుట యుక్తమే. చింతామణికి నధర్వణకారికలకుఁ గల మూలవివరణసంబంధమును గుర్తింపని కవిశిరోభూషణ మప్పకవిని “కాకునూర్యప్పకవి స్వేతద్గ్రంథసమ్పాదనవైధుర్యేణ శ్రీనాథస్య భ్రాస్తత్త్వ మాహ” అని చ్రాయుటమాత్ర మంత సమంజసముగా లేదు.

బాలవ్యాకరణము వికృతివివేకము ననుసరించి యావిషయములను “క్రియాపదంబులం దిత్తునకు సంధి వైకల్పికముగా నగు” (బాల-సంధి-6. సూ.) “మధ్యమపురుషక్రియలయం దిత్తునకు సంధి యగు” - (బాల-సంధి-7. సూ) “క్షార్థికంబైన ఇత్తునకు సంధి లేదు” (బాల-సంధి-8. సూ) అని మూఁడుసూత్రములతో వివరించెను.

ప్రాథవ్యాకరణము ప్రాచీనలాక్షణికులకు విరుద్ధముగా “ఇప్రత్యయాంతావ్యయంబునకు సంధియుఁ జూపట్టెడు” (ప్రాథ-సంధి 2. సూ)

అని ప్రామాణిక ప్రయోగములలో నీ - ఇ - ప్రత్యయంతావ్యయ (క్వార్థకేకార) మునకు సంధి యగపడుచున్నదని వివరించినది. ఉదా హృతులలో అందిమ్ము = అంది + ఇమ్ము (భారత-విరా.4.ఆ.112వ) వెఱచిట్లు (నిర్వ - 5.ఆ. 88.వ) ఎఱింగెఱింగి (భాగ.9.స్కం.115.వ) చెప్పింపడే (ప్రభా-4.ఆ.146.వ) అని యుదాహరణములఁ జూపెను. ఇందు మొదటిది శబ్దపల్ల వధాతువు. అందు + ఇచ్చు = అందిచ్చు. దీనిమధ్యమముజ్వంతము అందిమ్ము అనునది. ఇది దీనికుదాహరణము కాఁజాలదు. రెండవదానికి వెఱచిట్లు అని సాతాంతరము కలదు. అదే కవిప్రయుక్తపారము కానోవును. నాల్గవ దానికి 'చెప్పింపడే' అని సాతాంతరము. మూడవది భాగవతములోనిది. ఇట్టియలాక్షణిక ప్రయోగము లుండుటచేతనే లాక్షణికులు భాగవతమును బ్రమాణీకరింపలేదు. కాలమహిమచే నేఁ డన్నియు సాధువులే. అసాధువు లనునవే లేవు గదా! "అపశబ్దభయం నాస్తి హ్యప్పలాచార్యశన్నిధౌ" అని గదా యిప్పటి కొందఱుపండితులధ్యేయము.

49. సూ :- పరిమితో సమస్తానామ్.

49. సూ. 1 :- పరిమాణార్థకే వర్గకే కరే తత్సంబధిప్రాణేన సహ పర్వ ప్రాణానాం నిత్యం సధి స్సాన్తో 'బారెడు, మారెడు, పట్టెడు, తూమెడు, గంటెడు' ఇత్యాది. "మానార్థాన్నిత్య మేకత్వే ఎడు స్సాన్తి త్పరిమాణకే" ఇత్యథ ర్వణే నోక్తమ్.

వి:- పరిమితో, సమస్తానామ్-అని ఛేదము. పరిమాణార్థకప్రత్యయము వరమగునపు డన్నియచ్చులకును సంధి నిత్యము-అని సూత్రార్థము. 'బారెడు' మున్నగునవి యుదాహృతులు. 'ఏకవచనమున 'ఎడు' అనునది మానవాచకశబ్దమునకుఁ బరముగాఁ బరిమాణార్థమున నిత్యముగా వచ్చును' అని 'మానార్థాత్' అను దాని కర్థము.

పరిమితే సమస్తానామ్-అని పరించుట యుక్తమని-వ్యా.సం.గు. చెప్పుచున్నది. ఇది సమంజస మని తోచుచున్నది. నిత్య మను త్తమ

పురుషక్రియా స్వితః పరిమితే సమస్తానామ్' అనునది యేకవాక్యము కావునను, గ్రియ యనగా ధాతువు కావునను, ధాత్వంతమున నిల్పునవి ప్రత్యయము లగుటచేతను 'బరిమితే' అనుదానికిఁ గొన్ని ప్రత్యయాగమముల యచ్చులని యర్థమగును. కావున 'బారేడు' మున్నగునవియే కాక దీనికి 'రామునందు, అర్థించు, ఎనిమిదవది' మున్నగునవియు నుదాహరణము లగును. కావుననే సూరిగారు అంద్వవగాగమంబులం దప్ప నవదానిస్వరంబు పరంబగునపు డచ్చునకు సంధి యగు — (బాల — సంధి—11. నూ) అని వివరించియున్నారు. పరిమితే సమస్తానామ్ అనుపాఠమే సూరిగారికి లభించిన ట్లీనూత్రమును బట్టి యూహింప వలసియున్నది.

50. నూ :- న స్యా త్తద్ధర్మోతః.

50. నూ. 1 :- సంధిరితి సర్వత్రానువర్తతే. తద్ధర్మకార స్యాచి సద్ధిర్న స్యాత్. తద్ధర్మపదేన తద్ధర్మక్రియా తద్ధర్మవిశేషణచ్చగృహ్యతే. 'వెలయు నతనికీర్తి సకలదివ్యలయమునను, రక్షణమొనర్చు నంబుజాతాక్షుఁ గొలుతున్' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి:- న, స్యాత్, తద్ధర్మోతః—అని ఛేదము. తద్ధర్మకారమునకు సంధి రాదని యర్థము. తద్ధర్మకాలమునందుఁ గ్రియారూపము లీక్రింది రీతి నుండును.

ఏకవచనము	బహువచనము
ప్ర.పు. రక్షించెడున్, రక్షించెడిన్, రక్షించున్	రక్షించెదరు, రక్షింతురు
మ.పు. రక్షించెదవు, రక్షింతువు, రక్షింతు	రక్షించెదరు, రక్షింతురు
ఉ.పు. రక్షించెదనున్, రక్షింతునున్, రక్షింతున్	రక్షించెదము, రక్షింతుము

పై వానిలో 'రక్షించెడిన్' అనుదానియందుఁ దప్ప మిగిలిన యన్నింటితొదియందు ఉకారములు వెలయుచున్నవి. ఇవి యన్నియును దధర్మోకారములైనచో 'స స్యా త్తధర్మోత్తః' అనుచొప్పున సంధిని పే ధము తగిలి రక్షించెదనువుడు, రక్షించెదరవుడు - మున్నగురూపములు సిద్ధింపకపోవలసివచ్చు. కాన దీనినిట్లు వివరింపనగు. 'తద్ధర్మవర్తమానాతీ తాఽగామ్యర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః' అనుచొప్పునఁ దద్ధర్మసంజ్ఞ ధాతువు నకే కలదు. ప్రత్యయాంతమునకు లేదు. కాఁగా 'స స్యా త్తధర్మోత్తః' అను సూత్రములోని 'తద్ధర్మోత్తః' అనుదానికిఁ దద్ధర్మధాతూకారమునకని యర్థము. ఆపక్షమునఁ దద్ధర్మధాతూకారము 'రక్షించున్' అనుదాని యందుఁ గలదు. తద్ధర్మార్థక విశేషణముకూడ నిజ్జే యుండును. కావు ననే కవిశిరోభూషణము 'తద్ధర్మపదముచేఁ దద్ధర్మక్రియయుఁ దజ్జన్యవిశే షణమును గ్రహింప నగు' నని వివరించియున్నది. కావున వీనికిమాత్రమే సంధి నిషేధము. మిగిలినవానికి సంధి కలుగును. 'వెలయునతనికిఁ ర్తి' అను నది తద్ధర్మక్రియకును, "బనర్చునంబుజాతాక్షున్" అనునది తద్ధర్మార్థక విశేషణమునకును నుదాహరణములు. 'రక్షించెడున్' అనునది యాధ ర్వణము. అయినను దీనికిని సంధిరాదు. ఆవిషయమును 'ప్రథమశ్లోత్త మశ్చైవ' అనుకారిక వివరించినది.

తిజ్జుధ్యసూత్రములో విశేషణములు పరింపఁబడలేదు గానఁ జింతామణిచొప్పున నవి ద్రుతప్రకృతికములు.

సూరిగారు ద్రుతప్రకృతికములను జెప్పి మిగిలినవి కళ లనుటచే తను, ద్రుతప్రకృతికములలో విశేషణములను బేర్కొనకుండుటచేతను వారిమతమునం దన్నిరకము లగు విశేషణములును గళలే యగును. కావున 'చేయు+అతడు' మున్నగుచోట్ల సంధిని వారించుకొనుటకై "ఉదంత మగుతద్ధర్మార్థ విశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడు 'ను'గాగ మం బగు" (బాల - సంధి - 33. సూ) అని నుగాగమమును విధించు

కొనవలసి వచ్చినది, అప్పుకవీయచింతామణిలో “ధాతుపదసంభవానాం విశేషణానా ముత స్తథా ను మచి” అని కలదు. దాని ననుసరించి సూరిగారు పై మార్గము నాశ్రయించిరి. విశేషణములను గళలుగా సం గీకరించుటవలన నవర్థములు పెక్కు వాటిల్లినవి. అవి యాయాచోట్ల వివరింపబడును. ఇచటఁ గొందఱు - న స్సౌ తద్ధర్మోత్తః-అనిపఠిం తురు. ఆపాఠము సరికాదు.

51. సూ :- చో ర్వా స్యా ద్వ ర్తమానవిహితస్య.

51. సూ :- వ ర్తమానార్థే విహితస్య చువర్ణక స్యోత్తః అచి పరే వా సన్ధిః. పూర్వసూత్రా దుత ఇత్యభిన్నమపి పద మత్రానువర్తతే. పాణినీయే ‘అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః’ ఇతి సూత్రా దభిన్న స్యాపి సవర్ణపదస్య - “ఉదః స్థాప్త మ్భ్యోః పూర్వస్య” ఇతి సూత్రే నువృత్తే శ్చాబ్దికఃఖాచుణిభి రూరీకృతత్వాత్. న చ తత్ర ‘స్వరితేనాధికారః’ ఇతి స్వరితత్వ ప్రతిజ్ఞాచుహిమ్నా అనువృత్తిః; న తథాత్రేతి వాచ్యమ్. ‘ఏషా తయో ర్వికృతిః’ ఇతి వికృతినంజ్ఞాం మర్వతా శబ్దానుశాసనే నా నుక్తకార్యమాత్రస్య ప్రాప్తే రభ్యనుజ్ఞానా దితి పూర్వమే వోక్తమ్. ప్రాప్తే విభాషే యమ్ ‘నగుచిట్టనియె, నగుచునిట్టనియె, కన్నియలతోడ నాడుచు నున్నదాని’ నిత్యా చార్య ఆదిపర్వణి వ్యాజహర. అస్మిన్నేవ పద్యే చతుర్థవరణే ‘అఱుచుచుండఁ బ్రహ ద్వర యవనిఁ ద్రెల్లెన్’ ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి:- చోః, వా, స్యాత్, వ ర్తమానవిహితస్య - అని ఛేదము. వ ర్తమానార్థమునందు విహితమైన చు వర్ణకమునకు స్వరము వర మగు నపుడు సంధి వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము. ‘చురితి క్రియాపదా నాం సుర్వేషాం వ ర్తమానకాలే స్యాత్’ అను సూత్రముచే వ ర్తమా నార్థమునందు ‘చు’ అనునది ధాతువునకు విధింపఁ బడినది. దాని కీసూ త్రముచే సంధి వికల్పముగా నగును. చువర్ణమునం దున్నది ‘ఉ’ కారమే కావున ‘ఉ’ కారమును దీనిలోని కనువృత్తిగా ‘తద్ధర్మోత్తః’ అనుసమా సైకదేశము సంగీకరింపఁ బనిలేదు. కవిశిరోభూషణ మట్టిపనికి యుత్పించి సమాసైకదేశ మనువృత్తిచేయుట యసంగతమని భావించి దానిని

సంగతముగాఁ జూపుటకు సంస్కృతవ్యాకరణసాక్ష్యమును సంపాదించఁ జూచుట నిరర్థక మనిపింపకపోదు. నగుచున్ + ఇట్లునియెన్ = నగుచిట్లుని యెన్, నగుచునిట్లునియెన్ - మున్నగునవి యుదాహరణములు. ఇట సూరిగారు - “ప్రథమేతర విధక్తిశత్రుత్వక చువర్ణంబులందున్న యుకారమునకు సంధి వైకల్పికముగా నగును”. (బాల. సంధి. 2. సూ) అని ప్రకృతచింతామణిసూత్రమును వివరించిరి.

52. సూ :- తద్వ త్తదాదిజస్య.

52. సూ :- ఉత్తరసూత్రాదిత ఇత్యపకృష్యతే. తదాదిపర్యాయా యేత్ర అఙ్ఞాదయః. తజ్జస్య తదన్త స్తేత తద్వద్వా సద్ధి స్సాన్వితః. అదేమి, అదియేమి ఇదేమి, ఇదియేమి - ఏదయ్య, ఏదియయ్య - ఇత్యాది.

వి:- తద్వత్, తదాదిజస్య - అని ఛేదము. అది - అవి - మున్నగునవి తదాదులు. తదాదుల ఇ' కారమున కచ్చుపర మగునపుడు ప్రకృతసూత్రముచే వికల్పముగా సంధి యగునని సూత్రార్థము. “తద్వ త్తదాదిజస్య ప్రాయస్తు స్యా త్కిమాదిక స్తేతః” అనునది శాస్త్ర సంప్రదాయానుసారముగ నొకటే వాక్యము. ఏకవాక్యగతము లగు పదములు ముందు వెనుకల కన్వయింప వచ్చును. కావున ఇతః, అను దాని నుత్తరసూత్రమునుండి యపకర్ష చేసికొన నక్కరలేదు. కవిశిరోభూషణ మపకర్ష చేసి యన్వయించుట సరికాదు. ఇట్లుచేయుట నన్న యాధర్వణులకు సమ్మతము కాదుగదా ! పాణినీయము మున్నగు సూత్రగ్రంథములలోనిని కారికలు కావు; సూత్రములు. కాన వాని కనువృత్తులు నపకర్షములు గ్రంథకర్తలచే సమన్వయసౌకర్యమునకై యంగీకరింపఁ బడినవి. చింతామణివికృతివివేకములు కారికలు. వీనియందట్టివాని సంగీకరించుట సంప్రదాయము కాదు. పూర్వసూత్రములలోని పదముల నుత్తరసూత్రములలోనికిఁ దెచ్చికొనుట ననువృత్తియనియు, నుత్తరసూత్రమునుండి పూర్వసూత్రములోనికిఁ దెచ్చికొనుట నపకర్ష మనియు నందురు.

53. సూ :- ప్రాయస్తు స్యా త్కిమాదిక స్వేతః.

53. సూ :- కిమాదిపర్యాయా ౭త్ర ఏమ్యాదిః. తస్యేతస్తు బహుళం సన్ని
స్సాస్థితే. ప్రాయోగ్రహణాత్ “క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః క్వచిద్విభాసా”
‘కంచంతికాపురము - మగనాలు’ ఇత్యాదిషు ప్రవృత్తిః. ‘అరుగుదెంచి యతఁడు
హరినిఁ గనియె, తింటి సతిమధురఫలములు. కంటి సంబుజాతాక్షున్’ - ఇత్యాదా
వప్రవృత్తిః. ‘కొలిచితి నభిజన్-కొలిచితభిజన్. ఏమయ్య - ఏమియయ్య’ ఇత్యాదౌ
విభాసేతి ప్రయోగణో ౭వగ స్తవ్యమ్. ‘క్వాథేతో న భవే త్సదా’-ఇత్యధర్వణే
నాప్యక్తమ్. ‘రాముని కభిరామగుణారామునికి సతుల, అనలజ్యోతుండె నీశ్శుం
డఁగా’ ఇత్యాదీనా మేతిద్దఃత్వేనైవ సాధుత్వ మవగ స్తవ్యమ్, కిమాదీనామపి తదాది
త్వేన సిద్ధత్వా త్పుంగ్వహణం సుప్తప్రతిపత్తిర్థమ్ - “ఆద్యస్తవర్ణయో రైక్యం
సన్ని రిత్యవ్యతే బుద్ధేః పూర్వస్య పరరూపత్వ మత్యైవ నియతం భవేత్” ఇత్యధర్వణే
నోక్తమ్. అనుస్వారే పరే త్యత్ర స సన్ని ఏకపదే సంధ్యభావాత్; “సన్నిస్తవదే”
ఇతిప్రాశ్యతమాత్రాత్. పరరూపలక్షణసన్నే రసమృణా చ్చేతి జ్ఞేయమ్.

వి :- ప్రాయః - తు - స్యాత్ - కిమాదికస్య - ఇతః - అని
చ్ఛేదము. కిమాదిగణ మనఁగా నేమ్యాదిగణము. ఈగణములోని శబ్ద
ములందు ‘ఇ’ కారమున కచ్చు పర మగునపుడు సంధి ప్రాయోగముగా
నగునని సూత్రార్థము. కవిశిరోభూషణము ప్రాయశ్శబ్దమునకు బాహుళ
కారమును వచించినది. ఒకచోని త్యముగాఁ బ్రవర్తించుటయు
నొకచోఁ బ్రవర్తించకుండుటయు నొకచో వికల్పముగాఁ బ్రవర్తించు
టయు సర్థముగల “క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచి దప్రవృత్తిః క్వచి
ద్విభాసా” అనుదానిచే సంస్కృతవైయాకరణులు బహుళ
పదముసర్థమును వివరించి చెప్పియున్నారు. దీనికిఁ బ్రాయశ్శాబ్దము
సరికాదు. ‘కంచి’ మున్నగుశబ్దములు కిమాదులలోనివి కావు.
‘అరుగుదెంచి యతఁడు’ అనునది క్వాథకము ‘క్వాథేతో న భవే
త్సదా’ ఇత్యధర్వణేనాప్యక్తమ్ - అనునది కవిశిరోభూషణాశయము.
చింతామణిక్వాథకే కారసంధిని నిషేధించియుండలేదు, అట్టి సంధిని నన్న
పాఠ్యుడు చెప్పలేదు. అచటిసంధిని షేధము బహుళార్థకమగు ప్రాయ

శృబ్దము చేతనే సంగ్రహింపనగునని దానియభిప్రాయము. కవిశిరోభూషణము చింతామణి కథర్వణకారికలు వివరణగ్రంథమనియుఁ జింతామణి చెప్పని వానినే వికృతివివేకము చెప్పననియు నంగీకరింపలేదు. కావుననే క్షార్దూలేకారములు కిమాదులలోనిని చెప్పింది. తింటి నతిమధురఫలములు, కంటి నంబుజాక్షున్' అనుచోటి 'తింటిన్, కంటిన్' అను నుత్తమ పురుషైకవచనక్రియలు కిమాదులలోనివే. వీనికి 'తింటిమధురఫలములు, కంటంబుజాక్షున్' అనురూపము లుండవు. పలుచోట్లఁ గార్యము జరుగుటయుఁ గొన్నిచోట్ల జరుగకుండుటయు 'ప్రాయః' అనుదాని కర్థము. కవిశిరోభూషణాదులు 'తింటి నతిమధురఫలములు, కంటి నంబుజాక్షున్' అనురూపములను సంధిరానందుల కుదాహరించినవి. కాని యచట సంధి నిత్యముగ నే వచ్చినదని యూహింపవలయును.

'కను, తిను' ధాతువుల కుత్తమపురుషైకవచనమునందు 'కంటినిన్ తింటినిన్' అనియుండును. దీనికచ్చ పరమైనపుడు 'కంటినిన్ + అతినిరూపము, తింటినిన్ + అతిమధురఫలములు, అని యుండఁగా "ప్రాయస్తుస్యాక్కిమాదికస్యేతః" అని వికల్పముగా సంధి కల్గినపుడు కంటి నతినిరూపము, తింటి నతిమధురఫలములు' అనియగును. సంధి రానపుడు 'కంటిని నతినిరూపము, తింటినినతిమధురఫలములు' అనియగును. కంటినిన్, తింటినిన్' అనువానితుద్రుతము లొపించినపుడు 'కంటిని, తింటిని' అనియుండును. వీనితుదినున్న 'ని' వర్ణములోని స్వరమునకు లోపము రాఁగా 'కంటిన్, తింటిన్' అని యగును. ఇవియు నుత్తమపురుషైకవచనరూపములే యైనను సూత్రమునందలి 'ప్రాయః' అనుదానివలన నిట సంధి రాదు. కావున 'కంటినిరూపము, తింటిమధురఫలములు' అనురీతిరూపములు లేవు. ఇట్టియన్వయముతో వీనిని సమర్థించి సరిపుచ్చుకొనవలయును. కిమాదులలో నుత్తమపురుషైకవచనపరిస్థితరూపము గ్రహింపఁబడుననియైనను వ్యాఖ్యానింపవలయును. 'కొలిచితినిన్, కొలిచితిన్' అనునవి రెండు నుత్తమపురుషైకవచనరూపములే. 'కొలిచితిసద్భిజన్,

కొలిచితబ్దిజన్' అనునవి సంధి కల్గినరూపములు 'కొలిచితివినబ్దిజన్' అనునది సంధి రానిరూపము. ఈరీతిని గిమాదిసంధి ప్రాయికమని తెలియవలయును. ఏమయ్యె-అనునది కిమాది సంధి, అట సంధి వికల్పము. 'రామున కభిరామగుణారామునికీన్' అనుచోటి 'కిన్' అనునదియుఁ గిమాదికమే. దీనికిని సంధి వికల్పమే, 'అనలజ్యోతిః+ఉండెన్-అనలజ్యోతుండెన్'-ఇదియుఁ గిమాదిగణములోనిదే. దీనికి సంధి నిత్యముగా నగును కిమాదులను దదాదులతోఁ గలుపనగునని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. కాని యిది సరికాదు. అది, అవి, ఇది, ఇవి, ఏది, ఏవి, - అనునవి తదాదులు. వీనికి సంధి వికల్పము. కిమాదులసంధి ప్రాయికము. కిమాది తదాది సంధు లొకదానిచే నొకటి గతార్థములు కావని చింతామణి యాశయము. "పరపదముమొదటివర్ణమును బూర్వపదము తుదివర్ణము నేకీభవించుటయే సంధియని చెప్పఁబడుచున్నది. ఏకీభవించుట యనఁగా నారెంటిచోట నుచితమగు గుణవృద్ధ్యాది రూపమగు నక్షరమేకాదేశ మగుటయని యర్థము. ఇట్టిస్థితి స్వరసంధిలో సంస్కృతపదముల మధ్యమముననే సంభవించును. ఈతెలుఁగుభాషలో మాత్రము పూర్వపరాక్షరములకుఁ బరాక్షర మేకాదేశమగుట నియతముగ జరుగును" అని యథర్వణాచార్యులనుచున్నారు. 'మంచి+అది' అనుచోట నీనియమము వర్తింపదు. 'మంచిది' అనిపూర్వరూపసంధియే యిచటఁ గల్గును. 'మంచది' అని పరరూపము రాదు. అనుస్వారవిసర్గములకు స్వరములలోఁ బారము కలదు కాని వానికి స్వరకార్యములు వ్యంజనకార్యములును రావు. కాన వాని నుభయములని కొందఁ జినిరి కాని వాని ననుభయము లనుట లెస్స.

"కిమాదీనామపి తదాదిత్వేన సిద్ధత్వా త్పుథ గ్రహణం సప్తప్రతిపత్త్యర్థమ్" అనుకవిశిరోభూషణము ననుసరించి సూరిగారు రెంటిని గలిపి - ఏమ్యాదులు - అని చెప్పి "ఏమ్యాదులయిత్తునకు సంధి వైకల్పికముగ నగు" (బాల, సంధి, 5, సూ) అని సూత్రించియున్నారు.

చింతామణియభిప్రాయమును వారు సరిగ నూహింపలేదని తోచెడిది. సూరిగారు “పూర్వపరస్వరంబులకుఁ బరస్వరం బేకాదేశంబగుట సంధి యనంబడు” అని “పూర్వస్వ పరరూపత్వ మత్రైవ నియతం భవేత్” అని తెనుఁగుసంధిని వివరించిరి.

54. సూ :- అపిశబ్దార్థస్యేతః.

54 సూ. :- లుగ్వే తుత్తరసూత్రా దపకృష్యతే. అపి శబ్దార్థోఽప్రి ఏని శబ్దః. అస్యేతో లుగ్వా స్యాత్. ‘హరినే నబ్ధిజనేనిఁ గొల్పెద, హరినేని నబ్ధిజనేనిఁ గొల్పెద’ ఇత్యా ద్యదాహరణమ్. ఆత్రేయం చిన్తా ‘రామునే సీతనేఁ గొల్తు’ నిత్యా ద్యర్థ మిదం సూత్రమ్. అన్యథా కిమాదిత్యేనైవ రూపసిద్ధే స్సూత్రం ముధా స్యాదితి.

వి:- అపిశబ్దార్థస్య, ఇతః-అని ఛేదము. ఏనిన్, అనునది అపి శబ్దార్థకము. దానిద్రుతస్వరమునకు లోపము చేసిన -ఏన్-అనియుండును. ఇకారలోపమురాసపుడదిద్రుతప్రకృతికమే. కాదని కొందఱనుచున్నారు. కాని వారిమతిముసను ద్రుతప్రకృతికమే యనువారిమతిముసను ‘ఏనిన్’ ‘ఏన్’ అనురూపము లుండును. కళ యనువారు ‘ఏని’ శబ్దమునకు సముచ్చయ్యాద్యర్థములలో ‘యును’ అనునవి చేరి ‘ను, వర్ణస్వరలోపముచేతను, ‘యు’ వర్ణలోపముచేతను నారూపములు సిద్ధించు ననుచున్నారు. సముచ్చయ్యా ద్యర్థములున్నను లేకున్నను ‘ఏని’ శబ్దము ద్రుతప్రకృతికమే యని కొందఱనుచున్నారు. నిజమునకుఁ గళ ద్రుతప్రకృతికము ననునవి విభిన్న విషయములు. ద్రుతప్రకృతికములు కానివి కళలగును, కళలు కానివి ద్రుతప్రకృతికములగునని యాంధ్రలాక్షణికసంప్రదాయముగదా. ‘నేను, తాను’ పదములు స్వరలోపము కల్గినపుడును లేనపుడును ద్రుతప్రకృతికములే. కావుననే - ఏనువిదప - అనునన్నపార్శ్వనిపార్శ్వప్రయోగము సరికాదనియు ‘ఏను వెనుక’ అనుపాఠము సరియైనదనియుఁ బండితులు నుడువుచున్నారు. ‘ఏని’ శబ్దము ద్రుతప్రకృతికమే; కళ కాదు. ‘రాముడున్, కృష్ణుడున్’ మున్నగునవి ద్రుతోపజీవిశబ్దములు. ద్రుతప్రకృతికములు కావు.

55. సూ :- చౌ రే రుపధాత్మనశ్చ లు గ్వా స్యాత్.

55. సూ. :- ఉపధాభూతవివర్ణ సమృద్ధి యజత్ తస్యచ లుగ్వాస్యా చ్చివర్ణే పరే 'అమరిచి, అమర్చి, తనరిచి, తనర్చి, తనర్చెన్' ఇత్యాది. చోఽత్ర సముచ్చయే.

వి:- చౌ, రేః, ఉపధాత్మనః, చ, లుక్, వా, స్యాత్ - అని ఛేదము. చౌ, అనునది సప్తమివిభక్తి కావున - చి - వర్ణము పరమగు నపుడని దాని కర్థము కల్గినది. ఉపధయనఁగాఁ దుదివర్ణమునకు ముందున్నవర్ణము. కాన 'చి' వర్ణము పరమగునపు డుపధాభూతమగు రి వర్ణరేకారమునకు లోపము వికల్పముగా నగునని దాని యర్థము. 'అమరు తనరు, పొనరు, ఒనరు' మున్నగు రువర్ణాంత ధాతువులకుఁ బ్రేరణార్థక మగు 'చు' వర్ణకము చేరి, 'అమరుచు' మున్నగు ప్రేరణార్థక ధాతు రూపము లేర్పడును. వానికిఁ ద్వైర్థమునందు 'ఇ' వర్ణము చేరి 'అమ రిచి' మున్నగు రూపము లేర్పడును, అట్టివానియందే 'చి' వర్ణము పర మగును. ప్రకృతసూత్రముచే రివర్ణరేకారమునకు లోపము కల్గిన 'అమర్చి అమరిచి' అని రూపద్వయము సిద్ధించును. ఇచట 'చౌ రో రుపధాత్మ నశ్చ లుగ్వాస్యాత్' - అని గ్రంథకృదభిప్రేత మగుపాఠమై యుండునని వ్యాసం.స. ఊహించుచున్నది. అదియే సమంజసమని తోచుచున్నది. ఆపాఠ మంగీకరించిన 'అమర్చు' మున్నగుధాతురూపములుకల్గి, అమర్చి అనురూపమే కాక 'అమర్చెన్, అమర్చున్, అమర్చుచున్' మున్నగు రీతి రూపము లన్నియుఁ గల్గుచున్నవి. శత్రుర్థక చువర్ణ పరకత్వమునం దీకార్యము రాదని కవిశిరోభూషణము ననుసరించి యూహింపనగును. 'అమర్చుచున్' మున్నగురూపములును నేడు వినపచ్చుచున్నవి.

56. సూ :- శత్రురే తూత శ్చా నోః.

56. సూ. :- వర్తమానార్థకే చువర్ణకే పరే ఉపధాత్మనో నో రుకారస్య చ వా లుక్స్యాత్. తు శబ్దోఽత్ర చార్థే. 'అనుచున్, అస్సుచున్, విసుచున్, విస్సుచున్, కసు చున్, కస్సుచున్' ఇత్యాది.

వి.- శత్రుఁ - తు - ఉతః - చౌ - నోః - అని ఛేదము. శత్రుఁ క చువర్ణకము పరమగునపుడు పూర్వమందున్న నువర్ణోకారము నకు లోపము వికల్పముగా నగునని సూత్రార్థము. అన్చున్ - అనుచున్, కన్చున్ - కనుచున్, విన్చున్ - వినుచున్, మొ. ప్రేరణార్థక చువర్ణము పరమగునపుడు నువర్ణోకారలోపమురాదు. శత్రుఁ క చువర్ణము పరమగునపుడు రివర్ణోకారమునకు లోపము రాదు. అను - కను - మున్నగు కొన్ని ధాతువులమీఁదఁ బ్రేరణార్థమునందు చువర్ణము రాకున్నను, విను - మను - మున్నగు కొన్ని నువర్ణాంత ధాతువులమీఁదఁ బ్రేరణార్థమునందు - చు - వర్ణము వచ్చి - విన్చెన్ - మన్చెన్ - మున్నగురూపములు గల్గుచున్నవి. ఇట్టివాని నువర్ణోకారలోపము “నలదాదేర న్తరుత శ్చాస్యేషాశ్చ ప్రయోమగహితానామ్” అనుచో వృసఁ గల్గినదని చెప్పినను జెప్పనొప్పును.

57. సూ:- తస్య స్యాచ్చ పూర్ణబిస్తురపి.

57. సూ. :- తస్య నకారస్య పూర్ణబిస్తుశ్చ స్యాదపి. ‘అంచ, వించ, కంచ’ ఇత్యాది. ‘పంచించి పట్టుకొనియెడ నంచున్’ ఇతి శ్రీనాథః. బిస్తురపి వైకల్పికత్వేన రూపత్రయ మత్ర సిద్ధ్యతి ‘అనుచున్, అన్చున్, అంచున్’ ఇత్యాది. అపి శబ్దాత్. ‘చనుచున్, ఎన్నుచున్, పూనుచున్’ ఇత్యాదౌ వైకల్పార్థమితి జ్ఞేయమ్. ‘అలవరించి’ ఇత్యాదౌ ‘నహి స్వాజ్ఞం స్వవ్యవధాయకమ్’ ఇతిన్యాయేన బిస్తునా వ్యవధానేఽపి ఇతో లుక్స్యాదితి తద్వ్యవృత్త్యర్థ ముపధాత్మన ఇతి విశేషణమ్.

వి:- తస్య - స్యాత్ - చ - పూర్ణబిస్తుః - అపి - అని ఛేదము. తస్య - అనుదానికిఁ బూర్వసూత్రముచే నుత్వలోపము చేయుఁగా మిగిలిన వ్యంజననకారమున కీబిందువు కల్గును. పైవిధమున నుత్వలోపము కల్గినపిదప మిగిలిన వ్యంజననకారమునకు ద్రుతసంజ్ఞ యున్నను దద్విశిష్టము పదము కానందున ద్రుతప్రకృతికము మాత్రము కాదు. - ‘అనుచున్ - అన్చున్-అంచున్’ అని శత్రుఁ కమునను - మనుచున్ - మన్చున్ - మంచున్ - అని ప్రేరణార్థమునను రూపత్రయము

సిద్ధించును 'అలవరించి' అనుదానికి "చౌరేరుపథాత్మనశ్చ" అను చౌపున రేఫముమీఁది ఇకారమునకు లోపము కల్గి 'అలవర్చి' అని యగుననియు 'తనయవయవము తన కడ్డు తగులదు' అనునర్థము గల 'సహి స్వాంగమ్' అనున్యాయముచే బిందువ్యవధానము తొలఁగు ననియు 'అలవర్చి' అనురీతియన్వయరూపవారణకై 'ఉపథాత్మనః' అను విశేషణము వేయఁబడినదనియుఁ గవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. నిజమునకు 'అలవరించి' అనుదానికి 'అలవర్చి' అని కవిప్రయోగము కనుపడదు కావున సీలోప మిటరాదు. ఈగుండర్భమును బురస్కరించుకొని కవిశిరోభూషణము సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధమగు సీన్యాయమును దెనుఁగువారి కెఱుకపఱచినది.

సూరిగా రీవిషయమును " 'చు' వర్ణంబు పరంబగునపు డన్వాయదుల కుత్సలోపంబేని నుస్థానంబున బిందు వేని విభాష నగు" (బాల - క్రియ - 55 - సూ) అనివివరించిరి. శత్రుర్థకప్రేరణార్థక చువర్ణములలో నేది పరమైనను సీకార్యము వచ్చునని సూరిగారియభిప్రాయము.

58. సూ :- శబ్దా త్తచ్చబ్దాతః.

58. సూ. :- శబ్దా త్కాఁప్యాదిశబ్దా త్పర స్వాదీత్యస్య ఆకారస్య వాలుకాస్యత్. 'కాఁపుది, కాఁపది, బాపనది, బాపనయది, కోమటిది, కోమటియది, అట్టిది, అట్టియది, ఇట్టిది, ఇట్టియది' - ఇత్యాది.

వి :- శబ్దాత్, తచ్చబ్దాతః-అని ఛేదము. ప్రకరణబలముచే లోపము కల్గుననునర్థ ముపసిత మగును. "శబ్దా త్తచ్చబ్దాతః" అనుటచే 'అది, అవి' మున్నగుశబ్దములు పూర్వపదముతో ననుసించునపుడు వాని 'అ'కారమునకు లోపము వికల్పమని యర్థము. 'అది'మున్నగువాని యకారమునకు లోపము కల్గినపుడు 'కాఁపు+అది = కాఁపుది' అనియు, లోపాభావపక్షమునందు నిత్యసంధికల్గి 'కాఁపది' అనియు నగును. మిగిలినవాని నిట్లే యెఱుంగునది. 'ది స్వా త్సమ్మన్ధార్థే' అను సూత్రమున

కిచటఁ బ్రస్తుతి లేదు. 'కావుది-కావది' మున్నగువానికి శూద్ర జాతికిఁ జెందిన స్త్రీ యని యర్థము. 'నాది, నీది' మున్నగువానికి 'నాయొక్క, నీయొక్క' అని యర్థము. కావున 'శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః' 'ది నన్యో త్సమ్మన్ధార్థే' అను రెండును విభిన్నవిషయములని యెఱుంగ వలయును.

సూరిగా రీవిషయమును "అదియవి శబ్దములయత్తునకు వృత్తిని లోపంబు బహుళంబుగా నగు" (బాల-సంధి-45. సూ) అని వివరించిరి. సమాశమునఁగల్గు 'అది' మున్నగువాని 'అ'కారలోపమును, సంబంధార్థమునందు యొక్కపక్షి కాదేశముగ వచ్చు 'ది' వర్ణమును గలిపి వీరు చెప్పినారు. వీరిట్లు చెప్పటకు 'బహుత్వే తు వివర్ణకః' అనునది మూలమని తోచుచున్నది. సూరిగారి 'నాది-నావి' అనునట్టి యుదాహృతులు నన్నయాధర్వణసమృతములు కావు. 'బహుత్వే తు వివర్ణకః' అనునథర్వణవచనమునకు 'మావి' అని యుదాహరింపవలెను. 'మావి' అనుదానికి 'మాయొక్క' అనియర్థము. 'నావి' అనుదానిలోని యస్మచ్ఛబ్దమునకు బహుత్వము లేదు కావున నట్టియెడ 'వి' వర్ణకము వచ్చుట నన్నయాధర్వణసమృతము కాదు.

59. సూ :- పోశ్చ తదాద్యర్థవాచకే ఘాతః.

59. సూ. :- తదా-యదా-ఇదానీమ్ ముఖశబ్దవాచకా యేత్ర 'అపుడు' ఇత్యాదయః, తేషు యః పుకారః, తస్మాకారస్యచ వా లుక్యాత్. 'అప్లు, అపుడు, అప్పడు, ఇప్లు, ఇపుడు, ఇప్పడు, ఎప్లు, ఎపుడు, ఎప్పడు' - ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి:- పోః, చ, తదాద్యర్థవాచకేషు, ఉతః-అని ఛేదము. ప్రకరణబలముచే లోపము కల్గు ననునర్థముపస్థితమగును. తదాద్యర్థవాచకము లగు 'అప్పడు' మున్నగు వానిలో నున్న-ప-కారమునకును, దదుత్తరవర్తియగునుకారమునకును లోపము వికల్పముగా నగునని యర్థము. పకారమున కొకసారియు 'పకారోకారమున' కొకసారియు లోపము

కల్గును, 'అపుడు' అనునపుడు పకారలోపము, 'అప్తు' ఉకారపకారములు రెంటికీని లోపము. ఈరెండును వికల్పము కాన 'అప్పుడు' అని మఱి యొక రూపము నగును.

'ఇత్థిరే తూతి శ్చౌ నోః' అనుసూత్రము 'అన్యేషాశ్చ ప్రయోగమహితానామ్' అనుసూత్రముచేతను 'చౌరేరుపధాత్మినశ్చ ఋగ్వాస్యాత్' 'పోశ్చ తదాద్యర్థవాచకే ఘాతః' అను రెండుసూత్రములుచు 'నలడాదేరస్తరుతశ్చ' అను సూత్రముచేతను స్వరలోప విషయము నందు గతార్థములైన ట్లగపడుచున్నను "నలడాదేరస్తరుత శ్చౌన్యేషాశ్చ ప్రయోగమహితానామ్" అను రెండుసూత్రములును ప్రయోగానుసారముగాఁ దెలియఁ దగినవగుటచేతను, "చౌరేరీత్యాదులు పాక్షికస్వరలోపవిషయమున ధారాశప్రవృత్తి" గలవగుటచేతను బ్రత్యేకముగాఁ బేర్కొనఁబడినవని యెఱుంగ నగును.

ఈపై విషయములను మఱిగొన్నింటిని గలిపి సూరిగారు ప్రకీర్ణపరిచ్ఛేదమున 'ఊయేలాదులం దొలియచ్చమిఁది హల్లునకు ద్విర్వచ సం బొండె నగు' 'అకారంబుక్రింద అకారంబునకును దుది నులులక్రింది నలలకు లోపంబు బహుళంబుగ నగు' 'అక్కటాదుల జడ్డకు లోపంబు విభాషనగు' (బాల - ప్రకీర్ణము - 6 - 7 - 8. సూ) అని వివరించి యున్నారు. ఏనిలోఁ గొన్నింటికిఁ బ్రాచీనప్రయోగములు లేకున్నను గొన్నింటికిఁ గలవు.

60. సూ:- ప్రథమావైధక్తికమో ర్భిస్తుశ్చ మహా న్పతిక్రియార్థేషు.

60. సూ. 1. పతిధాత్వర్థాభిధాయకశబ్దే పరే తు ప్రథమావిధక్తిత్వేన వ్యవహృతస్య మవర్ణకస్య ఋగ్వాస్యాత్. లోపాభావపక్షే బిస్తుశ్చ. తస్య మహాన్పుష్టోవాస్యాత్. 'సంతోషపడి, సంతోషంపడి, సంతోషముపడి' ఇతి రూపాణి. ఏవం 'సంకటపడి, పదంపడి' ఇత్యాది బోధ్యమ్.

వి :- ప్రథమావైభక్తికమోః, బిందుః, చ, మహాన్, పత్రిక్రియా
 ర్థేషు-అని ఛేదము. పతిధాత్వర్థమును జెప్పజ్ఞము 'పడు' అనునది.
 అది పరమగునపుడు ప్రథమావిభక్తిసంబంధముగు మువర్ణకమునకు లోప
 మొకసారియుఁ బూర్ణబిందు వొకసారియు వికల్పముగా నగునని
 నూత్రార్థము. 'సంకటము+పడి=సంకటపడి సంకటంపడి, సంకటము
 పడి; సంతోషము+పడి=సంతోషపడి, సంతోషంపడి, సంతోషము
 పడి' మున్నగునవి యుదాహరణములు. ఇందు 'పదంపడి, పదపడి, పద
 ముపడి' అనురూపము లగపడుచున్నవి. వీనికిఁ దరువాతనని యర్థము.
 ఇది శబ్దపల్లన మనియు, దీని కీకార్యము వర్తింప దనియుఁ గొంద
 టనుచున్నారు. వీరియభిప్రాయముచొప్పున 'శబ్దపల్లనము లలో నీకార్య
 ము కాదని యూహింప వలసి యున్నది. 'పదంపడి' అనునది శబ్దపల్ల
 నము కాదు. ఈసూత్రముచేతనే యిచటఁ బూర్ణబిందులోపరూప
 కార్యములు వచ్చును.

'పడ్వాదులు పరంబు లగునపుడు మువర్ణకంబునకు లోపపూర్ణ
 బిందువులు విభాష నగు' (బాల. సంధి. 46. సూ) అని సూరిగారు వివ
 రించిరి. 'పత్రిక్రియార్థేషు' అను మూలము 'పడ్వాదులు' అని యనువదిం
 పఁబడినది. పడ్వాదులలో పడు, పెట్టు అనునవి యుదాహరింపఁబడినవి.
 ఇట్లు దాహరించుట నన్నయార్థర్వణులకు సమ్మతము కాదని ముందున్న
 గ్రంథము చెప్పుచున్నది.

60 సూ. 2. "ఆదంతపాదిశబ్దేతు పత్యర్థే బిందులోపకా
 వర్ణకస్యాత్ర కథితౌ క్వచిత్సుకవిసమ్మతేః"

ఇత్యధర్వణోక్తా 'ఆదంతపాది' ఇతి నియమాజ్ఞీకారాత్ సంతోషపెట్టతి రూప
 స్త్యసన్యతమేవ. 'పరగు వీధులు పురి నూత్రపట్టినట్లు' ఇత్యాండ్రకవితాపితామహః. ఆ,
 ఆత్, ఇతి ఛేదః. 'సంతోషపాటు' ఇత్యాది.

వి:- "పడుధాత్వర్థము వాచ్య మగుచుండఁగా నకారాం తాకా
 రాంతములును, ప-కారాదులును నగు 'పడు, పటుచు, పాటు'మున్నగు

శబ్దములు పరిములై నచో మువర్ణకమునకుఁ బూర్ణ బిందులోపములు మహాకవిప్రయోగసమ్మతి ననుసరించి యగును” అని యధర్వణకారి కార్థము. ఈయధర్వణవివృతి ననుసరించి ‘సడు’ ధాత్వర్థకరూపములు సరము లగునపుడే మువర్ణకమునకు లోపపూర్ణ బిందువు లగునని తేలుచున్నది. ఇది సన్నయాధర్వణబసిద్ధాంతము. ‘సూత్రపట్టిపట్టు’ అని యున్న కవితాపితామహునిప్రయోగము పైసిద్ధాంతమునకు విరుద్ధము. అయినను బాలవ్యాకరణము దీని సంగీకరించి యుదాహరించినది. ‘సంతోషపాటు’ మున్నగునవి యధర్వణవచనానుసారు లగుటచే సాధువులే యగును.

60. సూ. 3 :- నను ‘సంతోషంపడి’ ఇత్యాదౌ “తస్యాః ప్రథమా చ జడ పదానాం స్యాత్” ఇతి ప్రథమాత్వే సతి అనుస్వారస్య స్థానివత్వేన మువర్ణ కాంతత్వే ‘గసడదవాన్యుః ప్రథమామాత్రాత్’ ఇతి పకారస్య వకార స్యాత్. ప్రథమా మాత్రాదితి మాత్రగ్రహణాత్ లుక్యపి స్యాత్. నచ వాచ్యం స్థానివద్భావ ఆన్త్ర వ్యాకరణే న ప్రసిద్ధ ఇతి. “కుశ్రచి త్సంస్కృతీయోఽపి వ్రాణోఽ ప్యత్ర య్యతో భవేత్” ఇత్యధర్వణోక్తా తత్ప్రసిద్ధేః. అన్యథా - ‘గంగనుకాసే’ ఇత్యత్ర స్థానివద్భావ మన్తరా కథం దీర్ఘస్థానికస్య హ్రస్వస్య సంస్కృతీయతా సిద్ధ్యేదితిచే త్సత్యం. అకారవిధే రల్పిధిత్వేన తదభావా న్నోక్తదోషప్రసక్తిః ‘స్థానివదాదోఽసల్పిదా’ ఇతి పాణినియనుత్రే ‘అలి విధిః, అలావిధిః, అలోవిధిః అలః పరస్య విధిః’ ఇతి చతుర్థా వ్యాఖ్యాన మూరీకృతం పదకాస్త్రపారీక్షైః తత్తుతత్త్వేన ద్రష్టవ్యమ్. నచ లుక్యపి పకారస్య వకారః. మాత్రశబ్దస్య ‘అప్పడు దా వచ్చె, ఘటింపుచున్నాడు గదా’ ఇత్యాది విషయత్వేన క్తప్రత్యాయే. ఆదన్తపాదీ త్యధర్వణోక్తిశ్చా ప్యత్ర మానమితి సువచమ్. ‘గంగనుకాసే’ ఇత్యత్ర నాల్పిధిరితి స్థానివద్భావేఽపి నోక్తదోష ఇతి విశేషః. ‘సంతోషపడి’ ఇతిరూపే తు పకారస్య వకారాదోఽభవత్వేన. వకార శ్రుతి స్వధర్వణవచనా దితి జ్ఞేయమ్. ‘సంతసంబు వడి రువ్వి నైవుక్కు లిప్తంబునన్’ ఇత్యాచార్యః. హ్రస్వాత్సరత్వే నార్థత్వమపి స్యాదితి మహానితి విశేషణం దత్త మనుస్వారస్యాచార్యేణ.

వి:- సంతోషంపడి అనునపుడున్న ‘పడు’ ధాతువు ప్రాప్తిర్థక మగుటచే సంతోషమునుబొంది అని దాని కర్థ మగును. ‘సంతోషమును’

అనుచోట నున్న ద్వితీయావిభక్తికి 'ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్' అనుచోప్పున ద్వితీయకుఁ బ్రథమ వచ్చి 'సంతోషముపడి' అనురూపము కల్గినది. ఆ మువర్ణకమునకుఁ బూర్ణ బిందువు కల్గి 'సంతోషంపడి' అని యైనది. ఇచటఁ గవిశిరోభూషణము సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రప్రసిద్ధమగు స్థానివద్భావరూపచర్చను బెద్దగఁ జేయుచున్నది. అది సన్నయాధర్వణసమ్మతము కాదు. అయి నను వినోదముగానుండును గాన నావిషయ మిట వివరింపఁబడుచున్నది. 'సంతోషంపడి' అనునపుడు మువర్ణ త్వమును బిందువునందు స్థానివద్భావ ముచే సంపాదించినచో 'సంతోషం' అనునది 'సంతోషము' అని యగును. అపుడు 'గనడదవాస్సుః ప్రథమామాత్రాత్' అనుచోప్పున 'వ'కారమునకు 'వ'కారము ప్రాప్తించుచున్నది. మరియు 'ప్రథమా మాత్రాత్' అని మాత్రశబ్దముచే 'సంతోషపడి' అని మువర్ణ లోపము కల్గినయెడఁ గూడ గనడదవాదేశమునకుఁ బ్రాప్తి యున్నది. అని చెప్పుచు స్థానివద్భావమున కాంధ్రవ్యాకరణమునఁ బ్రసిద్ధి లేదని శంకింప రాదు. 'కుత్రచిత్సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోఽవ్యత్ర మ్యతో భవేత్' అను సధర్వణవచనమునం దది ప్రసిద్ధమై యున్నదని వచించినది. అట్లగు గీకరింపకున్నచో 'గంగనుకాసె' అనుచోట దీర్ఘస్థానమున వచ్చిన హ్రస్వమునకు స్థానివద్భావము లేకున్న సంస్కృతీయత సిద్ధింపదనియు నాశంకించి సమాధానము దానికి వచించినది. నిజమున కిది యంతయు వినోదదాయక కల్పనమే. సంస్కృతీయ మనుదానికిఁ దత్సమమనియే యర్థము. సంస్కృతశబ్దమని యర్థము కాదు. కాఁగా 'గంగ' అనునదే సంస్కృతీయము. 'గంగా' అనునది సంస్కృతమేకాని సంస్కృతీయము కాదు. సంస్కృతీయప్రాణమనుదానికిఁ దత్సమస్వరమని యర్థమగునుగాన 'సిద్ధ' మున్నగువాని 'అ'కారము సంస్కృతీయమగును. 'సిద్ధన'మున్నగు నవి దానియుదాహృతు లగును. 'గంగ' అనుదానియందు స్థానివద్భావ ముచేత సంస్కృతీయతను సంపాదింపవలసినయవసరము లేదుగదా!

ఇక శంఖకుఁ జెప్పినసమాధానమును జిత్రమైనదే. అది సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధము. స్థానివద్భావమును జెప్పినపాణినీయసూత్రము “స్థానివదాదేశోఽనల్పిధౌ” అనునది “ఆదేశము స్థానివంటి దగును. కాని స్థాన్యల్లు నాశ్రయించినవిధి చేయునపుడు కాదు” అని దానియర్థము. ప్రకృతమున ‘సంతోషంపడి’ అనుచోటిబిందువు మువర్ణమునకు వచ్చినయాదేశము. ఇది స్థానివంటిదగు ననగా బిందువు మువర్ణమువంటి దగుననియర్థము. స్థానియగు అల్లు మువర్ణముకాన దాని నాశ్రయించిన పకారమునకు నకారాదేశము చేయునపుడును స్థానివద్భావము రాదని ‘అనల్పిధౌ’ అను పద్యుదాసము చెప్పుచున్నది. కాన స్థానివద్భావము రాదని నిర్ణయించినది. గ్రంథవిస్తరహేతువులగు నీశంకాసమాధానములు ప్రకృతమున కెంతమాత్రమును సంబంధించినవి కావు. కాన నిది యస్థానసంరంభ మగును. ‘సంతోషంపడి’ అనునపుడు స్థానివద్భావము లేనట్లే ‘సంతోషపడి’ అనునపుడును స్థానివద్భావము రాదు. కాన, పకారమునకు పకారాదేశము రాదు. లోపపూర్ణ బిందువులు కల్గినచోట నిజమైన ప్రథమాంతత్వము లేకున్నను సూత్రమున ‘మాత్రాత్’ అని యుండుటచే మాత్రశబ్దస్వారస్యముచే వచ్చునని చెప్పి, మాత్రశబ్దమునకుఁ బ్రయోజనము ‘అపుడు దా వచ్చెన్’ ‘ఘటించుచున్నాడుగదా!’ అనుచోట గకారదకారములు వచ్చుట ప్రయోజనమని విశదపఱుపఁబడినది. ‘అదంతపాది’ అను సభర్వణనియమముచే గసడదవాదేశము వారింపఁబడినది. ఇంతగాఁ జర్చించియు ‘సంతసంబు పడి రుర్విన్ వై శ్యులిప్తంబునన్’ అనునాచార్యప్రయోగముచే పకారమునకు పకారాదేశము వచ్చుననియు, సభర్వణవచనముచే ‘సంతోషపడి’ అను రూపము సిద్ధించుననియు కవిశిరోభూషణము నిష్కర్ష చేసినది. ఈసందర్భమునందు వికృతివివేకము చింతామణికి వివరణమని యొకప్రక్క సంగీకరించుచునే మఱియొకప్రక్కను రెండును విభిన్నగ్రంథములని వ్యక్తము చేయుట వింతగా నగపడక మానదు. బిందు వగునని సామాన్యముగా

వదించినచో 'హ్రస్వాత్పూర్ణోఽపి భవేత్' అని యర్థబిందువును గల్గును. అది రాకుండుటకై 'మహాన్' అనువిశేషణము వేయఁబడినదని తెలియవలయును. 'సంతసంబువడిరి' అనుపాఠము నన్నపార్యసమృతమని నిశ్చయించుటకుఁ దగినయాధార మగవడనందున నిట గనడదవాదే శము రాదనియే నిశ్చయించుట లెస్స. 'సూత్రపట్టు' అనునది యథర్వణనియమమునకు సరిపడినను 'అవమాన పెట్టంగ, భంగపెట్టునే, జయపెట్టన్' అను కవిప్రయోగము లథర్వణనియమమునకును లొంగకున్నవి.

పత్రికియార్థములకు సూరిగారు పడ్వాదులని పేరిడిరి. తెనుఁగు నందున్న 'పడు' ధాతువు సకర్మకాకర్మకత్వములను గల్గియున్నది. అకర్మకపడుధాతువునకుఁ బతన మర్థము. సకర్మకమునకుఁ బ్రాప్తి యర్థము. ఈసూత్రమునందు సకర్మకప్రాప్తిర్థక 'పడు' ధాతువునకే గ్రహణము. పతనార్థక 'పడు' ధాతువునకుఁ గాదు. కావున భయపడు - భయంపడు - భయముపడు - అనుచోట నున్నపడుధాతువు ప్రాప్తిర్థకముగాన భయమును బొందు - అని దానికర్థము - గజము పడెను మున్నగుచోట్లనున్న - పడు - అకర్మక మగుపతనార్థకము. దాని కీకార్యము రాలేదని తెలియవలయును. భయపడుమున్నగుచోట్లనున్న - భయము - మున్నగునది ద్వితీయార్థప్రథమయనియు నాధాతువున కది కర్మవాచకపదమనియుఁ దెలియనగును.

సూరిగారు - 'పడ్వాదులు పరంబు లగునపుడు మువర్ణకంబు నకు లోపపూర్ణబిందువులు విభాషనగు' అనిసూత్రించి వివరణములో 'ఈకార్యము కర్తృవాచిమువర్ణమునకుఁ గలుగదు' - అనివ్రాసిరి. రెంటికిని ఫలితము సమానమేకాని సూరిగారివివరణమువలన 'పడు' ధాతువునకుఁ గలసకర్మకాకర్మకభేదభావము స్పష్టపడదు.

61. సూ :- షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్యేచ.

61. సూ. :- షష్ఠ్యేకవచనసమానే ఉకారాస్తవదస్య సమ్మ్యు దచి. స ఇతి సమాసస్య సంజ్ఞా. 'ససమాసః' ఇతి ప్రాకృతవాక్యకరణనూత్రాత్. 'రాజానెడుట,

పాము నెమ్మలు, మోమునందము' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. 'శిమసాధునియతిముద్దు
కొమరు నెడన్' ఇతి ప్రయోగః. 'మోమందము' ఇత్యాది ప్రయోగ స్త్యసాధురేవ. అత్రి
సుమోమి త్వేనోదస్తావయవత్వాల్లుప్తగుతస్వితీయాయాః షష్ట్యర్థప్రత్యాయకప్రతిబంధో
నివార్యతే.

వి - షష్ట్యాః, ఉతః, అచి, నమ్, సే, చ - అని ఛేదము.
సమాసమునందు షష్ట్యంతోకారమునకు స్వరవరకత్వమున ను మాగమ
మగునని నూత్రార్థము. 'రాజుయొక్క + ఎదుట' అనునపుడు 'షష్ఠీ
భవే ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్' తత్పురుష
సమాసమం దున్నప్రాతిపదికములషష్ఠి ద్వితీయాతుల్య మగును-అను
చొప్పున 'రాజున్ + ఎదుట' అనియగును. ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమా
సేషు' సమాసములలో నున్నద్రుతమునకు లోపము కల్గును-అను
చొప్పున ద్రుతము లోపించి ప్రకృతసూత్రముచే నుమ్ము చేయఁగా
'రాజును + ఎదుట' అని యగును. సంధిచేయఁగా 'రాజునెదుట' అని
యగును. ఇట్లే మిగిలినరూపములప్రక్రియ నెఱుంగ నగును. 'పాము
యొక్క + ఎమ్ములు' అనునపుడు 'లోపశ్చ విభక్త్యాదే శ్శబ్దేషు స్వా
త్సమాసకాం గేషు' ఆచ్ఛికసమాసావయవము లగుశబ్దములవిభక్త్యాదు
లకు లోపము కల్గును-అనుచొప్పున విభక్తిప్రత్యయము లోపించి ప్రకృత
సూత్రముచే నుమ్ము వచ్చి సంధిచేయఁగా 'పామునెమ్ములు' అను
రూపము సిద్ధించును. మిశ్రతత్సమసమాసములయందును జ్ఞాపకసిద్ధము
లగుకొన్నియాచ్ఛికసమాసములయందును షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత కల్గి
ద్రుతము లోపించును. జ్ఞాపకసిద్ధములు కాక మిగిలిన యాచ్ఛికసమా
సములలో "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః" అనుచొప్పున విభక్తిలోపము కల్గు
నని తెలియనగుచున్నది. 'మోముయొక్క + అందము' అనునపుడు
పైరీతిని 'మోమునందము' అనియగును. విభక్తిలోపము కల్గినపిమ్మట
నుమ్ము చేయక సంధిచేసినచో 'మోమందము' అనురూప ముండును.
నుమ్ము నిత్యమగుటచే నది రాని 'మోమందము' అనురూపము సాధువు

కాదను నభిప్రాయమును గవిశిరోభూషణము భంగ్యంతరముగా నుడువుచున్నది. 'మోమునందము' అనుదానిలో 'మోమున్' అనుచోట నున్నద్రుతము షష్ఠ్యర్థమును జెప్పుచున్నది. 'మోముందము' అనుదానిని సాధువుగ నంగీకరించినచో లోపించినద్రుతమునకు షష్ఠ్యర్థమును జెప్పు నిర్బంధము కల్గును. దానిని సాధువుగా నంగీకరింపకున్న నట్టి నిర్బంధము తొలఁగుచున్నది. కాన దానిని సాధువుగా నంగీకరింపరాదు-అని కవి శిరోభూషణము వ్రాసినదానియభిప్రాయము.

మోముయొక్క + అందము - అనునపుడు 'లోపశ్చ విభక్త్యా దేః' అనుచోప్పున విభక్తిలోపము కల్గి పిమ్మటఁ బ్రకృతసూత్రముచే నుమ్మువచ్చి, 'మోమునందము' అనికావలసియున్నది. కాని - మోముందము - అని నుమ్ము లేని కవిప్రయోగ మగపడుటచే దానిసాధనకుఁ గవిశిరోభూషణము వక్రమార్గము ననుసరించినది. ఇచట నుమ్ము మి త్రగుటచే నుదంతమున కవయవమనియు, (మోము-అనుదాని కవయవమనియు) అనుమ్ము షష్ఠీవిభక్త్యర్థమున వచ్చినదనియు, నది లోపించినచో షష్ఠ్యర్థము రాదనియుఁ, గాన - మోముందము - అనునది సాధువు కాదని యభిప్రాయము - 'రాముఘనశ్యామున్' అనునపుడు ద్రుతలోపము కల్గినను లుప్తద్రుతమునకు ద్విత్వీయార్థప్రతీతిప్రతిబంధము తప్పినదా? మోముందము-అనునది యర్వాచీనముకావున దాని నీసూత్రమునకు నుదాహరింపరాదని తలంపవలయును.

“సవితృనట్లు” (సభా - 1 ఆ. 161వ.) అను నన్నపార్యప్రయోగమునుబట్టి ఋకారమునకును నీ నుమాగమము కల్గునుగాన నావిషయమును సూరిగారు సంగ్రహించిరి. ప్రౌఢవ్యాకరణమును సంగ్రహించినది. (చూ. ప్రౌఢ - సమా - 38, సూ)

సూరిగారు 'షష్ఠీసమాసమునం దుకారముకారముల కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమం బగు' (బాల-సంధి-34, సూ) అని వివరించిరి.

విధాత్మనానతి-మున్నగునది ఋకారోదాహరణము. ఋకారాంతములకు వష్టి సమాసమున నుగాగమమును నన్నపార్యఁడు ప్రయోగింపకున్నను దిక్క-నామాత్యఁడుమాన్నగువారు ప్రయోగించిరి. 'గొడుగీగి-దీపమట్లు-గోకుల మిల్లిల్లు-నిషధ రాజంతవాని-మొదలగునవి. ప్రౌఢ వీనిని సాధించెను. 'సె' అనుదానికి సమాసమునందు అని యర్థము. సస్సహాసః - అనుచొప్పన స అనుదానికి సమాసముని సంజ్ఞ. సమాసమునందే ఈ నుగాగమ మగును. వ్యస్తతలో రాదు.

62: సూ :- ఆద్య స్యామ్రేడితేఽన్త్యలోపశ్చ.

62. సూ. :- శబ్దే అచ్చుతాద్యశ్చ ద్విరుక్తే సతి ఆద్యశబ్ద స్యాన్త్యవర్ణ లోప స్యాత్. 'ఓహోహో - ఔరార - అన్నన్న - అయ్యయ్యో' ఇత్యాది. యద్యపి "ఆమ్రేడితం ద్విప్రి రుక్తం" ఇత్యుపరపచనాత్ త్రిరుక్త స్యాప్యామ్రేడిత సంజ్ఞాఽస్యేవ. తథాపి తస్య ప్రయోగాభావా ద్విరుక్తస్యేత్యుక్తమ్. ద్విరుక్త స్యాపి ప్రయోగేఽబాదిత్యమేవ. అచీతి పదానవృత్తి రత్ర మానమ్. 'తస్య పర మామ్రేడితమ్' ఇతి వ్యాకరణ మనుసృత్య 'ఆమ్రేడితే పర' ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్.

వి:-ఆద్యస్య, ఆమ్రేడితే, అన్త్యలోపః, చ-అని ఛేదము. ఆమ్రేడితము పరమగునపుడు తొలిపదముచివరస్వరమునకు లోపము కల్గునని సూత్రార్థము. 'తస్య పర మామ్రేడితమ్ = ద్విరుక్తముయొక్క రెండవరూపమున కామ్రేడిత మని పేరు' అనుచొప్పన ఆమ్రేడితసంజ్ఞ. 'ఆమ్రేడితే' అనుటచే నామ్రేడితము పరమగునపు డని యర్థము. అబాద్యామ్రేడితము పరమగునపుడు పూర్వపదాంత్యస్వరమునకు లోప మగునని భావము. లోపమనఁగా నన్నయాధర్వణులమతమున సంధియని యర్థము. కొన్నియెడల నదర్శనమనియు నర్థము. 'ఆమ్రేడితల ద్విప్రి రుక్తమ్' అనుచొప్పన ద్విరుక్తమునకుఁ ద్విరుక్తమునకును నామ్రేడిత సంజ్ఞ కలదు కాని సంస్కృతవైయాకరణుల ద్విరుక్తామ్రేడితమునకే యిచట గ్రహణము. 'ఓహో+ఓహో = ఓహోహో, ఔర+ఔర = ఔరార, అన్న+అన్న = అన్నన్న, అయ్యో+అయ్యో = అయ్యయ్యో.'

మొదలగునవి యుదాహరణములు. 'అచ్చున కామ్రేణితమగు పరిమగు నవుడు సంధి తఱచుగ నగు' (బాల. సంధి. 10. సూ) అనిసూరిగారివి రణము, 'తఱచుగ' అనుటచే ఏమి+ఏమి = ఏమేమి, ఏమియేమి" అని రెండురూపము లుండ నగునని వినరించిరి. (బాల. సంధి. 9. సూ.) "ఏమ్యాగుల ఇత్తు నకు సంధి వైకల్పికముగ నగు" అని యీవఱకు 'ఏమి' శబ్దమునకు వికల్పసంధి నిధించియున్నారు. మరల నిచట నేమి శబ్దమునకు వికల్పసంధి కల్లుటకై సూత్రమున 'తఱచు' శబ్దము నుపయోగించిరి. ఇది వింతగ నగపడుచున్నది. ఏమి శబ్దమున కేమ్యాది సూత్రమే వర్తించును. తదితరములకు మిగిలినవి వర్తిల్లును గదా!

63. సూ :- అహమాదీనాం ద్విత్వమ్.

63. సూ. 1:- యోగ్యతాబలా దచీ త్యనువర్త్యాచా సహనుకరణ ఇతి లభ్యతే. వాక్యాంతగతానా మహమాదీనాం పృథగ్భూతానాం న్యవర్తస్య ద్విత్వం స్యాదనుకరణే. 'వాసోఽహమ్మని, జ్ఞాతిశ్చే దనరేవ కి మ్మ నేదు వాచారాడి సత్యమ్మగి నో' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. 'అహమ్మని' ఇత్యాది, అత్రాధర్వణేనోక్తమ్ -

"అ న్యగస్య హలో ద్విత్వం భవే దనుకృతౌ పరే ।

తత్రాచ్యుతో భవే న్నిత్య మత్ర త త్కృచి దిష్యతే" - ఇతి.

వి:- అహమాదీనామ్, ద్విత్వమ్-అని ఛేదము, 'అహమ్' మొదలగు శబ్దములు సంస్కృతసుబంధము లగుటచే వాని కీతెనుగునందు స్వతంత్రప్రయోగ ముండదు; అనుకరణమునందైనచో నుండును. కాన అహమాదుల కనుకరణమున ద్విత్వము కల్లునని సూత్రార్థమిది. అనుకరణమునందనుభాతువు పరమగునవుడు అహమాదుల తుదిహల్లునకే కాక పదముతుదినున్న హల్లునకును ద్విత్వము కల్లునని యధర్వణ వివరణమున కర్థము. అహమాదిమకారమునకే ద్విత్వము కల్లునని చింతామణి చెప్పియుండఁగ నట్లు మకారమునకే కాక పదము తుది నున్న హల్లుల కనుకరణమునందు ద్విత్వము కల్లునని వికృతివివేకము వివరించినది. చింతా

మణివికృతివివేకముల కిట్లువినాభావరూపసంబంధము వెలయు చుండ దానిం గవిశిరోభూషణము గుర్తింపకుండుట సమంజసము కాదు. ఈయధర్వణ కారికయందలి యుత్తిరార్థము - “సామానాధికరణ్యే తూదంతానాం టుగాగమోఽచి స్యాత్” అనుచింతామణికారికకు వివరణము సమానాధికరణేతరములగు నాయూస్థలములం దుకారమునకు స్వరపరకత్వమున సిత్యముగఁ బరరూపసంధి కల్గును. ఈసమానాధికరణసమాసము నందుఁ బరరూపసంధికార్యము కొన్నియెడలమాత్రమే సమ్మత మగు చున్నది-యని దానికర్థము. ఈయధర్వణకారికార్థమునకు, అహమాదీనాం ద్విత్యమ్’ అనుచోట సమన్వయము కుదురదు. ‘తత్రాచ్యుతో భవేన్నిత్య మత్ర తత్కచ్చి దిష్యతే’ అనుదానిలోని ‘తత్ర’ అనుదానికి సమానాధికరణేతరసమాసమునఁ దనియు, ‘తత్’ అనుపదమునకు ‘పరరూపసంధి’ అనియు, ‘అత్ర’ అనుదానికి ‘సమానాధికరణసమాసమం’ దనియు సర్థము చేయవలయును. ‘తత్రోతో’ యు ర్భవేన్నిత్య మస్య తత్కచ్చి దిష్యతే’ అనుపాఠాంతరము వెలయుచున్నది. “ఉకారాంత నామమున కనుకరణమునందు -పు- వర్ణకం బగు” (బాల-సంధి-54, సూ) అని దానిని సూచిగారు వివరించిరి. అట్టివి మహాకవిప్రయోగ ప్రమితములు కానందువలన నుపేక్ష్యములని యెన్నవలయును.

63. సూ. 2 :- బాలసరస్వత్యా త్వత్ర అహమాదిశబ్దానా మస్త్యగస్యాన స్యాసస్య ద్విత్యాయోగా త్తత్తస్థానే మకారం కృత్వా తస్య ద్విత్య మిత్యక్తమ్. ద్వితీయాఽచార్యణాపి -

శబ్దానా మస్త్యభాగేషు యోఽనుస్వారః ప్రదృశ్యతే
తస్యాఽచి పరతో మస్య త్స్వరస్వత్రకవిసమ్మతేః॥
కేచి ద్విత్యస్త్యభేదత్వ మనుస్వారమకారయోః -

ఇతితోక్తమ్ సర్వత్ర సంస్కృతాస్త్యయోరిత్యర్థః. అనుస్వారమకారయో రభిన్న త్వచ్ఛ మకారే పరవివ. ‘కమ్మని లతాంతములకు మ్మనసి వచ్చు మధుపమ్మలను’ ఇత్యాచార్యస్యాపి ప్రయోగః.

వి:- అహం - అనుదానికి - అహమాదీనామ్ - అనుచోష్వస ద్విత్వము రావలయునుగదా! సున్నకు ద్విత్వ మెట్లువచ్చును? - అని శంకించి బాలసరస్వతి 'సున్నకు మకారముచేసి ద్విత్వము చేయవలయును' అని యనెను. అథర్వణాచార్యులుగారును శబ్దాంతిమభాగమునం దనుస్వార మున్నయెడల దాని కనుకరణాచ్చ పరమైనచో మకారము వచ్చును; ఇట్లు వచ్చుట మహాకవిసమ్మతము - అని చెప్పి, మఱియు అనుస్వారమకారములకు భేదము లేదని కొందఱునుచున్నారు - అనియుఁ జెప్పియున్నారు.

63. నూ. 3 :- అత్రేయం చింతా - రామదాసోఽహమిత్యధి సంస్కృత వాక్యానాం హల్పరత్వాభావే మాంతత్వం నిర్వివాద మితి న తేషా మనుకరణే వితి దావశ్యకమ్. కింతు - 'ఝంఝం' - ప్రముఖావ్యక్తానుకరణశబ్దానా మనుకరణేఽవ్యస్య వినియోగ ఇతి బోధ్యమ్. వ్యాఖ్యానం తత్రైవోదాహృతం. తేన 'ఝంఝం' యుక్తమి, కిమ్మని ఇత్యాది. నచ తేషామపి మాంతత్వమ్. తథాత్మే బాధకాభావే పృథగ్వినివచనస్య నిరాకర్తృ మశక్యత్వాత్. నను కథం - 'శృపయాభో క్తవ్య మన్మల్కులున్, మరణేసతి కింభయ మనినచదువు చదువం బోలున్' ఇత్యాది ప్రయోగః -

“పడేతు తవ్యదాద్యంతే వా ద్విత్వం హరిసమ్మతేః”

ఇత్యాథర్వణ వచనారూఢ హరికవిమతే సాధుః.

వి :- 'రామదాసోఽహమ్' అనుచోట హల్లు పరముగా లేనపుడు మాంతత్వమే యుండును. కావున నట్టివానికొఱకై యనుస్వారమునకు మకారము చేయుట మున్నగుకార్యములు చెప్పఁబడలేదు. కాని 'ఝంఝం' మున్నగు నవ్యక్తధ్వన్యనుకరణమునందును, కిం మున్నగువాని యనుకరణమునందును, 'రామేసుం' మున్నగు ప్రాకృతశబ్దానుకరణమందును గల బిందువునకు మకారము వచ్చుటకై యీసూత్ర మావశ్యకమని తెలియనగును. 'తవ్యత్' మున్నగువ్రత్యము లంతమునఁ గల శబ్దములయనుకరణమునందు ద్విత్వము వికల్పముగ వచ్చుట హరికవికి సమ్మతము - అని యథర్వణాచార్యులుగారు నుడివి

యున్నారు. కాన 'తత్కర్తవ్యమ్ + అని = తత్కర్తవ్యమని, తత్కర్తవ్యమనె' అని ద్విత్వము వికల్పముగా వగును.

ఈయనుకరణద్విత్వవిషయమునఁ జింతామణివిశ్రుతివివేకములు చెప్పిన 'అహమాదులను, దవ్యదాదులను' గలగలుపుచేసి సూరిగారు, అనుకరణంబునం దుదిహల్లునకు ద్విర్వచనంబగు (బాల. సంధి. 52. సూ) అనుకరణంబునం దహమాదులమకారమునకు ద్విరుక్తి విభాషనగు' (బాల. సంధి. 53. సూ) అని వివరించియున్నారు.

64. సూ :- లోపో నమఱిదికే విసర్గస్య.

64. సూ. 1 :- అత్రాప్యనుకరణ ఇతి లభ్యతే. నమఱిదీనా మన్త్యభాగే యో విసర్గస్తస్య లోపస్సాస్య దనుకరణే - 'రామాయ నమోనమ యని - రామ స్సహాయని' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. 'ధర్మ స్సహాయని' - ఇత్యాదౌ సన్ధి రాధర్వణే ప్రసిద్ధః. 'రామేషని' ఇత్యాదౌ వైకృతాచా సహ సన్ధిః ప్రసిద్ధివ.

వి :- లోపః, నమఱిదికే, విసర్గస్య - అని ఛేదము. 'నమః' మొదలైన శబ్దములవిసర్గమున కనుకరణమునందు లోపము గల్గునని సూత్రార్థము. 'ధర్మ స్సహాయః' అనునపుడు విసర్గమునకు దీనిచే లోపము గల్గి పరరూపసంధి చేయఁగా 'ధర్మ స్సహాయని' యగుచున్నది. విసర్గలోపప్రసక్తి లేనిచోటను బరరూపసంధి కల్గును. - 'రామేషు + అని = రామేషని' - అని యగును. 'ఇయం ధేనుః + అని = ఇయంధేను వని, రామేషువని, మున్నగురూపములు సూరిమున్నగువారి మతమునఁ గల్గుచున్నవి. ఇట్టియపరూపములకు - "తత్రోతో వుర్భవేన్నిత్య మత్ర త త్కచ్చి దిష్యతే" - అను నధర్వణకారికావశ్యపపాఠము మూలమని తెలియవగును. ఈపాఠము ననుసరించి కొందఱ తాధునిక కవులు ప్రయోగమును జేసియున్నారు. అవియు నివియుఁ గూడ నిర్మూలములే యని యూహింపవలయును.

64. సూ. 2 :- అత్ర నృసింహోక్తమ్ 'హరయే జితమరుదరయే' ఇత్యాది రామాభ్యుదయపద్యే 'దేవదేవాయ నమో' ఇతి ప్రయోక్తమ్, అత్ర. 'నమో' - ఇత్యో దస్త మవ్యయమ్. యద్యప్యధర్వణగ్రస్తే -

“నమశ్శబ్దవిసర్గస్య లోప ఓక్ష్వ మపీష్యతే” ఇత్యుక్తమ్. తథాపి శుద్ధసంస్కృతే తదయోగాత్పుంసవ్యయమేనేతి జ్ఞేయమ్. వైకృతపదప్రయోగే సత్యమక్ష్వతా ఓదస్తా వ్యయస్య ప్రయోగో నాస్తీతి జ్ఞాపయ త్యాధర్వణ మోత్పాదిధానమ్. అన్యథా ఫలైశ్చే సత్యోత్పాదిధానం వృధా స్యాదితి. తేన 'హరయే జితమరుదరయే' ఇత్యాది పద్యేషు తస్య ప్రయోగేఽపి 'పాశహస్తాయ నమోనమో యనుచు దక్షతవారికి మ్రొక్కి వెండి యున్' ఇత్యాదా వోత్పమేనేతి నిర్ణయ ఇతి. వస్తుతస్తు ఓదస్తావ్యయస్య కుత్రచి ద్యవ్యవహారాభావా ద్రామభద్రకవిపద్యే విసర్గాస్తవీప నమశ్శబ్దః. అనుకరణే త్యాధ ర్వణ మోత్పం వైకల్పిక మిత్యేవం నిష్కర్షః.

వి:- 'దేవదేవాయనమో' అనురామాభ్యుదయపద్యమునందలి 'నమో' అనునది యోదంతావ్యయ మని నృసింహుఁడు వచించెను. 'నమశ్శబ్దవిసర్గమునకు లోపము నోత్పమును గల్గును' అని యథర్వణా చార్యులు వచించిరి. విసర్గలోపము వచ్చినపుడు నమ యనియు రాన పుడు నమో యనియు నుండును. అథర్వణాచార్యులుగా రిట్లు వచించి నను శుద్ధసంస్కృతమునం దోత్పలోపములు సంభవింపవు గావున 'నమో' అనునది పుంసవ్యయమని యంగీకరింపవలయును. వైకృత పదముతో ననుకరించినపు డోదంతావ్యయమునకుఁ బ్రయోగము లేదని యథర్వణుని యోత్పాదిధానము జ్ఞాపనము చేయుచున్నది. ఇట్లర్థము చేయకున్న ఫలభేదము లేనందున నోత్పాదిధానము వ్యర్థ మగుచున్నది గదా! రామాభ్యుదయపద్యమునం దోదంతావ్యయమునకుఁ బ్రయోగ మున్నను 'పాశహస్తాయ నమోనమో యనుచు' మున్నగుచోట్ల నోత్పమే యని నిర్ణయింపవలసియున్నది గదా! నిజ మాలోచింపఁగా నోదంతావ్యయమున కెచటను బ్రయోగము లేనందున రామభద్రకవి పద్యములోనిది విసర్గాంతమగు నమశ్శబ్దమే యనియు ననుకరణమునం దాథర్వణోత్పము వికల్పమనియు నిష్కర్ష చేయవలయును.

‘నమః’ మున్నగుశబ్దముల విసర్గమున కేకాక యెల్ల శబ్దముల విసర్గమునకును ననుకరణమున లోపము కల్గునని ‘విసర్గంబున కనుకరణమున లోపంబగు’ (బాల-సంధి-50. సూ) ‘అనుకృతిని నమశ్శబ్దము తుదియత్తున కోత్వము విభాష నగు’ (బాల-సంధి-51. సూ) అనియు సూరిగా రీపై విషయములను వివరించిరి.

65. సూ:-పరుషా ద్రుతప్రకృతికా త్వరకాస్య స్తద్భృతజ్చ బిన్దుస్సాన్యత్.

65. సూ. :- ద్రుతప్రకృతికేభ్యః పరే పరుషా స్పరళాః క్రమా త్స్యః. తద్భృతస్యచ బిన్దు స్సాన్యత్. ‘రాముఁగొలిచెద, మిగులఁజుక్కునివాఁడు, వచ్చెఁడక్కరి, రాముఁ దండ్రిగ భావించు, ఆతనిం బరమపావను భజించున్’ ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి. :- పరుషాః, ద్రుతప్రకృతికాత్, స్పరళాః, స్యః, తద్భృతమ్, చ, బిన్దుః, సాన్యత్ - అని ఛేదము. ‘కచచటతప’ అను వర్గప్రథమాక్షరములకుఁ బరుషములని పేరు, ప్రకృతి సిద్ధముగ ద్రుతాంతమైన పదమునకు ద్రుతప్రకృతిక మని పేరు. ‘గజజడదబ’ అను వర్గతృతీయాక్షరములకు సరళములని పేరు. అనుస్వారమునకు (సున్నకు) బిందువని పేరు. ద్రుతప్రకృతికమున కవ్యవహితవరముగ నున్నపరుషములు సరళము లగును. ఆద్రుతమునకు బిందువు వచ్చును-అని సూత్రార్థము. ద్రుతమని పొల్ల (వ్యంజన) నకారమునకుఁ బేరు. ఇది నాడప్రయత్నవంతము. దీనితాకిడిచే శ్వాసప్రయత్నవంతములగు ‘కచచటతప’ అను నవి నాడప్రయత్నముగల ‘గజజడదబ’ లుగా మాఱుపాటు నొందుచున్నవి. ‘మిథ స్పవర్ణశ్చ’ అనుటచే దంత్యతాలవ్యచజలు సవర్ణములు గానఁ దాలవ్యములకు విధించినకార్యము దంత్యములకు నగును. ‘రామున్ + గొలిచెదన్ = రామున్ గొలిచెదన్’ - (రామున్గొలిచెదన్) అని యగును. బిందువు పూర్ణార్థ భేదముచే ద్వివిధముగాన - ‘హ్రస్వాత్పూర్ణోఽపి భవేత్’ - అనుచొప్పునను - “తద్భృతజ్చ బిన్దు

స్వాత్” - అనుచోప్పనను బూర్ణార్థబిందువులతో ‘రాముఁగొలిచెద, రాముఁగొలిచెద’ అని రెండురూపములు సిద్ధించును. ద్రుతప్రకృతికమునకుఁ బరమైనపరుషములకు సరళములు నిత్యములనియు, బిందువు వికల్పమనియుఁ దెలియుచున్నది. కాఁగా ‘రాముఁగొల్చెద, రాముఁగొలిచెద’ అని బిందుద్వయముతో రెండురూపములును, బిందువు రాసవుడు ‘రామున్ గొల్చెద’ (రామున్గొల్చెద) అని యొకరూపమును మొత్తము మూడురూపములు కల్గునని తెలియుచున్నది.

సూరిగారు ‘ను’ అనుదానిని ద్రుతమనియు ద్రుత మంతిమందుఁ గల పదములు ద్రుతప్రకృతికములనియుఁ జెప్పిరి. (బాల - సంజ్ఞ - 11, 12. సూ) - ‘ద్రుతప్రకృతికముమీఁదిపరుషములు సరళము లగు” - (బాల - సంధి - 16. సూ.) అనియు - “ఆదేశసరళములకు ముందున్న ద్రుతమునకు బిందుసంక్షేపములు విభాష నగు” - (బాల - సంధి - 17. సూ) అనియును జెప్పి ‘పూచెంగలువలు, పూచెంగలువలు, పూచె న్గులువలు, పూచెనుగలువలు’ అని నాల్గురూపములు కల్గునని యుదాహరించినారు. ఇట్టివీరియూహ కాధార మగపడదు. అట్లుదాహరించుట శాస్త్రీయమును గాదు. ఉత్పస్వరసహితసకారమును ద్రుతముగా నంగీకరించుటచే నాదశ్వాసములకు సంయోగమే యుండదు. అట్టిచోఁ బరుషములు సరళములుగా మార్పుచెందుట దుర్ఘటము. అట్లు ప్రవచించుట యశాస్త్రీయమని యెఱుంగునది.

66. సూ :- అవికారగతే తస్మిన్నపి సరళా ఏవ సన్తి తే పరతః.

66. సూ. 1 :- తస్మిన్నకారే అవికారగతే బిందుత్వ మప్రాప్తేఽపి తే పర పరుషస్సరళా ఏవ న్యర్హతుపరుషాః. ‘సీతన్ గొల్చెదన్, రామున్ దలఁచెదన్’ ఇత్యాద్యదాహరణమ్. అత్ర సకారస్య స్వత్వసంక్షేపా వుభావసి సంభవత ఏవ. యద్యపి సర్తమాసరీత్యా అధర్వణమతే పరుషే పరతః క్లిప్తత్వం న సమ్భవత్యేవ. తథాపి ప్రతికారే స్వత్వసంక్షేపయో స్సరళస్థిరవర్ణయోః తరత శృద్ధానుశాసనేన విహితత్వాత్.

పరుషేష్వపి సరళస్థానిషు భారతీవంశవివర్ధనం ద్రిదశవందితు, విజయం భోగితి సద్గణంబుల' ఇత్యాదా వాచార్యస్యాపి ప్రయోగే బిందుసంశ్లేషయో రుభయోరపి శ్రుత్యజ్ఞీకారే బాధకాభావా దన్యకవిప్రయోగాచ్చ తదపి తస్యేష్టమేవేతి ప్రతిభాతి.

వి :- అవికారగతే, తస్మిన్, అపి, సరళాః, ఏవ, సన్తి, తే, పరతః-అని ఛేదము. ఆదేశసరళములకు ముందున్న ద్రుతమునకు బిందు రూపవికారము కలుగకున్నను బరుషములకు సరళములు నిత్యముగా నగునని సూత్రార్థము. ద్రుతప్రకృతికమునకుఁ బరముగా నున్న పరుషము లకు సరళాదేశమును, నాద్రుతమునకు బిందువును జెప్పి, బిందువు రాకు న్నను బరుషములు సరళములే యగునని చింతామణి చెప్పుటచేఁ బరుషములకు సరళములు నిత్యమనియు ద్రుతమునకు బింద్వాదేశము వికల్పమనియుఁ దెలియుచున్నది. బిందువు రానపుడు స్వత్వసంశ్లేషములు రెండును వచ్చునని కవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించినది. అథర్వణుని మతమునకును నన్నపార్యుని మతమునకును భేద మున్నట్లు వివరించినది. అది సరికాదు. చింతామణికి వికృతివివేకము వివరణగ్రంథ మగుటచే నారెంటికిని మతభేద ముండదు. బిందువు రానపు డథర్వణవివరణము చొప్పున స్వత్వసంశ్లేషములు వచ్చు ననుటయే సమంజసము. స్వత్వ సంశ్లేషములకు నామభేదమే కాని రూపభేద మించుకయు లేదు. 'సీతన్ గొల్చెదన్ (సీతన్గొల్చెదన్) రామున్ దలఁచెదన్ (రామున్దలఁచెదన్)' అని యుదాహృతులు. మనము వ్రాయుటలో భిన్నమార్గము గోచరించును. నిజమున కచటిసంయోగమును గలుపుటయు మానుటయుమాత్రమే కలదుగదా ! ఇది యిటీవలఁ గలిగినభేదమని తోచుచున్నది. కావుననే చింతామణి దానికి నామకరణము చేయలేదు. 'సీతన్ గొలిచెదన్-రామున్ తలఁచెదన్' మున్నగురీతిరూపము లుండవని చింతామణివికృతివివేకములు రెండును సంగీకరించినవి.

67. సూ :- గనడదవా స్ఫుః ప్రథమామాత్రా దాత్మాన్మదో ర్విన్దైవైతే.

67. సూ :- ప్రథమామాత్రా త్పరే ఏకఏవ పరుషా గనడదవా స్ఫుః

క్రమశః. ఆత్మస్మచ్ఛబ్దాభ్యాస్తు ఏతే సన్యుః 'సిరి గలవాఁడు, దాసు సేయన్, ఒగుడు డక్కుల బోవున్, తనయిల్లు దాసుకంపన, నిజము వల్కున్' ఇత్యాదుగా మారణమ్. ఆత్మస్మచ్ఛబ్దాభ్యాస్తు 'తాంజి పున్, నేజనివిటిన్' ఇత్యేవ. ప్రథమా మాత్రా చిత్త్యత యథాకథంబ్బి త్రిఫమాయుల్యానామపి ప్రమాణమ్. మాత్రశబ్దః కార్తాన్యైర్వికః - 'మాత్రం కార్తేన్యైర్వికః ధారిణి' - ఇతి నామలిక్ష్ణాశాసనాత్. తేన ఆత్రేణ ఘటింపుచున్నాఁడు గదా' ఇత్యాదిరూపం సిద్ధ్యతి. ఆత్మ యథాకథంబ్బి త్రిఫమాయుల్యైర్వికః దుజన్తత్వం ప్రథమాసామానాధికరణ్యంబ్బి ప్రయోజకమ్. 'అప్పుడు సనయన్, ఇప్పుడు దా వచ్చెన్' ఇత్యాదీనా మధికరణ్యా. త్వేనపి 'సన్వస్య త్రి సమస్య చ సులోపః' ఇతి సులోపే ప్రథమాసమత్వ మక్షతమ్. 'అస్యయా దాపున' ఇతిమాత్రం 'సర్వత్రోత్సర్గః సుః ప్రవర్తత' ఇతి సిద్ధాంత భాషనపుర్య 'సన్వస్య త్రి సమస్య చ సులోపః' ఇత్యనూత్రి.

వి:- గనడదవా, స్యుః, ప్రథమామాత్రాత్, ఆత్మస్మదోః, వినా, ఏవ, ఏతే-అని ఛేదము. ఆత్మస్మచ్ఛబ్దములు తప్ప మిగిలిన ప్రథమామాత్రముకంటెఁ బరమైన కచచటతవలకు గనడదవలు వచ్చునని సూత్రార్థము. ఆత్మస్మచ్ఛబ్దము లైనను బ్రథమైకవచనములే యందుఁ బర్యుదంతము లగుటచే వానికి మాత్రమే గనడదవాదేశము రాదు. వానిబహువచనములమీఁద నున్న పరుషములకు గనడదవలు రావచ్చును. తాను-నేను శబ్దముల నువర్ణమునకు స్వరలోపము కల్గిన పిమ్మట నవి ద్రుతప్రకృతికములై ద్రుతకార్యముల నందుచున్నవి. 'ప్రథమామాత్రాత్' అని మాత్ర శబ్దమును జెప్పటచే 'ఘటించుచున్నాఁడు గదా' మున్నగుచోట్ల గ్రియలమీఁద సంయితము గనడదవాదేశము రావచ్చునని వ్యాఖ్యానింపఁబడినది. సత్వఘటితరూప మప్రసిద్ధ మగుటచే 'ఘటించుచున్నాఁడుగదా' అని యదాహరించుట సరికాదు. 'అప్పుడు, ఇప్పుడు' మొదలైనవి యధికరణవాచక శబ్దములు. వీని నవ్యయములని యందురు గాని యట్లనుట సరికాదు. సంస్కృతావ్యయములు తెనుఁగునకుఁ దత్సమములుగా రావు తెనుఁగునందవ్యయములే లేవుగదా! కొన్నిసంస్కృతావ్యయములకు విభక్తు లన్నియుఁ జేరును.

కాన వీనిని బ్రథమాంతములనుట కెట్టియభ్యంతరమును లేదు. వీనిపైఁ బరుషములకు గనడదవాదేశము వచ్చును. సంస్కృతావ్యయములు గాని, యవ్యయాభావసమాసములుగాని, తత్పనుముగ నవ్యయరూపమునఁ దెనుఁగులోనికి రావని నన్నయాధర్వణుల సిద్ధాంతము. 'అపుడు ఇప్పుడు' అనువాని నధికరణశక్తిప్రధానావ్యయములుగాఁ గవిరోభూషణము చెప్పట నరికాదు గదా! అని ప్రథమాంతము లగుటచే వాని మీఁది పరుషములకు గనడదవాదేశము వచ్చినది గాని మాత్రశబ్ద గ్రహణస్వారస్యముచేత వచ్చినది కాదు. 'తాను, నేను' అనువాని నకారస్వరమునకు లోపము కల్గినపుడే యవి ద్రుతప్రకృతికము లగును. స్వరలోపము రానపు డవి ద్రుతప్రకృతికములు కావు. వానిపై నున్న పరుషములకు గనడదవాదేశమును రాదు. 'తానుసెప్పె, నేనుసెప్పితి' అనురీతిరూపములు తెనుఁగునం దగపడవు. 'ఏను విదప' అని నన్నపార్శ్వనిప్రయోగ మున్నదని ప్రాసప్రయోగమును గొంద అుదాహరించుచున్నారు. అది యర్వాచీనప్రక్షిప్తపారము. అచట 'ఏను వెనుక' అని పాఠాంతరముగా నగపడుచున్నదే నన్నపార్శ్వప్రయుక్తము. ప్రాచీన కాలమునం దీగనడదవాదేశము నిత్యము. కావుననే చింతామణి నిత్యముగ విధించియున్నది. భారతమున నన్నయ్యగారు గనడదవాదేశమును నిత్యముగ నే చెప్పియున్నను నికృతివివేకకాలమునాటి కది లేఖకప్రమాదమువలనఁ బలురీతుల గోచరించి ప్రాచీనప్రయోగమును నిర్ణయించుటకు వీలుకాని స్థితికి వచ్చినది. కావున సభర్వణాచార్యులగారును దన నాటికిఁ బ్రసిద్ధములై యున్నపలుకుతములను బ్రదర్శించి యనిశ్చితముగా నొకపద్ధతిని సూచించి విడిచిరి.

68. సూ :- న వికృతిశబ్దా త్పరత స్సాంస్కృతికానాం భవంతి గనడదవాః.

68. సూ. 1 :- వికృతిశబ్దా త్సంస్కృతసమవ్యతిరీక్తశబ్దా త్పరత స్సాంస్కృతికానాం సంస్కృతశబ్దాదికానాం పరుషాణాం గనడదవా న న్యుః. 'దొర

కరుణించెన్, సిరి చంచలము, మాయయ్య టంకాయుధుడు, నావేల్పు తోయాధపతి, వీడు పాపనుడు' ఇత్యాదుకాహరణమ్. సంస్కృతసమా త్సంస్కృతికానాస్తు భవత్యేవ 'రాముడు కరుణించెన్' ఇత్యాది. సంస్కృతసమాప్తిస్య శుద్ధాన్యైదిస్య తు తత్రాప్తి ర్నిర్వివాదైవ - 'సత్యము వక్కాన్' - ఇత్యాది.

వి :- న, వికృతిశబ్దాత్, పరతః, నాంస్కృతికానాం, భవంతి, గనడదవాః - అని ఛేదము. వికృతిశబ్దమునకుఁ బరముగా నున్న తత్సమశబ్దాదిమపరుషములకు గనడదవలు రావని సూత్రాత్థము. సంస్కృతసమములకుఁ బరమైన సంస్కృతసమాదిమపరుషములకు గనడదవ లగును. సంస్కృతసమమునకుఁ బరమగు శుద్ధాంధ్రపదాదిపరుషము లకు గనడదవాదేశత్రాప్తి నిర్వివాదమే - యని యీ కవిశిరోభూషణ సారాంశము. వీని కన్నింటికి నుదాహరణములు మూలమునఁ గలవు.

ఈ కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య ప్రాచీనకవిలాక్షణికమతమునకు విరుద్ధమని కొందఱు పెద్ద లనుచున్నారు. నన్నయార్చర్యణులమతమునం దీ గనడదవాదేశము నిత్యమైనను బాలసరస్వతి మొదలు బాలవ్యాకరణము వఱకు నున్నవ్యాఖ్యాత లందఱు నొక్కరీతిగ నే బహుళమని వ్యాఖ్యానించియున్నారు. దాని కాధార మగపడదు. సూత్రములోని వికృతిశబ్దమున కచ్చతెనుఁగుశబ్దమని యర్థముచేసి దానికిఁ బరమైనతత్సమశబ్దాదిమ పరుషములకు గనడదవ లెంతమాత్రముచు రావని యర్థము చేసిరి. 'ఎంతగుమతులైన' అనుతిక్కనమహాకవి ప్రాసప్రయోగమును బట్టి యట్టి వ్యాఖ్య సరికాదని తెలియుచున్నది.

న వికృతిశబ్దాత్ = వికృతిచిహ్నము చేరినిశబ్దమునకుఁ బరమైన సాంస్కృతికశబ్దమునకు గనడదవలు నిత్యముగ నగును - అని యర్థము చేయుట ప్రాచీనుఁ డగు నన్నపార్థునకు నమ్మతము కానోపు ననియు నట్టిప్రాచీనప్రయోగము లున్నట్లు కొన్నినిదర్శనము లగపడుచున్నవనియు - వ్యా - సం - స. - చెప్పుచున్నది. 'మందయాన గామనీయ

కము, మందయాన సనుదెంచెన్' మున్నగునవి యుదాహరణములు. ఇట్టియెడ గనడదవాదేశము నిత్యమని తాత్పర్యము.

68. సూ. 2 :- సన్న్వేపం చేత్ అఖిలభువనములలోన వారణనగరి పురమతల్లి ఇత్యాద్యా స్మారన్నాదికవిప్రయోగాః కథం సజ్జచ్ఛస్త ఇతిచే దధర్వణోక్త్యా తత్సా ధుత్వ మవేషి. తద్ద్యస్తే తు—

పరుషా వా స్వరూపేణ ప్రథమాంతోపరి స్థితాః

కాకా సమ్పాదనే చాఽపి హ్యవ్యయే కర్మధారయే

అచేతనార్థకే శబ్ద ఇతి శృక్లారభూషణః

ఇతి సంస్కృతాసంస్కృతసాధారణ్యే నార్థవిశేషే వికల్ప ఉక్తః. నిఘఁగొనియాడ శక్యమగునే తాపసమందార, ..దాపసమందార, రామా కొనియాడెద నిను, గొని యాడెద నిను, రామ తమాలనీల, ..దమాలనీల. రామ చిరంతనోక్తినుత, ... నిరంత నోక్తినుత, రామసంసారభీతుండవైనకర్కశు నను, గర్కశు నను,.. నీదుపదభక్తి పటువు,.... పటువు, ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి:- అఖిలభువనములలోన్, అవారణన్, నగరిపురమతల్లి—అని రామాయణార్థమునందు ఛేదము. అఖిలభువనములలోనన్, వారణనగరి పురమతల్లి—అని భారతార్థమున ఛేదము. 'వారణనగరి + పురమతల్లి' అనునపుడు పరుషమగు పకారమునకు వకారాదేశము రాలేదు. ఇది యెట్లు సిద్ధించునని శంకించి యధర్వణవచనముచే దానిని సాధించుకొన వలెనని కవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. చింతామణిమతమున గనడదవా దేశము నిత్యముకానఁ దన్మతమునం దది కుదురదనియు, సధర్వణమత ముచొప్పున సాధింపనగుననియుఁ గవిశిరోభూషణాశయము గోచరించు చున్నది. గనడదవాదేశము నన్నపార్శ్వనినాఁటికి నిత్యముగ నే యున్నను సధర్వణాచార్యులుగారినినాఁటికి మతభేదము లధికముగ నేర్పడినవి. అవి నన్నపార్శ్వ భారతసమ్మతములు కావు. అవి యీక్రిందఁ బొందుపఱుఁబడు చున్నవి. అ, ఆ, మొదలగు కాక్వాదిస్వరములమీఁదను, సంబోధనప్రథ మావిభక్తి మీఁదను, అవ్యయములమీఁదను, గర్మధారయసమాసము

దును, జడవాచకశబ్దముమీఁదను నిల్చిన కచచేటతపలు ప్రథమా విభక్తిపైని నిల్చినచో గనడదవలు వికల్పముగా నగునని శృంగారభూషణనిమిత్తము. తత్సను ప్రథమాంతము మీఁది పకారము పకారము కాదు, కాని యతియందు వికల్పముగ నగునని కొందఱును, యతిప్రాసములు రెంటియందును వికల్పముని కొందఱును వచించుచున్నారు. యతియందు నిత్యముగా పకారము పకారమున కగునని మఱికొందఱునుడువుచున్నారు. వికృతిశబ్దప్రథమావిభక్తిమీఁద నిల్చిన సంస్కృత శబ్దాదిగతపరుషములు గనడదవలు నిత్యముగ నగుచున్నవి. ద్వంద్వ సమాసమునఁ దప్ప మిగిలిన సమాసములయందుఁ బ్రథమాసములైన శబ్దములమీఁద సయితము గనడదవలు రావు. వ్యస్తతలోఁ బ్రథమాసములమీఁదను బ్రథమావిభక్తిమీఁదను గలపరుషములు గనడదవలగును కావున హరికవి మతమున ద్వంద్వైతరస్థలమున వ్యస్తతయందే గనడదవ లగునని చెప్పఁబడినది. అథర్వాణుడు వచించిన యీమతభేదములు బాలవ్యాకరణ కారాదులు చెప్పిన బాహుళికతకుఁ గారణములని యూహింపవచ్చును. శ్లేషకావ్యములలోఁ గొన్ని వ్యతిక్రమములు గల్గవచ్చునని పెద్దలు చెప్పియుండుటచేత 'వారణనగరి పురమతల్లి' మున్నగు చోట్ల గనడదవాదేశము లేకుండుట దోషము కాదు.

68. సూ. 3 :- కేచి దాద్యస్య పో ప స్స్యాన్మ చ ప్రాసే యతౌ తు వా

కేచి ద్వయో ర్వికల్పత్వం యతౌ సర్వత్ర కేచన"

ఇతి కేషాఞ్చిత్ప్రాచాం మత ముద్దీపితమ్. ఆద్యస్య య సంస్కృత సమశబ్దసమ్బంధినః పకారస్యేత్యర్థః. కీడ్చు -

"న వో గనడదా స్సేపి పరుషః ప్రథమాహితాత్

న్యూ ర్భిన్నాదేవ తస్మా త్తే వినా ద్వంద్వం మతే హరేః" ఇతి చోక్తమ్.

వి:- తత్సనుశబ్దముమీఁదనున్న పకారము ప్రాసమునందు మాత్రమే పకారము కాకుండుననియు, యతియందు వికల్పముగా నగునని

యుఁ గొందఱు చెప్పుచున్నారు. మఱికొందఱు యతిప్రాసములు రెంటియందును గనడదవాదేశమై కల్పిత సంగీకరించుచున్నారు. ఇంకఁ గొందఱు యతియందు నిత్యమని తలంచుచున్నారు - అని “కేచి దా ద్యస్య... కేచన” అనుదాని కర్థము. ఇది కేచితార్థులమత మని తెలియుచున్నది. ‘ఆద్యస్య పః సంస్కృతసమశబ్దసంబంధిః పకారస్యే త్యర్థః.’ ఇచట సంస్కృతశబ్ద మనుదానికిఁ దత్సమశబ్ద మర్థమని చెప్పుఁ బడినది. ‘వికృతా త్పరుషాశ్చ స్యు స్సుస ఆద్యపదాదిగా’ అనుపారము సరియైనదని వ్యా.సం.స. వచించినది. గ్రంథస్థపారమున కన్వయము లేదు. వికృతిశబ్దప్రథమాంతముకంటెఁ బరమైయున్న సంస్కృతసమశబ్దాది గతము లగుపరుషములు గనడదవ లగుచున్నవి. ద్వంద్వసమాసము నందుఁ బ్రథమ యనుటకు హితముకాని శబ్దమునకుఁ బరమైన పరుషము లకు గనడదవలు రావు. ఆకారణముచే హరికవిమతమునందు ద్వంద్వే తరస్థలములలో న్యస్తపదముకంటెఁ బరముగా మాత్రమే యః యగు నని ‘వికృతాత్పరుషాశ్చ... మతే హరేః’ అనుగ్రంథమున కర్థము. అథ ర్వణాచార్యులుగారు తననాటికే యీ యాదేశమునకు బాహుళ కత గలదని మతాంతరవ్యక్తీకరణపూర్వకముగా వచించిరని తోచు చున్నది.

68. సూ. 4 :- ‘సన్వేష తయో ర్వికృతిః’ ఇత్యాన్తభాషామాత్రస్య వికృతి సంజ్ఞావత్వాత్ ‘స వికృతిశబ్దాత్’ ఇతి సూత్రేపి వికృతిపదేన సంస్కృతసమశబ్దమపి సంగృహ్య వ్యాఖ్యేయమితిచే త్సత్యమ్. స వికృతిశబ్దాది వికృతిశబ్దప్రయోగస్య రస్య దేవం వ్యాఖ్యాతమితి విచారయ. అన్యథా పూర్వసూత్రా త్రప్రథమామాత్రా దిత్యనువృత్తా-‘సాంస్కృతికానాం స భవన్తీ’త్యే వాలం సూత్రమ్.

వి:- ‘ఏషా తయో ర్వికృతిః’ అనుచొప్పున నాంధ్రభాషామా త్రమునకు వికృతిసంజ్ఞ యుండుటవలన ‘స వికృతిశబ్దాత్’ అనుసూత్ర ములోని వికృతిపదముచే సంస్కృత సమశబ్దమునుగూడ సంగ్ర హించి వ్యాఖ్యానించినచో ‘వారణగరి పురమత్సల్లి’ అనునది

సరియగును గదా యని శంకించి శవిశిరోభూషణమున 'న వికృతి శబ్దాత్' అనుదానిలోని వికృతిశబ్దస్వారస్యముచే స్పష్ట వ్యాఖ్యానంపఁబడినదిగాని మఱియొకటి కాదు. దీని సంగీకరింపకున్నచోఁ బూర్వ సూత్రం నుండి ప్రథమామాత్రాత్ అనుపద మనువృత్త మగుచుండఁగా "సాంస్కృతికానాం న భవంతి" అని సూత్రించినఁ జాలునుగదా యని వివరించినది. చింతామణి యనువృత్తివద్దతి సంగీకరింపదు గదా! ఇది యంతయుఁ బాండిత్యప్రకర్షప్రదర్శనమే యగును. - వారణసగరిపుర మత్స్య - అనుచో గసడదవాదేశాభావమునకుఁ గారణము శ్లేషస్థల మగుటయేయని యివఱకే వచింపఁబడినది.

బాలవ్యాకరణము మీఁదిచింతామణ్యధర్వణగ్రంథములను, వానికి భాష్యమగు శవిశిరోభూషణమును గ్రిందిరీతిని దెనుఁగున వివరించెను. 'ప్రథమమీఁది పరుషములకు గసడదవలు బహుళముగా నగు' (బాల. సంధి. 13 సూ.) "తెలుఁగులమీఁది సాంస్కృతికపరుషములకు గసడదవలు రావు" (బాల. సంధి. 14 సూ.) "ద్వంద్వంబునం బదంబుపైఁ బరుషములకు గసడదవ లగు" (బాల. సంధి. 15 సూ.) త్రిలింగ లక్షణశేషము - తెలుఁగు శబ్దములమీఁద నున్న పరుషముల కన్నింటికిని గసడదవలు రాకపోవని, తెలుఁగుశబ్దముల మీఁది చత పలుకు మాత్రము సదవ లగపడుచున్నవని కొన్నిప్రయోగములను జూపుచున్నది. ఆప్రయోగములను గావించినపండితకవులు 'న వికృతి శబ్దాత్' అనుసూత్రమునకు బాలవ్యాకరణకారాదులవలె స్థిముచేయలేదనియు, సిం దాసూత్రమునకు వ్రాయఁబడినయర్థమునే వారు చేసియుండిరనియు సూహింపక తప్పదు.

69. సూ.- లుగ్వా ద్రుతప్రకృతికా త్పరత స్పరశే స్థితేచ నస్య స్వాత్.

69. సూ :- ద్రుతప్రకృతికాత్పరస్య నస్య లుగ్వా స్యా త్స్పరశే స్థితేచ పశే రాము గంభీరుఁ డలఁచెడ, రాము జగదీశుఁ బ్రాధించెడ, రాము నాగేంద్రశయను

దలచెద' - ఇత్యాది. ఋకారస్య రేఫావయవత్వేన తస్మిన్నరే ద్రుతస్య లుక్. రేఫస్య తదవయవత్వచ్చ 'ఋతి సవర్ణే ఋవా' ఇతి వా త్తికే ప్రసిద్ధమ్. తత్ర 'ఋచట ఋషలపూజ అమర సలిపి' ఇత్యుదాహరణమ్. 'క్రతువున ఋత్విజుల్' ఇత్యాచార్య ప్రయోగ ఏవాత్ర మానమ్. అతవిన తస్మిన్నరే న సన్ధిః. యపవైరుద్ధ్యప్రసక్తే శ్చేతి శ్లేయమ్.

వి:- లుక్, వా, ద్రుతప్రకృతికాత్, పరతః, సరళే, స్థిరే, చ, సస్య, స్థాతే - అని ఛేదము. ద్రుతప్రకృతికమునకు సహజ సరళస్థిరవర్ణములు పరమగునపుడు సకారమునకు (ద్రుతమునకు) లోపము వికల్పముని సూత్రార్థము. 'రామున్ + గంభీరున్' అనునపుడును, 'రామున్ + జగ దీశున్' అనునపుడును సహజసరళములు పరమైనవి కావున ద్రుతమునకు లోపము కల్గినది. 'రామున్ + నాగేంద్రశయనున్' అనునపుడు స్థిరవర్ణ మగు సకారము పరమైనది కాన ద్రుతమునకు లోపము వచ్చినది. ఇట్లే మిగిలినవాని దెలియవలెను. 'క్రతువునన్ + ఋత్విజుల్' అను నన్న పార్శ్వనిప్రయోగమునందు ద్రుతమునకు సరళస్థిరవర్ణములు పరముగ లేకున్నను ద్రుతమునకు లోపము కల్గినది. కాన స్వరవర్ణ మగు ఋకారము పరమగునపుడు తత్ప్రయోగప్రామాణ్యముచే సచట స్వరకార్యములు జరుగక స్థిరకార్యమగు ద్రుతలోపము కల్గినదని యూహింపవలయును. ఇట్లే 'తెచ్చెన్ + త్వరువు, వచ్చెన్ + క్షత్రియుడు' మున్నగు చోట్ల దకారకకారములకు సరళాదేశబిందురూపద్రుతకార్యములును రాలేదు. ద్రుతలోపము వచ్చినది. ఇవి మహాకవిప్రయోగప్రమితములు. కావున సమ్మతములే యని యంగీకరింపక తప్పదు. 'క్రతువున ఋత్వి జుల్' మున్నగుచోట్ల నున్న ఋకారమునకు వ్యంజనత్వసంపాదనమునకుఁ గవిశిరోభూషణము సంస్కృతవ్యాకరణసామ్యము చూపినది. 'ఋతి సవర్ణే ఋవా' అను సంస్కృతవ్యాకరణవార్తికముచే ఋకారము రేఫావయవ మనియు, రేఫము స్థిరవర్ణము కాన ద్రుతలోపము కల్గినదనియుఁ జెప్పి 'క్రతువునన్ + ఋత్విజుల్' మున్నగుచోట్ల స్వరసంధి చేసినచో విరుద్ధరూపము లుత్పన్నము లగును గాన ద్రుతలోపమే కల్గునని మఱి

యొక కారణమును జూపుచుఁ గవిశిరోభూషణము సిద్ధాంతము కావించినది.

బాలవ్యాకరణము “ద్రుతంబునకు సరళస్థిరంబులు పరంబు లగునవుడు లోపసంక్లేషములు విభాష నగు” (బాల. సంధి. 18) అని వివరించినది. చింతామణి ద్రుతప్రకృతికద్రుతమునకు సరళస్థిరవర్ణ పరకత్వమున లోపము వికల్పముగా నగునని చెప్పియుండఁగా బాలవ్యాకరణము ద్రుతమునకు లోపము కల్గునని వచించినది. ఇట్లనుటచేత - కన్గొను - చన్వాడు - కందోయి - మున్నగుచోట్ల ద్రుతలోపము ప్రాప్తించుచున్నది. దానిని “అట - ఇక - చుడు శబ్దములం దప్ప నుడితొలి హ్రస్వముమీఁద ఖండబిందువును ద్రుతంబునకు లోపంబును లేవు” (బాల. సంధి. 22) అని ఖండబిందులోపములను సూరిగారు వారించిరి. అయినను ‘చవాడు - కంగొను’ అను సనిష్టరూపములు సూరిమతమున దుర్వారము లగుచున్నవి. శబ్దవయవనకారము ద్రుతము కాదని బాలవ్యాకరణమునం దెచ్చటను లేదు గదా. కాన ‘ద్రుతప్రకృతికద్రుతమునకే లోపము కల్గునని చెప్పట సముచితముగా నగపడుచున్నది.

70. సూ :- అలుకి చ సంక్లేష స్వాత్.

70. సూ :- అగభావే నస్య పరవర్ణేన సాకం సంక్లేషశ్చ భవేత్. చకారేణ స్వరూపేణావస్థితః వర్ణాంతరత్వేన సప్తర్షవేళాయాం పృథ క్షిరిగణనం తస్య ఫలమ్ అత ఏవ “అనులినతారకానముదయంబుల నెన్నను పర్వవేదకాస్త్రముల యశేషసారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహువి। క్రిమమున - ” ఇత్యాది పక్ష్య స్వాచార్యేణ వర్ణాంతరత్వ ముపపాదితమ్. ఏతచ్చ సమానే న సమ్భవతి; ప్రయోగాభావాత్.

“స్వత్వం ప్రక్షేపతా చిన్త స్సమానే న ప్రయోగతః”

ఇత్యధర్వణశచనాచ్చ. “నీతిక్ గజరాజగమన నేవింతున్” ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి:- అలుకి, చ, సంక్లేషః, స్వాత్-అని ఛేదము. పూర్వనూత్రము లోపమును వికల్పముగాఁ జెప్పినది కావున నాలోపము రానవుడు

ద్రుతమునకుఁ బరవర్ణముతో సంశ్లేషమును గల్గునని యీసూత్రము చెప్పుచున్నది. చకారముచే స్వరూపావస్థితీయఁ గల్గును. అవసరమై నపుడు ద్రుతము వర్ణాంతరముగాఁ బరిగణింపఁబడుట స్వరూపావస్థితీకి ఫలమని కవిశిరోభూషణము వచించినది. 'సీతను గజరాజగమన' అను రీతి 'ను' స్వరూపము ద్రుతమునకు స్వత్వరూపమనియు, 'సీత స్తజరాజ గమన' అనురీతిరూపము సంశ్లేషమనియుఁ గవిశిరోభూషణాభిప్రాయము వ్యక్తమగుచున్నది. దీనికి నన్నపార్థుని 'అమలిన' అనుపద్యములోని 'ఎన్నను, పొందను, ఈదను' అనువానిని బ్రమాణముగాఁ జూపినది.

బాగుగ నాలోచింప నీయాహ సరికాదని తోచుచున్నది. 'ఎన్నన్' అను తుమున్నంతమునకు సముచ్చయ్యాద్యర్థములలో 'ఉవర్ణ కశ్చాద్యన్తాత్తు నువర్ణక ఉతో భవేత్' అనుచొప్పున 'ఉన్' అను నది చేరి 'ఎన్ననున్' అని యై ద్రుతలోపము కల్గినపిమ్మట 'ఎన్నను' అనురూపము సిద్ధించును. సముచ్చయ్యాద్యర్థకమగు 'ఉన్' అనుదాని సంయోగమువలన నేర్పడిన 'ను' అనుదానిని ద్రుతస్వత్వరూప మనుట సరికాదుగదా! 'ను' వర్ణస్వరమునకు లోపము కల్గినపు డవశిష్టనకారపుఁ బొల్లునకే నన్నయాధర్వణులమతమున ద్రుతసంజ్ఞ కాన 'ను' అనునది ద్రుతస్వత్వ రూపమనుట నన్నయాధర్వణులకే కాక ప్రాచీనప్రామాణిక కవిపండితుల కెవ్వరికిని సమ్మతము కాదని చెప్పకతప్పదు. ద్రుతము పర వర్ణముతోఁ గూడుకొనుట సంశ్లేషమని కవిశిరోభూషణము వచించినది. ఇది సరికాదు. స్వరములు కూడ వర్ణములే కావున 'ఎన్నన్ + ఉన్ = ఎన్ననున్' అనునది కూడఁ గవిశిరోభూషణమతమునందు సంశ్లేషము కావలసియున్నది. అట్లనుట సరికాదుగదా! పర మగువ్యంజనముతో ద్రుతము కూడుట సంశ్లేషమని కవిశిరోభూషణము చెప్పవలసియున్నది. అదియును సరికాదు. సూత్రమున సంశ్లేషమునకు సహజసరళ సిరవర్ణములే నిమిత్తములని చెప్పటచే వానితో ద్రుతము కలియుట సంశ్లేషమని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము నభివర్ణించుట యుక్తము-

ఇదియు సరికాదు. ద్రుతము పూర్వార్థము నానుకొని యుండుట సంశ్లేష మని ప్రాతిశ్ఛాఖ్యలనుబట్టి వ్యక్తమగుచున్నదని వ్యాసం.స. చెప్పవచ్చును. నన్నపార్థుడు ప్రాతిశ్ఛాఖ్యలమతము ననుసరించి చెప్పినట్లు యీ పాదము తప్పదు. నన్నపార్థునియతమున వ్యంజననకారము ద్రుతము కదా! - “పరుషా ద్రుతప్రకృతికా త్సరళా స్స్వ్యస్తద్దుతశ్చ బిష్టుస్సాన్యత్. అలుకే చ సంశ్లేష స్సాన్యద్బిన్దుం ప్రవనన్తి తం క్వచిత్కేచిత్” - అని చింతామణి ద్రుతప్రకృతికద్రుతమునకు బిందుసంశ్లేషములను జెప్పుచున్నది. చింతామణియతమునందు వ్యంజననకారము [ద్రుతము]-అను శబ్దద్రుతము ద్రుతప్రకృతికము లగుచున్నవిగదా! బిందువు రానపుడుండనట్టిరూపము ‘పూచెన్, వచ్చెన్’ అనియుండును. ‘పూచెన్ విరులు, వచ్చెన్ విష్టులు’ అనురీతిరూపములు సంశ్లేషములని చింతామణి యభిప్రాయము వ్యక్తమగుచున్నది. సహజసరళస్థిరవర్ణములే సంశ్లేషమునకు నిమిత్తములుగదా!

“పద్యభేదావసానేషు క్లిప్తతా నస్య కథ్యతే”

అని యథర్వణాచార్యులుగారు చెప్పిరి. పద్యభేదావసానమును దానికిఁ గందము వృత్తములు ననువానిలోఁ బూర్వోత్తరార్థము అని యర్థము. వానిపూర్వోత్తరార్థములచివరద్రుతము పూర్వార్థము నానుకొని నిలుచునట్టిసంశ్లేషము ప్రసిద్ధమే కదా! నన్నయాథర్వణులమతమున ద్రుతముస్వపూర్వార్థము నానుకొని నిల్చుట సంశ్లేషమని తెలియుచుండఁగా ద్రుతము నుస్వరూపముతో నిల్చుట స్వత్వమనుటయు సరికాదు. చింతామణియందు సంశ్లేషము వచింపఁబడినది గాని స్వత్వమును గుఱించి చెప్పఁబడలేదు. నిజమునకు స్వత్వసంశ్లేషరూపము లొక్కతీరుననే యుండును. ‘పూచెన్ + గలువలు’ అనునపుడు ‘పూచెన్’ అనునది సంశ్లేష మగుచుండఁగా ‘పూచెన్లవలు’ అనునది ద్రుతస్వత్వమని యూహింపవలసి యున్నది. ద్రుతము పూర్వస్వరమును సంశ్లే

పించియుండుట సంశ్లేషమనుట యుక్తమగును. వ్యంజనవర్ణము పర స్వరముతోఁగాని వ్యంజనముతోఁగాని కలియుట సహజవిషయమే. కాని పూర్వస్వరముతో వ్యంజనవర్ణము కలియుట స్వాభావికము కాదు. అస్వాభావికవిషయమునకుఁ బ్రత్యేకముగాఁ జింతామణి నామ కరణ మొనరించినదనుట సముచిత మగునా? సూత్రమునందలి చకార ముచే ద్రుతమునకు స్వరూపావస్థితి కల్గుననియు, స్వరూపస్థితియం దున్న ద్రుతమున కవసరము కల్గినచో వర్ణాంతరస్థితి కల్గుననియుఁ జెప్పి కవి శిరోభూషణము దానికి నిదర్శనముగా నన్నపార్శ్వని 'అమలినతారికా సముదయంబుల' అనుపద్యమునందలి 'ఎన్నను, పొందను, ఈదను' అను వానిం జూపినది. అచట నున్నది సముచ్చయ్యాద్యర్థక నుశబ్దము కావున నది ద్రుతస్వత్వరూప మనుట సరికాదు గదా! ఈయహోబలపతిపండి తుఁగిసిద్ధాంతమునే బాలప్రాథవ్యాకరణము లనుసరించినవి. అప్పకవి యను స్వరూపద్రుతిసిద్ధాంతము ననుసరించినవాఁడే యగుటచే నప్ప కవికిఁ బిమ్మట వ్రాయఁబడిన ప్రాచీనానేక ప్రబంధప్రతు లన్నియు దాని ననుసరించి సవరింపఁబడినట్లు తోచుచున్నది. తిరువారె రచింపఁ బడినగ్రంథము లన్నియు సప్పకవిసిద్ధాంతమునే యనుసరించినవని చెప్పక తప్పదు. ఈరీతిని నువర్ణద్రుతిసిద్ధాంతము నూరిగారినాఁటికి బలపడినదని తోచుచున్నది.

71. సూ :- బిష్టుం ప్రవదన్తి తం క్వచి త్కేచిత్.

71. సూ :- క్వచి త్తం నకారం పూర్ణబిష్టుం వదన్తి కేచి త్కేచిత్తాః. 'సేతం గజదాజగమన సేవింతున్' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. 'కేల్మిం జనియించు' ఇతి కవితా పితామహః. క్వచిద్ద్యహానే నాస్య ప్రచురప్రయోగాభావ మాహోచార్యః. అక్కన్నలి తేత్యత్ర "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః" ఇతి సాధుత్వ మూహ్యమ్. అత్ర ధర్మణః.

“ద్రుతస్య హలి బిష్టు స్సౌఘ్నిప్తత్వశ్చ క్వచి త్స్వితా
తాన కాచ్చద్యత్పతీయా తు న యక్తా శబ్దివిస్మృతే

ఆద్యే తృతీయే చ కపా స్తుతీయా న్సుప్తః కశేతరే
ఆద్యే ద్వితీయే తుర్యే చ ప్రాపునన్తి నిమిత్తతామ్”

కపాః కచటరపాః, తృతీయా గజదదబాశ్చ బిష్టస్వత్వయా నిమిత్తతాం ప్రాపునన్తి. కచటరపేభ్య ఇతరే వర్గా స్సర్వే బిష్టసంక్షేపలూపేషు నిమిత్తతాం ప్రాపునన్తి త్యర్థం.

“పద్యభేదావసానేషు క్లిప్తతా నస్య కథ్యతే
ఆపరాంతే సమానే చ శబ్దేనో బిష్ట రిష్యతే
చూర్వహస్య మతే తత్ర కవివా జ్ఞాన ముచ్యతే”

పద్యభేదావసానే నస్య క్లిప్తతా. “ఏతాద్భుతగుణమహిమ, ఖ్యాతాసమసమరవిధిక గరుణాంబుధికిన్” ఇత్యాది తత్రోదాహరణమ్. ఆపరాంతః పద్యసమాప్తిః, తత్ర స్థితస్య నస్య బిష్టః, తస్య చ ప్రయోగప్రసిద్ధిః. సమానే కందమ్మి ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. ఏతద ప్యరూఢమ్. ‘ఏంచు, కంచు’ ఇత్యాదికం శబ్దోదాహరణమ్. ఏవంస్థితే “వైజయంతీనవాంశుకవ్యాజమునమ” - ఇత్యాదిషు కైమినిభారతాద్యుక్తేషు సమాప్తౌ స్వత్వ మసంభవమేవ. ద్వితీయాదిచరణాదివల్లేషు పరేషు తు స్వత్వం నిర్బాధమేవ. సచాత్ర నాక్యాంతగతేతి సూత్రవ్యాపారిః.

“పద్యావసానే సర్వేషాం స్వత్వం నాఽస్మితి సాధుతామ్”

ఇత్యధర్వణనిషేధాత్. సర్వేషాం సర్వేషాం మత ఇత్యర్థః.

“క్షేపే సఖణ్ణనిర్భిన్నో ర్మౌళనం కత్రచి స్మృతమ్

ప్రశ్నార్థకస్య చాన్యస్య స్వరయో క్లిప్తతా మతా - ఇతి ‘అనఘశ్రీగర టీకుఁడొప్పెసఁగురాధాపూర్వ సత్కీర్తివోన్” “వేడుకగా వరించితి ఖ్యాతిగా దేవరన్యాయము” - ఇత్యాదిరూపాణి నిర్బాధాని.

వి:- బిష్టుం, ప్రవదన్తి, తం, క్వచిత్, కేచిత్ - అని ఛేదము. సహజరరశస్థిరవర్ణములు పరము లగునపుడు ద్రుతమునకుఁ గ్వచిత్కముగా లోపము కల్గును - అని కొందఱు జనుచున్నారని యర్థము. లోపము రానపుడు సంక్లేషమును, ఆద్రుతమున కొకానొకచో బిందువును వచ్చు నని కొందఱు చెప్పుచున్నారు. ‘కల్పిం జనియించు’ (కల్పిన్+జనియించు) అనియదాహరణము. ‘కల్పిన్’ అనునది సప్తమ్యర్థకద్వితీయ. ఆద్రుతమునకు బిందువు వచ్చినది. ‘అక్కందళిత’ అనునపు

4. సూ) అను సూత్రోదాహరణములలో సూచించిరి. అందు 'కం
 తము, పక్షి, పండ్లము' అనుమూఁడుదాహరణములలో 'పక్షి' అను
 దానిలోఁ దత్సమత్వమునఁ బరసవర్ణముచేసి మిగిలినవానిలోఁ బరసవ
 ర్ణము చేయలేదు. దీనిబట్టి "సంస్కృతమునందు నిత్య మగుపరసవర్ణ
 శాస్త్రము తత్సమములలో వికల్పముగ వర్తిల్లవచ్చును" అని సూరిగా
 రూపించినట్లు శోచించుచున్నది. ఇది నిజమగునేని వా రట్లూహిం
 చుట సరికాదు. దాని కాధార మియహోబలపతివచనముతప్ప మఱే
 దియు లేదుకదా! "అటకీ చ సంశ్లేష స్సాన్య ద్విధ్యం ప్రవదన్తి తం
 క్వచి త్కేచిత్" అనుచింతామణిచొప్పన నిది సుసాధమసి తెలియ
 వలయును.

"శబ్దశాస్త్రజ్ఞులమతమున హల్లు పరమగుచుండఁగా వ్యంజన
 సకారరూప మగుద్రుతమునకు ఖండపూర్ణబిందువులలో నేదే నొకటి
 యాదేశమగును. ఒకప్పు డాద్రుతమునకు సంశ్లేషము నగును. (నన్న
 యాధర్వణులమతమున ద్రుతము స్వపూర్వాచ్చ సత్తియుండుట సంశ్లే
 షము.) అది రాసపుడు స్వత్వముపై తము నగును. (పరహల్లుతో
 ద్రుతము సంయోగించుటయే స్వత్వము) లోపము నగును". ఈ
 కార్యము లన్నియు వ్యస్తస్థలవిషయములు, సమాసవిషయములు కావు.
 'సమాసమునందు బిందుస్వత్వసంశ్లేషము లుండవు' అని 'ద్రుతస్వ
 హలి...న యుక్తౌ శబ్దవిస్మతే' అనుదాని కర్థము. ఆద్య మనుదానికి
 బిందువని యర్థము. తృతీయమనఁగా సంశ్లేష మనియర్థము. సమాస
 మున ద్రుతము లోపించుటచే ద్రుతకార్యములు రావని యర్థము.

"అద్యే త్పతీయే చ కపా స్పతీయే న్యుః కషేతకే

అద్యే ద్వితీయే తుర్యే చ ప్రాశ్నవన్తి నిమిత్తకామ్"

అనుపాఠమును వ్యాసం.స. అంగీకరించినది. కవిశిరోభూషణము

"అద్యే త్పతీయే చ కపా స్పతీయా న్యుః కషేతకే"

అనుపారము సంగీకరించినది. ఈపాత మర్థవంతముగా నగపడదు. ఆదేశసరళములు ఖండపూర్ణాన్యతరబిందువునిషయమునను, ద్రుతము పరిహల్లుతో సంయోగించుట యనులక్షణము గలస్వత్వవిషయమునను, నిమిత్తత్వము నొందుచున్నవి. 'కచచటతవలకన్న నితరము లగు సహజ సరళస్థిరరూపము లగుహల్లులు బిందుర్వత్వసంశ్లేషములవిషయమున నిమిత్తత్వము నొందుచున్నవి' అని 'ఆద్యే తృతీయే చ కపాః' అనుదాని కర్థము. 'కందము మున్నగు కొన్నిపద్యములయంతమునందున్న ద్రుతమునకు సంశ్లేషము చెప్పబడుచున్నది' అని 'పద్యభేదావసానేషు' అనుదాని కర్థము. 'పద్యము నాల్గవచరణముతప్ప మిగిలిన పద్యచరణములతుదియందును, సమాసమునను, శబ్దపరకత్వమునను ద్రుతమునకు ఖండపూర్ణాన్యతరబిందువు ధూర్వహునిమితమున సమృతమగుచున్నది' అని 'అపరాంతే సమాసే చ' అనుకారిక కర్థము. 'ఏతాదృశగుణమహిమఖ్యాతాసమసమరనిధికిఁ గరుణాంబుధికిన్' అనుదానిని గవిశిరోభూషణము సంశ్లేషమున కుదాహరించినది. ద్రుతము పరిహల్లుతో సంయోగించుట సంశ్లేషమని యొకచోట నిదివఱకే చెప్పి, యిచట నిట్లుదాహరించుట నిరుద్ధముగ నగపడుచున్నది. అపరాంతమనఁగాఁ బద్యముయొక్క- నాల్గవచరణముతప్ప మిగిలినచరణములని యర్థము చెప్పవచ్చును. సాధారణముగా వృత్తములలో రెండునాల్గు పాదములచివరను బరాంతమనియు, నొకటిమూడుపాదముల సపరాంతమనియుఁ జెప్పట యుచితము. పరాంతములలోని ద్రుతమునకు బిందువుండనగును. కాని కొందఱు కవులు పద్యమురెండవపాదముచివర నున్న ద్రుతమునకును బిందురూపద్రుతకార్యము చేయుట యగపడుచుండుట చేత సపరాంతశబ్దమునకుఁ బద్యముతుదిపాదముతప్ప మిగిలినమూడు పాదములచివర యనియర్థముచేయుట యుచితమే కానోవును. పద్యముతుదిభాగమని యపరాంతశబ్దమున కర్థముచెప్పి దానికిఁ బ్రయోగప్రసిద్ధి లేదని కవిశిరోభూషణము వచించుట వింతగా నున్నది. విపరీతార్థము

చేసి, దానికే బ్రయోగప్రసిద్ధి కలుగవలయునన్న నోట్లు? ‘వైజయంతీ నవాంశుకవ్యాజమునను’ అనునది ద్రుతస్వత్వరూపమని తలచి యట్టి ప్రయోగ మసంగతమని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. ‘వ్యాజమునను’ అనుచోటి ను వస్థిము సముచ్చయార్థక సుశబ్దము. దీనికి బిమ్మట ద్రుత ముండును. దాని కవసానద్రుతలోపము కల్గినది. కావున దీని ససంగత మనరాదు. ‘పద్మముతుది నున్నద్రుతమునకు స్వత్వ ముండుట యెవరిమితమునను నాధువు కాదు’ అని ‘పద్యావసానే సర్వేషామ్’ అను దానికర్థము. ‘శ్లిష్టారసంఘటనసందర్భమున సార్థబిందునిర్బిందుకశబ్దద్వయ సమ్మేళనము కొన్నియెడల సమ్మతమగును’-అని ‘శ్లేషే సఖండనిర్బింద్యో ర్మేళనం కుత్రచి న్మతమ్’ అనుదాని కర్థము. ఇది సఖండాఖండప్రాసాదుల కుపలక్షణము. ‘ఒప్పెసఁగు రూఢాపూర్వసత్కీర్తితోన్’ అనున పుడు ‘ఒప్పెన్, సగురూఢాపూర్వసత్కీర్తితోన్’ అని భారతార్థము నను, ‘ఒప్పు, ఎసఁగున్, రూఢాపూర్వసత్కీర్తితోన్’ అని రామాయణార్థమునను ఛేదము. ‘ఎసఁగున్’ అనుదానిలో రామాయణార్థమునం దరసున్న కలదు. భారతార్థమందు లేదు. శ్లేషలో సఖండనిర్బిందు మేళనమున కిది యుదాహరణము. దీనింబట్టి యాయథర్వణకారిక యర్వాచీనమని భావింప రాదు. ప్రాచీనప్రయోగము మనకు లభింప లేదు. “ప్రశ్నార్థక మగుస్వరమునకును దద్భిన్నస్వరమునకును గూడ శ్లేషయందు సమ్మేళనము సమ్మత మగును” అని “ప్రశ్నార్థకస్య చాన్యస్య” అనుదాని కర్థము. ‘ఖ్యాతిగా దేవరన్యాయము’ అని యుదాహరణము. ‘ఖ్యాతిగాదే, వరన్యాయము’ అని యొక యర్థమునను, ‘ఖ్యాతిగాన్, దేవరన్యాయము’ అని వేతాకయర్థమునను ఛేదము. ఇది ‘ప్రశ్నార్థకస్య’ అనుదాని కుదాహరణము.

సూరిగారు వైవిషయములను “ద్రుతమునకు సరళసిరంబులు పరంబు లగునపుడు లోపసంశ్లేషంబులు విభాషనగు” (బాల - సంధి - 18. సూ) అనియు, “వర్గయుక్తసరళంబులు పరంబులగుచో ద్రుతంబు

నకుఁ బూర్ణ బిందువును గానంబడియెడి” (బాల - సంధి - 19) అనియు వివరించిరి మఱియు “సంస్కృతసమేతరము లైన తెలుఁగుశబ్దముల యందుఁ బరుషసరళములకు ముందే బిందువు కానంబడియెడి” (బాల. సంధి. 16. సూ) అని - “ద్రుతస్య హలి” అనుదానిని విస్తరించిరి. ఇందుఁ గలతక్కిన యధర్వణకారికలను సూత్రరూపమునఁగాక వివరణ రూపమున నక్కడక్కడఁ గొన్నింటిని వివరించిరి.

72. సూ. :- సర్వత్రాజ్యత్కార్యం జ్ఞేయం యస్య ద్రుతప్రకృతికేభ్యః.

72. సూ. :- ద్రుతప్రకృతికేభ్యః పరిస్థావభవ యస్య సర్వత్ర కార్యం జ్ఞేయమ్. పూర్వసూత్రేణ స్థిరత్వా ద్యస్య లుక్సంస్లేషయోః ప్రాప్తయో స్తన్నిషే ధార్థ మిదం సూత్రమ్. అచి లుక్సంస్లేషభావా త్తద్వత్కార్య మిత్యుక్తే యుక్సంస్లేషా వుభావపి యకారే పరే న సంభవత ఇత్యర్థః. ‘కలిగెనమ్మె’ ఇత్యాదిక తత్రోదాహ రణమ్.

వి:- సర్వత్ర, అజ్యత్కార్యం, జ్ఞేయం, యస్య, ద్రుతప్రకృతి కేభ్యః-అని ఛేదము. ద్రుతప్రకృతికమునకుఁ బర మైనపదాదియకార మున కజ్యద్భావము కల్గునని సూత్రార్థము. యకారము స్థిరవర్ణ మగుటచే లుక్సంస్లేషములు ద్రుతమునకు వచ్చుచుండఁగా నజ్యద్భావవిధాన ముచే యకార మచ్చువంటిదైనది. కాఁగా నచట లుక్సంస్లేషములకుఁ బ్రాప్తియే లేకపోయినది. వచ్చెన్ + యెవఁడు - అనునపుడు ద్రుత ప్రకృతికమునకుఁ బరమైన పదాది యకారమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే నజ్యద్భావము కల్గి ‘వచ్చెనెవఁడు’ అనియైనది. ‘కలిగెనమ్మె’ మున్నగు వాని నిట్లే యెఱుంగునది. తెనుఁగుపదములమొదట ‘అద్యః క్రియాసు’ అనుచొప్పున ‘య’ కార ముండుననుట నీసూత్రము స్థిరపఱుచుచున్నది.

73. సూ. :- లుక్సంస్లేషో నాచి.

73. సూ. :- లుక్సంస్లేషః, నస్య న స్తోఽచి- ‘కొల్లునచ్చుతున్, తలఁకు నవనిజన్-ఇత్యాదిక ముదాహరణమ్.

వి:- లుక్సంశ్లేషో, న, అచి-అని ఛేదము. అచ్చు పరమగు నపుడు ద్రుతమునకు లుక్సంశ్లేషము రావని యర్థము. పై సూత్రముచేత నజ్యద్భావము నొందిన యకారము పరమగునపుడు ద్రుతమునకు లోప సంశ్లేషము రావని భావము. తెల్లపదాది మున్నయకారము పరమగునపుడు ద్రుతమునకు (యకారము స్థిరవర్ణముకాని) లోపసంశ్లేషము రాకుండుటకై యజ్యద్భావము విధింపబడినపుడు దానిచే నది గతార్థ మగుచుండ మరిల 'లుక్సంశ్లేషో నాచి' అని వచించుట యవసరము కాదు. స్పష్టప్రతిపత్తికొలు కల్లు వచింపబడిన దని యెన్నిచును. బాగుగ నాలోచించినచో నీకారికను వికృతివివేకము విభాగించినట్లు కాక, సర్వత్రాజ్యత్కార్యం జ్ఞేయం యస్య-ద్రుతప్రకృతికేభ్యో లుక్సంశ్లేషో నాచి-ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు-అని విభాగించుట యుక్తమని చింతామణివిషయపరిశోధనము వచించినది. పదాదియకారమునఁ అద్యః క్రియాను భూతార్థద్యోతన మాద్యగం వినా సర్వః-అను చొప్పున సిద్ధించినపదాదియకారమున) కు సర్వత్ర (అజ్ఞులలో నేది పరమైయున్నను లేకున్నను) అజ్యద్భావము కల్గును. ద్రుతప్రకృతికము లకుఁ బరమైనదాని కీయజ్యద్భావవిధానముచే నీయకారము వాల్చె నను లోపసంశ్లేషము రావు-అని యర్థముచేసినచోఁ బునరుక్తిదోషము పరిహరింపబడుటయే కాక 'రాముఁడు + యెవఁడు' మున్నగుచోట్ల నజ్యద్భావముచేత 'రాముఁడెవఁడు' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే 'కలిగెనెమ్మో' అనురూపసిద్ధియుఁ గల్గుచున్నది. కావున నిట్లే విభజించి యర్థము చేయుట యుక్తమని తోచుచున్నది. అథర్వణాచార్యులు గారు 'సర్వత్రాజ్యత్కార్యం జ్ఞేయం యస్య-ద్రుతప్రకృతికేభ్యః' అని సూత్రవిధానము చేయుటచే

“వికృత్యాదిగతో యోఽత్ర స్యా చ్చజ్ఞాన్తరయోగః

ప్రాణమాత్రావశేష స్సస్య దత్ర శ్రీకవివృత్తేః”

అని యీచింతామణికారికను వివరింపవలసివచ్చినది. 'వికృతిపదాది గతమగు యకారమునకు మఱియొక శబ్దముతో యోగము కల్గినపుడు దానియం దున్న హల్భాగము నశించి స్వరభాగముమాత్రము కేషించు' నని శ్రీకవి (శ్రీకవి యనుదానికి నన్నపార్థ్యుడని యాతనియభిప్రాయము కానోపును.) యంగీకరించెను-అని దాని యర్థము. ఇంతియకాక;

“అద్యవగ్లాస్తు హల్లేన న గృహ్యతే కదాచన
ప్రాణా త్ప్రాణో లఘు ర్య స్వా త్స్వ హల్చ్చచ్చ భవే త్కృచిత్
చేద్యత్వం తస్య కల్ప్యం స్యా ద్వికృ త్యాదౌ భవే న్నణః”

అనియు వచించెను. “పదాదినున్న ‘అతః’ మున్నగు వానిలోని ‘అకారము’ పదాంతరముతోఁ గలిసి ‘హరి యతః’ అను చోటి అవర్ణము యడాగమముతోఁ గూడినను దాని నెన్నఁడును హల్లుగాఁ బరిగణింపరాదు. స్వరముకంటెఁ బర మైనస్వరము లఘు యకార మగును. అది యొకయెడ హల్లుగను నొకయెడ నచ్చుగను నుండును. ‘య’ త్వము కావలసినచో శ్లేషాదులలో దానిం గల్పించు కొనవలెను. వికృతిపదాదియందు ణకార ముండదు” అని దాని యర్థము. పై వానివలనఁ దెలుఁగు పదాదిని యకార ముండవచ్చునని సిద్ధాంతిత మగుచున్నదిగాదా!

అప్పకవ్యహోబలవతిపండితులయభిప్రాయము ననుసరించి సూరి గారు ‘యకారంబును పువూవోవోలును దెలుఁగుమాటలకు మొదట లేవు’ (బాల-సంజ్ఞ-17, సూ) అని వ్రాసినారు. దీని కప్పకవీయము లోని ప్రక్షిప్తపాఠమగు-

వికృతిపదాదౌ ప్రథమా న్తస్థ తృతీయానునాసికౌ న స్తః
స్విదిదపి న స్త ఉదాతౌ డన్తోవ్యభవస్య వికృతికబ్దాదౌ.

అను కారిక మూలము కానోపునని యూహింపవలయును. పదాదియకారము నంగీకరింపనివా రీపాఠమును బ్రక్షేపము చేసియుం దురు.

74. సూ :- ద్రుతస్య సర్వత్ర లు క్షమాసేషు.

74. సూ. 1 :- తత్సమసమాసే మిశ్రసమాసకయోశ్చ విభక్తిసంబద్ధినో ద్రుతస్య లు క్ష్యాత్. 'అతనియాకృతి, రామనిగుణములు, వారలయాకృతి, సీతారామల ప్రాపు' ఇత్యాది. తత్సమమిశ్రతత్పురుషాచ 'ముద్దులగుమ్మ, ఒప్పలకుప్ప, వారలనేర్పు' ఇత్యాది. సమాసక బహువచన తత్పురుష శ్చాత్రోదాహరణమ్. 'వారిపెంపు, వీరి సొంపు, ముద్దుగుమ్మ, పడగతాల్పు, మాటనేర్పు' ఇత్యాదిసమాసకానాం "లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యనేనైవ సిద్ధిః. ఉద న్తపష్టితత్పురుషేఽచి లుకి కృతేఽన న్తరం నమ్.

వి:- ద్రుతస్య, సర్వత్ర, లుక్, సమాసేషు—అని ఛేదము. సమా సములలో ద్రుతమున కలతటను లోపము కల్గునని సూత్రార్థము. తత్స మములు, మిశ్రములు, నాచ్చికములు నని తెలుఁగునందలి సమాస ములు మూఁడు విధములు. రెండు తత్సమపదములకుఁ గల్గిన సమాస ములు తత్సమములు. ఒకతత్సమపదమునకు నొకయాచ్చికపదమునకుఁ గలిగినసమాసములు మిశ్రమములు. ఆచ్చికపదములు రెంటికిఁ గలిగిన సమాసములు సమాసకము అనియు నాచ్చికసమాసము అనియుఁ జెప్పఁ బడును. తత్సమసమాసములలో 'రామునియొక్క + గుణములు' అని యుండఁగా —

“పష్టి భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్”

‘పష్టితత్పురుషసమాసములయందలి పష్టివిభక్తి ద్వితీయాతుల్య మగును’ అని దానియర్థము. ఈశాస్త్రముచే యొక్క యనువ్రత్యయము నకు ద్వితీయాతుల్యత కలిగి ‘రామునిన్ + గుణములు’ అనియగును. ఈద్రుతమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే లోపము రాఁగా ‘రాముని గుణ ములు’ అనురీతిని దత్సమసమాసము లేర్పడును. తత్సమమిశ్రతత్పు రుషసమాసముల నిట్లే తెలియనగును. తత్సమమిశ్రసమాసములలో షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత కల్గునని యెఱుంగునది. ముద్దులగుమ్మ మున్నగు సమాసకబహువచనములలోఁగూడ ‘ముద్దులయొక్క + గుమ్మ’ అను చోటిషష్ఠిని ద్వితీయాతుల్యతయే కల్గి ద్రుతమునకు లోపము కలుగును.

మఱి 'వారియొక్క + సొంపు, వీరియొక్క + పెంపు' మున్నగురూపములలో షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత రాదు—

లోపశ్చ విభక్త్యాదే శ్చజ్ఞేషా స్యా త్సమాసకాక్షేప

'సమాసకాంగము లైన శబ్దముల విభక్త్యాదులకు లోపము కలుగును'— అను శాస్త్రముచొప్పున విభక్తిలోపము కల్గుచుగాన 'వారి పెంపు' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఉదంతషష్ఠీతత్పురుషము నందుఁ గూడ నచ్చు పరమగునపుడు షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యతయు నా ద్రుతమునకు లోపమును జేసి, పిమ్మట 'షష్ఠ్యా ఉతో ౭చి ను మ్నేచ' అనుచొప్పున నుమ్ము చేయవలయును.

74. సూ. 2 :- నను 'నెలఁతముద్దుమోము నెఱికురుల్లుబ్బలు' ఇత్యాదిప్రయోగే వ్యసమానే షష్ఠీ ద్వితీయాతుల్యైవ వర్తతే. తత్ర కిం మూలమితి చేత్ 'మహాత్ములైన భూపతులయొ విప్రముఖ్యులనభిన్' 'ఎవ్వనియేని ముఖావృతాంశుబింబంబునన్' ఇత్యాచార్యవచనమేవ మూలమ్. ఏని శబ్దప్రయోగజ్ఞేవ భిన్నతా స్పష్టిక్రియతే. తత్ర తద్వచనమహిమైవ ద్రుతస్య లుగితి ధ్యేయమ్. 'ఇరుల గెలిచినయంతఃపురేందు ముఖులనరులు; వసుమతిజేయిపాదములవానికిఁ బుట్టినచాయపట్టిన్' ఇత్యాది సమాసస్య ఫలమి త్యనుసంధేయమ్. 'నెలఁతముద్దుమోము' ఇత్యాదౌ సంబంధస్య గమ్యత్వే ౭చి సాధుత్వం బోధ్యమ్. వస్తుత స్వాచార్యప్రయో క్తవ్యై వై తాదృశవాక్యస్య నిపాతన్యాయేన ప్రామాణ్యమ్. అన్యేషాస్తు నైవ సాధుత్వమి త్యనుసంధేయమ్. క్వచిద్ద్యుతప్రకృత్యా కిర్మధారయే ద్రుతస్య లోపస్తు 'మిక్కిలిచేతులును వానిమిక్కిలి కన్నున్' ఇత్యాది వాగనుశాసనవచనా బోధ్యః సమ్యక్స్య గమ్యత్వే పీదమేవ మానమ్. 'మించుఁగ్రొమ్మించు' ఇత్యాది క్రియాజన్యవిశేషణసమానే ద్రుతస్య క్రియాపదావయవత్వేన న లుగ్విషయత్వమ్. తేన ద్రుతకార్యం సర్వమత్ర ప్రవర్తతేవ.

వి:- నెలఁతముద్దుమోము నెఱికురుల్లుబ్బలు' అనుచోట 'ముద్దుమోము, నెఱికురుల్, గుబ్బలు' అనుమూఁడుపదములకును 'నెలఁతయొక్క' అనుదాసితో సంబంధ ముండుటచే దానితో నన్వయము కలదు. నెలఁతయొక్కముద్దుమోము, నెలఁతయొక్క నెఱికురుల్, నెలఁత

74. సూ :- ద్రుతస్య సర్వత్ర లు క్షమాసేషు.

74. సూ. 1 :- తత్సమసమాసే మిశ్రసమాసకయోశ్చ విభక్తిసంబద్ధినో ద్రుతస్య లు క్ష్యాత్. 'అతనియాకృతి, రామనిగుణములు, వారలయాకృతి, సీతారాముల ప్రాపు' ఇత్యాది. తత్సమమిశ్రతత్పురుషౌచ 'ముద్దులగుమ్మ, ఒప్పులకుప్ప, వారలనేర్పు' ఇత్యాది, సమాసక బహువచన తత్పురుష శ్చాత్రోదాహరణమ్. 'వారిపెంపు, వీరి సొంపు, మద్దుగుమ్మ, పడగతాల్పు, మాటనేర్పు' ఇత్యాదిసమాసకానాం "లోపశ్చ విభక్త్యాచే రిత్యనేనైవ సిద్ధిః. ఉద న్నపష్టితత్పురుషేఽచి లుకీ కృతేఽన న్తరం నమ్.

వి:- ద్రుతస్య, సర్వత్ర, లుక్, సమాసేషు—అని ఛేదము. సమా సములలో ద్రుతమున కలతటను లోపము కలుగునని సూత్రార్థము. తత్స మములు, మిశ్రములు, నాచ్ఛికములు నని తెలుఁగునందలి సమాస ములు మూడు విధములు. రెండు తత్సమపదములకుఁ గల్గిన సమాస ములు తత్సమములు. ఒకతత్సమపదమునకు నొకయాచ్ఛికపదమునకుఁ గలిగినసమాసములు మిశ్రమములు. ఆచ్ఛికపదములు రెంటికిఁ గలిగిన సమాసములు సమాసకము లనియు నాచ్ఛికసమాసము లనియుఁ జెప్పఁ బడును. తత్సమసమాసములలో 'రామునియొక్క + గుణములు' అని యుండఁగా —

“పష్టి భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్”

‘పష్టితత్పురుషసమాసములయందలి పష్టివిభక్తి ద్వితీయాతుల్య మగును’ అని దానియర్థము. ఈ శాస్త్రముచే యొక్క యనుప్రత్యయము నకు ద్వితీయాతుల్యత కలిగి ‘రామునిన్ + గుణములు’ అనియగును. ఈద్రుతమునకుఁ బ్రకృతినూత్రముచే లోపము రాఁగా ‘రాముని గుణ ములు’ అనురీతిని దత్సమసమాసము లేర్పడును. తత్సమమిశ్రతత్పు రుషసమాసముల నిట్లే తెలియనగును. తత్సమమిశ్రసమాసములలో వష్టికి ద్వితీయాతుల్యత కలుగునని యెఱుంగునది. ముద్దుగుమ్మ మున్నగు సమాసకబహువచనములలోఁగూడ ‘ముద్దులయొక్క + గుమ్మ’ అను చోటివష్టికిని ద్వితీయాతుల్యతయే కల్గి ద్రుతమునకు లోపము కలుగును.

మఱి 'వారియొక్క + సొంపు, వీరియొక్క + పెంపు' మున్నగురూపములలో షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత రాదు—

లోపశ్చ విభక్త్యాదే శ్చబ్దేషా స్యా త్సమాసకాక్షేషా

'సమాసకాంగము లైన శబ్దముల విభక్త్యాదులకు లోపము కలుగును'— అను శాస్త్రముచొప్పున విభక్తిలోపము కలుగుగాన 'వారి పెంపు' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఉదంతవష్టితత్పురుషము నందుఁ గూడ నచ్చు పరమగునపుడు షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యతయు నా ద్రుతమునకు లోపమును జేసి, పిమ్మట 'షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమేచ' అనుచొప్పున నుమ్ము చేయవలయును.

74. సూ. 2 :- నను 'నెలఁతముద్దుమోము నెఱికురుల్లుబ్బలు' ఇత్యాదిప్రయోగే వ్యసమానే వష్టి ద్వితీయాతుల్యైవ వర్తతే. తత్ర కిం మూలమితి చేత్ 'మహాత్ములైన భూపతులయొ విప్రముఖులనభిన్' 'ఎవ్వనియేని ముఖమృతాంకుబింబంబునన్' ఇత్యాచార్యవచనమేవ మూలమ్. ఏని శబ్దప్రయోగజ్ఞేన భిన్నతా స్పష్టీక్రియతే. తత్ర తద్వచనమహిమైవ ద్రుతస్య లుగితి ధ్యేయమ్. 'ఇరుల గెలిచినయంతఃపురేందుముఖులనరులు; వనుమతిజేయిపాదములవానికిఁ బుట్టినచాయపట్టికిన్' ఇత్యాది సమాసస్య ఫలమి త్యనుసంధేయమ్. 'నెలఁతముద్దుమోము' ఇత్యాదౌ సంబంధస్య గమ్యత్వేఽపి సాధుత్వం బోధ్యమ్. వస్తుత స్వాచార్యప్రయోక్తప్రయోగైతాదృశవాక్యస్య నిపాతస్యాయేన ప్రామాణ్యమ్. అన్యేషాస్తు నైవ సాధుత్వమి త్యనుసంధేయమ్. క్వచిద్ద్యుతప్రకృత్యా కర్మధారయే ద్రుతస్య లోపస్తు 'మిక్కిలిచేతులును వానిమిక్కిలి కన్నున్' ఇత్యాది వాగనుశాసనవచనా దోబధ్యః సమ్యక్స్య గమ్యత్వే పీదమేవ మానమ్. 'మించుఁగ్రొమ్మించు' ఇత్యాది క్రియాజన్యవిశేషణసమానే ద్రుతస్య క్రియాపదావయవత్వేన న లుగ్విషయత్వమ్. తేన ద్రుతకార్యం సర్వమత్ర ప్రవర్తతేవ.

వి:- నెలఁతముద్దుమోము నెఱికురుల్లుబ్బలు' అనుచోట 'ముద్దుమోము, నెఱికురుల్, గుబ్బలు' అనుమూఁడుపదములకును 'నెలఁతయొక్క' అనుదానితో సంబంధముండుటచే దానితో నన్వయము కలదు. నెలఁతయొక్కముద్దుమోము, నెలఁతయొక్క నెఱికురుల్, నెలఁత

యొక్క గుబ్బలు, అని 'నెలత' అనుదానితో సన్వయించుచున్నది. కావున నిట్టివి సమాసములు కావేమో యనితోచును. కాని యిచటి షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత కల్గి ద్రుతలోపము కల్గుటచేతను సామర్థ్యముండుటచేతను సమాసములే యని వీని సంగీకరింపక తప్పదు. ముద్దుమోము, నెఱికురుల్, గుబ్బలు-అనువానికి ద్వంద్వముచేసి యాపిమ్మట 'నెలత' అనుదానితో షష్ఠీతత్పురుషము చేయనగును. ఇట్టివి సంస్కృతమున లేకున్నను, దెల్లనం గలవు. కాన నివి సమాసములే యననగును. 'మహాత్ములైఁ భూపతులయు విప్రముఖ్యులసభన్' (భూపతులయొక్కయు, విప్రముఖ్యులయొక్కయు సభన్) ఎవ్వనియేని ముఖామృతాంశుబింబమ్మనన్ (ఎవ్వనియొక్క + వని) మున్నగునాచార్యులవారిప్రయోగములలో 'ఉన్, ఏనిన్' అను వ్యవధానముచే వీనివ్యస్తత వ్యక్తమగుచున్నదిగదా. కావుననే ప్రాథవ్యాకర్త 'యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు' (ప్రాథ-కార-16, సూ) అని వ్యస్తతయందును లోపమును విధించియున్నాడు. నన్నపార్యునిప్రయోగమహిమచే యొక్కకు వ్యస్తతలో లోపము కల్గునని కవిశిరోభూషణము వచించినది. సూత్రములోని 'సర్వత్ర' అను పదసామర్థ్యముచేఁ గల్గిన దనుట లెస్సయని తోచుచున్నది. ఇట్టివ్యాఖ్యానముచే 'ఇరులు గెలిచినయంతఃపురేందుముఖులకురులు', 'పసుమతి వేయిపాదములవానికిఁబుట్టినచాయపట్టికిన్' మున్నగువానికి సమాససీద్ధియుఁ గల్గుచున్నది. ఇట్టియెడ సంబంధము వాచ్యము కాకున్నను గమ్యమైనను సమాసము కల్గినది. 'సర్వత్ర' అనుదానిసామర్థ్యముచేత షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత కల్గినపుడు మాత్రమే కాక, యితర సమాసములలోఁగూడ ద్రుతమునకు లోపము రావచ్చును. వ్యస్తతయందును రానగు ననునీవిషయము 'మిక్కిలిచేతులును వానిమిక్కిలి కన్నున్' అనునన్నపార్యునిప్రయోగము సూచించుచున్నది. ఇట విశేషణమగు 'మిక్కిలిన్' అనునది నన్నయాధర్వణులమతమునందు ద్రుతప్రకృతికము. అద్రుతమునకు లోపము కల్గును.

ప్రకృతచింతామణికారికను (బాల - సంధి - 24. సూ) నూరి గారు “సమాసంబునయందు ద్రుతంబునకు లోపం బగు” అని సూత్రించిరి. సంస్కృతవ్యాకరణానుసారముగా సమాసవిభక్తిలోపము సంగీకరించినవీరి కుదాహరణమే మృగ్యమైనది. ఎట్లకేలకు “ఎల్ల కలుషములు - ఎల్ల యర్థములు” అనురెండింటి నుదాహరించిరి. ఈ యుదాహరణములను సమర్థించుటకై “సర్వపర్యాయంబైన ‘ఎల్ల’ శబ్దము ద్రుతాంత మైన యవ్యయంబు. దీని కసమాసమున విశేష్యమునకు ముందు ప్రయోగము లేదు” అని వివరించిరి. ఇది యంతయు నభూతకల్పనమే. అవ్యయములనునవి తెనుఁగున లేవు. సంస్కృతముననే గలవు. మఱియు - ఎల్లన్ - ఎల్లఱన్ - ఎల్లయందున్ - ఎల్లయదియు - అనురీతిని ‘ఎల్ల’ శబ్దమునకు విభక్తిరూపములు వెలయుచుండుటచే దీని నవ్యయ మనుట సాహసమేకదా! కావుననే త్రిలింగలక్షణశేషము (సంధి - 7. సూ) “సర్వపర్యాయం బయినయెల్ల శబ్దమునకు సప్తమియు, సమాసంబున విశేష్యమునకు ముందుఁ బ్రయోగంబునం జూపఁబ్బెడు” అని యీవిషయమును సోదాహరణముగ విమర్శించినది.

సంస్కృతమునం దున్న సమాసము లన్నియుఁ దెనుఁగున సాధ్య సమాసములయందు లేవు. కేవలషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమే కలదు. వానియందలిషష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత కల్గి యాద్రుతము లోపించునని చింతామణివికృతివివేకములయాశయము. తిజ్ఞధ్యసూత్రమునఁ బేర్కొనకుండుటచేత విశేషణము లన్నియు ద్రుతప్రకృతికము లగుచుండఁగా సూరిగారు వానిని గళలుగఁ బేర్కొనిరి. ఈకారణముచేత సాధ్యకర్త ధారయసమాసములలోని ద్రుతము సూరిగారి కందలేదు. విభక్తిలోపము సంగీకరించుటచేఁ దత్పురుషసమాసములలోని ద్రుతమును జిక్కలేదు. మఱియేసమాసమునను నడిమిని ద్రుత ముండదుగదా! సమాసద్రుతలోపమునకు వీరి కుదాహరణ మెట్లు లభించును? చింతామణిలోని సమాసద్రుతలోపశాస్త్రమును విడువక భాషాంతరీకరించుకొనిరి

గదా! దానికై వా రిన్ని తెనుగుసంప్రదాయవిరుద్ధవిషయముల నం గీకరింపనలసినచిన్నదని తోచుచున్నది.

75. సూ :- ను మోపుతః.

75. సూ. 1 :- ఉకారాంతాచ్చబౌ స్సమాన్య త్సమానే. అండు-పట్టి-కూర్చి విభక్తి తశేషు చ. సమాసకాచ్చిత్ర లుగ్విషయవివ గృహ్యతే. ఆత్రచ సకలపరుషవల్లే ప్లేష. 'గండుంగోయిల, ననుపుండెక్కులు, మురుపుండెక్కులు, సొగసుందలిరులు, వలుకుంబలుకులు, తళుకుండెక్కులు, అలరుంజొంపము, పాలుపుండాలు, చివురుం బల్లెము' ఇత్యాది పష్టితత్పురుషసమాసకే. స్త్రీసమాత్తు 'అలరుందావి, చివురుం జొంపము, చిగురుందావి, వేలుపుండెటవ, చన్నుందోయి, కన్నుంగవ' ఇత్యాదీని రూపాణి. 'పునుగుందావి నవోదనంబు' ఇత్యాదయః కవీనాం ప్రయోగాః. ఆత్ర "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః" ఇత్యనేనైవ విభక్తిశ్లోపః. వికారాత్ 'మిశ్యంపుంబొడి, కుండనంపుం జాయ' ఇత్యాది. 'మిశ్యంపుంబొళ్లతో జేచులుక్కును నేయి' ఇత్యా దయః కవీనాం వాచః. 'వనమునందు, రామునందు, పాయక పాకకాసనికి భారత ఘోరకణంబునందు' ఇత్యధ్యాచార్యప్రయోగాః. 'జపముంగూర్చివర్షము, జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుండు, నీదురాకింబట్టి నెగడే మేలు' ఇత్యాది. 'సొగసుందనము, పాలుపుం దనము' సమానేష్వితి బహువచనానువృత్తిపహిమ్నాత్రాద్వాది లాభః. చకారా దుదస్తవ్యతీకృతాదీ. 'చక్కండనము, తియ్యండనము, చక్కన, తియ్యన' ఇత్యా ద్యదస్తవపి దేశ్యం రూపమ్.

వి:- నుమ్, చ ఉతః-అని ఛేదము. ఉదంతశబ్దములకు సమాస మున నుమ్ము వచ్చునని సూత్రార్థము. విధానసామర్థ్యముచే నీక్షితము నకు లోపము రాదు. పరుషసరళవర్ణపరకత్వముననే యీద్రుతకార్య ములు జరుగునని తెలియనగును. 'గండున్ + కోయిల' అనునపుడు ద్రుతమునకు సామాసికలోపము కల్గి 'గండు + కోయిల' అయ్యెను. దీనిచే నుమాగమము వచ్చి మరల 'గండున్ + కోయిల' అని యగును. ఇపు డీద్రుతమునకు యధాసంభవముగా లోపము తప్ప మిగిలినద్రుత కార్యము లన్నియుఁ గలుగవచ్చును. ఇచట సంబంధము గమ్యమగు

చున్నదికాని వాచ్యముగా లేదని యూహింపవలయును. గండుం
గోయిల, (గండుం + కోయిల) నునువుంజెక్కులు, నునువున్ +
జెక్కులు) మురువుంజెక్కులు (మురువున్ + జెక్కులు) సాగనుం
దలిరులు (సాగనున్ + తలిరులు) కులుకుంబలుకులు (కులుకున్ +
పలుకులు) అని తత్ప్రగుషసమా సకములు పరుషవర్ణ పరకత్వమున
నుదాహరణములు. సహజసరిశేషకత్వమునం దిచ్చినయూదాహరణము
లలోఁ గవిశిరోభూషణమున 'తళుకుంజెక్కులు' అని యుదాహరిం
చుట సరికాదు - కులుకుంగుబ్బలు (కులుకున్ + గుబ్బలు) మున్న
గురీతిని గకారాదిపద ముదాహరింపవలయును. అలరుంజొంపములు
(అలరున్ + జొంపములు) పొలుపుండాలు (పొలుపున్ + డాలు) చివురుం
బల్లెము (చిరువున్ + బల్లెము) మొదలగునవి సరిశేషరకత్వమున కుదా
హృతులు. ఇందు 'ద' కారమున కుదాహృతి యగపడదు - పెనుపుం
దడములు (పెనుపున్ + దడములు) అనురీతి నుదాహరింప నగును. ఇవి
షష్ఠీతత్ప్రగుష సమాసకములు. ఈమీఁదియుదాహరణములలో స్త్రీ
సమముకంటె నుమాగమము వచ్చినరూపము లుండుటచే స్త్రీస
మాత్తు అలరుందావి, చివురుంజొంపము, చిగురుండాలు, వేలుపుండెఱవ,
చన్నుందోయి, కన్నుందోయి-అని మరొక జెప్పుటకు హేతు వేమియు
నగపడదు. వీని యన్నింటియందును 'లోపశ్చ విభక్త్యాదేః' అనుచో
ప్సన విభక్తిలోపమేర్పడి, పిదపఁ బ్రకృతసూత్రముచే నుమ్ము వచ్చును.
మిరియంపుంబొడి, కుందనపుంజాయ-అనునవి పుంస్వాదివికారములపై
నీనుమ్ము వచ్చుట కుదాహరణములు. 'పనమునందు, రామునందు' మొద
లగునవి 'అందు' పరమగునపు డీనుమ్ము వచ్చుటకుదాహృతులు. 'భారత
ఘోరరణంబునందు' అనినన్న పార్శ్వనిప్రయోగము. 'జపముంగూర్చి-
జ్ఞానముంబట్టి' మున్నగుచోట్ల 'పట్టి, కూర్చి' అనునవి పరమగునపు
డీనుమ్ము వచ్చినది. నీదురాకఁబట్టి అనుచోటఁ బట్టివర్ణకము పరమగు
నపు డీనుమ్ము వచ్చినదని కవిశిరోభూషణ మీసూత్రమున కుదాహరిం

చుట సరికాదు. రాక యనునది యుక్తారాంతము కాదు గదా! అధర్వణవచనముచే సిద్ధించువానిని జింతామణిసూత్రములోని చ-మున్నగు వానిచేఁ గిందియధర్వణవివరణముతో జోడించి 'నుమోచ్చతః' అనుదాని వివరించి సాధింప యత్నించుట సరికాదు. అధర్వణవచనము వానిని సాధించినది. తాను స్వయముగా వివరించినట్లును, దనవలెనే యధర్వణుడుకూడఁ జెప్పినట్లును జదువరులకుఁ దోచుటకై కవిశిరోభూషణము 'అత్రాధర్వణః' అని వచించినది. పరిశీలించిన గ్రంథమంతట నిట్టి రీతియే గోచరించును.

75 సూ. 2 :- అత్రాధర్వణః—

“సరశే పరుషేనైవ సమానే నమతో భవేత్

అద్రుతా త్వరసా దస్త పట్టి కూర్చి విభక్తిః

తనేచ కుత్రచి దతో వికారా చ్ఛాపి కేచన

అమిత్రే శ్రీసమా త్కేచి త్రయోగ శ్శరణం కేచః”

ఇత్యాహ. వికారా త్వంప్వాదేశవికారా దిత్యర్థః. సామానాధికరణ్యా భావేఽపి ‘గ్రామనామ్నాఽపి మోః పు స్సన్యత్’ ఇతి తద్వచన గత ‘ఽపి’ శబ్ద మహిమ్నా తయోః ప్రాప్తి రిత్యవగ న్నవ్యమ్. కేచిదిత్యుక్తేః ‘పునఃగుండావి, కుంద నంపుఁబాయ’ ఇత్యాదీని రూపాణి సిద్ధాని. సరసా దిత్వనేన ‘నలుగడలు’ ఇత్యాదివ్యా వృత్తిః. “హల్యధర్వణమతః” ఇత్యేషుకవిపు స్తకపార స్తు నైతత్పారసానుంజస్యం లభత ఇత్యుపేక్షితః. అత్ర సమో మిత్యేన ప్రకృత్యవయవత్వా ద్యంతప్రకృతిః త్వే తత్కార్యమ్.

వి:- అందు, పట్టి, కూర్చి—అనువిధ క్తులు పరమగునపు డుదంత ములకు నుమ్ము వచ్చును. ఈనుమ్ము సమాసమునఁ బరుషగురశములు పరమగునపుడు వచ్చును. ద్రుతప్రకృతులు కాని యుదంతతత్త్వముములకు ‘పట్టి, కూర్చి, గుఱిచి, గుఱించి’ మున్నగునవి పరము లగునపుడును నీ నుమ్ము వచ్చును. ఒకానొకచో ‘తన’ అనునది పరమగునపు డుదంత శబ్దముకంటెను వచ్చును. పుంప్వాదివికారములకంటెసయితమువచ్చును. అమిత్రసమాసమునందు శ్రీసమముమీఁదఁ గూడ నీనుమ్ము వచ్చు

నని కొందఱుతము. కవిప్రయోగానుసారముగాఁ దన్మతము పాటింపఁ బడఁదగినది—అని “సరళే పరుషేచైవ” అనుగ్రంథముచే నథర్వణాచార్యులుగారు ‘నుమోత్తః’ అను చింతామణికారికను వివరించినారు. స్త్రీ సమవిశేషణద్రుతమునకు లోపము కల్గినపిమ్మటఁ గవిప్రయోగసమ్మతీ యున్నస్థలములలోమాత్రమే నుమ్ము వచ్చు ననుచింతామణియూతయము నీకారిక వివరించుచున్నది. అమిశ్రసమాసమం దనఁగా నాచ్చిక సమాసమున నుకారాంతస్త్రీసమశబ్దములకుఁ బరముగాఁ బరుషసరళ వర్ణము లున్నపుడు మాత్రమే నుమాగమము వచ్చునని కొందఱు యూతయము. సామాసికద్రుతలోపము కల్గినపిమ్మటనే కవిసమ్మతీ గలయు దంతస్త్రీసమములకుమాత్రమే నుమాగమ మగుననిచింతామణియూతయమని “అద్రుతాత్...ప్రయోగ శృణం కవేః” అనునథర్వణవచనము నుడుపుచున్నది. అందు పట్టిత్యాదులు పరమైనపుడును నుమాగమ మగు నని ‘అందుపట్టి’త్యాదికర్థము. హస్వాకారాంతశబ్దమునకు ‘రిస’ వర్ణ కము పరమగునపుడు నుమ్ము కల్గునని ‘తనేచ కుత్రచి దతః’ అనుదాని కర్థము. ‘పు, ంపు’ అను వికారములకుఁ బిమ్మటమాత్రమే కాక, యీ నుమ్ము

శబ్దానా మదిభాగేషు నూతనత్వాదిబోధకాః

ఏకస్వివర్ణకా శ్శబ్దా అర్థభేదోఽపి చ క్వచిత్”

అను నథర్వణవచనోక్త ప్రదేశములయందును వచ్చును — అని “వికారాచ్చాపి కేచన” అనుదాని కర్థము. ‘సరసాత్’ (తత్సమాత్) అనుటవలన ‘నలుగడలు’ అనునపు డీయాగమము రాదు. “హల్యథర్వణాచార్యమతాత్” అనునప్పకవీయచింతామణిపాఠ మీ బాలసరస్వతీయచింతామణిపాఠసామంజస్యము నంద లేదు శాపున నది యిచట వ్యాఖ్యానింపఁబడలేదు. నుమ్ము మిత్తుగానఁ “మి దచోఽన్త్యాత్పరః” అనుచొప్పునఁ దుదియచ్చునకుఁ బరముగ వచ్చునుగాన ద్రుత ప్రకృతికమై ద్రుతకార్యముల నందుచున్నది.

సూరిగా రీవిషయములను సమాసంబుల నుదంతంబు లగు స్త్రీ సమంబులకుం బుంపులకుం బరుషసరళంబులు పరఁబులగునపుడు నుగా గమం బగు. (బాల.సంధి.25.సూ) “సమాసంబులందు ద్రుతంబునకు స్వత్వంబు లేదు” (బాల.సంధి.26.సూ) “ఉదాతస్త్రీసమంబులకును బుంపులకు నదంతగుణవాచకంబులకును దనంబు పరంబగునపుడు నుగా గమం బగు” (బాల.సంధి.31.సూ) “సమాసంబునం బ్రాతాదుల తొలియచ్చుమీఁదివర్ణంబులకెల్ల లోపంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల.సంధి.36.సూ) “లుప్తశేషంబులకుం బరుషములు పరములగు నపుడు నుగాగమం బగు” (బాల.సంధి.37.సూ) “క్రొత్తశబ్దమున కాద్యక్షరశేషంబునకుం గొన్నియెడల నుగాగమంబును గొన్నియెడల మీఁదిహల్లునకు ద్విత్వంబు నగు” (బాల.సంధి.38.సూ) ‘అన్యంబులకు సహిత మిక్కాగ్యంబులు కొండొకచోఁ గానంబడియెడి’ (బాల.సంధి. 39.సూ) అని యీరీతిని బై విషయములను వివరించిరి. ప్రాథవ్యా కర్తయు ‘సమాసమందుఁ దత్సమంబు పరంబగునపుడు నుగాగమాదులు గానంబడియెడి’ (ప్రాథ-సంధి.12) ‘నెన్నఁడాదులన్నెటిదగు’ (ప్రాథ-సంధి-14) ‘పూపూపు’ (ప్రాథ-సంధి-11) అని బాలవ్యాకరణ విషయముల విమర్శించెను.

76. సూ :- పరుషాణాం గనడదవా స్పృః పదా ద్వంద్వే.

76. సూ. 1 :- పదా త్పరేషాం గనడదవా స్పృ ద్వంద్వసమానే - ‘అరిగోరులు, కాలనేతులు, టక్కుడెక్కులు, తల్లి పిండ్రులు’ - ఇత్యాద్యహారణమ్. ‘నలుగడలు, పలుదెఱుగులు, వెలిదమ్మి, వెలిదామరీ’ ఇతి యాప మాధర్వణ మాచార్య స్యాపీ సమృతమేవ. ‘సల్లడల’ నిత్యాదితత్ప్రయోగాత్. ఏకత్వాన్త్రాంభసామర్థ్యా దేవ గనడదవా స్పృఃసంస్కృతా నూత్రిస్యాసమ స్తవిషయతావధార్యతే.

వి:- పరుషాణామ్, గనడదవాః, స్పృః, పదాత్, ద్వంద్వే-అని ఛేదము. ద్వంద్వసమాసములోఁ బదముకన్నఁ బరమైనపదాదిపరుషము నకు గనడదవాదేశము నిత్యముగా నగునని సూత్రార్థము. ఉదాహృ

తులు కచటతలకే మూలమునఁ గలవు. పకారమునకు లేదు. అది లేఖకప్రమాదముచేఁ బోయియుండును. 'ఊరువల్లెలు' అని దాని కుదాహరణము. మిగిలినయుదాహరణములను మూలమునందుఁ జూడవగును. 'నలుగడలు' మున్నగునవి యథర్వణవచనముచేఁ గుదురువడునని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. ద్వంద్వసమాసమునందే గసడదవలగు' (బాల-సంధి-15సూ) అని యీసూత్రమును వివరించిరి. దీనిని విమర్శించుచుఁ బ్రాథమ్యార్థ "కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబు మీఁది చతపలకు నదవలు కానంబడవు" (ప్రాథ-సంధి-6 సూ) అని వ్రాసెను.

77. సూ :- సామానాధికరణ్యే మాదంతానాం టుగాగమోఽచి స్యాత్.

77. సూ. :- ఉదంతా త్పదా ట్టుగాగమ స్యాద్ దచి కర్మధారయే. 'చిగురు టాకు, కఱకుటమ్మ' సామానాధికరణ్యేస్వీతి బహువచనజ్ఞాపకా దసామానాధికరణ్యేష్వపి క్షపిత్. తేన 'చెక్కుటద్దనులు' ఇత్యాది సిద్ధ్యతి. "జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్ర" - 'చిగురమ్మ' టుగాగమ ఇతి వద న్న నిత్య మాగమశాస్త్రమితి పరిభాషాం జ్ఞాపయత్యాచార్యః. తేన 'చిగురాకు' - ఇత్యాది సిద్ధ్యతి. టుకః కిలేవేన ప్రకృత్యవయవత్వాత్ప్రకృత్యధైవై వాదవత్సవమ్.

వి:- సామానాధికరణ్యేషు, ఉదంతానాం, టుగాగమః, అచి, స్యాత్ - అని ఛేదము. సామానాధికరణ మగుశబ్దము పరమగునపుడుదంతముల కచ్చు పరమగుచో టుగాగమము వచ్చునని సూత్రార్థము. సామానాధికరణ్య మనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము, తదధికరణవృత్తిత్వము సామానాధికరణ్యమని శాస్త్రపరిభాష. సమాసము

లోని రెండుపదములకు విశేషణ విశేష్యభావ ముండుట యనియర్థము. 'నీలవస్త్రము' అనునపుడు నీలత్వవస్త్రత్వములు వస్త్రమునం దున్నవి గావున నారెండు పదములును సమానాధికరణము లగుచున్నవి. అట్టి వానికిఁ గల్గిన సమాసమే సమానాధికరణసమాసము. చింతామణి టుగాగమమును నిత్యముగాఁ జెప్పినది. కాని కొన్ని కవిప్రయోగములలో 'చిగురమ్మ' మున్నగురీతిని టుగాగమ మగపడనందున నట్టివానిని సాధించుటకొఱకుఁ గవిశిరోభూషణము సంస్కృతవ్యాకరణమునందలి "ఆగమశాస్త్ర మనిత్యమ్" "జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్ర" మున్నగు పరిభాషల నాశ్రయించినది. అట్టివి నన్నపార్థ్యనకు సమృతములు కావు. ఈనూత్రమును "సామానాధికరణ్యే తూదంతానాం టుగాగమోఽచి స్యాత్" అని వలించుట సమంజసము. 'ద్వంద్వసమాసమునందుఁ బరుషములకు గగనడదవాదేశము కల్గును; సమానాధికరణసమాసమందన్ననో యచ్చు పరమగునపు డుదంతములకు టుగాగమ మగును' అనునర్థము లభించును. ఇట్లనుటచే 'తు' శబ్దసామర్థ్యమువలనఁ బరుషపరకత్వము నందు ద్వంద్వేతరసమాసములలోఁ గొన్నియెడలఁ బరుషములకు గగనడదవలు రావచ్చు ననునర్థము లభించును. దానిచే 'పలు దెఱుఁగులు' మున్నగునవి సాధింపఁ బడవచ్చును.

సూరిగా రీవిషయములను "కర్మధారయమునం దుత్తస కచ్చు పరం బగునపుడు టుగాగమం బగు" (బాల-సంధి-28 సూ) "కర్మధారయమునందుఁ బేర్వాదిశబ్దముల కచ్చు పరంబగునపుడు టు గాగమంబు విభాషనగు" (బాల-సంధి.29 సూ) అని వివరించినారు.

78. సూ :- దారార్థేఽత ఉదపి రః.

78. సూ. :- అకారాంతపద స్వాకారస్య ఉకారాదేశ స్స్యోత్ . తత్పరతో రేఫోఽపి స్యా దాలుకభే పరే. 'ధీరురాలు, శూరురాలు, జవరాలు' "వ్యతిరక్తా భూయాంస" ఇత్యాచార్యోక్తేః -

"పర్వలోపాగమా నైకే సర్వస్మిం స్తద్భేదే పడే"

ఇత్యధర్వణోక్తేషు నస్య లోపః. లోపాభావే నవర్ణకే - 'జవ్యసురాలు, ముద్దురాలు' వ్యచి దుకారే స్థితే రేపమాత్రవిభానమ్. 'గొడ్డురాలు, వియ్యపురాలు' ఇత్యాది. 'గొడ్డాలు' ఇత్యత్ర విశేషవిధిత్వా ద్రేఫే కృతే అనంతర ముల్లోపః. సామానాధి కరణ్యస్యాభావాత్ 'వెలయాలు, ఇల్లాలు' ఇత్యాదౌ నాయం విధి రిత్యవగన్తవ్యమ్. "అవయవప్రసిద్ధే సముదాయప్రసిద్ధి ర్బలీయసీతి" న్యాయేః సముదాయాఽత్ర తత్తద్గుణవిశిష్ట స్త్రీమాత్రపర ఇతి జ్ఞేయమ్. యద్వా ఆలుశబ్ద స్యాన్యత్ర భార్యా వాచిత్యేఽ స్యత్ర స్త్రీమాత్రపరత్వం వృత్తిస్యాభావాత్. నచ వృత్త్యవృత్త్యో శబ్దస్య భిన్నార్థకత్వ మరూఢమ్. 'బ్రాహ్మణచేల, బ్రాహ్మణబ్రువా' ఇత్యాదౌ - "చేలాదీని వృత్తివిషయే కుత్సనవాచీని" - ఇతి కాల్పిక్తై రుక్తత్వాత్. నచ విశేష వాచకశబ్దస్య సామాన్యోపలక్షకత్వమపి విరుద్ధమ్ - "విభాషేషధివనస్పతిభ్యః" - ఇతినూత్రే వనస్పతిశబ్దస్య విశేషవాచకస్య పృక్షమాత్రోపలక్షకత్వ ముపపాద్య 'శిరీషవణి' మిత్యాదౌ ఇత్వ మిత్యుక్తం పాణినీయపారీక్షైః. వనస్పతిశబ్దస్య పృక్ష విశేషవాచకత్వం "వానస్పత్యః ఫలైః పుష్పా త్యై రపుషా ద్వనస్పతిః" - ఇతిమరణోక్తమ్. - "వనస్పతి ర్పృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమే" ఇతి విశ్వప్రకాశ వచనమ పుష్పలక్షకత్వ మేవాశ్రిత్య ప్రవృత్తమ్. ఆలంకారకైరపి విశేషస్య సామాన్యలక్షకత్వ మక్షేప్రకమేవ నచ వికృత్యా మప్యపూర్వ మిదమ్ - 'ఇల్లాలు, మగ నాలు' ఇత్యాదావపి స్త్రీమాత్ర పరత్వావగమాత్. 'ఎల్ల పవడు' ఇత్యత్రాసమ్మన్దే తదాద్యర్థకస్య సమ్మన్దే కాలమాత్రపరత్వాచ్చ. 'ఇల్లాలు' పదం స్వపీణీపర్యాయమ్, 'మగ నాలు' పదం నాథపతీపర్యాయమ్. యది ద్వితీయస్య వీరపత్నీపర్యాయత్వం తదా 'ఆలు' శబ్దస్య స్వార్థపరత్వమే వేతి జ్ఞేయమ్. అథర్వణేనాప్యుక్తమ్.

"సమ్మన్దే వ్యచి దర్థ స్సస్య దసమ్మన్దే విలక్షణః"

ఇతి. సామానాధికరణ్య ఏవేదం రూపమ్. సామానాధికరణ్య మేకార్థకత్వం విశేషణ విశేష్యయోః, 'తచ్చ నీలాత్పల' మిత్యాదౌ సిద్ధమ్.

వి:- దారార్థ, అతః, ఉత్, అపి, రః- అని ఛేదము. ఆలు శబ్దము దారార్థకము; అనగా భార్యవాచకమని యర్థము. ఈ 'ఆలు' శబ్దము పరమగునపు డకారమున కుకారమును బిదప రేఫాగమమును వచ్చునని సూత్రార్థము. ధీరురాలు, గుణవంతురాలు మొదలగునవి యుదాహరణములు. 'ధీర, గుణవంత, మొదలగునవి అకారాంతము

లగుటచే వీని కాలుశబ్దముతో సమాసము గల్గినపు డీసూత్రముచే నుత్పరత్వములు గల్గి రూపసిద్ధి యగుచున్నది. 'ఆలు' శబ్దమునకు భార్య యని యర్థమైనను సమాసమునం దది స్త్రీమాత్రబోధకమే యగును. 'ధీరురాలు, బుద్ధిమంతురాలు' అనునపుడు ధైర్యము గలయాడుది, బుద్ధిగలయాడుది-అని యర్థము. కాని 'ధీరునిభార్య, బుద్ధిమంతుని భార్య' అని కాదు. 'ఇల్లాలు, మగనాలు' అనుసమాసములలో నాలు శబ్దమునకు భార్యవాచిత్య మున్నట్లగపడుచున్నను నవి వరుసగా గృహిణి, భర్తృమతి అను నర్థములతో విలసిల్లుచున్నవి. సమూహము లేనపుడు దారాధకమైన యాలుశబ్దమునకు సమాసమందు స్త్రీమాత్ర పరత్వ మొకప్పుడు కలుచున్నది. 'ధీరురాలు' మున్నగుసమాసములందు మాత్రమే యిట్టియర్థవైలక్షణ్యము గలుగనియు, 'మగనాలు' మున్నగు సమాసములలోఁ గల్గదనియు, 'క్వచిత్' అనుపదమువలనఁ దెలియు చున్నదని "సంబంధే క్వచిదర్థ స్సాన్విత" అనుకాఠిక చెప్పుచున్నది. 'యావనురాలు' అనునపుడు "వర్ణలోపాగమా వై కే సర్వస్మిన్ స్తద్భవే పదే" అనుచోప్పన నకారమునకు లోపము గల్గి 'జౌవనురాలు', 'జవరాలు' అనురూపము సిద్ధించినది. 'యావన, జౌవన, జవ్వన, జవ' అనురీతిని వీనిక్రమము నరయవలయును. 'జవ' శబ్దమున కాలుశబ్దముతో సమాసము చేసిన 'జవరాలు' అని రేఫాగమ మాత్రముచే సిద్ధించుచున్నది. 'యావనురాలు, జౌవనురాలు' మున్నగురూపములు ప్రసిద్ధములు కావు. అట్లే 'ముద్దురాలు' అనునదియు ప్రసిద్ధమే. గొడ్డురాలు' అనునపు డుత్పలోపము గల్గినచో 'గొడ్డాలు' అని యగును. 'వెలయాలు=వెలకుదొఱకునాడుది' అనుచోట రేఖోత్పములు రెండును రాలేదు. 'ఇల్లాలు=గృహిణి' పైస్థలములలో సామానాధికరణ్యము లేనందున నీకార్యము కలుగలేదని తెలియవలెను. అసమాసమున భార్యవాచి యగునాలుశబ్దమునకు సమాసమున స్త్రీమాత్రపరత గల్గుట వృత్తిస్వభావము. 'అవయవప్రసిద్ధికన్న సముదాయప్రసిద్ధి బలీ

యము అనుచొప్పున ఆలుశబ్దము స్త్రీమాత్రపరమైనదనియుఁ జెప్ప
వచ్చును. శబ్దమునకు వృత్తియందు దోషయర్థము, అవృత్తియందు దోష
యర్థము రూఢము కాదు చెప్పటకు వీలులేదు. సంస్కృతివ్యాకరణమున
“చేలాదీని వృత్తివిషయే కుత్సనవాచీనీ” అని చెప్పటచే శబ్దాక్షులు
వృత్త్యవృత్తులలో భిన్నార్థకమైన యుండునని చెప్పియున్నారు కదా!
విశేషవాచకశబ్దమునకు సామాన్యోపలక్షకత్వముండుటయు విరుద్ధము
కాదు. ‘విభాషాపధివసస్సతిధ్యకే’ అను సూత్రమున విశేషవాచక
మైనవిసస్సతి శబ్దము సామాన్యోపలక్షకవాచక మగుట చెప్పబడుచున్న
దని పాణినీయు లనుచున్నారు. పుష్పములు పూచి ఫలించిన చెట్లు
వానస్పత్యములనియు, పూలు లేకే ఫలించుచెట్లు వనస్పతు లనియు
నైఘంటికు లనుచున్నారు. ఆలంకారికులును విశేషము సామాన్యమున
కుపలక్షక మగునని యంగీకరించియున్నారు. కావునఁ దెనఁగునను
నిట్లుండనగును. ‘అపుషు=అసమయమందు’ ‘ఎల్ల పుడు—ఎల్ల కాలము’
అనునపుడు వృత్త్యవృత్తులలో సర్థము మాతినది గదా! సమాసమున
నొకయర్థమునఁ బ్రసిద్ధి మగుశబ్ద మసమాసమున వేటొకయర్థము నిచ్చు
నని ‘సంబంధే క్వచి దర్థ స్వాదసంబంధే విలక్షణః’ అనుదాని కర్థము.
సూరిగారు పై విషయములను ‘పేదాదిశబ్దముల కాలశబ్దము పరంబగు
నపుడు కర్మధారయంబునందు నుగాగమం బగు’ (బౌల. సంధి. 30 సూ)
‘కర్మధారయంబునం దత్సమంబుల కాలశబ్దము పరం బగునపు డత్వం
బున కుత్వంబును, రుగాగమంబు నగు’ (బౌల. సంధి. 31 సూ) అని వివ
రించియున్నారు.

“తత్రాచ్యుతో భవే స్సిత్య మత్ర త త్కచి దిష్యతే” అను
సధర్వణకారికను గవిశిరోభూషణము ‘అహమాదీనాం ద్విత్వమ్’ అను
చింతామణికి వివరణముగా వ్రాసినది. అది సరికాదు. ‘సమానాధికర
ణేతరసమాసములలో నుకారమున కచ్చు పరమగునపుడు నిత్యముగఁ
బరరూపసంధి కల్గును. సమానాధికరణసమాసములలోఁ బరరూపసంధి

కొన్ని యెడల మాత్రము జరుగును" అని దానియర్థము. పేరురము - పేరుటురము, పేరోలగము-పేరుటోలగము, మున్నగునవి యుదాహృతులు. 'వాలుమ్ములు, వాటుటమ్ములు' అనుచోట 'వాలురమ్ములు' అని యగపడుచున్నది. ఇచట రేఫము వచ్చుట కాధార మగపడదు. వష్టితత్పురుషసమాసములలోఁ గొన్ని యెడల మువ్వళ్ళమునకుఁ బుంపులును, వాని కచ్చు పరమగునపుడు టుగాగమమును నగు, 'పట్టపేనుంగు నిబ్బరపుబ్బు' అనుచోట్ల టుగాగమ మగపడలేదు. 182-6 విభాగము లోని 'అఙ్గలో రాలుశబ్దేన' అనునథర్వణవివరణ మిచట నుండనగును.

79. సూ :- మోస్తు విభక్త్యైకవచనకే పుంపూ.

79 సూ :- అకారాంతా త్ప్రథమావిభక్త్యైకవచనకే విహితస్య మోస్తు పుంపూ ఇత్యాదేశౌ స్తః సామానాధికరణ్యే. పూర్వః కేవలపుకారః; ద్వితీయః పూర్ణానుస్వారపూర్వకః పుకార ఇతి విశేషః. 'సరసపుఁబలుకు, సరసంపుఁబలుకు' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. అతవచ ద్వితీయాచార్యేణోక్తమ్.

“సామానాధికరణ్యే తు బహుత్వాద్ధే పరేఽపి చ

మబోర్వర్థతాం పుంస్వాఖ్యా వాదేశా వత్ర సర్వదా” ఇతి.

బహుత్వాద్ధే బహువచనకే పరేపి, మబోర్వర్థి బువ్వళ్ళక్రమాణ్యేష మువ్వళ్ళోపరి విహితయో ర్ముబోర్వో స్థానిత్వం నూచ్యతే. అతవచ విభక్త్యైకవచన ఇతి విశేషణం సాధ్యమ్. 'సరసంపుఁబలుకు' ఇత్యాది. 'కుండనపుఁబాయలు' ఇత్యాది రూప స్వనాకరమ్.

వి:- మోః, తు, విభక్త్యైకవచనకే, పుంపూ-అని ఛేదము. అకారాంతమహచ్చబ్దములకుఁ బ్రథమావిభక్త్యైకవచనరూపార్థములో విధింపఁబడిన మువ్వళ్ళమునకుఁ 'బుంపు'లు వచ్చుననిసూత్రార్థము. ఇట్లచటచే నాగమముగా బహువచనమున వచ్చిన మువ్వళ్ళ కాదులకు రాకుండుటచే 'సమానాధికరణసమాసమున బహువచనాంతశబ్దము విశేష్యమైన పుడుసయితము 'ముమ్ముంబు' అనువానికిఁ బుంపు లాదేశములగుచున్నవి'

అని యథర్వణాచార్యులుగారు 'సామానాధికరణ్యే తు' అనుదానిచే జింతామణిని వివరించినారు, చింతామణి ప్రథమైకవచనమువర్ణకమునకే పుంపులను విధించియుండఁగా నీయథర్వణకారిక యాగమ 'ము' వర్ణకమునకును బుంపులను విధించుచున్నది. దీనింబట్టి చింతామణి వికృతివివేకములసంబంధము సుస్పష్టమగుచున్నది. 'ఉగ్రపుబలములు' మున్నగునవి యుదాహరణములు. బాలవ్యాకరణ మీవిషయమును 'కర్మధారయములందు మువర్ణకంబునకుం బుంపులగు' (బాల-సంధి-32, సూ) 'మువర్ణకమునకు విధించుకాంక్షములు ముగాగమమునకు నగు' (బాలతత్త్వ, 41 సూ) అని వివరించినది.

80. సూ :- ప్రథమలుగపి ద్వినుల్వోః.

30. సూ. :- సద్విత్వయో ర్నుల్వోః ప్రథమవర్ణస్య లగపి స్యాత్. అపి ర్వికల్పే 'కన్నుదోయి, కనుదోయి-చన్నగవ, చనుగవ' ఇత్యాదినువర్ణోదాహరణమ్. ద్వయీశబ్దోద్భవో 'దోయి' శబ్దః. 'ముల్లుకంప, ములుకంప-కల్లుకుండ, కలుకుండ' ఇత్యాదికం లుకాదోదాహరణమ్. "విజువిద్య గఱచుచుండిరి" ఇత్యాద్యాచార్య పంచం మిశ్రసమాసే ఉదాహరణమ్. అత్ర సామానాధికరణ్యేష్వీతి బహువచన మహి మ్నైవ సమాసాంతరలాభ ఇతి జ్ఞేయమ్.

“అన్యత్రాపి భిజే దైక్యమ్ క్వచి త్సుకవిసమ్మతేః”

ఇత్యథర్వణోక్త్యా “తలిదండ్రుల నుఱఁగొట్టఁగవలయు నిల్లుచేరిన వేగన్” ఇత్యాది పంచాసాం సాధుత్వమ్. వికృయిత్యస్య అద్విత్వమర్థః, ఏతేన 'విజుకాఁడు' ఇత్యాది రూపసిద్ధి నిర్భరాదై వేత్వవగస్తవ్యమ్.

వి:- ప్రథమలుక్, అపి, ద్వినుల్వోః-అని ఛేదము. ద్విత్వయుక్తము లగు న్ను-ల్లు-అనువర్ణములలోని తొలిదానికి లోపము కల్గునని యర్థము. ఈసూత్రమునకు మీఁదనున్న సూత్రములును దీనితరువాత నున్న సూత్రములును సమాసములలో వచ్చుచుండుటచే 'న్ను, ల్లు' అనువానిలో మొదటివర్ణమునకు లోపమును సమాసముననే వచ్చునని యర్థముచేయకతప్పదు. కవిశిరోభూషణము “సద్విత్వయో ర్నుల్వోః

ప్రథమవర్ణస్య లుగపి స్యాత్. అపి ర్వికల్పే కన్నదోయి' అని చెప్పి నను సమాసములనే యుదాహరించుటవలన సమాసమందే చింతా మణిచొప్పున నీకార్యము కల్లు ననుసభిప్రాయ మున్నట్లూహింప వలెను. మరియు నీ కార్యము మిత్రసమాసమునను నాచ్చికసమాసమందును జరుగుననియు 'విలువిద్యంగఱచుచుండిరి' అనునుదాహృతిచే నూహింపవలసియున్నది. దీని సధర్వణాచార్యులుగారు 'అన్యతాపి భవే దైక్ష్యం క్వచి త్సుకవిరహ్యతే' అని వివరించిరి. ఇందలి 'అన్యతాపి' అనుదానికి సమానాధికరణసమాసముననేగాక యితరసమాసమందును నీకార్యము కల్లునని 'తలిదండ్రులచుఱంగొట్టంగవలయు నిల్లుచేరిన వేగన్' అనునుదాహరణమునుబట్టి తెలియుచున్నది. కాని 'న్నుల్లు-అనువానిద్విత్వమునకేకాక యితరద్విరుక్తవర్ణములకును, సమాసము నందేకాక వ్యస్తతయందును నొకహల్లునకు లోపము కల్లును' అని 'కొట్టిక-కొటిక, మజ్జ-చుజ, అఱ్ఱు-అఱు, గొట్టియ-గొటియ' మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టి వ్యాఖ్యానింపవచ్చును.

సూ.గా రీవిషయమును 'అకారముక్రింది అకారంబునకుం దుది ను, ల, ల క్రింది న, ల లకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' (బాల. ప్రకీర్ణము. 7సూ.) అనియు, 'అక్కటాదుల జడ్డకు లోపంబు విభాష నగు' (బాల-ప్రకీర్ణము 8 సూ) అనుసూత్రములచే వివరించియున్నాడు.

81. సూ :- ఇచ్చ విభక్తినిమిష్య.

(81. సూ:-) విభక్తినిమిష్య ఇకారాదేశశ్చ స్యాత్. విభక్తియశ్చ తోడ, చేత, పలనాఖ్యా గ్రాహ్యః ఉక్తంచ ద్వితీయాచార్యేణ-

“అల్యగమ స్సాన్వి దద్విద్వో రభవే దిష్టసి చేతయాః

తథా తోడవిభక్తా చ సమాసే కవిసమ్మలేః”

ఇతి. జనీత్యనేన పలనేతి విభక్తే ద్రిహణమ్. ‘జనిన ఉచ్యతే పలనః’ ఇతి వాగనుశాస నోక్తేః. నీచేతిప్రాప్త, నీతోడిచెలిమి, నీతోడివాడు, నావలననేరమి’ ఇత్యాద్యు దాహరణమ్.

వి:- ఇతీ, చ, విభక్త్యన్తిచుస్య-అని ఛేదము. విభక్త్యంతిమ వర్ణమునకు ఇకారాగమ మగునని సూత్రార్థము. సమాసమున నిదాగమవిధానముచే నివి యలుక్సమాసము లనవలెను. ఇదాదేశ మగునని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. కాని యథర్వణాచార్యులు దీని నాగమ మనియే వచించిరి. నన్నపార్యునియభిప్రాయము నదియే యచుటకు సంగినుము లేదు. ఆదేశమనుటకుఁ బ్రయోజన మగపడలేదు. “మహా కవిప్రయోగసమ్మతి గల్గియుండుట సలన నుత్తరపదలోపసమాసమందును ‘అందు, ఇందు’ అనురెంటికిని ‘అలి’ అను నాగమము వచ్చును. ‘పంచ మీవిభక్తిప్రత్యయమగు ‘వలన’ వర్ణకమునకును ‘చేత, తోడ’ అను వానికిని హ్రస్వేకారాగమము కల్గును” అని యథర్వణునివచనముర కరము. ‘చేత, తోడ. వలనల కీర్త్యంబు సమాసంబునం దగు’ (బాలసంధి 43 సూ) అని యీవిషయమును బాలవ్యాకరణము వివరించినది.

82. సూ :- జే రలి చ.

82. సూ :- జేః అంద్విత్వాది సప్తమ్యః అలీ త్యాగమశ్చ స్యాత్. నీయండలి కరుణ - ఇత్యాది. అలస్సమాసా ఇమే. అత్ర సామాసాధికరణ్యానువృత్తేః తదను గుణార్థా అగమార్థత్వే నోహ్యోః. సూత్రద్వయే చద్వయం సమాచ్ఛయే, నతు వికల్పా ర్థః; లక్ష్యవిసంవాదా దాథర్వణవచనవిరోధాచ్చ. అతవివ సాపే రస్వరితత్వ మితి జ్ఞేయమ్.

వి:- జే, అలి, చ-అని ఛేదము. ‘అందున్’ అను సప్తమీ విభక్తిప్రత్యయమునకు ‘అలి’ అనునది యాగమముగా వచ్చును. ‘నీ యందున్ + అలి + కరుణ = నీయందలికరుణ.’ ఈసమాసములలో విభక్తి ప్రత్యయము లోపింపకుండుటచే నివి యలుక్సమాసము లగుచున్నవి. స్వరితత్వప్రతిజ్ఞ యనునది “స్వరితేనాధికారః” అనుపాణిసీయముచో పైన నధికారము మున్నగుపద్యము లున్నచోట నావశ్యక మగును. తెనుఁగునం దావశ్యకము కాదు. ఇచ్చటఁ బ్రకరణబలముచేతనే యది సిద్ధించును. తెన్లువ్యాకరణములో ననువృత్తు లంగీకరింపఁబడలేదు కదా!

ఈవిషయమును బాలవ్యాకరణము “అంద్యాదుల కలిగాగ మంబు సమాసంబునం దగు” (బాల.సంధి, 44సూ) అని వివరించినది.

83. సూ :- బౌపవిభక్తికసంజ్ఞా వర్ణా టింట్యాదయో భవస్తీహ, రుల్వాదే రామ్నూం స్మస్తే హి విభక్తౌ సమాసే చ.

83. సూ :- ఇహోన్యభాషాయాం యే టింట్యాదయో వర్ణాస్తే జౌపవిభక్తి సంజ్ఞా న్ముః. తే టింట్యాదయో నామ్నూం రుల్వాదే న్ముః ద్విభక్తౌ పరే సమాసేచ. పూర్వవాక్యగ తాదైవేన త్రి, ద్వి, ప్రముఖవర్ణా గృహ్యంతే. ద్వితీయేన ‘దు, లి,’ ముఖ్యా వర్ణా గృహ్యంతే. తేచ కుత్రచిత్సమాసవిభక్త్యో రభయోపపి భవన్తి. క్వచి త్సమాస ఏవ క్వచి ద్విభక్తౌవేవ. క్వచి దుభయోర్న భవస్తీత్యాదికం వర్ణేషు వైచిత్ర్యం వర్తతే ఏటికి, ఏటికాలువ-మిటికి, మిటికొప్ప-తాటికి, తాటిచెట్టు-కూటికి, కూటి కుండ-అంబటికి, అంబటిసీక్కు-నేటికి, నేతిముంత-మి ర్రికి, మి ర్రిచేను-క ర్రికి, క ర్రిమొన-కంటికి, కంటికుండ-మంటికి, మంటికుండ-గొడ్డంటికి, గొడ్డంటిచిప్ప ఇత్యాదావుభయోః. వామనకు పాపతేడు, వేమనకు వేపచెట్టు, ఇత్యాదౌ సమాసఏవ. ప్రైరజొంపము, కల్లుకుండ, ఎన్నగంట ఇత్యాదౌ నోభయోః. ‘ముంటికి, ముల్లుకంప - మింటికి, మిన్నేలు-పుడిసెడు, పుడిసెంటికి’ ఇత్యాదౌ విభక్తౌవేవ. ‘బండికింటిరును’ ఇత్యాదౌ వర్ణభేదానుసరణి నాఽఽదేశః. ‘నీటికి, నీటిచూలి’ ఇత్యాదౌ సంస్కృతసమే త్యాదేశప్రవృత్తిః. అత్రాభవ్యణే నోక్తమ్, “విభాషయా భవన్త్యత్ర భవన్త్యుపవిభక్త యః, భవన్తి కుత్రచిన్నైవ నిదానం తత్ర సద్వచః” ఇతి. ఏతేన ‘అంపకాడు’ ఇత్యాది రూపం నిర్బాధమ్, సామాన్యప్రవృత్తత్యాత్.

“బహువోఽత్రాన్యభాషాయాం వర్ణా జౌపవిభక్తికాః

ప్రవృత్తి శ్చాప్రవృత్తిశ్చ వికల్పశ్చ క్వచి ద్భవేత్.

తద్వివేకః ప్రయోగైకకరణ స్సాన్యద్ధి కబ్ధతః

యత్రైతే తత్ర తత్సంజ్ఞా నామ్నూ మన్యత్ర చాన్యథా” ఇతి

హికబ్ధతః ప్రసిద్ధ్యర్థక హికబ్ధప్రయోగాత్. ఏతే జౌపవిభక్తికవర్ణాః. అన్యత్ర తదభావస్థలే, అన్యథా అనాపవిభక్తిక సంక్షేత్యర్థః.

వి.- బౌపవిభక్తికసంజ్ఞా, వర్ణాః, టింట్యాదయః, భవన్తి, ఇహ, రుల్వాదేః, నామ్నూం, న్ముః, తే, హి, విభక్తౌ, సమాసే, చ-అని

ఛేదము. ఈవికృతిభాషయందు 'టి, ంటి, తి, ర్తి' మున్నగునవి యా విభక్తిసంజ్ఞకములు. ఇవి విభక్తి పర మగునపుడును, సమాసమందుని 'రు-లు-డు-లి' మున్నగునవి యంతమునఁ గలనామములకు వచ్చున నూత్రార్థము. 'ఈవికృతిభాషలో నౌపవిభక్తికములు కొన్నియెడఁ జైకల్పికముగా నగును; కొన్నిచోట్ల నిత్యముగా నగును; కొన్నితావలలో రానే రావు. ఇట్టివివిధస్థితులవిషయమున మహాకవిప్రయోగములు మూలము లగును' అనియు, 'ఈవికృతిభాషయం దౌపవిభక్తిప్రత్యయములు పెక్కు గలవు. వాని కొకచోట నిత్యప్రవృత్తియై, నొకచోటఁ బ్రవృత్తి లేకుండుటయు, నొక్కయెడ చైకల్పికముగా వచ్చుటయుఁ గలదు. చింతామణిసూత్రమునఁ గలప్రసిద్ధ్యర్థక హి శబ్దప్రయోగమహిమచే నీయర్థము లభించినది. కావున నివి మహాకవిప్రయోగైకవేద్యములు. ఏశబ్దమున నివి నిలుచునో యచ్చట వానికౌపవిభక్తిసంజ్ఞయు నవి లేనపు డాశబ్దముల కనౌపవిభక్తి సంజ్ఞయునుండును. 'ఇ-టి-ఇటి-ంటి-తి-ఇతి-ర్తి-లటి-ఁప-ంప' మున్నగునవన్నియు నౌపవిభక్తిప్రత్యయములే యని యథర్వాణవివరణమును బట్టి యూహింపవలసియున్నది. ఉదాహృతులు మూలమునఁ గననగును. ఇట్లంత స్పష్టముగా నథర్వాణాచార్యులుగారు తనగ్రంథము చింతామణికి వివరణమని చెప్పుచుండఁగాఁ గవిశిరోభూషణము దాని నాలింపకుండుట యత్యంతము నన్యాయమగును గదా!

సూరిగా రీవిషయములను బాల,ఆచ్చిక,నూ.26 నుండి 37 సూ. వఱకు వివరించిరి.

84. సూ :- వాఽత్మాస్మదో ద్భృతస్య ప్యా ల్లక్.

84 సూ :- ఆత్మాస్మచ్ఛబ్దియో ద్భృతస్య వా లుక్పాస్య తస్యశే స్థికే చ పరే-
'తాను మనుడు, తానుడు-నేను వింటిని, నే వింటిని' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. య
ద్యాలు గ్వృతినూత్రేణ వాలుకః ప్రాప్తావపి బిందుసంక్షేపయో రనిష్ఠ త్వేన తన్నివారణార్థ
వివంనూత్రమ్. లు గ్వృతి నూత్రే వాలుకః సరళస్థిరనిమి త్తకత్వేన క్లప్తత్వా దత్రాపి

తన్నిమిత్తోపస్థితేః, సడదవా న్యుతి నూత్రే పరమజాం పరత్వేన జ్ఞాపితత్వాత్, అత్రతవ్యతిరి క్తవర్ణగ్రహణ స్యాచితత్వా జ్ఞాప్తయోధాచ్చ ద్వయో ర్నిమి త్తస్యమ్. సహాహాశ్చేతి చకార జోత్సలాపే కృతేదవశిష్టస్య ద్రుతిస్యాత్ర గ్రహణాత్. యథాసంయోగా న్తలాపే కృతే చావశిష్టస్య వుమఃఖయిత్యత్ర లుగ్విధిపర్యదా సయో స్యాచుత్తాద్వా భవ త్యుల్లాప ఇతి నువచమ్. సచ పర్యదాసస్య 'తానుచెప్పె నేనుచదివితీ' నితి రూపద్వయసంపాదన ఏవోపక్షిణక క్తికత్వ మితి వాచ్యమ్. తాదృశప్రయోగస్య కుత్రచి దవ్యభావాత్. కిచ్చ బిద్వాదేశప్రాప్తావపి తత్ర పర్య దాస ఏవ మానమ్. అతఏవాభర్వణోఽప్యాహ.

“వివా ద్వితీయం స్యా దస్మదాత్మనో స్వీకృతయో రపి

నో రన్యస్యాపి సర్వం స్యా దప్రమాళం సత్ప్రయోగతః” ఇతి.

వివా ద్వితీయం సకారస్య క్లిష్టత్వేన విశేత్యర్థః. కిచ్చ నువర్ణికే పున్యాపే ద్రుతప్రకృతికత్వం సిద్ధ్యతీతి - “చెడు నిహముం బరంబు నిది సిద్ధముగావు టెటింగి, ఇట్టుడు సుహాధాయుడు” - ఇత్యాద్యాచార్యవచనా దవగమ్యతే. తేన కళా సంజ్ఞకానాం సర్వేషా మదంతానాం విశేషార్థే విహితేన నువర్ణేన ద్రుతప్రకృతిత్వం సిద్ధమ్. అనుతాం యువర్ణాస్తత్వమేవ. తదుపరి నువర్ణక ఇతి విశేషః. “అమగుద మిదియొక జేయకుము ననియొక గొండుల మతనికిఁ గూర్చు మంత్రులమునై” “ఉన్నత గుణాఢ్యుడవు స్ఫురతాన్వయావలంబుడవు” - ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగః. కళా న్యతిరి క్తస్థలేషు - “వినియు నొకరీతి నొకభంగి వినెడు నయ్యె, “మఱి కన్నీర్పించుఁ గాని మగువ పలుకడున్” - ఇత్యాదివచనానాం ద్రుతాన్తత్వేఽపి నకీర్ణిద్బాధకమ్. ఏతేన “కర్తవు భర్తవుం దలంప మార్తవు” ఇత్యాదివచనాని వ్యాఖ్యాతాని. “ఆర్తుల నీవ నేర్తు పరయంగఁ ద్రిమూర్తివిలాసప ర్తివిన్ - ఇత్యాదిరూప స్వసజ్జిత మేవ - కీర్తు - భర్తవు ఇత్యేన పాత్యమ్.

వి:- వా, ఆత్మాశ్మదోః, ద్రుతస్య, స్వాత్, లుక్-అని ఛేదము. ఆత్మాశ్మచ్ఛబ్దములద్రుతమునకు లోపము వికల్పముగా నగునని సూత్రా ర్థము. లోపమునకు నిమి త్తములు సరళస్థిరవర్ణములు, అవి పరమగు నపుడే ఆత్మాశ్మచ్ఛబ్దముల ద్రుతమునకు లోపము కలుగునని యూ హింపనగును. ‘తాను, నేను’ అనునవి ఆత్మాశ్మచ్ఛబ్దప్రథమైకవచన రూపములు. కవిభల్లుటసూత్రముచే సకారములొని యుకారమునకు

లోపముచేయఁగా 'తాన్, నేన్' అనురూపము లేర్పడును. వానిలోని ద్రుతమునకు సరళస్థిరవర్ణములు పరమగునపుడు వికల్పముగా లోపము కల్గునని తాత్పర్యము. ఆత్మాస్మచ్ఛబ్దములద్రుతమునకు సరళస్థిరవర్ణ పరకత్వమున "లుగ్వాదుతప్రకృతికాత్" అను సూత్రముచేలోపమును, సంశ్లేషమును ధారాశక్తిగా వచ్చుననియు, స్వత్వముగూడ నుండున నియుఁ దెలియుచున్నది. అట్టిచో నీసూత్రమునకుఁబ్రయోజనమేమియని శంక గలుగకపోదు. లుగ్వేతిసూత్రముచే లోపము కలిగినపుడు లోపా భావపక్షమున స్వత్వసంశ్లేషాదులుగూడఁ గల్గును. వానిని వారించు కొనుటకై యీసూత్రము చెప్పఁబడినది. ప్రథమైకవచనాంతములే యైనను 'నా, తా' శబ్దముల ప్రథమైకవచన 'ను' ప్రత్యయసంబంధమైన యుకారమునకు లోపముఁ జేయఁగా నేర్పడిన 'నేన్, తాన్' అను వానిద్రుతమునకు సంశ్లేషము తప్ప మిగిలినబింద్వాదికార్యజాతము కలు గును. 'నేను, తాను' శబ్దములకుది యుకారము లోపింపనియెడల 'ను' అనుదానికి ద్రుతత్వమే లేదుగాన ద్రుతకార్యవిధానసామర్థ్యముచేతనే కవిభల్లట సూత్రమువలననుత్పల్లోపమును జెందిన న కారము లీసూత్రము నకు విషయములని తెలియవలయును. ఇది దీర్ఘముమీఁది ద్రుతము గాన దీనికి నిండునున్న రాదు. 'తాను, నేను' అనువాని నువర్ణోకార లోపమునకుఁ గవిశిరోభూషణము వివిధమార్గముల నాశ్రయించినది. కవిభల్లటసూత్రము ప్రాతిపదికములయందే వర్తిల్లునని భ్రాంతిపడినది. కవిభల్లటసూత్రోత్తరార్థము ప్రథమైకవచనమాత్రమునఁ దెనుఁగునందు నాంతాదులును నిలుచును' అని కలదు. దానిచే ఉకారలోపము నిస్సం శయము. 'సలోలోశ్చ' అను సూత్రములోని 'చ'కారమహిమచే 'తాను, నేను' అనువానిలోని యుకారమునకు లోపమగునని వచించి యది సరికాదని యెంచి కావలయును "గగడదవా స్మృతి" అను సూత్రములోని 'ఆత్మాస్మదో ద్వివైవైతే' అనువర్ణదాసముచే నిట నువర్ణోకారలోపము కల్గునని వచించెను. ప్రథమావిభక్తితో నుండు

‘తాను, నేను’ అనువానిం దప్పించుటచేఁ బ్రథమావిభక్తిత్వము వాని నుండి తొలఁగిపోయి ద్రుతప్రకృతికత్వ మీపర్యదాసముచేఁ దాను మున్నగువానికిఁ గల్గినది కాన నాద్రుతప్రకృతికత్వ ముత్వలోపముచేసి నపుడే కాని సిద్ధింపనందునఁ బర్యదాససామర్థ్యముచే నుత్వలోపము వచ్చునని వచించి ‘వాత్మాస్మద్ దృతస్య స్యా ల్లక్’ అనుసూత్రము లోని లుగ్విధిసామర్థ్యముచేతనై న నుకారలోపము కల్గునని నిర్ణయము కావించినది. నిజమున కివి సరియగుమార్గములు కావుకదా! ‘చెడు నిహముం బరంబు నిది’ ‘తన కిష్టుఁడున్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు’ అనుభట్టారకప్రయోగములందు ‘ఉవర్ణక స్వాస్య ద్యన్తాత్తు’ అనుచొప్పున వచ్చిన ‘నున్’ అనునది చేరి ‘ఇహమునున్, పరంబునున్’ ‘ఇష్టుఁడునున్ సహాధ్యాయుఁడునున్’ అనుచోట్లనున్న ‘ను’ అనుదానికి లోపము చేయఁగా ‘ఇహముం బరంబు నిది’ అనురీతి రూపములు సిద్ధించును. ఇట్లే ‘ఏనియున్’ అనుదానిలో ‘యు’ వర్ణము లోపించి ‘ఏనిన్’ అని యగును. వీనికి లోపవైకల్పికత ‘ఉవర్ణక శ్చాద్యన్తాత్తు’ అను దాని యందలి ‘చ, తు’ అనుశబ్దములచే సంపాదింపవలెనని వ్యాసం. స. చెప్పుచున్నది. మీఁది నన్నపార్యునిప్రయోగము లీవ్యాఖ్యానమును బలపఱచుచున్నవి. దీని సంగీకరించునపుడు ‘ఆర్తుల నీవ నేర్తు వర యంగఁ ద్రిమూర్తివిలాసవర్తివిన్’ అనుపాఠమును సవరింప నక్కఱలేదు. ‘త్రిమూర్తివిలాసవర్తివియున్’ అనియుండఁగా ‘యు’ అనునది లోపించినదని యూహింపనగును. ‘నేన్ + చదివితిన్, తాన్ + వి నెన్’ అను చోట్ల ‘నేఁజదివితిన్, తా వి నెన్’ అనురూపములు గల్గును. ‘గిరివజ్ర మన్పురంబు’ మున్నగుచోట్ల ‘శ్లిష్టత్వశ్చ క్వచిత్’ అనుచొప్పున సంశ్లేషము. ‘తాను, నేను’ శబ్దములలోని ‘ను’ అనుదానికంటె భిన్నమైన ‘మ్రాను’ మున్నగువాని నువర్ణమున కుల్లోపము చేయఁగా మిగిలిన యవయవసంకారమునకు ద్రుతకార్యము లన్నియును మహాకవిప్రయోగానుసారముగా బహుళముగా నగును. కాని యిచట సంశ్లేషమే

యగునని యెన్ననగును. 'చెడు నిహముం బరంబు' అనునపుడు సముచ్చయ్యాద్యర్థక నువర్ణకముచోట బిందువు కల్గినది. ఇట్లే 'ఇష్టుఁడు' సహాధ్యాయుఁడు' మున్నగుచోట్ల నర్థవిశేషమున వచ్చిన నువర్ణక ద్రుతము సంశ్లిష్టమైనది. 'అర్తుల నీవ నేర్తు వరయంగఁ ద్రిమూర్తి విలాసవ ర్తివిన్' అనుచోట నర్థవిశేషమున వర్తివియున్' అని యుండ నగుననియు నట్లు సవరించినచోఁ బద్యము చెడుననియు నాకారణముచే 'వ ర్తివిన్' అనుదానికి మాఱుగా 'భర్తవున్' అని పఠింపవలెననియుఁ గవిశిరోభూషణ మభిప్రాయపడినది. 'ఉన్, నున్' అనునవి ద్రుతోప జీవిశబ్దములని యధర్వణాచార్యుల యభిప్రాయము. ఈపై విషయము లనుబట్టి 'తాను, నేను' పదములు ప్రథమావిధ క్షేకవచనములై నను నుకారోకారలోపాసంతరము ద్రుతప్రకృతికము లగుచున్నవి-అని కవి శిరోభూషణాభిప్రాయము స్పష్టమగుచున్నను, సూరిగారు 'ను' వర్ణమునే ద్రుతముగా సంగీకరించుటకు హేతు వగపడదు. ప్రౌఢవ్యాకర్తయు సూరిగారిమార్గానుసారియే యయ్యెను.

85 సూ :- "వాక్యాన్తగతపదానాంజ్ఞ"

85. సూ :- వాక్యాన్తగతపదాన్తే స్థితస్య చ ద్రుతస్య లుగ్వాస్యాత్ - యత్ర స చందోవిరోధః తత్రై వాయం లుగ్వైకత్వికః. యత్ర తు చందోవిరోధః తత్ర వ్యవస్థితోఽయమితి జ్ఞేయమ్. సకలలోకాభినంద్య కలాకలాపంబు దొరయ్య నెమ్మొముచందురునితోడ, బహుదివ్య ఫలపరిపాక సౌభాగ్యంబు నెఱయ్యకమ్మొవి మానికముతోడ" అత్ర వ్యవస్థితః. 'అమ్మాననుమమాలికాభిరూప్యముఁదాల్చులలితభుజా కల్పలతలతోడ' అత్ర వికల్పః. విరోధాభావాత్. 'రాజీవానన యేడ్చెఁ గిన్నర వధూరాజత్రాంభోజకాంభోజీ మేళవిపంచి కారవనుధాపూరంబు తోరంబుగాన్' ఇతిపాత వికల్పః. - 'తోరంబుగన్' - ఇతిపాత విరోధా న్నాస్య ప్రవృత్తిః. - 'అలరె నెత్తావి కేళీవనాగ్రసీమ పంచశరభూత పరిభూత పంచభూతములఁ దదీయస్థలం బులఁ గలుపుకరణి' అత్ర ప్రవృత్తిః. ఏవం సర్వత్ర జ్ఞేయమ్. అధ్వజే నాపుష్కమ్.

"వాక్యపసానగస్య స్వాల్లోపో నః ప్రాయశోఽత్రహి" ఇతి.

వాక్యజ్ఞాత్ర పాదవివ. సీసాదిషు ప్రతిపాదం వాక్యమ్. వృత్తాదిషు పూర్వాది ముత్ర
రార్థజ్ఞాన వాక్యద్వయమ్. క్వచి త్పద్యభేదేనైవ లుక్ -

“పద్యభేదావసానేషు శ్లిష్టతా నన్య కథ్యతే”

ఇతి తేనైవోక్తత్వాత్. ‘ఏతాదృశగుణమహిమ బ్యాతాసమ సమవిధికిఁ గగుణాం
బుధికిన్’ - ఇత్యాది తత్రోదాహరణమ్.

వి:- వాక్యాంతగతపదానాం చ- అని ఛేదము. వాక్యగ్రంథ
మునం దున్న పదముఁద్రుతమునకు వికల్పముగా లోపము కల్గినని
సూత్రార్థము. గుర్వంతము లగుపద్యములతుదిపర్ణము హ్రస్వ మైనచో,
దానికిఁ బదప నున్నద్రుతమునకు లోపము రాదు. ఆతుదియక్షరము
హ్రస్వమైన ద్రుతలోప మైచ్చికము. లఘువసాయపద్యములతుదియక్ష
రముమీఁదిద్రుతము నిత్యముగా లోపించును. వాక్యవసానమునఁ
బదాంతద్రుతమున కాంధ్రభాషయందు లోపము లేఱుచుగా నగును-
అని ‘వాక్యవసానగర్భ్య’ అనుదాని కర్థము. కందము మున్నగు కొన్ని
పద్యములతుదియందు ద్రుతమునకు సంశ్లేషమును జెప్పబడుచున్నది-అని
‘పద్యభేదావసానేషు’ అనుదానికర్థము. కవిశిరోభూషణము ‘కరుణాం
బుధికిన్’ అనుదానిని సంశ్లేషమని యిచట నంగీకరించుచు ద్రుతము పర
వర్ణముతోఁ గూడుట సంశ్లేషమని స్వవచనవ్యాఖ్యాతముగా “పరవర్ణేన
సాకం ద్రుతస్య సంశ్లేషశ్చ భవతి” అని వ్రాయుట వింత. ద్రుతము
పూర్వాచ్ఛనంతియుండుటయే సంశ్లేష మనునభిప్రాయము కవిశిరోభూ
షణమునకును గలదని దీనింబట్టి తెలియుచున్నది. ఇచట ‘నమ్మాము
చందురునితోడ, కెమ్మోవిమానికముతోడ’ అనునవి సీసపద్యపాదాంత
ములు. సీసపద్యమునఁ బ్రతిపాదము వాక్యమే కనుక వాక్యవసాన
ద్రుతమునకు లోపము కల్గినది. ‘లలితభుజాకల్పలతలతోడ’ అనునపుడు
లోపము వికల్పము. ఇచట లోపము కల్గినను గల్గకున్నను విరోధము
లేదు. ‘తోరంబుగాన్’ అనుచోట వికల్పము, ‘తోరంబుగన్’ అనియు

నుండనగు. ఇందుఁ గలవాక్యశబ్దమునకుఁ గందవృత్తాదిపద్యములలోఁ బూర్వాధోత్తరార్థములును సీసగీతాదులలోఁ బ్రతిపాదము ననియర్థము.

సూరిగారిమతమున ద్రుతము నుస్వరూపము కనుక వాక్యావసానమున ద్రుతస్వరమునకు ద్రుతమునకును లోపమును “అవసానంబు నందు ద్రుతస్వరంబున కేని ద్రుతంబున కేని లోపంబు బహుళంబుగా నగు” అని వారు (బాల.సంధి, 20 సూ) నూత్రించిరి.

86. సూ :- నలదాదే రస్తరుత శ్చ.

86. సూ :- ఏకపదాస్తస్థితో యో నలదాదివర్ణ స్తస్యోకారస్య చ వా లుక్యాత్. ‘చిలుక - చిల్క, పునుక - పున్క, కినుక - కిన్క, మినుకులు - మిన్కులు, పలుకులు - పల్కులు, కాలువ - కల్వ, కడుపు - కడ్పు’ ఇత్యాది. ఆదిక బైన - ‘కారోప్తు’ - ఇత్యాది గ్రాహ్యమిత్యుక్తం సరస్వత్యా. తత్ర యద్యపి చిలుకేత్యాదిప ద్నైకపదత్వమ్, తథాపి జంతువిశేషనామత్వేన యథత్వా త్సచస్త త్వా చ్చైకపదత్వం గ్రాహ్యమ్. ‘త్రాడు - పాడు’ - ఇత్యాది ష్వంతోకారస్య వ్యాప్యత్వర్థ మస్తగ్రహణమితి సరస్వతీ.

వి:- నలదాదేః, అస్తరుతః- అని ఛేదము. పదమధ్యమం దున్న నలదాదివర్ణములలోని యుకారమునకు లోపము వికల్పముగాఁ గల్గునని సూత్రార్థము. ‘చిలుక-చిల్క, కినుక-కిన్క, కడుపు-కడ్పు, మురుపు-ముర్పు’ మున్నగునవి యుదాహరణములు. ‘అస్తరుతః=పదమధ్యోకారమునకు’ అనియనుటచే ‘త్రాడ్వేసే’ ‘ప్రాస్వడియే’ మున్నగురీతి రూపము లుండవని తెలియుచున్నది. ‘కారోప్తు’ అనునది సమాస మగుటచే నేకపదమగును గాన సాధువే యగును.

87. సూ :- అన్యేషాఞ్చ ప్రయోగమహితానామ్.

87. సూ :- ప్రయోగమహితస్య నలదాదివర్ణావయవస్య అన్యస్య చ వా లుక్యాత్. ‘కలికి - కల్కి, ములికి - ముల్కి, ఉనికి - ఉన్కి; ధాతువ్యపి ‘అలిగి-అల్లి, పలికి - పల్కి’ ఇత్యాది. ‘ఉంగరము - ఉంగ్రము’ ఇత్యాది. ప్రయోగమహి

తానా మిత్యుక్తే రయవర్ధిః ప్రతీయతే. ఉకారవైవ వా లుకో యది ప్రయోగ మహితత్వం అన్యేషా మచాం తస్మి తేషామపి వా లుగితి. తేన “ఏనుఁగు, అడుగు, వడుగు, పడుగు, కడుగు, వాలుగ, తలియ, గద్దియ, ముంగర, తామర” ఇత్యాదౌ న లుప్రవృత్తిః. అత్రేద మనుసంధేయమ్. ‘త్రాడు’ ఇత్యాదౌ కవిభల్లటసూత్రప్రవృత్తి రస్యేవేతి. ‘వనము, రాముఁడు, కలికి, ముంగర’ ఇత్యాదౌ ఉకారాదే స్లోప వ్యా వృత్త్యర్థ మస్తర్గహణమి త్యుక్తమితి. ప్రయోగశరణతోక్త్యా తత్రాప్యనావశ్యక మేవేతి స్పష్టార్థమేవ తత్. ఉదితోశవ లోపవిషయత్వమితి బహువచనం ప్రయోగప్రా చుర్యద్యోతనార్థమితి. ‘విన్నిదియె కాడు’ - ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాతో చిలుకే త్యాది నామధేయేష్యేవాయం విధితి నియంతం న శశ్యతే. తేన - ‘ఏశ్వ తదా ద్యర్థవాచకేషాతః’ - “చా రే రుపధాత్మనశ్చ లుగ్యాస్యాత్” ఇతిసూత్రద్వయస్య విశిష్ట్యావశ్యం స్పష్టప్రతిపత్త్యర్థమ్. “శత్రు తూతశ్చా నోః” ఇతిసూత్రేణ ద్విధ మత్రం విశేషతో విధీయత ఇతి ప్రతిభాతి.

వి:- అన్యేషాం, చ, ప్రయోగమహితానామ్-అని ఛేదము. మహా కవిప్రయోగప్రసిద్ధము లగు నలడాదివర్ణావయవోకారమునకే కాక యితరాచ్చులకును వికల్పముగా లోపము రావచ్చునని సూత్రార్థము. ‘కలికి, కల్కి; ములికి, ముల్కి; ఉనికి, ఉన్కి; మొ. గాక, అలిగి, అల్లి; పలికి, పల్కి;’ మున్నగుక్రియలయందును నిట్టిలోపము కల్గునని తెలియుచున్నది. ‘ఉంగరము, ఉంగ్రము’ అనుచోట ‘అ’కారమునకును లోపము కల్గినది. ఉకారమునకువలె మిగిలినయచ్చులును బ్రయోగమహితము లగునపుడు వానికిని లోపము కల్గుననుసర్థము ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కాన ‘ఏనుఁగు, అడుగు’ మున్నగువానియందు ‘ఉ’కారలోపము కల్గుచున్నది. ‘వాలుగ, తలియ, గద్దియ, ముంగర, తామర’ మున్నగువానియం దీలోపము ప్రయోగమహితము కానందున రాదు. ‘త్రాడు’ మున్నగు వానియందుఁ గవిభల్లటసూత్రముచే ‘ఉ’కారలోపము కల్గి ‘త్రా డ్వేనె’ అనురీతిరూపములు కల్గును. ‘రాముఁడు, వనము, ముంగర, కలఁక’ (కలికి-కాదు) మున్నగువానియం దీలోపము రాకుండుటకై సూత్రము నందు ‘అంతర్’ అనుపదము వేయఁబడినది. ప్రయోగమహితములకే

యీలోప మగు ననుటచే నిది స్పష్టార్థమే యని తెలియుచున్నది. 'విన్నిదియ కాదు' అనుప్రయోగముచే నీలోపము క్రియలయందును రావచ్చునని తెలియుచున్నది.

బాలవ్యాకరణము 'సలడాదే రస్తరుతశ్చ' అనుసూత్రమును 'అచ్చిక్షంబులం బదమధ్యంబుల సలడరల యుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' (బాల-ప్రకీర్ణ-17 సూ) అనియు, 'అన్యేషాశ్చ ప్రయోగమహితానామ్' అనుదానిని 'లాతియచ్చునకు సహిత మొకానొకచో నుడినడుమ లోపంబు గానంబడియెడి' (బాల-ప్రకీర్ణ-18 సూ) అని వివరించినది.

ఇతి శ్రీ.....ద్వితీయ స్సంధిపరిచ్ఛేద సమాప్తః.

సంధిపరిచ్ఛేదము సమాప్తము.

ఓమ్

వి ఘ్నై శ్వ రా య న మః

కవిగిరోభూషణ వివృతి

(రెండవ భాగము)

అ జ న్త ప రి చ్ఛే ద ము

88. నూ :- డుముపులవః ప్రథమా స్యాత్.

88 నూ:- డు, ము, పు, లు- ఇత్యేతే ప్రథమావిభక్తిసంజ్ఞా న్యుః. దేశ్యాన్త ద్యుష్మద్విహితానాం స్వాదీనా మప్యపలక్షణ మేత దితి క్షేయమ్.

వి:- డుముపులవః, ప్రథమా, స్యాత్-అని ఛేదము. డు,ము,పు, లు-అనునవి 'ను, ఔ, జన్' అనుసంస్కృత ప్రథమావిభక్తి ప్రత్యయ ముల కాదేశము లగుచుఁ బ్రథమావిభక్తిసంజ్ఞ గల వగును. 'నా, నీ' అను అస్మద్భూష్ట చ్ఛబ్దములకంటె విహితములైన 'నుము-పురు' అను వాని కీ డుమ్మాదు లుపలక్షణములు గావున నవియుఁ బ్రథమావిభక్తి సంజ్ఞ కము లగుచున్నవని తెలియవలయును.

89. నూ. కూర్చిలనునయో భవే ద్వితీయా తు.

89 నూ:- కూర్చి, ల, ను, ని-ఇత్యేతే వర్ణాః ద్వితీయావిభక్తిసంజ్ఞాః న్యుః.

వి:- కూర్చిలనునయః, భవేత్, ద్వితీయా, తు- అని ఛేదము.

'కూర్చి, ల, ను, ని-అనునవి ద్వితీయావిభక్తిసంజ్ఞ కము లగు నని యర్థము. ఇవి సంస్కృతద్వితీయాప్రత్యయము లగు 'అమ్-ఔట్- శన్' అనువాని కాదేశము లగును.

90. సూ :- తో చేత తోడ చే స్యు స్తతీయాయాః.

90 సూ:- 'తో' ఇత్యాదయ స్తుతీయావిభక్త్యా న్స్యః. తృతీయావిభక్తిసంజ్ఞకా ఇత్యర్థః.

వి:- 'తో, చేత, తోడ, చే, స్యుః, తృతీయాయాః'-అని ఛేదము.

పైప్రత్యయములగు తో, చేత, తోడ, చే, అనునవి తృతీయా విభక్తిసంజ్ఞ గలవగు నని యర్థము. ఇవి 'టా, భ్యాం, భిన్' అను సంస్కృత తృతీయావిభక్తిప్రత్యయముల కాదేశము లగును.

91. సూ:- కొఱకుకయీ చతుర్థ్యాః స్తః.

91 సూ:- కొఱకుకయీత్యేతా చతుర్థీవిభక్త్యా భవతః. చతుర్థీవిభక్తిసంజ్ఞకా ఇత్యర్థః.

వి:- కొఱకుకయీ, చతుర్థ్యాః, స్తః' అని ఛేదము. కొఱకు కయి అనునది లుప్తవిభక్తికము. 'వాయరవుర్వక్రతమా' అను సూత్ర ముచొప్పున 'కయి' అనునది 'కై' అనురూపమును బొందును. 'కొఱకు-కయి-కై' అనునవి చతుర్థీ విభక్తిసంజ్ఞ గల వగుచున్నవి. ఇవి "జే-భ్యాం-భ్యన్" అను సంస్కృతచతుర్థీ విభక్తి ప్రత్యయముల కాదేశము లగును.

92. సూ :- పట్టి. వలన, కంటే-ఇతి పఞ్చమీ.

92 సూ:- ఏతే పఞ్చమీ విభక్తిసంజ్ఞా న్స్యః

వి:- 'పట్టివలనకంటే, ఇతి, పఞ్చమీ'-అని ఛేదము. పట్టి వలన కంటే అనునవి పంచమీవిభక్తి సంజ్ఞ గలవి యగుచున్నవి. ఇవి 'జన్-భ్యాం-భ్యన్' అను సంస్కృతపంచమీవిభక్తిప్రత్యయముల కాదేశము లగును.

93 సూ. అథ లోపలకికుయొక్కాన్యా.

93 సూ. అథే త్యానంతర్యాదిపర శబ్దాః. లోపలేత్యాదయః షష్ఠీవిభక్తి సంజ్ఞ కాః న్స్యః.

వి:- అథ, లోపలకికుయొక్కా, అన్య- అని ఛేదము. లోపల, కి, కు, యొక్క - అనునవి షష్ఠీవిభక్తిసంజ్ఞకప్రత్యయములగును. “జన్-ఓన్-ఆమ్” అను సంస్కృతషష్ఠీ విభక్తిప్రత్యయముల కివి యాదే శము లగును.

94. సూ :- అన్విన్దనాస్తు సప్తమీ.

94 సూ :- అన్విన్దయః సప్తమీవిభక్తిసంజ్ఞకా స్మ్యః. ఇతరశబ్దానామ నులోపవిధానా త్ప్రథమాస్తత్వం జ్ఞేయమ్.

వి:- అన్విన్దనాః, తు, సప్తమీ- అని ఛేదము. అందు మొదలగు నవి సప్తమీవిభక్తిసంజ్ఞ గలవి యగును. కొన్ని శబ్దములకు ‘ను’ లోపము విధింపఁబడును. కావున నవియుఁ బ్రథమాంతములే యని తెలియవలయును. వీనిలోఁ బ్రథమాకయిపట్టి యొక్క అనునవితప్ప మిగిలినవి ‘అన్యే ద్రుతప్రకృతయః’ అనుచోప్పన ద్రుతప్రకృతికము లగుచున్నవి.

సూరిగారు పైసూత్రములను యథాతథముగనే యీరీతి ననువదించి యున్నారు.

డుముపులు ప్రథమ (బాల. తత్స. 1సూ); నువర్ణంబు ద్వితీయ (బాల.తత్స. 2); చింతామణి ‘కూర్చిలనునయో భవే ద్వితీయా తు’ అని నాల్గుప్రత్యయములను బేర్కొనినను సూరిగారు ‘ను’ అను దానిని మాత్రమే చెప్పుట ఉత్పాదకమైన ‘న’ కారమే ద్రుతసంజ్ఞక మగునని దృఢపఱుచుటకే యని తోచుచున్నది. వీరి ననుసరించి ప్రౌఢవ్యాకర్త సకారం బసాధారణంబు ద్రుతంబు, (ప్రౌఢ-సం- 7సూ) అని సూత్రించెను. అసాధారణత్వమును వివరించినపద్ధతిని జూడఁగా శబ్దావయవ సకారమునకు ద్రుతసంజ్ఞ లేదని వీరిమత మైనట్లు తెలియనగుచున్నది. మఱియు నవ్యయాత్మకద్రుతము సముచ్చయ్యాద్యర్థములలో వచ్చిన ‘ను, శబ్దము. ఇవి శబ్దావయవ సకారము కానట్లుగా వీరిమత మభివ్యక్త మగుచున్నది.

చేత-తోడ-తృతీయ (బాల. తత్స-3సూ.) అని సూరిగారు తృతీయావిధ త్రివ్రత్యయములను బేర్కొనిరి. చింతామణి చెప్పిన ‘తో-చే’ అను వ్రత్యయములను “చేతి, తోడ, లోపల-వర్ణకంబుఃప్రథమాక్షరంబులు వైకల్పికంబుగా శేషించు”నని (బాల. తత్స-10సూ) సంగ్రహించెను.

“కొఱకు-కయి చతుర్థి” (బాల. తత్స-4) అను సూత్రముచే ‘కొఱకు కయి చతుర్థాశస్తక’ అను సూత్రము వివరింపబడినది.

“వలన కంటె పట్టి వంచమి” (బాల-తత్స-5సూ) అను సూత్రముచే “పట్టి వలన కంటె ఇతి పఞ్చమి” అను సూత్రము సంగ్రహింపబడినది. సంస్కృతమునందు ‘ఏ’కారమునకు హ్రస్వత లేదు గావున ‘కంటె’యని దీర్ఘాంతముగాఁ బరింపబడినను ‘కంటె’ యని హ్రస్వాంతముగనే దానిని గ్రహింపవలసియుండును.

‘కు యొక్క లోపల వష్టి’ (బాల-తత్స-6 సూ) అను సూత్రముచే ‘కికుయొక్కాన్యా’ అను చింతామణి వివరింపబడినది. చింతామణి కి, కు, అను రెంటినే చెప్పి యున్నను సూరిగారు తమప్రణాళిక ననుసరించి ‘కు’ అనుదానినిమాత్రమే చెప్పియున్నారు. ‘లోపల’ అనునది వ్యవర్థమునందుఁ బ్రత్యయముగను, సప్తమ్యర్థమున స్వతంత్రశబ్దముగను సగపడుచున్నది. కావుననే వ్రత్యయమైన ‘లోపల’ అనుదానిని మాత్రమే సూరియు నన్న పార్శ్వమును వచించియున్నారు.

‘అందు న సప్తమి’ (బాల. తత్స. 7సూ) అనుసూత్రముచే ‘అద్విన్దునాన్దు సప్తమి’ అను చింతామణి వివరింపబడినది. ‘ఇందు’ అనునదియుఁ జింతామణిచేఁ బ్రత్యయముగా గ్రహింపబడినదని తెలియనగును. ‘తృతీయాదులకు నుగాగమం బగు’ (బాల. తత్స. 8) అని చెప్పి తిజ్ఞాధ్యసూత్రముచే సిద్ధించినద్రుతాంతత్వమును ద్రుతప్రకృతికత్వమును సూరిగారు సంపాదించి యున్నారు. సూరిగారిమతమున ద్రుతాంతములయినపదము లన్నియు ద్రుతప్రకృతికములే. కావుననే ‘రాముడున్,

కృష్ణః, అదియున్, ఇదియున్' 'తానున్, నేనున్' మున్నగున వన్నియుఁ బ్రథమాంతము లగుటచేఁ గళలై నప్పటికిని ద్రుతప్రకృతిక ములే యగుచున్నవి. వికృతివివేక మిట్టివానిని ద్రుతోపజీవిశబ్దములని వదించెను. 88 సూత్రము మొదలు 95 సూత్రమువఱకుఁ దెలుఁగు నందలి ప్రత్యయములు చెప్పఁబడినవి. ఏతదంతములు పదములు కాఁ జాలవని తలఁచి చింతామణి తెలుఁగునామములమీఁద సంస్కృతసమష్టి లనే నిల్పి వాని కీతెచ్చప్రత్యయముల యధానిర్దిష్టముగ నాదేశించి నది, క్రియలనుగూడ నట్లే యనఁగాఁ గ్రియలపైని సంస్కృతములోనితివ్ ప్రత్యయములను నిల్పి వానికిఁ దెనుప్రత్యయముల నాదేశించినది. ఇట్లు చేయుటవలనఁ దెలుఁగుశబ్దములన్నియుఁ బదములై, 'అపదం నప్రయు ఞ్జీత' అనుభావ్యవచనమునకు విరుద్ధము కానివై కావ్యాదిగ్రంథ ప్రయోగయోగ్యము లగుచున్నవి. దీనినే శాస్త్రీయసంప్రదాయ మనియందురు. ప్రయోజనము లేకుండ నింతిపెద్దప్రక్రియ నాశ్రయింప నేల యని శంకింపఁజనదు. దీని నాశ్రయింపకున్నచో భాష సంప్రదాయవిరుద్ధము, నశాస్త్రీయము నగును. అట్లైన నేమి యని యనరాదు. అట్లైన నెవరికిఁ దోచినట్లు వారు భాషను గావ్యములలో నుపయోగింతురు. అట్టిచో నొకరిభాష మఱొకరికి నరిగా నర్థము గాదు. అట్టి కావ్యములు జాతిప్రతిష్ఠలకు హానికరములు. కావ్యములు జాతిప్రతిష్ఠకుఁ జిహ్నములుగ నుండవలెఁగదా!

95. సూ :- ఓయీ త్యామ స్త్రణజ్ఞు వికృతా స్యాత్.

‘న్యః ప్యా ట్వా డంగ హే హై భః’-

ఇత్యాదయః ఆద్యప్రకృత్యా మామ స్త్రణజ్ఞానం. ‘దే సమ్మఖీకరణే’ ఇత్యనుశాసనాత్ ప్రకృత్యాదౌ ‘దే’అను స్త్రణార్థే ప్రయుజ్యతే. వికృతావత్ర తు “ఓ” ఇత్యామ స్త్రణం. తాలసరస్వత్యా తు ద్వ్యక్షరపాతో వ్యాఖ్యాతః. ద్వితీయాచార్యేణాపి ద్వ్యక్షరశబ్దమే వోరరీకృత్య.

“వికృతా వత్ర వా లోపః సంబుద్ధ్యోయిపదే తు యేః

స పూర్వత్ర స్థిత స్సాన్య ద్రో ఇతి స్త్రీవాచకా భవత్

పరతైవ ప్రయోగస్తు స్యా ద్వయో రపి చాద్యవత్
 సీచతాయాం రసీ స్యాతాం క్విచి మైత్ర్యాం చ తచ్ఛ్రుతిః”

ఇత్యుక్తమ్. యత్ర పురుషాదు స్త్రోణం తత్ర లాపవికల్పః. యత్ర స్త్రోవ్యాద్యా
 చ స్త్రోణం తత్ర వ్యవస్థితవిభాషా, ద్వ్యక్షరస్య ప్రయోగాభావాత్. ఉభయత్రాపి
 తస్య పూర్వతైవ ప్రయోగః. ‘ఓ’ ఇతి వర్ణస్తు స్త్రీమూత్రసంబోధనశరః. తస్య పర
 తైవ ప్రయోగః. తయోః ప్రయోగవికల్ప స్త్రోవ్యాయా మివ జ్ఞేయః. యద్వపి
 పురుషాదు స్త్రోణేపి ద్వ్యక్షరస్య ప్రాయశః ప్రయోగో న దృశ్యతే. తథాపి-

“ఓయి దయావిహీనమతి యూహక యీపసిబిడ్డఁ గొట్టఁగా” ఇత్యాదిపద్యేషు
 క్విచి ద్విశృత ఏవ.

“సంగతియయోయి యినుమంత కింగజావు”-

ఇత్యాదిషు చచనేషు ఆత్మాదిశబ్దవత్ స్వాతంత్ర్యేణాపి ప్రయోగో జ్ఞేయః.

‘అమ్మ చెల్లలో’ ఇత్యాది ప్రయోగస్తు,

“అన్యత్రాపి క్విచి ద్రో స్యా ద్రూఢదేశ్యప్రయోగతః”-ఇతి వచనాత్సాధుః.

ఓకారా దన స్తరం రిసోః ప్రయోగే ‘ఓరి ఓసీతి సిద్ధమ్. ‘ఓరిమరాత్మ’ ఇత్యాది;
 మైత్ర్యామ్ ఓరితంద్రీ నన్నుజూడరా; ఓసమ్మా; ‘ఓసికమ్మరాల్’ ఇత్యాదిరూపం
 గ్రాహ్యమ్.

వి:- ఓయి, ఇతి, ఆమస్త్రోణమ్, చ, వికృతౌ, స్వాత్-అని
 ఛేదము. సంబోధనమున ‘ఓయీత్యామంత్రణచ్చ వికృతౌ స్వాత్’
 అనియు, ‘ఓ-ఇత్యామంత్రణ ఇచ్చ వికృతౌ స్వాత్’ అనియు రెండు
 పాఠము లున్నట్లు గోచరించుచున్నది. అథర్వణవివరణమునుబట్టి
 ఓయీ అను ద్వ్యక్షరపాఠమే నన్నపార్యప్రోక్తమని కవిశిరోభూషణ
 ముంగీకరించినది.

సంస్కృతభాషయందు సంబోధ్యవాచకమునకు ముందు ‘ప్యాట్’
 పాట్ అంగ హే హై భో మున్నగునవి సంబోధనమునం దుపయోగింపఁ
 బడుచున్నవి. ప్రాకృతమునందు ‘దే’ అనునది యుపయోగింపఁబడు
 చున్నది. తెనుఁగున సంబుద్ధియందలి ‘ఓయి’ అనుదాని ‘యి’ వర్ణము

నకు వికల్పముగా లోపము గల్గును. దానిచే 'ఓ, ఓయి' అను రెండును సిద్ధించెను. అవి సంబోధ్యవాచకమునకు ముందే ప్రయోగింపఁబడుచుండును. 'రో' యనునది యొకటి స్త్రీవాచకములకుఁ బిమ్మట సంబోధనమునందు నిల్చుచున్నది. సంస్కృతభాషయందువలెనే వీనికినిఁ బ్రయోగవికల్పత గల్గుచున్నది. కాన 'ఓరాముఁడ, ఓయిరాముఁడ, రాముఁడ' అను రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. 'రో' అనుదానికి సంబోధ్యవాచకమునకుఁ బరముగనే ప్రయోగ మగపడుచున్నది. నీచత్వార్థమునందు 'రి-సి' అనునవి 'ఓ' యనుదానికిఁ బిమ్మట నాగమములుగా వచ్చుచున్నవి. ద్వ్యక్షరపారమున 'రి-సి' అనునవి పర్యాయముగ 'యి' వర్ణమున కాదేశము లగు నని వ్యాఖ్యానింప నగును. ఒకప్పుడు మైత్రియందును నివి గన్పడుచున్నవి-అని పై యధర్వణవచనమున కర్థము. "ఓయి దయావిహీనమతి" మున్నగు మూలోదాహరణముల నిట ననుసంధించుకొననగును. స్త్రీవాచకేతరస్థలములలో నొకప్పుడు ప్రసిద్ధి ననుసరించి దేశ్య స్త్రీవాచకశబ్దముల చివర 'రో' అనునది ప్రయోగింపఁబడుచుండును-అని 'రో' ఇతి స్త్రీవాచకో భవేత్' అనుదానికిఁ దాత్పర్యము. నిజ మూలోచింపఁగా 'రో' యనునది చేరినపుడు శబ్దము స్త్రీవాచకముకాని స్త్రీసమముకాని యయి ప్రథమైకవచన లోపము నందుచున్నదని వ్యాఖ్యానించుట సముచితము. అట్లు గావించినచో 'ఏనుంగురో', 'బసవరో' మున్నగురీతి రూపములు సుసాధములగుచున్నవి.

ఈసందర్భమున బాలవ్యాకరణకర్త, 'ఓ యామంత్రణంబునఁ దగు' (బాల.తత్ప-14సూ) అని వ్రాసి పై యధర్వణవచనముల వివరణ రూపముగఁ గొన్ని వ్రాసెను. వఱియు 'ఓ' శబ్దమునకుం బురుషనీచే స్త్రీపురుషామంత్రణంబులందు 'యి-సి-రి' వర్ణంబులు విభాష నంతాగ మంబు లగు' (బాల-తత్ప-15 సూ) అనియు ఓరి-ఓసి మైత్రియందుం గలవు (బాల-తత్ప. 16 సూ) అని మూడుసూత్రములలోఁ గవిశిరో

భూషణము ననుసరించి వివరించెను. అయినను 'రో' శబ్దమును విడిచి చేయఁగా, బౌధవ్యాకర్త 'రో' శబ్దంబొందు స్త్రీవాచకంబునకుఁ బరంబుగ నగు; నయ్యది ప్రాప్త్యాంతంబును నయ్యెడి' నని యావిషయమును వివరించెను. (ప్రాథ.శబ్ద.14) మఱియు 'ఓ' శబ్దం బాక్ష-చో సంబోధ్య వాచకంబునకు ముం దితరశబ్దవ్యవహితంబయి కానంబడియె" (ప్రాథ. శబ్ద.13) అని వివరించెను. దీనింబట్టిచూడ ఓ, ఓయి మున్నగునవి సంబోధ్యవాచకమునకుమందు చచ్చు నియతప్రత్యయములు గావనియు నవి యొకప్పుడు ముందును వెనుకను గూడ రావచ్చు ననియు నవి ప్రత్యేకశబ్దములనియు గోచరింపకపోదు. 'అన్నరో, ఏనుంగురో' అను వానిని బౌధవ్యాకరణము తప్పనుట సరికాదు.

“ఓడఁజాఁబొడుతుఁజుండో” (బసవ. 4౩.17) ఇందలి 'చుండు+ఓ=చుండో' అనుదానికిఁ జచ్చునట్లుగాఁ బొడిచెదను జూడఁడు; ఓయయ్య లారా యనియర్థము. కావున నిందలి 'ఓ' అనునది 'ఓయి' అనుదాని లోని యివర్ణము లోపింపఁగా మిగిలినదే యనవచ్చును. 'ఓ,ఓయి' అనువాని కంగీకారముగూడ నర్థము కలదు. 'ఓనావే (హరి. ఆ 2129) నేను బిలుచుచుంటినిగాన 'ఓ యని యనవే' అని దానియర్థము. 'ఏమండోయి' మున్నగుచోట్లగూడ నోయిపదము సంబోధనార్థమే యనవచ్చును. అనుభాతువునకు మధ్యమపురుషైకవచన బహువచనములలో 'అనుము-అనుడు' అను రూపము లుండును. అన్వాదుల ముష్ఠాసమునఁ బూర్ణ బిందువు చేయఁగా 'అండు' అని యగును. 'ఏమి+అండు+ఓయి = ఏమండోయి' అనియగును. ఇట్లుగా 'ఓ-ఓయి' అను నవి సంబోధనార్థమునందును నితరార్థములయందునుగూడఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నవి.

'ఓరి+ఓరి=ఓరోరి' అనునది యేకత్వముననేకాక "ఓరోరి శూరులారా" అని బహుత్వమునను నగవడుచున్నది. ఇచటిద్విరుక్తి శృంగారమునఁ గలిగినదనవచ్చును. 'హరిహరీ, కృష్ణకృష్ణ, బభిబభీ,

మున్నగువానివంటి దగును. 'రో రో' అనునవి స్త్రీవాచకశబ్దముల మీఁదనేగాక మహదమహద్వాచకశబ్దములమీఁదఁగూడ 'అన్నరో, ఏనుంగురో, ఒరువరో, కంబమయ్యరో, దేవరో, మున్నగు ప్రయోగ ములనుబట్టి వచ్చునని తెలియుచున్నది. దీనికి హాస్వమును గలదు. 'రమణిరో' అని యుదాహరణము.

96. సూ :- స్త్రీపశుజడా నిన్వి నాఽన్యే మహదాఘ్యాః.

స్త్రీపశువాచకా యే శబ్దా స్తాన్ వర్జయిత్వా తదన్యే సర్వే శబ్దా మహా దాఘ్యా మహత్సంజ్ఞకా న్మన్యః. పశుశబ్దోఽత్ర తిర్యక్ష్మాత్ర స్తోకలక్షణమ్.

వి :- స్త్రీపశుజడాన్, వినా, అన్యే, మహదాఘ్యాః - అని ఛేదము.

స్త్రీపశుజడ వాచకములుతప్ప మిగిలినశబ్దములన్నియు మహత్తు లనుసంజ్ఞ నొందుచున్నవి - అని యర్థము. నూత్రమునం దున్నపశు శబ్దము తిర్యక్ష్మాత్రమున కుపలక్షణము. కానఁ దిర్యక్ష్వాచకశబ్దము లన్నియు సమహత్తులే యగుచున్నవి.

97. సూ :- తద్విశేషణజ్ఞాపి.

మహద్విశేషణా నిర్వపి శబ్దాః మహత్సంజ్ఞకా భవన్తి. ఏకతూన్రద్యయేనైవ స్త్రీపశుజడవాచకానాం శబ్దానాం విశేషణై స్సహ అమహత్సంజ్ఞేతి సిద్ధోఽర్థః. దేవ దత్తో వామేనాఙ్గా పశ్యతీత్యుక్తే దక్షిణేన న పశ్యతీతి వత్.

వి :- తద్విశేషణం, చ, అపి - అని ఛేదము. విశేషణశబ్దము సంస్కృతమున నిత్యసపుంసకమగుటచే తద్విశేషణంచాపి అని యుండ నోవునని వ్యాసం.స. సవరించినది. కావున 'తద్విశేషణాశ్చాపి' అను పారము సరికాదు. దీనిచే మహద్విశేషణములు మహత్సంజ్ఞను, అమ హద్విశేషణము లమహత్సంజ్ఞను బొందుచుఁ దత్తత్కార్యముల నందు నని తెలియవలెను. సూరిగారు, "స్త్రీతిర్యగ్జడభిన్నంబులు వానివిశేష ణంబులు మహత్తు లనంబడు" - (బాల. తత్ప. 17) అని వివరించినారు.

98. సూ :- మహతోఽత ఉద్విభక్తా.

మహత అకారస్య ఉత్ స్వాత్ విభక్తా. అహోఽప్యస్యేతిన్యాయే నాంత్యాకారస్య.

వి :- మహతః, అతః, ఉత్, విభక్తా - అని ఛేదము. అకారాంతమహద్వాచకశబ్దము తుది అకారమునకు విభక్తి పరమగునపుడుత్వము వచ్చునని సూత్రార్థము.

99. సూ :- మహత స్సోర్ధ జనితో భవేత్ పుంసి.

99. సూ. 1:- అనిదంతా నృహతశ్చబ్దాత్పరస్య సోః స్థానే దుశ్శితి స్వాత్పుంసి. హలస్త్యమితి జన్యేల్సంజ్ఞాయామ్, తస్యలోపః ఇతి లోపః. ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్” ఇత్యనే నోకారలోపస్తున. “ప్రతిజ్ఞాఽనునాసిక్యా పాణినీయాః” ఇతి పాణినీయసిద్ధాంతాత్. ‘సహుపుపుత్రుఁడన్’ ఇత్యాచార్య ప్రయోగవిరోధాచ్చ. ‘అనుక్త మన్యశబ్దానుశాసనవత్’ ఇతి న్యాయేన సానునాసికోచ్ఛారణంజిత్’ ఇతిసూత్రేణ సానునాసికత్వే ‘రాముఁడు, రాముండు’ ఇతి రూపద్వయామ్. ‘జగన్మోహనుఁడు రాముఁడు’ ఇత్యాది విశేషణానాం మహత్కార్యమ్.

వి :- మహతః, సోః, డుజ్, అనితః, భవేత్, పుంసి - అని ఛేదము. పుంలింగమహద్వాచకశబ్దమునకుఁ బరమం దున్న సంస్కృత ‘సు’ ప్రత్యయమునకు ‘డు’ అనునది యాదేశ మగునని యర్థము. ‘రామ’ యను ప్రాతిపదికమునకు సంస్కృత సుప్రత్యయము చేరి ‘రామ+సు’ అనియుండును. ఉత్వము చేయఁగా ‘రాము+సు’ అని యగును. ‘మహత స్సోర్ధజ్’ అనుదానిచే సుప్రత్యయస్థానమున ‘డుజ్’ చేయఁగా ‘రాముఁడు’ అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

‘రాముఁడు’ - అనుదానియందు డువర్ణకమునకు ముం దర్థపూర్ణా న్యతరబిందువు నిలుచును. ఆబిందువు, ‘అనుక్త మన్యశబ్దానుశాసన వత్’ (ఈ గ్రంథమునఁ జెప్పబడినవిశేషము లేవైన నవసరమైన నితరవ్యాకరణములనుండి తెచ్చుకొని వాడుకొనవచ్చును) అను

న్యాయముచొప్పున “సానునాసికోచ్ఛారణం జీత్ (జకారేత్సంజ్ఞకము అనునాసికోచ్ఛారణము గల్గియుండును) అను ప్రాకృతసూత్రముచే విచట ఖండపూర్ణాన్యతరబిందువు గల్గుచున్నదని కవిశిరోభూషణము వచించినది. జీత్వసామర్థ్యముచే నిట బిందువు గల్గినదనినచో సమంజ సము గదా !

‘సానునాసికోచ్ఛారణం జీత్’ అను ప్రాకృతసూత్రముచే సిద్ధించిన దన్నచో నొక దోషముగూడఁ బొడఁగట్టుచున్నది. అను నాసికోచ్ఛారణము జకారేత్సంజ్ఞకమునకుఁ గల్గునని కదా ప్రాకృత సూత్రార్థము. అప్పుడు బిందువు ‘రాముండు’ అని కాక ‘రాముఁడుం’ అను ననిష్టరూపమునకుఁ గూడ సాధకమగునేమో ! అనునాసికోచ్ఛారణము ముందైనను వెనుకైనను గావచ్చునుగదా !

99. సూ. 2 :- ‘పుంసీతి కిమ్’ దశరథావత్యము. బ్రహ్మము, తోకము - ఇత్యాదౌ మాభూత్. నియమాభావే తనయాదిశబ్దవత్ మహత్త్వేన డుచ్ఛ్వాస్యాదేవ. ‘అపత్యం తోకం తయో స్సమే’ ఇత్యుచరసింహే నార్థద్వయేఽపి స్త్రీబిత్వాశుకాసనా న్న డుచ్ఛ్వాసౌపా. “అత్యంతమధురజనకాపత్య మృగుకీరవాణి భావించు మదిన్” “నిత్యునిఁ గోసలరాజావత్య మృగు సత్యసంధుఁ బ్రణుతించు నొగిన్” ఇతి.

వి :- “అపత్యులము” అను (ఆది. 2 ఆ. 61 ప) దానింబట్టి, యపత్య శబ్దమునకు నపత్యుఁ డను రూప మున్నట్లు తెలియుచున్నది. కాన నీచర్చ యనవసరము. ‘పుంసి’ యను విశేషణముచే నిత్యనపుంస కము లగునపత్యబ్రహ్మతోకాదిశబ్దములకు ‘డుజ్ఞు’ రాక ‘ము’ వర్ణకమే వచ్చును. కావున జనకావత్యము, దశరథావత్యము, బ్రహ్మము, తోకము మున్నగువానికి ‘ము’ వర్ణకమే కలుగుచున్నదని కవిశిరోభూషణ మను చున్నది. కాని యపత్యశబ్దమునకు రెండురూపము లుండును. “బ్రహ్మ” మను రూపమును గవిశిరోభూషణము సాధించినవద్దతి సరిగాదు. చతుర్ముఖముత్పిగ్విప్రవాచకబ్రహ్మశబ్దము తెల్లన స్త్రీసమమే యగును.

తత్త్వతపో వేదయోగ వాచక మగునపుడు బ్రహ్మము ననియుండును". అని బాలవ్యాకరణము.

99. నూ. 3 :- బహుప్రీహా తు న్యాయామేవ తా. అభిమాన్ముతశౌర్యనిర్దిష్ట పులస్త్యపత్న్యన్ నిత్యున్' ఇత్యాది. బ్రహ్మన్ శబ్దస్య తు మామూలనిలపరిత్యే నపుంసకత్వమ్. చతుర్ముఖపరత్యే పుంస్త్యమ్. "బ్రహ్మ తత్త్వం తపో జేహి, బ్రహ్మ విప్రః ప్రజాపతిః" ఇత్యభిధానాత్. 'బ్రహ్మ మాయాకలం; తద్ధి స్వీకార్యాపాదన' మితి జేదాన్తికో వదన్తి. తస్య క్షీణస్యాంత్యహల్లాపే 'బ్రహ్మమ్' ఇతి రూపనిర్ధిః. 'పోతః పాణోఽర్భకో డింధః పృథుర శ్శూకః శ్శిశుః' "ఇత్యభిధానోక్తేషు శబ్దేషు, అర్భకడింధశబ్దానాం కేసాందిన్యహ త్వవివక్షాయాం డుః న్యాదేవ. 'డింధకుడు' ఇత్యాది. శిశ్వాదీనాం లడవివక్షాయాం న భవతి. తస్మి జడత్వం వివక్షామూలకమ్.

"వివక్షాతః ప్రవృత్తిశ్చ ప్రత్యయస్య క్వచి ద్భవేత్" ఇత్యధర్వణ వచనమ్. ఉరగుట, భుజగులు, జనులు, జనములు - ఇత్యాదిరూపం ప్రయుక్తానేన వాగనుశాసనేనాపి మహత్త్వ మమహత్త్వం చ క్వచిత్ తైవక్షికమితి ధ్వనిత మేవ. అతి ఏవ 'సముద్రుడు, సముద్రము; మేఘుడు, మేఘము' ఇత్యాదిరూపం సమంజసమ్. ఏతేన 'నరపుంగవులు గాని నరపుంగవులు గారు' ఇత్యాప్రయోగో నిర్బాధః. 'పాత్రముల్ నెత్తమాడు' నిత్యాదౌ జడత్వివక్షయైవ ధాతో రేకవచనప్రయోగోఽపి సుసాధః.

వి .- నిత్యనపుంసకశబ్దమైనను సమాసాంతమందు నిలిచియున్న చో నన్యపదార్థము మహత్పుంలింగ మగునపుడు దాని కుత్వ డజ్జులు గల్గును. అహోబలపతిపండితుడు చింతామణి కథర్వణకారికలు వివరణము లని యంగీకరింపని కారణమున నన్నయప్రయోగమురు బురస్కరించుకొని రూపసాధన గావించి దాని కథర్వణకారికలను బ్రమాణముగాఁ జూపుచుండును. ఆవిషయ మథర్వణాచార్యులుగా రిట్లి చెప్పిరి. 'ఒకప్పుడు మహత్త్వవివక్షనలన డజ్జర్థకప్రాప్తి గల్గును' అని యాయథర్వణకారిక కర్థము. 'శేషాదినాగములు' మున్నగువానికిని, గామరూపము గలవానికిని వైవక్షిక మైనలింగము గలుగవచ్చునని పై యథర్వణకారికకుఁ దాత్పర్యము. సహజముగా నపుంసకలింగము తైయున్నవానికి

మహత్త్వవివక్ష చేసినపుడు మహదమహాద్రూపములు రెండును వానికిఁ గల్గునని తెలియనగును.

99. సూ. 4 :- అనిత ఇతి కిమ్ ? శౌరి, హరి - ఇత్యాది. అత్రేదం విచార్యతే “నిరవకాశా హి విధయః” సావకాశాన్ విధీన్ బాధస్తే” ఇతి ‘సర్వేభ్యో విధిభ్యో లోపవిధి ర్బలీయాన్’ ఇతిచ పరిభాషాభ్యాం స్లోగోపే నాపహారా ఙ్ముజః ప్రాప్తిరేవ నాస్తి; అతోఽనితఇతి పర్యదాసో ముధా సన్ కించిదిప్తం బోధయతి. తేన నపుంసకాదపి మహతః క్వచిద్భుజపి స్యాదేవేతి.

‘మిత్రం డెవ్వఁడు గోత్రరాజతనయామితేక్షణాభర్తకున్;
జైత్రం డెవ్వఁడు రావణప్రముఖరక్షశ్శ్రేణికిన్; సత్కృపా
ప్రాతుం డెవ్వఁడు నీలనీరదరుచిప్రాగ్భారసంబంధకు
ద్ధాత్రుం డెవ్వఁడు వాని నానుసములొక గాంక్షింతు నాస్యామిగన్’

ఇత్యుదాహరణమ్. ప్రయోగాశ్చాప్యభయత్రాపి వర్తస్తే. “మిత్రుఁడనియును సద్గురు పుత్రుఁడనియు” “అధికవైరాగ్యసంపత్తి యబ్బేసేని నతని కందఱు మిత్రంబు లరిసి చూడ” ; “నృహరీ వాదయతేల తేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్” ; “భవభేదా పమా దేవ నీదయకు నేక బాత్రుండఁగాఁ జూడఁగన్” ; “తరుణికిం బ్రాణమిత్రుండు ధవుఁడు” ; “తనయబంధుకళత్రమిత్రముల నెల్ల” ఇతి కాకున్తలే; అతని వాచాశ్లోక్తయః — “ఎంతమిత్రుఁడైన నెన్నఁడు” ; “పరాశరాత్మజాంభోరుహమిత్రు” నిత్యాదయః.

వి :- శౌరి హరి మున్నగుచోట్ల మత్వడుజ్జులు రాకుండుటకై ‘అనితః’ అను విశేషణము సూత్రమున వేయఁబడెను. ఈ సందర్భము నం దీవిషయము నాలోచింపవలెను. ‘నిరవకాశము లైనవిధులు సావకాశము లైనవిధులను బాధించును’ - అనియు, ‘నన్ని విధులకన్నను లోపవిధి బలీయ మైనదనియును రెండు పరిభాషలచేతను హరి - శౌరి యనునపుడు సుప్రత్యయమునకు లోపము చేయఁగా డుజ్జునకుఁబ్రాప్తియే లేదు; కావున ‘అనితః’ అనునది వ్యర్థమై యర్థవిశేషమును బోధించుచున్నది. దానిచే నపుంసక మైనమహద్వాచకముకంటె నొక్కయెడ డుజ్జును రావచ్చును. కావుననే, “మిత్రం డెవ్వఁడు; జైత్రం డెవ్వఁ

డు, పాత్రుం డెవ్వడు; గాత్రుం డెవ్వడు” మున్నగు డుజంతరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. అమహాద్రూపము లీవఱకే సిద్ధించినవి. ఈయుభయవిధరూపములకును గవివ్రయోగములు చూపబడుచున్నవి.

“మిత్రుండనియును సద్గురుపుత్రుండనియు” “అధికవై రాగ్య సంపత్తి యభ్యేనేన నతని కందఱు మిత్రంబు లరసి చూడ” “నృహరీ వాదము లేల లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్” “భవభేదాపహదేవ నీదయకు నేఁ బాత్రుండఁగాఁ జూడఁగన్” “తరుణికిం బ్రాణమిత్రంబు ధవుడు” “తనయబంధుకళత్రమిత్రముల నెల్ల” “ఎంతమిత్రుండైన” “పరాశరాత్మజాంభోరుహమిత్రున్” మున్నగునవి.

‘మిత్ర’ శబ్దము సూర్యార్థమునఁ బుంలింగము. స్నేహితుండను నర్థమున నిత్యసపుంసకము, నిత్యసపుంసకములై మహద్వాచకము లగుశబ్దములకుఁ బుంలింగవివక్ష చేసినపు డుత్పడుజ్జులతోడ రూపములుగల్గును. అట్టివివక్ష లేనపుడు మువర్ణకాంతరూప ముండును. “ఒకానొక యర్థవిశేషమునందు నిత్యసపుంసక - అకారాంత శబ్దములకు డుజంత-మువర్ణకాంతరూపములు రెండును గలుగ వచ్చును. అట్టిరూపములు విద్వాంసుల కామోదకరములు గావలయును”-అనునర్థము “క్వచిదర్థవిశేషేతు...” అనునధర్వణవచనమువలన సిద్ధించుచున్నది. ఆ విషయము నొప్పరికించి కవిశిరోభూషణము చింతామణిచేతనే ద్వైరూప్యసిద్ధిని బడయుటకై సంస్కృతవ్యాకరణమునందలి వై యర్థ్యము, జ్ఞాపకము, స్వాంతే చారితార్థ్యము, అన్యత్రఫలము నను ననుబంధచతుష్టయము నాశ్రయించినది. ఇది సరికాదు. వాచ్యముగా నధర్వణవచనము చెప్పుచుండఁగా గ్రంథకృదభిప్రేతము గానియనుబంధచతుష్టయాశ్రయణ వ్యాఖ్యానము చేయుట సరిగాదని తోఁపకపోదు.

99. సూ. 5 : ఏతచ్ఛాభర్వణాచార్యస్యా ప్యభిప్రేతమ్. “క్వచిదర్థవిశేషే తుక్తోజైః పుష్పభయరూపతా విచక్షణమనోమోదకారిణీ శబ్దజల్పనా” - ఇతి తదంతే. సఖిత్వయోగ్యత్వాదిర్హితేషార్థః, ఉత్తరార్థేన సహృదయహృదయాహ్లాదకమేవ రూపం

కల్పసీయమితి ద్యోతయతి. తేన ప్రాధాన్యవాచకస్య దైవతశబ్దస్య ప్రయోగే 'దైవత శిర మగురాముఁ డిత్యేవ. 'శిరః ప్రధానే నేనాగ్రే' ఇత్యభిధానోక్తేః. డుజస్తత్వే త్వేతాదృశానాం నామోదకరత్వమ్. "శరణమతఁడు సకలజనమలతును" అత్ర శరణ శబ్దస్య రక్షిత్పవాచకత్వమ్. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యభిధానాత్. "విమలజ్ఞాన మున శరణు వేఁడెద సతఃన్" ఇత్యాదౌ శరణ శబ్దస్యోదస్తత్వ మపి. 'శరణన్నఁ గాతున్' ఇతి వాగనుశాసనః. 'జానకీకాంతరత్నము' "దైవతరత్నము రాముఁడె భావింపఁగఁ దగినవాఁడు భక్తులకెల్లన్" - "రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీ" త్యుచ్యోక్తేః. 'జాతౌ జాతౌ య దుత్కృష్టం తద్రత్న మభిధీయతే' ఇతి విశ్వప్రకాశవచనాచ్చ రత్నశబ్దస్య శ్రేష్ఠపరత్వమ్.

వి :- 'ఒకానొకయర్థవిశేషమునందు సిత్యనపుంసకశబ్దములకు నైతము మహదమహాద్రూపములు రెండును గలుగును'. అనునధర్వణ వచనముచేతనే 'మిత్రుఁడు - మిత్రము, శరణుఁడు - శరణము, ప్రధానుఁడు-ప్రధానము, పాత్రుఁడు-పాత్రము' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. శిరశ్శబ్దము ప్రధానవాచక మగునపుడు 'దైవతశిరము' మున్నగురూపములు గల్గుచు. దీనికి మహద్వివక్ష చేసినను డుజంతరూప మామోదకరము గాదు. 'శరణ' శబ్దమునకు 'శరణు' అను నుదంతి రూపమును గలదు; 'శరణన్నఁగాతున్' అని నన్నపార్శ్వఁడు. 'రత్న' శబ్దముగూడ నపుంసక మే. దానికి 'జానకీకాంతరత్నము', 'దైవత రత్నము' - అని ప్రయోగములు.

99 సూ. 6 :- "రాముఁడు ప్రధానుఁ డభిలగీర్వాణులందు నప్రధానము లందఱు సరసిచూడ"; "ప్రధానం ద్వయహీనే ద్వే అప్రధానోపసర్జనే" ఇత్యుచ్యోక్తేః. ప్రధానశబ్ద స్వామాత్మ్యపరత్వే 'ప్రధానుఁడు' "మహామాత్యః ప్రధానానీ" త్యుచ్యోక్తేః. 'రాముఁడు నిర్భరకకుడుఁడు-కసుదము' "ప్రాధాన్యే రాజలిక్లేచ పృషాక్షే కకుదోఽస్త్రీయా" మిత్యుక్తేః. 'రాముఁడు దేవలలాముఁడు' 'భూమిజ కాంతా లలామ భువనంబులలాన్', 'పక్షిలలామంబు నెక్కుబలియునిఁ డలఁకున్', 'లలామం త్రిమ రమ్యం స్యా స్మృత్య సామర్థ్య లక్ష్మ స్వి"త్యుక్తేః. 'అభిలలాకాద్యక్షు నారాజమణిఁ జూచి"; "పంకజలోచన యీ కాంతామణి"; "మణిర్వయో రిత్యుక్తేః. యద్యపి మణిశబ్దస్య రత్నశబ్దస్యేవ న శ్రేష్ఠపరత్వ మభిధానే ఘాపపాద్యతే; తథాపి

“మణి ద్వయో రజాశ్చస్తవే రత్నేచ” ఇత్యాద్యుక్తా రత్నపర్యాయత్వేన తద్వాచ కిత్వ మవ్యాహతమ్. నచ పర్యాయగ్రహణ మరూఢమ్. ఇన్ద్రియపర్యాయాణాం వాసవాదిశబ్దానామపి తాదృశ త్వేన ప్రామాణికై గ్రహణాత్.

వి :- ప్రధానశబ్ద మమాత్యేపర మైనపుడు ప్రధానుఁడని యుండును. ముఖ్యార్థమునందుఁ బ్రధానమని యుండును. కకుత్ శబ్దము ‘నిర్బరకకుడుఁడు, నిర్బరకకుడము’ ; అనియు ‘లలామ’ శబ్దము ‘దేవలలాముఁడు, కాంతాలలామ; పక్షిలలామము’ అని మూఁడురూపములతో నుండును. ‘మణి’శబ్దము ‘రాజమణి, కాంతామణి’ - అనురీతి నుండును. మణిశబ్దమునకు రత్నశబ్దమునకువలె శ్రేష్ఠార్థకత్వము లేదు; అయినను రత్నశబ్దపర్యాయముగా మణిశబ్దమును బ్రామాణికులు ప్రయోగించియుండుటచే దత్పర్యాయము నగును.

99. సూ 7 :- కించ, “చన్ద్రశార్దూలనాగాద్యాః పరే శ్రేష్ఠార్థగోచరాః। మదుజ్ఞస్తోఽమహత్ స్వార్థే మహత్ స్వార్థే రుచి ర్యది”.

ఇత్యాధర్వణమేవ వచనమ్. పరే ఉపమేయనాచకశబ్దా త్వర, “ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యా ప్రయోగే” ఇతి సమాసానుశాసనాత్. శ్రేష్ఠత్వగోచరాః గాణలక్షణాద్వారా శ్రేష్ఠార్థప్రతిపాదకాః. ఆదిశబ్దేన సింహాదిశబ్దసంగ్రహః. మదుజ్ఞస్త విశేష్యస్యామహత్వే ‘ముః’; మహత్వే ‘దు’ ఇత్యర్థః. మహత్స్వార్థే విశేష్యస్య మహత్వేపి చన్ద్రాది ర్మహత్స్వార్థే వర్తతే. రుచిః సహృదయహృదయాహ్లాదకమేవ స్వత్ర శబ్దప్రయోగే కారణమిత్యర్థః. ఆభిధానకారై రపుక్తమ్ “స్య రత్నరపదే వ్యాఘ్రపుంగవద్ద భవంజరాః। సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః” ఇతి. ఆదిశబ్దేన చన్ద్రాదిశబ్దసమగ్రహ ఇతి వ్యాఖ్యాతారః. ‘రాముఁడు రాజపుంగవుఁడు, రాజయువకుఁడు, రాజసింహుఁడు, రాజసింహు’ ఇతి.

వి :- ‘చంద్ర, శార్దూల, నాగ’ మున్నగునవి సమాసమునఁ బూర్వశబ్దములకుఁ బరములై శ్రేష్ఠార్థము నిచ్చుచున్నవి. అట్టి సమాస మాలలోఁ బ్రయోక్తయొక్క రుచి ననుసరించి మువర్ణాంత, దువర్ణాంత రూపముల నొందుచుండును’ అను సధర్వణవచనముచే ‘రాజపుంగ

వుడు, రాజముపభుండు, రాజసింహుడు, రాజసింహము మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

99 నూ 8 :- 'రాజహంసుడు, రాజహంసము' ఇతి క్విచిత్. 'రాజహంసలః బట్టరాదునుమ్ము' ఇత్యాదౌ క్లిప్తత్వేన హంసశబ్దస్య స్వార్థవృత్తౌ రుచి ర్భవతి. పరమహంసలు-ఇత్యాదిరూపం సాధు; అథ 'పరమహంసలు' ఇతి. యది తత్సాధుతాసంపాదనా భినివేశః తస్మి యోగివాచకీ న్యాపి హంసశబ్దస్య యోధాదిత్వ మంగీకృత్యాభర్వణత్వ ముపపాదనీయమ్. 'స్త్రీత్వబహుతే' ఇతినూత్రే క్విని దిత్యనువర్త్య మహాశుంభేత్యాది రూపమివ తేనేదమపి నూపసాద మితి చింతామణీయత్వమపి సంపాద్యతామ్. 'రాజవతంసలు' ఇత్యాది. 'నృపపుంగవు సంపర కోపః' 'కౌరవసింహము' ఇత్యాద్యా చార్య ప్రయోగః. అమహత్వే తు 'గోనాగము, కిరివృషభము, కాంతాతిలకము' ఇత్యాదిరూప మూహ్యమ్. 'కాంతాచంద్రుడు' ఇతి రూపం విశేష్యస్యామహత్వేఽపి స్వార్థే వృత్తౌ వృధాహరణమ్. 'కాంతాచంద్రుడు' ఇతి వ్యాఖ్యాతృభి రుదాహృతమ్. 'శ్రేష్ఠతాయా మమహతే' ఇతి వచనం తూత్తమాదిశబ్దవిషయక మిత్యవగన్తవ్యమ్.

వి:- హంస శబ్దము శ్రేష్ఠార్థశబ్దములలో బరిగణింపబడినపుడు 'రాజహంసుడు=రాజశ్రేష్ఠుడు' 'రాజహంసము=శ్రేష్ఠమగుహంస' అని యుండును. పక్షివాచకమైన హంసశబ్దమునకు 'హంస' యనియే రూపము. 'రాజహంసలః బట్టరాదు నుమ్ము' అనునపుడు శ్లేష గావున సహ్యమగుచున్నది. పరమహంసశబ్దమునకు 'బరమహంసుడు, పరమహంసలు' అనురూపములే సాధువులు. 'పరమహంసలు' అని యుండరాదు. దానికి సాధుత్వము సంపాదింపఁ దలంచినచో యోధాదిగణములోఁ బెట్టుకొని సాధువు చేసికొన వచ్చును. అది యభర్వణసమ్మతియు. చింతామణిచేతనుగూడ దీనిసాధుత్వము సహోబలపతి నిరూపించెను. దానికై యెన్నో పాట్లు పడెను. అభర్వణవచన ముండఁగా నట్టి పాట్లు పడుట నరిగాదు గదా! 'నృపపుంగవుడు, కౌరవసింహము' మున్నగువాని నూహింపవలెను. 'కాంతాచంద్రుడు' అనునపుడు విశేష్యమమహత్వే స్వార్థవృత్తిమందు 'చంద్ర' శబ్ద మున్నపుడు గల్లనని వ్యాఖ్యాతలు గొందఱు చెప్పిరి. నిజమునకు 'కాంతాచంద్రుడు' నురూప

ముందుట సరిగాదు. కాంతాతిలక మనియే యుండనగును. 'శ్రేష్ఠతాయా మమహతే' అనువచనము ననుసరించి యమహద్వాచకములు గొన్నింటికి శ్రేష్ఠార్థమునందు మహద్వివక్ష చేయఁగా 'డుష్టురావచ్చును' అని యుండుటచే సాధుత్వము నెఱుంగ నగును.

99 సూ. 9 :- 'కబరీహస్తము, కబరీహస్త' ఇత్యాదిరూప మాద్యాయమ్. "పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర" ఇత్యుపనిః. 'ప్రకాండుడు, ప్రకాండము' 'ప్రకాండ మద్విత్యక్షా' ఇత్యుక్తేః. అత్ర 'ప్రశంసావచనైశ్చ' ఇతి సూత్రేణ సమాసః. ప్రశస్త్యః పురుషః పురుషప్రకాణ్డః. ఇత్యేవం ప్రశస్తశబ్దేన విగ్రహః. నియతలింగత్వ మేషమితి పాణినీయపారీలాః.

వి :- ఇందుఁ బేర్కొనఁబడినశబ్దములు సిద్ధసమాసగతిములు గాని సాధ్యసమాసగతిములు గావు. సిద్ధసమాసములు తెలుఁగులోనికి దత్తముములుగా రావచ్చును గాన వాని కిందుఁ బ్రవేశము గల్గినది.

'కబరీహస్తము, కబరీహస్త, పురుషప్రకాండుడు' అనురీతిని దెలుఁగునఁ దత్తముములుగా నివి ప్రయోగింపఁ బడును.

99. సూ. 10 :- 'కాంతామాలి యతినుండరము' ఇదంతా నోమ్మ రభావాత్ విశేషణా న్యువర్తకః. 'రాజమాలి నుండరుడు' చూడా కిరీటం కేశశ్చ సంయతా మాశయ స్త్రయః' ఇత్యుక్తేః 'మాలి' శబ్దస్య పుంస్తవమ్.

"లింగభేదో భవే దిష్ట ఆహోపే యది వా రుచిః

తత్రానురజ్జనాత్ పుంసాం డుక్తా ప్యమహ దుచ్యతే"

యదివా రుచి రిత్యేనేన "భక్తకల్పకము నీత" "భక్తమనోబ్జభృంగము జానకి" ఇత్యాది రూప మున్నది. కిన్తు, "భక్తకల్పకవల్లి" ఇత్యాదిరూప మేవసాధ్యుతిక్షేయమ్. 'సా సౌందర్యప్రయోనిధిః' ఇత్యాదిరూపం తురజ్జనా దిష్టమేవ. 'అతితరవివంశముక్తా ఫలంబు రాముఁ డలఁప సంసారదోషముల్ దొలగి పోవు' ఇత్యాదికం లింగభేదో దాహరణమ్.

"సిక్తంబురితకాలపాశము శిరోనిర్హారపాతమ్ము లం

కాకస్సంచయకాళరాత్రి గళబద్ధోదగ్రకాలాహి క

న్యాయకారాగతమృత్యు వీజనకన్యన్ వేగ ముప్పించి లో
తైకత్రాణుని రాముని గనుచు నీ కీబుద్ధి గావించినన్”

‘అశేఠం బురపల్లవప్రసరనేత్రానందబాష్పాంబుధారావర్షాగమచంచలాలతిక
దుర్వారప్రసూనాస్త్రుతేజోవైశ్వానరసామి ఛేనిరససానూత్రస్థితస్వర్ణషేటీవిన్యస్తకపద్మి
యొక్కకలకంఠీరత్న మేతెంచినన్”

ఇత్యాదయః కవిప్రయోగాః. ‘దాసమనోబ్జసారంగుఁడు’ ‘దాసపారిజాతుఁడు’
ఇత్యుత్తరాద్ధోదాహరణమ్. అపి శబ్దాత్ ‘సారంగము’ ఇత్యాది.

వి :- ‘కాంతామాళి యతిసుందరము’ అనునపుడు మాళిశబ్ద
మికారాంతమగుటచే దానికే బ్రధమైకవచనలోపము వచ్చినది. ఇది
యమహద్రూప మగుటచే దీనివిశేషణ మగు ‘సుందర’ శబ్దమునకు
‘ము’ వర్ణకము గల్గినది. ‘ఆరోవ్యమాణమునందుఁ బ్రయోక్తకు గుచి
యున్నపుడు లింగభేదము సమృతమే యగును. ఇది సహృదయహృద
యాప్లోదకత్వము ననుసరించి మహద్వాచకశబ్దమునకు సైతము ‘డుజ్జు’
రాక ‘ము’ వర్ణకమే వచ్చినదని యధర్వణవచనము. ‘రవివంశముక్తా
ఫలము’ - అనుదానిచే రవివంశమునందు శుక్తిత్వ మారోపింపఁ బడు
చున్నది.

‘భక్తకల్పకము సీత, భక్తమనోబ్జభృంగము జానకి’ అను
ప్రయోగములలోఁ గల్పకత్వభృంగత్వారోపమునందు రుచి లేదు గాన,
సనఁగా సహృదయహృదయరంజకత్వము లేదు గావున నిట్టిరూపములు
సాధువులు గావు. ‘భక్తకల్పకవల్లి’ మున్నగువానిలో రంజకత్వ ముండు
టచే నవి గ్రాహ్యములే యగును. ‘సౌందర్యవయోనిధి యగు నామె’
మున్నగు రూపములు నిష్ఠములే యగును. ‘జనకకన్య’ యను విశేష్య
మునకు ‘నీకంతార్పితకాలపాశము, శిరోనిర్ఘాతపాతము, లంకాకన్యం
చయకాశరాత్రి గళబద్ధోదగ్రకాలాహి కన్యాకారాగతమృత్యువు’ అను
రీతిని మువర్ణ కాంత, పువర్ణ కాంతవిశేషణములు వేయఁబడినవి.

రెండవ పద్యమునందుఁ ‘గలకంతీరత్న’ మను మువ్వర్ణాంతవిశేష్యమునకు స్త్రీగమము లగువిశేషణములు వేయఁబడినవి.

‘దాసచునోజ్జపారంగుఁడు’ ‘దాసపారిజాతుఁడు’ మున్నగునవి పండితుల కిష్టము లగుటచే సాధువు లగుచున్నవి. వీనికి ‘పారంగమ, పారిజాతము’ అను రూపములుగూట నుండును.

99 సూ. 11 :- “శ్రేష్ఠతాయా మమహతః క్వచిద్భుజపి సమ్మతః” యజుత్ర మహత్త్వం లక్షయతి నతు తస్మాత్తస్య గ్రహణమ్. నాథనాయకప్రముఖ శ్రైష్ఠ్యవాచకశబ్దాస్తా దమహతి ఇర్హిర్థః; ‘పతగనాథుఁడు’ ఇత్యాది.

వి :- ‘శ్రేష్ఠత్వార్హమునం దమహద్వాచకశబ్దముకంటె నొకప్పుడు ‘శుజ్ఞ’ సైతము రావచ్చును’ అను నధర్వణవచనముచొప్పున ‘పతగనాథుఁడు’ మున్నగువానికి సాధుత్వము గల్గుచున్నది.

99 సూ. 12 :- భవే దమహతోఽప్యర్థవిశేషే మహదాకృతిః। స్వాత్మా జ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా॥ “క్వచిత్ స్వస్య భవే దిష్టా రుచి స్సాన్యద్వది మానసే।” ‘మై నాకులమద్దుకూతురు’ ‘మనుల గొండలపాలుగాఁ జేసిన కొఱంత’ ‘విషచుగోత్రుల నంటు వృజినమెల్ల’ నిత్యాది ఆచార్యే జాదిపర్వణి ‘అరిది తపోవిభూతి నమరారుల బాధలు మోడకుండఁగా। నుకగుల నెల్లఁ గాచిన మహోరగ నాయకుఁడు’ ‘అశ్వోత్తమున్’ ఇత్యాదికమ్. ‘భుజగజాల్ముఁడు’ ఇతిరూపం చాచార్యే జైన ప్రయుక్తమ్.

అత్ర శబ్దానుశాసన స్వాయమాశయః. సహృదయహృదయాహ్లాదకత్వ మనుస్మత్యామహతో మహద్వివక్షా క్వచిత్ కేవలాత్; క్వచిత్ శ్రేష్ఠతాప్రతిపాదకశబ్దాస్తా దపీతి.

వి :- “తిగ్మగ్జడవాచకములకు సైతము పురుషచర్య మున్నగు నర్థములవివక్షయందు మహాద్రూపములు గల్గును. అనుమాత్సార్థము నకుఁ గామరూపాదికము లేకున్నను నర్థవిశేషమునందు మహద్వాచక రూపము గల్గునని యెఱుంగునది. ‘వాయసుఁడోడెను’ - ‘మర్కటుఁడశోకవనముఁ బెకలించెను’ - మొదలైనవి.

‘పూజ్యత విసక్తితమగునపుడు మహాన్మహాతీవాచకముల కేకత్వమునందే బహువచనప్రయోగము సమ్మత మగుచున్నది. ఒకప్పుడు వక్తకు బహువచనరూపము మనోమోదకారి యగునేని సమ్మతమగును. పూజ్యతాబహువచనసంవర్ధమునందలిసంబోధ్యవాచక మేకవచనమునందే ప్రయుక్తమగును’ - అని యధర్వణవచనమున కర్థము. ‘మైనాకుల ముద్దుకూతురు’ - అనునపుడు పూజ్యతకు వివక్ష. అమహద్వాచకమునకు మహద్వివక్ష. ‘ఘనులఁ గొండలపాలుగాఁ జేసిన’ యనుదానిలో మేఘపరార్థమునను బూజ్యతతో మహత్త్వము గల్గినది. ‘విషమగోత్రులు’ అనునపుడు గూడఁ బూజ్యతయందే యమహత్త్వమునకు మహద్వివక్ష స్లిష్టతయందుఁ గల్గినదని యెఱుంగునది. ‘చూకెల్లం గల హంబు గూడ దిఁక నీమర్యాదతో నుండవే’ యనునపుడు ‘మాకు’ననునది పూజ్యతాబహువచనము. ‘కవిశిఖామణి’ యనువానిమతమునఁ గొన్నియమహద్వాచకశబ్దములును మహద్వాచకరూపముల పేర్లతో నుండఁదగును. ఈ విషయమునఁ గవిప్రయోగ మే ప్రమాణము, ‘వివక్షాతః’ అనుకారిక కామరూపప్రసిద్ధి గలవాని విషయమునఁ బ్రవర్తించును. ‘కేచి చ్ఛామహత శ్శబ్దాః’ అనునది సామాన్యప్రవృత్తి గలది. కావున నొకదానిచే నొకటి గతార్థము గాఁజాలదు. కవిశిరోభూషణము ‘వివక్షాత ఇత్యనేనైవ సిద్ధే భవేదమహతః’ ‘కేచి చ్ఛామహతః’ ఇతి వచనద్వయం స్పష్టార్థమ్’ అని వ్రాయుట సరిగాదు.

సూరిగారు నన్నయాధర్వణప్రోక్తము లగుపై విషయముల నీ క్రింది రీతిని వివరించియున్నారు.

‘స్త్రీతిర్భగ్జడభిన్నంబులును వానివిశేషణంబులును మహత్తులనంబడు’ (బాల. తత్ప. 17.) అని మహత్సంజ్ఞను విధించిరి. కవిశిరోభూషణము, ‘స్త్రీపశుజడాన్వినాఽన్యే మహదాఖ్యాస్తద్విశేషణఞ్చాపి-అనుదానిని రెండు సూత్రములుగా విభజించి వ్యాఖ్యానించెను, సూరి

గారు వాని రెంటిని గలిపి యొకసూత్రముగా వివరించిరి. కవిశిరోభూషణ వివరణము కేవలస్పష్టప్రతిపత్తికే యని భావింపవలసియున్నది. పిమ్మట సభర్వాణాచార్యులు పెక్కు కారికల సీరందర్భమున వ్రాయఁగా వాని నన్నిటిని గవిశిరోభూషణము వేటువేటుగా వ్యాఖ్యానింపఁగా సూరిగారు “క్వచిదర్థవిశేషే తు క్లి బేఽప్యభయరూపతా” యను కారికను మాత్రము, ‘క్లిబంబులు మిత్రాదులు మహద్వాచకంబులు విభాషం బుంలింగతుల్యంబులగు’ నని వివరించి తక్కినవాని నొప్పరికించిరి. (బాల. తత్స. 18)

మఱియు, ‘మహతోఽత ఉద్విభక్తా. మహత స్సో ద్విజనితో భవేత్ పుంసి’ అనుకారికను గవిశిరోభూషణ మొక్కసూత్రముగా నెంచి వ్యాఖ్యానింపఁగా సూరిగారు దానిని ‘పుంలింగంబయి మహద్వాచకం బయిననామంబుతుదియత్తున కుత్వం బగు’ (బాల. తత్స. 21); పుంలింగం బగుమహద్వాచకంబునకు డుజ్జగు’ (బాల. తత్స. 22) నని రెండు సూత్రములుగా విభజించిరి.

ప్రౌఢవ్యాకర్త, “పూజ్యతయం దొక్కచో ‘నామతదేతద్యుష్మదస్మచ్ఛబ్దబంబులయేకవచనంబులకు బహువచనం బగు; నగుచో సంబోధ్యవాచకంబు బహువచనాంతం బగు” (ప్రౌఢ. శబ్ద. 42 సూ) నని, “స్యాత్ పూజ్యత్వవివక్షాయాం మహతాం బహుతా మతా” అను దానిని వివరించిరి.

1. శేషాదినాగములు, మేఘము, కొన్నిపర్వతములు, సముద్రాగ్నిప్రాణాదివాయువులు మున్నగువానికి గామరూపము పురాణాదులలోఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. కావునఁ దద్వాచకశబ్దములకు వివక్షాతః అనుచొప్పున మహద్వివక్ష చేయనగును. వానికిఁ బుంలింగాదంతములున్నచో మిత్రాదులకువలె డువర్ణ-మువర్ణాంతరూపములు రెండు స్థుండనగును.

2. వాయుసమర్కటాద్యమహద్వాచకశబ్దములకుఁ బురుషచర్యమున్నగునర్థవిశేషము లున్నపుడు మహదమహద్రూపములు వాని కుండ నగును.

3. 'లింగ, భృంగ, సహకార' మున్నగువానికి సంబోధనప్రథమైకవచనమునందు మువర్ణకము లోపించి- లింగ, భృంగ, సహకార, అనురీతిరూపములతో నుండును, బహువచనమున 'లింగములార' మున్నగురీతి నుండును.

4. అనుహద్వాచకశబ్దములకు శ్రేష్ఠత్వమున- 'డుము' పర్ణక రూపము లుండనగును. 2, 3, 4, సంఖ్యలు గలవిషయములు 'భవేదమహతోఽపి' 'లింగభృంగాదిశబ్దైభ్యః' 'శ్రేష్ఠతాయా మమహతః' అను కారికల కర్థము.

5. పాములు, పక్షులు, కుక్కలు, మున్నగువానికిఁ గవిశిఖామణి మతమున డుజంతనామము లగపడుచున్నవియని - 'కేచి చ్ఛామహతః' అనుదానివలనఁ దెలియుచున్నది. తక్షకుడు, గరుడుడు, పులి యడు, మొ.

6. చంద్రశార్దూలనాగాదిశబ్దములు రాజాదిశబ్దములకుఁ బరముగా నున్నపుడు శ్రేష్ఠార్థమును బోధించును. వీనికి మహదమహద్రూపములు రెండును గల్గవచ్చునని 'సింహశార్దూలనాగాద్యాః' అనుదాని కర్థము. దీనికి రాజసింహము, రాజసింహుడు=శ్రేష్ఠుఁడగురా జని వీనియర్థము.

7. ప్రధానశబ్దము నిత్యనపుంసకమైనను బహుప్రహీనమాసమునఁ బుం స్త్రీలింగములయందు నుండును. లలామశబ్దము ముఖ్యసామర్థ్య లక్ష్యము లనెడి మూఁడర్థములయందును నపుంసక మగును. ఈ రెంటికి ననఁగాఁ బ్రధానలలామశబ్దములు రెంటికి మహదమహద్రూపములు రెండు నుండును. ప్రధానుడు, ప్రధానము; లలాముడు, లలామము, అనియు దాహృతులు.

100. సూ :- ఆమన్త్రణసుజసోస్తః క్రమేణ చాదారదాగమా వస్తే.

100. సూ :- సంబోధనే యా సుజసా తయో స్వస్తే 'అత్, ఆరత్' - ఇత్యేతా వాగమాస్తః. ఆన్త్రహ లుచ్చరణార్థః. 'రాముడ, రాములార'; ద్వితీయాచార్యేణ తు "సంబోధనే వా దీర్ఘ స్వాస్య త్రియోగస్య తథాగతేః భవే దత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వం విస్తృతే శ్చుచేః". "సంబోధనే ప్లుతం ప్రాహుః కేచిద్దూరాదకే లభితః" ఇత్యుక్తిమ్. శబ్దశాసనస్యాపి దీర్ఘ ఇప్తవివ. 'నెనం గృహజాడు భాంతి!' 'భావభవనిభనుభగా' ఇత్యాదౌ తద్దర్శనాత్; 'కలగకుండి వదూజనులు' ఇత్యాదీప్రయోగస్య సాధుత్వం తు 'స్వాస్మద్యమక్రియాయోగో వినా కుత్రచిదాగమమ్' ఇతి తదుక్తే జ్ఞేయమ్.

వి:- ఆమన్త్రణసుజసోః, స్తః, క్రమేణ, చ, అదారదాగమా, అస్తే-అని ఛేదము.

ఆమన్త్రణమునందలి సుజస్నులకు బరముగా నేకత్వమునందు, అత్ అను నాగమమును, బహువచనమునందు, 'ఆరత్' అను నాగమమును నగునని సూత్రార్థము. ఆమన్త్రణమునఁగా సంబోధనము. 'అత్-ఆరత్' అనువానిలోని తుదిహల్లులు చ్చారణార్థము. 'రాముడ' అను దానికి 'అత్' చేర్పఁగా 'రాముడ, ఓరాముడ' అనియు, బహువచనమునందు 'రాములు' అనుదానికి 'ఆరత్' అనునది చేర్పఁగా 'రాములార-ఓరాములార' యనియు నగును. 'సంబోధనవిషయమున బదముతుదివర్ణము నకు దీర్ఘము వికల్పముగా నగును. మహాకవిప్రయోగము లట్లే యున్నవి. తత్సమూచ్చికపదములకు, అకారేకారాంతములకుమాత్రమే దీర్ఘము వచ్చును. దూరాహ్వానాదులందు సంబోధనాంతములకుఁగ్రీమాత్రాకప్లుతస్వరము వచ్చునని కొందఱనుచున్నారు' అనునధర్వణవచనము చొప్పున, రాముడా - రాముడ; హరీ - హరి; తమ్ముడా-తమ్ముడ; తండ్రి-తండ్రి - మున్నగు రీతిని రూపద్వయము సిద్ధించుచున్నది. 'జరత్కర' మొదలగునవి 'సంబోధనేప్లుతం ప్రాహుః' అనుదానిచే సిద్ధించును, అకారేకారములకేగాని కడమయచ్చులకు సంబోధనదీర్ఘము

రాదు. ఏకాక్షరతత్త్వమపదమునకును దీర్ఘాంతదేశ్యపదమునకును ప్రాస్వరూపమగు నదాగమము రాదు. దీర్ఘాణాం ప్రాస్వస్యాత్ 'అని వచ్చు ప్రాస్వము 'నచ దేశ్యపదే నచైకవర్ణేఽపి' యనునిషేధముచే దీర్ఘాంతదేశ్యపదములకు నేకాక్షరతత్త్వమశబ్దములకు రాదు. కాన నట్టివానికి సంబోధనమునందును నదాగమరూపప్రాస్వముగూడ రాదు. ఓశ్రీ, ఓలకోరీ మొదలగునవి యదాహరణములు.

“ననుం గృవజూడు భారతీ;” “భావభవనిభనుభగా;” అని నన్నపార్వత్యుడును నీదీర్ఘమును జేసియున్నాడు.

‘మధ్యమపురుషక్రియతో యోగ మున్నపు డీయోగమము లేకుండ నొకానొకచోఁ బ్రయోగ ముండవచ్చును’ అను నధర్వణవచనము వలన, ‘కలఁగకుఁడీ వధూజనులు’ అనుచోట ‘వధూజనులార’ యని రావలసిన యారదాగమము రాలేదు.

“సంబోధనంబునం దేకార్థం బయినపదంబుతుది యుకారంబున కకారం బగు” (బాల-తత్త్వ-312) “సంబోధనంబునందుఁ బదంబుతుది యుకారేకారంబులకు దీర్ఘంబు విభాషనగు” (బాల-తత్త్వ-313) “ఉదంత సంస్కృతనామంబుమీఁదినంబుద్ధిడుజ్జునకు నూకారంబు ప్లుతం బాదేశంబు విభాషనగు” (బాల-తత్త్వ-315) “సంబోధనంబునందు బహువచనంబున కారగాగమంబగు” (బాల-తత్త్వ-316) “మధ్యమపురుషయోగంబునం దారగాగమంబు విభాషనగు” (బాల-తత్త్వ-317) అనుసూత్రములచే సూరిగారు పైనన్నయాధర్వణులసూత్రముల వ్యాఖ్యానసారాంశమును వివరించిరి.

101. సూ :- లు జసో ల శసోఽలానాత్.

101 సూ. లాస్తవ్యతిక్తా చ్చబ్దా త్వయో ర్జశ్వసో స్థానే ‘లు - ల’ ఇత్యేతా స్తః ‘రాములు, రాములఁజూచెన్’.

వి :- లు, జనః, ల, శసః, అలాన్తాత్-అని ఛేదము. లాంత వ్యతిరిక్తశబ్దములకుఁ బరమైన జన్తు, శన్తులస్థానమునందు వరుసగా 'లు,ల' యనునవి యాదేశము లగుననియర్థము. రాములు, రాములన్, మున్నగునవి యుదాహరణలు.

“ఓయీత్యామస్త్రాణాం వికృతౌ స్వాత్” (చిం-95) అనుచో పున సంబోధ్యవాచకమునకు ముందు-ఓ-ఓయి-మున్నగునవి యాగమ ములగునని (చిం-100 చే) చెప్పఁబడినది. సంబోధ్యవాచకశబ్దములకుఁ బరమగున్న-సు-జన్-అను ప్రత్యయములకు హ్రస్వాకారమును, ఆరత్ అనునదియు వరుసగా నాగమము లగుననియుఁ జెప్పఁబడినది. “భావభవవిభనుభగా, ననుం గృవజూడు భారతీ” అనునన్నపార్శ్వని ప్రయోగములనుబట్టి యధర్వణాచార్యులుగారు ‘తత్సమశబ్దముల యకారేకారములకును, నాచ్ఛికశబ్దములయకారేకారములకును దీర్ఘము కల్గును’ అని వచించిరి. మిగిలినస్వరములకు సంబోధనమున దీర్ఘము రాదు. దీర్ఘ రూపములు వ్యావహారికము లగును.

102. సూ :- లాన్తాత్తు రురౌ తయోః క్రమేణ స్తః.

102 సూ. లాన్తాత్ పరయోస్తయోస్తు క్రమాత్ రుర ఇత్యేతాస్తః. బాలరు-బాలరఁగనియెన్; సుశీలరు-సుశీలరఁ బొగడెన్; స్త్రియామపి-బాలరఁగనియెన్. అలాన్తా ల్లాన్తా ఓతి చోక్తే స్తోపధస్యా ప్యకారాన్తవైవ గ్రహణమ్; న త్వస్యస్య. తేన ‘ధీబాలులు, బుద్ధిబాలులు, మృదుతాలులు’ ఇత్యాదౌ లులాకేపతి జ్ఞేయమ్. ప్రకృత్యాం ‘ద్వివచనస్య బహువచనం నిత్యమ్’ ఇతిన్యాయేన ద్వివచనస్య బహువచనాదేశస్య విధానాదత్రాపి ప్రకృతివద్వికృతితిన్యాయేన ద్వివచనస్థానే బహువచనాదేశ ఇతి జ్ఞేయమ్.

వి :- లాన్తాత్, తు, రురౌ, తయోః, క్రమేణ, స్తః-అని ఛేదము.

లకారాంతశబ్దముకంటెఁ బరమైన జన్తుశన్తులకు వరుసగా ‘రు ర’ అనునవి యాదేశము లగునని సూత్రార్థము. ‘బాల’ శబ్దము పుంలింగ

మహద్వాచకమైనపుడు ప్రకృతనూత్రముచే బహువచనమునందు 'బాలురు', 'బాలురన్' మున్నగురీరూపముల నందును. కాని స్త్రీ వాచకమైనపుడుగూడ, 'బాలురః గనియెన్' అని కవిశిరోభూషణ ముదాహరించెను. ఈరూపము వ్యాకరణసిద్ధమైయున్నను స్త్రీలింగమం దట్టిరూపమునకు లోకప్రసిద్ధి లేనందున నిట్టివ్యాఖ్యానము సరిగాదని తోచుచున్నది. 'బాలులు, బాలలన్' అనియే స్త్రీలింగమున నుండ నగును.

సూరిగా రీసందర్భమున 'బాలురు' అనురూపమును 'అదంతం బయి దీర్ఘ పూర్వలోపథం బయినమహత్తుమీఁది విభక్తిలకారంబునకు రేఘం బగు' (బాల. తత్ప. 38) ననునూత్రముచే సాధించిరి.

సూరిగా రిన్నినియమములతో రేఘమును విధించి యుండఁగాఁ, ప్రౌఢ. 'ద్విత్వయు క్త లాంతంబుమీఁది లులలకు దుర లాదేశం బగు' నని (శబ్ద-23) ద్విత్వయు క్తలాంతముమీఁది బహువచన లకారము నకుఁగూడ రేఘమును విధించినది. ఇది విరళప్రయోగము. ప్రయోగ ప్రామాణ్యముచేతనే దీనికి సాధుత్వమును సంపాదించుట యుచితము. దీనికి సూత్రరచన యవసరము కాదు.

103. సూ :- ని రమో మహతాం లుక్ప స్యాత్.

103 సూ:- మహద్భ్యః పరస్యామస్తానే ని స్స్యాత్. 'రామునిన్, కృష్ణునిన్' ఇత్యాది. అమహద్భ్యః పరస్యామస్తా నేను రిత్యాది రద్ధ స్సిద్ధః. 'ని, ను' ఇత్యేతయో ర్లు గ్వాస్యాత్. రామునిఁజూచి, రాముఁజూచి, సింహమును, వనమును. 'విమలశీలుని రఘువీర కులొత్తంసున్' ఇతి సూరకవి.

ద్వితీయాచార్యేణ తు, "మహతోఽమస్తు ని ర్లుకస్యై దన్యత స్త్వత ను ర్భవేత్. ఇదాదిభ్యస్తు నిర్వ్యం లు గుదస్తాత్తు స వా భవేత్" ఇత్యుక్తమ్. ప్రయో గాస్తు సర్వత్ర 'ను'వర్ణకస్య లుక్వేవ బహువః శ్రూయన్తే. ఆచార్యప్రయోగేష్వపి బహుళో లు గేవ శ్రూయతే. తేనాత్ర వ్యవస్థితా విభాషేతి జ్ఞేయమ్. అతఏవ రాజన్ శబ్దాదిభ్యో న నివర్ణకశ్రుతిశ్చ.

వి :- నిః, అమః, మహతామ్, లుక్, చ, స్యాత్ - అని ఛేదము,

మహద్వాచకములకంటె బరమైన 'అమ్' ప్రత్యయమునకు 'సి' యనునది యాదేశముగా వచ్చును. దానికి లోపము నగునని యర్థము. మహత్తులకు 'సి' వచ్చుననుటచే బరిశేషన్యాయమున సమహత్తుల యమ్మునకు 'ను' అనునది యాదేశ మగునని తెలియుచున్నది. 'సింహమును, వనముచు' అనునదాహరణములలో ద్విత్వీయైకవచనమున వచ్చిన ను వర్ణమునకుఁ బిమ్మట 'అన్యే ద్రుతప్రకృతయః' అను చొప్పున ద్రుతము చేరవలయును. మహత్పుంలింగ తత్సమములకుమాత్రమే 'సి' యనునది వచ్చును, దానికి వికల్పముగా లోపమును గల్గును. ఇట్టివానిని డుమంతములనుట యుచితము. సూరిగా రక్లే చెప్పుచున్నారు. డుమంతములపై నిల్చినద్విత్వీయైకవచనప్రత్యయమగు 'అమ్' అనుదానికి 'సి' అనునది యాదేశమగును. దానికి వికల్పముగా లోపమును గల్గును. డుమంతేతరస్థలములందెల్ల 'అమ్ము' నకు 'ను' అనునది యాదేశమగును. దీనికిని బాక్షికలోపము గల్గును. "డుమంతములపై నిల్చిన 'అమ్మునకు, 'సి' వర్ణ మాదేశమగును. దానికి వికల్పముగా లోపమును గల్గును. నివర్ణము రానిచోట 'ను' వర్ణ మమ్మున కాదేశమగును. 'ఇ ఈ ఏ' అను నవి యంతమునఁగలశబ్దములపై నున్నయమ్మునకు నిత్యముగా నివర్ణకము మాత్రమే యాదేశ మగును. ఉదంతములకంటె వచ్చిన 'సి-ను' వర్ణకములకు వికల్పముగా లోపము గల్గును" - అను సధర్వణవచనముచే 'నిరమో మహతా' మనుసూత్రము వివరింపఁబడినది. ఇట్టిచోఁ గవిశిరోభూషణము, 'అమహద్భ్యః వరస్యామస్థానే 'ను' రిత్యాది రర్థస్సిద్ధి' అని చింతామణిచేఁ గుదురుబాటు చేయుటకు యత్నించుట యథర్వణకారికలు చింతామణికి వివరణములు గావని యంగీకరింపకుండుటచేతనే కల్గినదని చెప్పక తప్పదు. రాజన్ శబ్దము డుమంతము గానందున దానికి 'సి' వర్ణకప్రాప్తియే లేదు. కాన 'అతఏవ రాజన్ శబ్దాదిభ్యో న నివర్ణక శ్రుతిశ్చ' అని వా శబ్దమునకు వ్యవస్థ నంగీకరించుట సన్నయాథర్వణుల మతములకు విరుద్ధమే యగును.

ఈ పై కవిశిరోభూషణవిషయములను సూరిగారు బాల-తత్స-
సూ. 28 నుండి 37 సూత్రములచే విస్తరించి వివరించియున్నారు.

104 సూ :- కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః.

104 సూ:- అద్యవ్యాకరణే, కర్మప్రవచనీయాయ క్షే ద్వితీయా ఇతిసూత్రేణ యా
ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చీతి స్యాత్. జపముగూర్చి వర్షము, హరింగూర్చి భక్తుడు
ఇత్యాది. విరించింగుఱించి తపంబు నేసెన్ ఇత్యాదౌతు విభక్త్యర్థాభిధాయతో వైకృత
శబ్ద ఇతి జ్ఞేయమ్. అత ఏవాధర్వణేనోక్తమ్.

“కేచిత్తు వైకృతా శబ్దా విభక్త్యర్థాభిధాయకాః” ఇతి ‘కర్తృ రీప్సితమం
కర్మ’ ఇత్యాది శాస్త్రవిషయే, ‘అన్యారాదితి ద్వితీయావిభక్తిరితి జ్ఞేయమ్.

వి :- ‘కర్మప్రవచనీయకే, కూర్చిః’ - అని ఛేదము. కూర్చి -
గుఱించి - గుఱించి - అనునవి కర్మప్రవచనీయార్థమున వచ్చిన ద్వితీయ
కగునని యర్థము. చింతామణి వ్యాకరణదృష్టితో వ్రాయఁబడినది
గాదు. సన్నపాద్యుడు భారతాంధ్రీకరణము చేయునపుడు సంస్కృత
భాషాపదములను దెలుఁగులోఁ జెప్పవలసివచ్చుటచే దదనుగుణముగ
జ్ఞాపకార్థముగాఁ గొన్ని యనుగమములను సంస్కృతకారికలతో వ్రాసి
కొనెను. ఆ కారికలు కాలాంతరమున వ్యాకరణముగాఁ బరిణమించినవి.
సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ గర్మప్రవచనీయార్థమున వచ్చిన ద్వితీయ
తెనుఁగునం దెట్లుండునని శంకించుకొని, ‘కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః’
అని సూత్రించినట్లుగా నగపడుచున్నది. ‘కూర్చి’ యనునది కర్మప్రవచ
నీయార్థమున వచ్చునని సూత్రార్థము. ఇది ‘కూర్చు’ ధాతువుయొక్క
త్వార్థకరూపము. ఇట్లే గుఱించి యనునదియు ‘గుఱించు’ ధాతువు
యొక్క త్వార్థకరూపము. ఈ రెండును దెనుఁగునందు ద్వితీయావిభక్తి
ప్రత్యయమునకుఁ దరువాత ననుప్రయుక్తము లగుచుండును. జపముం
గూర్చి, హరింగూర్చి, విరించింగుఱించి మున్నగురూపములు సిద్ధించు
చున్నవి. ఈకూర్చి గుఱించి మున్నగునవి విభక్తిప్రత్యయములుగా

వనియు దేశ్యశబ్దములనియు సభర్షణాచార్యులుగారు, “గొన్నివైకృత శబ్దములు విభక్త్యర్థములను జెప్పుచున్నవి గల”వని వచించియున్నారు. ఇవియేకాక మెయిన్, మయిన్, మైన్, చేసి, పొంటె, మొదలైన దేశ్యశబ్దములను బ్రయోగములం దగవడుచున్నవి. ఈవిషయమున సూరిగ రిమార్గము సవిమర్శముగా సిద్ధాంతములను గావించినది. చింతామణి ననుసరించి విభక్తివ్రత్యములను జెప్పునపుడు గొన్నింటిని విడిచి గొన్నిచోట్ల నొక్క దానిమీఁదనే రెండుమూఁడింటిని సాధించెను. ఆసంగతు లన్నియును బాలప్రాధవ్యాకరణములనుబట్టి తెలియుట నము చితము.

105 సూ :- మహతో నిలౌ విభక్తౌ టాదౌ వచనద్వయే క్రమేణ స్తః.

105 సూ. 1:-మహతో స్టాదౌ విభక్తౌ పరతః ఏకవచన బహువచనయోః క్రమాత్ ‘ని-ల’ ఇత్యేతా స్తః. రామునిచేతన్, రాములచేతన్; రామునికొఱకున్, రాములకొఱకున్; రామునివలనన్, రాములవలనన్; రామునికిన్, రాములకున్; రామునియందున్, రాములయందున్ - ఇత్యాది.

వి :- మహతః, నిలౌ, విభక్తౌ, టాదౌ, వచనద్వయే, క్రమేణ, స్తః-అని ఛేదము.

రామశబ్దమునకుఁ దృతీయావిభక్తిలో రామ+టా అని యుండుగా నుత్వము చేసినపిమ్మట రాము+టా యని యుండును. దానికి ‘టాసశ్చేతః’ అనుసూత్రముచే ‘చేత’ వర్ణక మాదేశమై ద్రుతము చేరఁగా రాముచేతన్; అట్లే ‘భిన్న’నకు ‘చేత’ ఆదేశముకాఁగా, ఈ ‘చేత’ అనునది పరమగునపుడు డుమంతమున కేకవచనమున ‘ని’ అనునదియు, బహువచనమున ‘ల’ అనునదియు నాగమములుగా వచ్చునని సూత్రాత్థము. ‘చేత’ విభక్తికేకాక తృతీయపై నున్నవిభక్తుల కన్నింటికి నేకవచనమున ‘ని’ అనునదియు, బహువచనమున ‘ల’ యనునదియు నాగమములై వచ్చును. రామునిచేతన్, రాములచేతన్ మొదలైనవి యుదాహరణములు.

105 సూ 2 :- అత్రేయం చిన్తా. విభక్తా విత్యేకవచనే నాయ మర్హో జ్ఞాప్యతే. శే రే వైకత్యార్థకస్య హమాతి నియమః. బహుత్వాార్థకస్య అస్యతు, అమహాలోఽపి టాదివిభక్తేః ప్రాప్తి రస్తితి. అన్నలతో సరిగెదయ్య యడపులకున్' ఇత్యాదీ న్యాచార్యస్య ప్రయోగశతాని.

‘శన సాన్య దుభయత్రాపి లస్తస్మాట్టాది రుచ్యతే’ ఇత్యభర్హణవచనం చాత్ర మానమ్. తేన భామలచేతన్, వనములచేతన్-ఇత్యాదిరూపం సిద్ధమ్.

వి :- చింతామణి ‘ని-ల’ అనునవి టాదివచనద్వయమునను మహద్వాచికములకే యగునని చెప్పినది. దాని సీక్రిదిరితి సభర్హణా చార్యులుగారు వివరించుచున్నారు.

“లవర్ణకము మహదమహచ్ఛబ్దముల కంతటను సంస్కృతద్వితీయా బహువచనప్రత్యయమగు శస్సున కాదేశ మగును. ఈ లవర్ణము తృతీ యాదులలో నాగమముగా నిల్చి వానిపైని దృతీయాది బహువచన ప్రత్యయము లగును”.

ఈవివరణార్థము నే యహోబలపతిపండితుఁడు, ‘అత్రేయం చింతా’ అనుగ్రంథముచే వివరించియున్నాఁడు. ఇట్లు చెప్పట గ్రంథకృ దభిప్రేతము గాదు.

బాలవాక్యకర్త మఱియొకపద్ధతి ననుసరించి యీవిషయమును సంగ్రహించెను. డు ము వు లు మున్నగుప్రత్యయములను బఠించి తరు వాతః ‘దృతీయాదులకు నుగాగమం బగు (బాల-తత్స-8) కై పట్టి యొక్క-లకు నుగాగమంబు లేదు (బాల-తత్స-9)’ అనునూత్రములచేఁ దృతీయాదిప్రత్యయములకుఁ ‘దిబ్బధ్య’ సూత్రముచే సిద్ధించిన ద్రుత ప్రకృతికత్వమును గల్పించెను. “చేత, తోడ, లోపల వర్ణకంబుల ప్రథ మాక్షరంబులు వైకల్పికముగా శేషించు” (బాల-తత్స-10) ఈనూత్ర ముచేఁ జింతామణిలోని వునరుక్తివి బరిహరించెను. ‘డుమువున లేక వచనంబులు’ (బాల-తత్స-11) ‘లు’వర్ణంబు బహువచనంబు’ (బాల-తత్స-12) ‘కక్కి-సవి యుభయంబులు’ (బాల-తత్స-13) ఈనూత్రము

లచే సూరిగారు, ఏకవచనబహువచనప్రత్యయములను నిరూపించిరి. 'బహుత్వంబున ద్వితీయాదివిభక్తులకు లడాగమం బగు' (బాల.తత్వ.31); అనుసూత్రముచే బహువచనలడాగమమును జేసి రూపసిద్ధిని గావించిరి.

106 సూ :- టాదివిభక్తౌ ని ర్దే త్యేకే.

టాదివిభక్తౌ పరతః నివర్ణణో నేతి వదన్తి కేచి దాచార్యాః. 'రాముచేతన్ - రాముకొఱకున్; రాముకై - రామువలనన్' ఇత్యాది. ప్రకృతిసమ్బంధివిభక్తౌ పరత స్సామాన్యతో న్యాగమం కృత్వాఽ నస్తర మిద న్తత్వే కిః కార్యః. తేనరామునికి నితి రూపం సిద్ధమ్. యది వైకృతస్య కేరేప నిమిత్తత్వం వివక్షితం త్వర్తి, అన్యోన్య్యా క్రయా వైతద్రూపం సిద్ధ్యేదితి రహస్యమ్.

“సకలభువనముల నఱచే

తికిఁ దేరంటాలునట్టి ధీమంతుఁడు నే

వకికొడుకు గలఁడు ధర్మజు

నికి నాతం డెత్తిరాక నిలుచునె యధిపా”

ఇత్యాది వాక్య మత్ర మానమ్.

వి:- టాదివిభక్తౌ, నిక, న, ఇతి, ఏకే- అని ఛేదము. తృతీయాది విభక్తులయందు 'ని'గాగమము రాదని కొందఱనుచున్నారని యర్థము. తృతీయాదివిభక్తులయందు నిగాగమపాక్షికత యీసూత్రముచే సిద్ధించుచున్నది. సూత్రమునందుఁ జెప్పినటాదివిభక్తి యనఁగాఁ బ్రకృతినంబంధి యగు 'టా, భ్యాం, భీన్' అనునది యని యర్థము. 'కు' వర్ణకమున కిటఁ బ్రాప్తియే లేదు, కవిశిరోభూషణచర్చ యిట నవసరము గాదు. ఈసూత్రము నిగాగమమును వికల్పించుచున్నది. ఈవిషయమును సూరి గారు తత్సమములకు వేఱుగాను, నాచ్చికములకు వేఱుగాను రెండు సూత్రములచే విధించియున్నారు.

107 సూ:- నామస్త్యజే దు జి త్యన్యే.

107 సూ:- సంబోధనే దు బ్దు భవతి; కిన్వదాగమవేప నామగతస్యాకారన్యే త్యన్యే వదన్తి. ఏజ్ఞాప్రస్యాత్సంబుద్ధేః ఇతి సులూపః. 'ఓరామ, ఓకృష్ణ ఇత్యాద్య

దాహరణమ్. అదాగమేనాత్ర నిత్యం సద్విః. యద్యప్యకారస్య వైకల్పికః సద్విః తథా ప్యత్ర సద్దేశేన్న వికల్పః ప్రయోగాభావాత్. అంబ నవాంబుజోజ్జ్వలకరాంబుజ-ఇత్యాచార్య వచన మేనాత్ర మానమ్. ద్వితీయాచార్యేణాపి.

“సద్ధి ర్నిత్యం ప్రత్యయాచ స్తథార్యాదిగతస్య చ” ఇత్యుక్తమ్.

ప్రతీయతే విధీయత ఇతి ప్రత్యయ ఇతి తదాశయః - ‘రామయ్య, కృష్ణయ్య’ ఇత్యాద్యుత్తరపాదే.

వి:- స, ఆమస్త్రీణే, డుజ్, ఇతి, అన్యే-అని ఛేదము. సంబోధనమునందు డుజ్జు గాదని కొంద అనుచున్నారని యర్థము. సంబోధనమున డుజ్జు, ఒకసారి నిల్చును, ఒకసారి నిల్వదు. ఈచింతామణి సూత్రములోని డుజ్జ్వర్ణలోపము ‘అదాగమప్రాప్తిని’ సూచించుచున్నది. ‘ఓరామ+అ, ఓకృష్ణ+అ; అని యుండఁగా, “అచ్చనకుఁ బ్రత్యయాగమాదులయొక్కయు, అయ్య మన్నగుశబ్దములయొక్కయు నచ్చు పరమగుచుండఁగా నిత్యముగా సంధి యగును. ఒకానొకప్పుడు పైసంధి బహుళముగా రావచ్చును”-అను సధర్వణవచనముచొప్పున నిత్యసంధి చేయఁగా సంబోధనరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఆమంత్రణమునందు డుజ్జుగాదని కొందఱును, డుజ్జు నిలువదని కొందఱును దీని కర్థముచేయుచున్నారు. కవిశిరోభూషణము మొదటియర్థము నాశ్రయించి సుప్రత్యయమునకుఁ బాణినీయసూత్రముచే లోపము గల్గునని చెప్పినది, డుజ్జునకు లోపముచేయుట యనుపద్ధతిచొప్పున నీప్రక్రియ కవసరముండదు.

సూరిగారు కవిశిరోభూషణము ననుసరింపక “కృతోత్కం బగు సంస్కృతనామంబుసంబుద్ధి డుజ్జునకు లోపంబు విభాష నగు” (బాల. తత్వ. 34) నని డుజ్లోపపక్షము నాశ్రయించి వివరించిరి.

108 సూ:- టాస శ్చేతః.

108 సూ:- టాసితీ ప్రాకృతీయ స్తుతీయావిభక్తిప్రత్యాహరః. టాసశ్చేత ఇతి స్యాత్. ‘చే’ ఇత్యస్యా ప్యయ ముపలక్షణమ్. “కర్తృకరణయోస్తుతీయా”, “హేతా” ఇత్యాది సూత్రవిషయే తృతీయేయమ్. ‘రాముచేతన్, రామునచేతన్’ ఇత్యాది.

వి.- టాను, చేతః-అని ఛేదము. సంస్కృతవ్యాకరణమునందుఁ గర్తృకరణార్థములందును హేత్వర్థమునందును దృతీయ వచ్చునని చెప్పఁ బడినది. ఆత్మతీయఁగుఁ దెలుఁగునం దీసూత్రముచే 'చేత' యనునది యాదేశమగునని యర్థము. చేత యనువర్ణకముచే 'చే' అనునదియు గ్రహింపఁబడును. 'చే-చేత' అనువర్ణకములు కర్తృకరణహేత్వర్థములలోఁ దెలుఁగునందు వచ్చునని తాత్పర్యమా.

సూరిగారు, 'చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు గ్రహ్యదియోగ జం బగువంచుమికి బహుళంబుగా నగు' (బాల.కాం.4) నని చెప్పిరి. 'చేతవర్ణకంబు కర్తృకగు' (బాల.కార.3) నని కర్తృర్థమునందును దీనిని విధించిరి.

109 సూ :- జేసః కయికోఱకూ.

109 సూ - జేసితి చతుర్థీవిభక్తిప్రత్యాహరః ప్రాకృతీయః. జేసః స్థానే కయి, కోఱకు ఇత్యేతాస్తః. 'కోసము' ఇతి చతుర్థ్యర్థాల్లిహయశో దేశ్యశబ్దః. 'రామునికయి; రామునికోఱకున్' ఇత్యాది. 'చతుర్థీసంప్రదానే' ఇత్యానిసూత్రవిషయ ఇయం చతుర్థీ.

వి:- జేసః, కయికోఱకూ- అని ఛేదము.

'చతుర్థీసంప్రదానే' అనుసూత్రముచే సంస్కృతవ్యాకరణమున విహితమైన చతుర్థీకిఁ దెలుఁగున "కయి-కోఱకు" అనునవి వచ్చునని యర్థము. 'వాయి రవు ర్వక్రతమా' అనుచొప్పున 'కయి' అనుదానికి 'కై' అనురూపాంతరము గల్గును. కావున 'కయి-కై' అను రెండును, వచ్చునని తెలియునది. 'రామునికయి-రామునికై-రామునికోఱకున్' మొదలగునవి.

సూరిగారు 'సంప్రదానంబునకుం చతుర్థి యగు' (బాల.కార.8) అనుదానిచేఁ బై విషయమును వివరించిరి.

110 సూ :- జనిన ఉచ్యతే వలనః.

110 సూ:- జనినీతి ప్రాకృతీయః ప్రత్యాహరః. జనిసోవలనేతి స్యాత్. 'అపాదానే పఞ్చమీతి కాస్త్యవిష యోగం పఞ్చమీ. రామునివలనన్, రాములవలనన్ ఇత్యాది.

వి:- జనినః, ఉచ్యతే, వలనః-అని ఛేదము. 'పఞ్చమ్యపాదానే' అను సంస్కృతవాక్యకరణసూత్రముచే సిద్ధించిన పంచమికి బ్రకృత సూత్రముచే దెనుగున 'వలన' అనుప్రత్యయ మాదేశ మగునని యర్థము. 'రామునివలనన్, రాములవలనన్' మున్నగునవి యుదాహరణలు. 'రామువలనన్' అనియు నుండును.

111 సూ:- నః కా.

111 సూ:- నే రపవాదః. నామ్నః కాపరే న స్యాత్. 'రామునకున్ విష్ణునకున్' ఇత్యాది. ఉకారా దేకాక్షరగతా దూకారాచ్చ పరోఽయం సకరః. అతఏవ ద్వితీయాచార్యేణోక్తమ్.

“సర్వేషామేవ చోదస్తశబ్దానాం కా పరే భవేత్

నః ప్రాయ స్స్వాదృకారాచ్చ సర్వపణ్ణితసమృతేః” ఇతి.

‘రామాయణముగ రచించి ప్రాచీతనుకున్’ ఇతి భాస్కరోక్తి రసజ్ఞతైవ. కైవిభక్త్యా పాత స్సాధుః. వ్యాకరణద్వయేఽపి నస్యైవ విధానాత్. విధాత్పనకు నిత్యాది ఋకారాంతోదాహరణమ్. ప్రాయోగహణాత్, ఉదాహరితవి భవతీతిజ్ఞేయమ్.

వి:- నః, కా-అని ఛేదము. ‘కు’ వర్ణకము పరమగునపుడు పూర్వమునకు ‘స’గాగమము వచ్చునని యర్థము. ఉకారమునకు ‘కు’ వర్ణకము పరమైనపుడే యీ సగాగమము ప్రాప్తించునని తాత్పర్యము. ఈవిషయము చింతామణియందుఁ బేర్కొనఁబడినందున “నః ప్రాయ స్స్వాదృకారాచ్చ సర్వపణ్ణితసమృతేః” అనుదానిం గలిపి యథర్వణాచార్యులుగా రిట్లు వివరించుచున్నారు. ‘సమస్తమైన ఉకారాంతశబ్దములకును ‘కు’ ప్రత్యయము పరమైనప్పుడు తఱచుగా ‘స’ వర్ణాగమ మగును. ఇట్లాగమము వచ్చుట పండితు లందఱకు సమృతము. ఋకారమునకు ‘కు’ వర్ణకము పరమగునపుడు గూడ సీసగాగమము తఱచుగా నగును.

ఇట్లనుటచే ఊకారాంతశబ్దములకు పైతము, నవర్ణాగమము వచ్చునని తెల్లమగుచున్నది.

ప్రాయశ్శబ్దము సహజబలవతి ఊకారాంతములకు నవర్ణక మగు ననుమాటతో నన్వయించెను. ఇది సరిగాదు. ప్రాయశ్శబ్దముచే ఋకారాంతమునకు నవర్ణక మగు ననుసర్థమే సరియైనది. అథర్వణవచనము నందలి ప్రాయశ్శబ్దమునకుఁ గొండఱు 'కు'వర్ణకపరకత్విమునను 'ఉ'కారాంతమునకు పైతము 'న'గాగమము రాదని వ్యాఖ్యానించుచున్నారు. అది సరిగాదు. ఆవ్యాఖ్యానపక్షముననే 'రామాయణముగ రచించి ప్రాచేతనుకున్' అనునది సాధు వగుచున్నది. కవిశిరోభూషణము దాని సంగీకరింపక 'రామాయణముగ రచించి ప్రాచేతనుక్తే' యని పఠించి సాధువుచేసికొండనినది. విధాత్మనకు మున్నగునవి ఋకారాంతోదాహరణములు.

ఈవిషయమును సూరిగారు "కువర్ణకంబు పరంబగునపు డుకార ఋకారంబులకు నగాగమం బగు" (బాల-తత్వ-29) నని వివరించిరి.

ప్రాథవ్యాకర్త కవిత్రయేతరప్రయోగముల ననుసరించి యీ నగాగమవిధానము నిట్లు వివరించెను.

'కువర్ణకంబు పరంబగునపుడు కవిత్రయంబువారి ప్రయోగంబు లందుఁదక్కఁ దక్కిన మహాకవిప్రయోగంబులందునుం గొన్నియెడల నగాగమంబు చూపట్టదు' (ప్రా-శబ్ద-19) అని వదించి, "కంఠేవర్ణకంబు పరంబగునపుడు గొన్నియెడల నగాగమంబు చూపట్టెడి" (ప్రా-శబ్ద-20) అని సూత్రించి, 'తత్కృతృశతంబునకంఠే' అను నన్నపార్యుని ప్రయోగము నుదాహరించెను. ఇంతేకాక "ఉదంతంబులగు నమ హత్తుల 'కందు' వర్ణము పరమగునపుడును నగాగమంబు గొన్నియెడలఁ గానంబడియెడి" (ప్రా-శబ్ద-21) నని సూత్రించి అనిమిషనాయకత్వమునయందు; 'పిండదానసమంబునయందు' మున్నగు ప్రయోగ

ముల నుదాహరించెను. 'ప్రాయః' అనుపదముచే నీయర్థములు సంగతములగునని యూహించుట లెఱ్ఱ.

112 సూ:- జమః కు రనితామ్.

112 సూ:- ఇకారాన్తవ్యతిక్రాత్ పరస్య జమః కురితి స్యాత్. జమితి ప్రాకృత వ్యాకరణప్రత్యాహరః. 'రామునకున్, సీతకున్' ఇత్యాది. ఇకారాంతాత్ కి ర్వక్ష్యతే.

వి:- జమః, కుః, అనితామ్—అని ఛేదము. ఇకారాంతము గాని శబ్దమునకుఁ బరమైనషష్ఠికే దెనుఁగున 'కు' వర్ణక మాదేశమగునని యర్థము. 'రామునకున్, కృష్ణునకున్', మొదలగునవి. ఇకారాంతశబ్దములకు 'కి' వర్ణకము ముందుఁ జెప్పబోవుచున్నాఁడు.

ఇయ్యెడ సూరిగారు విధానాంతరము ననుసరించి 'కు' వర్ణకమును 'కి' వర్ణకమునుగా మార్చుకొనిరి.

113 సూ :- అందు జిపః.

113 సూ:- జిపితి ప్రత్యాహరః. జిపః అంద్వితి స్యాత్; 'రామునియందున్.' జేరభావ పక్షే నమచేతి సమి కృతే 'రామునందున్, కాంతలయందున్' ఇత్యాది.

వి:- అందు, జిపః—అని ఛేదము.

సప్తమీవిభక్తికి దెనుఁగునందు 'అందు' అనునది యాదేశమగునని యర్థము. 'రామునందున్, కాంతలయందున్' మున్నగునని యుదాహరణములు.

114. సూ:- నవిధవర్తినా మిన్దు.

114 సూ I:- అధికరణతాపన్న సమీపవర్తి పదార్థాభిధానే ఇంద్వితి స్యాత్. 'రాముఁ డిందు భుజించెన్, ఇందు శయించెన్' ఇత్యాది.

వి :- నవిధవర్తినామ్, ఇన్దు—అని ఛేదము. 'అందు' అనునది సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయ మగును. 'ఇందు' అనునది యనాశ్రయమై

సప్తమ్యర్థావబోధక మగుచున్నది. ఈవిషయము ముందు వివరింపఁబడును.

114 సూ 2 :- నను, అంద్విత్వస్య సాశ్రయత్వ మసాశ్రయత్వ మస్తీతి; సాశ్రయత్వే విభక్తిత్వ మసాశ్రయత్వే, అతే త్యవ్యయపర్యాయపరిత్య మేవేతి. తస్య విభక్తిత్వేన గ్రహణం యుక్తమ్. ఇంద్విత్వస్యతు కేవల మసాశ్రయత్వేన తస్యవిభక్తిత్వే నోపాదానం కథ ముపపన్నం స్యాత్? కిచ్చ, తస్య విభక్తిత్వేన గ్రహణే ఎంద్విత్వేన కిమపరాధమ్. తస్యా పృథికరణతాపన్న పరోక్షపదార్థాభిధాయత్వాదితి చేత్యత్వమ్. సామాన్యకారణ, అంద్వితిగ్రహణాత్ 'అందలివూపువొంపములు' ఇత్యాది ప్రయోగస్సిద్ధ్యతి. ఇందుగ్రహణఫలం తు 'ఇందలి రత్నసానపులు' ఇత్యాది వాక్య మేవే త్యవధారయ.

వి:- చింతామణికారుడు, 'అంద్విందునాన్తు సప్తమీ' అని 'అందు- ఇందు' అనువానికి సప్తమీవిభక్తిప్రత్యయత్వ మంగీకరించెను. 'అందు' అనుదానిని 'అందు జీవః' అనుసూత్రముచే సప్తమీవిభక్తికి సర్వాదేశముగా విధించెను. సవిధవర్తినా మిస్తు అనుసూత్రముచే 'ఇందు' అనుదానిని వేఱుగాఁ జెప్పి యున్నాడు. 'ఇందు' అనునది విభక్తిప్రత్యయము గాదు. అయినను సధికరణశక్తిప్రధానమైనది యగుటచేతను 'జేరలిచ' అనుసూత్రముచే నలిగాగమము - 'ఇందు' - అనుదానికిఁ గూడ రావలసియుండుటచేతను దత్తిద్ధికై సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయములలో 'నిందు' అనుదానిని బరిగణించెను. 'ఎందు' అనునది మఱి యొకటి గలదు. కాని దాని కలిగాగమము రానందున నది సూత్రమున గ్రహింపఁబడలేదు. 'ఎందలివారు' - అనుప్రయోగము నేడు మనకు వినఁబడుచున్నదిగాని యది ప్రాచీనప్రామాణిక కవిసమ్మతము గాదు. 'ఎందులవారు' అని ప్రాచీనప్రయోగము గలదు.

114 సూ 3 :- 'అందు, ఇందు, ఎందు; అట, ఇట, ఎట; ఇత్యాదయోఽధికరణ లక్షణార్థాభిధాయకాః దేశ్యశబ్దాః.

"సాశ్రయఽసాశ్రయపి స్యా త్ప్రత్యర్థగతసప్తమీ" ఇత్యధర్మణే నోక్తమ్. సప్త స్త్రీలింగవ్యతిరక్తమహచ్చబైభోభవతీతి జ్ఞేయమ్. ఆరవోక్తమధర్మణేన.

“శేర్నస్యాత్ సోఽపి ముబ్బస్తం వివా వుప్రత్యయాన్వితమ్. అనుహన్నామ జడగం చోదస్తం నాన్యతో విధిః” ఇతి. ఉదస్తం చ స్త్రీసమోదస్త మిత్యర్థః. ‘వనంబునన్, ధనువునన్, పేరునన్’ ఇత్యాది తదుదాహరణమ్. ‘సప్తచ్యుధిఃరణే చ’ ఇతి సూత్ర విషయేయం విభక్తిః. ‘విప్రపంశంబునవాడు’ ఇత్యాచార్యః.

వి:- “అందున్” అనునది సప్తమీవిభక్తిప్రత్యయముగ నే కాక స్వతంత్రశబ్దముగా సైతము బ్రయోగింపఁబడుచున్నది. ‘అస్థలమందు’ అనుసర్థముగలసప్తమీవిభక్తిప్రత్యయముగు ‘అందు’ అనునది సాశ్రయముగను, అనాశ్రయముగను బ్రయోగింపఁబడుచున్నది - రాముని యందున్ మున్నగు వానిలో సాశ్రయమైనది. ‘ఇందుఁ గలఁ డందు లేఁడ’ నునపు డనాశ్రయ మైనది. “అంద్విందునాస్తు సప్తమీ” అనుచొప్పున వచ్చుసప్తమీవిభక్తి ‘స’ వర్ణకము సప్తమ్యేకవచనము నందు జడవాచకశబ్దసంబంధమైన ‘ము - మ్ము - ంబు - వు’ - అను నాగమములకు మీఁద నిలుచును - అను సధర్వణవచనముచొప్పున ‘వనమునన్, ధనమ్మునన్, వృక్షంబునన్, ధనువునన్’ అనునవి నిష్పన్నములగును.

సూరిగారు ఉదంతజడంబునకు నవర్ణకం బగు (బాల. కార. 18) నని నవర్ణకవిషయమును వివరించిరి.

115 సూ :- తోడ సహార్థే టాసః.

115 సూ 1 :- ‘సహాయక్తేఽప్రధానే’ ఇత్యాద్యవ్యాకరణసూత్రేణ సహార్థ యక్తే అప్రధానార్థే యా తృతీయా విహితా తత్ర తోడేతి స్యాత్. తోడేతి తో, ఇత్యస్యా పుష్పలక్షణమ్. తోడుతి నితి విభక్త్యర్థాభిధాయక శబ్దః, శిష్యులతోడ వచ్చె గురువు, శిష్యులతో వచ్చెన్. ‘శిష్యైస్సుచా ఆగతోగురురిత్యాద్యోదాహరణమ్. “మందితసూర్యరశ్మిరుచిమన్మణిహరచయంబుతోఁ గటస్యందినుగంధిదానజలసంపద నొప్పెడివాని దేవకీనందనుఁ డిచ్చె”, ‘విజయప్రారంభాత్కుగ్రుండయ్యుఁ బాండవు తోడన్’, ‘ఎన్నిదినములయ్యె నేలయ్య మాతోడ నిభపురీశ పలుక విట్టులేల’ “అనవ రతము భక్తితో మదర్చిత యగుచున్”; ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగే ప్రసిద్ధేయమ్.

‘తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యా’ మితి సూత్రస్య విషయే చేయం ప్రవర్తతే. తేన ‘హరికిఁ దుల్యుఁడు, హరితోడఁ దుల్యుఁడు’, ఇత్యాదిరూపం నిర్బాధమ్.

వి :- తోడ, సహాఠే, టాసః-అని ఛేదము. ‘తోడ, తో’ అను నవి రెండును దృతీయావిభక్తి ప్రత్యయములే. సంస్కృతవ్యాకరణము నందుఁ దృతీయావిభక్తిని విధించుసూత్రములు గొన్ని గలవు. అందు ‘సహాయ క్తేఽప్రథా నే’ అనుసూత్రముచే విహిత మైనదృతీయావిషయము నను, ‘దుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం దృతీయాఽన్యతరస్యా’ మ్మను సూత్రముచే విహితమైనదృతీయావిషయమునను, ‘తో, తోడ’ అను విభక్తిప్రత్యయములు వచ్చునని సూత్రార్థము. ‘శిష్యులతోడ వచ్చెన్, శిష్యులతో వచ్చెన్’ అనునవి సహాఠకదృతీయావిభక్తులు. ‘...మణి హారచయంబుతో’ ననియు, ‘...పాండవుతోడన్’ అనియు, ‘మాతోడన్’; ‘భక్తితోన్’ అనియు నాచార్యులుగారుకూడ ‘తో, తోడ’ ప్రత్యయములతోఁ దృతీయను బ్రయోగించియున్నారు. ‘హరికిఁ దుల్యుఁడు, హరితోడఁ దుల్యుఁడు’ అని తుల్యార్థయోగమున ‘తోడ-కు’ వర్ణం వచ్చుటయుఁగలదు.

సూరిగారు ‘కరణసహాఠతుల్యార్థయోగంబులం దృతీయకుం దోడ వర్ణకం బగు’ ‘వచ్యర్థాముఖ్యకర్మంబునకుఁ దోడ-కువర్ణకంబులు ప్రాయీకంబుగా నగు’ ‘ఉపయోగంబునందాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకం బగు’ నని (బాల.కార. 5,6,7.) సూత్రములలోఁ బై విషయములనువివరించిరి.

115 సూ 2 :- నన్వత్ర కథం శ్రధానాప్రధానయోః శాబ్దత్వాత్కీర్త్యాభ్యా మేక క్రియాన్వయ స్సంభవే దితిచే న్నైవమ్. అత్రాపి తుల్యాదిక్రియాన్వయోఽస్త్యే వేతి న దోషః. క్రియాన్వయత్వం వినా కారకత్వం న సంభవతీతి వైయాకరణసిద్ధాంతః. ఏవంచ ‘దానితోనుపమ’; ‘దానితోడుల’; ‘ఇతి రూపద్వయం న సాధు. కిస్తు ‘దానికి నుపమ’; ఇత్యాదిరూపమేవ నిర్బాధం సిద్ధ్యతీ త్యుపగస్తవ్యమ్.

వి:- ‘తుల్యార్థై’ అను సూత్రముచేఁ దృతీయ విధింపఁబడిన స్థలములలో సహాఠక దృతీయవలె దృతీయ యెట్లు వచ్చునని ప్రశ్నించు

చున్నాడు. ఏలయనఁ బ్రధానమైనది శబ్దమనియు సప్రధానమైనది యర్థమనియు వీని కేకక్రియాస్వయత్వ మెట్లు పొసఁగుననియు నాయాశంక కర్థము. క్రియాస్వయము లేనిచోటఁ గారకత్వ ముండదని వైయాకరణ సిద్ధాంతము. ఆకారణముచే, 'దానితో నుపమ - దానితోఁదుల' అను నిట్టిప్రయోగములు తెలుఁగులో నుండవనియు 'దానికి నుపమ'యనియే యుండుననియుఁ దాత్పర్యము.

115 నూ. 3:- కేచిత్తు సదృశవాచకయోరేవ తులోపమాశబ్దయో ర్గ్రహణమ్; న సాదృశ్యవాచకయోరపి: 'సభసా నిభృతేష్టనా తులా' ఇత్యాది మహాకవిప్రయోగాత్. సాదృశ్యవాచకత్వం చ తస్య తులా నాస్తీతి ప్రయోగా నిర్వివాదమితి వదన్తి. తద్రీత్యా సాదృశ్యపరత్వే తు రూపద్వయస్యాపి సాదుత్వం క్షేయమ్. 'ధరణి హరిశ్చంద్రుఁడు భాసురయశుఁడై చేసె రాజనూయం బదియన్'. సరి గాదని యే వగచెద! సురుచిరయశుఁడైన ధర్మసుతుయజ్ఞమతోన్' - ఇత్యాచార్యప్రయోగే కథం సరిత్యాదికేవలవికృతిపదం సజచ్చతే ఇతిచే న్నైష దోషః వికృతిపదై స్సంస్కృతఁ దాద్ధాభిధానస్యాపి, 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్య' ఇతి నూత్రస్వరసప్రాప్త త్యాత్. అతఏ వాధర్వణే నోక్తమ్ —

“శబ్దా యేచ సమత్పన్నా ఆద్యాయా మత్ర తేఽఖిలాః ।

ఃథితా వైకృతై శృబైర్భవన్తి సదనుగ్రహత్” - ఇతి.

వి:- తులా - ఉపమా శబ్దములకు సదృశవాచకత్వము సాదృశ్యవాచకత్వము నను రెండర్థములు గలవు. సదృశవాచకములైన తులా - ఉపమాశబ్దములకే 'తుల్యార్థై' అనుసూత్రమున గ్రహణము గాని సాదృశ్యవాచకములకుఁ గాదు. మహాకవులు 'సభసా నిభృతేం దునా తులా' అని ప్రయోగించి యున్నారు. ఇందలి 'తులా' శబ్దము సదృశవాచకమే. 'తస్య తులా నాస్తీ' అనుదానియందలి 'తులా' శబ్దము సాదృశ్యవాచకము. సాదృశ్యవాచకమైనపుడు తృతీయాపఘ్నలు రెండును రావచ్చును. 'సరి గాదని యే వగచెద...ధర్మసుతుయజ్ఞమతోన్' - అనునది సరిగాదు. సన్నియగారు 'సరి' శబ్దమును సదృశవా

చకముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. అయినను దోషము లేదు. 'యహా కవులు సంస్కృతమునందున్న సర్వశబ్దములకును వికృతిశబ్దముల నేర్పఱచిచియున్నారు, సంస్కృతభాషయందు 'సదృశము - తుల్యము' మున్నగుశబ్దములు 'సహ - సాకమ్' మున్నగుశబ్దములును సత్కృతుల యనుగ్రహమువలన సరి - సాటి - ఉద్ది - కూడన్ - మున్నగు నాచ్చిశబ్దములచేఁ జెప్పబడుచున్నవి' అనునధర్వణవచనము చొప్పునను సర్వవిభక్తి సంస్కృతతుల్యా' అనుసూత్రస్వారస్యము చొప్పునను దోషము గాదని తాత్పర్యము.

116. నూ :- పట్టితి తు పచ్చమి గుణే హేతా.

115 నూ:- గుణే హేతా సతి 'విభాషాసంజేఽస్త్రియ' మిత్యాద్యవ్యాకరణ సూత్రేణ యా పచ్చమి వికారా తత్రపట్టితి పచ్చమివిధక్తిస్సాన్త. 'బాద్యముంబట్టి బద్ధుడు' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. తృతీయాపక్షే 'బాద్యముచేత బద్ధుడు' 'కర్తృకరణయో స్తుతీయా' ఇత్యాదిసూత్రవిహితతృతీయాస్థానే 'టాస శ్చేతి' ఇతి విభానాత్, నత్యజడప్రకృతిభ్య స్తుతీయాస్థానే. 'అన్యస్యాః క్వచిద్భేదే చాన్యస్యా' ఇతిసూత్రోక్తరీత్యా విహితే ద్వితీయాసప్తమ్యావేవ హేతుత్పతీయేతి వ్యవజహారస్యయమాచార్యః. తత్రాపి 'చేసి' శబ్దం ప్రాయశః ప్రాయజ్ఞ. 'భారతభారతీ శుభగభ స్తీచయంబులఁజేసి'; 'పరార్థపరిగ్రహబుద్ధిఁజేసి పాపంబగు'; 'శమహీనుఁడైన విశ్వామిత్రుచేసినయపకారమునఁజేసి'; ఇత్యాది. క్వచిత్ 'చేసి' శబ్దప్రయోగాభావోఽపి 'హరలకారణంబున నెగ్గు వుట్టెన్ - ఇత్యాది. తృతీయాథే అత్యేసి, ప్రల్లడుఁడైనయొక్కకులసాంసనుచేసినదానఁ దత్కులంబెల్ల' నిత్యాది.

వి :- పట్టి, ఇతి, తు, పంచమి, గుణే, హేతౌ-అని ఛేదము.

గుణము హేతువగునవుడు వికల్పముగా సంస్కృతమునఁ బంచమి తృతీయలగును. ఆపంచమికే, దెనుఁగునఁ 'బట్టి' పర్ణక మగునని యర్థము. బాద్యముంబట్టి బద్ధుడు, అనునవుడు బంధనమునకు గుణవాచక మగు బాద్యము హేతు వగుచున్నది. ఇట్లే తక్కినవియును. 'బాద్యముచేత బద్ధుడు' అనియు నుండును. అజడప్రకృతులపై నున్నద్వితీయకుఁ దృతీ

యాగప్రములు, 'అన్యస్యాః క్వచిద్ భవే చ్ఛాన్యా' అనుదానిచేఁ గల్గును. దానిని హేతుత్పత్తీయ యని యాచార్యులు నుడివిరి. అచటఁ దఱచుగాఁ 'జేసి'యనుశబ్దమును బ్రయోగించిరి. అది లేకయుఁ గొన్ని ప్రయోగము లుండును.

'కొన్నియెడల 'చేత' విభక్త్యర్థకవర్ణకంబులకును 'సలన' వర్ణకంబునకును దఱచుగా 'చేసి' యనుప్రయుక్తం బగు ('ప్రాథ. కార. 4 నూ.)' అయ్యది యొక్కచోఁ బెక్కుచోట్ల కొక్కటియ చాలెడి ('ప్రాథ. కార. 5) అని ప్రాథవ్యాకర్త 'చేసి' శబ్దమును గుఱించి వివరించియున్నాఁడు.

117. సూ :- కంటే అన్యారాదాదే.

117 సూ:- "అన్యారాదితరై నికృష్టాఘ్నై త్తపదాబాహియత్రై" ఇతి నూత్రేణ అన్యారాదాదియోగే య పఞ్చమి విహితా తత్ర 'కంటే'ఇతి స్యాత్. రామునకంటె నన్యఁడు-వనముకంటె జేరువ-గ్రామముకంటె బూర్వము-ఇత్యాది. 'పృథగ్విసానానాభి స్పృతీయాన్యతరస్యామ్' 'యతిశ్చాధ్వకాలనిర్మాణం తత్ర పఞ్చమి'; "తద్యుక్తాదధ్వనః ప్రథమాసప్తమ్యా; కాలా త్సప్తమివ వక్తవ్యా" ఇత్యాది శాస్త్రం చాత్ర గృహ్యతే. నిర్ధార్యమాణస్య యత్ర భేదవివ పఞ్చమివిభక్త్రై ఇతి నూత్రేణ య పఞ్చమి విహితా తస్యాస్సానేపి కంటెపంచమి సాధురేవ. సర్వసక్త్యాహక స్యాదిశబ్దస్య సత్వేన బాధకాభావాత్. తేన 'మాధుర్యం పాటలీపుత్రకులకంటె నాధ్యతయలు' ఇత్యాదికం రూపం సిద్ధమ్.

వి:- 'కంటే, అన్యారాదాదేః-అని ఛేదము. సంస్కృతమున ప్రాస్తవమైన 'ఎ' కారములేదు కావున 'కంటే' అనుసూత్రవిహితమైన దానికి 'కంటే' అనియే యర్థము చెప్పకొనవలెను. అన్యము - ఇతరము - మొదలైన శబ్దములు, అన్యారాదాదులు, వానితో యోగమున్నప్పుడు పంచమి కల్గునని సంస్కృతవ్యాకరణము చెప్పుచున్నది. అపంచమికి 'కంటే' వర్ణకము వచ్చునని చింతామణినూత్రమున కర్థము. అంతేకాక "పృథగ్విసానానాభిః..." మొదలగు సూత్రములచే నిష్పన్న

మైనపంచమికిని 'కంటె' వర్ణకమే వచ్చును. 'పంచమివిభక్తి' అను సూత్రమువలనఁ గల్గినపంచమికిని 'కంటె' వర్ణకము వచ్చును.

సూరిగా రీవిషయములను 'కంటె వర్ణకం బన్వార్థాదియోగజం బగుపంచమి కగు (బాల. కార. 12) కంటెవర్ణకంబు నిర్ధారణపంచమి కగు (బాల. కార. 13) అని వివరించిరి.

118 సూ:- లోపల నిర్ధారణోద్భవా షష్ఠి.

118 సూ:- నిర్ధారణాత్ పృథక్కరణా దుద్భవః. యతశ్చ నిర్ధారణ మి తినా త్రైణ నిర్ధారణాథే యా షష్ఠీవిహితా తత్ర లోపతేతి విభక్తి స్సన్యోత్. దేవతలలోపల శ్రీకాంత యధికురాలు' ఇత్యాద్యదాహరణమ్.

వి:- లోపల, నిర్ధారణోద్భవా, షష్ఠి - అని ఛేదము. సముదాయమునుండి యొకదానిని వేటుచేసి చెప్పట నిర్ధారణమగును. నిర్ధారణార్థమున 'యతశ్చ నిర్ధారణ' మ్మను సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముచే షష్ఠి విధింపబడినది. ఆషష్ఠికిఁ దెలుఁగునందు 'లోపల' అనువర్ణకము వచ్చును; కొన్నియెడల 'లో' అనియు నుండును.

సూరిగా రీవిషయమును నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు (బాల. కార. 16.) నని వివరించిరి.

119 సూ :- యొక్క చ శేషే షష్ఠి.

119 సూ:- 'షష్ఠీ శేషే' ఇతిసూత్రేణ కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరక్తవిషయే యా షష్ఠీవిహితా తత్ర యుక్తేతి విభక్తిస్సన్యోత్. రామునియొక్క దానుఁడు; నీతియొక్క భక్తుఁడు - ఇత్యాద్యదాహరణమ్. వికృతా శేషవ్యవస్థాన షష్ఠీసమాసః. యద్యపి యొక్కషష్ఠ్యర్థప్రతిపత్తానం సమాసవివ. వాక్యస్యకు ప్రయోగః ప్రబంధేషు ప్రాయశో న దృశ్యతే; తథాపితస్య ప్రయోగ ఇష్టవివ. కళామధ్యే తత్పారేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్. 'కి, కు' ఇతి విభక్తిస్తు అసమానే కారకషష్ఠితి జ్ఞేయమ్. 'హరికిచ్చెన్, విష్ణునికిచ్చెన్' ఇత్యాది తత్రోదాహరణమ్. 'సాధంబులలోపల' ఇత్యాదిషు 'లోపల' శబ్దః అంతరవ్యయపర్యాయా దేశ్యశబ్దః.

యొక్క, చ, శేషే, షష్ఠీ-అని ఛేదము. సంస్కృతవ్యాకరణమున 'షష్ఠీ శేషే' అనుసూత్రముచే సిద్ధించిన శేషషష్ఠీకిఁ దెనుఁగునందు 'యొక్క' అనువిభక్తిప్రత్యయము వచ్చును. 'యొక్క' ప్రత్యయముతోడనే తెలుఁగునందు సమాసవిగ్రహములు చెప్పవలయును. 'యొక్క' అనుచానికిఁ బ్రబంధములలోఁ బ్రయోగము లేదు. 'కి - కు' అను షష్ఠీవిభక్తిప్రత్యయములు సమాసము లేనప్పుడు వ్యస్తతలో నుండును. ఇవి కారకషష్ఠులు. 'లోపల' అనుశబ్ద మొకటి నప్తచ్ఛుర్భక్తముగాఁ దెలుఁగునం దగవడుచున్నది. అది 'అంతర్' అను సప్తమమునకుఁ బర్యాయ మైనదేశ్యశబ్దము.

బాలవ్యాకరణమునం దీవిషయములు 'శేషషష్ఠీకి యొక్కయు నగు' (బాల. కార. 15.) నని వివరింపఁబడినది. ప్రాథవ్యాకర్త 'యొక్క' కు లోపంబు బహుళంబు (ప్రా. కార. 16.) అని వ్యస్తతయందును 'యొక్క' కు లోపంబును విధించెను.

120 :- విషయనిమిత్తాదిజా తతై వాన్యా.

120 సూ. 1:- విషయనిమిత్తాద్యర్థజా అన్య విభక్తిః స ప్రమాత్వర్థః. తదైవ తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంత్యలక్షణేన తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థప్రధానా స ప్రమాగ్రాహ్య. తద్విధాయకం చ శాస్త్రం 'యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్' ఇత్యాది. ఇతరయోర్విధాయకస్తు 'నిమిత్తాత్కర్మయోగో' 'సప్తమ్యధికిరణేచ' ఇత్యాదిశాస్త్రమ్. జౌపక్షేషీకోవైషయకోఽభివ్యాపకశ్చేత్యాధారః త్రివిధఇతి సంహితాయాం ఇతి సూత్రే భాష్యమ్. 'నిమిత్తాత్ కర్మయోగో' ఇతి సూత్రేనిమిత్తంనామ పలమ్. 'భృత్యుల విషయము గౌరవ మత్యంతచలంబు సత్య మవశీకులకున్' - 'చర్మమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెను'; 'పాలమునిమిత్తము చమరిం జంపెన్' 'దంతములనిమిత్తము కంజరంబును జంపెన్' 'సీమనిమిత్తము శంకువు నాటెన్' యద్వా సీమనిమిత్తము పుష్కలకముఁ జంపెన్' 'సీమాణ్ణాకోశః. పుష్కలకో గంధమృగవిశేషః. ఆపథ పుష్కలకో గంధమృగోక్షపణకీలయో' ఇతిమేదిని కారః. 'చర్మణి ద్వీపినంహన్తి' దస్తయోర్న్తన్తి క్షణమ్. నాశేషు చమరీం హన్తి సీమ్ని 'పుష్కలకో హతః' ఇత్యుక్తం వ్యాకరణపారగైః. 'భృత్యు లావులఁ బిడుకఁగ వచ్చెను; గోవులు పిడుకఁబడఁగఁ జనెన్'; 'పటువులు

చదువుచుండఁగ వచ్చెన్. పట్టి చానాదరే. ‘పుత్రులు దుఃఖంప సన్నసించెన్’ ఇత్యాది. సతిసప్తమ్య వర్తమానార్థకత్వం విశేషః. ప్రథమాంత్యస్తు సర్వత్ర సమానమ్. అభర్వణేనాపుర్యక్తమ్.

“భావాదిజన్యజేప్తుల్య మసా స్యా ద్దత్ర సర్వదా
సత్యర్థజా సప్తమీ తు వర్తమానార్థతాం గతా”-ఇతి.

సనాదిశబ్దా వర్తమానార్థబోధకాః. విషయసిమిత్తయోః ప్రయోగ ఏవామం విధిః. అన్యత్ర, ‘మోక్షమునందు నిచ్చ గలదు’, ఇత్యాదిరూపం భవత్యేవ. సత్యర్థసప్తమ్యః క్వచిత్ప్రయోగసంభవేపి న సామన్వేస్యమితి జ్ఞేయమ్. ‘నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమ్.’ ప్రాయగ్రహణా దసర్వసామ్యః ప్రథమాద్వితీయే న స్తః. వర్తమానస్తు ప్రథమా మప్యసా. ‘ఏనిమిత్త ముండే సరేడు’ ఇత్యాదిరూపం తు యథాయోగ్య మూహ్యమ్.

విః- విషయసిమిత్తాదిజా, తథా, ఏవ, అన్యాయ - అని ఛేదము. విషయార్థమునందు నిమిత్తార్థమునందుఁ జై సూత్రముచే నప్తమీ విభక్తి విహిత మగుచున్నది. అచట శబ్దమునకుఁ బ్రథమాంత్యము గూడ వచ్చుచున్నది. అదివదముచే సతిసప్తమి గ్రహింపఁబడుచున్నది. విషయసిమిత్తార్థములందును సత్యర్థమునందును సంస్కృతవ్యాకరణమున నప్తమీవిభక్తి విహితమైనది. అధికరణమనఁగా నాధారము. సప్తమ్య ధికరణే చ- అచుసూత్రముచే నప్తమి విహితమైనది. ఈ సప్తమి ఔపశ్లేషికము, వైషయికము, నభివ్యాపకము-అని మూఁడువిధములు. సతిసప్తమియందు వర్తమానార్థత్వము భాసించుచుండును. ప్రథమాంత్యము తక్కినవానితో సమానము. “భావాద్యర్థములలో ‘యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్’ మున్నగు పాణినీయముచే విధింపఁబడినసప్తమి భావాదిజన్యసప్తమియని చెప్పఁబడుచున్నది. దీనికిఁ దెనుఁగునందుఁ బ్రథమావిభక్తితో సమాన మగురూపమే యుండును. అనఁగాఁ బ్రథమాంత్యుగాఁ బ్రయుక్తమగునని యర్థము. సతిసప్తమి ప్రథమాంత్యముగఁ బ్రయుక్తమైనను వర్తమానార్థత్వమును బొందుచుండు’ నను సభర్వణ నచనముచే భావాద్యర్థక సతిసప్తములు రెండును వివరింపఁబడినవి.

సూరిగా రీవిషయములను 'అధికరణంబునకు సప్తమి యగు' (బాల. కార. 17.) అని వివరించిరి.

120 సూ. 2 :- 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి నూత్రమహిమ్నా 'అన్నమున కుండు నిచట'- ఇత్యాదిరూపం సిద్ధమ్. అన్నస్య హేతో ర్వసతీత్యాది తత్తోదాహరణమ్.

వి:- 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' అనుచొప్పున 'అన్నస్య హేతో ర్వసతి' అని సంస్కృతమున సిద్ధించును. అది యాంధ్రమున 'అన్నమున కుండు నిచటన్' అనురీతి నేర్పడును.

120 సూ. 3 :- 'నీనిమి త్తంబునన్' ఇత్యాది తత్పురుషసమాసోఽపి సామః. 'నీ కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్'; 'తనకులబ్రాహ్మణున్'; 'తన తమకులములన్'-ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే 'వారల కారణమున నెగ్గుపుట్టు గౌరవులకున్' ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగవివ. అథర్వణా చార్యేణ కు-

'శబ్దేభ్యో యష్మదాదిభ్య స్సమాసోఽపి గురు ర్భవేత్' ఇత్యుక్తమ్.

వి:- 'ద్విగుపు-కర్మధారయము' మున్నగు సమాసములు తెలుఁగు నందుండునని చింతామణి చెప్పినది. అవి సాంస్కృతి కాచ్చిక మిశ్రము లని మూఁడురీతులుగా విహితమగుచున్నవి. నీవు - నేను - తాను మున్నగుశబ్దములకుఁ దెలుఁగున సమాసముండునని 'నీనా, తా, మన- అనుశబ్దములకంటెఁ బరముగా నున్నశబ్దములతో సమాసము వచ్చుటయు సాధువే.' అపుడు యష్మదస్మదాదుల షష్ఠికి ద్వివీర్యాయాతుల్యా కారము గలుగదు - సమాససామాన్యముచొప్పున సమాసము గల్గెడి పద్ధతిలో 'మాయొక్క, తమయొక్క' మున్నగుచోట్ల-తాయాన-అనరీతి ననిష్ఠరూపములు కల్గవలసివచ్చును. ఈయథర్వణవిధిచొప్పున నీయాన-నీయాజ్ఞ మున్నగురూపములు సిద్ధించి సమాసము లగుచున్నవని తెలియవలయును. 'నీయొక్క + ఆన = నీయాన' మొ.

120 సూ. 4 :- ద్విత్రాదిసంఖ్యాశబ్దానా మల్పానాం నాత్ర సంస్థితిః. సప్రత్య యత్వే హపీతా స్తేచైకో వనప న్మతః-ఇతి సవప. 'ద్వయము, త్రయము' ఇత్యాద్యాః ప్రయోగాగ్ధాః. అల్పానా మిత్యుక్తేః వింశత్యాదీనాం ప్రయోగోఽస్త్యేవ. సంఖ్యా వాచకః పైశ్చికశబ్దస్య 'ఏకము' ఇత్యేవ రూపమ్. 'మన మిద్దఱ మేకమై' ఇతి ప్రయోగః. అనేకశబ్దస్య తు, 'అనేకు' లితి ప్రయోగోఽస్త్యేవ.

వి:- అల్పసంఖ్యను బోధించు 'ద్వి' త్రి' మున్నగు శబ్దములకుఁ దత్సమరూపస్థితి లేదు. 'క' ప్రత్యయముతోఁ గూడినపు డవి తెనుఁగు నందుఁ బ్రయుక్తములై సాధువు లగుచున్నవి. ద్వికము - త్రికము మున్నగునవి తదుదాహృతులు. 'అల్పసంఖ్యాబోధకమైనను నేకశబ్దము మాత్రము 'వన' శబ్దమువలె మువర్ణకాంతరూపము నంది తెలుఁగున వనము-అని ప్రయుక్త మగుచుండును' అను నధర్వణవచనము చొప్పున 'ద్వయము - త్రయము - అనేకులు - ఏకము' మున్నగునవి సిద్ధించు చున్నవి.

120 సూ. 5 :- దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్యాదితి నూత్రస్య దీర్ఘ మాత్రిసాధారణ్యేన ప్రవృత్తత్వాత్; తేన హ్రస్వే కృతే 'సోమపుడు, విశ్వపుడు'-ఇత్యాద్యాకారాన్త రూప మున్నేయ మకారాన్తరూపవత్.

వి:- అకారాంతమహద్వాచకములప్రక్రియను ముగించుచు 'ఆ' కారాంతపుంలింగ మహద్వాచకములను వ్యాఖ్యాత చెప్పుచున్నాడు. సోమం పిబతి (సోమమును ద్రాగుచున్నాడు.) అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున 'సోమపాక' అనియు, విశ్వం పాతి (విశ్వమును రక్షించుచున్నాడు) అను వ్యుత్పత్తిచొప్పున 'విశ్వపాక' అనియు నీమున్నగు రూపములు సంస్కృతమున నేర్పడుచున్నవి. వీనిలో 'సోమపా' - 'విశ్వపా' - అనునవి తెనుఁగునఁ బ్రాతిపదికము లగును. 'దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్యాత్' - అను చొప్పున హ్రస్వముచేయఁగా 'సోమప - విశ్వప - అనియై, ఉత్వప జ్జులతో 'సోమపుడు, విశ్వపుడు' అను రూపములు సిద్ధించును.

121 సూ - స్యా దమహతాం విభక్తౌ సోశ్చ ము.

అమహద్భ్యో నామభ్యో మువర్ణకీ స్యాద్విభక్తౌ. సోశ్చ సుప్రత్యయస్థానేఽపి స్యాత్. అమహతామితి సామాన్యనిర్దేశేఽపి న స్త్రీవాచకా దమహత్వా మ్నోఽయం ప్రత్యయః 'అనుతాం స్త్రియాం సమాసామితి మాత్రేణ సో ణ్లోపే తత్ స్థానికమువర్ణ సమృద్ధవిశిష్టస్య మో ర్దూరాపాస్తత్వా త్తోఽయం తద్వ్యతిరిక్తేభ్యవివ నామభ్య ఇతి నిర్ణయః. తత్ప్రయోగోఽపి సర్వత్ర తథావిధవివ. అధర్వణేన తు.

“ము ర్వానాదికశబ్దేభ్యో ముబూ స్యాతాంచ తత్పరమ్” ఇతి శ్చుష్ట ము క్తమ్. 'వనము, ధనము, జ్ఞానము, పర్వతము.' పశుశబ్దస్యాపలక్షణత్వాత్ 'కాకము, గృధ్రము' ఇత్యాదిరూపం సిద్ధమ్.

వి:- స్యాత్, అమహతామ్, విభక్తౌ, సోః, చ, ము-అని ఛేదము. మహద్వాచకాకారాంతశబ్దముల కుత్విడుజ్జులు వచ్చినట్లే, అకారాంతామహద్వాచకశబ్దములకుఁ బరిమై 'సు' ప్రత్యయ మున్నపుడు దానికి 'ము' అనునది యాదేశముగా వచ్చుచున్నది. విభక్తిపరకత్వమున 'ము' అనునది యాగమముగా వచ్చును. 'అమహతా' మ్మనుటచే స్త్రీవాచకముల కీప్రత్యయము వచ్చునని భావింపరాదు. స్త్రీవాచకములపై నున్న సుప్రత్యయము - అనుతాం స్త్రియామ్ - అనుదానిచే లోపించుచున్నది గదా! “వన, ధన, మిత్ర, దైవ మున్నగుశబ్దములకంటెఁ బరముగా నున్న సుప్రత్యయమునకు 'ము' వర్ణక మాదేశమగును. మప్రత్యయే తరవిభక్తులు పరమగునపుడు ము వర్ణ మాగమముగ వచ్చును. చింతా మణి యందుఁ జెప్పఁబడినరీతిని 'ము - మ్ము-ంబు' అనునవియు వనాది శబ్దములకు వచ్చును. దానికే బరముగా 'ము-బు' అనునవి నిలుచును” అను సధర్వణవచనముచే సిద్ధించిన 'వనము, వనమ్ము, వనంబు'-అనువానిలో 'ము' అనునది పరమగునపుడు పూర్వమందున్న 'ము' వర్ణకమునకు మేళనమును, బువర్ణకము పరమగునపుడు 'ము' వర్ణమునకు బిందువును గల్గి సిద్ధించుచున్నవి. 'స్త్రీపశుజడాన్ వినాఽన్యే' అను సూత్రమునందలి పశుశబ్దముచేతఁ జతుష్పాజ్జంతువులే కాక, కాకము గృధ్రము మొద

లగుపక్షివాచకశబ్దములును గ్రహింపబడును. కాన వానికిని 'ము' వర్ణ కాదులు గలుగుచున్నవి.

122 నూ :- తదుపరి పున ర్ముబూ ప్రాచామ్.

122 నూ. 1 :- తదుపరి మువర్ణకస్యాపరి పునః ముశ్చ బుశ్చ స్యాతామ్, ప్రాచా మాచార్యాణాం మతే ముబువర్ణకాభ్యాం రూపద్వయం సిద్ధ్యతి యాగపద్ధవిధానా భావాత్. తదభావశ్చ తదుపరిత్యజేన జ్ఞాప్యతే. తస్యా ప్యవ్యవహితత్వేన పరత్య మర్థః. యాగపద్ధవిధానాభావే న్యతరవ్యవహితత్వేన, అన్యతరస్య తత్పరత్వం న సిద్ధ్యేత్, చిన్నప్రయోగే న తు తాదృకవరత్వం సిద్ధ్యతి, అతఏ వాధర్వణాచార్యేణ “శాపరే మస్య చిస్తు స్యాన్మౌపరే మేళనం భవేత్” ఇత్యుక్తమ్. వనము; ఉపరి మువర్ణకప్రయోగే చిస్తు మేళనవిధానసామర్థ్యా దుల్లోపే ‘వనమ్ము’, బువర్ణకప్రయోగే ఉల్లోపే ‘నశ్చాపరాస్తస్య ర్ములి’ ఇత్యనుస్వారేచ కృతే ‘వనంబు’ ఇతి రూపత్రయం సిద్ధ్యతి. అత్ర ముబ్యో శ్చోత్పత్తివిష్టత్వే తయోః పరతః మోల్లోపే చ ‘సహాహాశ్చేతి’ శబ్దకాసనూత్రం తత్ప్రబంధ శ్చుత్ర మానమ్. అతఏవ దుజో నోల్లోపః. ఏవం వర్ణా స్తరేఽ పూహ్యమ్.

వి :- వనాదిశబ్దములకు స్వాదులు పరమగునపుడు మువర్ణకము నిశ్యముగా నాగమ మగును. సుప్రత్యయస్థానమున ము - బు వర్ణక ములు పర్యాయముగా నాదేశము లగును. ‘ము’ వర్ణకము పరమగు నపుడు - అధర్వణాచార్యులుగారు, “పూర్వ మువర్ణకమునందలియుకారము లోపించి ‘వనమ్ము’ - అని యొకరూపమును, ఉత్పలోపము చెందిన ‘మ’ కారమునకు బిందువు గల్గి బువర్ణాంతముతోఁ గూడిన ‘వనంబు’ అని మఱియొకరూపమును నివి రెండును రానివక్ష్యమున ‘వనము’ - అని యింకొకరూపమును గల్గుచున్నవి” అనిచెప్పిరి. కవి శిరోభూషణము మకారమునకు ‘సస్యాపదాస్తస్య ర్ములి’ సస్య మస్యచాపదాస్తస్య ర్ముల్యనుస్వార స్వాత్ - అను సంస్కృతవ్యాకరణ నూత్రముచే బిందువు గల్గినది చెప్పచున్నది. చింతామణివివరణకర్త యగునధర్వణాచార్యులుగారు బిందువును విధించియుండుటచే నట్లు వ్యాఖ్యానించుట సరిగాదని లోించుచున్నది. ‘వనము+ము, వనము+బు

అని యుండఁగా 'బువర్ణకము పరమగునపుడు మకారమునకు బిందువు గల్గును. మువర్ణకము పరమగునపుడు మకారముపై నున్నస్వరము లోపించి రెండుమకారములకును మేళనము గల్గు'నని చెప్పిన ద్వితీయా చార్యునివచనముచే మొదటనున్న మకారముమీఁది యుకారము లోపించుచున్నది. కావునఁ గవిశిరోభూషణము 'అత్ర ముబ్బో శ్చోత్స్వి విశిష్టత్వే తయోః పరతో మో ల్లోపేచ సలోలోశ్చేతి శబ్దశాసనస్య సూత్రం తత్రబద్ధ శ్చాత్ర మానమ్' అని వ్రాయుట సరికాదు. 'సలో లోశ్చ' అనుసూత్రము లకారయు క్తమైన లకారముమీఁది యుకార మునకు లకారమునకు లోపమును జెప్పచున్నది. దానిచే నిచట 'మ' కారముమీఁది యుకార మెట్లు లోపించును ? నన్నపాఠ్యుని ప్రబంధ మునం దట్టిరూపములు వెలయుచుండుటచేతనే యధర్వణాచార్యులు గారు 'జౌ పరే మస్య బిందు స్సాస్య' త్తని వివరింపవలసి వచ్చినది గదా !

122 సూ. 2 :- అత్రేయం చిన్తా. 'సపదానీ' త్యత్ర అవ్యయాత్ పృథక్ క్త్యాతుమనో ర్గ్రహణాత్ అవ్యయస్య నిషేధోఽనిత్య ఇతి జ్ఞాయతే; అతఏ వాచార్య ప్రయోగః "చెడునిహముం బరంబు". అధికరణశ క్తిప్రధానస్యా ప్యస్య ప్రత్యయ సమ్బంధే క్తిమత్వమాత్రమేవ ప్రాతఃకల్ప మిత్యాదౌ యథా. "ఈక్రతుక్రియఁజేసి యిహ పరంబులన్" - ఇత్యస్య ప్రయోగే ద్వన్వయసమాసేఽపి నాధికరణప్రాధాన్యమ్. అధర్వణే నాప్యక్తమ్ - "క్వచిత్ ప్రత్యయసమ్బంధే క్తే స్సాస్య దన్యథా స్థితిః" ఇతి.

వి:- 'స పదా న్యవ్యయసు క్తిక్త్యాతుమునామ్' అనుసూత్రము నకు 'సంస్కృతావ్యయములకుఁ దెనుఁగునం దవ్యయములుగాఁ దత్సమ త్వమునఁ బ్రయోగము లే'దని యర్థము. కావునఁ బ్రత్యయసంబంధము గలిగి యన్నివిధ క్తులలోను రూపములు గొన్నిసంస్కృతావ్యయముల కగపడుచున్నవి. ఇహ - పర-అనునవి ఇహము-పరము అని తెనుఁ గునఁ దత్సమములై సుబంతము లగుచున్నవి. సంస్కృతమునందు వీనికి

ఈలోకమునందు-పరలోకమునందు అని యర్థములు. కావుననే యవి యధికరణశక్తిప్రధానము లై సయవ్యయములని చెప్పబడినవి. అధర్వణా చార్యులుగారు 'ఒకప్పుడు 'ము' మున్నగుప్రత్యయసంబంధమందుఁ ద ద్ధశక్తికి మార్పుసైతము గల్గు'నని వచించియున్నారు. 'సంస్కృతమునం దధికరణశక్తి గల్గినచేయైనను దేనుఁగునం దవి శక్తిమన్మాత్రములే యై సర్వవిధక్తుల నందుచున్నవి' యని యధర్వణాశయము.

122 నూ. 3 :- చిరముగబ్రహ్మ, సంతతము, అవశ్యము, అనిశము-అత్ర 'అన్యే హంచేతి మస్యలోపే సోస్థానీ' మువర్ణకే సిద్ధ మేవం రూపమ్.

వి :- చిరమ్ - సంతతమ్ - అవశ్యమ్ - అనిశమ్ - అను వానిచివరనున్న మకారము, 'అన్యేహంచ ప్రయోగమహితానామ్' - అను చింతామణిచొప్పున లోపింపఁగా 'సు' ప్రత్యయస్థానమున ముప్రత్యయము చేయఁగా నిట్టిరీతిరూపములు సిద్ధించెను.

122 నూ. 4 :- స్యస్తి యైనర్పఁగ నవసరము, నాయథాశక్తి, సోర్థ గతిః. వృథ సేయంగాఁజనదు. దీర్ఘాణాం చూష్యః. గంగఁ బ్రత్యక్షంబు గావించి. ప్రతిపరసమను భ్యోఽక్ష్యః ఇతిటచ్. 'యన్యేతిచ' ఇతిల్లోపే, 'సావ్యయాభావాదతోఽప్త్యుపంచమ్యాః ఇత్యమి ప్రత్యక్షమితి రూపం సిద్ధమ్ ఆద్యప్రకృత్యామ్. అత్ర సోస్థానీ మువర్ణకే, తదుపరిమవర్ణకే చ సిద్ధ మేవం రూపమ్ ' చాపంబు లాకర్ణాంతంబు లగుచుండఁగా 'ఇత్యాదయః. ఏతేన, ఆబాలగోపాల మఖిలసత్త్వజయను నానందమగుమన్ని నతిశయిల్లె, ఇత్యాదివచనాని వ్యాఖ్యాతాని. ఆవ్యయప్రయోగస్య జ్ఞాపకసిద్ధత్వా త్కృతిచిత్తైతైః; 'జ్ఞాపకసిద్ధం న సర్వత్ర' ఇత్యుక్తేః. ఆచార్యప్రయోగపర్యాలోచనయా త్వయ మర్థః ప్రతీయతే 'తత్సమవ దనుకూలస్యైవాత్ర ప్రయోగ స్తథాపి వికృతికాస్త్రసమ్బంధి ఆవశ్యక' ఇతి. ఏతేన 'అతఃఽదు పృథక్కుగాఁ బలికన్' ఇత్యాదిప్రయోగా అపి తదభిప్రేతా ఇతి యద్యపి వక్తుం శక్యతే; తథాపి ప్రథమైకవచనత్యుత్వాభావా న్నాత్ర తత్స్వరస. రూపసాధుత్వ మాధర్వణ మితి జ్ఞేయమ్. ఏవంచ 'వృధాశపింతురే; 'సదా నానన్' - 'సర్వత్రిలింపకామినులు; 'కర్తృమకర్తృమన్యథాకర్తృ ముదారశక్తివి' ఇత్యాదిప్రయోగా న శబ్దకాసనాభిమతా ఏవేతి. 'ప్రతిమాటలేటికిఁబలుకవయ్య' ఇతి తత్త్వయోగ ప్రతికర్ణో దేశ్యః; ప్రతీత్యవ్యయే నాత్ర సమాసాసంభవాత్. ఆద్య

ప్రకృత్యామసి తస్య ద్యోతకమాత్రత్వేన పృథక్ప్రయోగానర్హత్వాచ్చ. సంస్కృతీయ సమానాం ప్రాకృతీయసమానాం అహః, అహః ఇత్యాదీనాం ప్రయోగస్తు నిర్బాధ ఏవ. 'నీకచల్లెఁగాక నేడహో పతిహితావహవిహరగంధవహక మార' ఇత్యాద్యాః ప్రయోగా సాధవఏవ.

“లిజ్జభృక్ష్వాదిశబ్దేభ్యో మ్యాదిరామ స్త్యజే తు న

కేచి జ్జనా వద స్త్యన్య ఏవారసహితేబ్రువన్”

ఇత్యధర్వణోఽపి. ఏతేన, ‘సరసీజాసననాహనాన్వయవతంసా హంస నీకందముల్’ ఇత్యాదిప్రయోగస్తు సాధుః. నను ‘అర్ధేన నిత్యసమానో విశేష్యలింగతాచ’ ఇత్యుక్తేః, ‘ఏను గుర్వర్థ మర్థినైః’; ‘దారార్థమ్మై ప్రవ ర్తింపన్’ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాః కథం సజ్జచ్చస్త ఇతిచేత్ క్రియావిశేషణతా మాశ్రిత్య తత్సాధుత్వ మవధేయమ్. తదర్థ మధ్యాప్య జనేన తద్వనే ఇత్యాదయ స్సంస్కృతకవీనాం వాచః. విశేష్యలింగతాయాం ‘సీతదర్థంబులై నిఖిలనేదంబులు’ ఇత్యాదికం తద్వచనమేవ.

వి:- చిరమ్, సంతతమ్, అవశ్యమ్, అనిశమ్-అనునవ్యయములు తత్సమము లెట్లుగునో యీవఱకుఁ జూపఁబడినది. స్వస్తి-యథా శక్తి మున్నగుచోట్ల ‘సోర్లుగితక’ అని సులోపము చేసి స్వస్తి-స్వస్తులు; యథాశక్తి - యథాశక్తులు-మున్నగుసుబంతరూపములను సాధించు కొనవలయును. ప్రత్యక్షమ్ - అనునది ‘ప్రత్యక్షము’ అనురూపముతో ‘ము’ వర్ణాంతమై తఱచుగాఁ గ్రియావిశేషణ మగుచున్నది. మఱి ‘అకర్ణాంతము - అనునదియు మువర్ణాంతమే. ఇదియుఁ గ్రియావిశేషణముగ నే తఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నది. ‘అబాలగోపాలము’ అనునదియుఁ గ్రియావిశేషణమే. ఈయవ్యయప్రయోగము తెనుఁగు నందు బాహుళ్యముగ నే యగపడుచున్నను నపదాన్యవ్యయసు ప్తిజ్ఞత్వాతు మునా మృదుసూత్రమున కర్థమును మఱియొకరీతిని జెప్పి యీయవ్యయ ములప్రయోగమునకు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి ననుసరించి జ్ఞాపకసిద్ధ త్వమును గవిశిరోభూషణ మంగీకరించుట సమంజసముగా నగపడదు. తెనుఁగునం దీరూపములు మనకుఁ జింతామణ్యభర్తృణకారికల చొప్పున

సిద్ధింపకున్నచో నపు డావధతి నాశ్రయించుట కొంతయు క్తముగా నుండును. పైయవ్యయరూపము లన్నియుఁ జింతామణ్యధర్వణకారికలచే సిద్ధించుచున్నవిగదా! 'అతఁడు పృథక్కు-గాఁబలికె' ననునది సన్నయాధర్వణులకు సమ్మతమని కవిశిరోభూషణ మేయాధారముతోఁ జెప్పఁగల్గినదో తెలియకున్నది. వృథా, సదా, సర్వత్ర, కర్తృమక ర్తృమన్యధాకర్తృమ్ - మున్నగువాని ప్రయోగము శబ్దశాసనున కభిమతము గాదని చెప్పుట సమంజసమే కాని యవి మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడియుండుటచే వానిని సైతము సాధువులుగా నంగీకరించుట యుచితమే యగును. "లింగ, భృంగ" మున్నగుశబ్దములకంటెఁ బరముగా సంబోధనమునందు 'ము, మ్ము, ంబు' అనునవి నిలువవు. మువర్ణకము లోపించి, అదాగమము మాత్రమే నిలుచును. మహద్వస్త్రాలోపమునందుమాత్రమే యట్లగునని కొందఱు నుడువుచున్నారు" అనునధర్వణవచనముచే లింగమా, భృంగమా' అనురూపములు సమంజసములు గావని తెలియచున్నది. 'లింగములార' యని యుండవచ్చును. 'హంస' శబ్దముగూడ నధర్వణకారికలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపఁబడుటవలన సంబోధనమునందు 'హంస' యనియే యున్నదిగాని 'హంసమా' యని యుండలేదు. 'అర్థమ్' అను సంస్కృతశబ్దము తత్సమముగా 'గుర్వర్థము, దార్థార్థము' మున్నగురీతిని దెనుఁగున నగపడుచున్నవి. సూరిగా రీవిషయములను బాల. తత్సమ. 39 నుండి 43 సూత్రములచే విశేషముగా వివరించిరి.

123 సూ :- పో డ్ల గీతః.

ఇతః పరస్య సో డ్లక్ స్యాత్ - హరి, శౌరి ఇత్యాది.

వి :- సోః, లుక్, ఇతః - అని ఛేదము. హ్రస్వమగు ఇకార మంతమునఁ గలశబ్దమునకుఁ బరమగు ప్రథమైకవచనసప్రత్యయమునకు లోపము గల్గునని సూత్రార్థము. 'హరి+సు; శౌరి+సు' అని యుండఁగా

సుప్రత్యయమునకు దీనిచే లోపము గల్గి 'హరి, శౌరి' యని ప్రథమైక వచనరూపము లేర్పడుచున్నవి.

'సూరిగారు, 'ఇన్స్టారాయుగంతంబుల ప్రథమైకవచనంబులకు లోపం బగు' నని (బాల. తత్స. 44) పై విషయమును వివరించిరి. ఇందికారాంతశబ్దముచే నీకారాంతమును గ్రహింపబడును. కావున శ్రీ, ధీ, మున్నగుశబ్దములుగూడ నిట్లే సిద్ధించుచున్నవి.

124 సూ :- ఉత్ బహుత్వే.

ఇదన్తేకారస్య ఉత్ స్యా ద్బహువచనే పతే. హరులు శౌరులు, ఇత్యాది.

వి :- ఉత్, బహుత్వే - అని ఛేదము.

బహువచనము పరమగునపుడు, ఇదంతేకారమున కాదేశముగా, ఉకారము వచ్చునని సూత్రము. హరి+జన్, శౌరి+జన్, అనునపుడు'లు జనః'అని జన్మనను 'లు' ఆదేశమై హరి+లు; శౌరి+లు, అని యుండగా, దీనిచే ఇకారమున కుకారము కలిగి 'హరులు' శౌరులు - అనురూపములు సిద్ధించును.

సూరిగా రీవిషయము నీక్రిందిరీతిని 'ఇత్తునకు బహువచనంబు పరం బగునపు డుత్వం బగు' (బాల. తత్స. 45) అను సూత్రముచే వివరించినారు.

125 సూ :- సంబుద్ధౌ నాత్.

125 సూ. 1 :- ఇదన్తస్య అదాగమో న స్యాత్ సంబుద్ధౌ. ఓహరి ఇత్యాది. అతేద మవధేయమ్. ఆమన్త్రణనుజసోరితి సూత్రేణ నుజసో రన్తవివ తద్విధానా దత్ర తు సో య్లకి కథ మదాగమప్రాప్తిః? అప్రాప్తౌ సంబుద్ధౌ నాదితి నిషేధః కథం సజ్జచ్ఛతే? నచాప్రాప్తే నిషేధః క్వచిదపి దృశ్యతే. తస్మాదనేన నిషేధే నాయ మగ్తో జ్ఞాప్యతే. యత్ర సో శ్రవణం నాస్తి తత్రాదాగమః ప్రాతిపదికస్యైవేతి. డుజతావిత్యత్ర చాద్గ్రహణం చాత్ర మానమ్. తేన ఓకాంతేత్యాది నిర్బాధమ్.

వి:- సంబుద్ధౌ, న, అత్ - అని ఛేదము ఇకారాంతశబ్దమునకుఁ బ్రథమైకవచనమున సులోపము గల్గును. బహువచనమునందు ఇకారమున కుకారము వచ్చును. సంబోధనమునందు రావలసిన అదాగమమిచట రాదు. కవిశిరోభూషణ మిసందర్భమున, “ఆరు స్త్రీణామసంజనాః - అనుసూత్రముచే సుజన్మలయంతముననే అదారదాగమములు విధింపఁబడినవి; ‘హరి శౌరి’ యనునపుడు సులోపము గల్గినది గదా; అచట నదాగమ మెట్లు ప్రాప్తించును? అదాగమమునకుఁ బ్రాప్తియే లేనపు డీవిషేషమునకుఁ బ్రయోజనము లేనందున వ్యర్థమై సుప్రత్యయశ్రవణము లేనిచోట నదాగమము ప్రాతిపదికము చివరకే కల్లు” నను సర్థము జ్ఞాపిత మైనదని చెప్పినది. నిజమునకు సులోపము గల్గినపిమ్మట సుబస్తమగును గాని ప్రాతిపదికము గాఁజాలదు. సుప్రత్యయము లోపించినదిగానఁ దత్పదాంతమునకు అదాగమము వచ్చుట కాటంక మేమి? కాన నీయర్థకల్పనము నిరర్థకమని తోచుచున్నది.

125 సూ. 2 :- రామేత్యాదౌ మతాంతరే అనుక్తన్యాయేన ‘ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేః’ ఇతి నూత్రేణ సులోప ఇతి నకశ్చిత్కలఙ్కః. ఇదంతస్య సమ్భాదనే దీర్ఘవికల్పాపిపాద్యచార్యసమ్మత ఏవ. ‘ననుం గృహజాడు భారతీ’ ఇత్యాద్యుక్తేః

వి:- తా నీవఱకుఁ జేసినచర్చప్రకారముగాఁ గవిశిరోభూషణము రామ అనునపుడు సుప్రత్యయశ్రవణము లేదుగాన నచట నదాగమము రాకపోవునని, అదాగమము చేసిన పిమ్మటనే సుప్రత్యయమునకు ఏజ్ హ్రస్వాత్సంబుద్ధేః అనుపాణినీయసూత్రముచే సులోపము గల్గునని చెప్పట కీవిషయ మారంభించినది. సులోపము గల్గినపిమ్మటఁగూడ నదాగమము రావచ్చునని యీవఱకుఁ జెప్పఁబడినదిగాన నీచర్చ యనవసరము. ఇకారాంతములకు సంబోధనమున దీర్ఘము వికల్పముగా నగును - అని నన్నయగారి ప్రయోగానుసారముగా నధర్వణాచార్యులుగారు వివరించియున్నారు. ఆవిషయ మీవఱకు (100. సూ. 1 లో) వివరింపఁబడినది.

125 సూ. 3 :- యద్వా ఆమన్త్రణసూత్రే ఆ-ఆత్ ఇతి చ్చిత్వా సవర్ణదీప్తే జాకారస్యాపి ప్రక్షేపః. ద్వివచనాభవ స్సూత్రః. అదాకదాగమావిత్వ త్రాకారాఽకారయో స్సవర్ణదీప్తే పునస్సవర్ణదీప్తః. ఏవం చ్చ అకారాన్త-అకారాన్తశ్చ అదాకదాగమా భవతి ఇత్త్యర్థః. తథాచసతి సంబుద్ధౌ నాదిత్వత్ర, అకారాఽకారయో నిషేధే ఇత్వ మిత్యంచ తత్రేష్టమిత్యర్థః ఫలతి. డుజతా విత్వత్ర అత్వమాత్రస్యా పున్యలక్షణమితి విదాంకుర్యన్తుః. నమరామేత్యాదా అదాగమేన కింప్రయోజనమ్; సంస్కృతత్వేనైవ తస్య రూపస్య సిద్ధత్వాదితిచే న్న; న పదానీతి నిషేధఏవ తద్విధానప్రయోజనసంపాదః మిత్యవధేయమ్.

వి:- నన్నపార్శ్వండు ‘భావభవనిభనుభగా’; ‘ననుం గృవజూడు భారతీ’ అని సంబోధనమునందు, అకారాంతేకారాంతశబ్దముల కేకవచనమున దీర్ఘమును నిర్దేశించియున్నాడు. దానినిఁ బునర్నగించుకొని యథర్వాణాచార్యులుగారు, “సంబోధనే వా దీర్ఘ స్సాస్యత్ ప్రయోగస్య తథాగతేః. భవే దత్రాదితామేవ దీర్ఘత్వం వికృతే శ్శుచేః” (100. సూ.1.) అని అకారేకారములకు దీర్ఘమును విధించియున్నారు. చింతామణ్యధర్వణకారికలసంబంధమును గుర్తింపనందునఁ గవిశిరోభూషణ మీవిషయములోఁ జింతామణిచేతనే యీదీర్ఘములను సంపాదించుటకుఁ బెక్కురీతులఁ బొల్లుపడినది. ‘యద్వా’ మొదలగుగ్రంథమును నట్టిదే.

ఆమన్త్రణసూత్రమునందు, ‘అదాకదాగమా’ అనునపుడు, ‘అ-ఆత్’ అని పదచ్ఛేదము చేసి రెండుమార్లు సవర్ణదీర్ఘముచేసి అకారాకారములను సంపాదించవలెననియు నాకారణముచే సంబుద్ధౌ నాత్-అనునపుడుగూడ అకారాకారములకు నిషేధము దగులుననియుఁ గాపున ఇత్వ-ఉత్వములు రెండును నిల్పుననియు, దానివలన ‘ననుం గృవజూడు భారతీ’ మున్నగుచోట్ల నీకారము సంబుద్ధియందు నిలుచుచున్నదనియు వివరించినది. ‘రామ’ మున్నగువానియందు అదాగమము చేయ నక్కరలేదనియు ‘ఓరామ’ అనునపుడు హ్రస్వము సంస్కృతమున

‘హేరామ’ అనునట్లు సంస్కృతవ్యాకరణముచేతనే సిద్ధం చుచుండగా మఱి యీసూత్రమునకుఁ బ్రయోజనమేమనియు శంకించి వారింపఁబడినది. ‘స పదాన్యవ్యయసుప్తిజ్జ్వాఋమునా’మృనుసూత్రముచే సంస్కృత సుబంతిములు తెనుఁగునందుఁ బ్రయోగింపఁబడవని చెప్పఁబడుటచే నట్టి శంక కవకాశము లేదని వివరింపఁబడినది. ఈశంకాసమాధానములన్నియు నథర్వణవచనములచే గతార్థములు గావున నీచర్చ గ్రంథవిస్తరమే యని భావింపక తప్పదు.

126 సూ :- ఇతాం జనః కి స్సాన్యత్.

126 సూ 1 :- ఇతఃపరస్య జనస్థానే కి స్సాన్యత్. ‘హరికిన్, గరికిన్, శారికిన్’ ఇత్యాది.

వి:- ఇతామ్, జనః, కిః, స్సాన్యత్-అని ఛేదము. ఇదంతముల షష్ఠికి ‘కి’ అను ప్రత్యయము వచ్చునని సూత్రార్థము. ‘హరికిన్’ మున్నగునవి యుదాహరణములు. తక్కిన విభక్తికార్యములలో విశేషము లేనందున నవి యిటఁ బ్రస్తావింపఁబడలేదు. కువర్ణకము అదంతోదంతములకును, ఇదంతములకు ‘కి’ వర్ణకమును వచ్చునని చెప్పట కీనూత్ర మారంభింపఁబడినది. చింతామణి ప్రక్రియలో ‘కి-కు’ అనియు, ‘ని-ను’ అనియుఁ బ్రత్యయములు రెండేసి పేర్కొనఁబడుటచే నిట్లు చెప్పవలసివచ్చినది. సూరిగారు ‘ను-కు’ అనుప్రత్యయములను మాత్రమే చెప్పి, వానికి ‘ని-కి’ అనురూపములు వచ్చునట్లు కార్యములను విధించియున్నారు.

126 సూ 2 :- నిర్ధారణార్థే లోపలషష్ఠీ విహితా. శేషార్థే యొక్కేతి విహితా. జనుః కు రనితామి తీకారాంతపర్యదాసమృద్ధిక మశ్యేషాం పుర్విహిత ఇతి పరిశేషా దిదస్తాత్ కి సిద్ధ ఏవే త్యేకాక్షరా దీదస్తా త్క్రివిధానార్థ మిదం నూత్రమ్.

వి:- ‘లోపల నిర్ధారణార్థవా షష్ఠీ’ - అని నిర్ధారణార్థమున ‘లోపల’ వర్ణకము విధింపఁబడినది. ‘యొక్క చ శేషే షష్ఠీ’ అని

శేషార్థమున యొక్క—ప్రత్యయము విధింపఁబడినది. ఇంక మష్టివిభక్తి ప్రత్యయములలో 'కి-కు' అనునవి మిగిలినవి. 'జమః కు రనితా'మ్యను సూత్రమునం దికారాంతములను బర్వదాసము చేయుటచేఁ బరిశేష న్యాయమున నిదంతములకు 'కి' వర్ణకము వచ్చుననునర్థము సిద్ధించుచునే యున్నది. కాఁబట్టి యేకాక్షరకేకారాంతములకంటె 'కి' అనుదానిని విధించుట కీసూత్రము రచింపఁబడినట్లు తోచుచున్నది. హీ-ధీ-మున్నగుశబ్దములకు హ్రస్వము రాదుగాన మష్టివిభక్తియందు 'కు' ప్రత్యయము వీనికి రాకపోవలసియుండఁగా 'ఇతాం జనః కి స్సాస్యత్' అని మరల దానికి 'కి' వర్ణకమును విధించుచున్నదని తెలియవలెను.

126 సూ 3 :- 'సఖుఁడు సంబంధి శిష్యుఁడు సవ్యసాచి' ఇతి భీష్మపర్వవచనే సఖియ ఇత్యేవ పారః సాధుః, అసమానే అకారాంతత్వాభావాత్. సమానేతు 'మత్సఖుఁడు' ఇత్యేవ రూపమ్. 'రాజాహస్సఖిభ్యప్తచ్' ఇతి సమాసాంతవిధానాత్. 'సహభేన వర్తతే' ఇతి సఖః ఇత్యాది వ్యుత్పత్త్యా వా అకారాంతత్వాన్నిర్వాహః.

వి:- 'సఖుఁడు' అనురూపము 'సఖి' శబ్దమున కసమాసమున నుండరాదు. భీష్మపర్వమునందు 'సఖుఁడుసంబంధిశిష్యుఁడు' అనివ్రాయఁబడినది. ఇట 'సఖియు సంబంధి శిష్యుఁడని పఠించుట సాధువనియు నసమాసమునందు టచ్చు రాదుగాన 'సఖుఁడు' అనురూపము సాధువుగాదనియుఁ బైగ్రంథమునకుఁ దాత్పర్యము. సమాసమున 'మత్సఖుఁడని యుండనగును. 'సహభేన వర్తతే' యను వ్యుత్పత్తిచొప్పున నసమాసమునను అకారాంతసఖిశబ్దము గలుగవచ్చును. దానిపై సఖుఁడనురూపము సాధు వగును.

127 సూ :- టాదా వితో న ని స్సాస్యత్.

127 సూ 1 :- ఇదంతాన్నివర్ణకో న స్సాస్య ట్టాదివిభక్తా. 'మహతో నిలా' వితి ప్రాప్తే నిషేఘోఽయమ్. 'హరిచేతన్, శౌరిచేతన్' ఇత్యాది. కేవలం సర్వం సమానమ్.

వి:- టాదా, ఇతః, న, నిః, స్సాస్యత్—అని ఛేదము. ఇకారాంతమునకు టాదివిభక్తి పరమగునపుడు 'మహతో నిలా' అను సూత్రముచేఁ

బ్రాహ్మినుచున్న నిగాగమును దీనిచే నిషేధింపఁబడుచున్నది. కావున 'హరినిచేతన్' మున్నగునన్నిష్టరూపములు వారింపఁబడినవి. 'హరిచేతన్' అనురీతి రూపము లుండును.

127 శ్లో 2 :- 'హరియు, గిరియు, హరియును, గిరియును, ఇతిరూప మాచార్య స్యాపి సమ్మతమేవ. ఇవియేనున్ సతతంబు నాచుది గరం బిష్టంబులై యుండుఁ బాయపు భూదేవకులాభితర్పణమహీయః ప్రీతియున్ భారతశ్రవణాసక్తియు' నిత్యాది తత్ప్రయోగాత్. అధర్వణేన తూక్తమేవ—

“ఉవర్ణక శ్చాద్యన్తాత్తు నువర్ణక ఉతో భవేత్
ద్యోతకా వర్ణభేదస్య చాస్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్
ఉనూ నుస్యేవ నియతా వయతా వచి సంయతా”-ఇతి

అయితా విభక్త్యంతరే పరితోన సంభవత ఇత్యర్థః. అచి తూభావపి సంయతౌ. అన్యత్ర తు సంయతత్వ మసంయతత్వ మపీత్యర్థః. ఆచార్యస్యా ప్యర్థవిశేషే తత్ర యోగ ఇష్టవిశేతి స్పష్టమే వోక్తవచనాత్. అన్యత్రాపి తత్ప్రయోగః క్వచిదిష్టవివ. 'తద్దయువేద్యన్', 'వేద్యచేనంతయున్', 'వేద్యకాల మునికి తద్ద తగదు'; 'తద్ద వేద్యన్' ఇత్యాదౌ తదన్వయవ్యతిరేకయోగ దర్శనాత్. ఉకారాంతా ద్విహితస్య కేవలనువర్ణకస్య తు ప్రయోగః శబ్దకాపనగ్రంథే నార్థవిశేషద్యోతనాభావే శ్రూయతే. తథా పృథగ్పఠనచనానుసారేణ 'చంద్రపాడుపున్ నీరాకరంబుం బశన్- ఇత్యాదిప్రయోగ స్సద్భిచ్చరవివ. తల్లిండండ్రీయు నన్నుఁ గానక' ఇత్యాదిప్రయోగ స్త్వనాకరత్వా దుపేక్ష్యవివ.

వి:- 'యువర్ణకస్యా' తనుకారిక సరికాదు. "ఉవర్ణక శ్చాద్యన్తాత్తు నువర్ణక ఉతో భవేత్" అని పఠింపనగును. అకారాద్యంత శబ్దములకుఁ బైన నముచ్చయార్థవిశేషబోధకముగా 'ఉ' అను ('యు' కాదు) హ్రస్వోకారము నిలుచును. ఉకారాంతశబ్దములపైని 'ను' అను శబ్దము నిలుచును. ఇవి రెండును ద్రుతప్రకృతికములగుటచే వీనిరూపములు 'ఉన్' 'నున్' అనురీతి నుండునని తెలియుచున్నది. సముచ్చయార్థవిశేషముల నివి తెలుపును. ఒకప్పు డర్థవిశేషద్యోతకత్వము లేనపుడును 'ఉన్, నున్' శబ్దములలో నేదేనిఁ బ్రయుక్తము కావచ్చును.

అప్పుడు దానిని బాదపూరణార్థముని భావింపనగును. 'ఉన్-నున్' శబ్దములు సుబ్విధక్తులమిందమాత్రమే ప్రచురప్రయోగము గలవయ్యున్నవి. 'ఉనూ సుస్యేవ నియతే' అనుచోట 'ఉనూ సుస్యేవ నియతే' - అని పఠించుట తర్క. ఇట్లనుటచేతఁ దిష్ఠిభక్తిప్రభృతుల మిందఁగూడ నివి యరుదుగా నిలువవచ్చునని తెలియుచున్నది. ఉన్-నున్ శబ్దములు తమలోఁదాము గూడియుఁ గూడకయు రెండును సముచ్చయార్థవిశేషబోధకత యావశ్యకమై యున్నపుడు ప్రయోగింపఁబడుటయఁబ్రయోగింపఁబడకుండుటయుఁగలదని, 'అయతే' అనుదానివలనఁ దెలియుచున్నది. 'తల్లిందండ్రియు నన్నుఁ గానక' అనునది యసాధువు కాదని చెప్పటకు యువర్ణాంతరూపము లేకుండుటయే యని తేలుచున్నది. తల్లి, తండ్రి అనుశబ్దములు ఇకారాంతములగుటచే వీనిపైని 'ఉన్' అనునది చేరి 'తల్లి+ఉన్=తల్లియున్; తండ్రి+ఉన్=తండ్రియున్' అని యగును. ఈ 'ఉ'వర్ణకమునకు లోపము శాస్త్రసిద్ధముగా లేదుగాన నీప్రయోగ మసాధువని చెప్పఁబడినది కాని యాకారికయందలి 'చ, తు' అనుశబ్దములవలన 'ఉ, ను' అనునవి లోపింపవచ్చునని వ్యాఖ్యానింపనగును. అప్పుడు 'తల్లిన్' అనునదియు; 'మిక్కిలిన్' అనునదియు సాధువులే యగును. 'రాకన్ మానవు' మున్నగునవి క్రియోదాహరణములు.

ఈవిషయమును త్రౌఢవ్యాకర్త 'నామసర్వనామంబులకును గళలగునవ్యయంబులకును గడవల సముచ్చయార్థవిశేష పాదపూరణములయందు 'ను' శబ్దంబు తఱచుగా నగు. కళలగు ననుదంతశబ్దములమింద నయ్యది యువర్ణపూర్వకంబు విభాషనగు. మఱియు శేషవృత్తియందు యొక్క లోపించునపుడు లాగమాంతబహువచనంబుమిందను సముచ్చయార్థమునం జూపట్టెడి' నని వివరించెను.

128 సూ. :- ఈదంతా ఇద్యదేవ కృతప్రాస్యాః.

128 సూ.:- ఈకారాంతాః కృతప్రాస్యాస్తు ఇకారాంతకార్యం సర్వం ప్రాప్ను (43)

వస్త్ర్యేషే త్యక్తిః. దేవతాగ్రాహణీ, వాతప్రమి, గ్రాహణలు - ఇత్యాదయః ఈదంతా ఇత్యత్ర ఈకారమాత్రస్య గ్రహణేన 'కరికీ' - కృతికీ' ఇత్యాదిరూపం నిర్వాహమ్.

వి:- ఈదంతాః, ఇద్వత్, ఏవ, కృతప్రాస్యాః - అని ఛేదము. 'కరికీ' - కృతికీ' అనుశబ్దములు సకారాంతములై నను వీనిప్రథమైకవచన రూపములు 'కరీ' - కృతీ' అని ఈకారాంతములై యుండును. ఈదంతాః అనునపుడు సంస్కృతమున నీకారాంతశబ్దములే కా నక్కటలే దనియుఁ దెలుఁగు ప్రాతిపదిక మీకారాంతమైనను దానికిప్రాస్యము గల్గి ఇకారాంతములకు వచ్చుకార్యముల నన్నింటిని బొందుననియుఁ దెలియ వలయును.

129 నూ:- వికృతౌ క్వచిచ్చ లోపో మో దీర్ఘశ్చాత్ర ఆదిమస్య భవేత్.

129 నూ. 1:- దైకృతపదస్య యో మః తస్య లోప స్సన్య త్తదాదిమస్య దీర్ఘ స్సన్యి త్త్వాదౌ బహువచనే క్వచిదేవ. ఆద్యశ్చకాశోఽవధారణే-జ్జింపములు, జ్జింపాలు, జంపములు, జంపాలు ఇత్యాది. అత్ర వికృతౌ విత్యనేన సంస్కృతసమ పర్య దాసః క్రియతే. తత్రాపి బలయోః పరయోరే వాయం విధిః ప్రవర్తతే. యద్యేవచ నేఽపి స్యా త్తర్హి 'జ్జింపాచేతన్' ఇత్యాదిరూప మనిష్టం సిద్ధ్యేత్. ఏవంసతి 'సంస్కృతంబు కృతులఁ దత్సమము చేయునపుడు ముత్యమైన దీర్ఘమైనఁ జెల్లున్' - ఇత్యాద్యాధునికానాం లక్షణ మతీవ దూషణగ్ర స్తమితి స్పష్టమేవ.

వి:- వికృతౌ, క్వచిత్, చ, లోపః, మోః, దీర్ఘః, చ, అతః, ఆదిమస్య, భవేత్ - అని ఛేదము. ఇందలివికృతి శబ్దముచేత నీకార్యము తిత్సమములకు రాదనియే యర్థము చేయవలెను. ఆధునికలాక్షణికు లొకరు సంస్కృతపదమును దత్సమము చేయునపుడు ముత్యమైన దీర్ఘమైన నుండవచ్చునని చెప్పినారు. ఆలక్షణము ప్రయోగవిరుద్ధము.

వికృతిపదముచివరనున్న ముప్రత్యయమునకు లోపము గల్గి, దానికిఁ బూర్వమునందున్న 'అ' కారమునకు దీర్ఘము కల్గును - అది బహువచన లులలు పరమగునపుడే క్వాచిత్కముగాఁ గల్గునని యర్థము.

సూరిగారు, లులనలు పరంబులగునపు డొకానొకచో ముగాగ మంబునకు లోపంబును దత్పుర్వస్వరంబునకు దీర్ఘంబును విభాష నగు (బాల. తత్స. 43) నని సూత్రించి వైవిషయమును వివరించిరి. మూల మునందున్న 'వికృతౌ' అనుదానిని విడుచుటచేఁ దత్సమంబులకుఁగూడ నీకార్యములు వచ్చునని వీరంగీకరించిన ట్లగపడుచున్నది. అహోబలపతి పండితుఁడు తత్సమములకు రాదని నిష్కర్షగాఁ జెప్పినను నీ రిట్లుచెప్పుటచే వీరు కవిత్రియమువారిప్రయోగముల నన్నింటినిమాత్రమే బ్రమాణముగా గ్రహించినట్లు తోచుచున్నది.

129 సూ. 2:- తర్హి “మానుగ ధృతరాష్ట్రుఁడు ప్రాణానం గలుగంగ, వాడిసారిసంబు వర్మని నిటలానన్” ఇత్యాదీశాం తిక్కయశ్వాది కవిప్రయోగాణాం కాగతిరితిచేత్

“ఉతా మత్ర భవే ద్వాపు ర్మయోం ల్వాదివర్ణకే

ప్రాయశో వైకృతపదే లోపో దీర్ఘశ్చ మారతః”

ఇత్యధర్వణవచనగత ప్రాయోగసాఢమహిమ్నా తత్సాధుత్వ మస్తీ త్యవధేయమ్.

వి:- “మహతీవాచక స్త్రీలింగేతరములగు నమహత్తులగు హ్రస్వాకారాంతములకు ‘లు’ వర్ణకము మున్నగు ప్రథమైకవచనేతర విభక్తి పరమగుచుండఁగా పు వర్ణకము వికల్పముగాఁ బ్రాతిపదికమున కంతాగమ మగును. ఆచ్ఛికపదములందు మువర్ణకమునకు లోపముచు బూర్వస్థితాకారమునకు దీర్ఘమును దఱచుగా సమ్మతమగును-” అని యథర్వణుఁడు వచించెను. ‘ప్రాయశః’ అని యందుండుటచే నరుదుగాఁ దత్సమములందుఁ గూడ నీకార్యము గలుగ వచ్చునని తెలియుచున్నది. కానఁ ‘ప్రాణానన్’ నిటలానన్’ మున్నగురూపములు సాధువు లగుచు న్నవి. వీని నసాధువు లనరాదు.

130 సూ:- సర్వత్రోదోతో య్వు ర్భవతి మువత్.

130 సూ:- ఉకారాంతా దోకారాంతాచ్చ ‘వు’ వర్ణక స్సాన్య ద్విభక్తా. సోష్ఠాన్య కేఽపిస్యా ల్లింగత్రయేఽపి. ‘విష్టువు, ధేనువు, గోవు, మధువు. సంకేతితనుప్రసిద్ధమేవే త్యుక్తేః స్మృతోప్రముఖస్య సాత్రప్రవేశః.

వి:- ఉకారాంతములకు నోకారాంతములకు విభక్తి పరమగు నపుడు 'పు' వర్ణక మాదేశ మగును. సుప్రత్యయస్థానమునను నాదేశ మగును. ఈకార్యము మూడు లింగములయందును గల్గును - అని సూత్రార్థము. 'ఇహతు ప్రవ్యాహర్యం సంకేతిత సుప్రసిద్ధమేవ పదమ్' అని సన్నపార్యుడు సంకేతితము, సుప్రసిద్ధమునగు పదమునకే తెనుఁగుఁ దత్సమముగా నుండుటకుఁ బ్రయోగాభ్యనుజ్ఞ నిచ్చుటచే స్మృత్యో మున్నగు నప్రసిద్ధాసంకేతితపదములు తత్సమములుగాఁ దెలుఁగులోనికి రావని తెలియవలయును. ఈ 'పు' వర్ణకవిషయమున మహాతీవాచక స్త్రీ లింగములుగాని యమహద్భిస్వోకారాంతములకు 'లు' వర్ణకము మున్నగునప్రథమైకవచ నేతరవిభక్తి పరమగుచుండఁగా 'పు' వర్ణకము వికల్పముగాఁ బ్రాతిపదికముల కంతాగమమగును; అని పువర్ణకో భవే దత్ర క్వచిన్నిత్యం క్వచిత్తు వా, (ఉతా మత్ర భవే ద్వాప్త రస్త్రియూం ల్వాదివర్ణకే - అనిపాఠాంతరము) అనువచనముచే నభర్వణాచార్యులు గారు 'పు' వర్ణక మును వికల్పముగా విధించిరి. కాన 'తరువులు' 'తరులు' 'తరువున్' 'తరున్', 'తరువుచేతన్' 'తరుచేతన్' మున్నగురీతిని రూపద్వయము కల్గుచున్నది.

సూరిగా రీషయమును, పువర్ణకేతరవిభక్తి పరమగుచోనుకారాంతములకు బహుళముగా, గోశబ్దమునకు నిత్యముగా పుగాగమం బగు (బాల. తత్స. 49) అని వివరించిరి.

131 సూ. :- యజ్ఞహత్పదానాం వా.

131. సూ:- పూర్వయోగాపవాదః 'సర్వత్రోదోత్తో' రితి; 'మహతస్సో' రితి పువర్ణకదువర్ణకయో ర్నిత్యత్వేన ప్రాప్తా విభాషేయమ్. 'విష్ణువు, విష్ణుఁడు-జిష్ణువు, జిష్ణుఁడు' ఇత్యాది. పువర్ణకే సంబోధనే 'విష్ణున- దీప్తే 'విష్ణువా', దుజి 'విష్ణుడ, విష్ణుఁడా' ఇత్యాది.

వి - డజ్, మహత్పదానాం, వా - అని ఛేదము, మహాదమహ త్సాధారణముగాఁ బూర్వసూత్రముచే 'పు' వర్ణకము వచ్చుచున్నది.

దీనిచే మహద్వాచకములకు వికల్పము. ప్రవర్ణకము రాసపుడు డుజ్వర్ణకము వచ్చును.

131 సూ 2 :- డుక్చాచం మహత ఉదంతాదేవ త్రోవదంతాదపి. తాదృశప్రయోగస్య మృగశ్రుత్వాత్. అతఏవాభర్వణే నోక్తమ్ “భిన్నత్వే చాప్యభిన్నత్వే న దుజోదంతో భవేత్. సమాసాంతవిధానే తు తత్ప్రయోగో హితో భవేత్” ఇతి భీకరగతి నిండ్రుఁ డేగె భృతగుం డగుచున్” ఇత్యాది తత్రోదాహరణమ్.

వి:- ‘డుజ్’ మహత్ప్రదానాం వా అనుదానిచే వచ్చునట్టి డు మహద్వాచకోద స్తములకే కాని యోకారాంతములకుఁ గాదు. ఓకారాంతములకు డుజంతప్రయోగ మగపడదు. అధర్వణాచార్యులు “వ్యస్తతయందును సమాసమందును నోకారాంతము లగు సంస్కృత శబ్దములకుఁజేఁ బరమైనను ప్రత్యయమునకు డుజ్ ఆదేశము రావని” స్పష్టముగా వివరించియున్నారు. భీకరగతి నిండ్రుఁ డేగె భృతగుం డగుచున్” భృతమైన గోవులు గలవాఁ డనువర్థములో ‘భృతగుః’ అని సమాసాంతప్రత్యయముచే రూపమేర్పడుచున్నది. దీనిమీఁద డుజ్ఞు రావచ్చునని యధర్వణాచార్యులు వచించిరి.

131 సూ 3 :- “దూర్తవృద్ధౌ మూర్ఖనీచా వుదంతాదపి సమ్మతౌ” ఉత్వేనైవ భవన్త్యే ప్రయోగ స్తత్ర కారణమ్”-ఇతి.

ఇయం విధిశ్చ శబ్దకాసనస్యా ప్యభిమతేపివ. ‘నన్నయభట్టు, నారాయణభట్టు, కడుప్పద్ధ, నెఱజోదు, ఒక్కరూపు, మూర్ఖపు శిశుపాల’ ఇత్యాదీనాం తత్ప్రయోగాణాం సత్వాత్. ఏవంచ ‘అహరంబిడున్ సీతునన్’ ఇత్యాది కవిప్రయోగాః సజ్జచ్చస్త ఇత్యవగన్తవ్యమ్.

వి:- ‘దూర్త - వృద్ధ’ - శబ్దములును ‘మూర్ఖ - నీచ’ శబ్దములును ‘ఉత్వే’ ఘటితములై మాత్రమే సమ్మతమగుచున్నవి. కాన వీనికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము వచ్చునని యెన్నవలయును. ప్రథమైకవచనలోపము వికల్పముగా వచ్చుటచే వీనికి డుమంతత్వము పాక్షికముగాఁ గొన్నింటికి లేదని తాత్పర్యము. నన్నయభట్టు-నారాయణభట్టు - నెఱజోదు - ఒక్కరూపు - ఇవి యుదంతములే. ‘మూర్ఖుడు - మూర్ఖు;’

దీనికి రెండురూపములు, ఇట్టివి యుదాహృతులు.

131 సూ 4 :- “మనువట్వాదిశబ్దానా నడుజ్ నిశ్చ ప్రయజ్యతే” ఇతిచ. ఆదిశబ్దే దస్వాది సంగ్రహః. ‘మనువు, మనువున్, మనువుచేతన్’ ఇత్యాదిరూపం శ్లేయమ్.

వి:- “మను - వటు” మున్నగుశబ్దములమీఁద నిల్చిన సుప్రత్యయమునకు డుజ్జు గాదు; వానికి నివర్ణాగమమును రాదు. అను నధర్వణవచనముచొప్పున ఉకారాంతమహత్తులైనను మనువట్వాదిశబ్దములకు డుజ్జుహత్వదానాంవా ‘అనుదానిచేతను వచ్చు డుజంతరూపములు రావు. నిగాగమమును నచట నుండదు. దానికి వువర్ణక వుగాగమములు వచ్చును. ‘మనువు - మనువున్ - మనువుచేతన్; వటువు - వటువున్, వటువుచేతన్’ - అనియే యుండును. ఆదిశబ్దముచే ‘దనువు - దనువున్ - దనువుచేతన్’ మున్నగువానిని గ్రహింపవలెను.

132. సూ :- డుజతౌ తు న ప్లుత స్సాస్యత్ సంబుద్ధా విత్కృతాం విదుః కేచిత్.

132 సూ 1 :- సమ్బుధనోదస్తేభ్యో డుజదాగమా తు న భవతః. కిస్తు, ప్లుత స్సాస్యత్ కేషాంచి స్మృతే. ‘ఓవిష్ణూః, ఓశంభూః’ ఇత్యాది. అత్ర విదుః కేచి నిత్యశేన ప్లుతస్య క్వాచిత్కృతాం జ్ఞాపయ త్యాచార్యః.

వి:- డుజతౌ, తు, న, ప్లుతః, స్సాస్యత్, సమ్బుద్ధా, ఇతి, ఉతాం, విదుః, కేచిత్ - అని ఛేదము. ఉకారాంతము లైనమహద్వాచకశబ్దములగు బోధనమునందు డుజ్జు, నదాగమమును రావు-కాని ప్లుతము వచ్చును’ అని కొందఱు చెప్పుచున్నారు’ అని సూత్రార్థము. తెలుఁగునఁ ద్రిమాత్రాకప్లుత మున్నదనుట కాధారము లగపడవు. ‘హామహారాజ’ మున్నగు చోట్ల నాచార్యులుగారు గుంబోధనమున ప్రయోగించి యున్నారు. దూరాహ్వన మహారోదన గాన సంశయార్థములకుఁ బిమ్మటఁగూడఁ బ్లుతము రాక దీర్ఘముమాత్రమే ప్రయోగింపఁబడి నట్లు కవిప్రయోగములనుబట్టి తెలియుచున్నది. అట్టియెడఁ బ్లుతము

వచ్చునని చూపఁబడిన మతాంతరము సరిగాదని చెప్పవలసియున్నది. సంస్కృతమునందువలెఁ దెనుఁగునఁ బుత్రమునకుఁ బరిగణనము లేదని భావింపవలెను. కాని దీర్ఘ రూపమే యచట విధింపఁబడిన దనియు నది ద్విమాత్రాకమే కాని త్రిమాత్రాకపుత్రము గాదనియుఁ దెలియవలెను. 'జరత్కారూ జగన్మాస్య' - అనునన్నయగారిప్రయోగమునందు దూరాహ్వనమునందుఁ ద్రిమాత్రాకపుత్రమున్నదని కొందఱు భావించుటచే నామత మీనూత్రముచేఁ దెలుపఁబడినది.

132 సూ 2 :- అత్ర యద్యపి డుజభావే 'పు' ప్రత్యయే కృతే తదభావే తదకారస్యైవ పుత్రః కర్తృం శక్యత ఏవ. తథాప్యాచార్యేణ 'జరత్కారూ మునిశ్రేష్ఠ' ఇతి ప్రయుక్తత్వాత్, ఉతామిత్యత్ర ప్రతిపదోక్తమగు ఉకారః పుత్రవిషయ ఇతి నిశ్చయతే. జరత్కారో ర్జరత్కార్వామితి వ్యాసోక్తి స్తస్యోద స్తతాయాం మానవః. డుజ్గ్రహణా దమహతాం వైతత్కార్యమితి సప్తమి.

వి:- 'డుజ్ మహత్పదానాం వా' అనుటచేత 'పు' వర్ణకము, డుజ్జను రాసపుడు ప్రతిపదోక్తమగు 'ఉ' కారాంతములకుమాత్రమే పుత్రము వచ్చునని తెలియవలయును. 'జరత్కారూ మునిశ్రేష్ఠ' యనునది దానికి నిదర్శనము. వ్యాసుఁడు చెప్పిన 'జరత్కారోః-జరత్కార్వాం' అనునదియు దీనికి మూలము గానోపును. పుంలింగజరత్కారుశబ్దము ప్రాసోక్తకారాంతమేకదా.

132 సూ 3 :- నను పుత్రే కృతే కథం సులోప ఇతిచేత్ 'సర్వేభ్యో విధిభ్యో లోపవిధి ర్పలీయాన్' ఇతి పరిభాషయా పుతాత్కార్యమేవ సులోపః. సచ, 'ఏజ్ హ్రస్వాదితి' సంస్కృతీయేన 'సోర్లుగితి' ప్రాకృతీయేన నూత్రేణవా భవతి. సచ నూత్రే సంబుద్ధావితి పదం ప్రత్యయపరమ్. కిన్తు సమ్యాధనార్థపరవివ. ఏవంచ సమ్యాధనార్థే విషయే ఇతి తదర్థ ఇతి న కశ్చిత్కలజ్కః.

వి :- పుత్రముచేసినపుడు సులోప మెట్లు గల్గునని శంక రాఁగా నన్నివిధులకంటెను లోపవిధి బలీయ మనుపరిభాషచొప్పునఁ బుత్రము కంటె బూర్వము సులోపము వచ్చును. 'ఏజ్ హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః' అను

పాణినీయసూత్రముచేఁగాని 'సోర్లుక్' అను ప్రాకృతవ్యాకరణసూత్రముచేఁగాని కలుగవచ్చునని సమాధానమును గవిశిరోభూషణము చెప్పినది. సూత్రమునందలి 'సమ్బుద్ధౌ' అనుపదము ప్రత్యయపరము గాదనియు, దదర్థపరమనియు వ్యాఖ్యానింపనగును. అప్పుడు సంబోధనార్థము విషయమగుచుండఁగా ననుసర్థము గల్గును. అప్పుడు దోష ముండదు— అనియు సమాధానము చెప్పినది.

132 నూ 4 :- డుజ్ గ్రహణ సోపలక్షణత్వాత్ వ్యాదికార్యమ్. 'విష్టునిచేతన్, విష్టుచేతన్, విష్టువుచేతన్, విష్టువుచేతన్, విష్టునకున్, విష్టునికిన్, విష్టువునకున్, విష్టువునికిన్' ఇత్యాది.

వి :- మమహద్వాచకోకారాంతశబ్దములకు డుజ్జువచ్చినవక్షమునందు నిగాగమమునైతము వచ్చును. డుజ్జు రానపుడు 'వు' వర్ణకముతో నొక రూప ముండును. మూలమాటో 'విష్టువునిచేతన్, విష్టువునికిన్' అని రెండురూపము లుదాహరింపఁబడినవి. ఈరూపముల నెట్లో వ్యాకరణములు సాధించినను వీనికి గవిప్రయోగప్రసిద్ధిమాత్రము లేదు. 'సంకేతితమప్రసిద్ధమేవ' అను నియమముచే వీనిని గ్రహించుట స్వరసము గాదు. కవిశిరోభూషణ ముట్టివానిని సాధించుట సరిగాదు.

132 నూ 5 :- అమహతో 'వు' వర్ణకే 'తనువు, తనువ, తనువా' ఇత్యాది రూపమ్. ద్వితీయాచార్యేణ తు, అమహదుడ శ్లేభ్యోఽపి 'వు'ర్వా విహితః. తేన 'తరువు, తరులు; బాహు, బాహులు'; ఇత్యాది రూపం సిద్ధ్యతి. 'అగ్గలంబు నాయెదుట బాహుపృథిించి' 'పర్వము లేకయును రాహు భానునిఁబట్టెన్'; 'తనతనువు రాహు సోనూహృతంబు మింగె'; 'నికావతెనువెత్తి తిరిపెంబు తిరతోన' ఇత్యాద్యాః తిక్కయజ్ఞాదిః విప్రయోగాః.

వి :- అమహద్వాచకశబ్దములకు 'వు' వర్ణకము వికల్పముగా వచ్చునని 'ఉతామత్ర భవేద్వావుః' (129-2) అను సభగ్వణవచనము చెప్పుచున్నది. ఈ 'వు' వర్ణకము వికల్పము గావున 'తరు, తరువు; బాహు, బాహువు' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవని కవిశిరోభూ

షణము చెప్పచున్నది. కాని యానూత్రములందుఁ బ్రథమైకవచనేతర విధక్తులు పరమైనపుడే యీ 'వు' వర్ణకవికల్పితం చెప్పబడుటవలన దానిచే నీరూపములను సాధించుట సరిగాదు.

132 సూ 6 :- అస్త్రీయా మిత్యథర్వణవచనేన స్త్రీవాచకవ్యతిరిక్తానా మదస్తానామితి వ్యాఖ్యానా న్న తస్మాద్విభోగ్య 'వు' వర్ణక వికల్ప విరుద్ధః. విద్యుత్సహస్రముల్ విలసిల్లే మఱి రాహు పర్వంబు లేకయు భానుఁబట్టె'; ఇత్యాదిప్రయోగాత్. శబ్దశాసనస్యాపి 'వు'వర్ణకవికల్ప ససమ్మతీవ. 'అనుతాం స్త్రీయా మిత్యుక్తేః' ఆచార్యస్య మతే తు తస్మాద్విభోగ్య నేష్ట ఏవ విఽల్పః. 'జరత్కూరున్ మదీయానుజన్' ఇతి తదుక్తేః తస్మాత్తస్య సాధుత్వమితి బోధ్యమ్.

వి :- 'ఉతామత్ర' అనునూత్రమునందున్న 'అ స్త్రీయా' మ్మను పదమునకు స్త్రీవాచకవ్యతిరిక్తోదంతములని వ్యాఖ్యానము చేయుటచేఁ దన్వాదులకు 'వు'వర్ణకము వికల్పముగా వచ్చుట విరుద్ధము గాదని కవి శిరోభూషణము చెప్పచున్నది. ప్రథమైకవచనేతరవిధక్తి పరమైనపుడే యని యచట వివరింపబడుటచే 'రాహు, తను, అను ప్రథమైకవచన రూపములు కుదురుపడవు. కాని నన్నపార్శ్వంబు 'రాహు' మున్నగు రూపములను బ్రయోగించియున్నాఁడు. రాహుబాహుశబ్దములతరువాత 'సు' ప్రత్యయమునకు లోపము రావలసియున్నది. అది 'అనుతాం స్త్రీయా' మ్మను నూత్రముచే నిత్యముగాఁ గల్గుచున్నది. కాని 'జరత్కూరు 3' 'రాహు' మున్నగు ప్రయోగములు నిపాతవ్యాయముచే నంగీకరింపబడుటవలన నవి సాధువు లగుచున్న వనిచెప్పట సముచిత మగును.

132 సూ 7 :- "భకే ధర్మాదిశబ్దానాం ముచ్చ వుచ్చత్ర శుత్రచిత్" ఆదిశబ్దేన కర్మాదిశబ్దా గృహ్యంతే-ధర్మపు, కర్మపు, వర్మపు' ఇతి. ఆచార్యస్యా శ్రేతద్రూప మిష్టమేవ. 'ఆవని యరాజంబయినయత్తటి భూప్రజలందు సర్వధర్మపులు దొలంగు' ఇత్యాది ప్రయోగక్రమతేః. మువర్ణక విధాయకాస్త్రే ఉదస్తమాత్రస్య గ్రహణాత్ 'ఆయువు' ఇత్యాదిరూపం నిర్బాధమ్.

వి :- ‘భవే ధర్మాదిశబ్దానాం ముశ్చ పుశ్చాత్ర కుత్రచిత్’ అనుపాతము సరిగదసియు ‘భవే ధర్మాదిశబ్దానాం ము శోచ్యపుశ్చాత్ర కుత్రచిత్’ అని యుండుట సమంజసమనియు వ్యా.సం.స. చెప్పుచున్నది. ‘మువర్ణకసందర్భమునం దొకానొకచో ధర్మాదిశబ్దమునకుఁ బరమై యున్న సుప్రత్యయమున కాదేశముగా ‘ము’, ‘ఉవు’, అను వర్ణకములు పర్యాయముగా వచ్చుచుండును’ అనుచొప్పున ‘సర్వధర్మపులు దొలంగు’ నని ‘ఉవు’వర్ణకముతోడి ప్రాసప్రయోగమునుబట్టి వ్యా. సం.స.’ నవరించిన పై పాతము సమంజసమే యని యంగీకరింపక తప్పదు. ‘సర్వతోదోతో ద్వర్భవతి మువత్’ అను సూత్రమునందు, ఉదంత మాత్రములే గ్రహింపఁబడుటచేత, నాయుశ్శబ్దము సకారాంతమైనను దెనుఁగునఁ బ్రతిపదికము ‘ఆయు’ అనునదియే యగుటచే దానికి ‘పు’ వర్ణకము వచ్చి ‘ఆయుపు’ అనురూపము సిద్ధించుట కెట్టి యాటంకము లేదు.

పై విషయములను బోధవ్యాకర్త యీ క్రింది రీతిని, ‘అర్థాదులకడయచ్చున కుత్వంబును, మీఁద పువర్ణకంబును వైకల్పికముగా నగును. (ప్రాథ. శబ్ద. 25) “రాహు బాహు శబ్దంబుల కంతట పువర్ణక లోపంబు వైకల్పికంబు” (ప్రాథ.శబ్ద.26) ‘విశ్వకర్ముడనియు రూపంబు” (ప్రాథ. శబ్ద. 27) అనుసూత్రములచే వివరించుచున్నారు.

132. సూ. 8 :- “నోవా ద్విత్వం క్వచిత్ క్లిప్తః పరప్రాణేన సంగతేః, ద్రుతాద్యుత్తః క్వచిచ్చాత్ర దృశ్యతే కవిభాషితే.”

ఏకదాచార్యస్వామి సమ్మతమ్. “దీని నెట్టులఁగ్రమ్మఁజేయు మదీయభాషణ మెన్నఁడున్నేని మామము గాదు”; “ఆతనిదైర్ఘ్యశక్తికి న్నరుడుగ మెచ్చి” ఇత్యాది తత్ప్రయోగాత్.

వి:- “ఒకానొకప్పుడు పూర్వాచ్చున త్రియున్న ‘స’ కాగమున కచ్చు పరమగునపుడు వికల్పముగా ద్విత్వము గల్గును; ఈద్విత్వము

వచ్చుసందర్భమునందు ద్రుతమునకుఁ బరముగా మఱియొకద్రుతము మహాకవిప్రయోగములం దగవగుచున్నది” అనునథర్వణవచనముచే, ‘ఎన్నఁడున్నేని’; ‘ధైర్యశక్తికి న్నరుదుగ’ మున్నగు రూపములు సాధింపఁబడినవి.

ఈవిషయమును ప్రౌఢవ్యాకర్త, “ఊన్నియెడలఁ బ్రామాణిక ప్రయోగంబులద్రుతంబున కచ్చు పరంబగుచో ద్విత్వంబు చూపబ్బెడి” (ప్రౌఢ. సం. 3) అనియు; “తఱచుగాఁ గర్మధారయసమాసమునం బెన్వా దులకడహల్లున కచ్చు పరంబగునపుడు ద్విత్వంబు గానంబడియెడి” (ప్రౌఢ. సం. 9) అనుసూత్రములచే వివరించెను. రెండవసూత్రమునకుఁ ‘పెన్నదరులు, పెన్నరదము, పెన్నద్ది, పెన్నూత, పెన్నొడలు, కన్నాకు’ అని పెక్కుప్రయోగములను ‘నకారద్విత్వములనే చూపి ‘పల్లఱపు’ అని యొక్క ప్రయోగమును మాత్ర మితరహల్లునకుఁ జూపియుండుటచే నీ సూత్రము ప్రకృతాథర్వణకారికకే వివరణమని భావింపఁదగునని తెలియుచున్నది.

132. సూ. 9 :- శంతనుసంతానంబును సంతతసత్కీర్తి పిండసత్కృతియును నత్యంతమహీరాజ్యమును బరంతప వీయంద చిరతరంబుగ నిచ్చెన్’ ఇత్యాది తద్వచనాత్. ‘అబాలగోపాల మఖిలసత్ప్రజయును నానందమగుచున్కి నతిశయిల్లే’ ఇత్యాద్యా అన్యకవిప్రయోగా అపి బహవః. ద్రుతాద్వైత ఇత్యత్ర ద్రుతశబ్దః కేవలనకార ‘ను’ వర్ణకద్వయ సాధారణఇతి ద్రష్టవ్యమ్. తేన ‘తేటపడం గాచెదఁ బంపుచున్నను నఖండ ప్రేమ సానుగ్రితోన్’ ఇత్యాది ప్రయోగ స్తు సాధుః.

వి:- పైపద్యము భారతాదిపర్వము నాల్గవయాశ్వాసము ప. 219 సంఖ్యగలది. ఇందుఁ బిండసత్కృతియును + అత్యంత అనుచోట సముచ్చయోద్యర్థక ‘యును’ వర్ణకములు రెండును సంయుతములై నిల్చినవి. కావున వానిపైని ద్రుతముగల్గి ‘యును, నత్యంత’ అనురూపము సిద్ధించినది. ‘దుతాద్వైతః’ అనుదానిచే ‘సత్కృతియును నత్యంత’ మున్నగు చోట్ల ద్రుతముమీఁద మరల ద్రుతము వచ్చునని కవిశిరోభూషణ మభిప్రాయపడినది. అది సరిగాదు. ‘నోవా ద్విత్వ’మృచుసూత్రముచే

నిచట 'స'కారమునకు ద్విత్వము గల్గి యట్టి ద్విత్వమునందుమాత్రమే నిరర్థక మగుమఱియొకసకారము నిలుచునని దానియభిప్రాయము తేలుచున్నది. కావుననే 'ద్రుతాద్భుత' ఇత్యత్ర కేవలనకార నువర్ణకద్వయ సాధారణ ఇతి ద్రప్తవ్య' మ్మని కవిశిరోభూషణము వ్రాసినది. దాని కిచ్చినయు దాహరణములలోఁ దేటపడం గాచేదఁ బంపు మన్నను నఖండప్రేమసామగ్రితోన్' అనునపుడుగూడ 'అన్ననున్=అనినప్పటికిని' అనునర్థవిశేషమున ద్రుతాంతమైన 'ను'వర్ణము నిల్చెనని తెలియవలెను. ద్రుతమునకు 'ను'స్వరూప ముండదని కవిశిరోభూషణ మచ్చటచ్చటఁ జెప్పియుఁ, గొన్నియెడల నుస్వరూపద్రుతము సంగీకరించుట సరిగాదు. అది నన్నయాధర్వణులకు సమృతమును గాదు. అట్టిదాని కాధారము లును లేవు.

ఈవిషయమును సూరిగారు, 'గొన్నియెడల ద్రుతంబుమీఁద నకారంబు గానంబడియెడి' (బాల. సం. 21) అని 'ద్రుతాద్భుతః క్వచి చ్చాత్ర దృశ్యతే' అనునధర్వణవచనమును వివరించిన ట్లగపడుచున్నది. ఈయధర్వణకారిక ప్రక్షిప్తపాఠమేమో యని తోచుచున్నది. ఇట్టి చోట్ల సముచ్చయాద్యర్థక 'యును' వర్ణకములతో నర్థము పొందుపడుచున్నది.

133 సూ. :- దీర్ఘాణాం హ్రస్వ స్వాత్.

133 సూ. :- యే దీర్ఘాస్తా శ్శబ్దాః తేషాం హ్రస్వః స్వాత్. సోమపుండు, గ్రామణీ, లక్ష్మీ, రమ' ఇత్యాది.

వి:- దీర్ఘాణామ్, హ్రస్వః, స్వాత్-అని ఛేదము. దీర్ఘాంతము లగుశబ్దములకుఁ దెనుఁగున హ్రస్వము గల్గునని యర్థము. సోమపాఠ, గ్రామణీ, లక్ష్మీ, రమా అనువానికి హ్రస్వముచేయఁగాఁ దెనుఁగు నం దవి ప్రాతిపదికములై తత్తద్యోగ్యకార్యముల నందుచున్నవి.

సూరిగారు “నామంబులతుదిదీర్ఘంబునకు హ్రస్వం బగు” (బౌల. తత్త్వ. 54) నని యీవిషయమును వివరించిరి.

134 సూ. - స చ దేశ్యపదే స చై కవర్ణైఃపి.

134 సూ. 1 :- దేశ్యపదస్య ఏకవర్ణ సంస్కృతపదస్య చ హ్రస్వో న స్యాత్. ‘సవలా, నేజా, లకోరీ, మత్తా’ ఇత్యాద్యా దేశ్యాః. ‘శ్రీ, హ్రీ, మా, భూ’ ఇత్యాద్యా ఏకాక్షరక సంస్కృతకావ్యాః.

వి:- స, చ, దేశ్యపదే, స, చ, ఏకవర్ణే, అపి-అని ఛేదము. దేశ్య పదమునకును నేకాక్షరక సంస్కృతశబ్దమునకును హ్రస్వము రాదని యర్థము. ‘సవలా, నేజా, లకోరీ’ అనుదేశ్యపదములదీర్ఘమున కర్వా చీనులు గొందఱు హ్రస్వము చేసి ప్రయోగించుట సమంజసము గాదు. ‘లకోరీ’ శబ్దమునకు ‘లకోరులు’ అని హ్రస్వాంతముగా నొకానొకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు. అదియుఁ బ్రాచీనప్రామాణికకవిప్రయోగ విరుద్ధమే.

134 సూ. 2 :- ఆత్రేయం చింతా. హ్రస్వవిధాయకం కాస్త్రం భిన్నవిషయక మేవ; సతు సమాసవిషయకమపి. సమాసే తాదృశప్రయోగ స్యాద్భృష్టత్వాత్. సచ ‘గ్రామణీపుత్ర’ ఇత్యాది స్తద్విషయ ఇతి వాచ్యమ్. “ఇకో హ్రస్వో జ్యోగాలపస్య” ఇతి కాస్త్రేణ తత్సिద్ధేః.

వి:- ‘హ్రస్వమును జెప్పు “దీర్ఘాణాం హ్రస్వః” అనుశాస్త్రము సమాసమునందు వర్తింపదు. వ్యస్తతలో వర్తించును. ‘గ్రామణీ పుత్ర’ అనునది ‘గ్రామణ్యకపుత్ర’ అనుసమాసమునఁ గల్గినహ్రస్వత సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముచేత నే కల్గినది.

134 సూ. 3 :- సచ సమాసే. శ్రీపత్తయమాత్రవిషయత్వేన ప్రవృత్త స్యాస్య వైషమ్య స్యాసమాసేఽస్యాస్యత్వాత్; తస్మి ‘సదినుతగురుకర్ణశల్కసాగ పురీకుల్’ ఇత్యాదౌ కథం హ్రస్వ ఇతిచేత్. “హ్రస్వోఽదీర్ఘసమాసేఽపి క్విచిత్ జీవః ప్రయోగతః” ఇత్యధర్వణోక్తే వ్యస్యః.

వి:- 'దీర్ఘాణాం హ్రస్వః' అనుహ్రస్వవిధి సమాసమధ్యగత పదములందుఁ బ్రవర్తించుననియు నట్టిప్రదేశములలో నొక్క స్త్రీప్రత్య యాంతములందే వర్తించుననియు నియమము చేయరాదా యని శంకింపఁ జనదు. సమాసేతరస్థలములం దంతటను వర్తించునీవిధిని సమాసములలో స్త్రీప్రత్యయాంతములకుమాత్రమే వర్తించుననుట సరి గాదు గదా! 'నదిసుత' (భార. ఆది1-69) అనునది సంస్కృతసిద్ధసమా సము. దీనికి సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున హ్రస్వము రాకున్నను గవిప్రయోగానుసారముగా 'జీప్, జీన్' మున్నగువానికి హ్రస్వము త్యాచిత్కముగాఁ గల్గు' నను నథర్వణవచనముచొప్పున హ్రస్వత గల్గుచున్నది. అదీర్ఘసమాసముననే హ్రస్వము గల్గునపుడు దీర్ఘ సమాసమునఁ గల్గునని వేఱుగా నుడువ నక్కఱ లేదు. 'హ్రస్వో దీర్ఘ సమాసేఽపి' అనియుఁ బారము గలదు. రెంటికి నర్థమునం దంతగా భేద మగ పడదు.

134 సూ 4 :- సచాత్ర ద్వితీయాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్రప్రవృత్తిః. యత్ర సమాసాంతగతపదస్య పత్య స్తే నాన్వయ స్తత్యైవ తత్ప్రవృత్తేః.

వి :- 'నదిసుత' అనునపుడు నదియొక్క సుతుఁ డనువిగ్రహ మున ద్వితీయాతుల్యతా శాస్త్రముచొప్పున ద్వితీయాతుల్యత్వమును ద్రుతలోపమును గల్గి 'నదిసుత' యనురూపము గల్గు ననరాదు. సమా సాంతపదమునకు పత్యంతముతో నన్వయ మున్నచోటనే ద్వితీయా తుల్యతాశాస్త్రమునకుఁ బ్రవృత్తి గల్గుచున్నది.

134 సూ 5 :- సచ 'జ్యోషో స్సంజ్ఞాచ్ఛదసో ర్భూషణమ్.' ఇతి వార్తిక మత్ర ప్రవర్తతే; శబ్దస్యాస్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్రాదివత్ హ్రస్వవిషయతా ఆద్య ప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్. అథర్వణవచనం చాత్ర మానమ్.

వి :- 'రేవతిపుత్ర' మున్నగువానివలె నదిసుతమున్నగునవి సంజ్ఞా వాచకములు గానందున 'జ్యోషో స్సంజ్ఞాఛందసో ర్భూషణమ్' మ్మను

వార్తిక మిచటఁ ‘బ్రవర్తింపదు. అట్లు ప్రవర్తించినచో, ‘హ్రస్వోఽదీర్ఘ సమాసేఽపి’ యను నధర్వణవచనము బయలుపెడలియుండదు గదా!

134 సూ 6 :- ప్రయోగత ఇత్యసే నితనిర్వాహార్థ మిదం వచనమ్. నాపూర్వశబ్దకల్పనార్థమపీ త్యయమగ్తో ద్యోత్యతే. వాగనుకాసనస్యా ప్యత్ర రుచి రస్తీతి జ్ఞాయతే. ఆదిపర్వణి ‘ఎలిఁరజన్సుగంధి యమువానది తుంగతిరంగ సంగతానిలిశిర స్థలాంతరవినిర్మితనిర్మలహర్మ్యరేఖలన్’ ఇతివాతస్య బహుపుస్తకేషు దర్శనాత్. ‘రాక సుధాంశుమండలము’ ఇత్యత్ర ‘రాకా’పదమ్ షష్ఠ్యంతం, సప్తమ్యంతంవా భవతి. ‘నెల కొనియె వేటతమి నబ్బలియుడు శిశినగరుచిరపరిపరమహిమం గలతమసతీరసికతా విలసనములు డెందమునకు విందొనరింపన్’ ఇత్యాది ప్రయోగే తు తమసాదిశబ్దానాం భిన్నత్వేనైవ సాధుత్వ మవగస్తవ్యమ్.

వి:- అధర్వణవచనమునందలి ‘ప్రయోగతః’ అనుపదముచే నీవచనము కవిప్రయోగమును సాధించుటకే బయలుదేరినదిగాని యపూర్వకల్పనోపదేశమునకుఁ గాదని తెలియుచున్నది. ‘యమువానది తుంగతిరంగ’ అను నాదిపర్వపద్యము బహుపుస్తకములలో నుండుటచే నది నన్నయగారిదే యనియు నీయధర్వణుడు చెప్పినది నన్నయగారికి సమ్మతమనియుఁ దెలియుచున్నది. ఇట్టి కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య చింతామణ్యధర్వణకారికలకుఁ గలసంబంధ మెఱుంగనందునఁ జేయవలసివచ్చిన దని యూహింపకతిప్పదు. చింతామణి సాధింపని నన్నయభారతప్రయోగముల నధర్వణుడు సాధించునుగదా!

‘రాకసుధాంశుమండలము’ అనునపుడు రాకాపదము షష్ఠ్యంతము గాని సప్తమ్యంతముగాని కానోవును’ అని కవిశిరోభూషణము చేసిన వ్యాఖ్య సరిగాదు. ఇచట షష్ఠికీ ద్వితీయాతుల్యత గల్గినదని యూహించుట లెస్స. ‘తమసతీరసికతావిలసనములు’ అను రాఘవసాండవీయ పద్యమునఁ దమయొక్క సతీరసికతావిలసనములనియు; తమసయొక్క తీరమందలిసికతావిలసనములనియు నర్థద్వయము గలదు. ఇందుఁ దమసానదియొక్క తీరమునందనునర్థమునఁ దమసాపదము సిద్ధసమాసములోనిది

గాదు. లేక సమాసములోనిదే కాదన్నను (వ్యస్తపదమే యన్నను) దోషము లేదు. కాన నచట హ్రస్వము వచ్చుట కెట్టిమధ్యంతరమును లేదు. వ్యస్తతలోఁగూడ యొక్కకు లోపము గల్గును గదా!

134 సూ. 7 :- సమాసాన్తే తు “దీర్ఘాణాం హ్రస్వో నిర్వివాదః, తన్నిషేధ శాస్త్రస్యాపి సమాసాన్తేఽపి ప్రవృత్తేః. ‘ముద్దునవలాలు, నుశ్రీలు, నుస్త్రీలు, నుభ్రూలు’ ఇత్యాదౌ దీర్ఘవన. అతఏవాచార్య స్వగ్రంథే రాజ్యశ్రీ వాలింపఁగ’ నిత్యాదౌదీర్ఘ మేవ ప్రాయశ్చిత్. ‘పూర్ణశ్రీకిన్’ ఇత్యాదౌ ‘ఇతాం జనః కిస్సాన్యత్’ ఇతి సూత్రారంభసామర్థ్యా త్థి వర్ణకః.

వి:- ఇంతవఱకు సమాసమధ్యమునందు స్త్రీప్రత్యయాంతము లగుదీర్ఘాంతశబ్దములకు హ్రస్వము వచ్చువిషయము చర్చింపఁబడినది. సమాసాంతమునందు దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చుట కెట్టియాటంక మును లేదు. కాఁబట్టి తన్ని షేధశాస్త్రముగూడ సమాసాంతముననే ప్రవర్తించుచున్నది. కావున ‘ముద్దునవలాలు, నుశ్రీలు, నుస్త్రీలు’ మున్నగుచోట్ల దేశ్యపదమునకు నేకాక్షరసంస్కృతపదాంత దీర్ఘము నకు హ్రస్వము రాలేదు. కావుననే నన్నపార్కుఁడు ‘రాజ్యశ్రీ వాలింపఁగ’ నని ప్రయోగించెను. ‘పూర్ణశ్రీకిన్’ అనునపుడు హ్రస్వము రాకుండుటయే కాక ‘ఇతాం జనః కిస్సాన్యత్’ అనుసూత్రసామర్థ్యముచే ‘కి’ వర్ణకమును గల్గినది.

134 సూ 8 :- శ్యావీనా మనుషస్త్వనత్వే వైతద్రూపమ్. ఉపసర్జనత్వే ప్రత్య యాంత్యే వైవ ప్రయోగ ఇత్యర్థః. “యూదన్త శ్యావి శబ్దానా మప్రాధాన్యే కపాస్థితిః” ఇతి తదుక్తేః. యూదన్తా ఈనూదన్తా ఇత్యర్థః. నుశ్రీఁడు రాముఁడు; నుశ్రీక సీత.

వి :- ఇకారోకారాంత స్త్రీప్రత్యయాంతశబ్దములకు శ్రీ, లక్ష్మీ, భూ మున్నగునానికని యర్థము. “ఈదూదంతముల కప్రాధాన్యమునఁ గ’ ప్రత్యయముతోఁడిస్థితి గల్గును” అను నధర్వణవచనము చొప్పునఁ గొన్ని స్త్రీప్రత్యయాంతములకు ‘నద్యుత్తత్చ’ అను పాణి

నీయముచొప్పున 'క'ప్రత్యయము వచ్చును. నద్యంతములుగానట్టిటాబాది ప్రత్యయాంతములకును శ్రీ, లక్ష్మీ, మున్నగుశబ్దములకును 'శేషాద్విభాషా' యను పాణినీయముచే బహువ్రీహీనమానమున 'క'ప్రత్యయము వికల్పముగా వచ్చును. సుశ్రీకుండు రాముండు, సుశ్రీక సీత మొదలగునవి యుదాహరణములు.

134 సూ. 9:- సుప్రీకుండు “ప్రీకా, స్థీకా, త్రపా మతా” ఇతి వచనేన కాన్తర్వమపి. సుప్రీకము ముఖము.

వి :- “ప్రీకా స్థీకా” అనుచొప్పున అకారాంతము లగు శబ్దములుగూడఁ గల్గుటచే ‘సుప్రీకుండు’ మున్నగు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. కప్రత్యయము వచ్చినపుడును నిట్టిరూపములే యుండును.

134 సూ. 10 :- భూశబ్దస్య త్వనుపసర్జనే కాపరే నఃకా వితి నః. సుభ్రూవు నకున్; ఉపసర్జనే హ్రస్వో భవత్వేవ. సుభ్రువు రాముండు. సుభ్రులు, సుభ్రునకున్, సుభ్రునికిన్, ఇత్యాది. త్రియాం సుభ్రువు చెలి, సుభ్రువునకున్. కప్రత్యయాన్తత్వే సుభ్రూకుఁ డిత్యాది. ఏవంథితే ‘నిస్తులాస్యశ్రీ వయస్తంభనిక్షిప్త నిమ్బచ్ఛదభ్రు వల్పంబు నిక్కము’ ఇత్యాదయః కవినామ క్తయ స్త్వనాకరా ఏవ.

వి :- భూశబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యమునందు ‘కు’వర్ణకము పరమగునపుడు ‘నఃకా’ అనుశాస్త్రముచొప్పున ‘న’గాగమము వచ్చి ‘సుభ్రువునకున్’ అని యగును. ఉపసర్జనత్వమునందు హ్రస్వము గల్గును. ‘సుభ్రువు రాముండు’. ‘సుభ్రుండు’ మున్నగునవి యుదాహరణములు. కప్రత్యయపరకత్వమున హ్రస్వము రాదు. సుభ్రూకుండు, సుభ్రూక, సుభ్రూకము, మున్నగురీతిరూపములు గల్గును. ఇది యిట్లుండఁగా ‘నింబచ్ఛదభ్రువు’ అనుకవిప్రయోగమునందుపసర్జనము గాకున్నను కప్రత్యయమును లేదు; ఉపసర్జనత్వమును లేదు; గాని హ్రస్వము కల్గినది. కావున నీప్రయోగము సరిగాదని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది.

134 సూ. 11 :- మాశబ్దత్వాశబ్దయోస్తు ‘గో’త్రియా రుపసర్జనస్య’ ఇతి హ్రస్వః. ధృతరాజ్యముండు; ధృతత్వాకుండు, ధృతరాజ్యమ, ధృతక్షు నృపశక్తి ఇతి

ప్రియం. నపుంసకే, ధృతరాజ్యము రాజులము, ఇత్యాది. ప్రాధాన్యే తు సకల
జ్ఞానేలురాజు సకలజనేత్రా, ఇత్యాది. జ్ఞా దీర వర్షింపన్ ఇత్యాదికి వితాపితానుమా.
'ప్రి వచ్చెన్' ఇత్యాదౌ అనుతామితి సులోపః.

వి:- 'మా-త్మా' శబ్దములకు నుపసర్జనత్వమునందు 'గోప్రియో
రుపసర్జనస్య' యని హ్రస్వము సంస్కృతముననే కల్గును. ధృతరాజ్య
ముండు = ధరింపఁబడిన రాజ్యమా కలవాడు; ధృతత్మాకుండు = ధరింపఁబ
డినత్మా కలవాడు. ఇటఁ గప్రత్యయము పరమగుటచే నుపసర్జనమైనను
హ్రస్వము రాలేదు. ధృతరాజ్యమ = ధృతమైన రాజ్యమా కలది (నృప
శక్తి) ధృతత్మ = ధృతమైనత్మా కలది (నృపశక్తి) ఈ యర్థములలో
నుపసర్జనములైనవి గావున హ్రస్వత కల్గినది. ఇవి స్త్రీలింగములోని
రూపములు. నపుంసకలింగమునందైనచో 'ధృతరాజ్యము రాజకు
లము' అని యుండును. అనుపసర్జనత్వమునందైనచో 'సకలత్మా నేలు'
నని హ్రస్వము రాకయే యుండును. త్మా దీర వర్షింపన్' అని కవితా
పితానుమాండు ప్రయోగించెను 'ప్రి వచ్చెన్' అనుచోట 'అనుతాం
ప్రియం సమానాం సర్వస్య స్త్రీసమస్యచ సులోపః' అని సులోపము.

134 సూ. 12 :- "నైకవర్ణే న దేశ్యేపి హ్రస్వో దేశ్యేతు వా ష్టచిత్".

ఇత్యధర్వణోక్త్యా 'చక్కఱఖాణంపుఁ దేజిదోలున్' ఇత్యాదౌ తేజ్యాదిశబ్దానాం
హ్రస్వో న విరుద్ధ ఇత్యవగతవ్యమ్.

వి :- 'ఏకాక్షరకతత్సమపదములందును దీర్ఘాంత దేశ్యపదములం
దును హ్రస్వరూపమగు నదాగమము రాదు' అని పై యధర్వణకారిక
కర్థము.

'చింతామణిచొప్పన దీర్ఘాణాం హ్రస్వస్యస్య' త్తనుసూత్రముచే
హ్రస్వము రానివానికి సంబోధనమునందును హ్రస్వరూపమగు నదాగ
మము రానేరదని భావము. 'దేశ్యపదమునం దొకానొకప్పుడు వికల్ప
ముగా హ్రస్వమగు' ననునధర్వణవచనముచే నదాగమఘటితరూప

ముండునని తెలియుచున్నది. కవిశిరోభూషణ మీకారికను 'నచ దేశ్య పదే-నచై కవర్ణేఽపి' అనుదానికి వివరణమనుకొని దానికింద వ్రాసినది. అది సరిగాదు. అట్లయినచోఁ జింతామణి చెప్పినవిషయమునే యధర్వణుడుగూడఁ జెప్పె ననవలసి వచ్చును. కాబట్టి దీని కదాగమపరముగా వ్యాసం.స. వ్యాఖ్య వ్రాసినది. అట్లు సవరించుకొనుట యుక్తము.

134 సూ. 13 :- సమ 'పల్లకీశబ్దస్య పల్లకీలు' ఇతి దీర్ఘాంత్యేవాపి కథం ప్రయోగ ఇతి చోత్-తదభవస్యాపి శబ్దస్య దీర్ఘాంత్యం క్వచిద్భవేత్' ఇత్యధర్వణోక్త్యా తాదృశప్రయోగోఽపి త్యవధేయమ్. ప్రాసేక్యితే 'పల్లకులు' ఇతి యామ్. ఆద్యా యాపి ప్రయజ్యతే పల్లకీశబ్దః. ప్రోల్లసత్ పల్లకీశబ్దై రిత్యాదివచనాత్.

వి :- 'పల్లకీ' శబ్దము 'పల్లకుకీ' శబ్దతద్భవముగావున దీనికిఁ 'పల్లకీలు' అనురూప ముండుటెట్లని శంక కలుగఁగా 'తదభవశబ్దమునకు ప్రాప్తము రాక దీర్ఘాంతత నిల్చుటయు నొకానొకచోఁ గవిప్రయోగ సిద్ధమగుచున్నది' అనునధర్వణవచనముచొప్పున నీరూపము సాధుఁగు చున్నది. ఇచ్చటఁ 'తదభవస్యాపి శబ్దస్య దీర్ఘాంత్యం క్వచిద్భవేత్' అనియు, 'కథిత తదభవస్యాపి దీర్ఘాంత్యం క్వచిద్భవేత్' అనియు రెండు పాఠము లగపడుచున్నవి. అర్థమునందుఁగాని, తాత్పర్యమునందుఁ గాని వీనికి భేదము లేదు. 'పల్లకులు' అనురూపముగూడ బహువచన మున దీనికిఁ గలదు. 'ప్రోల్లసత్ పల్లకీశబ్దై' అనువచనమునుబట్టి పల్లకీశబ్దము సంస్కృతమునఁగూడఁ గలదని చెప్పఁబడుచున్నది.

134 సూ. 14 :- స్వయంభువు, రంభోదవు, జంబువు, అలాబువు, ఇత్యాదీని ప్రాసే కృతే ఊక రాంతరూపాణి ఉకారాంతరూపవత్ జ్ఞేయాని. 'ఈజ్జ' ఇద్వ దేవ కృతప్రాస్యాః' ఇత్యస్య హోవలక్షణత్వాత్ సంస్కృతభాషై కాక్షరాణాం ఆదీదుతాం దేశ్యానా మాదీదుతాం చ 'సంబుద్ధ' వాఽత్' దీర్ఘాణాం వికృతస్థా స్థానివత్వాభావాదితి వేదితవ్యమ్.

వి :- దీర్ఘాకారాంతశబ్దములకు హ్రస్వము చేయఁగా హ్రస్వాకారాంతములకు వచ్చుకార్యములను బొందును. 'ఈదంతా ఇద్వదేవ కృత హ్రస్వాః' అనుచోటఁ గల 'ఈదంత' పదము దీర్ఘస్వరముల కన్నింటికి నుపలక్షణమని తెలియవలయును. సంస్కృతభాషలోనున్న యేకాక్షరశబ్దములగు నాదీదూదంతములకును సంబోధనమునం దదాగమము రాదు. ఈయంశము 'దై కవర్ణే న దేశ్యేఽసి హ్రస్వో దేశ్యేతు వా క్వచిత్' అను సభర్వణకారిక వచించుచున్నది. కవిశిరోభూషణము వీనికి హ్రస్వమగు సదాగమము రాకుండుటకుఁ జెప్పిన హేతువు వికృతి సంధియందు దీర్ఘములకు స్థానివద్భావము లేకుండుటయే యని చెప్పట సరిగాదు. సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమగుస్థానివద్భావము దెనుఁగునందు వచ్చుట నన్నయాధర్వణులకు సమ్మతము గాదుగదా.

135. సూ :- డా బవిధాత్రాదే రుః.

135 సూ:- విధాత్రాదివ్యతిరిక్తాదృకారాంతాన్నామో డావ్ స్యాత్. పకార ఉచ్చారణార్థః. 'చుటు' ఇతి డఇత్. హ్రస్వః కర్త, భౌత ఇత్యాది.

వి :- డావ్, అవిధాత్రాదేశి, ఊ- అని ఛేదము. విధాత్రాది గణమునందుఁ బరింపఁబడిన ఋకారాంతశబ్దములుతప్ప మిగిలినఋకారాంతశబ్దములకు 'డావ్' అనుప్రత్యయ మాదేశముగా వచ్చును. ఇందు డకారపకారము లిట్ సంజ్ఞకము లగుట 'ఆ' అనునది మిగులును. కర్తృ శబ్దమునకు ఋకారమున కాదేశముగా డాప్పును జేయఁగా 'కర్తా' అని యగును. దీనికి హ్రస్వము చేసి సులోపముచేయ 'కర్త' అనియగును. ఇట్లే తక్కినవియు నెఱుంగనగును.

136. సూ :- తస్య చ వా.

136 సూ. 1 :- తస్మాద్ విధాత్రాదేశ్చ వా డావ్ స్యాత్. విధాత, విధాతృడు; సవిత, సవితృడు. దాత, దాతృడు; భాత, భాతృడు; కేత, కేతృడు;

ఇత్యాది. దానిభావపక్షే ఋదన్తాదపి దుజః ప్రాప్తిరస్త్యేవ. 'మహతస్సోర్ధ జనితో భవే త్పుంసి' ఇతి సామాన్యవచనాత్.

వి :- తస్య, చ, వా - అని ఛేదము. విధాత్రాదిగణమనియు నవిధాత్రాదిగణమనియు ఋకారాంత సంస్కృతశబ్దములు రెండు విధములుగాఁ దెలుఁగువా్యకరణమునందు సంకేతింపఁ బడినవి. అవిధాత్రాదులకు డాప్ ప్రత్యయము వచ్చి మాత, పిత, మున్నగురూపములు గల్గుచున్నవి. ఈడాప్ప్ర ప్రత్యయమగుటచే నేతదంతముననున్నప్రథమైకవచనప్రత్యయమునకు లోపము గల్గును. "విధాతా సవితా ధాతా దాతా నేతా చ వా డుజీ" అను నధర్వణవచనముచొప్పున నీయైదు శబ్దములకును డాప్ ప్రత్యయము వికల్పము. అది రానపుడు డుజ్ వర్ణకముతో రూపము లేర్పడును. కావున వీనికి రెండేసి రూపములు గల్గును.

136 సూ. 2 :- నచోత్వస్య సన్నియోగశ్చిత్త్యమ్. తత్ర మహత్పదస్యైవ జ్ఞాపకత్వాత్. యది సన్నియోగశ్చిత్త్యం తదైకవాక్యత్వేన తదనువృత్తిరస్త్యేజేతి పుస్తద్గ్రహణం మధా స్యాత్. విభక్తావతి నిమిత్తనిర్దేశా దుత్వస్య తు డుజ్ సమృద్ధి అవశ్యకః. తస్మాత్ విధాత్ప్ర డిత్యాది దుజన్తం రూపం నిర్వివాదమ్.

వి :- 'మహతోఽత ఉద్విభక్తా'; 'మహత స్సోర్ధ జనితో భవే త్పుంసి' అనుదానియందు మహతః అనుపదమును రెండుసార్లు పఠించుటచే నిందు రెండువాక్యములు గలవు గాని యేకవాక్యము గాదని తెలియచున్నది. కాన ఉత్పాదజ్ఞులు సన్నియోగశ్చిత్త్యములు గావు. కాబట్టి డాప్ప్రత్యయము రానపు డుత్వము రాకున్నను డుజ్జు వచ్చి విధాత్ప్రదు మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

137. సూ :- తా వుభౌ రమేశనమా.

137 సూ. 1 :- దుజన్తఋకారాన్తా క్రమాద్రమేశ శబ్దకుల్యో భవతః. ఉదాహరణం తూక్తమేవ. అత్రేద మవధేయమ్. దాబన్తస్యైకమాశబ్దకుల్యత్వానుశాసనం నులోపార్థమ్ ఋకారాన్తస్య ఈశశబ్దకుల్యత్వానుశాసనంతు స్పష్టైర్థమేవ నదుభక్తమ్;

దుబ్బప్రాప్తై రుక్తత్వాత్. నాపి విధాత్పునశన్, ఇత్యత్ర సవర్ణకప్రాప్త్యర్థమ్; ప్రాప్తా విరోధాభివాత్. విధాత్పునశన్, ఇత్యాదా నుమః ప్రాప్తిస్తు 'సుష్మేతి' చకారే జైవ భవతి. 'దేవిగాఁ బ్రతితో దీనిగావించెడి ననియన్నచో విధాత్పునకు నిట్లు, ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగః.

వి :- తౌ, ఉభా, రమేశసమా-అని ఛేదము.

ఉబంతాడాబంత ఋకారాంతములు వరుసగా 'రమ, ఈశ' శబ్ద తుల్యములై వెలయుచుండును-అని యర్థము. రమాశబ్దతుల్యత్వము నులోపార్థము విధింపఁబడినదని కవిశిరోభూషణము వ్రాసినది. అది సరి గాదు. స్త్రీప్రత్యయమగు 'డాప్' ప్రత్యయాంతమునకు నులోపము రాకుండుట యెట్లు? స్త్రీలింగశబ్దములు పుంలింగముల కతిదేశములు కాకుండరావు. కాన 'రమా' శబ్దతుల్యత యతిదేశింపఁబడినది. ఈశశబ్ద తుల్యత్వానుశాసనము డుజ్జ్వల్గమునిమిత్తమే. ఇచట నుత్వము రాకు న్నను డుజ్జు వచ్చుచున్నదిగాదా! డుజ్జున కుత్వసన్నియోగశిష్టత్వము లేకున్నను డుజ్జసన్నియోగశిష్టత్వమునకుఁ గల్గునని కవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించెను. అదియు సరిగాదు. ఉత్వము లేకుండఁగ నే యిచట డుజ్జు రావలెను గాన 'ఈశ'శబ్దతుల్యత్వానుశాసనముచే నది సిద్ధించిన దని తెలియవలెను.

137 సూ. 2 :- 'విధాతా సవితా ధాతా దాతా శతాచనా డుజ్జి భవన్తి సవిధా త్రాడిః తదశ్యేన డుజ్జిస్థితాః' ఇతి ద్వివితీయాచార్యః, "సఋదంతశ్చ లంతశ్చా శ్యేదంతశ్చాత్ర విద్యతే" ఇతి తేనైవోక్తమ్. ఋదంతాః 'కౌ, తౌ' ఇత్యాదయః, ౧౨దంతాః 'ఘ, శక్' ఇత్యాదయః; ఏదంతాః 'సే' ఇత్యాదయ ఇతి జ్ఞేయాః.

వి :- విధాతేతికారిక యీవఱకు వివరింపఁబడినది. "ఋకారాంతము ౧౭కారాంతము, నేకారాంతము నగుసంస్కృతశబ్దములు తెలుఁగు నకుఁ దత్సమములుగా రావు"- అనుసధర్వణవచనముచొప్పునఁ దత్తదంతము లగుశబ్దములు తెలుఁగునందుఁ దత్సమములుగా రావని తెలియవలయును.

సూరిగ్ రీవిషయములను 'ఋకారంబున కత్వంబును స్త్రీవద్భావంబు నగు' (బాల. తత్స. 52) విధాత్పుధాత్పుదాత్పురవిత్పునేత్పుశబ్దములకు మహత్తుల కత్వస్త్రీవద్భావములు విభాష నగు (బాల. తత్స. 51) అని వివరించిరి.

138. సూ :- క్వచి దమహతోఽపి డుజ్ స్యాత్.

138 సూ :- క్వచి దమహన్నామ్నోఽపి డుజ్ స్యాత్. ఆపిశబ్దా దేకాదేరపి. 'వన మొక్కఁడు, పులియఁడు, ఒక్కఁడు' ఇత్యాది. ఒక్కఁడు నెప్పెదన్-ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అశ్వవాచకానాం కత్తశాదిశబ్దానాం 'కత్తశఁడు, జన్నఁడు' ఇతి రూపమ్.

వి :- క్వచిత్, అమహతిః, అపి, డుజ్, స్యాత్-అని ఛేదము. మహద్వాచకములకు విధింపఁబడిన డుజ్ ప్రత్యయము క్వాచిత్కముగా నమహద్వాచకములకును వచ్చును. ఆపిశబ్దప్రయోగ స్వారశ్యముచే నీడుజ్ఞు ఏకాదిగణగణితశబ్దములకును వచ్చునని వ్యాఖ్యానింపఁబడినది. ఉదాహరణములు మీఁద స్పష్టములు.

139. సూ :- ఏకాదే రమహతాం చ డా వున్న.

139 సూ 1 :- ఏకాదే రమహన్నామ్నోఽపి డుజ్ పరే ఉత్విం న 'ఒక్కఁడు పురుషుఁడు, మెరియఁడు; సురియఁడు' ఇత్యాది.

వి :- ఏకాదేశి, అమహతాం, న, డౌ, ఉత్, -అని ఛేదము. ఏకాదిగణములోని శబ్దములకును గొన్నియమహద్వాచకశబ్దములకును డుజ్ఞు పరముగా నున్నప్పటికి నుత్వము రాదని యర్థము.

139 సూ. 2:- అత్రామహ త్సూత్వనిషేఢో న్యాగమప్రాప్తౌ పర్యవస్యతి. తేన వన మొక్కనిన్ క్రియినిచేతన్, ఇతి రూపం సిద్ధ్యతి.

వి :- అమహత్తులకుఁ బ్రాప్తింపని ఉత్వమును నిషేధించుట వానికి నిగాగమప్రాప్తి కవకాశ మిచ్చుచున్నది. కాన, ఒక్కనిన్, కయి

రనిన్ - మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. డుమంతములకు వచ్చు కార్యములలో నుత్సముమాత్రమే నిషేధింపబడుటచే వానికి వచ్చు నిగాగమాదులు రావచ్చునని తెలియుచున్నదిగాదా!

139 సూ. 3 :- 'విశేషణానాం మహతో డుజ్ఞీ ఉభయథాపి చ | క్వచిద్దుష్కా త్రకే స్పార్థవిశేషణ మిహోచ్యతే' ఇత్యధర్వణః. ఉభయథాపిచ మహద్రూప మహద్రూపం చేత్యర్థః. 'వన మొక్కఁ దధికరమ్యము' ఇత్యుత్తరాధే ఉదాహరణమ్. క్వచిత్ గ్రహణాత్ 'వన మొక్కఁ, కత్తళము' ఇత్యాదిరూపమ్.

వి :- 'ఏకాదిగణపతితశబ్దములకుఁ గొన్నియమహన్నామముల కును 'డుజ్ఞు' పరమగునపుడుగూడ నుత్సము రాదు' - అని యమ హద్వాచకముల కుత్వప్రాప్తి లేకున్నను నిషేధించుటచే వానికి నిగాగమ ప్రాప్తి నది సూచించుచున్నదిగాదా! ఆవిషయమునే యధర్వణాచార్యులుగారు వివరించుచున్నారు. 'ఆచ్ఛికము లగు మహద్వాచకములకు విశేషణము లగుసంస్కృతశబ్దములు డుజ్ఞర్థ కనిగాగమముల నొందును. అట్టివిశేష్యనిఘ్నములకు డుమంతత్వ మువర్ణకాంతత్వములు రెండును విశేష్యములయొక్క మహత్త్వామహత్త్వములనుబట్టి కలును. ఆచ్ఛిక విశేష్యమాత్రమున స్త్రీసమత్వ మనుదానికిని విశేషణ మగు సంస్కృత సమశబ్దమునందు మువర్ణకమును నిల్చును.' ఈయధర్వణకారిక 'వికృతౌచ స్త్రీలింగాః' అనుదానికి వివరణమైనట్లు తోచుచున్నది.

139 సూ. 4 :- 'మగఁడు, అతఁడు, ఇతఁడు, ఎవ్వఁడు, గొల్లఁడు, మనుమఁడు, తేఁడు, అబ్బఁడు, అప్పఁడు, మింఁడఁడు, గంఁడఁడు' ఇత్యాదీనాం 'గంగఁడు, మంగఁడు, సింగఁడు' ఇత్యాదిజననామ్నంచ ఏకాదిత్వ మేవ ఉత్సవిషేధార్థమ్. 'బాప, హనుమ, రాయాది' శబ్దానా మప్యేకానిత్వమ్.

వి :- మగఁడు మున్నగునవియు గంగఁడు మున్నగుజననామము లును బాప-మున్నగునవియు నేకాదిగణములోని వగుటచే వీని కుత్వము రాదు. డుజ్ఞు నిగాగమమును వచ్చును. ఈవిషయమును "మహత్తు లగుమగాదులకం యై రాదులకును డు గు నుత్త్వంబు గాదు" (బాల. ఆచ్ఛ-4సూ) అని నూరిగారు దీనిని వివరించిరి.

139 సూ. 5 :- 'బల్లిదుండు, చెలువుడు, నెయ్యిడు, కుచ్చితుడు, అల్లుడు, పాటుడు, మార్తుడు' ఇత్యాది శబ్దానాం మహత స్సా రిత్వజేన డుడే. 'కొడుకు, కొడుకడు, ముడుకు, ముడుకడు' ఇత్యాదౌ రూపద్వయమపి.

హితాః ప్రత్యయభేదేన శబ్దా ఏకార్థవాచకాః ఇత్యధర్వణోక్తేః కేసాంచి దమహ త్వే 'బిల్లిదము చెలువ. చెలువము, నెయ్యిము, ప్రల్లదము, కుచ్చితము, ఇత్యాది రూపమ్. అతఏ వాధర్వణేశోక్తమ్.

'కేచిత్తు వై కృతా శృబ్దాః పుంసీ చాన్యత్ర సజ్జతా'. ఇతి. 'నెయ్యిడై పూజిం చెన్'. ఇత్యాద్యాచార్యవచనమపి.

వి :- 'ఒకయర్థము నే చెప్పశబ్దములు ప్రత్యయభేదముతో నీవికృతి భాషలో సమ్మతమగును' అను సధర్వణవచనముచే 'కొడుకు, కొడుకడు' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. 'కొన్నివై కృతశబ్దములు పుంలింగమునందును మిశ్రతయందును వర్తించుచున్నను సధర్వణ వచనముచే బల్లిదము, చెలువము మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

139 సూ. 6:- నన 'పాటు' శబ్దస్య యది తద్భవత్వం తస్మి గురురేషః కథమితి చేత్సైష దోషః. 'ఉక్కెఱ, కఱకు, మొఱకు' ఇత్యాది తద్భవత్వపి తచ్ఛ్రవణాత్. అతఏ వాధర్వణః లక్ష్యానుశోధేన ఉచ్చారణస్య కల్పిత్య మాహ.

వి:- శకటరేఫము ద్రావిడభాషాసంబంధి యగుటచే నది యార్యభాషాసంబంధులగు సంస్కృతతద్భవములం దుండదని యాంధ్ర లాక్షణికులు నుడివీరి. దానికి విరుద్ధముగాఁ గవిశిరోభూషణము తద్భవ ములలోఁగూడ శకటరేఫ ముండవచ్చునని చెప్పుచున్నది. దానికి నిదర్శనముగా 'ఉక్కెఱ, కఱకు, మొఱకు' అను తద్భవరూపములు పెక్కిం టిలో శకటరేఫ మగుపడుచున్నదనిచెప్పినది. అధర్వణుండు లక్ష్యానుశోధ ముగానుచ్చారణమును గల్పించుకొనవచ్చుననుట దీని కాధారమనియుఁ జెప్పినది. 'ఉచ్చారణస్య కల్పిత్యాన్ని దానం తత్ర సద్వచః' అను సధర్వణవచనముచే మహాకవిప్రయోగ మే యట్టియుచ్చారణము గల్పించుట కాధారమని తేలుచున్నది. మహాకవిప్రయోగప్రామాణ్యము లేదు గానఁ గవిశిరోభూషణ మిట్లు చెప్పట సరిగాదు.

139 సూ. 7 :- ఏకాదిగ జేపి కి స్యచిత్ ప్రశోఽప్రశో శ్చేతి లక్ష్యానుసాధా ద్రూప నువగ స్తవ్యమ్. ఆత్రాధర్వణః “భవే త్తదాదిశబ్దభ్యో దుష్ణి రస్తు భవే న్నచోత్. జసఃస్థానే రుత్ర స్యా త్క్వచి వత్వం భవే ణ్ణతే. ఏకత్వేచ భవేద్వా రు స్తథా లౌచ భవే త్క్వచిత్” ‘వాఁడు, వీఁడు, వారలు, వీరలు, ఎవ్వఁడు, ఎవ్వరు; ప్రాప్యః- ఎవ్వఁడు, ఎవ్వరు; స్త్రియామపి బహువచనే ‘వారు’ ఇత్యపి రూపమ్ ‘కూఁతురు, కూఁతులు, కూఁతురులు’ ఇత్యాది.

వి :- “భవే త్తదాదిశబ్దభ్యో” అనుచోట ‘భవేత్తదాది శబ్దే వో’ అని పఠించుట నుంచినది వ్యాసం. స. చెప్పుచున్నది. ఆ-ఈ-ఏ శబ్దములకు వకారము పూర్వాగమ మగుననియు వానికి ‘డజ్’ ‘ని’ మున్నగునవి వచ్చుననియు, ఉత్వము మాత్రము రాదనియు సర్థము. ఈ తదాదిశబ్దములకుఁ బ్రథమాబహువచనమున లు ప్రత్యయస్థానమున ‘రు’ వర్ణక మాదేశమగును. ‘లు, ల’ లు పరమగునపుడు, అరుదుగా ‘రు’ వర్ణకమును ఉకారమున కత్వమును వచ్చును. ఏకవచనమునందును వికల్పముగా రు వర్ణాగమ మగును. ‘బహువచన ‘లు’ ప్రత్యయపరకత్వ మునను గ్వాచిత్కముగా ‘రు’ వర్ణాగమము వచ్చుటగలదు’ అనునధ ర్మవచనముచేఁ బై రూపము లన్నియు సిద్ధించుచున్నవని తెలియవ లెను. చింతామణి 139 సూత్రము సధర్మణకారికులు పెక్కింటితోఁ గలిపి కవిశిరోభూషణము 10 విభాగములలో విస్తరించినది. ఆ విష యములఁ గొన్నింటిని బాలవ్యాకరణము వివరించినది. “కూఁతుశబ్దము ప్రథమైకవచనంబునకు ‘రు’ వర్ణకం బగు. (బాల-ఆచ్చిక-9 సూ) పగ తాదుల బహువచనలకారంబునకు రేఘం బగు. (బాల-ఆచ్చిక-5 సూ)

139 సూ. 8 :- “ఏకత్వేచ బహుత్వేచ సమ్భవే ‘ది, వి’ వర్ణకాః తయో శ్చసాదౌ రే మాత్ర ఉదతోః ప్రాయశోఽత్ర ఇత్”.

వారిది, వారివి, వారిన్, వీరిన్, వారిచేతన్, ఆరిన్, ఆరిచేతన్, ఇత్యాది. వారిమాత్రంబు, వారిగుణములు. అరస్తు అక్కడివారు, ఇక్కడివారు; తోడివారు; ‘తోడివారలు నవ్వనాతోడన్’ ఇత్యాది కవిప్రయోగః. ‘తోడితోడలు, తోడిచెలులు. ఆయంశబ్దః సహచరశబ్దపర్యాయః. ప్రాయోగ్రహణాత్ ‘తోడలుట్లువు’ ఇత్యాదౌ నః ఆయంశబ్దః సహజన్మపర్యాయః.

139 సూ 10 : “ద్యస్తా త్తదాదిశబ్దా తస్య ద్విమాత్యే తు వివర్ణకః! దేని ర్దానిద్దీని కమి వేన్యాది శ్శసి తూచ్యతే. జసిచాత్ర భవే దేని రిత్యాహ మృదుభాషణః. న స్త్రియా మత్తు టాజ్యోశ్చ దాన సస్సంబోధనాదికే” ఇతి.

ఏది, ఆది, ఇది, ఇయ్యసి, అయ్యది, ఎయ్యది, నాయది. స్త్రియాం వివర్ణకో న. అవి, ఇవి, ఎయ్యవి, ఇయ్యవి, ఎంతేనియన్, ఎయ్యేనియన్, ఎద్దయేనియన్ ఇత్యా దావపర్ణక ‘ఏసి’ శబ్దః. “దానిఁబుచ్చుకొనవిధంబు, అయ్యేనేని దాని ననుభ వింతు” ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్ ఏకాదాదిపూర్వకత్వే ‘ఎద్దానిన్, ఆద్దానిన్’ ఇద్దా నిన్”. ఇతి రూపమ్. ‘వేనింజాచి, వానింజాచి, వీనింజాచి.’ న స్త్రియా మిత్యస్య ఉభయత్రా ప్యన్వయః. ఏలే శబ్దా ఆచార్యగ్రంథే వర్తన్తే. ‘వేటిన్, వాటిన్, వీటిన్’ ఇతిపర్యాయపదాన్యపి దృశ్యన్తే. తాని దేశ్యాని గ్రామ్యాణి. మృదుభాషణీయం రూపంతు న ప్రసిద్ధమ్. ‘దానంజేసి, దీనంజేసి’ ఇత్యాది. న స్త్రియా మేతద్రూపమ్. ‘ఒక్కమలపాంసచేసినదాన’ ఇత్యాద్యా ఆచార్యవాచః. ‘దానన చేసి’ ఇత్యాదా నాత్ర ద్రుతకార్యమ్. అత్యేన వ్యవధానాదితి తత్త్వమ్. సమ్బాధనే ‘ఓచిన్నదాన’ ఇత్యాది. ఆదిశబ్దేన, ఉత్తమాది ర్గ్రహ్యతే. ‘వచ్చినదానన్, పోయినదానపు’ ఇత్యాది.

వి :— ‘జసి చాత్ర భవే దేని రిత్యాహ మృదుభాషణః’ అను పాఠము “జసి చాత్ర భవే దేని రిత్యాహ మృదుభాషణః” అని యుండఁ దగునని వ్యాసం.స. చెప్పుచున్నది. వేటిన్, వాటిన్ - అనునవి గ్రామ్య ములగుటచే వాగ్ప్రశంసయే మన కిచ్చట నవసరము లేదు. ‘జసిచాత్ర భవే దేనిః’ అని మృదుభాషణుడు చెప్పెను గదా ! ‘మృదుభాష ణీయం రూపంతు నప్రసిద్ధమ్’ అని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. సారము తప్పైనపు డట్టిరూపములకుఁ బ్రసిద్ధియుండదు గదా ! ‘ఏసిః’ అని పఠించినచో ‘ఇంతలేసి - అంతలేసి’ అనురూపము లుండునని యూహింప వచ్చును. ‘అది, ఇది, ఏది’ అని దివర్ణాంతములగు ఆ - ఈ - ఏ శబ్ద ములకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమైకవచనమునందు ‘ది’ వర్ణకము వచ్చిన రూపము లేర్పడుచున్నవి. బహువచనమున ‘వి’ వర్ణకముతో ‘అవి, ఇవి, ఏవి’ అని యగుచున్నవి. దీనిస్వారస్యముచేతనే తదాది శబ్దము

లకుఁ బ్రథమైకవచనమున 'ది' ప్రత్యయము విధింపఁబడుచున్న దను నర్థము లభించినది. ద్వితీయైకవచనము పరమగుచుండఁగా ఆ - ఈ - ఏ - అనువానికి వరుసగా 'దాసి, దీసి, దేసి' అనునవి యాదేశము లగుచున్నవి తృతీయాద్యైకవచనములందును నుపలక్షణముచే నివి గల్గుచున్నవి. బహువచనమున వీనికి వరుసగా 'వాసి, వీసి, వేసి' అని యాదేశము లగును. తృతీయాదులలో 'వానిచేతన్' మున్నగు రూపములు లాక్షణికములు. ఈ మానవాచకములలో 'లు' ప్రత్యయముమీఁద 'ఏసి' వర్ణకమగునని మృదుభాషణుడనుపండితుఁడు పల్కుచున్నాఁడు. స్త్రీత్వవాచకమునందు 'వి' వర్ణకమును వాన్యాదులును గలుగవు. మహద్వాచకకార్యములు పరిశేషన్యాయముచే సిద్ధించునని చెప్పనగును. తృతీయాసప్తమ్యైకవచనములందును దద్భహువచనములందును నీతదాదుల కత్వము కల్గును. సఁబోధనాది స్థలములం దేకత్వమున 'దాన' శబ్దము నిల్చును. విశేషణములందునిగూడ 'దాన' యనునది నిల్చును. ఈ విషయము లన్నియును బాలవ్యాకరణములోఁ గొన్ని యాచ్చికమునను గొన్ని ప్రకీర్ణమునను, బ్రౌఢవ్యాకరణము లో శబ్దపరిచ్ఛేదమునఁ గొన్నియు వివరింపఁబడినవి.

140. సూ :- స్త్రీత్వబహుత్వే సురాదే రసమాసే.

140 సూ. 1 :- సురాదే ర్మహతిః బహుత్వం స్త్రీవద్రూపంచ స్యాత్; నతు సమాసే. 'సురలు' 'చకోరకములు భూతధాత్రికి సురల్ దివికిన్' ఇతి కవితాపితామహాః. అస్యస్త్రీత్వబహుత్వయోరేవ ప్రయోగః. సమాసేతు 'భూసురుఁడు' అనురతి స్త్రీసమప్రయోగస్తు 'తాయగ్నిదేవుఁడనురికి', 'పాపకసముఁ జూచుచు ననురి భస్మసాత్కృతుఁడయ్యె' ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. ఏతత్ప్రయోగబలమైన ప్రచూర్యసూత్రాత్ క్వచిదిత్వసవ ద్ర్య క్వచిత్సమాసేఽపి స్త్రీత్వమితి వ్యాఖ్యానాల్ 'మహాయోధుఁడు' మహాశుంరత్యాదిరూపం సిద్ధమ్. కిచ్చ స్త్రీత్వబహుత్వయోః క్వచిదేత్ర నితేశః. క్వచిత్ స్త్రీత్వస్య పార్థక్యేన వృత్తి రున్నయా. తేన యోధశుంరత్యాద్యాః స్త్రీసమాస్సిద్ధాః. ఏవంవ్యాఖ్యానఏవ సురాదే ద్దత్తత్వం సిద్ధ్యతి. ఆదిశబ్దస్య సార్థక్యంచ భవతి. కాస్త్రస్యాల్పవిషయతాదోషోఽపి నిరాకృతో భవతీతి కృతబుద్ధయో విదాఃశుర్యస్తు.

వి :- స్త్రీత్వబహుత్వే, సురాదేః, అసమాసే - అని ఛేదము. మహద్వాచకము లగుసురాదిగణపతిత్వము లగుశబ్దములకుబహువచనాంతత్వమును స్త్రీసమరూపమును గల్గును. సంస్కృతసమాసమునం దట్టి రూప ముండదని యర్థము. సంస్కృతసమాసమున 'భూసురుఁడు' అనియే యుండును. 'అసుర' అను స్త్రీసమరూపము నన్నపార్యవ్రయుక్త మగుటచే సాధువగును. దీనిని 'స్త్రీత్వబహుతే' అని పతింపనగుననియు సురాదేః అనుదానికి 'సుర' అనునది యాదియందుఁ గలశబ్దమనియు వ్యాసం.స. వివరించినది.

దీనిని బాలవ్యాకర్త స్వర్ణివాచిదేవసురశబ్దంబు లేకత్వబహుత్వంబులం బ్రయోగింపఁబడు' (బాల. తత్స. 58) అని వివరించెను.

140 సూ. 2 :- "యోధాసురాదిశబ్దానాం స్త్రీసమత్వ మపీష్యతే! చరితాదిశబ్దానాం రూపం తూభయధా భవేత్ - ఇత్యధర్వణః.

వి :- 'యోధ, అసుర, మున్నగు శబ్దములకు స్త్రీసమత్వమును సమృత మగుచున్నది;' అను సధర్వణవచనముచే 'యోధ, అసుర' మున్నగు స్త్రీసమరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. వీని కేవలవచనబహువచనములందు స్త్రీసమత్వము వికల్పముగా నగునని తెలియవలెను. 'చరిత' మున్నగు శబ్దములకు 'ము' వర్ణకలోపతదభావరూపద్వయముండును' అను సధర్వణవచనముచే 'చరిత, చరితము' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. వీనిని బాలవ్యాకరణము 'సురశబ్దంబు నిత్యంబుగా, ససురశబ్దంబు వైకల్పికముగా స్త్రీతుల్యంబు లగు; సంస్కృత సమాసంబునఁ గావు' (బాల. తత్స. 60) అనియు; 'చరిత్రాదుల మువర్ణకంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' (బాల. తత్స. 58) అనియు వివరించినది.

140 సూ. 3:- నవైవం సురాదేః స్త్రీలింగవిశేషణప్రయోగాపాతః. ఆచార్యణదుజ్జభేదః సైన్య ప్రయక్తత్వాత్. 'విశేషమాత్రే స్త్రీతా స్యాద్భుక్త్యా స్యా

తాస్త బేదకే' ఇత్యధర్వణాచార్యవచనాచ్చ. అతో 'మహానుభావులైన సురలు' 'అధిష్ఠలైన యోధలు, సుందరుఁ డగుచండమామ, గురుతరంబు లైన కొండలనీడలన్' ఇత్యాది దూపాణ్యేవ సాధూని.

వి :- సురాదులకు స్త్రీత్వ మున్నంతమాత్రముచే వానివిశేషణములకుఁగూడ స్త్రీత్వ ముండునని యనుకొనరాదు. నన్నపార్వ్యుఁడు సురాదులవిశేషణములను డుజంతములుగ నే ప్రయోగించినాఁడు. కావున నధర్వణాచార్యులుగారు, 'అచ్చికవిశేష్యమునందుమాత్రమే స్త్రీసమత్వము గల్గును - మహత్ స్త్రీసమవిశేషణమునందు డువర్ణకమును, అమహత్ స్త్రీసమవిశేషణమునందు 'ము' వర్ణకమును నిల్చు' నని చెప్పుచున్నారు. కావుననే 'మహానుభావులైన సురలు'మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి.

ఈ సూత్రమును వివరణకర్త లందఱు నొక్కరీతిగ నే వ్యాఖ్యానించిరి. కాని వ్యా.సం, స. మాత్రము "సిద్ధసమాసేతరస్థలమున సుర, అనునది యాదియందుఁ గలశబ్దమునకు నిత్యముగా స్త్రీసమత్వబహువచనాంతత్వములు కల్గును' అని వ్యాఖ్యానించినది. సురలు అని యుదాహరణము. అసుర-అనునది సిద్ధసమాసగతి మగుటచే అనురుఁడు-అనురులు-అనియు నుండవచ్చును. కావుననే యధర్వణాచార్యులుగారు - యోధాసురాదిశబ్దములకు వికల్పముగా స్త్రీసమత్వము కల్గును-అని సూదించినారని వివరించినది.

బాలవ్యాకరణము, విశేషణ విశేష్యభావమును గుఱించి కారక పరిచ్ఛేదమున సూ. 26 నుండి 31 సూత్రమువఱకును విపులముగా వివరించి చెప్పినది. ప్రౌఢ. శబ్దపరిచ్ఛేదమునందు మొదటి 12 సూత్రములలో సవిసర్జముగా నీవిషయమును వివరించినది.

141 సూ. :- లు గృవేత్ కుకాదే ర్మోః.

141 సూ :- కుకాదే ర్మవర్ణకస్య లక్ స్వాత్. హంస, కుశ, దర్భ, దూత,

దూతశబ్దస్య జనశబ్దవ దమహద్విషణ్ణాయా మత్ర స్థితి రున్నేయా. 'నిత్యసత్యవ్రత నివధేశ నిపు మా కమరంగ దూతవై యభిమతింబు' ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగః. 'చరిత చరిత్ర, భ్రమ, అభిలాష, విజృంభణ, అక్షత, పులక, అలక, తరంగ, కేళి, సంక, పనస, స్ఫురిణ. ఘోషాదీనా కుశాదిత్యేనైవ మోగ్లోపః. 'అమలచరిత సేలి, పాండ వోత్తమలచరిత్ర' ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగ శ్చుత్ర మానమ్. కుశాదే స్ఫురితివక్తవ్యే మోగ్లగతి కథనేన లుకోఽనిత్యత్వం జ్ఞాయతే. తేన, 'హంస, హంసములు, రాజ హంసములు' ఇత్యాదిరూపం సిద్ధ్యతీతి జ్ఞేయమ్.

వి :- లుక్, భవేత్, కుశాదేశ, మోః - అని ఛేదము. నన్న పార్శ్వండు కుశాదిగణగణిత శబ్దములయొక్క మువర్ణకమునకు లోపము నిత్యముగా విధించినను నది ప్రయోగములలో వికల్పముగా నుండుటచే గవిశిరోభూషణము దానిని సాధించుటకు, 'కుశాదేస్ఫురితి వక్తవ్యే మోగ్లగతి కథనేన లుకోఽనిత్యత్వం జ్ఞాయతే' అని వ్యాఖ్యానించినది. కాని యాకారికయందలి శ్వచిత్ - అనుదానిచే 'ము' వర్ణకలోపము క్వాచిత్క మనుట లెస్స.

కుశాదిగణములోనిశబ్దముల మువర్ణకమునకు లోపము నిత్య మని చింతామణి చెప్పియుండుటచే జరితాదిగణగణిత శబ్దముల మువర్ణకమునకు లోపము వికల్పమని యథర్వణాచార్యులుగారు వచించి యున్నారు. కాని కవిశిరోభూషణ మీరెంటిని గలిపి వీనికి మువర్ణక లోపము వికల్పమని వ్యాఖ్యానించినది. ఇట్టివ్యాఖ్యానమునకు - కుశము - మున్నగురీతి ప్రాచీనప్రామాణికప్రయోగములు మాత్రము లేవని వ్యా. సం.స. చెప్పినది.

142. సూ :- షష్ఠీవిశేషణానాం ప్రథమా స్యాత్.

142. సూ :- స్పష్టమ్. విశేషణానామితి బహువచనేన ప్రయోగ బాహుళ్యం నాచ్యతే. 'అకుటిలాత్మండు శ్రీరామునికి వినతులు' ఇత్యాది. "సర్వవిభక్తి స్సం స్కృతతుల్యా" ఇతి నిత్యం పశ్యంత్యే ప్రథమావిధానాత్ ఉభయనుష్యస్తీతి జ్ఞేయమ్.

“విభాషయా నునస్తం స్యా దత్ర పష్టివిశేషణమ్
భ్యాద్యర్థవ్యవధానే తు భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్”

ఇత్యభర్యణః. ‘రక్షకత దాల్చు శ్రీరఘురాముచేతఁ బోషితులమైన మముఁ జెందు భూరిసుఖము’ ఇత్యుత్తరాధోదాహరణమ్. ‘ఉద్ధండగండఁ జేదండవరాహ వాహరిపుఖడ్గవ్యాఘ్ర మిమ్మంచుకొండను రాఁజెల్లునె’ ఇత్యాదయః కవీనాం ప్రయోగాః. విశేష్యస్యాభిన్నత్వేన వీదం విశేషణమ్ ‘ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం బెల్లచు’, ఇత్యాద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్, ‘ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునిం దంతకంటె’ ఇత్యాది కవితాపితామహాద్యుక్తిస్తు నిర్మూలైవ.

వి:- పష్టివిశేషణానామ్, ప్రథమా, స్యాత్ - అని ఛేదము. విశేషణము లైనశబ్దములయొక్క- పష్టివిభక్తికిఁ బ్రథమ యగునని సూత్రార్థము. విశేషణవిశేష్యములు సమాసలింగవిభక్తివచనములు కల్గియుండవలెనని నియమ మున్నను దెనుఁగున నిట్టిమా ర్పుండనగునని యీసూత్రము చెప్పుచున్నది. చింతామణి పష్టివిశేషణములకుఁ బ్రథమను నిత్యముగా విధించియుండఁగా నభర్వణాచార్యులుగారు “పష్ట్యంత విశేషణము తెనుఁగున వికల్పముగాఁ బ్రథమాంత మగును; భూప్రభృతి ధాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్న వో విశేష్యములకు సకల విభక్తులును గలుగవచ్చు”నని వివరించినారు. దీనిచే, ‘అకుటిలాత్ముఁడు శ్రీరామునికి వినతులు, అకుటిలాత్మునకు శ్రీరామునికి వినతులు’ అను రూపద్వయము సిద్ధించును. ‘రక్షకతఁదాల్చుశ్రీరఘురాముచేతఁ బోషితులమైన మముఁ జెందు భూరిసుఖము’ అనునపుడు ‘అయిన’ అను భ్యాద్యర్థముతో విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధానము గల్గినది. కావున ‘మమ్మున్’ అనునది ద్వితీయాంతమై విశేష్యమైనను బోషితుల మను విశేషణమునకుఁ బ్రథమయే వచ్చినది. విశేష్యము సమాసమునందున్నను విశేషణమునకుఁ బ్రథమ రావచ్చునని ‘ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను’ అనుదానిచేఁ దెలియుచున్నది. ‘కులపాంసను’ అనునది సమాసపూర్వావయవముగా నున్నది. ప్రల్లదుఁ డనెడిదీనివిశేషణము ప్రథమాంతమై వ్యస్తముగాఁ గూడ నున్నది. ఇచ్చట ‘అయిన’ అను

భవాద్యర్థము వ్యవధానముగానున్నది. వత్సంతవిశేషణమునకు భవాద్యర్థ వ్యవధానము లేకున్ననుఁ బ్రథమ రావచ్చును. పశ్చిమతరవిశేషణమైనపుడు భవాద్యర్థవ్యవధానము లేకున్నచో దానికిఁ బ్రథమ రాదు. కావుననే 'అద్యుడు హిరణ్యగర్భునం' దనునది దృష్టమని చెప్పబడినది. ఇం దాద్యుఁ డనునది విశేషణము. హిరణ్యగర్భునం దనునది విశేష్యము. ఇందు విశేషణ విశేష్యములకు భవాద్యర్థవ్యవధానము లేదు గావున విశేషణము ప్రథమాంతముగుటకు వీలు లేదు. కాని మహాకవిప్రయోగ మగుటచే సాధువే యననగును.

సూరిగారు 'ఒకానొకచో విశేషణంబులవృత్తికిం బ్రథమ విభాష నగు' (బాల. కార. 27) భవత్వర్థవ్యవహితంబు లగువిశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు (బాల. కార. 28) భవత్వర్థకంబు నన్నిహితవిశేషణంబు లకును దానిముందువిశేషణముల కయి పదంబును బహుళంబుగా నను ప్రయుక్తంబగు (బాల. కార. 29) 'అయివదానుప్రయోగంబులేనిచోఁ దుది విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద నముచ్చ యార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపంబడు (ఈసూత్రమునకు మూలము లేదు) (బాల. కార. 30) 'ధాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణం బుల కన్నింటి కయిపదం బనుప్రయుక్తంబగు (బాల. కార. 31) దీనికిని మూలము లేదు. ఇవి యాధునికకవిప్రయోగానుసారముగా సంతరింపఁ బడినవని తెలియుచున్నది.

143. సూ :- వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్వః.

143 సూ 1 :- సర్వే శబ్దా వ్యవహితా భవేయః; చా దవ్యవహితాశ్చ. 'రాముఁ దలఁచెద సద్గుణారాము నెపుడు, రాము నభిరాము పద్గుణారాముఁ దలఁచు' ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. వ్యవధానం చాత్ర ప్రకృతార్థప్రత్యాయనక్షమమే వాణ్ణీ క్రియతే. తదుక్త మధర్వణేన— "వ్యవధానంచ సాధుస్సాస్త్రిప్రకృతార్థప్రకాశః" ఇతి. భవజ్జనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగజాల్మఁ డసహ్యానిష్ఠగ్రధూమకేతనహతిఃజేసి చేసె నభిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాభిధన్-ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః.

వి :- వ్యవహితాః, చ, సర్వే, స్వః-అని ఛేదము. విశేష్య విశేషణములకు మధ్యమునం దితరవగములతో వ్యవధాన ముండవచ్చునని సూత్రార్థము. అథర్వణాచార్యులుగారు దీనిఁ వివరించుచు “వాక్య గతము లగుపదములు పరస్పరవ్యవధానముతోఁ గవివ్రయుక్తములయినను నావ్యవధానము వివక్షితార్థప్రకాశక మగునపుడే సాధు వగునని పండితులయభిప్రాయము” అని చెప్పియున్నారు. కావుననే ‘భవిజ్ఞనః’ అనుపద్యములోని పదములు ప్రకృతార్థప్రకాశకము లగుటచేతనే పరస్పర వ్యవహితములయినను సాధువు లగుచున్నవి.

143 సూ. 2 :- ‘క్రియాప్రయోగ సాన్య త్కార కాద్యస్తభాగయోః మధ్యభాగే తత్ప్రియోగో న సాధుహృదియంగమః’. ఇత్యధర్వణః.

నడచె నేనుఁగు గుఱ్ఱము, ఏనుఁగు గుఱ్ఱము నడచెను-ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. ఏనుఁగు నడచెను గుఱ్ఱము-ఇత్యాదిప్రయోగో న సాధుసమ్మతః.

వి :- ‘తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాపయందుఁగాని యంతయందుఁగాని క్రియాప్రయోగము సమృతమగును. ఒట్టిస్వాభివ్యతి కారకములనడుమ నాక్రియాప్రయోగము సమృతము గాదు’ అను నథర్వణవచనముచోప్పున, ఏనుఁగు నడచెను గుఱ్ఱము, మున్నగురీతి ప్రయోగము లసాధువు లగుచున్నవి.

సూరిగా రీవిషయములను ‘ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదంబులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపంజను’ (బాల. కార. 37) నని వినరించిరి. వీరును రెండుకారకములమధ్యఁ గ్రియాప్రయోగమును నిషేధించిన త్లగపడుచున్నది.

144. సూ :- వికృతో చ స్త్రీలిङ్గాః స్త్రీలింగకసర్వనామధేయా స్వః.

144 సూ. 1 :- వికృతో చ స్త్రీలిజ్జవాచకా శ్శబ్దాః తే సర్వే స్త్రీలిజ్జవిశేష్యవిశేషణాభిధాయిన స్వః. ఆత్రేయం చింతా- సూత్రస్యాస్య సీత భక్తవత్సరేత్యాదా న తాత్పర్యమ్. నియతస్త్రీప్రత్యయస్తు సర్వాసామ్-ఇత్యనుశాసనాత్. స్త్రీప్రత్య

యా నైవ్యైవ హ్రస్వే 'ఏకదేశవికృత మనన్యవ ద్భవ' తీతి న్యాయేన స్త్రీవాచకత్వ మన్యాయాతమేవేతి తద్విధాన స్వానావశ్యకత్వాత్. కిన్తు, 'పంటచెలిపట్టి లోకైక భద్రచరిత' ఇత్యాదౌ తాత్పర్య మవధార్యతే.

వి:- వికృతౌ, చ, స్త్రీలింగాః, స్త్రీలింగవికృతనామధేయాః, స్వ్యః-అని ఛేదము. వికృతియందుగల స్త్రీవాచకశబ్దములకుఁ దత్సమ స్త్రీలింగవిశేషణవిశేష్యము లుండునని యర్థము. సీత భక్తవత్సల- అనుచోట విశేషణవిశేష్యభావసమీకరణమునకై 'వికృతౌ సర్వే శబ్దాః' అనుసూత్రము పుట్టినదని చెప్పనక్కఱలేదు. సీతాశబ్దము భక్త వత్సలాశబ్దము రెండును టాబంతములే. 'నియత స్త్రీప్రత్యయ స్తు సర్వా సామ్' అనుచొప్పున సంప్రాప్తించిన టాప్ ప్రత్యయమునకు హ్రస్వము చేయఁగాఁ బై రూపము సిద్ధించుచున్నది. కావున సీసూత్రమునకు 'పంటచెలిపట్టి లోకైకభద్రచరిత' అని యాచ్ఛికవిశేష్యమునకు స్త్రీ లింగతత్సమవిశేషణ ముండు ననుచునది కుదాహరణము గానోపును. 'పంటచెలిపట్టి' అనునది యాచ్ఛిక స్త్రీవాచకము. లోకైకభద్రచరిత' అనుతత్సమపదము దీనికి విశేషణముగా నున్నపుడు స్త్రీలింగముగాఁ బ్రయోగింపవలయునని చెప్పటకే యీసూత్ర ముపయోగించును.

144 సూ. 2 :- సంస్కృతభాషాయాం టాబాదిప్రత్యయ ఇవ న కిన్తి త్ప్ర త్యయోఽత్ర స్త్రీవాచకశబ్దమాత్రసాధారణోఽస్తి. నచ, 'అఇఉ' స్త్రీవిషయాః. ఇతి స్త్రీవాచకశబ్దమాత్రసాధారణా స్సస్త్రీతి వాచ్యమ్. నవలేఖ్యాదౌ తదన్యాప్తేః నచ్చలి తమ్మికంటిత్యాదిశబ్దానాం స్త్రీపుంసాధారణ్యేన ప్రవృత్తత్వాచ్చ తద్భుత సాధారణ్యస్య డ్భటత్వాత్. అత స్తే ప్రత్యయాః 'గౌరి, గౌరి, గౌరు' ఇత్యాది లోకప్రసిద్ధ స్త్రీజననామవిషయా ఏవేతి నిర్ధారణాత్.

వి :- తెలుగునందు 'అ ఇ ఉ' అనునవి స్త్రీప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. నవలా మున్నగుచోట్ల నాప్రత్యయములు ప్రవర్తిం పనందున స్త్రీప్రత్యయములే తెలుగునందు లేవని చెప్పటకు వీలులేదు. 'నచ్చలి, తమ్మికంటి' ఇత్యాదులయందును నట్టిప్రత్యయములు వచ్చిన

వని చెప్పటకు వలనుగాదు. నెచ్చెలి, తమ్మికింటి, యనునవి కేవల స్త్రీ ప్రత్యయమాత్రములే కాక పుంలింగములును నగపడుచున్నవి. కావున అ ఇ ఉ అనునవి 'గౌరి, గౌరి, గౌరు' మున్నగు జననామములయందే ప్రవర్తింపవలసియున్నవని చెప్పవచ్చును. ఇవి తప్పఁ దెనుఁగునందు స్త్రీప్రత్యయములు లేవు.

144 సూ. 3 :- స్త్రీత్వద్యోతకస్య ప్రత్యయస్యాభావా త్తస్య శబ్దస్య గౌరాది శబ్దవత్ స్త్రీత్వద్యోతకస్య స్త్రీత్వ మిత్యనుశాసనద్వారా తద్విశేషణత్వేన ప్రయుక్తస్య సంస్కృతపదస్యాపి స్త్రీత్వమేవేత్యత్ర సూత్రస్య స్వారస్యమితి ప్రతిభాతి.

వి :- స్త్రీత్వద్యోతకప్రత్యయములు తెలుఁగున లేకున్నను గౌర, గౌరి, గౌరు మున్నగు శబ్దములవలె స్త్రీత్వమును నిర్దేశించుకొనుట యుచితము; కాన నిచట 'గౌరి' మున్నగుశబ్దములకు విశేషణముగాఁ బ్రయుక్తమైనతత్సమపదమునందు స్త్రీత్వ ముండునని చెప్పుటే యీ సూత్రస్వారస్యమని తెలియుచున్నది.

145. సూ :- ఉభయవిధ మమహతీనామ్.

145 సూ:- అమహత్ స్త్రీలిక్తానాం ఉభయవిధం విశేషణం స్యాత్. అమహతీనా మిత్యనేన స్త్రీలిక్తానా మిత్యయనుగోఽవగమ్యతే. అమహతో ద్వివిధాః. స్త్రీలిక్తాః, అస్త్రీలిక్తాశ్చేత. స్త్రీలిక్తా అపి ద్వివిధాః. ప్రాణినాచకాః, అప్రాణినాచకాశ్చేతి. తత్ర అప్రాణినాచకానాం స్త్రీలిక్తామహతీనాం స్త్రీలిజ్జవిశేషణ మస్త్రీలిక్తామహ ద్విశేషణం చోభయం భవతీత్యర్థః. స్త్రీలిజ్జవిశేషణస్య ప్రాప్తత్వాత్. అస్త్రీలిజ్జ విశేషణవిధానవివ సూత్రస్య తత్పర్యమ్.

“అప్రాణినాచినా మత్ర భవే దమహతాం స్త్రీయామ్

ద్విధా విశేషణం తత్ర మానం సువచసాం వచః”

ఇత్యర్థః. ఇతోక్తమ్. శరచ్చంద్రిక మనోహరము, మనోహర, ఇత్యాది.

వి:- ఉభయవిధమ్, అమహతీనామ్—అని ఛేదము. స్త్రీలింగా మహచ్చబ్ధవిశేషణము లుభయవిధరూపములతో నుండునని యర్థము.

గ్లీబనను స్త్రీసమరూపములతో విశేషణములు పెంచునని భావము. “జడ వాచకములైన అనుహత్ స్త్రీలింగములకుమాత్రమే స్త్రీలింగవిశేషణము నిల్చును. ప్రాణివాచక అనుహత్ స్త్రీలింగములవిశేషణములు స్త్రీలింగములే యగును; కాని ఈ స్త్రీలింగములు గావు అనునధర్మణ వచనముచే నప్రాణివాచకముహద్విశేషణముగు ‘శరచ్చంద్రిక’ యనునది ‘మనోహరము, మనోహర’ యనురెండువిధములగువిశేషణముల నొందుచున్నది.

సూరిగారు, ‘మహతీతరంబు లగు స్త్రీలింగంబుల విశేషణంబులకుఁ గ్లీబత్వంబు విధింపనగు (బాలతత్పరి) అని యీపైపేషయము నీవ రించియున్నారు.

146. సూ :- నియతస్త్రీప్రత్యయస్తు సర్వాసామ్.

సర్వేషాం స్త్రీలింగశబ్దానాం సంస్కృతభాషానుకాసనే యష్టే బాదిప్రత్యయః సోఽత్రాపి నియత స్స్యాత్. రామకృప సంతాపహరిణి; సీత సర్వాభీష్టప్రదాత్రి; భూతనూజాత నవ వారిజాక్షనయన; పుడమి చెలిమఁజురే సర్వభూతిజనగ; అట్టితొవ కంటి యస్మదిష్టధదాత్రి ఇత్యాది. సరస్వత్యా తు ‘మిన్నేలు శివజటావాసిని’ ఇత్యు దాహృతమ్. తత్ర నశేషలం స్త్రీసమత్వమ్, కింతు స్త్రీవాచకత్వమ ప్యవ్యాహత మేవేతి తద్రూపమపి సాధ్యేవ. ధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నేలు, రూపం తూభయధేతి సూత్రేణ సమజ్ఞాన మితి జ్ఞేయమ్.

వి :- నియతస్త్రీప్రత్యయః, తు, సర్వాసామ్-అని ఛేదము. సంస్కృతస్త్రీలింగశబ్దముల కన్నింటికిని వానివానికి నియతము లగు స్త్రీ ప్రత్యయములు వచ్చును. వానితోడనే యవి తత్సమములై తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపఁబడును. ‘మిన్నేలు శివజటావాసిని’ అనునప్పుడు శివజటా జూటమందు వసించుమిన్నేలు స్త్రీసమమే కాక స్త్రీవాచకముగూడ నగుచున్నది. కావున ‘శివజటావాసిని’ యను విశేషణమునకు ‘మున్నే భ్యోజీప్’ అని జీవ్వు వచ్చినది. ‘ధరాపరాగపటలాక్రాంతంబు మిన్నేలు’

అనునపుడు 'మిన్నేఱు' శబ్దము ప్రవాహాపర్యాయమేకాని స్త్రీవాచకము గాదు. దానికి ఉభయవిధ మనుహతీనా మ్మనుచొప్పున రెండువిధము లగురూపము లుండను. (బాల. తత్ప. 85 సూ)

147 సూ :- ఇతరత్ర చ ద్వితీయా.

147 సూ:- ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిసయవ్యతిక్రమిషయేఽపిస్యాత్. రాముఁడు హేతి నమరూప సతికెన్; రాముఁడయ్యాశ్చ మన్నవాఁడు 'ఆద్యే తృతీయాస్థానే 'అమ్' ద్వితీయే సప్తమిస్థాన ఇతి విశేషః. ఎట్లే హేతిచే సతికెన్-ఇత్యాదికం రూపమ్ సంస్కృతన్యాయేన జడవిషయ ఏవేయమ్.

వి:- ఇతరత్ర, చ, ద్వితీయా-అని ఛేదము. ద్వితీయేతరవిభక్తుల చోట జడవాచకశబ్దములకు ద్వితీయావిభక్తి వచ్చునని యర్థము. 'హేతితో సతికెన్' అనుటకు 'హేతిన్ సతికెన్' అని, 'అయోధ్యాయం దున్' అనుటకు 'అయోధ్యన్' అని తృతీయాశ్టములకు ద్వితీయ వచ్చినది. 'జడంబుత్వితీయాశ్టములకు ద్వితీయ బహుళముగా నగు' అని బాలవ్యాకరణవివరణము.

148 సూ :- తస్యాః ప్రథమా చ జడపదానాం స్యాత్.

148 సూ:- జడవాచకశబ్దసమ్బంధిన్యః ద్వితీయాయాః స్థానే ప్రథమాపిస్యాత్; చా ద్వితీయాపి. కొండ దిగి, రథ మెక్కి ఇత్యాది ప్రథమాయా ముదాహరణమ్. 'మాణిక్యగాణిక్యసంపద లాలిం గొనివచ్చి' ఇత్యాది ముదాహరణ్య వచనమ్. ద్వితీ యాయాంకు 'వనముఁజేరి' ఇత్యాది జ్ఞేయమ్. 'పదిదినము లైదుప్రాద్దులు' ఇత్యత్రాపి "కాలాధ్వనో రత్నస్తంభంయోగో" ఇతి ద్వితీయా. తస్యాః ప్రథమా. 'ఒక్కపగలున్ రేయిన్' ఇత్యత్ర ద్వితీయైవ సప్తమ్యధై. ద్వితీయాప్రథమాభ్యాం వా సాధుత్వమ్. అతివిష రేయి నిత్యత్ర స 'య' వర్గకాభావప్రయుక్తదోష ఇత్యుపసంధేయమ్.

వి:- తస్యాః, ప్రథమా, జడపదానాం, స్యాత్-అని ఛేదము. ద్వితీయేతరవిభక్తిస్థలములలో వచ్చిన జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వచ్చునని నూత్రార్థము. రథ మెక్కి, కొండ దిగి మున్నగునవి ప్రథమ

కుదాహృతులు. రథమును, కొండను అనువానిద్వితీయలకుఁ బ్రథమ వచ్చినది. పదిదినము లైదు ప్రోద్దులు అనునపుడు జడవాచకసప్తమికి వచ్చిన ద్వితీయకును బ్రథమ గల్గినదని తెలియవలయును. ఒక్క-పగలున్ రేయిన్ అనునపుడు 'ఒక్క-పగటియందును, రేయియందును' నని యర్థము. ఆసప్తమికి ద్వితీయ వచ్చి, యాద్వితీయకుఁ బ్రథమ వచ్చినది. 'రేయిన్' అనునపుడు రేయియందున్ అనునప్తమ్యర్థము చెప్పకొన్నను దోషము లేదని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. 'రేయియందున్' అనుదానికి ద్వితీయ వచ్చినయెడల 'రేయిన్' అనురూపమగును. కావుననే యిచట సముచ్చయార్థమున రావలసిన యువర్ణకము రాకున్నను దోషము లేదని కవిశిరోభూషణము వ్రాసినది. ఇదిరరికాదు. పదిదినము లైదుప్రోద్దులు పదఁపడి రెన్నాళ్ళునొక్క-పగలున్ రేయిన్. కదనంబుచేసి మడిసిరి నదిసుతగురుకర్ణ శల్యునాగపురీశుల్' ఈపద్యము పూర్వార్థమునందున్నపదము లన్నియు సప్తమ్యర్థకములు. దీనికి సముచ్చయార్థము నందు వచ్చు 'ఉన్, నున్' అనువానిలోని 'న్' అనువ్యంజన నకారము మిగిలి 'ఉ, ను' అనునవి లోపించినవి. మిగిలినవ్యంజన నకారము సముచ్చయార్థమును బోధించుచున్నది. కావున 'రేయిన్' అనుదానియందున్నవ్యంజననకారము పూర్వమందున్న సప్తమ్యర్థక ప్రథమాంతముల కన్నింటికిని సముచ్చయమే. జడవాచకములగుహజద్వితీయలకువలెనే తృతీయాసప్తములకు వచ్చినద్వితీయలకును జింతామణిమతమునఁ బ్రథమ రావచ్చును.

సూరిగా రీవిషయములను, 'జడంబుద్వితీయకుఁ బ్రథమ బహు శంబుగా నగు', (బాల.కార.24) 'జడంబుతృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుశంబుగా నగు' (బాల.కార.22) 'కాలాధ్యములకుం బ్రాయిశంబుగాఁ బ్రథమ యగు' (బాల.కార.25) అనుసూత్రములచే వివరించి. చింతామణి తృతీయాసప్తములకు వచ్చినద్వితీయకును బ్రథమ రావచ్చునని చెప్పుచుండఁగా, నాతని ప్రయోగము లావిషయమును స్పష్టపఱచు

చుండఁగా, సూరిగారు బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం బ్రథమ రాదు.' అని వచించుట సరిగాదని తోచుచున్నది.

(ప్రాథవ్యాకర్త సూరిగారు చెప్పినవిషయములను విమర్శించుచు, 'కొన్నియెడల నజడంబుతృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపఁబడెడి' (ప్రాథ. కార. 18) 'కొన్నియెడల నజడంబుద్వితీయకును బ్రథమ గానంబడియెడి' (ప్రాథ. కార. 19) 'ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్తమికిఁ బ్రథమయు నగు' (ప్రాథ. కార. 20) అని వచించియున్నారు.

149 సూ:-స్తోఽవావౌ రై నావోః.

149 సూ. 1:- ఓశ్చ ఆవశ్చ అవావౌ. అనావా దేశః. రై శబ్దినాశబ్దయో రచఃస్థానే క్రమాత్ ఓ - ఆవ - ఇత్యేతా వాదేశౌ స్తః. రోయామి; 'నావ నీనామ నుతిఘోరనా రకాఘజలనిధికి రామ ధిక్తాఘజలధిసోమ' ఇత్యుదాహరణమ్ రాస్తు ద్వయో రిత్యభిధా నాత్. రై శబ్దస్య స్త్రీత్వమ ప్యస్త్రీతి సులోపః.

వి:- స్తః, అవావౌ, రై నావోః-అని ఛేదము. రై శబ్దమునకు 'రో' అనియు, నౌ శబ్దమునకు 'నావ' అనియుఁ బ్రాతిపదికరూపములు తెలుఁగునం దుండునని సూత్రార్థము. వీనికిఁ బ్రథమైకవచనమున సులో పము చేయఁగా 'రో, నావ' అనురూపము లేర్పడుచున్నవి.

149 సూ. 2 :- “త్రిలిక్ష్ణ్యమపి రై నావో స్సమానే ప్రత్యయాస్తతా ద్యో నావోః క్వచి దిష్ట స్యాత్ క్లీబత్వే హ్రస్వసంఖ్యగహః.” ఇత్యధర్వణః.

అతీతనాకుండు పురుషుండు; అతీతనాః కాంత, అతీతనాకము విప్రకులము. రూ పక-సంసారార్థకనాః సీత ఇత్యేవం రూఁపమ్; అతీతరైకుండు పురుషుండు ఇత్యాది క్లీబత్వే హ్రస్వే అతిసువు బ్రాహ్మణకులము; ప్రత్యువు నురక దంబుకము.

వి:- “తెనుఁగునందు రై - నౌ శబ్దముల కన్యపదార్థప్రధానసమాన మగు బహువ్రీహీయందు 'క' ప్రత్యయంతత గలదు. ద్యో-నౌ శబ్ద ముల కుపసర్జనత్వమునందు నపుంసకత్వమున కప్రత్యయము రానపుడు సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ మగుహ్రస్వము గల్గును” అను నథర్వణచన

ముచే 'అతీతనౌకుడు, అతీతనౌక, అతీతనౌకము' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. హ్రస్వము వచ్చినపుడు 'అతీనౌ'శబ్దము 'అతీనువు' అనియు, ప్రద్యోతబ్దము 'ప్రద్యువు' అనియుఁ దత్సమత్వమున నేర్పడును. సూరగా రీవిషయమును 'నౌ శబ్దంబునకు నావ యగు' (బాల. తత్స. 63) 'రై గ్లోశబ్దంబుల కోత్వంబు విభాష నగు' (బాల. తత్స. 64) అను సూత్రములచే వివరించియున్నారు.

150 సూ :- స్త్రీవత్ గ్లోః.

150 సూ. :- అతిదేశేనైవ సులూపః. 'గ్లో యదయంచైవ బ్రహ్మదశరుండై మింటన్' ఇత్యుద్యదాహరణమ్.

“స్యాద్వక్త్రమయ్యగ్మస్య వక్రవర్ణో ద్వితీయః”

ఏకారాంతం స్వరూపేణ మతే భవతి భార్యహే”

ఇత్యుద్యదాహరణమ్. రో, రై, గ్లో ఇతి రూపమ్.

వి :- స్త్రీవత్, గ్లోః-అని ఛేదము. ఈసూత్రము గ్లో శబ్దమునకు స్త్రీత్వము నతిదేశించుచున్నది. రై, గ్లో శబ్దములమీఁది ఏకారాకారములకు ద్వితీయవర్ణకవక్రమనఁగా ఓ కారము ధూర్వహునిమతమునం దాదేశమగును-అనునధర్వణవచనముచే రై, గ్లో, అనువానికి రో, స్లో, అనునవి వైకల్పికరూపము లగును. వీనికి స్త్రీసమత్వాతిదేశముచేఁ బ్రథమైకవచనలోపము గల్గుచున్నది.

151. సూ :- భూదివో స్తు జౌ య త్తత్.

151 సూ :- భూదివ్శబ్దయో రాద్యాయం జౌ య ద్రూపం తి దత్ర స్యాత్. 'భువి దివి నీవలన బొడమె బురుషవశంసా' ఇత్యుదాహరణమ్. హలస్తేషు 'దివము' ఇతి రూపాంతరమ్.

వి :- భూదివోః, తు, జౌ, యత్, తత్-అని ఛేదము. 'భూ దివ్' శబ్దములకు సంస్కృతమునందు సప్తమ్యైకవచనమునం

దేరూపము లందునో యవియే తెలుగునఁ బ్రాతిపదికము లగునని యర్థము. వీనికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము గల్గి 'భువి, దివి' అనురూపము లేర్పడును. ఇకారాంతముల కగుకార్యము లన్నియుఁ బిదపఁ గల్గి 'భువులు, దివులు' మున్నగురూపములు సిద్ధించును.

151 సూ. 2 :- “పృథ్వీపఃస్తు భూస్సాన్తో నాత్మభ్యాది రిహేష్యతే”

ఇత్యధ్యక్షాః. పృథ్వీవాచకో భూశబ్దః సమాసాస్తేనైవ ప్రయుజ్యతే. సమానే అత్మభ్యాదిశబ్దానాం న భూశబ్దాన్త్యేన ప్రయోగ ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన మనోభావదయోగ్యహ్యంతే. స్వయంభూప్రముఖానాం గ్రహణ మిష్టమేవ.

వి:- ‘భూ-దివీ’ అను సంస్కృతశబ్దములు తెలుగునఁ దత్సమత్వము నొందునపుడు ‘భువి, దివి’ అనురూపములతో నిల్చునుగాన నపుడు భూశబ్దము పృథ్వీవాచకమే యగును. సిద్ధసమాసముతుదిని బృథ్వీవాచకభూశబ్దము నిలువదా. ‘ఆశ్మభూ’ మున్నగురూపములలోని భూశబ్దము పృథ్వీవాచకమైన భూశబ్దము కాదని యెన్నవలయును. కాన ‘స్వయంభువు’ మున్నగుప్రయోగములు ప్రచురముగా నున్నవి. సూరిగారీవిషయమును ‘పృథ్వీవాచిభూశబ్దమునకు భువి యగు (బాల.తత్ప.62) నని వివరించిరి.

152 సూ. :- వాఽయి రపు ర్వక్రతమా.

152 సూ. :- వికృతిశబ్దేషు య అయిః. అచ్చశ్చ తయోర్వా ‘ఐ, ఔ’ ఇత్యేతా నాదేశౌ స్థః. ‘చెలువయి, చెలువై; అవుర, ఔర’ ఇత్యాది.

వి:- వా, అయిః, అవుః, వక్రతమా-అని ఛేదము. వికృతిశబ్దము లలో నున్న ‘అయి-అవు’ అనువానికిఁ గ్రమముగా ‘ఐ, ఔ’ అనునవి యాదేశము లగునని యర్థము. ‘చెలువయి, చెలువై; అవుర, ఔర’ ఇత్యాదు లుదాహరణములు.

‘అచ్చికంబులం దయి యవులకు వక్రతమంబులు బహుళంబుగా నగు’ నని (బాల.క్రియా.103) సూరిగారు పైవిషయములను వివరించిరి,

కాని “వాయిరపుర్వకతేమా” అనుసూత్రమునందు స్థాన్యాదేశమును వ్యత్యస్తముచేసి వ్యాఖ్యానించినను దోషము లేదని తోచుచున్నది.

153 సూ. :- ఉ ర్ద్వద్వే రః.

153 సూ. 1:- ఋకారాంతద్వంద్వే పూర్వపదసమ్బంధీ యౌఋకారః తస్యస్థానే రః స్థాతీ. ‘మాత్రపిత్వబుద్ధి వై దేహపుత్రి దలఁతు’ ఇత్యాది. క్వచిద్గ్రహణస్య ఉభయత్రాప్యన్వయే ‘మాతాపితృ, మాతాపితృబుద్ధి సీత మఱి నెఁతున్’ ఇత్యాది రూపాంతరం సిద్ధ్యేతీ.

“ఆనజ ఋతో ద్వంద్వే రేఫ శ్చౌరిక తే ర్మతే” ఇతి వదన్తి సభర్వణాచార్యై రన్యైకమత్యం సిద్ధ్యేదితి జ్ఞేయమ్.

“ఆనజ్ ఋతో ద్వంద్వే” ఇతి సూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యత ఇతి మధ్యమపదస్యా వ్యాసజ్. తేన, హోత్వ, పోత్వ, నేష్టోద్ధాతారః. హోతా పోతా నేష్టోద్ధాతారః ఇతి బాహ్యైకయటాదా స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్ర పోత్ర నేష్టోద్ధాతలు. హోత్వపోత్వనేష్టోద్ధాతలు ఇతిరూపం జ్ఞేయమ్.

వి:- ఉః, ద్వంద్వే. రః-అని ఛేదము. ఋకారాంతసర్వావయవ ద్వంద్వమునందుఁ బూర్వపదాంతము ఋకారమున ‘కాదేశముగా సుస్పృత వ్యాకరణమునందు ఆనజాదేశము విధింపఁబడినది. దానిసానమునందుఁ దెనుఁగున రేఫాదేశము వికల్పముగాఁ గల్గుచున్నదని యర్థము. మాతృ పితృబుద్ధిఅనుద్వంద్వమున మాత్రపితృబుద్ధి అనురూపము తెలుఁగున నేర్పడును. ఉత్తరసూత్రమునందలి క్వచిత్ అనుపదముచే మాతాపితృబుద్ధి యను రూపమును నేర్పడుచున్నది. ఈవిషయము సభర్వణాచార్యులుగా రిట్లు వివరించుచున్నారు. ‘ఋకారాంతద్వంద్వమున వచ్చుఆనజాదేశము నకుఁ దెనుఁగున శౌరికవిమతములో రేఫము వచ్చును’-అనుసభర్వణ వచనముచే రెండురూపములను సిద్ధించుచున్నవి. ‘ఆనజ్ ఋతో ద్వంద్వే అనుసూత్రమున నుత్తరపదే యననది యాక్షిప్త మగుచున్నది. అట్టి యాక్షేపము లేనిచో మధ్యమపదమునకును నానజాదేశము వచ్చును. అప్పుడు ‘హోత్వపోత్వనేష్టోద్ధాతారః’ అనుసమానమున, ‘హోతాపోతా

నేష్టోద్ధాతారః' అనియు రూపముండునని భాష్యకై యటములు చెప్పుచున్నది. అచటఁగూడ రేఫముచేసినచో హోత్రపోత్ర నేష్టోద్ధాతలు అనురూపము సిద్ధించుచున్నది.

153 సూ. 2 :- 'క్షత్రియవంశ్యులై జగతి' ఇత్యాదిపర్వపద్యే చతుర్థపాదే మాంధాతృపదస్య సంయుతాసంయుతప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వమేవ; న సరేఫత్వ మితి జ్ఞేయమ్. సితాపుత్రా విత్సిత్రాపి రేఫే 'పిత్రపుత్రుః' ఇత్యపి రూపం సమజ్ఞానమేవ.

వి:- 'క్షత్రియవంశ్యులై' అనుపద్యప్రాసమున 'మాంధాతృరఘుక్షితీశులు' అని ప్రయోగించుటచే మాంధాతృపదము సంయుతాసంయుతప్రాసముగా నిలువబడినదని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. కొందఱు 'ఇచ్చటఁగూడ మాంధాత్ర రఘుక్షితీశులు' అని పఠించి ప్రకృతసూత్రముచే నచ్చటఁగూడ రేఫమును జేయుచున్నారు. ఈ 'ఉర్ద్వద్వే రః' అను సూత్రము 'ఆనజ్ ఋతో ద్వద్వే' అనుసూత్రము ననుసరించినదిగావున ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వములే దీనికి విషయము లగునుగాని తక్కినవి కావు. కాన మాంధాతృరఘుక్షితీశు లనునపుడు సంయుతాసంయుతప్రాసమని యంగీకరింపక తప్పుకున్నది. 'ద్వంద్వంబునందు ఋకారమునకు రవర్ణము విభాషనగు' (బాల.సూ.24) నని సూరిగారు పై విషయమును వివరించియున్నారు. వీరిమతమున మాంధాత్రరఘుక్షితీశులు... అని యుండనగును. కాన వీగు సంయుతాసంయుతప్రాసము నంగీకరింప నవసరము లేదు. కాని 'క్షత్త్రియ' అనునది ద్విత్వసహితమును, మిగిలినవి కానందునను, సంయుతాసంయుతప్రాస మచట సిద్ధమే యగును.

154 సూ. క్వచి ద్ధకారో వః.

154 సూ. :- క్వచిద్ గకారస్య వకార స్స్య ద్విభక్తః. ప్రోగులు-ప్రోవులు, ప్రేగులు-ప్రేవులు, ఈగి-ఈవి, ఇత్యాది

'అద్యగస్య గకారస్య వకారస్తు న ద్భృశతే' ఇత్యధర్వణోక్తే నాద్యగస్య.

గురువులు, గరువు, గరిక, గరిక, ఇత్యాదౌ న వకారః. క్వచిత్ గ్రహణాత్ రేఘ, వాగు, బాగు ఇత్యాదౌ వసాద్యగస్యాపి న.

వి:- క్వచిత్, గకారః, నశి-అని ఛేదము. ఒకానొకచోఁ దెరుఁగున గకారమునకు వకార మాదేశమగును-అని సూత్రార్థము. ఉదాహరణములు మీఁద స్పష్టము. 'పదాదిగతగకారమునకు వకారాదేశము ప్రయోగములం దగవడ' దనునభర్వణవచనముచే గురువులు మున్నగువానియందున్న పదాదిగతగకారమునకు వకారాదేశము రాలేదు. 'క్వచిత్' అని చెప్పటచే రేఘ-వాగు-బాగు మున్నగువానిలోని 'గ' కారము పదాదిగతము కాకున్నను 'వ' కారము రాలేదు. ఈసూత్రమునందును స్థాన్యాదేశములను వ్యత్యస్తము చేసి యన్వయింపవచ్చును.

మూరిగారు పై విషయమును, 'అపదాద్యంబయి, అసయుక్తంబయిన గకారంబునకు వకారంబు విభాష నగు' (బాల. ఆచ్చి. 27) అనుసూత్రముచే వివరించియున్నారు. 'ముగ్గురు-మువ్వురు' అని దీనిచే సాధువు కాదు.

155 సూ. :- స్వంతా న్నామ్నః కుజ్జో ర్భహువచనే.

155 సూ:- స్వంతానామ్నోః కుజాదేశ స్వాస్య భహువచనే పరే. స్వంతాది త్యక్ర 'సదిరప్రతే' రిత్యాదాదివ విభక్తే ర్వ్యత్యయః. హలన్యమ్. సానువాసికోచ్చారణం జీత్. కొలను. కొలఁకులు. కలను, కలఁకులు. మ్రాసు, మ్రాఁకులు, ఇత్యాది.

వి. :- స్వంతాత్, నామ్నః, కుజ్, నోః, బహువచనే-అని ఛేదము. 'ను' వర్ణాంతనామముయొక్క నువర్ణమునకు బహువచనపరకత్వమున కుజాదేశ మగును. ఈసూత్రమునందు 'స్వంతానామ్నః' అనుచోట స్వంతాత్ అనుపంచమిని పృథ్వంతముగా మార్చి యన్వయింపవలయునని చెప్పచుఁ గవిశిరోభూషణ మట్టి విభక్తి వివరిణామమునకు సంస్కృత వ్యాకరణమర్యాదను, 'సదిరప్రతే' అనుగ్రంథముచే జూపినది. అట్టి

మర్యాద ననుసరించుట గ్రంథకర్త కభిమతిమైన ట్లగపడదు. నువర్ణాంత మైన ప్రాతిపదికముకంటె బహువచనప్రత్యయము పరమైనపుడు 'ను' వర్ణస్థానమున కుజ్జోదేశము నిత్యముగా నగును - అనునర్థము సూత్రము వలన లభించుచుండఁగా విభక్తివ్యత్యాసము చేయుట కవసరము లేదు గదా! 'కుజ్' అనుదాసిలోని జీత్యముచే 'కు' అనునది బిందుపూర్వక మగునని వ్యాఖ్యానింపవలెను.

155 సూ. 2 :- అత్రి కుజః, ఉపలక్షణత్వేన కొరను-కొరఃకులు, నెఱును, నెఱు కులు, గోను-గోఁగులు, రెను-రెఁగులు-ఇత్యాదిరూపాణి సిద్ధాని. తదుక్త మధర్వణా గాత్యైః, 'కేపాంచి స్వంత్యైః' ద్వానాం కు స్సాన్య ధ్య స్సార్థబిందుకః' ఇతి. కుశ్చ సార్థ బిన్దుకౌ కు-గూ చ భవన్తీర్వర్ధః. అత్రాధర్వణసూత్రే బహువచనే ఇత్యిస్యానుపాదా నాత్ గోఁగుచెట్టు ఇత్యాదిసమానేపిప్యాదేశ సిద్ధః.

వి :- 'కుజ్జు' నువర్ణాంత నామముల కన్నింటికిని రాదు. కొన్నింటికి మాత్రమే వచ్చును. 'కొన్ని నువర్ణాంతనామములకు ఖండబిందు పూర్వక 'గు' వర్ణకము వచ్చును'-అను నధర్వణవచనముచే గోను-గోఁగులు మున్నగురూపములను సాధువులగుచున్నవి. ఇచట నధర్వణ కారికకు 'కేపాంచి స్వంత్యైః' ద్వానాం కుజ్ స్సాన్య ధ్య స్సార్థబిన్దుకః' అను పాఠాంతర మగపడుచున్నది. కుస్సాన్య త్తనుటకంటె కుజ్ స్సాన్య త్తను పాఠమే గ్రంథకృదభిప్రేతమని యూహింప వలసియున్నది. ఈకారిక స్వంత్యాన్నిమ్యః కుజ్జోఽను చింతామణిసూత్రమును వివరించుచున్నది. కాని నచట కుజ్జునే యిది గ్రహించెననుట యుక్తము. 'బహువచనే' అని యధర్వణవచనమునఁ జెప్పఁబడకుండుటచే నేకవచనమునను సమా సముననుగూడ నీకుజ్జు వచ్చి 'కొలకుచేతను, కొలకునొడ్డు' మున్నగు నవియును సాధువులగునని చెప్పవలయును. మరియు బహువచనపరక త్వమున నిత్యమును, నేకవచనమున వికల్పమనియు 'కేపాఞ్చిత్' అను దానింబట్టి వ్యాఖ్యానింపవలయును. నూరిగా రీవిషయమును 'కలన్యాదుల నువర్ణంబు కుజ్జగు; బహువచనంబు పరంబగునపుడు నిత్యంబుగా

నగు' (బాల.ఆచ్ఛి.18); 'అట్లు రేను గోను శబ్దములనువర్ణంబు గుఱుగు' (బాల.ఆచ్ఛి.19) అని వివరించిరి.

156 నూ. :- కుత్రచి న్నులోపశ్చ.

156 నూ. 1 :- స్వస్తా న్నామ్నా నోః క్వచి ల్లోప స్స్యాత్. చేను-చేలు, మీను-మీలు ఇత్యాది. క్వచిద్ద్రహణాత్ మీను, మీనులు, కొను-కొనులు ఇత్యాదీని.

వి:- కుత్రచిత్, నులోపశి, చ- అని ఛేదము. ఒకానొక చో బహువచనపరకత్వమున 'ను' వర్ణాంతనామముయొక్క 'ను'వర్ణమునకు లోపము వచ్చునని సూత్రార్థము. ఉదాహరణములు మీఁద స్పష్టములు. సూరిగా రీవిషయమును 'బహువచనము పరంబగునపుడు చేను, పేను, మీను శబ్దంబుల నువర్ణంబు లోపించు (బాల. ఆచ్ఛి. 20) అని వివరించిరి.

156 నూ. 2 :- దాయి-దాతులు, నాయి-నాతులు, నేయి-నేతులు, చేయి-చేతులు-ఇత్యాది హ్రస్వవిభక్తికోవర్ణకః. ఇ క్తం చాధర్వణేన "కేహంచి ధ్యస్త శబ్దానాం బిటీ స్యాతాం యథోచితమ్ క్వచిత్త్వాదేశ ఏవ స్యాత్; క్వచిన్నైవ ప్రయోగతః. పర్ణస్యాన్యన్య లోప స్స్యా ల్లులయోః ప్రాయశః క్వచిత్ ఇతి. ప్రాయీ ప్రాయీలు; ఇత్యాదౌ నాదేశః. రేయి-రేలు, ఇత్యాదౌ వస్త్యస్య లోపః. 'తాళ్ళు' ఇత్యత్ర లుకారాదేశఇతి జ్ఞేయమ్. 'ఆలఁగాసే' నిత్యాదివచనం చాత్రోదాహరణమ్.

వి:- "కొన్ని 'యి'వర్ణాంతశబ్దములకు బహువచన లు, ల-లు పరమగుచుండఁగా 'లు-తి' అనువర్ణములు శబ్దముతుది 'యి'వర్ణమున కాదేశములు కవిప్రయోగానుసారముగా నగును" అను సధర్వణవచనము చొప్పున ప్రాయీ-ప్రాయీలు, రేయి-రేలు; తాయి-తాళ్ళు-తాలు; మున్నగునవి సాధువు లగుచున్నవి. నేయి, నేతులు, నూయి-నూతులు మున్నగునవి 'తి'వర్ణోదాహృతులు. రేయి-రేలు, ఆవు-ఆలు మున్నగునవియు నీయధర్వణవచనముచేతనే సాధువు లగునవి

యూహింపవలెను. సూరిగారు పై విషయములను బాల.ఆచ్ఛి.21, 22, 35 సూత్రములలో విస్తరించియున్నారు.

157 సూ. :- సలలో ర్భిస్తుయుతో డు ర్వా లులయోః.

లేనసహ వర్తత ఇతి సలః; సచాసౌ లుశ్చ సలః; తస్య సలలోః. లకారసం యుక్తలకారస్యపూర్వ బిస్తుయుతో డుర్వా లులయోః పరతః. విల్లు-విండులు; ముల్లు-ముండులు; పల్లు-పండులు.

వి:- సలలోః, బిస్తుయుతో, డు, వా, లులయోః-అని ఛేదము. ద్విరుక్తలకారాంతశబ్దమునకు బహువచన లు ల లు పరమగునపుడు, ఆ ద్విరుక్తలకారమునకు బిందుపూర్వక డువర్ణ మాదేశమగునని సూత్రార్థము. ఉదాహరణములు మీదఁ జూడనగును. బాల. ఆచ్ఛి. 16 సూత్రముచే సూరిగా రీవిషయమును వివరించిరి.

158 సూ :- ఉల్లు గపి తయోః పరతః.

158 సూ :- తస్య డో రుల్లోపో వా స్యా త్తయోరేవ పరతః. విండ్లు, ముండ్లు ఇత్యాది. విండ్లమీపులు, ముండ్లమాకులు ఇత్యాది. ఆదేశలోపయో ర్వైకత్వికత్వాత్ విల్లులు ఇత్యాదిరూపమ్.

వి :- ఉల్లుక్, అపి, తయోః, పరతః - అని ఛేదము. బహువచన లులలు పరమగుచుండఁగా బిందుపూర్వక డువర్ణముయొక్క ఉకారమునకు వికల్పముగా లోపము వచ్చును - అని సూత్రార్థము. సూరిగా రీవిషయమును మఱికొన్నింటితోఁ గలిపి “బహువచనంబు పరంబగునపుడు డలటరల యుత్వంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల. ఆచ్ఛి. 12) అని విశేషించి చెప్పియున్నారు.

159 సూ. :- నిత్యం దారాదే శ్చ స్యా త్లో ధ్వలయో రుతాచ తత్ర వ్తః.

159 సూ. 1:- దారాదే శ్లోశ్చ నిత్యం బిస్తుయుతో డు రుల్లోపశ్చ నిత్యం స్యా య్లలయోః పరతః. తత్ర దారాదే ధ్వితయో ధ్వలయోః క్రిమాత్ ‘రు, ర’ ఇత్యేతా

వాదేశోచ నిత్యం స్తః. అల్పాదయో దారాదిణః. ఆంధ్రుః; జవరాంధ్రుః; చెల్లెంధ్రుః; కోడంధ్రుః; ఇత్యాది. అత్రాథర్వణః ప్రామా —

“నిత్యం లులౌ రులౌ స్యాతా ముల్లోపో బహుతా డుజామ్” ఇతి. వాంధ్రుః, వీంధ్రుః, అల్లంధ్రుః; గండంధ్రు ఇత్యాది.

వి.- నిత్యమ్, దారాదేశః, చ, స్యాత్, లోః, లులయోః, రురౌ, చ, తత్ర, స్తః - అని ఛేదము. దారాదులలోని లువర్ణమునకు నిత్యముగా బిందుపూర్వక డువర్ణకము వచ్చును. దాని కుల్లోపము వికల్పముగా నగునని యర్థము. ఈయథర్వణకారిక ‘కేపాంచిద్ ర్వంత శబ్దానాం తథా డుజ్వా రురౌ స్మృతౌ. నిత్యం లులౌ రురౌ స్యాతా ముల్లోపో బహుతా డుజామ్’ - అనుచోట బహుళం డుజః అని పఠింపఁదగినది. “నిత్యం లులౌ రురౌ స్యాతా ముల్లోపో బహుతా డుజామ్” అని కేవలము పఠించినచో నన్వయసందర్భము కుదురుపాటు గాదు. కొన్ని రువర్ణాంతశబ్దములకు (బహువచన లులలస్థానమున వచ్చినరేఫాదేశము గల శబ్దములకు) బిందుపూర్వక డువర్ణాదేశ ముట్లే వచ్చును. అనగా సలలో ధ్విందుయుతో డుర్వా... ‘నిత్యం దారాదేశ్చ స్యాత్’ అను సలములందువలెనే బిందుపూర్వక డువర్ణాగమ మగును. లులస్థానిక రురపరకత్వమున వికల్పముగా నగును. కొన్ని యాచ్చికశబ్దములకు వికల్పముగా బహువచన లులలచోట రు ర ల యాదేశమును, గొన్ని యెడల నది పాక్షికముగాను నగును; కొన్నింటి బహువచన లు లలు నిత్యముగా రు ర లగుచున్నవి. “బహుత్వమునందుఁ జైరీతిని లులస్థానిక రు-ర-పరకత్వమున నాగమముగా వచ్చిన బిందుపూర్వక డువర్ణమున కుత్పల్యోపము బహుళముగా నగును” అను సథర్వణవచనముచే ఆంధ్రు- జవరాంధ్రు - వాంధ్రు - వీంధ్రు-అల్లంధ్రు - గండంధ్రు, మున్నగురూపములు సిద్ధిం చుచున్నవి.

159 సూ 2 :- “కాడు డాడు ర్భవే వీడు ర స్త్రిత్యాద్యర్థబోధకాః! ఏకస్య కాచకాత్ పుంసి స్యా దాడు స్త్యవ్యథా మరః|| స్త్రీయా మాడి ర్భహుత్వేస్యాత్

పుంసి దీర్ఘాన్నిరుచ్యతే। ఉతో లోపశ్చ బులయో స్తయోః పుంసి ఓరా మతౌ॥
అశ్యేచ బహవో దేశ్యా వర్ణ కా ఆర్థభేద కాః। క్వచిద స్త్యన్య లోప స్వాత్ క్వచి
ద్యర్ణాగ మౌ మతః॥”

వి :- కలుగుట మున్నగు సర్థములను బోధించునట్టి కాండ-
గాండ-ఈండ- అనునవి మహాత్వవాచకమునకు-ఏకవచనాంతమునకు-
బరముగా నగును. అప్పుడు ప్రథమైకవచనప్రత్యయము వానిమీఁద
నిలిచి లోపించును. ‘ఆఁగు’ అనునది ఏకత్వము, రాక బహువచనప్రత్య
యముమీఁద వచ్చును. మహాత్వవాచకత్వమున బహువచనాంతము
మీఁద ‘ఆఁడి’ అని నిలుచును. మహద్వాచకమునందలి ‘కా-ఈ-ఆ’
అను దీర్ఘములకు- బరముగా ద్వితీయైకవచనవరకత్వమున నిగాగమము
చెప్పబడుచున్నది. వీనికి వచ్చు నీ నిగాగమము నిత్యము. నిగాగమ
విధానసామర్థ్యముచేతనే ‘కా-ఈ-ఆ’ అనునవి స్త్రీప్రత్యయాంతములు
గావని తెలియుచున్నది. ‘కా-ఈ-ఆ’ అనువానిని ‘డు’వర్ణాంతములుగా
నిబంధించుటచే ‘నచ దేశ్యపదే’ అనుప్రాస్వాభావము సూచింపబడినది.
ఇవి తత్సమములమీఁద పైతము వచ్చునని కొందఱు అనుచున్నారు. ఈ
బిందుపూర్వకడువర్ణోకాగములకు- బాక్షికముగా లోపము సంభవించును.
పుంలింగములకు- గొన్ని మహద్వాచకములందున్న బహువచన లు ల
లకు గు రలు నిత్యముగా నగును. చింతామణి యుపదేశించిన ‘దు-ది’
క-చ మున్నగు కృత్తద్ధితప్రత్యయములే కాక, యింకను నితరములైన
యనేకదేశ్యప్రత్యయములు వివిధము లగుసర్థభేదములతోఁగవిప్రయోగ
దృష్టము లగుచున్నవి. ‘ఒకప్పుడు దేశ్యతద్ధితప్రత్యయములు పరమగు
చుండఁగా- బ్రకృతియొక్క తుదివర్ణమునకు లోపమగును. ఒకప్పుడు
వర్ణవిశేషాగమము వచ్చుట సమృతమగును’ అనుసధర్వణవచనముల
చొప్పున- గొన్ని దేశ్యకృత్ తద్ధితాంతరూపములు సాధింపబడుచున్నవి.
అవి ముందు వివరింపబడును.

159 సూ. 3 :- అన్యథామత ఇతి, పుంసి బహుత్వనాచకా చ్చబ్దా స్మర ఇత్య
ర్థః. వన్నాకాడు; ఆయితాడు; కన్నాడు; కన్నడీడు; కపటీడు, ఇత్యాది.

మాయలాడు; చిన్నలాడు; వన్నెలాడు; వన్నెకాని; వన్నెకాండ్రు - ఇత్యాది.
వన్నెలాడిఁ జూచి పలకె మనము - ఇత్యాది.

వి :- ఈ భాగమునందు 'కాడు-గాడు-ఈడు-ఆడు-ఆడి' అనునవి యుదాహరింపబడినవి. ఇవి తెలుగుతద్ధితములలోఁ గొన్ని.

159 సూ. 4 :- కల్లరి - పెరవరి - మక్కిడి - పెరవిడి - ఎద్దడి - కట్టిడి - చలిమిరి - పలిమిరి - కన్నెటికము - కలవరము - కనికరము - కేగిరము - తేగిరము - పుట్టింటికోమలికము - ఇత్యాద్యా బహువో వర్ణకాః.

వి :- ఇందుఁ బెక్కు దేశ్యతద్ధితప్రత్యయములు 'అరి, ఇడి, అడి, మిరి, టికి,' మున్నగునవి వివరింపబడినవి.

159 సూ. 5 :- శ్రీత్యై ఓక్కతె- ఒక్కర్లు - ఓర్లు - అవ్వతె - ఇవ్వతె- ఇత్యాద్యాః. చెలికాడు - చెలిమికాడు - గట్టివాతనము - గట్టివాయితనము - మిండగీడు - ఇత్యాదౌ లోపాగమకార్యమ్.

వి :- ఇందుదాహరింపబడిన అవ్వతె-ఇవ్వతె అనువానికిఁ గవి ప్రయోగప్రసిద్ధి యగపడదు. ఇవియు దేశ్యతద్ధితములే.

159. సూ. 6 :- జడను మత్తు ఇత్యేతయౌ శృబ్దయౌ రుదన్తయౌస్త లర్థప్రత్యాయకత్వం జ్ఞేయమ్. "అతఏవ గమ్యార్థానా మప్రయోగాః, అన్యథా పానరుక్త్యమ్" ఇత్యుక్త్వా 'ఏతావతానన్వసమేయశోభి ఇత్యాదికం కాలిదాసాది మహాకవిపచన మదాజహ్రు రాలంకారికాః.

వి :- జడను=జడత; మత్తు=మత్తత; అని వానియర్థములు గావున జడత-మత్తత యనువానిలోని 'తల్' ప్రత్యయార్థము జడను మత్తు - అను నుదంతశబ్దములకుఁ గల్గుచున్నది. కాన 'గమ్యార్థములకుఁ బ్రయోగము లేదు' అను వచనము చొప్పున వీనిపై మరలఁ దలర్థకప్రత్యయము చేయ నక్కఱలేదని తాత్పర్యము.

159. సూ. 7 :- అకాశో మత్స్వస్తీయః. విభక్త మేషా మస్తీతి విభక్తాః. పీత మేషా మస్తీతి పీతాః ఇతి. అథవా ఉత్తరపదలోపా ద్ద్రష్టవ్యః, విభక్తధనా విభక్తాః

వీతోదకాః పీతాః ఇతి పాతజ్జలగ్రస్తోఽపి. అత్ర లోపశబ్దాద్ధో నిరణాయి క్తయతేన-
‘గమ్యార్థ స్వాప్రయోగ ఏవ లోపోఽభిరుతః’ ఇత్యాదినా గ్రహేన.

వి :- విభక్తాః, పీతాః - అనుశబ్దములు ‘ఉక్తార్థములకుఁ బ్రయోగ ముండ నక్కఱలేదు’ - అను నాలంకారికవచనమున కుదాహృతుల. దీనిని సంస్కృతతత్వైయాకరణముల నంగీకరించిరి. ‘విభక్త ధనులు, పీతోదకులు’ అను నర్థములలోఁ ‘విభక్తాః, పీతాః’ అను రూపములు మత్స్యర్థముగల ‘అ’ ప్రత్యయముచేతఁ గాని, మధ్యమపదలోపము చేతఁగాని సిద్ధించును. వీరి ననుసరించి కవిశిరోభూషణము జడను, మత్తు - అనువానిలోని ఉ-కారము మత్స్యర్థప్రత్యయమని సాధించుచున్నది.

159. సూ. 8 :- ఏ తేన రమణకెక్కు ఇత్యాది రూపం సిద్ధమ్.

వి :- ‘రమణకెక్కు’ రామణీయకమును జెందు నని యర్థము. రమణ యనునది భావార్థకప్రత్యయ మేదియు లేకయే రామణీయక రూపార్థము నిచ్చుచున్నదని యర్థము. రమణ - అనుదాని తుది - అ - కారము మత్స్యరీయమని భావము.

159. సూ. 9 :- అతఏవ దివిజపాలకునట్టిది నీకు నొప్పు సామ్రాజ్యము - ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగే ఇన్ద్రసమృద్ధి సామ్రాజ్యస్య ఉపమానస్య గమ్యత్వా దప్రయోగః. తలర్థస్వాపి గమ్యత్వం తత్ప్రయోగ ఏవ శ్రూయతే. ‘భావభవనిభ సుభగా’ ఇతి. అత్ర ‘నుండరేఽదిక భాగ్యాంశే దుర్దిశేతరవాసరే తురీయాంశే శ్రీమతి స్స్వాత్ సుభగ’ ఇత్యాదిశబ్దార్థవాదితోశవచనాత్ సుభగపదస్య నుండరపరార్థే రూఢత్వేన గమ్యత్వా దప్రయోగః ‘సప్తమ్యుపమానపూర్వపదస్య బహువ్రీహే రుత్తరపదలోపశ్చ ఇతివార్తికే నోత్తరపద సోత్తరపదాస్య సుభగత్వస్య లోపః. ఉప మానసుభగత్వధర్మకత్వేన భావభవస్వా ప్యుపమానత్వమితి న వార్తిక స్వావ్యాప్తిః. అతఏవ ‘ఖరయఖ’ ఇత్యాదా వచయవాచయవిభాజేన ఖరస్యా ప్యుపమానత్వం న విహ న్యత ఇతి శబ్దమర్మజ్ఞాః.

వి :- దివిజపాలకునట్టిది నీకు నొప్పు సామ్రాజ్యము - అను

నాచార్యప్రయోగమున నుపమాన మగునిండనంబంధిసామ్రాజ్యము గమ్యమాన మగుచున్నది; కావున దానికిఁ బ్రయోగము లేదు. అట్టిది అనునపుడు సంబంధార్థమున వచ్చిన 'ది'వగ్గతముకాని, 'అది'శబ్దరంబంధి కాదు. 'భావభవనిభసుభగా' అను నాచార్యవచనమునను బ్రత్యయార్థమునకుఁ గమ్యత గలదు. సుభగశబ్దమునకు సుందరుఁడని యర్థము. 'భావభవసుభగత్వముతో నిభమైన సుభగత్వము గలవాఁడు' అని దానికర్థము. నిఘంటువులయందు సుభగపదమునకు సుందరపదార్థము రూఢమైయున్నది. 'భావభవుని యొక్క సుభగత్వమునంటి సుభగత్వము' అనునపుడు 'సప్తమ్యుపమానపూర్వపద మగుబహువ్రీహీనమానమున నుత్తరపదలోపము గల్గును' అను వార్తికముచే నుత్తరపదలోపము గల్గినది. ఉపమానమైన సుభగత్వధర్మము గల్గుటచే భావభవపదమునకును నుపమానత గల్గుచున్నది. కావున వార్తికమున కవ్యాప్తి గలుగలేదు. 'ఖరముఖ' మున్నగువానియందును నవయవావయవి భావముచే ఖరమున కుపమానత్వము గల్గుచున్నదని శబ్దశాస్త్రమర్మజ్ఞులనుచున్నారు.

159 సూ. 10 :- ఏవజ్ఞాన్తోపమానలుప్తాః సు ద్యత్ర సుభగపదస్య సుందరమాత్ర పరత్వం తస్మిన్నిభసుభగశబ్దయో రుభయో రన్యతరప్రయోగ స్యాసాధుత్వమేవస్యాత్. భావభవనిభతి ధర్మలుప్తాయా భావభవసుభగేతి వాచకలుప్తాయా వా ఉపమాయా ఏవోచితత్వాత్. యద్యపి సుభగశబ్దస్య శ్రీవాచకత్వేన క్లిబతా మభ్యుపగమ్య బహువ్రీహ్యశ్రయణేన న తలర్థాపేక్షా. తథా వ్యక్తార్థవై వాద్ధస్యాస్య న ద్రుతప్రతీతివిషయ త్వమితి స్పష్టమేవ వివేకినామ్. క్షిప్రాత్ న యోగమాత్రాశ్రయణ మభిమతమ్. తత్పక్షే సుశబ్ద స్యావావశ్యకత్వేన భావభవనిభభగేత్యక్షప్రయోగస్యాత్. నచేష్టపత్తిః. అదృష్టత్వాత్, గ్రామ్యత్వాత్, సుందరతార్థవాచకత్వప్రతిపాదికనిఘట్టుకదమ్యుకవిగోధాచ్ఛ. సుశబ్దపర్యాయ సమ్యక్బాదిపూర్వకభగశబ్దప్రయోగస్యాపి గ్రామ్యకథ్యావగాహనమస్తరా మహాకవిహృదయజ్ఞమత్వాపాతాచ్ఛ. తస్మాద్ భాష్యకారాది మహాశబ్దక రుచిరాన్యాయాక్రమిక పచనానురోధేన నిఘట్టుకారానుకూల్యేన కాలిదాసాదికవివ్యవహారానుసారేణ మేరుపమానధీరు సరిమేచకమేఘసమీరు నిత్యాద్యాన్ధ్ర

కవిప్రయోగ సాధుతాసమ్పాదన స్వావశ్యకత్వేన చ క్రతుప్రతీతస్య శత్రుయార్థస్యైవ గ్రహణ మాచితీపదసాన్ధతా మక్షేఃకోతీతి సువిహ విదాఙ్కర్యంత.

వి :- 'భావభవనిభనుభగ' అనునపు డుపమానలుప్త. ఇచట నుభగపదము సుందరమాత్ర పరమైనపుడు నిభ - నుభగ శబ్దములలో నొకదానిప్రయోగము వ్యర్థమే యగును. భావభవనుభగముతో నిభ మైన నుభగము గలవాడని బహుప్రీహి నాశ్రయించినచో దానికి ద్రుతప్రతీతి లేనందున హృద్యము గాదు. కావున వ్యాకరణాలంకారశాస్త్రములకు విరుద్ధము గానిరీతిని నుభగశబ్దమును నిర్ణయము చేయుటయే యుచితము.

159 సూ. 11 :- ఏకదాకూతేనైవ చక్రవర్తిసా సభ్యేవిస్వా మక్తిమ్. ఏర్పిసుభ గాదిశబ్దా విక్రమనన్దరముఖాభిదేయేషు కాశ్యేషు సుప్రయుక్తాః కవిభి క్లృమాన్యజో భవన్త్యే శతి.

వి :- ఏర్పిసుభగాదిశబ్దములు విక్రమసుందరార్థములయందుఁ గావ్యప్రయుక్తములై కవులపొగడ్తల నందుకొనుచున్నవని చక్రవర్తి యను నాలంకారికుఁడు నుడివియున్నాఁడు.

159 సూ. 12 :- కర్ణావతంసాదిశబ్దేషు కర్ణాదిశబ్దానాం ప్రయోగే తు న దౌష్ట్యమ్. న గతార్గం దుష్టమ్ యది విశేషః ప్రతిపాద్య స్వాస్యే. ధనుర్భ్యాశబ్దే ధను శ్రుతి రారూఢేః ప్రతిపత్త్యై. కర్ణావతంస శృవణకుండల కిరణ్మయేషు కర్ణాది నిర్దేశః "సన్నికా" ఇత్యాది సూత్రై ర్వాచనేన సాధుశృప్రతిపాదనా దితి ధ్యేయ మిత్యల మతిప్రసక్తేన.

వి :- కర్ణావతంసాది శబ్దములలోఁ గర్ణాదిశబ్దములు దుష్టములు గావని వాచునుఁడు చెప్పుచున్నాఁడు.

159 సూ. 13 :- మత్తాశబ్దో దేశ్య ఇత్యుక్తమ్. తేన, 'సీధుపారణమత్తా' గాని సోలుపారి' ఇతిప్రయోగ స్సాధుః.

వి :- మత్తాశబ్దము దేశ్యమగుటచే 'నచదేశ్యపదే' అను నిషేధ మున్నదిగావున హ్రస్వము రాదు. 'సీధుపారణమత్తా' అని ప్రయోగించుట దోషము గాదు.

159 సూ. 14:- “కేసంచితో ర్వంతశబ్దానాం తథా డుజ్ వా రురౌ స్పృతౌ” ఎల్లరు, ఎల్లండ్రు; పెక్కరు, పెక్కండ్రు; పలువురు, పలువుండ్రు; ఇత్యాది. కేసంచితో దిక్కుకే; మార్తురు, పగతురు; ఇత్యాదౌ నాయం విధిః.

వి :- బహువచన స్థానమునందు రేఫాదేశము గల కొన్నిశబ్దములకు బిందుపూర్వక ‘డు’ వర్ణాగమమును గొన్నింటికి బహువచనలు - లల చోట రు - రల యాదేశమును వికల్పముగా నగును. “నిత్యం లుతౌ రురౌ స్వాతా ముల్లోపో బహుళం డుజః” అనుకారిక కిది పూర్వార్థము.

159 సూ. 15 :- “పువర్ణకో భవత్యత్ర క్వచిన్నిత్యం క్వచిత్తు వా” అన్నపు, పండుపు; ఇత్యాదౌనిత్యః; ‘అన్న’ శబ్దోఽత్ర స్వల్పవాచకః. పుట్టు, పుట్టుపు; అన్న అన్నపు, ఇత్యాదౌ వికల్పః అన్నశబ్దోఽత్ర స్త్రీవాచకో దేశ్యః.

వి :- “డుజ్ఞు రాని ‘మను,వటు’ మున్నగుశబ్దములకు ‘పు’ వర్ణకము కొన్నియెడల నిత్యముగాను గొన్నియెడల వికల్పముగాను నగుచున్నది. ‘ఈ పువర్ణకము ‘పు’ గాగమమునకు నుపలక్షణము’ అను నధర్వణవచనముచే అన్నపు, పుట్టుపు, పండుపు, మున్నగుశబ్దములు సాధుపు లగుచున్నవని ప్రైగంభమునకుఁ దాత్పర్యము. (సూ. నూ. 131-4 భా).

159 సూ. 16 :- “కథితార్థా త్వచిల్లంః క్వచిల్లు రానవాచకాత్. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వా స్యా త్వచిదేనేస్తు పూర్వతః. మానార్థా చేనేసి రత్ర స్వాత్ భవోస్సేపి విభాషయా. మాత్రజర్థేతు బంట్యాది స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్”

చూపరు, చూపరులు, చూపరి - ఇత్తీద న్తమపి రూపా స్తరిమ్. మిమ్ము, మిమ్ములను, ఇత్యాది. ‘ఇంతలు గన్ను లుండఁ దరు పెవ్వరి వేఁడెదు భూసురేంద్ర’ ఇంతలు సేసెన్; వాఁడింతచేసి; ఇంతలేసికన్నులు; ‘చేఁడెదేసి సొమ్ములు. చకారాదస్యత్రాపి, నాలుగేసి చీరలు; ముక్కుబంటినీరు, ముక్కుబంటిజలము, ఇత్యాది. ఆదిశబ్దేన ముక్కుకొలది; మోకాలుబంటి, మోకాలుకొలది, ఇత్యాది శబ్దానాం సజ్గ్రహో బోధ్యః.

వి :- ప్రథమాబహువచనార్థమును జెప్పచున్న 'లు' ప్రత్యయమునకుఁ బరముగా మఱియొక 'లు' ప్రత్యయము చేరుట క్వాచిత్కమని తెలియుచున్నది. 'లు' ప్రత్యయము హలంతరసంయుక్త మైన చోట్ల మాత్రమే వచ్చునని తెలియవలెను. మొగళ్ళులు - సిఘ్నులు మున్నగునవి : 'కథితార్థా త్కచ్చిల్లర్లః' అనుదానికిని; ఇంతలు కన్నులు - ఇంతలేసి చెవులు - మున్నగునవి 'క్వచిల్లు ర్గానవాచకాత్' అనుదానికి నుదాహృతులు. పరిమాణార్థమునందు 'ఎడు' వర్ణకము వచ్చునని 'మానార్థాన్నిత్య మేకత్వ ఎడు స్యా త్పరిమాణకే' అనుదాని కర్థము. మానెడు, తూమెడు, పుట్టెడు, మొదలగునవి యుదాహరణములు. ఈ 'ఎడు' ప్రత్యయము గొన్నియెడల నిత్యము గను గొన్నియెడల వైకల్పికముగను నొకప్పుడు 'ఏసి' యను దానికి ముందును వచ్చును. చేఁజెఁడేసి 'ఇంతలేసి', 'ఇంతేసి' మున్నగునవి యుదాహరణములు. 'ఈ యాంధ్రభాషయందుఁ బరిమాణార్థకశబ్దమునకుఁ బరముగా 'ఏసి' అను ప్రత్యయముపైతము వచ్చును; అది వికల్పము' అని మానార్థాచ్చేసి అనుదాని కర్థము. 'మాత్రచ్' ప్రత్యయార్థమునందు 'బంటి' మున్నగునవి వచ్చును. ఆ ప్రత్యయములకుఁ బూర్వమున 'న' అనునది క్వాచిత్కముగా నిల్చును-అని 'మాత్రజఞ్ తు' అనుదాని కర్థము. 'మాత్రో దఘ్నేతు బంట్యాదిః తతః పూర్వత్రనః క్వచిత్' అను సాతము సరిగాదు. దఘ్నార్థమునఁగాఁ బరిమాణార్థమనియే భావము. ముక్కు-బంటినీరు, - ముక్కు-బంటిజలము - మున్నగునవి యుదాహరణములు.

159. సూ 17 :- "బహుత్వం క్వచిదేకత్వం బహుత్వప్రత్యయః క్వచిత్" - ఏకత్వవాచకశబ్దాదపి బహుత్వాచకప్రత్యయః క్వచిదితి ద్వితీయపాదార్థః. ఇరులు ఇత్యాద్యాః బహువచనాంతాః. కేలు - ఇత్యాద్యాః ఏకవచనాంతాః. దవ్వునం గని; దవ్వులం గని - నిచ్చ వినుతింతు రాముని మెచ్చఁగాంతు - నిచ్చలు గాంక్షింతు నతని నిరుపమపదమున్ - ఇత్యాది రూపాణి ప్రయోగతోఽచగ న్నవ్యాని.

వి :- ఒకప్పుడు నిత్యబహువచనాంతత్వము నొకప్పుడు నిత్యైకవచనాంతత్వమును గొన్ని శబ్దములకు సమ్యక్తములగును. 'ఒకానొక శబ్దము బహువచనరూపముతో నున్నను నేకవచనార్థమే యందు భాసిల్లును' అని 'బహుత్వం క్వచిదేకత్వ'మృనుదాని కర్థము. ఇరులు, కేలు అనునవి నిత్యబహువచనాంతములు. 'కేలు' శబ్దము, ఏకవచనాంతమని కవిశిరోభూషణము చెప్పట సరిగాదు. దవ్వునన్ - దవ్వులన్ అనుచో రెంటికి సర్థము సమానమే. సమానార్థమునం దేకవచనరూపము బహువచనరూపమును వర్తిల్లుచున్నవి. నిచ్చలు-అనునది బహువచనరూపముతో నున్నను సర్థ మేకవచనార్థమే.

159 సూత్రవిషయమున వివరింపఁబడినయంశములు పెక్కుగలవు. వానిని విషయముల ననుసరించి కొంతనఱకు నిట బాలవ్యాకరణమును బ్రదర్శించుచున్నాను. సూరిగారు 159 సూ. 1 భా. విషయమును 'అల్పాదుల బహువచనలకారంబునకు రేఫంబును ముందటి 'లు' వర్ణంబునకు బిందుపూర్వకడకారంబు నగు (బాల. ఆచ్చి. 11 సూ.) అని వివరించినారు. 159 సూ. 2 భా. విషయమును, బాల. తద్ధి. 11, 12, 13, 14 సూత్రములలో వివరించిరి.

159-3 భా. విషయమును 'పగాదులకు బహువచనాంతంబులకు ప్రీవాచ్యంబగునపుడు మత్వర్థంబునం దాడి వర్ణకంబగు' (బాల. తద్ధి. 22) 'పగాదులకు బహువచనాంతంబులకుఁ బుంస్త్యంబున మతుబర్థం బాకారంబగు' (బాల. తద్ధి. 23) ననియు, 4 భా. విషయమును, 'అరివర్ణకంబు మతుబర్థంబున జాలాదుల కగు' (బాల. తద్ధి. 17) అని వివరించిరి. మఱి 14 భా. విషయమును, 'పగతాదులబహువచనలకారంబునకు రేఫంబగు' (బాల. ఆచ్చి. 5) అని వివరించిరి. ఇంకను బెక్కు-విషయములను మఱి కొన్ని విషయములలో సంకలనముచేసి పెక్కు-సూత్రములతో వివరించియున్నారు. 16 భా. విషయమును, బాల. తద్ధి. 24 నుండి 28 సూత్రములలో వివరించియున్నారు.

[ప్రాథవ్యాకరణశిక్షార్థముఁ బరిశిష్ట విషయమును శబ్దపరిచ్ఛేదములో 28 నుండి 48 వఱకుఁగల సూత్రములలో వివరించెను.

160. సూ :- రో లః.

160 సూ:- రేఫస్య లాదేశ స్వాస్య ఋలయోః పరయోః. గోఽ, గోళ్ళు - గోళ్ళ జిగి, గోళ్ళగూలన్-ఇత్యాది. అడయో రభేదః. ఒకళ్ళొకళ్ళపై ఇతి రూపం నాప్యనేన సాధు. తస్య చేత్యకారస్య వా లోపే అవశిష్టస్యానురణం 'ర' ఇతి. తేన లోపా భావేన లత్యమ్. అతో గోరులు - ఇత్యాదికమపి రూపాంతరమ్.

వి:- రః, లః-అని ఛేదము. బహువచనములలు పర మగునపుడు రేఫమునకు లాదేశమగునని సూత్రార్థము. 'తస్యచ వా' అనుసూత్రము చొప్పున రేఫముమీఁది 'ల'కారమునకు లోపము చేయుఁగా మిగిలిన రేఫమునకే యందు గ్రహణము. కాన, 'ఉ'కారలోపము రానపుడు 'గోరులు' మున్నగురూపములు సిద్ధించును.

సూరిగారు 'బహువచనంబు పరింబగునపుడు డలటరలయుత్వంబు నకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' నని రేఫలోనియుకారమునకు లోపముచెప్పి 'గోర్లు-గోరులు' అనురూపములనే సాధించిరి గాని 'గోళ్ళు' మున్నగు రూపములను సాధింపలేదు. (బాల.ఆచ్చి.12) బాల.ఆచ్చి. 14వ సూత్రముచే డకారలకారములకే అలఘులకారమును విధించినారు గాని రేఫమునకు విధించియుండలేదు.

161. సూ :- డలటా ముదితాం తస్య చ్ఛవా లుక్.

161. సూ :- వైకృత డలటవర్ణ సమ్బన్ధినా మకారేకారాణాం హా లుక్ స్వాస్య ఋలయోః. తస్య 'హ' వర్ణ సమ్బన్ధిన శ్చోకారస్య వా లుక్ స్వాత్తయోరేవ పరతః. హడి - హళ్ళు; తడి - తళ్ళు; జడి - జళ్ళు; త్రాడు - త్రాళ్ళు; అంబలి - అంబళ్ళు; తోలు - తోళ్ళు; చాలు-చాళ్ళు; జెట్టి - జెట్టు' అదౌనా మభేదాభిధానా ద్రూపమేతత్. పిప్పళ్ళు-ఇత్యాది రూపస్తు సంస్కృతసమప్రాకృతత్వేన జ్ఞేయమ్. ద్వితీ యనుసూత్రస్యాదాహరణం పూర్వమేవోక్తమ్. లోపాభావపక్షే 'ఉద్భవతు' ఇతి

సూత్రేణ ఉకారాదేశే కృతే పాదులు, తడులు, కడులు, పడులు, జడులు, ఇత్యాది రూపాణ్యపి. 'విసరుహపత్రలోచన కృపీటములందు మునింగి యాడవే మొసగులు మీలు కర్కటకముల్ కమరంబులు వాని కబ్బునే' ఇత్యాదయః కవీనాం ప్రయోగాః।

“డలటా ముదితాం లుక్ స్యా త్రప్రయశోఽపి లువర్ణకే ।

వైకృతానాం లుకి భవే ల్లడయో రేకరూపతా॥”

ఇత్యధర్వణోక్తప్రాయోగహణాత్ క్విచిత్ నాగభ్యు, నేవభ్యు, కొడవభ్యు, ఇత్యాది రూపమపి సాధు.

వి:- డలటామ్, ఉదితామ్, తస్య, చ, వా లుక్-అని ఛేదము. ఇందు 'ప్రాయశోఽపి లువర్ణకే' యనుచోట 'ప్రాయశో లే లువర్ణకే' అని పాఠాంతరము వెలయుచున్నది. ఇది తొలిపాఠముకంటె సమంజసమని తెలియనగును. ప్రథమాద్వితీయాబహువచనములం దగపడులు, ల వర్ణములు పరము లగునపు డాచ్ఛికపదములలోని డలటవర్ణములయొక్క యుకారేకారములకు దఱచుగా లోపము గల్గును. ఇది రేఫముమీఁది యుత్తున కుపలక్షణము. 'రోలో డలటా'మైన సూత్రము పాక్షికలోపమును జెప్పుచుండగా నీయధర్వణకారిక లోపమును బ్రయోగముగాఁజెప్పుచు వైకృతములకే యీవిధి వర్తిల్లుచున్నదని వచించుచున్నది. అధర్వణకారికచే దత్తమముల కీవిధి ప్రవర్తింపదు గావునఁ గవిశిరోభూషణము పిప్పభ్యు అనుదానిని సంస్కృతసమప్రాకృతముగా సాధించినది. అది వైకృతము కానోవును.

ఈసూత్రమును సూరిగారు, బాల. ఆచ్ఛి. 12, 14 సూత్రములచే వివరించియున్నారు.

162. సూ :- సలోలో శ్చ.

162 సూ. 1:- లకారయ్యుక్తవ్య లోశ్చోకారస్య వా లుక్ స్యాత్. పండిత్ వేసి; అంబళ్ గాచి - పండిభ్యువేసి - అంబళ్ గాచి ఇత్యాది. 'నీయకోశ్ శాల శాల మనుచున్' ఇతి కవితాపితామహః. కేవలలువర్ణ స్యా పుష్కలీపః ఆచార్య స్యాభిమత ఏవ. 'అయ్యుడయస్తాచల నేతుకీతనగమధ్యోన్మీపతుల్ పంతుతాభ్యుడయ్యుక్' ఇత్యాది.

వి:- సహోలోకి, చ-అని ఛేదము. లకారయు క్తమగు లువర్ణో కారమునకు లోపము వికల్పముగా నగునని సూత్రార్థము. 'అంబళ్ళు కాచి' అనునపుడు ఉకారలోపము చేయఁగా గగడదవాదేశము రాఁగా 'అంబళ్ళ'గాచి' అని యగుచున్నది. 'నీరుకోళ్ళు' అనునది నీరుకోళ్ళ అని యగుచున్నది. కేవలలువర్ణోకారమునకును లోపము వచ్చుట నన్న పాఠ్యునకు సమ్మతమని యర్వీపతుల్ మున్నగుప్రయోగములనుబట్టి తెలియుచున్నది.

సూరిగారొకలకారోకారమునకే కాక 'ను, రు' అనువర్ణముల యుకారమునకును లోపము గల్గునని 'పదాంతంబులయి, యసంయు క్తము లయిన నులురుల యుత్సంబునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు' (బాల. ప్రశ్. 16) అని వివరించినారు.

162. సూ. 2:- "కుత్రచి ద్వే పగస్య న్యా దుతో లోపః ప్రయోగతః" ఇత్య ధర్వణోక్తే. 'తత్పాణి ర్భయంబంధిగన్' ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాచ్చ. 'అతః డెల్లర్ భీముః డితః డనన్' ఇత్యాది ప్రయోగో నిర్వాహః.

వి :- 'సహోలోశ్చ' అనుదానిచే ద్విత్వలకారోకారములకు లోపము వికల్పముగా నగునని సూత్రార్థము. ఉర్వీపతుల్ అను నన్నయ ప్రయోగమునుబట్టి పదాంత లువర్ణములోని ఉకారమునకుఁ గూడ లోపము గల్గునని కవిశిరోభూషణము వచించినది. అధర్వాణాచార్యులు గారు, 'కొన్నియెడల రేఫముమీఁది యుకారమునకు లోపము ప్రయో గానుసారముగా నగునని చెప్పటచేఁ బదాంతరేఫముమీఁది యుకారము నకు లోపము కొన్నిచోట్లఁ గల్గుచున్నది. ఎల్లరు, ఎల్లర్; తత్పాణిరు, తత్పాణిర్; మున్నగునవి యుదాహరణములు.

ఈసందర్భమునఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త 'అను, కొను' లోనగుధాతుజవిశే షణములయంత్యోకారమునకు హల్లు పరంబగునపుడు లోపంబు వైక ల్పికంబని (ప్రౌఢ. శబ్ద. 13) యీ నువర్ణవిషయమును వివరించియు న్నారు.

162. సూ 3 :- సూత్రగత చకారోఽప్యత్ర బీజమితి నువచమ్. నన్విద మసజ్జ తమ్. చకార స్యాన్యత్రే వాత్రాపి సముచ్చయఃసంత్సిన్య వక్తు ముతత్యాత్. అత ఏవ 'తాఁజెప్పె' ఇత్యాదౌ. అనేన నువర్ణణోకారస్య లోప ఇత్యుక్తి రప్యసజ్జతా. కిచ్చ నచ తత్ర పరుషేష వికల్పోఽభిమతః. తాను నెప్పె నిత్యాది రూపస్య ప్రయోగాభావా దితిచేన్నైవమ్ సముచ్చయార్థక స్యాపి చకారస్య క్వచిత్ప్రయోగానుసారేణ ప్రయోజనాన్తరకల్పనేఽపి న కిచ్చి ద్భాదకమ్. తాఁజెప్పె నిత్యాదౌ వ్యవస్థితవిధాన సమాశ్రితేతి సకీమ ప్యనిష్ఠమ్. అన్తువా చకారస్య సముచ్చయార్థకతా; సహి తావతా లోపే ప్రమాణాభావః. ఆచార్యప్రయోగవ్యైవ లోపమాత్రే ప్రమాణికోమణిత్యాత్. ఉక్తం చాన్యదపి మాన మధస్తాదితి యత్కిచ్చి దేవత్.

వి :- ఇందలి చకారముచే దాను నేను పదములలోని ఉకారమునకు నైతము లోపము రావచ్చునని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. 'వాస్తవముగా 'తాను, నేను' పదములలో నుత్వలోపము చేయకున్నయెడల నవి ద్రుతప్రకృతికములు గానేరవు. నిజమునకు వీని యందలి యుకారమునకుఁ గవిభల్లటసూత్రముచేతనే లోపము గల్గునని చెప్పవలసియున్నది. ఆసూత్రమునందుఁ 'బ్రథమైకవచనమాత్రే వికృతౌ నాన్తాదయోఽపి కథ్యంతే' అని కలదుగదా.

163. సూ :- బౌపవిధక్తికలీనా మిల్లుగ్భూశం తతైవ దుశ్చ స్యాత్.

163 సూ:- బౌపవిధక్తికలీనా మకారస్య జక్ స్యాత్; తస్య బిస్తుపూర్వో దుశ్చ బహుళంస్యా ల్లులయోః పరియోః. బహుళగ్రహణాత్క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిక్వచి ద్విభాషా క్వచి దన్యదేవ. గుడ్డలి-గుడ్డండ్లు; రోఁగలి-రోఁకండ్లు; కొడవలి-కొడవండ్లు; అటకలి - అటకండ్లు ఇత్యాదౌ ప్రవృత్తిః. పండిలి - పండిండ్లు; గాలి - గాళ్ళు - ఆత్ర ఆప్రవృత్తిః. తాగలి - తాగండ్లు (తాగళ్ళు) ఇత్యాదౌ విభాషా. పెండిలి - పెండిళ్ళు - పెండిండ్లు ఇత్యాదౌ అనాపవిధక్తికత్వేఽప్యత్ర ప్రవృత్తిః. బౌపవిధక్తికత్వ మనాపవిధక్తికత్వంచ సమానే విరక్తా టింట్యాదివర్ణభావాభావాభ్యాం జ్ఞేయమ్.

వి:- బౌపవిధక్తికలీనామ్, ఇల్లుక్, బహుళమ్, తథా, ఏవ, దుః, చ-స్యాత్-అని ఛేదము. బౌపవిధక్తికము లగుశబ్దములలోని 'లి'

వర్ణాంతశబ్దములకు 'ఇ'కారలోపమును మిగిలినలకారమునకు బిందు పూర్వకడువర్ణాదేశమును నీసూత్రము విధించుచున్నది. ఈకార్యమును గవిశిరోభూషణము బహుళముగ వ్యాఖ్యానించి యుదాహరించినది. ఆయుదాహరణములలో 'గాలి-గాళ్ళు' అనునుదాహరణ మప్రసిద్ధము గాన సరిగాదని తోచుచున్నది. క్వచిదవ్యదేవ అనుదానిచే 'పెండిలి, పెండిళ్ళు' అని అనే పవిభక్తికశబ్దమునకుఁ గూడ నీకార్యము వచ్చినట్ల వ్యాఖ్యానింపఁబడినది. ఇదియు సరికాదు. దీనికిని బ్రసిద్ధి కవిలోకమందగవడదు. 'జౌపవిభక్తికంబుల లివర్ణ సలలువర్ణంబులకు బహువచనంబు పరంబగునపుడు బిందుపూర్వక డువర్ణంబు బహుళంబుగా నగు' నని (బాల.ఆచ్చి.16) నూరిగా రీవిషయమును వివరించిరి.

164. సూ :- అపి సంయుక్తసమాప్తే భూయోఽస్తే లుః ప్రదృశ్యతే నామ్నామ్.

164 సూ:- సంయుక్త శ్చసౌ సమాప్తశ్చ సంయుక్తసమాప్తః. లువర్ణకః సంయుక్తసమాప్తోఽపి నామ్నా నుస్తే భూయః ప్రదృశ్యతే. మొసళ్ళులు-నీళ్ళులు-విండ్లులు ఇత్యాది. 'ఇది సాకంఘ నశక్య మెవ్వరికిన్' ఇత్యాది తిరళపద్యే 'మొసళ్ళులు' ఇత్యాచార్య ప్రయోగః. "సమాప్తా వర్ణ కాఃకేచి ద్దేశ్యపునరిపి శ్రుతాః" ఇత్యధర్వణోక్త్యా అత్రాపి లువర్ణకస్యోఽలక్షణత్వాత్ ఏతచ్ఛాచార్యస్యా ప్యభిప్రేత ఏవ నుందరి నాకోదండ్రురయం దభ్యర్చితిపు నీపు ఇత్యాది తత్ప్రయోగాత్. అతివీచ 'తిరళేక్షణ కలిపికోలుతినమున మెలఁగన్' ఇత్యాదౌ త్వర్ధిస్యోక్త్యేఽపి తనవర్ణక స్సాధుః క్వచిద్ద్రవణాత్ ప్రయోగోఽత్ర శరణమిత జ్ఞాయతే.

పి :- అపి, సంయుక్తసమాప్తః, భూయః, అస్తే, లుః, ప్రదృశ్యతే, నామ్నామ్-అని ఛేదము. లువర్ణకము, హలంతరసంయుక్తమై ప్రాతిపదికమును జేరుటచే సమాప్తప్రక్రియ గల్గదై నను దాని తుదిని మరల 'లు' వర్ణక మగవడుచున్నదని సూత్రార్థము. ఇట్లనుటచే బహువచనలక్షణత్రయము హలంతరసంయుక్తమై యుండుస్థలములలోనే మరల 'లు' అనునది వచ్చునని తెలియుచున్నది. నీళ్ళు, మొసళ్ళు; అను

నవి బహువచనాంతములు, సంయుక్తసమాప్తములునై యుండుటచే నిచట మరల లువర్ణకము వచ్చి నీళ్ళులు, మొసళ్ళులు-మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవని తాత్పర్యము. ప్రథమాబహువచనార్థము చెప్పబడినను దానికంటె, బరముగా మఱొక లుప్రత్యయము చేరుట క్వాచిత్కమని యథర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. భారతమునందు 'కోడండ్రు' అని ప్రయోగింపబడినదని నన్నపార్థునిప్రయోగమును గవిశిరోభూషణ ముదాహరించినది. నన్నపార్థునిప్రయోగము 'సుందరి నాకోడండ్రయందు' అనుపాఠాంతరముతో వెలయుచుండుటచే నదియే కవిప్రోక్తమని యంగీకరించుట యుక్తము. నన్నపార్థుని సూత్రముచేగాని యథర్వణవచనముచేగాని, 'కోడండ్రయందు' అనురూపము సిద్ధించుట దుర్లభము. కోడలుశబ్దము, ఆల్వాదులలోనిదిగాన బహువచన లు-ల పరకత్వమున 'లు' వర్ణకమునకు బిందుపూర్వక డువర్ణమాదేశమగును. బహువచన లుకారమునకు 'నిత్యం దారాదేశ్య' అను చొప్పున బిందుపూర్వక డువర్ణకమును నిత్యముగ లు-ల లకు రు-రాదేశమును గల్గి కోడండ్రుని ప్రథమాబహువచనమునను, కోడండ్రున్, కోడండ్రుచేన్; అని లెక్కినవిభక్తులయందును రూపము లేర్పడును. సప్తమ్యేకవచనమున 'కోడండ్రయందున్' అని యుండుట సహజము. ఈడవర్ణోకారమునకు 'డలటా ముదితా' మ్మని డకారోకారమునకు లోపము చేయగా 'కోడండ్రు, కోడండ్రన్, కోడండ్రచేతన్' మున్నగు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఇందు బహువచనరూపము లన్నియు సంయుక్తసమాప్తములే యగుటచే గోడండ్రు; కోడండ్రున్; కోడండ్రుచేతన్, కోడండ్రయందున్-అని యుండుట సమంజసము కాని 'కోడండ్రయందున్' అని సంయుక్తసమాప్త మగుప్రథమాబహువచనముమీఁద 'అందు' వర్ణకము వచ్చుట సంప్రదాయసిద్ధముగాదు. కాన నన్నపార్థుడు ప్రయోగించినది 'కోడండ్రయందున్' అనియే కాని 'కోడండ్రయందున్' అని కాఁజాలదు. దేశ్యముల

యందుఁ గొన్ని ప్రత్యయములు సమాప్తములై మరలఁ బునరుక్తము లగుచున్నవి యని “సమాప్తా వర్ణకాః కేచి” త్తను దానికర్థము. “తర శ్శ్చణ కలిపికోలుతనమున మెలఁగెన్” అనుచోటఁ గలిపికోను అను ధాతువుమీఁద భావార్థకరూపము కలిపికోలు, అనియై దానిమీఁద మరల భావార్థమున నే తనవర్ణకముకూడ వచ్చినది. కావున నిది యథ ర్వణవచనమున కుదాహరణము కానోపును.

‘ఒకానొకచో నామంబు సంశ్లిష్టబహువచనాంత తుబ్యంబయి బహువచనంబు నెనయు’ (బాల.అచ్చి.17) నని యీవిషయమును సూరిగారు వివరించిరి.

ప్రౌఢవ్యాకరణమును దేశ్యంబునం గొన్నయెడల మహస్మహ త్యర్థక బహువచనాంతనామంబులపై మరల బహువచనప్రత్యయములు చూపట్టెను; నగుచో గువారు వీరు మీరు శబ్దంబుల యంత్యోకారంబున కకారంబగు (ప్రౌఢ.శబ్ద.48) నని వివరించినది.

165. సూ :- కేహించి దుదన్తానాం నేతి విభక్తా వునో లుక్ స్యాత్.

165. సూ. 1 :- కేహించి దుకారాన్తానాం నేతి సప్తమీ విభక్తా వరత ఉనో లుక్ స్యాత్. ఉకారాన్తా న్నవర్ణక విధాన మిత్థ్య త్రేదమేవ సూత్రం జ్ఞాపకమ్. చోటున - చోట, ఊరున - ఊర, నడుమున - నడుమ, మీఁడున - మీఁద, పేరున - పేర, ఇత్యాది. బహుళపద మనువర్త్య క్వచిత్ పేరున - చోటున ఇత్యాది రూపస్యాపి సాధుత్వ మవగన్తవ్యమ్. కేహించి దిక్యతేః ఆ వైపున ఇత్యాదౌ న. కొంగున ముడిచినమాడలు ఇత్యాదికవిప్రయోగః.

వి:- కేహించితే, ఉదన్తానామ్, న, ఇతి, విభక్తా, ఉనః, లుక్ స్యాత్ అని ఛేదము.

ఈసూత్రమునందు ఉదంతములకు నవర్ణకము పరమగునపుడు ‘ఉన్’ అను భాగమునకు లోపము గల్గునని చెప్పఁబడినది. ఇట్లునుటచే

ఉదంతజడవాచకమాలకు సప్తమ్యర్థమునందు సవర్ణకము వచ్చునని జ్ఞాపితమగుచున్నది. ఈఉన్లోపము క్వాచిత్కము.

165 సూ 2 :- “ఉదంతటాంతాః స్థానార్థవాచకా యుక్తబోధకాః;

కాపరే తు భవే దత్వం ల్వంతో లాంతః ప్రకారయుక్”

ఇత్యధర్వణః ఇటురమ్మ, అటుపొమ్మ, ఎటు పోయెడు, ఇటుకు, ఎటుకు, అటుకు, అటులుపక్క, అట్లుపక్క, అటుకై ఇత్యాది.

వి:- ఇందు ‘ఉదంతటాంతాః స్థానార్థవాచకాః యుక్తబోధకాః, కాపరే తు భవే దత్వం ల్వంతో లాంతః ప్రకారయుక్” అని పాఠాంతరము. ఉకారయుక్తటకారముతుదిని గల ‘అటు, ఇటు, ఎటు’ అను శబ్దములు ప్రదేశార్థబోధకములు. అనుకరణవాచకములును నగును. ‘కు’ ప్రత్యయపరకత్వమున వానికి ముందు. ‘అ’కారము నిల్చును. ఆశబ్దములు ప్రత్యయాంతము లగునపుడును ల ప్రతయాంతములగునపుడును ద్విత్వముతోఁ గూడినవి యగునపుడును బ్రకారార్థకములగును. అను సభర్వణవచనముచొప్పునఁ బైయుదాహరణములు కుదురుపడుచున్నవి.

166. సూ :- బౌపనిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యాత్సప్తమీ తృతీయాధే.

166. సూ :-1 స్పష్టమ్. మింట - కంట - మంట, వింట ఒంట; ఇత్యాదౌ పర్వద్వయస్యాదేశః.

వి :- బౌపనిభక్తికనామ్నామ్, అత్వం, స్యాత్, సప్తమీ తృతీయాధే - అని ఛేదము.

సప్తమీతృతీయార్థములందు బౌపనిభక్తికనామముల కత్వము గల్గునని యర్థము. మిన్నుశబ్దమున కందువర్ణకము పరమగునపుడు. బౌపనిభక్తిప్రత్యయమగు ‘ంటి’ అనునది వచ్చి - మింటియందున్ - అని యుండఁగా, సప్తమ్యర్థకప్రత్యయమగు - ‘అందున్’ అను ప్రత్య

యమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే నత్వమాదేశముచేయఁగా 'మింటన్' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. అట్లే కన్ను - కింటన్; ముల్లు - ముంటన్; విల్లు - వింటన్; మన్ను - మంటన్; మున్నగు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. 'ఒడలు' అనుచానికి 'ఒంటన్' అని మగునని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. ఇచట వర్ణద్వయమునకు నౌపవిభక్తికి 'ంటి' వర్ణక మాదేశమగుచున్నది. రెండు వర్ణములకు నౌపవిభక్తికప్రత్యయ మొక్కటి యాదేశమగుట సమంజసముగా నగపడదు. కాన 'ఒంటన్' అనునది ఒండు శబ్దముపై సిద్ధించిన దనుట సముచితము.

166 సూ. 2 :- నన్విడం నూత్ర మసారంభణీయమ్. పూర్వసూత్రేజైవ మింట నిత్యాది రూపాణాం సిద్ధత్వాత్.

వి :- మిన్నుశబ్దమునకు 'న' వర్ణకపరకత్వమున బౌపవిభక్తికి మగు 'ంటి' అనునది యాదేశమగుచు, 'మింటి+నన్' అని యుండును. దీనియందు 'ఇన్' అను భాగమునకు లౌపము చేయఁగా 'మింటన్' మున్నగు రూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఆకారణముచే నీసూత్ర మవసరము లేదని శంకించుటకు వీలులేదు.

166 సూ 3 :- నచోనో లోపే విభక్తిపరత్వాభావేన బౌపవిభక్తివర్ణాప్రాప్తేః విభక్తిద్వయస్యాథే అత్వవిధానం సార్థకమితి వాచ్యమ్. ఉనో లోపాత్ ప్రాగవ నవర్ణకే పరత స్తప్రాప్తేః. బౌపవిభక్తివర్ణావయవస్య టికార స్వేకారాస్తత్వేఽపి విరోధాభావేనా న స్తరమ ప్యునో లోపప్రాప్తే న్ముకరత్వాత్. సర్వవిభిక్త్యో లోప విధే ర్భవీయత్వేన పూర్వమేవ లుకిః ప్రాప్తాపసి నవర్ణకసమ్బద్ధినో కారస్యాపి విభక్తిత్వేన తత్ప్రాప్తి రస్త్యేన. ఏకదేశ వికృతస్యానన్యత్వాత్.

వి:- ఉల్లోచనంతరమున విభక్తిపరకత్వముండదు గాన బౌప విభక్తికవర్ణకమునకు బ్రాప్తి యుండదు. కావున విభక్తిద్వయసిద్ధికై అత్వవిధానము సార్థకమగుననియఁ జెప్పరాదు. ఉల్లోపము రాక ముందే ప్రత్యయనవర్ణకపరకత్వమునం బౌపవిభక్తికి 'టి' వర్ణమును జేసి పిదప 'ఇన్' అను భాగమునకు లౌపము చేయఁగా మింటన్ మున్నగు

రూపములును నగును. ఇన్ లోపము చేసిన పిమ్మటనైనను మిగిలిన అకార మావిభక్త్యవయవ మగుటచేత నీరూపసిద్ధి కభ్యంతరముండదు.

166 సూ. 4 :- నచ తృతీయాం నవర్ణకాభావా త్తత్ర సూత్రం సార్థక మితి వాచ్యమ్. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్వేతి విధానాత్తృతీయాష్టాశేఽపి నవర్ణక ప్రాప్తే ర్విర్నివాదత్వాత్. అన్యథా ‘కునిమె శిశుభ్రమున శిరంబు’ ఇత్యాది ప్రయోగస్యా సర్వకత్వాప త్తిరితి చేత్సత్యమ్ ‘గుద్దలి, కొడవలి, చేయి, దాయి, వాయి, తాయి’ ఇత్యాది కభేభ్య స్తృతీయాసప్తమ్యాః ‘గుద్దంట, కొడవంట, గొడ్డంట’ ఇత్యాది రూపసిద్ధ్యర్థ మిదం సూత్ర మావశ్యక మిత్యవధేహి.

వి.- ‘మింటన్’ అనుదానికి ‘మింటిచేతన్, మింటియందున్’ అను సగములలో సప్తమ్యర్థము సిద్ధించినను దృతీయార్థము సిద్ధింపదు. తత్సిద్ధి కొఱ కీసూత్రమవసరమని చెప్పటకు వీలులేదు. ‘అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్ఛాన్వ్యా’ అనుచొప్పునఁ దృతీయాస్థానమునందు నవర్ణకము ప్రాప్తిపవచ్చును గదా! అయినను నీసూత్రము లేకున్నచో ‘గుద్దలి, కొడవలి’ మున్నగువానికి ‘గుద్దంటన్; కొడవంటన్’ మున్నగురూపములు శృతీయాసప్తములయందు సిద్ధించుటకీసూత్ర మావశ్యకమే యనకతప్పదు. మరియు ‘ఊరు, చోటు, మేను’ మున్నగువానికి సప్తమ్యర్థమే ప్రసిద్ధముగాని తృతీయార్థము ప్రయోగప్రసిద్ధముగా లేదు. ఈవిశేషకార్యమును సామాన్యకార్యముచే గత్యర్థముచేయుట సరిగాదు. ‘గుద్దలి’ మొదలైన శబ్దములికారాంతములగుటచే వానికి సప్తమ్యర్థమాన నవర్ణకము ప్రాప్తింపదుగాన కేహించిదిత్యాదిసూత్రముచే ‘గుద్దంటన్’ మున్నగురూపములు సిద్ధింపవు. బేపవిభక్తికత్వమున్నచో నీరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. కావున రెండుసూత్రములు మఖ్యములే యనక తప్పదు.

సూరిగారు, అహోబలపండితుఁడు చేసిన పూర్వపక్షమునే సిద్ధాంతముగాఁ జేసికొని, ‘కేహించిదుదంతానాం, బేపవిభక్తికనామ్నా’ మ్మను సూత్రములను వేఱుగాఁ జెప్పక రెంటిని గలిపి ‘బేపవిభక్తిక

ముల తృతీయాసప్తముల కర్తవ్యం బాదేశంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల ఆచ్చి. 38) నని చెప్పినాడు. కాని ప్రాథమ్యాకర్త యీవిషయమును విమర్శించుచు ‘ఊరుచోటు మేన్వాదులున్లుగ్ విషయంబులు (శబ్ద-106) అని వ్రాసిరి.

166 సూ. 5 :- “విభక్తౌచ సమాసే న్యు రశ్యే పౌపవిభక్తికాః

ఆదేశాః కేవలా శ్చైహం భావో భావః ప్రయోగతః”

ఇత్యధర్వణః. కేవలాః ఆసాదేశరూపాః. భావశ్చాభావశ్చ ప్రయోగతోజ్ఞేయ ఇత్యర్థః. నిన్నటికి, చెపోకి; సన్నటిమాపు; నాపాలికి, నాపాలింటికి; నాపాలింటి దైవంబు, తొగుతటిచదువులు; తొల్లింటిచదువులు; అప్పటిపనులు, అంతటన్, అంతటివాడు, ఎంతటివాడు; పొదరిండ్లు, సందిటిదండలు, సందిలిదండలు; ఇత్యాది.

వి:- విభక్తి పరమగునపుడును సమాసమునందును టింటితరము లగుచుఁజొన్ని యాపవిభక్తివర్ణములును శబ్దాంతిమవర్ణముల కాదేశ సుగుచును నాగమములగుచును వచ్చును. వీనియునికిలేములు మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి తెలియవలయును’ అనునధర్వణవచనముచొప్పున మీఁదిమూలములోని యుదాహరణములన్నియు సిద్ధించుచున్నవి.

167 సూ. :- అనుతాం స్త్రియాం సమానాం సర్వస్య స్త్రీసమస్య చ సులోపః.

167 సూ. 1 :- ఉకారాంతవ్యతిరిక్తేభ్యః ప్రకృతిద్యయ తుల్య స్త్రీలింగశబ్దే భ్యః పరస్య సో గ్లోపస్యాత్. అంబ, రమ; గారి, నాటి; జడ, మేర; ఇత్యాది. హ్రస్వే పృతే ఆనంతర మనేన సులోపః అన్యథా ‘హత్ క్యాభ్యః’ ఇతిసూత్రేణ సో గ్లోపః ప్రాప్త ఏవేతి సూత్ర మనావశ్యకం స్యాత్. సచ స్థానివద్భావే నాన స్తరమపి ప్రాప్తిః, హలః పరత్వేన స్థానివద్భావాభావాత్. ‘దీర్ఘో యా క్యాపావిలి తత్ర విశేషణాచ్చ

వి:- అనుతాం, స్త్రియాం, సమానాం, సర్వస్య, స్త్రీసమస్య, చ, సులోపః, అని ఛేదము.

ఈసూత్రము 'రమా' మున్నగు స్త్రీవాచకస్త్రీలింగశబ్దములకుఁ బ్రథమైకవచనలోపమునుజెప్పుచున్నది. 'రమా' మున్నగువానికి ప్రాస్యముచేసిన విమ్మట దీనిచే సులోపము సిద్ధించును. తక్కువ కవి శిరోభూషణగ్రంథము తెలుఁగునకు సంబంధించినది గాదు. స్థాపనద్భావము మున్నగు విషయములు తెలుఁగువా్యకర్తలు దేశించియు నుండ లేదు.

167 నూ. 2 :- నన్విదం నూత్ర మనావశ్యక మేవ. ప్రథమమేవ హల్వాదితి నూత్రేణ నులోపః. ఆనంతరమేవ ప్రాస్య అస్తామితి చేత్సిర్యమ్. తల్లి తండ్రి ప్రముఖ శబ్దానాం ఏతత్సూత్రాభావే న నులోప స్సిద్ధ్యతీతి జ్ఞేయమ్. అనుతామిత్వత్ర ఉద్భవణ మోకారస్యా పుష్పలక్షణమ్. సర్వత్రోదోతోఽతిసూత్రే సహౌవ 'వు' నిధానాత్. ఛేనువు, కరభోరువు, చంచువు, గోవు, ఇత్యాది.

వి:- అనుతామ్ - అనుపర్యదానముచే నుదంతములకు స్త్రీలింగములైనను సైసూత్రముచే సులోపము గలుగును. 'సర్వత్రోదోతో' ద్వర్భవతి మువతే 'అనుదానిచే నుప్రత్యయమునకు 'వు'ప్రత్యయ ముదేశ మగును. ఉకారాంతములకు వలెనే ఓకారాంతములకును సులోపము రాదు. ఈసూత్రమనావశ్యకమని కవిశిరోభూషణము శంకించి చెప్పినవిషయము లేవేవో యవి తెలుఁగున కుపచరింపవు.

167 నూ. 3 :- స్త్రీసమాత్ శబ్దాత్తు సర్వస్మాదపి సోగ్లోప స్సార్థత్. ఊరు, బారు; మారు, బావి, మోవి; పల్లియ, జల్లియ, ఇత్యాది. స్త్రీవాచకత్వేఽపి స్త్రీలింగ త్యాభావాత్ దారాదిభ్యో మువర్గకవివ న నులోపః. తేన, 'దారములు' ఇత్యాదిక మేవ రూపమ్. బహుత్వవివ దారశబ్దస్య పుంస్త్యమ్; ఏకత్వే తు స్త్రీత్వమేవ. నిజాగ్రదారన్ ఇత్యాదిరూపశఃపి సాధ్యేవ.

వి:- స్త్రీలింగశబ్దములకువలెనే స్త్రీరచశబ్దములకుఁ బిమ్మటఁ గూడ సులోపము గల్గును. ఊరు బారు మున్నగునవి యుదాహృతులు. ఇందు 'మారు' అని యొకటి యగవడుచున్నది. అది ప్రక్షిప్తమేమో యని తోచుచున్నది. 'దార' శబ్దమునుగుఱించి కవిశిరోభూషణము

చేసినచర్చకుఁ బ్రమాణ మగపడదు. “దారాః పుంసి చభూ మ్నైవ” అనునిఘంటువుచొప్పున సంస్కృతమునందు ‘దారాః’ అని పుంలింగ బహువచనరూపమే యుండదు. ఆశబ్దముట్లే తెలుఁగునందు నిలుచునని చెప్పట కవకాశము లేదు. నిజాగ్రదారస్ అను కనిప్రయోగమును బట్టి యేకవచనమునందును ‘దార’ శబ్దము ప్రయుక్తమైనది. దీనికిఁ బ్రథమైకవచనబహువచనములందు స్త్రీలింగరూపమే తెలుఁగునబ్రసిద్ధమైనట్లు గోచరించుచున్నది. కవిశిరోభూషణము సాధించిన ‘దారములు’ అనురూపమును భార్యార్థమునఁ దెనుఁగునందుఁ బ్రసిద్ధము గాదు.

‘సూరిగా రీనూత్రిమును స్త్రీలింగబుల ప్రథమైకవచనంబునకు లోపంబగు’ అని (బాలతత్ప.57) స్త్రీలింగప్రథమైకవచనలోపమును జెప్పిరి. అంతేకాక ‘హరి, గ్లా, రై’ మున్నగువానికిని బ్రథమైకవచన లోపంబు గల్గుటకై ‘ఇగ్లోరాయగంతంబుల ప్రథమైకవచనంబునకు లోపం బగు’ (బాలతత్ప.44) ననియు పచించియున్నారు.

168 సూ :- ఏద న్నతా చ నామ్నా మన్యతరస్యా మియాన్తానామ్.

168 సూ. 1 :- అన్యతరస్యాం పదం విఃకల్పార్థకత్వేన ‘యయోఽహోఽన్య తరస్యా’ మిత్యాదౌ పాణినీయే ప్రసిద్ధిమ్ ఇయేత్యస్తే యేషాం తే ఇయాన్తాః. తేషాం శబ్దానాం నా ఏద న్నతా చ స్యాత్. ఇయస్థానే నా ఏకారాదేశ స్సాన్యదితి ఫలితా ర్థః. ౪డియ, గడె; ప్రాక్యతిభివోఽయం శబ్దః; నకు తిత్సమః. టో డః; ప్రాయో లుక్ శగచజతిదపయవామ్ ఇతి సూత్రకార్యే విద్యమా నేఽపి తత్ర పుస్య గత్సయాపాభా వాత్. కద్యవత్సే వర్ణ వికారస్తు ‘వర్ణ లోపాగమానే శో’ ఇత్యధర్వణోక్తే ర్హ్వియమ్.

వి :- ఏద న్నతా, చ, నామ్నామ్, అన్యతరస్యామ్, ఇయాన్తా నామ్ - అని ఛేదము. ఈ సూత్రములోని ‘అన్యతరస్యా’ అనుదానికి వికల్పిత యర్థమైనట్లు ‘యయోఽహోఽన్యతరస్యా’ మ్మనుపాణినీయ సూత్రమునఁ బ్రసిద్ధమై యున్నదనియు, దానినే చింతామణి యుపయోగించినదనియుఁ గవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. పాణినీయముననే కాక దానికిఁ బూర్వమందున్న సంస్కృతవ్యాకరణము లన్నింటియందును

వికల్పార్థముగా 'అన్యతరస్య' మ్మనునది యుండలే దనుట కాధారము లేదుగదా!

'ఇయ' అనునది యంతిముసఁ గలతెలుఁగుశబ్దములకు ఏదన్త త్వము వికల్పముగా నగునని సూత్రార్థము. 'ఇయ' అనుగానికి 'ఎ' కారము వికల్పముగా నాదేశమగునని ఫలితార్థము. 'గడియ, గడ' మున్నగునవి యుదాహృతులు. గడియ అనునది ప్రాకృతిభవముగాని ప్రాకృతసమము గాదు. ఘటికాశబ్దము 'గడియ' అని ప్రాకృతిము లోనికిఁ దత్త్వముగా వచ్చినది. ఇందు 'టో డః' 'ప్రయో లుక్' కగచతదపయవామ్' మున్నగు తద్భవకార్యములు విలసిల్లినను ఘకారమునకు గకారము వచ్చుట కాధారములేదుగదా! తద్భవమని యన్నచో 'వర్ణలోపాగమానై కే' యను సభర్వణవచనముచే వర్ణ వికారము గల్గుట కవకాశ మగవడుచున్నది.

168. సూ. 2 :- ముత్తియము - ముత్యము, ఆయవపి ప్రాకృతిభవ ఏవ. తత్త్వ మస్తునః. ఆత్ర. 'యశుతిర' ఇతి నూత్రేణ అకారాత్పరస్వకారస్య యశ్రుతివిభానాత్ 'ముత్యము' ఇత్యవ్యప్తి. 'దాపించిన్త్రీ ముత్యాలుగాన్' 'దక్షిణాధీశ ముత్యాలకాల' ఇతిచ శ్రీనాథుః.

వి :- 'ముత్తియము' అనుదాఃయందు 'ఇ'త్వమునకు లోపము చేయుగా 'ముత్యము' అనురూపము సిద్ధించినది. కావున ముత్తియము - ముత్తైము - ముత్యము - అనురూపత్రియము కల్గును.

'ఇయకు మారుగా నామాంతంబున కేర్పింబు బహుళంబుగా నగు' (బాల.ఆచ్చి.23) అని చెప్పి సూరిగారు 'ఇయ' శబ్దంబునం దికారి లోపంబుఁగొందఱు వక్కాణించిరి. అయ్యది ప్రయోగంబులందు మృగ్యము. ముత్తియశబ్దంబునందుమాత్ర మిత్వలోపంబు గానంబడి యెడి' నని వ్రాయఁగా, ప్రాథ. దానిని విహర్షించుచు 'ముత్తియశబ్దే తరంబులయందును దఱచుగా నిత్వలోపంబుగానంబడియెడి' (ప్రాథ.శబ్ద. 49) అని వక్కాణించినది.

168 సూ. 4 :- విడియము, విడెము; వీడియము, వీడ్యము, విడ్యము

‘మత్రచిచ్ఛబ్ధదేవు భవేత్సర్వస్తలిజ్ఞతా’ ఇత్యసర్వణోక్తేః క్లిబత్విమ్. ఆతఏవ మీసలు, గడ్డము, జడలు, ఇత్యాది ప్రయోగాస్సాదవః. ప్రాకృతభవనూత్రే స్వీతీ యార్థే వ్యతిరిక్తపదేన విజ్ఞబేదాదే స్సజ్యహాల్లిజ్ఞభేదస్య సమ్మదాయశేద్యత్వమ్. తదుక్తం భావ్యకారైః, “లిజ్ఞ మశివ్యం లోకాశ్రయత్వా ల్లిజ్ఞస్య” ఇతి. అతఏవ గవాక్ష ఇత్యాదౌ పుంస్త్యం లోకాత్స్పిద్ధిమితి పాణినియపారీజాః. ఏవంచ వికృతౌ విధామా యాదిశబ్దానాం క్లిబసమత్వేన ప్రయోగో నవోషా యేత్యసభేయమ్

వి :- విటికాశబ్దము తెల్లన నైదురూపములతో నిలుచును. ఈయెడల గొన్ని శబ్దవిశేషములయందు లింగవ్యత్యయము జరుగునని యథర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. కాన విటికాశబ్దమునుండి పుట్టినతదృవములన్నియుఁ గ్లిబసమములుగాఁ దెలుఁగునం దగవడుచున్నవి. మిగిలిన వాని నిట్లే తెలియనగును సంస్కృతమునం దున్న లింగ మే తెలుఁగునందుఁ దత్సమత్వమునఁగాని తదృవత్వమునఁగాని యుండనక్కఱలేదనియు నవసరమైన మాటవిచ్చుననియు నథర్వణవచనమువలన విశరమగు చున్నది. పతంజలిమహాభాష్యమును లోకాశ్రయలింగము శాసింపఁ బడదు అని దాని సంగీకరించుచున్నది.

168. సూ. 5 :- కడియము, కడెము, కడ్యము; మిరియము, మిరెము, మిర్యము.

వి :- ‘ముత్యము’ అనుదానియందేకాక ‘కడియము, మిరియము, మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములందుఁగూడ నిత్వలోపము గల్గి యకారము పూర్వహల్లుతో సాయోగించుట గలదని ప్రయోగములను బట్టి తెలియుచున్నది.

168. సూ. 6 :- గోనియ, గోనె అయమపి న ప్రాకృతసమః నోఽస్తు చూళికా పైశాచ్యామ్ ఇతి వా నత్వవిధానేఽపి ఇతఃపఠతః తత్ర యశ్శుతేర భావాత్. ‘గోనియ’ ఇత్యేవ తత్ర రూపమ్.

వి :- ‘గోనియ’ అనునదియుఁ బ్రాకృతసమము గాదు, అందు

‘ణ’ కారమునకు ‘న’కారవిధానమున్నను ఇకారముమీఁద ‘యశ్రుతి రః’ అనునూత్రముచే యకారశ్రవణము రాదుగదా.

168 సూ. 7:- కన్నియ, కన్నె, కన్య, అతఏవ రాఘవపాండవీయే నెయ్యంపుఁ గన్యకలన’ ఇత్యుక్తమ్. తత్ర పాండవపక్షే ‘కన్యకలనన్’ ఇత్యేకం పదమ్. రాఘవ పక్షేతు కర్మధారయసమాసః. ‘కన్యకలనన’ అప్రౌఢయౌద్ధవీశత్యర్థః. కన్యాశబ్ద స్వాత్ర లాక్షణికత్వమ్.

“క్వచిదాద్యస్య శబ్దస్య వికారే త్వన్యవాచ్యతా” ఇత్యుక్త్యా విన్నాణాది శబ్దానా మివాస్యాస్య న్యార్థబోధకతాసంభవాదితి త్జేయమ్. తత్ర ఉనో లాపే ద్రుతస్య ఏవార్థకత్వేన యోగే సతి ఏతద్రూపమ్.

వి :- కన్యాశబ్దమునకు ‘కన్నియ’ అనురూపము ప్రాకృతతదృ వము. దాని కిత్వలోపము చేయఁగా ‘కన్య’ అని యగుచున్నది. ‘ఒక ప్పడు సంస్కృతశబ్దమునకుఁదద్భవత్వమునం దన్యార్థకత్వము అనఁగా నర్థమునం దొకవిధమైనమార్పు కల్గును’ అను సధర్వణవచనము చొప్పున నిత్వలోపము గల్గినచో ‘కన్య’శబ్దమునకు ‘అవివాహిత’ అను నర్థము రాదు. ‘అప్రౌఢ’ అని దానియర్థము. ‘నెయ్యంపుఁగన్యకలనన’ అనురాఘవపాండవీయప్రయోగమునందు భారతార్థమున ‘కన్యకలను’ అనియు, రామాయణార్థమున నప్రౌఢ యుద్ధమునం దనియు నర్థము గల్గుచున్నది. ఇట్లే విజ్ఞానము, విన్నాణము, అను నపుడును నర్థ భేదము పొడగట్టుచున్నది. ‘కలను’ శబ్దమునకు ‘సప్తమ్యర్థమున’ నవర్ణ కము పరిమైయుండఁగా ‘కలనునన్’ అని యగును. దానికి ‘ఉన్’ లోపము చేయఁగా ‘కలనన్’ అని యగును. దానిపైని అవధారణార్థక మగు ‘అ’కారము నిలువఁగా ‘కలనన’ అనురూప మేర్పడుచున్నది.

168 సూ. 8 :- తలియ, తలె, అందియ, అండ, ‘అందియలు’ ఇత్యాదిశబ్దాః త్జేయాః.

వి :- ‘తలియ, అందియ, మున్నగునవి దేశ్యములు. వీనిలో

‘అందియ’ అనుదాని కేత్వము వచ్చి ‘అందె’ అనియగును. ‘తలియ, అనుదాని కట్టిరూపము ప్రసిద్ధముకాదు.

168 సూ. 9 :- చకారబలేన శబ్దమధ్యే ప్యయం విధిః. ‘పరియాచకము, పర్యాచకము, చరేచకము, ఇతి. తేన ‘పర్యాచక మేలచేసెడు సుహృద్విముచే గరుణింపజేచెలీ’ ఇత్యాదిప్రయోగ స్సాధుః.

వి :- చకారమనఁగా ‘నేదంతతాచ’ అను సూత్రమునందలి చకారబలముచేసని యర్థము. పర్యాచక మనురూపమును గవిప్రయోగ సిద్ధమై యగపడుచున్నది.

168. సూ. 10 :- క్రియాస్యపి ‘కదియంబడె, కదెంబడె’ ఇత్యాదిరూపమ్. ఇయాన్తానామ ప్యేదన్తతా న పర్వత్ర. “ఇయాన్తాః స్సాధవ శృబ్దాః క్వచిదేదన్తతాపి చ” ఇత్యధర్వణోక్తేః. తేన ‘సందియము’ ఇత్యాదౌవేదన్తత్వమ్.

“మల్లెయు లంజయు గడ్డయు

సొల్లెయు ననుపగిదిపలుకు లొల్లవు కృతులన్” ఇతీదానీన్తననా ముక్తిస్తు నిర్ములైవ.

వి :- చకారబలముచేతనే క్రియూపదములందును “ఇయ” అను భాగమున కేకారము వచ్చును. “ఇయ, అను నదంత శబ్దములు సాధువులగును. ఒకప్పు డేదంతరూపములును సాధువులగును. అను నధర్వణవచనముచొప్పున ‘సందియము’ మున్నగుచోట్ల నేదన్తత్వ ముండదు.

169 సూ. :- వికృతౌ సర్వే శబ్దాః క్లిబసమాః స్త్రీసమాశ్చనాన్యేన్యః.

169. సూ. :- అన్యే పులింగసమాస్తు నన్యః. నిషేధస్య దేశ్యమాత్రవిషయ త్వేన తద్భవేషు త్రివిధశబ్దసద్భావేఽపి నదోషః. చందురుఁడు, చందమామ, కడియము, ఇత్యాది. ఒక్కఁడు, ఇతాదీనాం మహత్సమత్వేన విధానా న్న దోషః.

వి :- వికృతౌ, సర్వే, శబ్దాః, క్లిబసమాః, స్త్రీసమాః, చ, న, అన్యే, న్యః అని ఛేదము. వికృతిశబ్దములెల్ల స్త్రీలింగసమములై ప్రథ

మైకవచనలోపము నొందిన నగును. స్త్రీబసములై 'మొ' వర్ణకము నందును. కాని పుంలింగసమము లుండవు. ఈనిషేధము దేశ్యశబ్దము లకు మాత్రమే యగుటచేఁ దద్భవములందుఁ బుంస్త్రీసపుంసకలింగసమములు మూఁడు నుండవచ్చునని తెలియుచున్నది. ఒక్కఁడు అనునది మహత్ప్రముఖైవ నుండవగును,

ఆచ్ఛిశబ్దంబులెల్లం దఱచుగ స్త్రీసమంబులును స్త్రీబసమంబులు నయు యుండు (బాల, ఆచ్ఛి. 2) అని సూరిగా రీవిషయమును వివరించిరి. మఱియు, 'మహత్తులగు మగాదులకుం గయిరాదులకును డుజ్జగు, నుత్పంబు గాదు' అనియు విస్తరించి సూరిగారు వివరించిరి.

170 సూ. :- క్తీబసమా అమహద్వత్.

170. సూ. సపుంసకసమా అమహద్వ త్తత్సమకుల్యాః స్యుః. మువర్ణకాంత త్వేన వ ర్తంత ఇత్యర్థః. అందము-చందము, గుఱ్ఱము- పల్లము ఇత్యాది.

వి :- క్తీబసమాః, అమహద్వత్ అని ఛేదము. సపుంసకలింగ సమశబ్దము లమహత్తత్సమశబ్దతుల్యములై! మువర్ణకాంత తుల్యము లగునని యర్థము.

171 సూ. :- స్త్రీవత్ స్యుః స్త్రీసమాః.

171 సూ. :- స్త్రీసమాః స్త్రీలింగకుల్యా భవంతి. చందమామ, నెల, నవలా, నేళా, గోడ, మేడ, బావి. మోవి, తావి, ఎల్లియ, పల్లియ, మోపు, దాపు, ఏపు, ఇత్యాది.

వి :- స్త్రీవత్, స్యుః, స్త్రీసమాః - అని ఛేదము. స్త్రీలింగ శబ్దములతో స్త్రీసమశబ్దములు తుల్యము లగుచున్నవని యర్థము. వీనికే బ్రథమైకవచనలోపము కల్గును.

72. సూ. :- సమా స్తు సమాః.

172 సూ. 1 :- సమాస్తు ప్రకృతిద్వయకుల్యా భవంతి. రాముఁడు, సీత, రఘు కులము, ఇమఁడు ఇత్యాది.

వి :- సమాః, తు, సమాః - అని ఛేదము. తత్సమములు పకృతిద్వయశుల్కము లగుచున్నవని యర్థము. ఉదా : రాముఁడు మొదలగునవి.

172 సూ. 2 :- వికృతివిశోక్తాః కేచద్విశేషా విఖ్యస్తే. “కేచిత్తు వైకృతా శ్చబ్దా దాదిత్వేనైవ సాధవః” దాసి-దాపల ఇత్యాది.

వి :- ‘కొన్ని వైకృతశబ్దములు డకార మాదియందుఁ గల్గియే సాధువు లగుచున్నవి’ అను నధర్వణోక్తిచొప్పున దాసి-దాసి; దాపల-దాపల మున్నగురూపము లేర్పడుచున్నవి. (బాల. ప్రకీర్ణ. 13. సూ)

172 సూ 3 :- “కుశ్రచి త్వర్వశబ్దానాం పునరుక్తిర్న వోషకృత్
తత్ర స్యాద్దిత్వ మాద్యస్య సమతా హ్రస్వదీర్ఘయః”
హరి-గరి, వహ్ని-గహ్ని ఇత్యాది.

వి :- “నింద యర్థమగునపు డొక్కయెడ శబ్దములకన్నింటికిని బునరుక్తి దుష్టము గాదు. ఆ పునరుక్తియందు మలిపదము మొదటి యక్షరమునకు ‘గి’ అనునది యాదేశ మగును. హ్రస్వదీర్ఘములకు సామ్యమును గల్గును” అను నధర్వణోక్తిచే హరి-గరి; రావణుఁడు-గీవణుఁడు; మొదలగునవి సిద్ధించుచున్నవి.

“నిందయం దామ్రేడితము నాద్యక్షరంబునకు హ్రస్వదీర్ఘము లకు గి-గీ లగు” నని సూరిగా రీవిషయమును వివరించిరి. (బాల. ప్రకీ. 22)

172 సూ. 4 :- ‘కాన్తిశబ్దాది శబ్దాస్తు ద్విరుక్తా స్సన్తి నైఃకే
సాధారణా స్తదశ్యే చ వైచిత్ర్యం భూరి వర్తతే”

వైచిత్ర్యం వర్ణవైచిత్ర్యమ్. నిగనిగలు నిగన్నిగలు, నిగనిగంబనన్. తళతళమ నన్, ధళధళలాడెన్, గినగినమని, ఘణఘణలు, ఝంఝమ్మ నన్ ఇత్యాదయః కాన్తి శబ్దాద్యనుకరణశబ్దా స్సన్తి సంస్కృతాదిసాధారణాః.

వి :- తళ తళ మున్నగుకాంత్యనుకరణశబ్దము ‘మున్నగువివిధానుకరణశబ్దములు పెక్కులు భృశాద్యర్థవిషయకద్విరుక్తి గలవి నకల

భాషాసాధారణములై యున్నవి. అనుకరణార్థకేతరము లగుమఱికొన్ని ద్విరుక్తశబ్దములను గలవు. వానియందు వర్ణలోపవర్ణాగమాది వికారవైచిత్రి మిక్కిలిగా నున్నది - అనుచోప్పున ధగధగలు. నిగన్నిగలు మున్నగునవి సాధువు లగుచున్నవి. 'ధ్వస్యనుకరణశబ్దముల కనుధాతువు పరంబగుచోఁ గొన్నియెడల ముగాగమంబగు' (ప్రాథ. సం. 19) 'ధ్వస్యనుకరణశబ్దంబులు ద్విరుక్తంబుల యగు' (ప్రాథ. సం. 20) 'అయ్యవి క్రియావ్యవహితంబులు నగు (ప్రాథ.సం.21) అని ప్రాథ వీనిని వివరించెను. 'ధ్వస్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నింటి కిందు నిగాగమంబగు' (ప్రాథ.సమా.12) అని నిగాగమమును గూడ విధించెను.

172 నూ 5 - ఖణిల్లు-పెరిల్లు-ఖంగు-ఖంగుఖంగు; ఖచుక్కు-ఖరిక్కు, రివ్వ రివ్వనన్, మిణుక్కురను; చుట్టును, గోడుగోడుననేడ్చెన్; కులకులగూసెన్, మలమల మాడెన్; గుసగుసనడచెన్; పురపురబొక్కెన్; భగభగలు, తెకతెకలు, హూహూ యని యగ్నినూడెన్; కొలకొలమనెన్; వికవికనవ్వెన్; పకపకనవ్వెన్; గట్టని త్రేచెన్ ఇత్యాదయో బహువః ఆంధ్రభాషామూత్రే ప్రయోర్హా శృబ్దాః.

వి:- పైని జూపబడినశబ్దజాలమంతయు నాంధ్రభాషయందు మాత్రమే ప్రయోగార్హమగుచున్నదని యూహింపవగును. కాంతి శబ్దాదిశబ్దములు సర్వభాషాసాధారణములైనను దిక్పాత్ర మాంధ్ర భాషయందు మాత్రమే ప్రయోగార్హము లగుచున్నవని తాత్పర్యము.

172 నూ. 6 :- తలతలమను వెన్నెలజగి, కొలకొలమంచునుండెన్ ఇత్యాది కవివచనేషు తలతలయను వెన్నెలజగిన్, ఇత్యాది పారవివ సాధుః, ద్విత్వస్య నిత్య త్వేన విధానా ద్విరుక్తమకారస్యాసంభవాత్.

వి:- 'అహమాదీనాం ద్విత్వ' మ్మనుచోప్పున తలతలమ్మను కొలకొలమ్మను మున్నగురీతిని నిత్యముగా ద్విత్వము రావయును గావున నిట వీనిని మకారాంతములుగాఁ గాక అకారాంతములుగానే పఠింపవగునని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. కావుననే తలతలయను,

కొలకొలయంచు నని నిరూపించినది. ఈవిషయము బాలసంధి.40,41, 42 సూత్రములచే సూరిగారు వివరించినది.

172 సూ. 7 :- “దుమకాతౌ కాపుతాద్యా ఆకీరధే తు సమ్మతాః” శుభము ఘటియంపుదుమ ఇత్యాది. ఆదికష్టన ‘ఎదు, తన్’ ఇత్యాదయౌ గృహ్యస్తే.

వి:- ‘దుమ, కాత, కాపుతన్, ఎదున్’ మున్నగునవియు నాశీరా ద్యర్థకములుగా సమ్మతములగును’ అను నధర్వణవచనముచే ‘శుభము ఘటియింపుదును’ ఘటించుగాపుతన్, ఘటించుగాతన్ మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి. ఇందలి యాది శబ్దముచే ‘ఎదున్, తన్’ అనునవియు గ్రహింపబడును, ఘటియించెడున్; ఘటియించుతన్. ఎదుతలద్రుతం బున కచ్చు పరంబగునపుడు మకారం బగు” (బాలక్రియా.28) అని సూరిగారు వీనిని వివరించిరి.

172 సూ. 8 :- “క్వచిద్ధర్మక్రియామాత్ర మాల్య రత్ర ప్రయత్నతే” ప్రథన జయ మిచ్చుఁ దిరుమలరాయమణికిన్’.

వి :- ‘ఒకప్పు డాశీర్థమునందుఁ దద్ధర్మక్రియామాత్రమే కవులచేఁ బ్రయోగింపబడుచున్నది’ అనుచొప్పునఁ బై రూపము సిద్ధించినది. (బాల. క్రియ. 26, 28 సూ)

172 సూ. 9 :- ‘ఏక త్వే సస్యవాచిత్యం బహుత్వే ధాన్యవాచితౌ లోపాదేశ వికారస్తు తత్ర తత్ర ప్రదృశ్యతే. పరి-వడ్లు, ఆరుగ-ఆళ్ళు, కొఱ్ఱ-కొఱ్ఱలు ఇత్యాది.

వి :- “ఏకవచనమున సస్యమును దెల్పుటయు బహువచనమున ధాన్యమును దెల్పుటయుఁ గొన్నిశబ్దములవలన సంప్రదాయముగా నర్థములు వచ్చుచున్నది. బహువచనలకారపరకత్వమున వర్ణలోపవర్ణాదేశాదివికారము లచ్చటచ్చటఁ గన్పట్టుచున్నవి” అనుచొప్పున పరి - వడ్లు మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

(ప్రాథవ్యాకర్త యీ విషయములను శబ్దపరిచ్ఛేదము 28వ సూత్రమునుండి పెక్కుసూత్రములతో వివృలవఱచెను.

172 సూ. 10 :- “అనాద్యస్యాపి శబ్దస్య కల్పనా క్వచి దిష్యతే, క్వచి దర్శ విశేషే న్యుః కేచి దాదౌ ద్వివర్ణ కాః”

‘తీయవిల్లుడు, తుంటవిల్లుడు చక్కెఱబొమ్మ’ ఇత్యాది. నట్లనడుచు, కొట్ట కొన, ఎట్టయెడుచు, పట్టపగలు ఇత్యాది.

వి :- సంస్కృతప్రాకృతభాషలు తెలుగునకుఁ బ్రకృతులు. ప్రకృతిభాషల శబ్దరచన ననుసరించి తెలుగునను శబ్దరచన చేయుట సమంజసమై యుండనగుననియు సంస్కృతమునఁ బ్రసిద్ధముగానిరీతి శబ్ద ఘటన చేయుట యొకప్పుడు సమ్మతమగుననియు నర్థము. చక్కెఱ బొమ్మ, తీయవిల్లుడు, తుంటవిల్లుడు మున్నగునవి యుదాహృతులు. ఒకానొకయర్థవిశేషమునందుఁ గొన్ని శబ్దము లాప్రేడితాదులయందు ద్విత్వమునొందు చున్నవని యుత్తరార్థమున కర్థము. కొట్టకొన మున్నగునవి యుదాహృతులు. బాలవ్యాకర్త పైకారికయందలి యుత్తరార్థమును ‘ఆప్రేడితంబు వరంబగునవుడు కడాదులం దొలి యచ్చుమీఁదివర్ణంబులకెల్ల నదంతంబగు ద్విరుక్తలకారంబగు’ నని వివరించెను. (బాల.సం.40)

172 సూ. 11 :- ‘నివర్ణక సాన్ని ద్భహుళ మదస్తా ధ్గణవాచకాత్’ నల్లని కలువ నల్లకలువ, తెల్లనికలువ-తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి-తెల్లదమ్మి. బహుళగ్రహణాత్ ‘చక్కనివాడు’ ఇత్యేవ. ఉదస్తాదపి క్వచిత్. ‘సపురనివాడు’ ఇతి రూపమ్. తత్రోకారస్య అత్వం చ. అదస్తాదిత్యుక్తేః వెలిదమ్మి, వెలిదామర ఇత్యాదౌ న నివర్ణకః.

“గుణవచనంబు లగు నల్లాదులకుఁ గర్మధారయంబునందునిగాగ మంబు బహుళంబుగానగు” (బాల. సమా.12) నని యీవిషయమును సూరిగారు వివరించిరి.

ప్రాథవ్యాకర్త ‘గుణవాచకంబులు కొన్నింటినిగాగమంబునకు బరుషంబులు వరంబులగునవుడు బిందువగు. (ప్రాథ.సమా.13) ‘గుణ

వాచకంబు క్రియూవిశేషణం బగుచో నొక్కడ నవర్ణంబునకు బిందువు గానంబడియెడి (ప్రాథ.సూ.15) నని కొన్ని విశేషములను వివరించెను.

172. సూ. 12 :- “శబ్దానా మదిభాగేషు నూతనత్వాదిభోధకాః

ఏకన్విపర్ణకః శబ్దా అర్థభేదోఽపిచ క్వచిత్

వైపుల్యవాచకత్వేన పేరుశబ్దో విధీయతే”

క్రొన్నన - క్రొంజిగురు: నెన్నిడుము - చెంగులువ; నెత్తావి, నెత్తమ్మి, పొందామర; ప్రాత్రచదువు; వేపేలు - వేనవేలు, రాయంచ - రావిజుక, ఇత్యాది. రాతిరుణులు రాకుమారులు; ఇందినుక-ఇంతదనుక; ఇత్యాదీనామ క్షేత్రక్షాంత్ర ఏవోదాహరణతా జ్ఞేయా. పేరామదము, పేరురము.

వి. - శబ్దములయూదిభాగమునం దున్నట్టి యొకటి రెండక్షగములతోడిశబ్దభాగములమాత్రమే క్రొత్త మున్నగుసర్థములను దెల్పుకత్తి గలవగుచున్నవి. ఒకప్పు డాద్యక్షరరూపశబ్దభాగమున కర్థభేదమును గల్గు ననుచొప్పువ - క్రొన్నన - మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి. పేరు - అనునది యేపులార్థమును జెప్పుచుఁ బేరురము మున్నగు సమాసములలో నగపడుచున్నది - అనుచొప్పున పేరురము - పేరాముదపాకు మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి.

బాలవ్యాకర్త యీ విషయములను బ్రాంతాదులలోఁ బఠించి బాల, సంధి. 36 మొదలు 39 వఱకుఁ గలసూత్రములచే వివరించి యున్నారు.

ప్రాథవ్యాకర్తయు సంధిపరిచ్ఛేదము 12వసూత్రముచే బాల వ్యాకరణముకంటె మఱికొన్ని విశేషములను జెప్పెను.

172 సూ. 13. “అర్థభేదే క్వచిత్ శబ్దా దిగా స్యాచ్చ తతోఽపి దుజ్ఞః నామన్త్రణే దుజ్ఞప్రాప్తస్యాన్ బహుతా త్విత్రి నేవ్యతే. క్వచిదామన్త్రణే కానో వైకృతా త్పరతోమతః. పూజ్యత్వే సద్రుతిః కారుః భేదకం తూభయాత్మకమ్, తచ్ఛబ్దస్య బహుత్వం స్యాత్తథా కిత్ర ద్రుతిస్థితిః, లోకోక్తా సంశయినే భవే దన్యత తచ్చుతిః”.

సీ॥ “చప్పుడు గాకుండ నెప్పుడు వచ్చెనో
 వచ్చి దేవరయిల్లు సొచ్చి వాని
 పొట్ట యెంతో కాని యట్టి గట్టిగఁబట్టి
 పెద్దకు దాచినమద్దపెఱుగు
 దుత్తరిత్తగ జాట్టి తూరుపుచవికెలో
 కన్నుకూటుకుచున్ననన్ను శేరి
 చెప్పెడునది యేమి సిగ్గువా క్షేమన్న
 బలిమిమై నల్లల్ల పనియొక శేసె

గీ. నంతఁబోవక చుటియు నోయమ్మలార!
 నిన్న మెడఁబెట్టుకొన్నట్టి బన్నసరము
 నెత్తుకొని వచ్చె నే చెల్ల! నీయశోద
 గారి గోపాలిగాఁ, డిట్లు కలఁడ జగతి?”

“త్రేపల్లెఁ గలుగునింతులు నీపట్టన నేర మెన్న నే వినఁ బాలన్,
 నాపాల నుండు మెప్పుడు గోపాలిగ రమ్మటంచుఁ గొడుగుం బలిచెన్.”

వి :- “వాత్సల్యము - నీచత్వము - నింద - అక్రోశము -
 మున్నగు సర్వవిశేషములలో నామమునకుఁ బరముగా ‘ఇగా’ అనునది
 యొకానొకప్పుడు నిల్చును. దానికిఁ బరమగు సుప్రత్యయమున కాదే
 శముగా వచ్చు డుజ్జను నిల్చును. సంబోధనమునందు డుజ్జు నిలునదు.
 కాని ‘ఇగా’ అనుదాని దీర్ఘమునకు హ్రస్వము గల్గును. ‘ఇగా’ అనుదానికి
 బహువచన ముండదు” అను సభర్వణవచనముచొప్పున ‘బాలిగాఁడు’ -
 ‘గోపాలిగాఁడు’ బాలిగా - బాలిగ; గోపాలిగా - గోపాలిగ మున్న
 గునవి సిద్ధించుచున్నవి. ‘ఒకప్పుడు తెనుఁగుశబ్దములకుఁ బరముగా గుం
 బోధనమునందు ‘కాన’ అనునది ప్రయుక్తమగును’ అనుచొప్పున నా
 తల్లి కాన, నాయమ్మకాన - మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి. ‘పూజ్యత్వే
 సద్రుతః కారుః’ అనుపారముకంటె ‘పూజ్యత్వే సద్రుతో గారుః’
 అని యుండుట సంగతముగా నుండును. పూజ్యతావివక్షయందు
 షష్ఠ్యాదేశమగు ద్వితీయారూపమైన ద్రుతము పూర్వమందుఁగలదై
 ‘కారు’ అనునది సమాసగతమగుచు నిల్చును. ఈ పూజ్యార్థక బహు

వచనములవిశేషణ మేకవచనముగాఁగాని బహువచనముగాఁగాని నిలువ
వచ్చును. కొన్నియెడలఁ దచ్చభౌగళికబహువచన మగు వారుశబ్దము
సమాసగతమై యుండును. ఇచ్చటఁ గూడ సామాసిక ద్రుతము
నిల్చును. అయ్యగారు - అమ్మగారు; స్వాములవారు మొదలైనవి
యుదాహరణములు. లోకోక్తులయందును వంశమును బేర్కొనునపు
డును మఱికొన్ని యితరస్థలములందును వారుశబ్దము సమాసమునం
దును నగును.

[ప్రౌఢవ్యాకర్త యీ విషయముల నీక్రిందిరీతిని సంగ్రహించెను-
“తెనుఁగునం గొన్ని తల్లిమ దేశ్యశబ్దములకంటెం బరంబుగ నేకవచనం
బున నీచత్వద్వ్యతకంబయి ‘ఇగా’ యనునొక్కశబ్దంబును దానిపై
డువర్ణ కాదులునుం జూపట్టెడి. సంబోధనంబున డువర్ణకంబు చూప
ట్టదు; తుది దీర్ఘమునకు హ్రస్వంబు వైకల్పికంబు” (ప్రౌఢ. శబ్ద. 22);
“దేశ్యంబునం గొన్నియెడల స్త్రీవాచకస్త్రీసమంబులకు సంబోధ్య
వాచకశబ్దంబులమీఁద నేకవచనంబున ‘కాన’ శబ్దంబొందును ‘అల’ యను
నవ్యయం బొందును గానంబడియెడి. ‘అల’ దీర్ఘాంతంబును నగు”
(ప్రౌఢ. శబ్ద. 15) ‘తటచుగా స్త్రీసమంబులకుఁ గడవలఁ గొన్నింటి
కేవచనంబునం బూజ్యతయందు ‘గారు’ శబ్దంబగు” (ప్రౌఢ. శబ్ద. 39)
“డుమంతంబులగు తత్సమాదిశబ్దంబులకుం గొన్నింటికి ద్వితీయాబహు
వచనంబుమీఁదఁ బూజ్యతయందు గారునకు మాఱుగా వారగు”
(ప్రౌఢ. శబ్ద. 41) “అర్థవిశేషంబునం దేశ్యమునను, గొన్ని శబ్దములకు
మీఁద వారు చూపట్టెడు” (ప్రౌఢ. శబ్ద. 42) ఇట్టివిశేషములు 43,
44, 45, 46, 47 సూత్రములతో మఱికొన్ని విశేషములను ప్రౌఢ
వ్యాకరణము వివరించినది.

172 సూ. 14 :- నాయయ్యకాన, నాయమ్మకాన, పిన్న పెద్దయైన పింగళి
నూరయ్య గారిఁ దలచి వేఁడె గౌరవమున-ఇతి యయాతిచరిత్రే. ‘పిన్న పెద్దలైన’

ఇతి బహువచనమపి. (దీనినివివరణము మీఁది నీయఁబడినది) వయసా న్యూనోఽపి విశేషేన గరియా నిత్యధ్యః.

“విశేషణసమాసోఽపి క్విచి నిష్టో భవే న్మతః.”

ఇత్యధర్వణవచనా నిష్టోపనిషత్సమాసః. మే త్తనివలదపాదుగు; వినిశితానిమహిములు, సంస్కృతభాషావిదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వవివక్షాయాం స్యాతానులిప్త ఇత్యాదౌ విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమితి సూత్రేణ సమాసనిర్వాహ ఇతి వదంతి. “సూరిచేతోరుపిరాబ్జబోధసరితుం డగునెవ్వున్. ఇత్యాదిప్రయోగా దాచార్యస్యాపి సమ్యక్త ఏవాయం సమాసః.

వి :- ‘పిన్నపెద్దలైన పింగళి సూరయ్యగారు’, పిన్నపెద్దయైన పింగళి సూరయ్యగారు’ అనుచోట నేకవచనబహువచనములు రెండు నుండనగును. పిన్నపెద్దలననవుడు వయసుచే గ్రహ్యవయ్యెనను, వివేకముచే నధికులని యర్థము. “విశేషణసమాసముగూడ నొకానొక్కచో నాకిప్తము” అను నధర్వణవచనముచే మే త్తనివలదపాదుగు; వినిశితానిమహిములు మున్నగునవి సాధువులు. సంస్కృతభాషయందుఁగూడ నిట్టి సమాసములను సిద్ధింపఁజేసికొనుటకు విశేషణోభయపదములయందు రెండవవిశేషణమునకు విశేష్యత్వవివక్షచేసి “విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ”మృను సూత్రముచే స్యాతానులిప్తః మున్నగుసమాసములను నిర్వహించుకొనుచున్నాఁడు. (ప్రాథ. సమాస. 17, 18)

172 సూ. 15 :- స్వామిఁవాణ్, స్వామిలవాణి న్నిగుల సత్కృప పుట్టఁగఁ బూజచేసెనన్, మగుణరాశిక్లెల్ల మరుచిరాధారంబు వరదరాజువారి వంగసంబు-అత్రోభయత్రాపి విశేషణం స్యాద్భవి తద్భ్యభయత్కమేవ.

వి :- ఇందలి యుదాహరణములు ‘తచ్ఛబ్దస్య బహుత్వం స్యాత్’ మున్నగునధర్వణగ్రంథముచే సాధువు లగుచున్నవి.

172. సూ. 16 :- “కియదర్దాదికా శృబ్దా భవన్త్యర్థవిశేషదాః। భవన్త్యజడవాచిత్యే ర్విస్తాశ్శబ్దా మనోహరాః। జడతావాచకత్వే తు న్యస్తతా తత్ర దృశ్యతే.”

ఎంత, ఇంత, అంత, కాసంత, ఇత్యాది. అంతియ, ఇంతియ ఇతిశబ్దా తు ‘ఇత్రియం డిత్రియం’ ఇతి ప్రాకృతశబ్దయో స్తద్భవః. “కిమిదమశ్చ డెత్రితం,

డిత్తలం, డద్దహం” ఇతిసూత్రేణ తన్నిష్పత్తిః. ఏదన్తత్వే ‘ఇంతే అంతే’ ఇతి రూపమ్. అందఱు, కొందఱు, ఇందఱు, ఎందఱు, అన్ని, ఇన్ని, ఎన్ని, కొన్ని.

వి :- ‘కయత్’ మున్నగువాని యర్థముగల తెలుఁగుశబ్దము లర్థవిశేషముల నిచ్చునని యెఱుఁగుచున్నది. ఎంతి పరిమితులు గలవి; ఎంత సంఖ్య గలభిన్నవస్తువులు; ఎంతసంఖ్యగల పురుషులు లేక స్త్రీలు అనుకొంటివి విశేషార్థములు; ఎల్ల, ఎల్లరు, అన్ని, అందఱు, అనునవి సర్వతాపదర్థకములు. ఎన్ని, అందఱు, అనునవి కేయద్యోవదర్థకములు. కొన్ని, కొందఱు, అనునవి కశిషయార్థకములు. యహస్మహతీనాచకత్వమున ‘రు’ వర్ణాంతములై కనిపించుకము లగుచున్నవి. తీర్థగర్జనవాచకత్వమునఁ గియదర్థాదికశబ్దములయందు నివర్ణాంతరూపస్థితి యగపడుచున్నది.

బాలవ్యాకర్త పై విషయములను, “అన్నిప్రభృతులు సర్వనామములు” (బాల ఆచ్చి. 24) అని నిష్పన్నరూపముల నుదాహరింపఁగాఁ బ్రాథవ్యాకర్త శబ్దపరిచ్ఛేదములో సర్వనామప్రకరణ నునునొక ప్రత్యేకప్రకరణమానందుఁ బెక్కుసూత్రములను జెప్పి పై రూపములను సాధించియున్నాఁడు. ‘సర్వనామసంజ్ఞ’ మూలమున లేకున్నను సూరి గారు దానిని సంస్కృతవ్యాకరణము నుండి యుద్ధరించుకొనిరి. ప్రాథవ్యాకర్త దాని ననుసరించెను.

172 సూ. 17 :- “ద్రుతోపజీవిన శృష్టాః కేచి త్కుశలినమృతాః
సమృద్ధ స్థిజ్ నుబన్తాభ్యాం పూర్వత్రిత పరత్రచ
అచ్చతుష్కం భజే త్యాజి స్థితం ప్రక్షాళివాచకమ్
తత్రానిచ్చ భజే ద్దీప్త ఏవోతా వుభయాత్మకా
క్వచిదూచ్చ భజే దర్థవిశేష ఇతి శేచన.”

ఏదైరిన్, క్రమృజిన్, చెచ్చెజిన్, గ్రక్కునన్, అంతన్, మటిన్, మిక్కిలిన్, మిగులన్, అప్పుడున్, ఎప్పుడున్, ఇత్యాదులు శృష్టా ద్రుతోపజీవినః. తద్దయుశేడ్కన్ శేడ్కచేదద్దయున్, తద్దయునలరెన్ ఇత్యాది సమన్వయోదాహరణమ్. ఇతఁడా మముఁ బ్రోచునట్టి యిలవేలు చెలి, రమ్మా మముఁ గావ జేగ రఘుపలనాథా. ఏమేమి

జగతిన్ గతోరములు, సీత మముఁ గావుమీ సౌఖ్యసిద్ధి గాఁగ, అదివచ్చె నదియె
వచ్చెన్, రాజమాత్రుండె రాముఁడు రాజవదన, రావే మముఁ గావ, చంద్రుఁడో,
ఇంద్రుఁడో, రక్షింపవో దేవ, ఇంద్రుఁడో చంద్రుఁడో యటంచు నేనీక్షింపన్, రక్షిం
పవ రామచంద్ర రాజీవాక్షా, రక్షింపవో మమ్ము దేవరాజప్రణుతా, ఎట్లెట్లు, ఎట్లు
ఇతి.

వి:- సముచ్చయ్యాద్యర్థబోధక మగు ద్రుతరూప 'నున్' శబ్దముతోఁ
గలిసియే ప్రయుక్తము లగుచున్న కొన్ని శబ్దములు సత్కవిసమృతము
లగుచున్నవి. వానికిఁ బూర్వముందును బరమందును గల శబ్దములతో
సన్వయము గల్గుచుండును. ఆ-ఈ-ఏ-ఓ అనునచ్చులు సుప్తిజంతపద
ముల తుదిని నిలిచి ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషబోధకము లగును. నీనిహస్వ
ములుకూడ నిట గ్రహింపఁబడును. కా-గా అ-ఆ; ఇ-ఈ; ఎ-ఏ;
ఒ-ఓ; అనునవి సుప్తిజంతపదములతుదిహల్లులమీఁద నిలిచి ప్రశ్నా
ద్యర్థవిశేషములను బోధించుచుండునని తాత్పర్యము. ఒకప్పుడు 'ఊ'
అను శబ్దముగూడ సర్థవిశేషమునఁ బ్రయోగింపఁబడునని కొందఱ అను
చున్నారు. ఉదాహరణములు మీఁద స్పష్టములు.

172 సూ. 18 :- “వివాద్యయసమానార్థ మేత్వ మత్వచ్చ దృశ్యతే
సహితాది పదానాం స్యా క్రియాభేదః తా యది
సుసస న్తత్వ మిష్టం స్యా తస్యైత్తోతీయా న్తతాపి చ
క్వచి ల్లక్షకశబ్దస్య ప్రయోగశ్చ హితావహః.
తచ్ఛబ్దవస్య లోప స్స్యా దదాతోః క్వచిదేతా.”

నేన భృత్యుఁడను, నీ వదొరవు, ఇత్యాది తమ్ములు భూమిజాత సహితమ్ముగ
నుండెడి రాముఁ గొల్పెదన్, నన్ను సహితమ్ము విడిచె నన్నరపమాలి, తమ్ములతో సహి
తంబుంగ నెమ్మిం గొలువున్నరాము నెమ్మదిఁ దలఁతున్” ఇత్యాది. సయితశబ్దస్సహిత
శబ్దాన్నిష్పన్నః. తేన సయితమ్ముగన్ ఇతి ప్రయోగోఽపి సాధుః. “చాలుఁబడివలు
వచ్చె నోజలజనయన” ఇత్యాదౌ లక్షకత్వమ్. ‘వచ్చినవాఁడ, వచ్చినవాఁడ’ ఇత్యాది.
క్వచిచ్ఛబ్దప్రయోగా త్క్వచితోఽయం ప్రయోగః. అదాతో రిత్యుక్తేః వస్య
సవర్గ కార్పరత్వం జ్ఞాయతే. తేన ‘వచ్చువాఁడు, పోవువాఁడు’ ఇత్యాదౌ నాతి

ప్రసక్తిరితి త్తేయమ్. 'దశరథాధీశు నడుగులకును దప్పినాఁడన్' ఇత్యాద్యాః కవీనాం శ్రయోగాః.

వి :- సహితశబ్దభవములగు 'సయిత, సైత' అను శబ్దములకుఁ గ్రియావిశేషణత్వమునందుఁ బ్రథమ, ద్వితీయ, తృతీయాంతత్వము లతోఁగూడుట సమ్మత మగును - అను నధర్వణోక్తివలన 'తమ్ములు భూమిజాత సహితమ్ముగ' 'నన్నుసహితమ్ము విడిచె' 'తమ్ములతో సహితమ్ముగ' మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. 'ఒకప్పుడు లక్ష్యార్థముచు దెల్పుశబ్దప్రయోగమును సమ్మతమగును' అనునధర్వణోక్తిచే 'చాలుబదిపేలు వచ్చె నోజలజనయన, మున్నగునవి సాధువులు. 'ఒకానొకప్పుడు 'వాఁడు', అను తచ్ఛబ్దార్థములొని వకారమాత్రమునకు లోపము కల్గును-అట్టిచో అకారాకారముల కేకత్వ మునఁగాఁ బరరూప సంధి కల్గును. వచ్చినవాఁడు, వచ్చిన+ఆఁడు-వచ్చినాఁడు; వచ్చిన+వారు వచ్చినారు మొదలగునవి. 'న' అనువర్ణమునకుఁ బరమైశపుడే వకారలోపము నదాత్తులకేకత యగపడుచున్నది. కాన 'వచ్చువాఁడు, పోవువాఁడు, అనునపుడు లోపము రాకున్నను నోపముకాదు, 'అథాతోః' అను కవిశిరోభూషణపారము ప్రక్షిప్తము కానోపును.

'ఉన్నకలనవర్ణకములమీఁది తచ్ఛబ్దవకారమునకు లోపంబు బహుళంబుగా నగు (బాల. క్రియ. 117) అని సూరిగారు పైవిషయమును వివరించిరి. కాని ప్రౌఢవ్యాకర్త - 'దానిఁజూపుకొఱకు' అను రీతిరూపములను సాధించుటకు - "కొఱకుకంటెసొంటెలు పరంబులగు నపుడు భావార్థకటవర్ణకంబునకు లోపంబు విభాషనగు" (ప్రౌఢ. క్రియ. 14. సూ) "అట్టి, ఇట్టి, ఎట్టి అను విశేషణంబులమీఁది తచ్ఛబ్దవకారంబునకు లోపంబు విభాషనగు" (ప్రౌఢ. సమాస. 9 సూ) ఇట్టిసూత్రములనుబట్టి - తచ్ఛబ్దవోశ్చ లోపస్సస్యైత - అనుపాఠము గ్రంథకృత్ప్రయుక్తమేమోయని తోచుచున్నది. తచ్ఛబ్దవోః=తచ్ఛబ్దమునకుఁ దచ్ఛబ్దవకారమునకు నని యర్థము. వకారలోపము వకారవాకారము

లకు గలుగవచ్చునని వ్యాఖ్యానింపనగు. 'అట్టివాఁడు' ఇత్యాదులలో వాకారలోపము. 'అట్టిఁడు' మొ. 'దానిజూపుకొఱకు' అనునపుడు కొఱకుమున్నగునవి ధాతువులకంటె రావు. కాన నిచట 'చూపుదాని కొఱకు' అనునపుడు 'దాని' అను తచ్ఛబ్దమునకు లోపమని తెలియ నగు నని వ్యా. సం. స. చెప్పినది.

172 సూ. 19 :- "అద్రుతానా మజాదీనాం ద్విరుక్తా వస్త్యలోపితా

అస్యేషా ఇచ్చ ద్విరుక్తం స్మృత్యములాపాగామా మతాః"

ఓహోహో, అయ్యయ్యా ఇత్యాదీనా మద్రుతత్వా వస్త్యస్య లోపః. ఏవ ఇచ్చ 'అని యని, కలిసికలిసి, అనియని' ఇత్యాదిహాపాణా మసాధుత్వమ్. ఇంటింటన్, ఇంటినింటన్, ఊరూరన్, ఊరినూరన్, వేవేగన్, వేగవేగన్, సారసార, సారసారెన్ - పునశ్చబ్దార్థాత్సార శబ్దా త్క్రియావిశేషణత్వేన ద్వితీయార్థే వస్తి. 'మాటిమాటికన్, మాటికిమాటికన్, వెంటవెంటన్, వెన్నెంటన్, తోడతోడన్, తోడుతోడన్, తోతోన్, తోతోడన్, తోడతోడుతన్, ఒక్కఁడొక్కఁడు, ఒక్కొక్కఁడు, ఒకానొకఁడు, ఒకానొకటి, ఒండొందుదాకి, ఒండొరులఁజూచి, ఒండొరులన్నచి, ఒకరొకరు, ఒక్కరొకరు, ఒకానొకని, ఒక్కనినొకని, ఒకరొకరులన్జూచి, ఒకల్లోకల్లకై, చేజేత, తమతమ, తరతర, తారుతార, తమరుతమరు, తమరుదామె, తనుదా నె, తనరుదా నె, తమకుదమకె, తమతమకే, వారువారు, వారివారికి, వారికివారు' ఇత్యాది. తనం తతాను, తమంతతాము, ఇత్యాదా వంతశబ్దస్య పరిమాణవాచినః ప్రయోగః. ఏమి మహాద్భుతంబిది హరిహరి, హరిహరీ దానిసొందర్య మగునె పొగడ, భరిభరి, ఇత్యాదయో బహవః. సురరాజ సాధుసాధు, ఇత్యాది శ్రీసాధుచన స్వాలోగాహరిణతా. ఉతామత్ర భవే ద్వాపు రిత్వినేన వా సామజ్ఞస్య మనుసంధేయమ్. 'భుజించి భుజించి' ఇత్యాదీనాం సమానాం, 'తినితిని' ఇత్యాదిపర్యాయబా ఇచ్చ 'భుక్త్వా భుక్త్వా' ఇత్యాద్యశబ్దాసారణ ప్రయోగోఽపకస్తవ్యః. అసోశ్యేతరతరపర సురశబ్దానాం సమానా మత్రాపి ప్రయోగోఽస్త్వేవ. రారమ్మ, రిమ్మరిమ్మ, పోపొమ్మ, లేలేమ్మ, తాతిలుము, తలుముతలుము, పడుపడుండు, పడుండుపడుండు, పడుండుపడుండు, కోకొనుము, కొనుముకొనుము, ఇత్యాది.

వి:- ఓహో+ఓహో=ఓహోహో, అయ్యో+అయ్యో=అయ్యయ్యో మున్నగు 'ద్రుతప్రకృతికములు కాని యజాదిశబ్దములకు భృశా

ద్యౌర్థములలో ద్విరుక్తికల్గినపు డంత్యవర్ణమునకు లోపము కల్గును. అను నథర్వణ వచనముచే సిద్ధించును. కాని యివి “ఆద్యస్యామ్రేడితే స్త్య లోపశ్చ” అను చింతామణిచొప్పననే సిద్ధించుచున్నవిగదా! మఱి యిదియేల? అనిశంకింపఁజనదు. ఈయథర్వణకారిక మొదటిభాగ మవ తరణిక. దీనిరెండవభాగమును బై చింతామణితోఁ గలిపి వ్యాఖ్యానింప వలయుననిచెప్పట కీవిషయ ముప్రకమింపఁబడినది. “హలాదులగు నట్టియు ద్రుతప్రకృతికములగునట్టి శబ్దములద్విరుక్తియందును వివిధము లగు వర్ణలోపాగమాదులు సమ్మతములగు” అని దానియు త్తరార్థమున కర్థము. మూలమునం దీయఁబడిన యుదాహృతులన్నియు దీనిచే సాధువులగునని యథర్వణునియభిప్రాయము. మాటిమాటికిన్, మాటికి మాటికిన్, ఇంటింటిన్, ఇంటనింటన్ మొ॥ ఈవిషయమును సూరిగారు “అచ్చునకామ్రేడితంబు పరంబగునపుడు సంధి తఱచుగ నగు” (బాల. సంధి.10) అని చింతామణిసూత్రము ననునదించిరి. మఱియు “ఆమ్రే డితంబు పరంబగునపుడు కడాదులతోలియచ్చుమీఁది వర్ణంబులకెల్ల నదంతంబగు ద్విరుక్తుల కారం బగు” (బాల.సంధి.40సూ) “ఆమ్రేడి తంబు పరంబగునపుడు విభక్తిలోపంబు బహుశంబుగ నగు” (బాల. సంధి.41సూ)” అందదుకుప్రభృతులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యం బులు” (బాల.సంధి.42సూ) అనియు వివరించిరి. ప్రాథవ్యాకణమును “కర్తృబహుత్వంబునఁ దనతనకుఁ దమదమయు నగు” (ప్రాథ.శబ్ద.79. సూ) “కొన్నిశబ్దంబు లర్థవిశేషంబున ద్విరుక్తంబులయు యదంతంబులు నగు” (ప్రాథ.శబ్ద.114సూ) “వీప్సయందును గాలపరిమిత్యందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు” (ప్రాథ.కారక.14సూ) అని యాయామ్రే డితస్థలములను భంగ్యంతరముగా వివరించెను. సంధిలో లేలెమ్ము, లేమ్ములేమ్ము మున్నగువానిని “ఆమ్రేడితము పరంబగునపుడు కృత హ్రస్వంబునకు దీర్ఘంబగు” (ప్రాథ.సంధి.27సూ) వివరించెను.

172. సూ. 20 :- “లోకోక్తీనాంభవేద్యోగో యదిస్యాప్రస్తుతితరజ్జనమ్”.

అమృతచెల్ల, అమృతచెల్ల, నీవెట్టిబంగారయ్యెన్, నీయిల్లుబంగారయ్యెన్, అయోలక్క, ఇత్యాద్యాల్లో క్తయః.

వి:- 'పండితకవీంద్రశ్రుతిపాత్రమగునని కొన్నిలోకోక్తుల కనఁగా లోకవ్యవహారమునం దలముకొనిన వాక్యములకుఁ దెలుఁగునఁ బ్రయోగార్హత కలదు' అనుచొప్పున మూలమునందలి లోకోక్తులకును దదితరములకును బ్రయోగార్హత సిద్ధించుచున్నది.

172. సూ. 21 :- "పరేషాణ్ణ్యాదిశబ్దేషు సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః క్వచిన్ని త్వం కచిద్వాస్యా వహోతానాం ప్రకారితా" అద్యే ప్రథమాద్వితీయేత్యర్థః. నిన్నుండి, నిన్నునుండి, నారినుండి, వీరినుండి, మిమ్మునుండి, మిమ్ముండి, అందుండి, ఎందుండి, ఇందుండి, అంద్వాదీనాం శక్తిమన్మాత్రతాపిక్వచిత్. 'అందుననుండి, అందులనుండి'. ఆతయేవ 'అందువలన, అందుకొఱకు, అందనుక, అందుదనః, ఇందుదనుక' ఇత్యాదీని రూపాణి సాధూని, 'ఎన్నాళ్ళనుండియో నిన్నుఁజూడఁగా రాఁడు' 'నన్నుఁజూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి' ఇతి రూపం త్వసంగతమేవేతి 'పరేష్యేతి' సప్తమ్యంత పదేన విజ్ఞాయతే. 'నాటనుండి, నేటనుండి, ఇంతటనుండి, అంతటనుండి'. 'అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి' 'బ్రహ్మలోకంబుననుండి' ఇత్యాది వచనమాచార్యస్య. 'అందుండి పల్కిరప్పుడు' ఇత్యాదా 'ఉండి' శబ్దస్య స్త్రీత్యేత్యవ్యయ పర్వాయత్వమ్ 'నాటఁగోశి, నాడుగోశి. నాడుమొదలు, అదినుత, నినుదొట్టిబంధుజనములు', ఇత్యాది. 'భీష్మదొట్టి సద్బంధుజనములు' 'హిమకరుఁడొట్టి పూరుభరతేశ కరు ప్రభు పాంశుభూపతుల్' ఇత్యాదివచన మాచార్యస్య.

వి:- ఉండ్యాదిశబ్దములు పరమగునవుడు సప్తమీమున్నగు విభక్తులు ప్రయుక్తములగుచుండును. ఇది కొన్నియెడల నిత్యముగను కొన్నియెడల వైకల్పికముగను సంభవించును. ఆసప్తమ్యాదులపై నాయుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయు గలదు. ఆవిభక్తులయొక్కయు, నుండ్యాదులయునికియొక్కయు రీతి వింతయైనది." అనుసథర్వణవచనము చొప్పున మూలములోని విచిత్రవిషయముల నన్నింటిని సాధించుకొననగును.

సూరిగా రీవిషయమును “ఉంజిపదంబూ కానొకచో వలన వర్ణ కంబున కనుప్రయుక్తంబగు” (బాల.కారక.10సూ) అని వివరించిరి. ప్రాధవ్యాకరణముగూడ “వలనకాదేశంబగు ద్విత్వీయాసప్తములమీది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు” (ప్రాథ.కారక.11సూ) అని విస్తరించెను.

172. సూ. 22 :- ననువంటివాడుఁ నినువంటివాడు, మిముబోటులు, ననురీతి. నినుభంగి, నినుపాటి, నిన్నువలె, నిన్నునట్టివాఁడు మిమ్మునట్టివాఁడు “పవ్యర్థే ద్విత్వీయా” పత్తే “నీయట్టివాఁడు, మీయట్టివాఁడు” ఇత్యాది “నీవంటివాఁడు” ఇత్యాద్యపి రూపమ్. విభక్తిలోపే “నివిజపాలకునట్టిది నీకునొప్పు సామాన్యము” ఇత్యాద్యా ఆచార్యవాచః. “నిన్నునంతవాఁడు, నీయంతవాఁడు, రాజునంతవాఁడు. ఒకనాడింద్రుని యంతవేల్పు, ఆటుతగునే నురేశ్వరుని యంతటివాఁడు” ఇత్యాది కవీనాం వచనమ్. “అలరఁజేసితి నిపరరాజంతవానిన్” ఇతి శ్రీనాథకవిపద్యే నిపదేశు నంతవానిన్” ఇత్యేవ పాఠస్సాధుః. “క్వచిత్సాద్భవ్యశబ్దస్య తదుత్కర్షేవ్యవస్థితః” ఇతివచనా దేహం సాధుత్వమ్.

వి:- ఈవిషయములను ప్రాధవ్యాకర్త ప్రాథ.సమాస.39 మొ 43 సూత్రములతో వివరించెను.

172. సూ. 23 :- “దీర్ఘస్యాద్వర్ణనిర్దేశే ప్రత్యయోన్యత్ర చ క్వచిత్ కే సాఞ్చిత్రప్రత్యయేనైవ తత్రప్రయోగస్తుసమ్మతః” ఊహమాను ఊహచ్చున్. మాపచ్చున్, ఇత్యాది. దీర్ఘేష్వపి తదేవరూపమ్. కేసాఞ్చిన్మతే కారేఫయోగేనైవ ప్రయోగ స్సమ్మతః. మకారమునకు, మకారమునకు, రేఫమునకు మకారము పచ్చున్ ఇత్యాది. “ద్వద్వేకుశ్రీనదిప్తం స్యాత్పతే ద్రూపం మునాపీచ” ఇత్యుక్తే చజలుచజములు ఇత్యాది రూపద్వయం సిద్ధమ్.

వి:- ఆయావర్ణముల నిర్దేశవిధానాదులయందు వానికి దీర్ఘము కల్గును. పక్షాంతరమునందొకప్పుడు ‘కార, ఇఫ’ అను ప్రత్యయములలో నొకటివచ్చుటయుఁ గలదు. కొన్నియక్షరములకు కారప్రత్యయము తోడనే దానిప్రయోగము సమ్మతమైయుండును. అను సధర్వణవచన ముచే అకారము, మకారము, రేఫము మున్నగురూపములు సిద్ధిం

చును. “పర్ణములకు ద్వంద్వసమాసమున స్త్రీసమత్వము వచ్చుటయుఁ గలదు. ఒకప్పుడు మువర్ణముతోఁగి రూపమును సమృత్తిమే” అను చొప్పున కగలు, చజలు, కగములు, చజములు. మున్నగునవిసిద్ధించును. ఈవిషయములను బ్రౌఢవ్యాకరణము ప్రాథమసంజ్ఞ 2, 3, 4 సూత్రములచే వివరించియు ద్వంద్వేతుస్త్రీపదిప్తంస్యాద్భవేద్రూపం మనాపిచ, అనువిషయమును బ్రశంశింపనే లేదు.

172సూ. 24 :- “ఏకాదశాదిసంఖ్యాయా మనో డుశ్చ సబిస్తుః, ఆదేశః క్వచిదున్మాత్ర మాదేశ సాన్యత్తైకతా, ద్విత్వేషు క్వచిదిప్తం స్యా దత్విమాపవిభక్తితా క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థే ప్రథమాపిప్రవృత్తతే, ఏ త్వేడుః క్వచిల్లాపా భవేద్రుశ్చ డుక్తాదయః, ఆదేశశ్చ ఉరూరశ్చ సబిస్తుద్దుస్తు మాత్పరిః, దవర్ణ సోత్పత్తియోగసాన్యద్విత్వాదేశా భవన్తిచ, నిత్యం విభాషా సర్వత్ర సమా సేవవస్తు సర్వదా, క్వచిదన్యస్య చాన్యస్య లాపా దీర్ఘశ్చ కుత్రచిత్ ” ఆదేశసాన్యత్తైకతేతి, పన్నిత్యాదేశః. పదునొకండు బిందువూర్వకాదేశే పండ్రెండు, పదున్నూడు, పదుమూడు, పదున్నాలు, పదునాలు, పంతొమ్మిది, పందొమ్మిది, ఇరుపది; ఇరుపది. ఇత్యాదేశః, పకారస్య పకారాదేశశ్చ. ఆన్యత్ర రెండుపదులు, ముప్పది, అత్ర మ్వాదేశః. పకారస్య ద్విత్వంచ. ఏవం రూపాంతరిం సర్వమూహ్యమ్. నిత్యం విభాషా సర్వత్ర ఇత్యుక్తే: “పదియనొకడు” ఇత్యాదీన్యపి రూపాణి యథాసంభవ మూహ్యని.

వి :- “ఏకాదశాద్వర్ణక సంఖ్యావాచక శబ్దములందు “ఉన్, ఊః, డుః, చ, సచిందుకః, ఆదేశః, క్వచిత్, ఉత్, మాత్రం, స్యాత్. ఉన్, ఉ, ంజ్” అనునవి యాదేశములగును. ఒకచో ఉవర్ణకము మాత్రమే యాదేశమగును. ఒకఁడు, ఒకటి, రెండు పరమగుసపుడు పది శబ్దము తుదివర్ణముచోట ‘ఉన్, ఉ’ అనునవి యాదేశములగును. ఇట్లే తక్కినవియు అని “ఏకాదశాది సంఖ్యాయాం” అనుదానికర్థము. అట్లే ఇరుపది మున్నగుస్థలములయందేకవచనము నెలుచును. ఇదియమహత్వమున మాత్రమే వచ్చును. అని త్నాకతా అనుదానికర్థము. ఇచట ‘తథావతా’ అనుపాఠముకలదు. అది సరికాదు. కొన్ని సంఖ్యావాచకములలో పరపదాదిని ద్విత్వమును సమృతమగును. ‘మున్నూలు,

సన్నూటు, ఇన్నూటు' మున్నగునవి యుదాహృతులు. చకారముచే నీద్విత్వము పాక్షికముకాన 'ఎనమనూటు, ఎనమన్నూటు' మున్నగు రీతి రూపములుండనగును. అని "ద్విత్విచ్చ క్వచిదిప్తంస్యాత్" అను దానికర్థము. "సమాసమున నూటు శబ్దమౌషధిభక్తికరూపముతో నిల్చి దానిమీఁద నత్వము నిల్చుటయుఁ గలదు" అని 'అత్వమౌషధిభక్తితా' అనుదానికర్థము. నూటయిరువది, నూటొకటి, మున్నగు నవి యుదాహృతులు. 'ఒకానొకప్పు డితరవిభక్తుల యర్థమునఁ బ్రథమావిభక్తియు సగపడుచున్నది'. అని 'క్వచిదన్య విభక్తరే' అనుదాని కర్థము. 'ఇరువది నలుపురు' అనునపుడు 'ఇరువదిటియొక్క నలుపురు' ఇరువదిటిన్ + నలుపురు = ఇరువదినలుపురు. అనియగును. దీనికి ప్రథమ వచ్చినది. ఇట్టివి దీనియుదాహృతులు. 'క్వచిదన్యవిభక్త్యరేప్రథమాదిః ప్రదృశ్యతే' అనువచనము 'షష్ఠీభవేద్విత్తీయాతుల్యా, అనుకారికట వివరణము. "ఒకప్పు డేకత్వార్థభోధకమగు ఒకశబ్దమునందు 'క్వచిదన్యస్య చాన్యస్య' అనుదాసచే లోపము కలుగఁగా రువర్ణాగమమును, ఉవర్ణాగమమును, డుజ్వర్ణకాదులును నగు" అని 'ఏకత్వేరుః' అనుదాని కర్థము. "రెండు మున్నగువానికి వివిధములగు నాదేశములును, బహువచనలవర్ణముచోట ఉపర్ణపూర్వకరువర్ణమును (ఉరు) ఒకప్పుడు రువర్ణమాత్రిమును నామవాచకము మున్నగువానికిఁబరముగ నాదేశములగును. ఈ సందర్భములో 'ఇరు, ఇద్ద' అనునవి రెండు శబ్దమున నకును 'మూ, మ్మ' అనునవి మూఁడు శబ్దమునకును 'నలు' నాల్గు శబ్దమునకును, 'ఏను' అనునది అయిదు శబ్దమునకును, ఎనమ, తొమ్మిది అనునవి ఎనిమిది, తొమ్మిది అనువానికిని నాదేశములగును" అని 'ఆదేశశ్చ' అనుదాని కర్థము. "పదిశబ్దముయొక్క దవర్ణేకారమునకుకారాదేశమగును. ఉ, రు, మున్నగునవి చేరునపుడుత్వముకల్గును. ద్విత్వాదేశాదులు నగును" అని 'దవర్ణశ్చోత్వయోగస్సస్య ద్విత్వాదేశాభవన్తిచ' అనుదానికర్థము. సంఖ్యావాచకవిషయములగు పైవిధుల

చోటఁ గవిప్రయోగానుసారముగఁగొన్నియెడల శిల్పముగను, గొన్ని
యెడల వికల్పముగను నివి వర్తిల్లును. పూరణార్థకముగు 'అం' ప్రత్యయ
మెల్లప్పుడును సమాసముందే వర్తిల్లును" అని 'సమాసేవ స్తుస్వదా'
అనుదాని కర్థము. "ఒకానొకప్పుడు ఒడిమఱుది వర్ణము నకును, ఒకప్పు
డంత్యేతరవర్ణమునకును లోపముకల్గును. తత్పూర్వస్వరమునకుద్గర్భము
నగును" అని 'క్వచిదస్త్యేత్యాది' కర్థము. (పై విషయముల ప్రాఫ.
సమా. 22 మొ 26 వఱకు వివరింపఁబడినవి).

172 సూ. 25 :- ఒంటరి, ఒంటి గాఁడు, వారొంటఁగూడి, మాచలియొంటనున్నది,
నాకొంటయ్యెడు నెచ్చెలీ బిరగిడన్ నానాధనిం దిల్వన్, ఇత్యాగ్ బంటి శిల్పో
దేశ్యః. ఒక్కట, రెంట, మూట, నాల్గట, నాల్గింట ఇత్యాగ్. బాణమొక్కట
నేసెన్ బాణమొక్కటి నితి ప్రయోగోపి, నుతిజలపూరితింబులగు నూతింబు నూతి
కంటెన్ ఇత్యాచార్యః.

వి:- ఒంటరి=ఏకాకి. ఇది ఒంటి శబ్దమునియు, దేశ్యమునియుఁ
గవిశిరోభూషణము చెప్పినది. కాని ఒండు శబ్దముయొక్క బొంబిభక్తిక
టివర్ణాంతరూపమనుట లెన్న. ఇట్లే రెంటన్, మూటన్, నాల్గింటన్
మొ॥ బాణమొక్కట నేసెన్=ఒక్కటి=ఒక్కటన్ అనుహాయముగా
ననిదానియర్థము. నూటికికంటెన్, అనియాచార్యప్రయోగముకలదు.

172 సూ. 26 :- నవ్యస్మిన్ పద్యే 'తత్కృతుశతంబునకంటె నుతుండు మేలు'
ఇత్యత్ర బువర్ణకానంతరం నకారః శ్రూయతే. తత్ర కాగతితి చేత్, 'తత్కృతు
శబునకెన్న నుతుండు మేలు' ఇత్యేవపారస్సదుః. దానికొక్కడు, నీకు నెక్కడు,
ఇత్యాదావివ పంచమ్యర్థే వస్త్రీ విభక్తేః శ్రుతత్వాత్. యది బహుపుస్తాన్తితత్వేన
తత్పాతవివాగహః, తస్మి తద్రూపే తదేవవచనం ప్రమాణమస్తు.

వి:- తత్కృతుశతంబునకంటె అనునపుడు కంటె వర్ణకమువకు
ముందు న అనునది యుండుట కాధారములేదనియుఁదానిని 'తత్కృతు
శతంబునకెన్న' అని పరింపవలెనియు, నది పంచమ్యర్థమునవచ్చినవస్త్రీ
యగుననియు వచించి కవిశిరోభూషణము 'తత్కృతుశతంబునకంటె

సుతుండుమేలు' అనుపాఠమే సాధువనియు దానిసాధుత్వమున కా ప్రయోగమే మూలమనియు గూడ వచించెను.

బాలవ్యాకరణమీవిషయమును సూత్రింపకున్నను ప్రౌఢవ్యాకరణము “శంఠైవర్ణ కంబు పరంబగునవుడును గొన్నియెడల నగాగమంబు చూపట్టెడి” అనిసూత్రించెను. ఈనగాగమము కవిత్రయమువారికి సమ్మతమైనట్లగవడచున్నది. ఇచట 33, 34, 35 భాగముల విషయములకు (ప్రౌఢవ్యాకరణవివరణములు చూపబడుచున్నవి. ప్రౌఢవ్యాకరణమున శబ్దపరిచ్ఛేదమున 51వసూత్రము మొదలు ప్రకరణాంతమువఱకు నితరవిషయములు కొన్నింటితోఁ గలిపి వివరింపబడినవి.

172 సూ. 27 :- నూటొక్కటి, నూటరెండు, ఇత్యాదౌ సమానే దౌపది క్తికోవర్ణః. ఒండు, ఒండ్లు, ఒరుండు, ఒరులు, ఒకరుండు, ఒకరులు, ఆదిశబ్దేన న్యాయః. ఒక్కనశబ్దోప్యస్తి, ఒక్కనవిరివికి నిత్యాదికవిప్రయోగాత్. ముక్కునబంటి త్యాదావపి నవర్ణకో బాధ్యః.

వి:- నూటొక్కటి మున్నగువానియందలి ‘టు’ వర్ణకము సమాసమున వచ్చిన యౌపవిభక్తికటివర్ణకము. ఒకరుండు, మున్నగువానియందు నిగాగమాదులు కల్గి, ఒకరున్ మున్నగురీతి రూపములు కల్గును. ఒక్కనవిరివికి అనుకవిప్రయోగముచే ఒక్కన అనురూపము నుండును. బంటి అనునది పరమగునవుడు నవర్ణకము వచ్చి ముక్కున బంటి మున్నగురూపమునుండును. బాలవ్యాకరణము “దక్షార్థంబున బంటికొలుదులగు” (బాలతద్ధిత. 27 సూ) అనిచెప్పెను. బంటిపరంబగు నవుడు నగాగమమును గవిశిరోభూషణముదాహరించెను.

172 సూ. 28 :- ఒండు ఇత్యాదీనామాచిత్యా దన్యార్థకత్వమపి. ఏకశబ్దస్యా న్యార్థేఽప్రవృత్తేః. తదుక్త మభిధానకారైః. ఏకోన్యార్థే ప్రధానేన ప్రథమే కేవలే తథా, సాధారణే సమానేఽర్థే సజ్ఞాయాశ్చ ప్రయుజ్యతే” ఇతి. అతయేన ‘ఒక్కొక్కటి, ఒకించుక, ఒకకొన్ని’ ఇత్యాదీనాం సాధుత్వమ్. ‘ఇద్దరు, ఇరువురు, ముగ్గురు, మువ్వరు, నలుగురు, నలువురు, శేవురు, ఐదుగురు, ఆఱుగురు, ఆవ్వరు

జూచెన్, ఎనడుండు, పడుండు, పడునొకండు ఇత్యాదీని రూపాణి సర్వాణి ద్విత్వా దేశనిత్యత్వవివేచనపూర్వక ముహ్యోని. 'రెండవవాడు, మూడవకన్ను' ఇత్యాదా వనాదేశో నిత్యః. 'ఏనవపర్వము' ఇతి. ఎనిమిదవపర్వ మిత్యాది వచనమాచార్యస్య. ఎతేన 'పదార్పన్నియ పట్టుపుట్టము' ఇత్యాది పచన మసంగతమేత్యనభేయమ్.

వి:- ఒండు మొదలైన శబ్దములకు సంస్కృతమునందేకబ్రమునకు వలె నితరార్థములునుండదగును. అభిధానకారులు "ఏకశబ్దము అన్యము ప్రధానము, ప్రథమము, కేవలము, సాధారణము, సమానము, అల్పము అనునర్థములందే కాక సంఖ్యావాచకముగను ప్రయోగింపబడును" అని చెప్పిరి. కాన ఒకానొకటి, ఒకించుక, ఒకకొన్ని మున్నగునవి సాధువు లగుచున్నవి. 'ఇద్దరు, ఇరువురు, ముగ్గురు, మువ్వురు' అని రెండేసి రూపములు మఱికొన్ని కార్యవిశేషములతో నగపడుచున్నవి. ఇవన్నియు ద్విత్వాదేశనిత్య వికల్పాదులచే కలిగిసవని తెలియవలెను. 'రెండవవాడు, మూడవకన్ను మున్నగువానియందు' అవాదేశము నిత్యము. 'ఏనవ పర్వము, ఎనిమిదియవపర్వము అనునవి సన్నసార్వ ప్రయోగములు, పదార్పన్నియవట్టుపుట్టము, అనునపుడు 'పదాటన', పదునాటన, అని అవాదేశముతో నుండవలెను. ఇందవాదేశములేకుండుట దోషము. 'సంఖ్యకుంబూరిణార్థంబునం దవగాగమంబగు (బాల. ఆచ్చిక. 25నూ) అని మారిగారును నిత్యముగ నే అవగాగమమును విధించిరి.

172 నూ. 29 :- మొగసాల, మోసల, అనుగు మోసల, మొగము, మోము, దిగులుపడు, డీలుపడు, చావేసెన్, చావశేసెన్, నోనాడెన్, నోవ్వనాడెన్, నన్ను మఱొక, మఱువక, మఱక ఇత్యాది. కృచిన్నదీర్ఘః. 'నెలకొనియొ' కృచిదీర్ఘయేవ. నన్నొల్లడు, ఒల్లాడు, ఎవ్వడు, ఏడు, ఎవ్వరు, ఏరు పూనె, నెనె పొదవె పొనకె పొందె నిత్యత్ర ఆద్యస్య హల్మాత్రస్య లోపే 'క్షోనె' నిత్యాది రూపాణి కవి ప్రయోగసిద్ధాని. 'నేర్తురు' ఇత్యత్ర రేఫలోపే 'నేతురు, ఇతి ప్రయోగోపకవి సమ్మతః. 'రీవు, ఈవు, నేను, ఏను, మీరు, ఈరు, మేము, ఏము' ఇతి యుష్మదస్మదోః ప్రథమాయాం రూపాణి. ఏతాద్భకాని రూపాణి క్షేయాని.

వి:- 'మొగ సాల, మతాక, మటువక' అనునంతవఱకుఁ గలయుదాహృతులలో దీర్ఘము వికల్పము. 'నెలకొనియె, నెలవుకొనియె' మున్నగు చోట్ల దీర్ఘము లేదు. 'ఒల్లఁడు, ఒల్లఁడు, ఎవ్వఁడు, ఎవ్వఁడు' మున్నగు చోట్ల దీర్ఘ మగవడుచున్నది. 'పూసెన్, నగసెన్, పొదవెన్, పొనరెన్, పొందెన్' మున్నగుచోట్ల మొదటిదగు హల్లుమాత్రము లోపించి 'ఊసెన్' మొదలగురూపములు కవిప్రయోగసిద్ధములై యగవడుచున్నవి. 'నేర్తురు' అనుదానికి 'నేతురు' అనుప్రయోగము కవిసమ్మతమే. 'నీవు, ఈవు' మున్నగువానిలోఁగూడఁ బ్రథమహల్లోప మగవడుచున్నది. ఈపై రూపములను బాలవ్యాకరణము కొన్నిటిని బ్రత్యేకముగ సాధింపఁగా మిగిలినవానిని బ్రౌఢవ్యాకరణము సాధించినది.

172 సూ. 30 :- “క్వచిద్భిందుర్నినా దృష్టాః క్వచిత్తేషు ననూ మతౌ, క్వచిత్తోదః క్వచిద్దోణో దృష్టౌ దుస్తు క్వచిచ్ఛుతః” బిందుః పూర్ణబిందుః, ‘పూనిచెన్, పూంచెన్, పూఞ్చెన్’ ఇతి రూపత్రయమ్. ‘పూంచె’ నితి రూపం త్వప్రామాణికమేవ దీర్ఘాచ్చే త్తజ్జివితే త్యుక్తే. దీర్ఘాత్పర స్వామస్వారస్య ఉభయవిధత్వాంగీకార విరోధాత్. అతీవ ముద్దరాజారామభద్రకవినా

“పూంచె న్మంచె న్మనిచె న
టంచుఁ బ్రయోగింపఁజెల్లు నమరక్రేణిన్
మంచి మనోరథనికరము
నించె రమాధిపుఁడు భ క్తపోషకుఁ డనఁగన్”.

ఇతి లక్షణముక్త్యా ‘కాంచనమాలంకృత చంచ త్రనులీలమేఘయ జవనాశ్వములన్, బూంచినరథముననుజిమయ ,పంచాననకేతువెత్తై బంధురఫణిన్’ ఇతి తిక్కయజ్ఞపంచన ముదాహృతమ్. మనిచెన్, మస్సెన్, మంచెన్, ఇతి రూపత్రయమ్. మన్నించెనితిరూపం తుమాన్యశబ్దభవత్వేన జ్ఞేయం. ‘మంచి తనేకయోగముల మానుగ దక్షిణలిచ్చి విప్రులన్’ ఇత్యాచార్యః. ‘అనిచెన్, అంచెన్, అస్సెన్’ ఇతిరూపత్రయమ్. ‘వెదకెన్, కదికెన్, చదికిలఁబడియెన్, పిదికెన్, ఉదికెన్, ఇత్యాదౌవెదకనిత్యాదీని తకారేణాపి రూపాణి; పోడిమి, ఉరువడి, వాడిమి ఇత్యత్ర పోణిమిత్యాది రూపాణి ణకారేణాపి సిద్ధాని. ‘పడఁతుక, పడక, వడకు, కడిమిమ్రాను, కడక, వేడుకొనెన్, పువ్వుబోడి’ ఇత్యాదౌ డకారవప. న ణకారఇతి జ్ఞేయమ్.

వి:— ఈకారిక 'శత్రురే తూతశ్చైవోః తస్య స్యాచ్చ పూర్ణ బిందురపి." అనుదాని వివరణము. ప్రేరణార్థకస్థలములలోఁ గొన్నియెడల లుప్తస్వర సకారస్థానమున బిందువును, స్వరలోపము రానిపక్షమున నివర్ణస్వంజనసకారములు నగపడుచున్నవి. కొన్నిరూపములలో నినల చోట నువర్ణసకారములుకూడ నుండవగును. ని వర్ణము భూతార్థరూ పములందును, నువర్ణము వర్తమానార్థకములందును నిలుచుననియు స్వరలోపపక్షమున వ్యంజనసకారము, బిందువు, పర్యాయముగ నుండు ననియు సర్థము. పూనిచెన్, పూన్చెన్, పూంచెన్' అని మూడురూప ములు. ఇచట 'ని' వర్ణమునకు అర్థబిందువురాదు. దీర్ఘముకంటెఁ బర ముగ ఖండబిందువే యుండునని 'దీర్ఘాచ్చేత్థండవ' అనిచింతామణి చెప్పుచున్నదికదా! ముద్దరాజురామభద్రకవి యీ విషయమునే చెప్పి తిక్కనార్యునిప్రయోగమును జూపెను. మనిచెన్, మన్చెన్, మంచెన్' అని మూడు రూపములు. 'మన్నించె' నను రూపము మాన్యశబ్ద భవము 'మంచి తనేకయాగముల' అని నన్నపార్యునిప్రయోగము. 'అనిచెన్, అంచెన్, అన్చెన్' అని మూడు రూపములు. వెదకెన్, వెతకెన్, కదికెన్, కతికెన్, చతికిలఁబడియెన్, చదికిలఁబడియెన్, పిదికెన్, పితికెన్, ఉదికెన్, ఉతికెన్' అనుచోట్ల, తకారముతోఁగూడ రూపము లుండును. పోడిమి, ఉరువడి, నాడెము మున్నగుచోట్ల 'పోడిమి' మున్నగు రూపములు ణకారముతో నుండవచ్చును. పోడిమిశబ్దములో నరసున్నయుండుటచే ణకారము వచ్చుట గరికాదు. పడఁతుక, పడక, కడిమిమ్రాను మున్నగు చోట్ల డకారమునకు ణకారము రాదు. పువ్వు బోడిఅనుసమాసమును సూరిగారు 'బహువ్రీహిని (స్త్రీ)వాచ్యంబగుచో నుపమానంబుమీఁది మేనునకు బోడి యగు' (బాల. సమాస. 231 సూ) అని చెప్పి యదాహరింపఁగా అలరుఁబోడిత్యాదు లుపమానపూర్వపద కర్మధారయంబులు' అని దీనిని గర్మధారయముగా పోడి శబ్దముతోఁ ప్రౌఢవ్యాకరణము సాధించెను, ఇతినివృత్తమున డకారమునకు ణకారము వచ్చి 'విరిబోడి' మున్నగురూపములును సాధువు లగును.

172. సూ. 31 :- “ప్రకృత్యుక్తప్రకారేణ రచనా రసభిక్షా
భవేదత్రాపి శబ్దస్య క్వచిన్యోగేన సాధుతా
భవత్కృచ్చి దయోగేన క్వచిత్తు వచనశ్రుతేః
తత్తత్త్వదం పరిగ్రాహ్యం యద్యత్సహృదయేహితమ్”

సంస్కృతభాషోక్తప్రకారేణ తత్తద్రసాయమాదిరచనా ప్యత్రాపి చావశ్యంబా
విరీ, సునుగాళ్లు - మీఁగాళ్లు-ఇత్యాదీనాం శబ్దావరసంయోగే శృక్తారే సాధుతా.
ప్రేళ్లుచిదిమియు- కాళ్లు నటికియు-ఇత్యాదీనా మయోగే రాద్రాదౌ సాధుతా- పండ్లికి
లించుచుండెడి కాల్వరు - ఇత్యాదీకాం బహువచనశ్రవణేన బీభత్సాదౌ సాధుతా.
శృక్తారేతు- పలుగంటి రక్తిమ భాసిల్లెఁగెమ్మాని- పంటికొలంది నొక్క నరపాలక
మాళి యుదీర్ఘరాగుండై- ఇత్యాద్యేష. నతు- పళ్ళగంటి- ఇత్యాదిప్రయోగః ‘తత్తత్త్వ
దమితి’ యత్ర యత్ర రసే నువ్య ద్వికృతిపదం సహృదయాహ్లాదకం తత్తద్రసే తత్త
త్వదం గ్రాహ్యమిత్యర్థః.

వి:- ‘సంస్కృతకావ్యములలోని శబ్దములందలి రీతులచొప్పున
శబ్దరచనచేయుట తెనుఁగునందు రసవంతముగ నుండును. ఈ యాంధ్ర
భాషయందు సుశబ్దమున కొకప్పుడు శబ్దాంతరముతో సమాసమందే
సాధుత్వము సమ్మతమగును’ అని భవేదత్రాపి శబ్దస్య’ అనుదాని
కర్థము- సునుగాళ్ళు-మీఁగాళ్ళు- మొదలైనవి శృంగారరసమున
సాధువులు- ఒకప్పుడు వ్యస్తత యందును సాధుత్వము సమ్మతమగును-
ప్రేళ్ళు చిదిమియు- కాళ్ళు నటికియు- మొదలగువానికి యోగములే
కుండునప్పుడె రాద్రాదులలో సాధుత్వముండును, ఒకప్పుడు శ్రుతిహిత
మగుబహువచననిశేషప్రయోగముచే సాధుత్వముండును. పండ్లికిలిం
చుండె- అని బహువచనశ్రవణము బీభత్సాదులలో సాధువు, ఇందు
సహృదయహృదయాహ్లాదకమగుపదమే ప్రయోగార్హమని ‘తత్తత్త్వదం’
అనుదాని కర్థము.

172 సూ. 32 :- “క్వచిత్కులకసమబన్ధోఽప్యత్ర సాహిత్యకృత్తో
అధ్యాహారస్య సంయోగ స్త్వత్ర నైవ నుభావహః
అవుష్టాన్ధోఽపి సాధు స్సాన్య ద్యది చేతన్సుభావహః
భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు లోపవర్ణాగమశ్రుతిః”

‘తత్ఫలవశాత్’ । వారలకెల్ల బెట్టి యనవద్యుడు తా నొకపండు చెచ్చెనా? ‘కొని వచ్చుడు లోపలనల్లనిక్రిమియై తోచి’-ఇత్యాదా వాచార్యస్య కులకమిప్తమేవ. అన్య గ్రంథేషుపి

“గుణకర్షణశరవర్షణ

ప్రణకిణ పటుబాహుయతుల వాజగజానో

హాకతిసాంగుల సరతో

ల్పణ శస్త్రాభ్యాసకలిత లఘుతరతనులన్”

‘తనయలఁ గనుఁగొని జనపతి’ ఇత్యాద్యాకారేణ కులకసంయోగః ప్రసిద్ధః. సంస్కృతభాషాయా మివాన్యయానుపపత్తిబలే నాత్రాధ్యాహారస్య సజ్జుల్పముఖా వహాన్ వై పభవతి ‘తలపంజోప్పుడి యుప్పెనప్పుడు, ఇత్యాద్యాకారేణాపుష్టార్థపదా నాం క్వచిత్ప్రయోగ స్సాదుః- ఏమిటిఁబ్లితే కువలయేక్షణ-ఏటిఁబ్లితే నాతోడ నిందు వదన- ఎడలోన- ఎడ్డ దరించిన లక్ష్మి-ఎడదనున్న మంచి బెడగుమానిక మిట్ట- దివ్య మాల్యములయ్ దివ్యానులేపనములయ్- దివ్యమాల్యములయ్-ఎడి-ఎరి- ఏడి- ఏరి’ ఇతి రూపద్యయమ్. ఎవఁడు-ఎవరు. ఇతి కింశబ్ధార్థయో రెల్లొపయేత్వేన సిద్ధమ్ ఏతచ్చ ఇవర్ణయోగ ఏవేతి జ్ఞేయమ్.

వి :- ‘ఏకవాక్యగతమగు ననేకపద్యసంబంధమ కూడ నీతెనుఁ గునం దొకానొకచో సమ్మతమగును’ అని క్వచిత్కులకసంబంధేత్యాది కర్థము. ‘వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కాని పదముల యోజన తెనుఁగునందు సమ్మతము కాదు, అని అధ్యాహారస్వేత్యాది కర్థము. ‘అర్థపరిపుష్టి లేనిశబ్దములకూర్పు సయితము పండితకవీంద్రులహృదయ మునకు సుఖావహముగాఁ దోచునపుడు ప్రయోగార్హమే యగును’ అని అపుష్టార్థోపేత్యాది కర్థము. ‘దేశ్యశబ్దములయందు వర్ణలోపవర్ణాగ మశ్రవణము విస్తారముగఁ గలదు’ అని భూయసీత్యాది కర్థము. రెండు పద్యములకేకాన్వయమున్నచో యుగ్మమనియు, మూడింటికేకాన్వయ మున్నచో విశేషకమనియు, నాల్గింటికేకాన్వయమున్నచో కాలావకమ నియు, అంతకెక్కుడు పద్యముల కేకాన్వయమున్నచో గులకమనియు “ద్వాభ్యాం యుగ్మమితి ప్రోక్తం, త్రిభిశ్చోక్తై ర్విశేషకం, కాలావకం

చతుర్థి సాన్వ్య దతఙ్కార్థ్యంకులకం స్మృతమ్” అను వచనమువలనఁ దెలియుచున్నది. కాని కవిశిరోభూషణము ‘తత్ఫలావళుల్ వారలకెల్లఁబెట్టి యనవద్యుఁడు తానొక వండు చెచ్చెఱన్’ అనునది “కొని ప్రచ్చుడు లోపల నల్లనిక్రిపియై తోచి” అను రెండవపద్యముతో నన్వయించుచున్నదిగాన నిది కులకమనియు నిట్టికులక మాచార్యులవారికి సమ్మతమే యనియు వ్రాసినది. మరియు ‘గుణకర్షణ...లఘుతరతనులన్’ అను నితర కృతులలోఁగూడ ‘తనయులఁగనుగొని జనపతి’ అను రెండవపద్యముతో నన్వయ మగపడుచున్నదనియు నది కులకమనియు వ్రాసినది. సంస్కృతమున నర్థరూపమునను, శ్లోకాంతమునను సమానపదమును సమానమును దెగిపోవలయును. తెనుఁగునం దట్టినియమము లేదు. “శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు... ఇష్టసిద్ధికిన్” అనుపద్యమునందు ‘విష్ణురూపాయ’ అను పదము పద్యమురెండర్థములను గలుపుచున్నది. ‘శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ’ అనుపద్యము మొదలు తొమ్మిదవపద్యమువఱకుఁ గల పద్యము లన్నియు నేకాన్వయము కలవి. దీనికే కులకమని చెప్పట యుచితము. తెనుఁగునందు వాక్యమున లేనిపదములను దెచ్చుకొని యన్వయించుకొనుట సమ్మతము కాదు. దీని కధ్యాహార మని పేరు. సంస్కృత భాషయందు దీనికిఁ బ్రాచుర్యము కలదు. తెనుఁగున నాపదములను దెచ్చుకొనకయే వాక్యము లర్థము లగుచుండును. కాన నధర్వణుఁడు ‘అధ్యాహారస్య సంయోగ స్త్వత్ర నైవ సుఖావహాః’ అని చెప్పెను. వాక్యార్థమునకుఁ బరిపోషము నీయనిపదములు ‘అపుష్టార్థము’ లనఁబడును. సహృదయహృదయాహ్లాదకత్వమున్నచో నపుష్టార్థముకూడఁ దెనుఁగున సాధువే. తలఁపం జొప్పడియొప్పె నప్పుడు— మున్నగునవి యపుష్టార్థమున కుదాహరణములు.

ఎవఁడు- ఎవరు- మున్నగువాని కర్థవిశేషము లేకున్నను- ఏడు- ఏరు- ఏడీ- వీరి- మున్నగురూపములు ఇకారము పరముగా లేకున్నను ఏడు- ఏరు- అనురూపములు కవిప్రయుక్తములై యున్నవి.

172. సూ. 33 :- “అజన్యజన్యభేదేన శబ్దాన్యుర్వికృతౌ మతాః

జన్యాన్తర్గతశబ్దానాం భూయసీ స్యాద్విచిత్రతాః”

అజన్యా అధాతుప్రకృతికాః. గోడ, మేడ, మోర, బారు, మోవి, ఇత్యాద్యాః. ఓకి
లింత, వెక్కిరింత, పల్కరింత, ఆలయిక, కలక, కలగుండు, తేలిక, పోలిక, పోలికి,
పొందిక, అలయిక, అల్లిక, అల్లు, చాంత, కోత, ఈత, మూత, నేత, లేత,
ప్రాంత, అలత, కలత, వెలుగు, తరుగు, పరగు, తిరుగు, చదువు, తనివి, పొంగు
మ్రొంగుడు, కూటమి, దూటు, చావు, కానుపు, వినికి, వినికిడి, పూనికి, పూనికి,
చెదరు, వదరులు, పదరులు, ముదురులు, జేసట, నొప్పి, డాపురములు, అదిరులు,
ఏలిక, రాక, పోక, తెలివి, తెలివిడి, కప్పు, తొప్పు, ముప్పు, బెణుకు, వడకు, పాట,
కుదురు, పొసగు, కడపు, తడుపు, చూపు, దోపు, కఱగు, నవ్వుటాలు, ఆత్రలకార
టకారయోర్వ్యత్యాసః. నవ్వులాట, నవ్వు, దుక్కి, పొందు, కందు, చిందు, మేలపు,
అలపు, బలుపు, కొలుపు, ఆడికొనుట, పొగడికొనుట, ఇత్యాదికల్పపర్యాయత్వేన,
ఆడికొలు, ఇత్యాదికల్పా ఆచార్యేణ ప్రయుక్తాః. నిలుపు, నిలుకడ, ఆపు, రాపు,
మోపు, దోపు, ఏపు, అంగలార్పు, ఓర్పు, నేర్పు, తాపు, ఈర్ష్య, మార్పు, ముడుపు,
కఱపు, వెలుపు, విరుపు, విరుగుడు, అరపు, కనరు, చొరవ, తెగువ, వేసువ, నలుగుడు,
తిరుగుడు, మాటు, నాటు, జేటు, పోటు, పాటు, పట్టు, ఒట్టు, తిట్టు, కొట్టు,
ఆలక, మొలక, పలుకు, కలుకు, నడుపు, వడుపు, పూత, ఊత, కోత, మ్రోత,
కాక, త్రేపు, కాపు, దుముకు, నలుకుడు, వదిగిళ్ళు. చొక్కిళ్ళు, వెక్కిళ్ళు, పొది
గిళ్ళు, పంపకము, అంపకము, బడలిక, బడలింత, ఉల్బు, రిబ్బు, సబ్బు, విప్ప,
తొడవులు, కలుపు, మొలుపు, నిక్కు, మ్రొక్కు, స్రుక్కు, సొక్కు, తక్కువ,
ఎక్కువ, పడపు, విడుపు, ఏడుపు, ఆడికలు, వాడిక, ఇత్యాదయో బహవ శబ్దాః
ప్రయోగతోఽవగస్త్యాః.

వి :- ‘వికృతియందలి శబ్దము లన్నియు జన్యములు, అజన్య
ములు-అని రెండువిధములు. వీనినే వరుసగా నవ్యత్పన్నములు వ్యుత్ప
న్నములు నని యందురు. వ్యుత్పన్నము లగుశబ్దములయందలివిచిత్రత
మిక్కిలి యధికమని ‘అజన్యజన్యభేదేన’ అనుదానికర్థము. గోడ, అనునది
మొదలు మోవి-అనువఱకుగలవి యజన్యోదాహృతులు. ఇట్టివింకను
గలవు. ఓకిలించు, ఓకిలింత. ఇల్లే, వెక్కిరించు, పల్కరించు మున్నగు

నవి. అలుగు, అలయిక, కలగు, కలక, కలగుండు, తేలు, తేలిక, పోలు, పోలిక, పోలికి, పొందు, పొందిక, అలయు, అలయిక, అల్లు, అల్లిక, వ్రాయు, వ్రాత, కోయు, కోత, ఈడు, ఈత, మూయు, మూత, వేయు, వేత, లేత, ప్రాత, మొదలగునవి జన్యములు. అలయు, అలత, కలగు, కలత, వెలుగు, తరుగు, వరగు, తిరుగు, చదువు, అనునవి ధాతురూపములు. అపే శృత్రుత్వయాంతములును. తనియు, తనివి, పొంగు, అనునవియు నుభయములే. మ్రింగు, మ్రింగుడు, కూడు, కూటమి, దూటు, చావు, అనునవి యుభయములు. కను, కానువు, విను, వినికి, వినికేడి, పూను, పూనిక, పూనికి, చెదరు, వదరు, పదరు, ముదురులు, వేసరు, వేసట, నొచ్చు, నొప్పి, డాయు, డాపురము, అదరు, అనునవియు—వలు, వలిక, వచ్చు, రాక, పోవు, పోక, తెలియు, తెలివి, తెలివిడి, కప్పు, తొప్ప. మప్ప, బెణుగు, వడకులు, పాడు, పాట, కుదురు, పొనగు, కడవు, తడువు అనునవియు—చూచు, చూపు, దోచు, దోపు, కఱగు, కఱగుడు, నవ్వు, నవ్వులాట, నవ్వుటాలు, దున్ను, దుక్కి, పొందు, కందు, చిందులు నుభయములు. మెలగు, మెలవు, అలయు, అలవు, బలియు, బలువు, కొలుచు, కొలువు, ఆడి కొను, ఆడికొనుట, పొగడికొను, పొగడికొనుట, ఆడు, ఆడికొలు, నిలుచు, నిలువు, నిలుకడ, ఆగు, ఆవు, రాయు, రావు, మోయు, మోవు, దోచు, దోపు, ఏచు, ఏవు, అంగలార్చు, అంగలార్పు, ఓరుచు, ఓర్పు, నేరుచు, నేర్పు, తాచు, తావు, ఈరుచు, ఈర్వెన, మారు, మార్పు, ముడుచు, ముడుపు, కఱచు, కఱపు, వెఱచు, వెఱపు, విరుచు, విరువు, విరుగుడు, అఱచు, అఱపు, కసరు, అనునవియు నుభయములు. చొచ్చు, చొరవ, తెగు, తెగువ, వేగు, వేకువ, నలుగు, నలుగుడు, తిరుగు, తిరుగుడు, మాటు, నాలు, వ్రేటు లుభయములు. పడు, పాటు, పట్టు, తిట్టు, కొట్టు లుభయములు. అలుగు, అలక, మొలుచు, మొలక, వలుకు లుభయములు. కులుకు అజన్యము. నడుచు,

నడుపు, వడియు, వడుపు, పూయు, పూత, ఊచు, ఊత, కోయు, కోత, మోయు, మోత, కాచు, కాక, త్రేచు, త్రేపు, దుముకు, దుముకుడు, దూకుడు, నటకు, నటకుడు, వదిగిలు, ఇది వత్తిగిలు అను దాని పరిణామమేమో! వదిగిళ్ళు, చొక్కు, చొక్కిళ్ళు, వెక్కు, (బెక్కు) వెక్కిళ్ళు-పొదిగిళ్ళు, అజన్యములు. పనుచు, పంపకము, అనుచు అంపకము, బడలు, బడలిక, బడలింత, ఉబ్బు, తబ్బు, సబ్బు, విప్ప లుభయములు. తోడుగు, తోడవులు, కలుపు, (ఉభయము) మొలుచు, మొలుపు, నిగుడు, నిక్కు, ఇది తనంతదా నుభయము కానోపును. మ్రొక్కు, స్రుక్కు, సొక్కు లుభయములు. తరుగు, తక్కువ, ఎదుగు, ఎక్కువ, వడయు, వడపు, విడుచు, విడుపు, ఏడుచు, ఏడుపు, అడు, అడిక, ఓడు, ఓడిక. ఇట్టికృదంతములను బాలప్రాధవ్యాకరణములు ప్రత్యేకప్రకరణములలో విపులముగా వివరించినవి.

172 సూ. 34 :- “ప్రతిక్రియమదాంతత్వం ప్రతీతం సతు గీయతే
కృచి దింష్ఠస్తతాం కేచి దాచితే సహి మే రుచిః.

అందడము, పొందడము, విడువడము-నిలువడము, విరుగడము ఇత్యాదయో అదాంతా శబ్దాః ప్రతీయంతేసర్వత్ర. తథాపి తత్ర గానం నసంభవతి. తేషాం గ్రామ్య త్వా న్న ప్రయోగార్హతేత్యర్థః. రాణింపు-తేలింపు - ఇత్యాద్యాః కేచి దింష్ఠస్తా శబ్దా వర్తంతే. అత్ర కేషింశ్చి దపజ్జితానాం రుచిరస్తి. నాస్మాకం తేషాం ప్రయోగ ఇష్ట ఇత్యర్థః.

వి :- ‘సర్వధాతుసాధారణముగ భావార్థమున- అడ - ప్రత్యయము వినబడుచున్నది. కాని యది కవిప్రయోగప్రసిద్ధము కాదు. ట- డు- పు-అనుప్రత్యయములు భావార్థమున వచ్చుచున్నవి. కాని- ఇంపు-అనునది యంతమునఁగల-రాణింపు-తేలింపు-మున్నగు నవి కలవని కొందఱు అనుచున్నారు. అవి సహృదయ సమృతిములు కానందున మేము సమృతింపము’ అని యధర్వణవచనార్థము.

172 సూ. 35:- అనిష్టతాయాం భాషాజాం క్లేషో యోగశ్చ సమృతః-నిష్టభాష యాసహజేష స్సంయోగోఽపి న సమృతిః. యోగశ్చసమస్తేన పదానాం సమృద్ధ మింటఁగంటు కలకంతి కళాంకం- ఇత్యాది.

వి :- మహాకవిప్రయోగసమ్మతిచే నింద్యము కానపుడు వివిధ భాషలపదములకును వాక్యముం దన్వయమును, సమాసమును సమ్మత మగును—అని యర్థము. దీని కుదాహరణము మీఁద స్పష్టము.

172. 36 :- అవాస్తరకథాస్థాన విశ్రాంత్యాశ్వాస ఉచ్యతే
ప్రత్యస్తపూరణం భిన్నవృత్తైర్జుజ దు దీరితైః

దుజన్తైర్వా సమ్బద్ధ్యైన్తైర్వా భిన్నవృత్తై రిత్యర్థః, సమ్బద్ధ్యైః పూరణం సర్వత్ర ప్రసిద్ధమ్. దుజన్తైః పూరణం భాస్కరాదిః విప్రబద్ధేషు ప్రసిద్ధమ్.

వి :- కావ్యకథలో నవాంతరకథారంభమునందలి విశ్రాంతిచే నాశ్వాసము చెప్పబడుచున్నది. ఆశ్వాసాంతమునఁ జేయు కృతివతి ప్రశంస ప్రథమావిధక్త్యంతశబ్దములతోను సంబోధనాంతశబ్దముల తోను గూడిన వేఱువృత్త విశేషములతోఁ జేయ నగును—అనియర్థము. సుబుద్ధ్యంతోదాహృతులు సర్వప్రబంధములలోఁ గలవు. ప్రథమాంతోదాహృతులు భాస్కరరామాయణాదులఁ బ్రసిద్ధములు.

172-37 :- సజ్జీతకవితాయాస్తు గణాదౌ యతి రుచ్యతే
ప్రాసోవా నాతి సామీప్యే నాతిదూరే విధీయతే.

ఇతి పదకవితాసామాన్యలక్షణమ్.

“గీతే తాళానుగుణ్యేన హ్రస్వ స్యాన్య దీర్ఘ సంశ్రుతిః

హ్రస్వశ్రుతిస్తు దీర్ఘస్య దోష ఇత్యుచ్యతే బుధైః”

ఏతదధ్యయం త త్తత్తాళానుగుణ్యేన ప్రయుక్తేషు క్షేయమ్.

వి:- సంగీతకవితయగు యక్షగానాదులలో గణాదియందు విశ్రమము చెప్పబడుచున్నది. లేక ప్రాసయతి యైనను మిక్కిలి సమీపము కానట్టియు, మిక్కిలిదూరము కానట్టియు స్థలమునందు విధింపఁ బడును. సంగీతకవితయందుఁ, ద్రిపుటాదితాళముల కనుకూలముగ హ్రస్వాచ్చు దీర్ఘముయొక్క వినికి కలది కానోపును. కాని దీర్ఘము నకు హ్రస్వశ్రవణము దుష్టమని పండితులు నుడువుచున్నారు’ అని పై యధర్వణకారిక కర్థము.

172 సూ. 38 :- ద్వ్యక్షరాది చతుర్వర్ణ పర్యంత జననామను

లోప స్ఫురిత్యాదివర్ణానాం శబ్దే రాయాదికే పఠే
 క్విచి దత్వం క్విచి చ్చాత్వం క్విచి దిత్వం క్విచి త్వుతా
 క్విచి స్మృత్వం యథాయోగ మన్యచ్చ వ్యవహారతః.
 సబిందుకస్య డోష్టానే ని ర్నిత్య ముపతిష్ఠతే
 ఆర్యామృదికశబ్దా న్స్యః శ్రేష్ఠతావాచకా యతిః
 తత స్తదంతశబ్దభోగ్యైః ప శ్రేష్ఠత్వగోచరః.

ద్వ్యక్షరేషు రామరాజ- తిమ్మరాజ- ఇత్యాదావత్వమ్. రామిసెట్టి- తిమ్మిసెట్టి-
 ఇత్యాదా విత్వమ్. ఆయ్యపరాజ- ఆయ్యపసెట్టి- ఇత్యాదా పత్వమ్- కృష్ణమరాజ-
 కోసమరాజ- ఇత్యాదా మత్వమ్. త్ర్యక్షరేషు బసవరాజ- కసవరాజ- ఇత్యాదా
 వత్వమ్. బసివిసిండు- ఇత్యాదా విత్వమ్. ఏవ మన్యద వ్యావ్యామ్. చతుర్వర్ణేషు నరి
 సింగరాజ- ఇత్యాదిక మూహ్యమ్. రాజ-రావు-సెట్టి-వజ్జలు-దాసరి-జెట్టి-రాయడు
 రెడ్డి, ప్రగడ, ప్రగడ, సాని, దేవి, నాయడు, ఇత్యాదీ న్యుపపదాని వ్యవహారతో
 జ్ఞేయాని. వేము, రాము, చెన్ను, గంగులు, ఇత్యాదౌ పర్ణాంతరం గ్రాహ్యమ్.

వి :- 'రెండక్షరములు మొదలు నాల్గువర్ణముల వఱకును బరి
 మితి గల జనులనామములకు రాజ, రావు, రాయడు, అన్న, అమ్మ,
 దేవి, శాస్త్రి, సెట్టి, మున్నగు పూజ్యతను, శ్రేష్ఠతను దెల్పువదములు
 వరమై యుండఁగా సుబ్విభక్తులకు లోపము కల్గును. అపుడు పూర్వ
 పదముతుదిని గొన్నియెడల అత్వమును, గొన్నియెడల ఆత్వమును,
 వేటొకకొన్నిచోట్ల ఇత్వమును, ఇంకఁగొన్నిచోట్ల పత్వమును, మఱి
 కొన్ని యెడల మత్వమును బండితవ్యవహారానుసారముగ నితరకార్య
 జాతమును యధార్థముగ నగును'- అని 'ద్వ్యక్షరాది ...యథాయోగ
 మన్యచ్చ వ్యవహారతః' అనుసధర్వణకారిక కర్థము.' ప్రథమైకవచన
 మున బిందుగుహిత డువర్ణము వచ్చిన దానికి ద్వితీయైకవచనమునందు
 బిందువుతోఁ గూడిన యా డువర్ణమునకు నిత్యముగా నివర్ణ మగును.
 అమ్మ, అన్న, అయ్య మున్నగునవి శ్రేష్ఠారకము లగుటచేఁ దదంతశబ్ద

ములమీఁద మరల శ్రేష్ఠార్థశబ్దములు రావు' - అని 'సబిందుకన్య డోః ... నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః' అనుదాని కథము.

172. సూ. 39 :- రామినేనికులము, రామానాయనిసంగసము, తిమ్మానాయని కొడుకు, ఇత్యాదౌ సర్వత్ర న్యాగమో నిత్యః. నాయనివారు, ఇత్యత్ర ప్రసిద్ధపురుష మాదాయ సమన్విజనానా ముక్తిః. యది స్వాములవారు, ఇత్యాదావిప పూజ్యతా వివక్షితా తర్హి ప్రథమాయాం డ్వైతత్వమ్. అన్యత్ర ని రితి విశేషః.

వి :- రామినేనికులము మున్నగు నుదాహరణములలోని నివర్ణము రామినేడు అను బిందుసహిత డువర్ణమునకుఁ గల్గినది. ఈ నిగాగమము నిత్యము. నాయనివారు అనునపుడు ప్రసిద్ధపురుషునినామ మతోఁ దత్సంబంధి జనులను బలుకుట యగును. స్వాములవారు, అను రానిలో వలె నాయనివారులోని 'వారు'కూడఁ బూజ్యార్థమున వచ్చిన రని యనినచోఁ బ్రథమావిభక్తిలో 'నాయఁడువారు' ద్వితీయాదులలో 'నాయనివారిని' అని యుండును.

172. సూ. 40 :- రామయప్రభుఁడు, రామయచంద్రి, రామయప్రధానుఁడు, కోనమాంబ - ఇత్యాదయో నప్రయోగార్హాః శబ్దాః, కింతు రామప్రభుఁడు, కోనాంబ ఇత్యాద్యాకారేణ ప్రయోగార్హాః. లక్ష్మమాంబాకుమార, ఇత్యాదిప్రయోగ స్తు ప్రాశోక్తిమత్రనిష్పన్న ఇతిజ్ఞేయమ్. 'ముఖ్యాన్తాదపిశబ్దాస్తు ముఖ్యశబ్ద' ఇతివచనస్త సంస్కృతసిద్ధాంతానువాదకమ్. ముఖ్యశబ్దాత్ ముఖ్యాదిత్యర్థః ఎట్టియాపద వచ్చిన గట్టిపడుచుఁ జిత్త ముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు - ఇత్యాద్యుదాహరణమ్. అయ్య వారు, ఇత్యాది వైకృతమ ప్యత్రోదాహరణమ్.

వి:- రామయప్రభుఁడు, మున్నగునవి ప్రయోగార్హములు కావని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. అయ్య, అన్న, అనువాని రూపాంతరములగు, అయ, అమ, అనువానికి సిద్ధసమాసమధ్యమునఁ బ్రయోగముండుటయే కారణమని వచించుచు, రామప్రభుఁడు అనుమున్నగు రీతితో నుండనగు ననుచున్నది. లక్ష్మమాంబాకుమార, అనునపుడు, లక్ష్మమ+అంబ+కుమారః=లక్ష్మమాంబాకుమారః, అనుదీనితత్సమ

రూపము లక్కమాంబాకుమారుడు; దీని సంబోధనరూపము లక్క
మాంబాకుమార, అనియగును. కాని లక్కశబ్దము, లక్ష్మీశబ్దవికృతిగ
నగపడుచున్నది. దీనితో, అమ్మ, అనుదాని రూపముగు, అమ, అనునది
చేరి లక్కమ, అని కావచ్చును. కాని, లక్కమ+అంబ=లక్కమాంబ,
అని సవర్ణదీర్ఘము వచ్చుట దుర్నిభము. అపదధితొప్పున నిది దుష్టమే;
కాని యధర్వణాచార్యు లంగీకరించుటచే నిది సమ్మతమే. అయ్య, అమ్మ,
అనునవి శ్రేష్ఠార్థమును దెల్పుచున్నవి. కాన నవి యంతమునఁ గలశబ్ద
ములమీఁద మరల శ్రేష్ఠార్థబోధకశబ్దములు రావు- అని, అర్యాంబా
దికళబ్దాస్పృశి, అనుదానికర్థము. ముఖ్యాంతశబ్దముమీఁద మరల ముఖ్య
శబ్దము వచ్చును- అనువిషయము సంస్కృతలక్షణసిద్ధమగు సర్థమున
కనువాదము - అత్యుత్తమోత్తమంబు అని దాని కుదాహరణము.
ఈ విషయమును ప్రాథ. సమా. 2 మొ॥ 6 సూత్రమువఱకు వివరించెను.

ఇతి శ్రీ.....తృతీయోజంతపరిచ్ఛేద స్సమాప్తః.

అజంతపరిచ్ఛేదము సమాప్తము.

అంకితము

డాక్టర్ శ్రీకొలచల వేంకటకృష్ణమూర్తిగారు,

తర్కర్కపత్ని

కి. శే. శ్రీమతి శ్యామలాంబగారు

పతికిన్, భూరిభిషక్సభాపతికి, భవ్యత్యాగపూర్ణక్రియా
రతికిన్, శ్రీయుత కృష్ణమూర్తికి;— నపర్యావ్యగ్రయై, సర్వదా
ధ్యత, దా నూని, కలార్థిపోషణచిరానంతప్రథం బెంచుధీ
మతికిన్, మత్కృతి యంకితం బగుత శ్రీమచ్ఛ్యామలాసాధ్వీకిన్.

—వివృతిరచయిత.

ఓమ్

వి ఘ్నో శ్వ రా య న మః

కవిగిరోభూషణ వివృతి

హ లం త ప రి చ్ఛే ద ము

1. శ్లో. సీతే సుచ్ఛదనావృతే ర్విగళనా న్నిదానిలవ్యాపృతౌ
గుచ్ఛద్విద్యై మతుచ్ఛ మృచ్ఛతి మహాస్వచ్ఛన్దయోఽయం ప్రియః |
పశ్యేత్యాలపతి ప్రియే కుచభరే సాపత్రపా సత్వరం
కుర్వాణా మృదులాంకురం కురచితం భూనన్దినీ పాతు నః ||

వి :- ఏకాంతమునందు శ్రీరాముడు సీతతో, జేసినవిగ్రహంభా
లాపములు - “ఓసీతా ! మందానిలముచేఁ బత్రములచూటు తొలం
గఁగ (గాలికిఁ బైటఁచెంగు తొలఁగఁగాననియర్థము) నీగండుతుమ్మెద
(ఈరాముడు) పూలగుత్తు లనుభావముతోఁ దిరుగుచున్నది చూచి
తివా”లని ప్రియుఁడగు శ్రీరామచంద్రమూర్తి పలుకఁగా సిగ్గుతోఁ
దనవత్ప్రజములపైకిఁ బైటఁచెఱుంగును సుకుమారముగ నవరించుకొను
సీతయొక్క సంగ్రహము మనలఁ గాపాడుఁ గాక.

2. శ్లో. యద్వామాజ్కే నివాసో నిరత మఖిలప్రాత రబ్రాహ్మతాక్షీ
శ్రేణీనాం భాతి దూరే వదతి నిరుపమం భూమితాయా న్సురూపమ్ |
తం ప్రాచీనం పుమాంసం కపటదశరథాపత్యతాచ్ఛన్నమూర్తిం
మూర్తిత్రయ్యా నిదానం హృదయ భజ నదాస్య మస్మన్నిధానమ్ ||

వి :- “ఏప్రభువర్యునివామాంకసతతనివాసము సీతాదేవియొక్క
లోకాతీతసౌందర్యమును జెప్పుచున్నదో, కపటదశరథాపత్యరూప
ముతోఁ గప్పబడినట్టియు, బరప్రాచీనము, బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకము,
వానందమయము, మాకు నిధానమును నగుశ్రీరామచంద్రబ్రహ్మము

నోహృదయమా ! నీవు భజింపుమని గ్రంథకర్త తనహృదయమునకు హితోపదేశము చేయుచున్నాడు :

3. శ్లో. వస్తేమహి జగన్నాథం వంద్యుజనకల్పకమ్ |

అరివిద్వదశాపాజ్ఞ మమృధితనయాపతిమ్.

వి :- “నమస్కరించుజనమునకుఁ గల్పవృక్షమై, తామరరేకుల వంటికన్నులు గల లక్ష్మీప్రియుఁ డగునాజగన్నాథునకు నమస్కారింము” అని కవి విష్ణుమూర్తిని స్తుతించెను.

173. సూ :- ప్రథమైకవచనతుల్యం సర్వత్ర హలంత మగుణవత్ప్రభృతి.

173 సూ:- గుణవద్గణవ్యరిక్తం హలంతం సంస్కృతప్రథమైకవచనతుల్యం స్యాత్సర్వత్ర.

వి :- ప్రథమైకవచనతుల్యమ్, సర్వత్ర, హలంతమ్, అగుణవత్ప్రభృతి-అని ఛేదము. సంస్కృతమునందలి హలంతశబ్దము లన్నియు నీ వికృతియందు గుణవద్గణము, నగుణవద్గణము, నని రెండుగణములుగాఁ బ్రక్రియాసాకర్యమునకై విభజింపఁబడినవి. గుణవద్గణవ్యరిక్త మగు హలంతశబ్దము సంస్కృతప్రథమైకవచనతుల్యరూపములొ నిచట నామము (ప్రాతిపదికము)గా నిలుచునని సూత్రార్థము. రుక్-రాట్-మొ॥ “హలంతంబు ప్రథమైకవచనాంతతుల్యం బిందు నామంబగు” (బాల. హలంత, 67 సూ.) అను సూత్రముచే బైవిషయమును జిన్నయ సూరిగారు వివరించిరి.

174. సూ:- గుణవద్గణో ద్వితీయైకవచనతుల్యో భవే ద్వికృతా.

వి :- గుణవద్గణః, ద్వితీయైకవచనతుల్యః, భవేత్, వికృతౌ- అనిఛేదము. గుణవద్గణము సంస్కృతములొని ద్వితీయైకవచనతుల్యశబ్ద మిచట నామముగా గ్రహింపఁబడునని సూత్రార్థము. “గుణవంతమ్” అనునది సంస్కృతమున ద్వితీయైకవచనరూపము. తత్తుల్యమగు- ‘గుణ

పంతమ్' అనునది యిచట నామము. ఇందుఁ జివర మకారము “అన్యే
పాంచ వా లుగ స్తస్య”-అను సూత్రముచేఁ గాని “అన్యహలో శ్రే
దుది”-అనుప్రాకృతసూత్రముచేఁ గాని లోపించును. మతుబాదికంబు
ద్వితీయైక వచనాంతతుల్యంబు నామంబు” (బాల-హలంత-70) అను
సూత్రముచేఁ బై విషయమును సూరిగారు వివరించిరి.

175. సూ:- ద్విత్వోత్పత్త్యే సర్వహలాం హ్రస్వాత్.

175 సూ:- హ్రస్వాత్పరేషా మగుణవద్గణసమ్బంధి నాం శబ్దానా మస్త్యహలాం
సర్వేషాం ద్విత్వ ముత్పత్తి స్సాత్.

వి :- ద్విత్వోత్పత్త్యే, సర్వహలాం, హ్రస్వాత్-అని ఛేదము.
హ్రస్వస్వరమునకుఁ బరమైనయగుణవద్గణసంబంధి యగుశబ్దముల
తుదిహల్లునకు ద్విత్వము గల్గును, ఉత్వమును గల్గును. రుక్కు-మొ॥
“ఉగాగమంబును ద్విత్వంబును దుదిహల్లున కగు”. అని బాలవ్యాకర
ణము వివరించెను. (బాల-హలంత-68 సూ.)

176. సూ :- ద్విత్వం తు దీర్ఘ తో బహుళమ్.

176. సూ :- దీర్ఘా త్పరేషాం తు ద్విత్వం బహుళం సాత్. ఉత్వం తు
సాదేవ.

వి:- ద్విత్వమ్, తు, దీర్ఘ తః, బహుళమ్-అని ఛేదము. దీర్ఘ స్వర
మునకుఁ బరమైన హలంతశబ్దముయొక్క తుదిహల్లునకు ద్విత్వము బహు
ళముగా నగును. బహుళపదమునందు నాలుగర్థము లిమిడియుండును.
ప్రవృత్తి-అప్రవృత్తి-విభాష-అన్యత్ అని నాలుగర్థములు. సంస్కృత
వైయాకరణులు దీని నిట్లు వివరించిరి. “క్వచిత్ప్రవృత్తిః క్వచిదప్రవృత్తిః
క్వచిద్విభాషా క్వచిదన్యదేవ! విధే ర్విభాషం ప్రసమీక్ష్య సమ్యక్ చతు
ర్విధం బాహుళకం వదన్తి॥” “ఒకచోట నిత్యముగాఁ గార్యము జరు
గును. వేతొకచో నది జరుగదు. వేతొకచో వికల్పముగా జరుగును.
విలక్షణరూపకార్య మింకొకచో జరుగు”నని దానికర్థము. ఇందు

మొదటిమూఁడును దెలుఁగువ్యాకరణములయందుఁ బ్రచురముగా నగ వడుచున్నవి. వాక్కు—వాకు, రాట్టు—రాటు, అనునవి యుదాహృతులు. దీనిని సూరిగారు “దీర్ఘంబుమీఁదిహల్లునకు ద్విత్వంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల-తత్సమ-69) అని వివరించిరి.

177 సూ :- అగుణవతాం సర్వహలాం సో ల్లోపః.

177 సూ:- గుణపద్ధణవృత్తిరిక్తానాం మహతా మమహతాం శబ్దానాం సో ల్లోప స్స్యాత్.

వి :- అగుణవతామ్, సర్వహలామ్, సోః, లోపః-అని ఛేదము. గుణపద్ధణవృత్తిరిక్తము లైన సర్వహలంతెత్తబ్బచు లకును, ననఁగా మహ దమహద్వాచకశబ్దములకుఁ బిమ్మట నిలిచినసుప్రత్యయమునకు లోపము కలుగు నని సూత్రార్థము. సంస్కృతవ్యాకరణమునందువలెనే ప్రాతి పదికసంజ్ఞగలశబ్దమునకుఁ బిమ్మట వక్తృవివక్షానుసారముగ స్వాది ప్రత్యయములు నిలుచును. ప్రథమైకవచనమునందు నిలిచినసుప్రత్యయ మున కీసూత్రముచే లోపము కలుగుచున్నది. రుక్కు+ను; రాట్టు+ ను-అనియండఁగా, నాసుప్రత్యయము దీనిచే లోపించి, రుక్కు, రాట్టు అనురూపము లేర్పడును. సూరిగారు ప్రక్రియాగౌరవశంకచే నీపద్ధతిని విడిచిరి. కాని ప్రథమైకవచనలోపమును మాత్రము “ఇగ్గౌరాయుగం తంబులప్రథమైకవచనంబునకు లోపం బగు” (బాల-తత్సమ-44) అని వివరించిరి. కాని వీరిసూత్రములచే సాధింపఁబడిన(ప్రక్రి)యనుబట్టి యాశబ్ద ములకుఁ బదత్వము సిద్ధింపఁ జాలదు. సంస్కృతవ్యాకరణమునందు సుబంతమునకుఁ, దిజంతమునకు మాత్రమే పదసంజ్ఞ విధింపఁబడినది. “సు-బౌ-జన్” మున్నగునవి సుప్రత్యయములు. “తిప్ తన్-ర్షి” మున్నగునవి త్రిజ్ఞప్రత్యయములు. ఇవి యంతమందున్నవి పదములగును. చింతామణికారుఁడు ప్రాతిపదికమునకుఁ బిమ్మటఁ దత్తద్విభక్తివచ నానుసారముగా స్వాదిప్రత్యయములను నిలిపియు, ధాతువులపైనిగూడఁ దత్తత్పురుష వచనానుసారముగఁ ద్రిజ్ఞప్రత్యయములను నిలిపియు,

వానికిఁ దెనుఁగుప్రత్యయముల నాదేశముగా విధించెను. ఆవిప్లము లైన తెనుఁగుప్రత్యయములయందు పరుగుగా ను ప్తిజ స్తత్వములు కలిగి యవి చేరినవానికిఁ బదత్వము సిద్ధించుచున్నది. సూరిగారు (పక్కి)యూగౌ రవశంకచేఁ గావలయు నీవిధానమును విడిచి సరాసరిగా నామముల యందును, గ్రియలయందును డుమ్మాదులను, డుమ్మోదులను జేర్చి రూపసాధనము చేయుటచే శాస్త్రమర్యాదానుసారముగా నట్టివానికిఁ బదత్వసిద్ధి కలుగుట లేదు. కావున బాలవ్యాకరణసాధితనామక్రియా వాచకశబ్దములకుఁ బదత్వము సిద్ధింపదు. అయినను సూరిగారు 'ద్రుత మంతమందుఁగలపదములు' మున్నగుచోట్లఁ బదశబ్దము నుపయోగింపక పోలేదు. అవి పదము లగునని వా రెట్లూహించిరో తెలియదు.

178. సూ:- గుణవతాం డుమూ ప్రాగ్వత్.

178. సూ:- గుణవతాం ప్రాగ్వ డ్డుజ్జ్ మూ స్తః. మహతో డు జమహతో ము రిత్వర్థః-కురాసాహుఁడు, అన డ్వాహుః, నుదివుఁడు. "అనుక్త స్యాయే సాంత్యహలా శ్రదుదీతి" ప్రాకృత సూత్రేణ మకారస్య లోపః. ప్రకానుఁడు. ప్రథమైకవచనతుల్య త్వం, దీర్ఘాత్పరత్వా న్న ద్విత్వమ్. కిమ్- నామలిక్తానుశాసనాది గ్రహేషు నపుంసక లిక్తాధికారే అవ్యక్తలిజ్జస్య ఫణితౌ యత్ప్రయోజ్యతే - ఇత్యుక్తత్వా త్కిమ్ శబ్ద స్యావ్యక్తలిజ్జత్వేన నపుంసకలిజ్జప్రథమైకవచనతుల్యత్వమ్. "క్వచిన్నామగ్రహేజైవ" ఇత్యధర్వణోక్తి శ్చాత్ర మానమ్

వి :- గుణవతామ్, డుమూ, ప్రాగ్వత్ - అని ఛేదము. గుణవ ద్దణములోని శబ్దములు సంస్కృతద్వితీయైకవచనాంతతుల్యము లిటఁ బ్రతిపదికము లగుటచే వానితుదిమకారమునకు "అన్యేషాఞ్చ వా లుగ స్తస్య" అనుసూత్రముచేఁ గాని "అంత్యహలో శ్రదుది" అనుప్రాకృత వ్యాకరణసూత్రముచేఁ గాని లోపముచేయఁగా 'గుణవంత' మున్నగు ప్రాతిపదికరూపములు సిద్ధించును. వీనికి సుప్రత్యయోదులు పరమగు నపుడు మహత్త్వమునం దుత్వడుజ్జులు మహతీత్వమునఁ బ్రథమైకవచన లోపము, సమహత్త్వమున మువర్ణకాదులును నజంతములకుఁ బోలే

గల్లు చుండును. మహాత్మ్యమునం దాలుశబ్దముతో సమాసమును వీనికిఁ గల్గును. “గుణవంత్రి” అనునది ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యరూపము. దీని మకారమునకు లోపము చేయఁగా ‘గుణవంత’ అని మిగులును. ఇచటఁ గవిశిరోభూషణము ప్రాకృతనూత్రముచే మకారలోపము చేయుట న్యాయము గాదు. చింతామణియందు వాక్యాంతగతపదానాం చి” మన్నగు నూత్రములు పెక్కులుండుటచే వానిచేఁ దుది పర్వలోపము చేయుట యుక్తము. తురాసాహ్, అనడుహ్, సుదివ్ మున్నగుశబ్దములు గుణవద్గణములోనివి కావున ‘తురాసాహమ్, అనడుహమ్, సుదివమ్’ అనురూపములు ద్వితీయైకవచనాంత తుల్యములై తెలుఁగులోనికి వచ్చును. మకారలోపము చేయఁగా తురాసాహ, అనడ్వాహ, సుదివ; అనునజంతప్రాతిపదికము లేర్పడి వానితర్వాత, సుప్రత్యయము నిలిచినపు డజంతములకు వలె నుత్పడుజ్జులు వచ్చి తురాసాహుఁడు, సుదిపుఁడు నని మహాత్వమునందును, ‘అనడ్వాహము’ అని యమహాత్వమునందును రూపసిద్ధి కలుగుచున్నది. సంస్కృతమునందలి ప్రశాన్ శబ్దమును దత్తుపత్వమున ద్వితీయైకవచనాంత తుల్యముగా దానిప్రాతిపదికము గ్రహించుట యుచితమని తోచుచున్నది. అపుడు ‘ప్రశానుఁడు’ అనురూపము కల్గును. ‘ప్రశానుఁడు’ను కవిశిరోభూషణోదాహృతికిఁ బ్రసిద్ధి యగవడదు. అట్టి దున్నచో దానిని సంజ్ఞావాచకముగా నకారాంతముగ గ్రహింప నగును. ‘ప్రశాన్’ శబ్దమును బ్రథమైకవచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికముగా గ్రహించినచో ద్వితోత్పన్నులోపములు కలుగును; గాని యుత్పడుజ్జులు కలుగుటకే యవశాకము లేదు. కిమ్ శబ్దము ‘కిమ్ము’ అనురూపముతోఁ బ్రసిద్ధి కలిగి యుండుటచేనపుంసకలింగ ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికమును గ్రహించి ద్వితోత్పన్నులోపములతో ‘కిమ్ము’ అనుదానిని సాధించుకొనవలెనని కవిశిరోభూషణముచెప్పుచున్నది. అది సరిగాదు. ప్రథమైకవచనాంతతుల్యమునుగాని ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యమునుగాని ప్రాతిపదికముగా గ్రహించునపుడు

పుంలింగములోని వానినే గ్రహింపవలెను గాని స్త్రీలింగనపుంసక
లింగములలోనివానిని గ్రహింపకుండుట తెలుఁగు లాక్షణిక సంప్రదా
యము. కావున 'శ్వచి న్నామగ్రహేణైవ' అనునధర్వణవచనముచే
కిమ్ శబ్ద ప్రాతిపదికమునే తెలుఁగు ప్రాతిపదికముగా గ్రహించి 'కిమ్ము'
అనురూపము సాధించుకొనుట యుచితమని లోచించుచున్నది. ఈ సంప్ర
దాయము నాంధ్రలాక్షణికు లందఱు గమ్యుతించిరి.

179. సూ:- ఆత్మన ఇమనన్తానాం డా వా.

179:- ఆత్మన్ శబ్దా దిమన్న తేభ్యశ్చ డా వా స్యాత్. చుటూ- డిత్కార్త్యమ్.
హ్రస్వః. ఆత్మ. పక్షే ౭ న్యహల్లాపే ఆత్మను. మహత్త్యే డుజ్. ఆత్మఁడు. గరిమ,
లఘిమ, మహిమ ఇత్యాది. పక్షే గరిమము ఇత్యాది.

వి :- ఆత్మనః, ఇమనన్తానాం, డా, వా- అని ఛేదము. ఆత్మన్
శబ్దమునకును, ఇమనిచ్ ప్రత్యయంతములైన శబ్దములకును 'డా'
యనునది వికల్పముగా సుప్రత్యయమున కాదేశమగు నని యర్థము.
'డా' యనుదానిలోని డకార మిత్సంజ్ఞ కలది యగుటచే నది లోపించి,
'అ' యనునది మిగులును. డిత్తు పరమగునపుడు టిలోపము, పిమ్మిట
హ్రస్వము కలుగును. ఈ రీతిని 'ఆత్మ' మున్నగురూపములు సిద్ధించు
నని కవిశిరోభూషణము వచించుచున్నది. 'ఆత్మా' అనుప్రథమైకవచ
నాంతతుల్యప్రాతిపదికమునకు 'డా' యనుదాని నాగమము చేయఁగా
టిలోపము, హ్రస్వమును జరిగి, ఆత్మ+సు అనియుండఁగా, డా అనునది
స్త్రీప్రత్యయ మగుటచే, 'అనుతాం స్త్రియాం' అనుచోష్వన సులో
పము కలిగి, 'ఆత్మ' అనురూపము సిద్ధించు ననుట గమంజగము.
డాప్రత్యయము వికల్పము గావున, నది రానపుడు 'ఆత్మన్' అను ప్రాతి
పదికములోని నకారమునకు లోపమును, సుప్రత్యయమునకు మువ్వర్ణ
కాదేశమును జేయఁగా, 'ఆత్మము' అనురూపము సిద్ధించును. ఆత్మన్
శబ్దమునకు మహద్వివక్ష చేయఁగా ఆత్మ+సు అనునపు డుత్పడుజ్జులు

చేయఁగా 'ఆత్మఁడు' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే గరిమ మున్నగు వాని నెఱుంగునది.

“ఆత్మన ఇమనంతానాం” అనుదానికి శ్రీపద్మల చిన సీతారామ స్వామిశాస్త్రిగారు తమయాంధ్రవ్యాకరణ సంహితాసర్వస్వమున నిట్లు వ్యాఖ్య చేసియున్నారు- “ఆత్, మన్, ఇమనంతానాం, డా, వా,” అని సూత్రమును విభజించిరి. హ్రస్వమగునవర్ణమునకుఁ బిదప నుండు ‘మన్’ అనుదానికిని, ఇమన్ ప్రత్యయాంతశబ్దములకును బరముగా డా ప్రత్యయ మగును.” ఈసూత్రములోని వాశబ్దము వ్యవస్థావాచి యగుటచే మన్నంతములు కాని ‘యువన్, యజ్ఞన్, పూషన్ మున్నగు మఱికొన్ని కవి ప్రయుక్తశబ్దములకును డాప్రత్యయమువచ్చుననియు, అర్యమన్, వర్మన్, కర్మన్, మహాత్మన్, మున్నగుమన్నంతములకు డాప్రత్యయము రానేరదనియుఁ జెప్పిరి. మఱియు నీడాప్రత్యయము శ్రీప్రత్యయ మగుటచే దీనికిఁ బిమ్మట నున్న సుప్రత్యయమునకు శ్రీలింగప్రథమైకవచనలోపము కలుగు ననియు వచించిరి. ఇట్లర్థము చేయకున్నచో, ఆత్మన్ శబ్దము హలంతమగుటచే దానికి డాప్రత్యయవిధానము సిద్ధిసాధనమే యగుననిరి, ‘ఆత్మన్’ అనుదానికి డాప్రత్యయము, టిలోపము, ప్రథమైకవచన లోపము చేయఁగా, ఆత్మ యనియు, డాప్రత్యయము రానపుడు ప్రథమైకవచనాంతతుల్యమగు ‘ఆత్మా’ అనుదానికి హ్రస్వము చేసి యథార్థముగా నుత్పడుజ్జులు, మువర్ణకము వచ్చి ఆత్మఁడు, ఆత్మము మున్నగురూపములు సిద్ధించుచునే యున్నవని వచించిరి.

“అత్మేనునిజంతములకు, నాంతంబు లగుమనుజసంజ్ఞలకు, శ్రీత్వంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల-తత్వమ-77) అని యీవిషయమును సూరిగారు వివరించిరి.

180. సూ :- డు స్స్యా త్పదా రాజ్ఞః.

180 సూ:- రాజన్ శబ్దాత్త డుస్స్యా న్నిత్యమ్. రాజ. డువర్ణకవిధానం మువర్ణకవద్

జ్ఞేయమ్. స్వార్థప్రధానభావే స్వార్థదాక్షిణ్యో డుః పుంసి చేతనే ఇత్యధర్వణోక్తిః. ముని రాజా నాత్ర టచ్. గౌణత్వేతు నమస్మనిరాజుఁడు రాముఁడు. నమస్మనిరాజ సీత. హారరాజము. బహురాజము దేశము. బహురాజయీపురి. హ్రస్వః. “సూరాజ యయ్యో వనుధ”-ఇత్యాచార్యః. జీవీ-రాజ్ఞి. బహురాజ్ఞి. మరాజ్ఞి ఇత్యాదిరూపమ్.

వి :- డుఃస్వాత్. సదా, రాజ్ఞి-అని ఛేదము. రాజన్ శబ్దము నకు డు అనునది నిత్యముగా వచ్చునని యర్థము. రాజన్ + డు + ను అని యుండఁగా టిలోపము కలిగి, సులోపము కలిగి ‘రాజ’ అను రూపము సిద్ధించును. ఈసూత్రముచే విహితమైన ‘డు’ అనునది ప్రాతిపదిక కార్యము గాని పదకార్యము గాదు. డు చేరినరాజ అనుశబ్దము స్త్రీప్రత్యయాయాంతము. కావునఁ బ్రథమైకవచనప్రత్యయలోపము కలుగును. డు అనునది ప్రాతిపదిక కార్య మగుటచే నన్నివిభక్తివచనములందును ముగాగమమువలె నిది వచ్చును. “రాజన్ శబ్దమునకు స్వార్థప్రధాన్యమునందును. బుంలింగ మైనప్పుడును, జేతనవాచిత్యమునందును మాత్రమే పై చింతామణి సూత్రముచే ‘డు’ అనునది వచ్చును” అని యథర్వణ కారిక కర్థము. “డు వర్ణక విధానం మునర్ణ కవత్ జ్ఞేయమ్” అనుదానికి విభక్తి పరమగునపు డాగమముగను, సుప్రత్యయమున కాదేశముగను జింతామణి చెప్పిన డు నచ్చుననియర్థము. ఇట్లు చెప్పట సరిగాదు. ‘డు’ అనునది యాగమమే కాని యాదేశ మెన్నఁడును గాదు. ‘డు’ అనునది స్త్రీప్రత్యయము గానఁ, దదంతమునకుఁ బరమైన సుప్రత్యయమునకు లోపము కల్గును. మునిరాజ అనుచోట స్వార్థ ప్రధానభావము కలదు గాన టజంతముమీఁదనే డు ప్రత్యయము చేయఁగా రూపసిద్ధి కలుగుచున్నది. ఇచట టచ్ రాదని కవిశిరోభూషణము చెప్పట సరిగాదు. నమస్మనిరాజుఁడు మున్నగువానియందు “నమస్కరించు చున్న మునిరాజులు కలవాఁడు” అని యర్థమగుటచే నిచట స్వార్థప్రధాన్యము లేదు. కావునఁ జింతామణి చెప్పిన డు రానేరదు. బహురాజము మున్నగుచోట్ల నుపసర్జనత్వ ముండుటచే డుప్రత్యయము రాదు. సూరి గారు చింతామణ్యధర్వణ సూత్రములను రెంటిని గలిపి “మహత్త్వం

బున స్వార్థవరం బగు రాజశబ్దము రాజు నాఁ బడు” (బాల-
తత్వము-78) అని వివరించినారు.

181:- సూ. సాన్తా దపయఃప్రభృతే స్లోసః.

181 సూ:- అపయః ప్రభృతే సుకరాంత్యస్య సస్యవాటక్స్యాత్. ఉగా హరణ
మత్తరిత్ర నక్ష్యతే.

వి :- సాన్తాత్, అపయః ప్రభృతేః, స్లోసః-అని ఛేదము. పయః
మున్నగు వానిలోఁ జేరని సకారాంతశబ్దములకంటె విభక్తి పరమగు
చుండఁగాఁ దుదిసకారమునకు లోపము వికల్పముగా నగునని యర్థము.
సకారాంతప్రథమైకవచనతుల్యప్రాతిపదికముతుది నున్న సకారమునకు
లోపము వికల్పముని తాత్పర్యము. ఊర్ధ్వరేతన్ అనుప్రాతిపదికమునకుఁ
బ్రథమైకవచనతుల్యత్వమునందు ‘ఊర్ధ్వరేతాన్’ అనురీతిరూప ముం
డును. తత్తుల్యప్రాతిపదిక సకారము లోపించి హ్రస్వము వచ్చి, ఊర్ధ్వ
రేత+ను అని యగును. దాని కుత్వడఙ్ములు వచ్చి, ఊర్ధ్వరేతుండు
అని యగును. సకారలోపము రానపుడు గుణవద్గణ కార్యములును
గల్గి, ఊర్ధ్వరేతనుండు అనియగును. “అపయః ప్రభృతేః” అనుటచే
సకారాంత సపునకలింగశబ్దము లన్నియుఁ బర్యుదస్తము లగుచున్నవి.
దీసింబట్టి సకారలోపము పుంస్త్రీలింగములగు సకారాంత మహస్మహతీ
వాచకశబ్దముల తుదిసకారమునకు వికల్పముగా లోపము కలుగునని
తెలియ వలయును. ఈసకారాంత శబ్దముల మహస్మహతీవాచక పుంస్త్రీ
లింగశబ్దములకు మాత్రము గుణవద్గణగుణవద్గణకార్యములు రెండును
గల్గును. మిగిలినవానికి గుణవద్గణకార్యముగాని, యగుణవద్గణకార్య
ముగాని యేదోయొక్కటే కలుగును. రెండుగణములకార్యములు నొక్క
శబ్దమునకుఁ గలుగుట యనఁగా నొక్కశబ్దమునకు రెండుగణములలోఁ
బౌత ముండుట సంభవింప దని యర్థము. “సాంతంబులతుదిసకారమునకు
లోపంబు బహుళంబుగా నగు” (బాల-తత్వము-80); “మహద్వాచకంబు
లగు సాంతంబుల కంతలోపంబేని, ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యత్వంబే నగు”

(బాల-తత్సమ-81); “వేధపురోధపురోధనుఁడు” (బాల-తత్సమ-82); “మనఃప్రభృతులగు కారంబునకు ద్విత్వంబు విభాషనగు” (బాల-తత్సమ-83) అను సూత్రములచే సూరిగారు పైచింతామణిసూత్రమునకు ముందు చెప్పబోవునహోబలపతిపండితుని వివరణమును విశదపఱచి యున్నారు.

182. సూ :- అన్యేషాం చ వా లుగ న్నస్య.

182 సూ. 1:-సా న్తవ్యతిరిక్తానాం కేషాంచిద్బలంతానాం శబ్దానా మన్త్యస్యవా ల్ స్యాత్. వ్యవస్థితవిభాషయా నస్యలోపే చ కారాదికార స్యాకారాదేశే కృతేపథము, ఋభుక్షుఁడు, మథము, ఇతిరూపాణి. “నాయథాశక్తైశ్చేసి యన్యాయపథము” ఇత్యాచార్యవచనే సమాసాంతోఽప్రప్రత్యయః.

వి :- అన్యేషాం, చ, వా, లుక్, అన్తస్య-అని ఛేదము. సాంతేతరములైన కొన్ని హలంతశబ్దములచివర నున్న వర్ణమునకు వికల్పముగా లోపము గలుగు నని యర్థము. ‘పథిన్’ శబ్దమునకు ‘పథము’ అనురూపము కలుగును. ఈ రూపమును సాధించుటలోఁ గవి శిరోభూషణము విచిత్రమార్గము నాశ్రయించినది మీఁది సూత్రము లోని వా శబ్దమును వ్యవస్థచేసి తద్బలముచే ‘పథిన్’ అనుదానిలోని ‘ఇ’ కారమున కకారాదేశమును, బ్రకృతసూత్రముచే నకారలోపమును, మువర్ణకమును జేసి ‘పథము’ అనురూపమును సాధించినది. ఇంతకంటె ‘పథకి’ అను నకారాంతశబ్దము సంస్కృతనిఘంటువులయందుఁ బ్రసిద్ధముగానుంటును, ‘సోపానపథేన’ (రఘు-6 సర్గ. శిల్లో) అని కాళిదాసు దీని నకారాంతముగాఁ బ్రయోగించుటను, దానిని దత్త్యమము చేయఁగాఁ ‘బథము’ అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఈరూపమే కవులచేతను బ్రయోగింపఁబడినది. ఇట్లే ‘మథము’ అనురూపము కూడ సిద్ధించునని యూహింపవగును. (చూ. బాల-తత్స. 83, సూ.) ‘ఋభుక్షిన్’ అను శబ్దముయొక్క ప్రథమైకవచనరూపము ‘ఋభుక్షాకి’ అనునది. ఋభుక్షా అనుదాని దీర్ఘమునకు హ్రస్వము, నుత్పడుజ్జులును జేయఁగా

ఋభుక్షుఁడు' అనురూపము సిద్ధించును. 'మధిన్' శబ్దమును మధము అనురీతి నే తత్సమమగుచున్నది. 'పధిన్, ఋభుక్షిన్, మధిన్' అనువాని కారములకు "అన్యేషాం వా లుగ న్తస్య" అనుదానిచే లోపము చేసి, వ్యవస్థితవిభాషాసామర్థ్యముచే సూత్రములోని చకారబలమువలన నికారమున కకారాదేశము చేయఁగా పథము, ఋభుక్షుఁడు, మధము మున్నగు రూపములు సిద్ధించుననుట సరికాదు. 'పధిన్' అనుదానికి మధము అను తత్సమరూప మప్రసిద్ధము. దీనిని 'మన్థమ్' అను ద్వితీయైక వచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికపైని 'మంథము' అని సాధించుట యుచితము.

182. నూ. 2:- హ్రస్వే డుజ్. నిగమశర్మఁడు. నిగమశర్మేత్యడుజన్తరూపస్యకు "క్వచి న్మనుజసంజ్ఞాయాం డుక్ష్మాన్తా న్న విధీయతే." ఇత్యధర్వణోక్తి శ్మరణమ్. ఏతేన 'అశ్వత్థామా' ఇతిరూపం సమజ్ఞానమేవ. "మహాబలుఁడశ్వత్థామ" ఇత్యాచార్యవచనమ్. చతుర్ముఖపరత్వే బ్రహ్మేతిరూపస్తు "పుంబ్రహ్మణో వేదసశ్చ హ్రస్వత్వేనైవ సంస్థితిః" ఇతి తదంత్యేవ సిద్ధతీ. "బ్రహ్మకుం దపము చేసి యనంతుఁడు" ఇత్యాదివచన మాచార్యస్య. "తొలుఁదొలుతఁ గృష్ణవర్తుకుఁ గళ యొసంగి" ఇత్యాది కవివచన మనాకర మేవ. అర్యముఁడు, ఋక్షము, ఇత్యాది. కరీ, కృతీ ఇత్యాదయో బహవ శబ్దాః ప్రథమాతుల్యత్వే జ్ఞేయాః.

వి :- నిగమశర్మన్ శబ్దముయొక్క ప్రథమైకవచనతుల్యరూపము 'నిగమశర్మా' అనునది. దానికి హ్రస్వముచేసి సుప్రత్యయమును, దాని కుత్వడుజ్జులును జేయఁగా 'నిగమశర్ముఁడు' అనురూప మేర్పడును. 'సుశర్ముఁడు' అనునదియు నిట్లే. 'మనుష్యవాచకములలో సకారాంతము కంటఁ బరముగాఁ బ్రథమైకవచన డుప్రత్యయము క్వాచిత్కముగా విధింపబడదు' అనునధర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. అనఁగా వానికి డాప్రత్యయము నిత్యమని తేలుచున్నది. 'పుంలింగ బ్రహ్మన్' శబ్దమునకును వేదన్ శబ్దమునకును, గొన్నిమనుజసంజ్ఞలకువలె హ్రస్వము కలుగుటచేత మాత్రమే యునికి సంభవించునని "పుంబ్రహ్మ" అను వాక్యమున కర్థము. పుంలింగ 'బ్రహ్మన్' శబ్దమునకు 'డాప్' అను ప్రత్య

యము వచ్చి, ప్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కలిగి దానిపైనున్న 'సు' ప్రత్యయమునకు స్త్రీలింగప్రథమైకవచనలోపము కలుగుటచేఁ దెనుఁగున దాని కునికి సంభవించునని తాత్పర్యము. మనుష్యవాచి యగు 'అశ్వత్థామన్' అనుదానికివలెనే దేవతావాచి యగు 'బ్రహ్మన్' అనుదానికిని డాప్రత్యయము నిర్వివాదముగ వచ్చును. వేదశబ్దమున కును నీడాప్రత్యయము వచ్చును. డాప్పను వీని కంగీకరింపనిచో "డుక్నాంతా న్న విధీయతే" అను సధర్వణవచనముచొప్పునఁ బ్రథమైక వచనలోపము వానికి సంభవింపదు. 'అశ్వత్థామ, బ్రహ్మ, వేద' అనునవి యుదాహరణములు. "పుంబ్రహ్మణః" అనునియమముచేఁ బుంలింగే తర 'బ్రహ్మన్' శబ్దమునకు డాప్రత్యయము పాక్షికముగానైనను రానేరదనియు, సగుణవద్గణకార్యముతోనే యది ప్రయుక్త మగున నియుఁ దాత్పర్యము నెన్నవలయును. బ్రహ్మము - బ్రహ్మమ్ము - బ్రహ్మాంబు అని యుదాహరణములు.

182. సూ. 3 :- ద్వితీయైకవచనతుల్యత్వే శ్వాసమ్, ఋత్విజాఁడు. 'ఋత్వి జాఁడని విచారించి వ్రాసించితే' ఇత్యాచార్యః.

వి :- 'శ్వాసమ్, ఋత్విజమ్' అను ద్వితీయైకవచనతుల్యప్రాతి పదికములు శ్వశబ్దఋత్విశబ్దములకుఁ గల్గును. వానిమకారములకు లోపము చేసి సుప్రత్యయమునకు మువర్ణకము చేయఁగా 'శ్వాసము' అనియు, సుత్వడుజ్జులు చేయఁగా ఋత్విజాఁడనియు, రూపములు సిద్ధిం చును. ఇట్లే 'సుహృదుఁడు, వేదవిదుఁడు' అని సుహృద్వేదవిచ్ఛబ్దము లకును, ద్వితీయైకవచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికములమీఁదనే తత్సమరూ పము లగును.

182. సూ. 4 :- "భవద్దీర్ఘ శబ్దానా మద్యయో ర్యవృద్ధస్యోః భాషాయాం నాత్ర యోగ స్వాదితి సిద్ధాంతపద్ధతిః" ఇత్యధర్వణః. ఆదిశబ్దేన తదాదయో గృహ్యంతే.

వి :- "భవత్ మున్నగుహలంతశబ్దములును - గీర్, ధూర్,

చతుర్, మొదలగు రేఫాంతిశబ్దములును - యుష్మత్, అస్మత్, అను శబ్దములును వికృతిభాషయం దాంధ్రవిభక్తియోగరూప మగుతత్సమ శబ్దప్రయోగముతో నుండవు - అని ఆంధ్రమహాకవి సమయము” అని ‘భవద్గీర్మ్యఖశిబ్దానాం’ అనుదాని కర్ణము, “యుష్మదస్మదోః” అనుపదము సంస్కృతములోని యత్, తత్, మున్నగు సర్వనామశబ్దముల కుపలక్షణము; కాన యత్, తత్, ఏతద్, ఇదమ్, అదన్, త్యద్ మున్నగు సర్వనామశబ్దములకును దత్సమరూపమునఁ దెలుఁగులోఁ బ్రయోగము లేదు. ఈయధర్వణకారిక, ‘న ఏదా న్యవ్యయ’ అనుసూత్రమునకు వివరణము.

182 సూ 5:- అగ్నిమంతుడు, ప్రాజ్ఞుడు, భగవంతుడు, మఘవంతుడు, ధీమంతుడు. “హనుమానుడు, భగవానుడు” ఇతిరూప స్తవగుణవర్ణనావ ద్భోజ్యమ్. ‘హనుమంతుడు’ ఇతిరూపం ప్రాకృతసమమపి “మ స్తవణవ స్తమా అలవెర ఇల్ల ఉల్ల ఇంతామతుపః” ఇతి సూత్రేణ మతుపః స్థానే మస్తాదేశవిధానాత్. విశేషణస్య గుణవర్ణనత్వే ‘మంత్రవంతమ్ముగఁ గ్రమంబున నేవురు’ ఇత్యాచార్యవచనం మానమ్.

వి :- అగ్నిమంథమ్ అనునది అగ్నిమథ్ శబ్దముయొక్క ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికము. దీనికిఁ దత్సమరూపము అగ్నిమంతుడు. ‘ప్రాక్’ శబ్దమునకుఁ బ్రాజ్ఞుడు; భగవచ్ఛబ్దమునకు భగవంతుడు, మఘవచ్ఛబ్దమునకు మఘవంతుడు; ధీమచ్ఛబ్దమునకు ధీమంతుడు - అనురీతిని ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికములమీఁద నీ రూపములు సిద్ధించును. హనుమానుడు, భగవానుడు-అనునవి చింతామణి వికృతివివేకమలచొప్పున సిద్ధింపవు. వానికి ‘హనుమాన్, భగవాన్’ అనునవి ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికములు. వీని కుత్వడుజ్జులు వచ్చుట దుర్లభము. ‘హనుమంతుడు, భగవంతుడు’ అనురీతిని ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికములమీఁద నివి సిద్ధించును. ఇట్టిరూపములను సాధించుటకుఁ గవిశిరోభూషణము ప్రాకృతవ్యాకరణమునాశ్రయింప నక్కఱ లేదు. ‘హనుమానుడు, భగవానుడు’ అనురూపములు దీనిచే సాధింపఁబడవు. ‘మంత్రవంతము’ అనునదియు ద్వితీయైక

వచనాంతతుల్యపాతిపదికముమీఁదనే సిద్ధించును. అహోబలపతి హనుమత్, భగవచ్చబ్దములను బ్రథమైకపితనాంతతుల్యములుగా గ్రహించి, యుత్పడుజ్జులు చేసి హనుమానుఁడు, భగవానుఁడు అనియు, ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యములుగా గ్రహించి హనుమంతుఁడు, భగవంతుఁడు అనియు రూపములు సిద్ధించునని చెప్పియున్నాఁడు. అట్లనుట సరికాదు. గుణవద్దణము కాని దగుణవద్దణమనియు, నగుణవద్దణము కానిది గుణవద్దణమనియుఁ దెలియుచున్నది. ఒకగణములో నున్నశబ్దము వేతొకగణములో నుండ గాదు. అట్లుండుట నన్నయాధర్వణులకు సమ్యతమును గాదు. కావున నట్టివ్యాఖ్యానము సరి గాదనవలసివచ్చును. ఈవిషయము నహోబలపతిమతము ననుసరించి బాలవ్యాకర్త “ఒకానొకచో మహత్త్వంబునందు మితృప్రకారంబున కానాదేశంబు విభాష నగు” (బాల-తత్పను-74) అని వివరించెను. ఇది ఆంధ్రవైయాకరణుల సంప్రదాయము కాదని చెప్పక తప్పదు. ఇట్టిమహాకవిప్రయోగము లున్నపుడు వానినిఁ దత్ప్రయోగప్రసిద్ధిచొప్పుననే సాధువు లగునని, వానికి మాత్రమే సాధుత్వ మింగీకరించుట యుచితముగాని, యట్టిరూపముల నితిరీతపులు ప్రయోగించుకొనుట కనుకూలముగా నైయాకరణులు సూత్రించుట యుచితము గాదుగదా !

182. సూ. 6 :- ‘అజ్ఞలో రాలుశబ్దేన సమావృత్తతా యది ।

సమానే తత్ర చో ద్ర సాన్యి ద్రేఫవివ క్వచి దృశవేత్’॥

ఇత్యభర్యణోక్తేః బుద్ధిమంతురాలు. శ్రీలక్ష్మీ గీమతి, బుద్ధిమతి ఇత్యాదిరూపమ్. “అద్య కాస్త్రానుసారేణ టాబాదిప్రత్యయో మతః” ఇత్యభర్యణః. “నియతశ్రీప్రత్యయః” ఇతి వాగనుశాసనశ్చ.

వి:- అజంతములకును, హలంతములకును ‘అలు’ అనుశబ్దముతో సామానాధికరణ్యము గలుగునపుడు నిత్యముగా నారెంటికిని సమాసము కలుగును. చింతామణి చెప్పినయుత్పరత్వములు నగును. ఒకానొకప్పుడు రేఫముమాత్రమేవచ్చును-అని ‘అజ్ఞలో రాలుశబ్దేన’ అనుదాని కర్థము.

ఈకారిక 'దారారేత ఉదపి రః' అను చింతామణికారికను వివరించుచున్నది. 'సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున వచ్చు టాబాదిస్త్రీప్రత్యయములును నీ తెలుగునందు సమృతము లగును' అని 'ఆద్యశాస్త్రానుసారేణ' అనుదాని కర్థము. ఈకారిక 'నియతస్త్రీప్రత్యయస్తు సర్వాసామ్' అను చింతామణినూత్రమునకు వివరణము.

182. సూ. 7 :- మరుత్తు, ఇంద్రజిత్తు, పరీక్షితుడు, "భవజ్ఞనకుఁ బరీక్షితున్" ఇత్యాచార్యః. అస్య సులోపఖ్యాప్యజ్ఞే చకారి. 'పరీక్షితుఁ గాచినయట్లు' ఇతి ప్రయోగాత్. పప్యన్తత్వేన వా రూప మిదిం కథంచి దున్నేయమ్. నీవృతము, ఘృతస్పృశుడు, దోషములు, చతుర్దోషుడు, విద్వాంసుడు; (స్త్రీయాం) విదుషి, (సమానే) బహువిద్వాంస పురి, బహువిద్వాంసము పురము. సలోపే ప్రచేతుడు, ప్రచేతనుడు, ఇత్యాది 'ప్రచేతసుపుత్రు భక్తిః దలంచుచున్', 'మఱియు నాంగీరసుఁ డనుమానసపుత్రున కూర్వరేతుండు' 'ఊర్వరేతనులైన' ఇత్యాదివచన మాచార్యస్య. ఏవం పుంలింగ కల్పా బోధ్యాః.

వి :- మరుత్తు, ఇంద్రజిత్తు, అనునవి మరుదింద్రజిచ్ఛబ్దముల ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికములమీఁద సిష్టన్నములు. ఇవి యగుణవద్గణములోనివి. పరీక్షిచ్ఛబ్దము గుణవద్గణములోనిది. కావున 'భవజ్ఞనకుఁ బరీక్షితున్' అనుప్రయోగము సాధు వగుచున్నది. 'పరీక్షితుఁ గాచినయట్లు' అను నన్నపార్శ్వనిప్రయోగముచే సులోపము నంగీకరింపవచ్చు నని కవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. కాని 'పరీక్షితు యొక్క కాచిన యావిధముగా' అని యర్థముచేసి పరీక్షిత్తు, పరీక్షితు- అని యగుణవద్గణరూపముల నంగీకరించి, సులోపము కలుగుననుట సరి కాదు. 'పరీక్షితమ్' అను ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికము మీఁదఁ బరీక్షితుడు అనురూపము నిష్టన్న మగును. నిగాగమము రానిచో 'పరీక్షితుఁ గాచినయట్లు' అనురూపము సిద్ధించును. నీవృతమ్- నీవృతుడు; ఘృతస్పృశమ్-ఘృతస్పృశుడు; దోషమ్ - దోషము; చతుర్దోషః - చతుర్దోషుడు, విద్వాంసమ్ - విద్వాంసుడు, స్త్రీ

లింగమునందు విదుషి - ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'బహువి
ద్వాంస పురి' ఇది స్త్రీలింగవిశేషణము. బహువిద్వాంసము పురము-
క్లీబవిశేషణము. 'ప్రచేతన్' అనుదానికి సలోపము చేయఁగా నుత్ప
డుజ్జులు వచ్చి 'ప్రచేతుడు' అని యగును. సలోపము రానపుడు 'ప్రచే
తనుడు' అనునది గుణవద్గణరూప మగును. సాంతంబులు కొన్నింటి
కిట్లే రూపములు గ్రహింప వచ్చును. కొన్నిసాంతములకు గుణవద్గణా
గుణవద్గణపాఠములను రెంటిని ఒకటిరోభూషణ మంగీకరించెను. అది
సరిగాదు. సలోపపక్షమునం దుద్భవికేతుడు, సలోపాభావపక్షమున
నూర్ధ్వరేతనుఁడు - అని పుంలింగశబ్దరూపములు.

182. సూ. 8 :- ఉపాసత్తు - పూశ్చబ్జివ్య. పురిము. స్రుక్కు. 'ముదమాతంగ
తురంగ కాంచనలపస్మాణిక్యగాణిక్యసంపద లాలిన్' ఇత్యాచార్యవచనాత్ సంపద,
ఆపద ఇతిసిద్ధమ్. అన్యథా గుణవద్గణే దుద్భవ శ్రవణా త్సులోపా న స్యాత్.
ఏతద్వచనమహిమ్నా గుణవద్గణేఽపి స్త్రీత్వే సులోపశ్చాస్తీతి జ్ఞాయతే. ఏవం
దుమూ ప్రాగ్్య దిత్యేతయోరుపలక్షణతా మాత్రేప్య ప్రాగ్్యన్యహత్వే దుష్, స్త్రీత్వే
సో ణోప, అమహత్వే మురితి వ్యాఖ్యేయమ్. అయమేవ ప్రయోగోఽన్యహల్లో
కేఽపి మానమ్. ముచ్చబ్జివ్య ముదంబు లింగవ్యత్యయః. 'ముదం బానరం గొనియాడి
శేడుకన్' ఇత్యాచార్యః.

వి :- ఉపాసహ్, ఉపాసత్తు - ఇది ప్రథమైకవచనాంతతుల్య
ప్రాతిపదికము. పూర్ శబ్దమునకు-పురము. ఇది ద్వితీయైకవచనాంత
తుల్య ప్రాతిపదికము. స్రుక్కు, స్రుజము అను నుదాహృతులనుబట్టి
స్రుక్ శబ్దమునకు గణద్వయమునను బాఠ మంగీకరింపబడినదని తెలియు
చున్నది. ఇది సరి గాదుగదా. మఱియు స్రుక్కు, స్రుజము-అనుట
కంటె, స్రుక్కు, స్రుజము-అని యుదాహరించుట సహంజసమేమో
యని యోచించుచున్నది. సావద-ఆపది అనునవి యాచార్యప్రయోగ
మహిమచే గుణవద్గణమునందును స్త్రీత్వవివక్ష చేయఁగా సులోపము
కలిగినది. 'దుమూ ప్రాగ్్యత్' అనుదానికి మహద్వివక్షయందు

జుజును, ప్రీత్వమున సులోపమును, సమహత్త్వమున మువర్ణకమును గలుగునని వ్యాఖ్యానింప నగును. 'సంపదమ్' అనునపుడు "సంపదిలు" అను నన్నపార్శ్వనిప్రయోగమే వ్యంజనమకారలోపము కలుగు ననుటలోఁ బ్రమాణము. ముచ్చుబ్బమునకు మూదంబు - ఇచట లింగము మాతినది. ఇదియు నన్నపార్శ్వనిప్రయోగమే.

182 సూ. 9 :- వాక్కు వాకు - బహుళగ్రహణా ద్విత్వ మద్విత్వచ్చి 'వాకులశీతలు నుపద్రవంబులుగావే' ఇత్యాచార్యః. ప్రక్కు, ఋక్కు, సరిక్తు, యోషిక్తు, పంచాశక్తు, అప్ శబ్దస్యతు బహువచనా నత్వేన ఏకవచనతుల్యత్వానన్యువాత్ ప్రాతిపదికమాత్రస్య ద్విత్వోత్పత్తే 'అప్పులు' ఇతిరూపమ్. "క్వచి న్నామగ్రహేణైవ ప్రయోగోఽత్ర హితో భవేత్" ఇత్యధర్మణః - అప్పుపాలైన శుభ్రాబ్జంబురుచియెంత, 'తనకూర్మి'తేని నప్పుననె ముంచె' ఇత్యాదయః కవిప్రయోగాస్తు న సాధవః. 'అప్పులపాలైన యబ్జంబురుచియెంతి,' 'తనకూర్మి'తేని నప్పులనె ముంచె' ఇత్యాది పాఠస్తు సాధుః. కకుప్పు, దిక్కు, దృక్కు, ఆకీన్సు.

వి :- 'ద్విత్వంతు దీర్ఘతో బహుళమ్' అనుచొప్పున వాక్కు, వాకు అని ద్విత్వాద్విత్వములతో రెండురూపము లగును. ప్రక్కు, ఋక్కు, సరిక్తు, యోషిక్తు, పంచాశక్తు - అనునవి యగుణవద్ధణము లోనివి. కాని ప్రక్కుబ్బమును ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యమనుట లెగ్గు. అప్ శబ్దము సీత్యబహువచనాంత మగుటచేఁ బ్రథమైకవచనాంతతుల్యత్వము దాని కుండదు గావున "క్వచి న్నామగ్రహేణైవ" అనుచొప్పున అప్ అనుప్రాతిపదికమునకే ద్విత్వోత్పత్త్యములను జేసిన 'అప్పులు' అనియగును. 'అప్పుపాలైన' 'అప్పుననే' అని యేకవచనాంతప్రయోగము తప్పని కవి శిరోభూషణ మనుట సరికాదు. అప్ శబ్దము-సంస్కృతమున నిత్యబహు వచనాంతమైనను దత్తమత్వమున నేకత్వబహుత్వములు దాని కుండ నగును. కాఁగా అప్పు, అప్పులు అనురెండురూపములను దెనుఁగున నుండనగును. కవిశిరోభూషణ మేకవచనాంతప్రయోగమును సవరించుటకుఁ బడినప్రయాసము వ్యర్థ మగుచున్నది. కకుప్, దిక్, దృక్, ఆకీన్

అనువాని కగుణవద్గణకార్యము లగు ద్విత్యోత్పన్నులొపములు కలుగును.

182 సూ. 10 :- అప్పరసలు - అప్పరస - అప్పరస పుత్రాచి యన్వసదమ లాంగి' ఇతివచన మాచార్యస్య. సచ తివ్రైకవచనా న్తత్వం విరుద్ధమ్. “స్త్రీయాం బహుష్వప్నరసః” ఇత్యత్ర బహుష్వితి ప్రాయఃమ్. అప్పరా ఇత్యేకవచనస్యాపి దర్శనా దితి వ్యాఖ్యాకృద్ధి రుక్తత్వాత్. ‘మేనకా పరమాప్సరాః’ “తుల్యేప్నరస ఇతి కాళిదాసః” నలూదయే “చతురత్వం బాష్పంగా నప్పరస లుభయపార్శ్వంబులం బాడుచుండ” ఇతి శ్రీనాథకవిః. ఏవం స్త్రీలిక్ష్ణా బోధాః.

వి :- అప్పరశ్శబ్దము నిత్యబహువచనాంత మని ‘స్త్రీయాం బహుష్వప్నరసః’ అని నామలింగానుశాసనము చెప్పుచున్నది. కాని సంస్కృతమునందే యేకవచనబహువచనప్రయోగములు రెండును దానికిఁ గలవు. అట్లే తెలుఁగునఁగూడ నుండ నగును. ‘అప్పరసమ్’ అని ద్వితీయైకవచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికము. దానిమీఁద సులొపము చేయఁగా అప్పరస-అప్పరసలు అనురూపము లేర్పడును. దీనివలెనే ‘అప్’ శబ్దమునకుఁ దెనుఁగునందు అప్పు, అప్పులు-అని రూపద్వయ ముండును. ఇది సంస్కృతమున నిత్యబహువచనాంతము. కాన దీనికి అపః, అపః, అస్థిః, అద్భ్యః, అద్భ్యః, అపామ్, అప్పు-అనురూపములే సంస్కృతమున నుండును. దీనికిఁ బ్రథమైకవచనరూపము లేదు గాన ‘క్వచిన్నామగ్రహే టైవ’ అను నథర్వణవచనము చొప్పున సంస్కృతప్రాతిపదికమే తెలుఁగునను బ్రాతిపదికము కానోవును.

182 సూ. 11 :- స్వసద్వాహము పురము. అనుష్టుప్, అనుజము. చర్మము. శర్మము. బ్రహ్మము. జగము-జగత్తు, ఆయువు-జటాయువు, ధనవు, శిరము, తేజము, కిజము, యశము, మనము, అస్త్యహల్లోపే మువర్ణకః, పక్షే ద్విత్యోత్వే ఆయుస్సు ఇత్యాది. బహుశగ్రహణా దద్విత్యే జటాయుషాదు ఇతిరూపచ్చ. పయఃప్రభృతేస్తు పయస్సు - ఆయుస్సు - సరస్సు ఇత్యాది. అత్ర ప్రథమైకవచనతుల్యత్వేపి విసర్గస్య ద్విత్యాసమృతాత్తత్ స్థానిన స్సకారవైవ గ్రహణమ్. “అపయః ప్రభృతేః” ఇతి సూత్రప్రయోగచ్చ శబ్దానుశాసన స్యాత్ర మనమ్”. బహుశగ్రహణా త్వచి

దన్యవేద “ఇత్యద్విత్వే సదను” “సదనులోని విప్రజనముమీఁద” ఇత్యాచార్యేణ ప్రయుక్తమ్. తేన “ఎందు వేటరాచె యితరు లేమననుతో” దారసంగముఖము తప్పఁ ద్రోచి” ఇత్యాదయః కవీనాం ప్రయోగా స్సాధవ ఇతి బోధ్యమ్. ఏవం నపుంసకలిక్టా శ్లేయాః.

వి :- స్వనడ్వాహము అనునది స్వనడుచ్చబ్దముద్వితీయైకవచ నాంతతుల్య ప్రాతిపదికముమీఁద నిష్పన్నము. మంచియెద్దు అని దాని యర్థము. పూర్ శబ్దమునకును ‘పురము’ అనురూపముననుసరించి ద్వితీ యైకవచనాంతతుల్యత్వమునే యంగీకరింపవలయును. అశృచ్ఛబ్దమునకుఁ బ్రథమాద్వితీయైకవచనాంతతుల్యత్వములుగలవని అశృక్కు, అశృజము అని యుదాహరింపఁబడుట సరిగాదు. ఒకశబ్దము రెండుగణములలో నుం డుట యసమంజసము. మహాకవిప్రయోగానుసారముగా దాని నొక్క గణములో నిలుపుట యుచితము. సకారాంతములలో నొకా నొకశబ్ద మునకుఁ గ్వాచిత్కముగా గణద్వయపాఠ మున్నట్లు కవిప్రయోగ మగపడుచున్నది. అట్టివాని నొకగణములోఁ బరించి రెండవరూపము నకుఁ దత్ప్రయోగప్రామాణ్యముచే సాధుత్వము నంగీకరించుట యుచి తము. చర్మన్, శర్మన్ శబ్దములకు వరుసగా చర్మము-శర్మము అను రూపము లేర్పడును. వీనికి రెండుగణములయందును బాఠము నంగీ కరింపరాదు. ‘క్వచి న్నామగ్రహేనైవ’ అనుచొప్పునఁ బ్రాతిపదికము మీఁదనే రూపసిద్ధి సరయవలెను. ప్రథమాద్వితీయైకవచనాంతతుల్య తలు పుంలింగశబ్దముల కంగీకరించుటయే సంప్రదాయము కాన ‘చర్మ, చర్మణీ, చర్మాణి; శర్మ, శర్మణీ, శర్మాణి’ అనురీతి నున్నవానిసపుంసక లింగ ప్రథమైకవచనాంతతుల్య ప్రాతిపదికములను దెనుఁగున గ్రహిం చుట యుచితము గాదు. చర్మన్+సు అనియుండఁగా సంతలోపము చేసి, సుప్రత్యయమునకు మువర్ణకము చేయఁగా ‘చర్మము’ అనియగును. శర్మము అనునదియు నిట్లే. పరబ్రహ్మరూపార్థక మగుబ్రహ్మము అను దానినిగూడ నిట్లే సాధింపనగును. జగచ్ఛబ్దమునకు ‘అన్యేషాఞ్చ వా లుగస్తస్య’ అని వికల్పముగాఁ దకారలోపము చేసి జగము-జగత్తు

అని సాధింపవగును. ఆయున్-జటాయున్ శబ్దములకు సకారలోపమును సుప్రత్యయమునకు వువర్ణకమును జేయఁగా ఆయువు-జటాయువు అని యగును. ధనువు, శిరము, తేజము, ఓజము, యశము, మనము, మున్నగువానికి సలోపమువర్ణకములు చేయఁగా నవి సిద్ధించుచున్నవి. సలోపము రానపుడు ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యత్వము సంగీకరించి జటాయుషమ్-జటాయుషుఁడు-అనియగునని కవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. కాని యట్టిరూపములకుఁ బ్రసిద్ధి లేదుగదా. పయస్సు, ఆయుస్సు, సరస్సు మున్నగునవి ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికములమీఁద సిద్ధించును. పయః, అనుదానిలోని విసర్గమునకు ద్విత్వ మసంభవము గావున దానికి సకారము చేసి ద్విత్వోత్పన్నులోపములు చేయవగునని కవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. పయః మున్నగునవి నపుంసకలింగములు గాన వీనిప్రాతిపదికమునే తెనుఁగునను బ్రాతిపదికముగా గ్రహించి రూపసిద్ధి నరయవలెను. ద్విత్వలోపము చేయఁగా నదను మున్నగు రూపములు కల్గుచున్నవి. 'నదనులోనివిప్రజనముమీఁద' అనునన్న పార్శ్వనిప్రయోగముచే నట్టిరూపములు సాధువులనుట లెస్స. "ఏమన సుతో దారసంగసుఖము" అనునపుడు 'ఏమనన్ + సుతోదారసంగ సుఖము' అనియు, ఏమనసుతోన్ + దారసంగసుఖము-అనియు నర్థద్వయమునను ఛేదము. శ్లేషలలో నిట్టివాని కభ్యనుజ్ఞ కలదు గాన దోషము లేదు.

182 సూ. 12 :- స్రాచి - ప్రతీచి - అనడుహి - అనడాహి - అతిసుత్వరి - అతిధీపరి - బహుధీపరి - కుండోద్ధి - దూయ్యధి ఇత్యాదికం శ్రీప్రకృయే రూపం యథాకాస్త్రం గ్రాహ్యమ్.

“యథాప్రకృతి సర్వత్ర సమాసా నైవిధి ర్నితః|

నిత్యతా క్వచి దిష్టా స్యా ద్రూపం గ్రాహ్యం సుధీహితమ్||

ఇత్యధర్వణః. ద్వ్యహ్నము, అశ్వోరసము. మఖ్యోశ్వ ఇత్యర్థః. కాలాయసము, లోహితాయసము, జలసరిసము, అతిశ్యం బగువరాహము, కుబ్రహ్మఁడు, మహాబ్ర

హృదు, అధర్మము, శార్దూభన్వండు, శతధన్వండు, ధనుశ్శబ్దపర్యాయో ధన్వశబ్దోఽ-
 ప్యస్తి. పూర్వోరస్కుండు, ప్రియసర్విష్కుండు, 'విభాషాకపి' మహాయశస్కుండు-
 ఇత్యాదిసమాసా నైవిఖా రూపాణి గ్రాహ్యణి. క్వచిత్సమాసా నై స్యాద్యప్రకృత్యాం
 వైకల్పికత్వేఽపి, అత్ర తస్య నిత్యత్వేనైవ ప్రయోగ ఇప్తః. యద్యత్సమాసా నైరూపం
 పణ్ణితహృది యజ్ఞమం, త తద్రూపం గ్రాహ్యమిత్య త్రారథః. తేన 'విశదమనస్కుండు'
 ఇత్యాదీనేషు రూపాణి గ్రాహ్యణి; నతు విశదమనఃకుండు, విశదమనస్కుండు, ఇత్యా
 దీని. అతఏవ 'సద్వీపసారణ్య సక్షితిభృత్కిం బగుదానిన్' ఇత్యాదివచనా న్యాచా
 ర్యస్య. వితతౌజుండు - ఇత్యాదిరూపం గ్రాహ్యమేనేతి యథాశాస్త్రం యథేహితం
 రూప మూహ్యమ్. 'అంతర్మనఃకుండు' ఇతి రాఘవపాండవీయే పుంసి బలజితానన్ద్యా
 హుండు. స్త్రియాం నివారితానన్ద్యాహు. పుంసి పాలితద్వీపుండు; స్త్రియాం పాలిత
 ద్వీప; పుంసి పదజనితసరిత్కుండు; స్త్రియాం సముత్తీర్ణసరిత్కు - ఇత్యాదీని
 విశేష్యనిష్పన్నతాయాం రూపాణ్యుచ్యంతి.

వి :- "ప్రాచి, ప్రతీచి, అనడుహి, అనన్దాహి, అతిసుత్వరి, అతి
 ధీవరి, బహుధీవరి, కుంఠోద్ధి, ద్యూత్యోద్ధి, ఇత్యాదికం స్త్రీప్రత్యయే
 రూపం యథాశాస్త్రం గ్రాహ్యమ్" అని కవిశిరోభూషణము వ్రాసెను.
 ఈశబ్దము లన్నియు సంస్కృతభాషయందు స్త్రీలింగము లగుటచే
 దీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చి తత్సమత్వమున సులోపముచే సిద్ధించు
 చున్నవని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము వ్యక్తమగుచున్నది. సంస్కృ
 తమున నివి స్త్రీప్రత్యయాంతములు. వీనికి సంస్కృతమున నిట్టిరూపము
 లుండుంగాక! సంస్కృతవ్యాకరణము వీనిని సాధించుంగాక! తెనుగున
 మాత్రము వీనికి 'ప్రాచి, ప్రతీచి, మున్నగువానికిఁ దప్ప మిగిలినవానికిఁ
 గొన్నింటికిఁ గవిప్రయోగప్రసిద్ధి యున్నట్లగపడదు.

సన్నయగారు "విరళాన్ పేచోపాదికశబ్దాన్ ప్రవ్యాహరన్తు శబ్ద
 జ్ఞాః ; ఇహ తు ప్రవ్యాహర్యం న జ్ఞేతి నుప్రసిద్ధమేవ పదమ్" అని
 తెనుగునందు సంకేతితనుప్రసిద్ధము లగువానికే ప్రయోగ ముండనగు
 నని తమయభిప్రాయమును వ్యక్తముచేసిరి. కవిశిరోభూషణము చెప్పిన

పై ప్రయోగములు సంకేతీతనుప్రసిద్ధములు కానందుననే మహాకవులు వీనిని బ్రయోగించియుండలేదని లోచించుచున్నది.

అథర్వణాచార్యులుగారు—“ఆద్యప్రకృతి, ప్రకృతి యని చెప్పఁబడు సంస్కృతప్రాకృతభాషలలో సాధువులుగా నంగీకరింపఁబడుచున్న పదములకు సంస్కృతమున సమాసాంతకార్యములు విధింపఁబడుచున్నవి. వానిని బ్రశ్రుత్యనుసారముగాఁ దెనుఁగునఁ బ్రయోగింపనగును. కాని తెనుఁగునందు సంస్కృతమునందువలె గాక క్వాచిత్కముగా నిత్యత యిష్టమగుచున్నది. అట్టిరూపమైనను మహాకవిపండితులకు హితమైనది మాత్రమే యిందు సంగ్రహింపఁబడవలెను” — అని ‘యథాప్రకృతి సర్వత్ర’ యనుశ్లోకమున వచించిరి. ద్వ్యహ్నము—అశ్వోరసము, కాలాయసము, లోహితాయసము, జలసరసము, అతిశ్వము, కుబ్రహ్మఁడు, మహాబ్రహ్మఁడు, అర్థర్పము, శౌర్జఙ్గధన్వఁడు, శతిధన్వఁడు—మున్నగు వానియందు సమాసాంతప్రత్యయములు సంస్కృతమునఁ గలుగుచున్నవి. వీనిలో నొకటిరెండుశబ్దములకుమాత్రమే మహాకవిప్రయోగప్రసిద్ధి యగపడుచున్నది. నన్నయాథర్వణులనియమానుసారిముగా వానిలోఁ దెనుఁగునఁ గవిప్రయోగప్రసిద్ధి కలవి మాత్రమే ప్రయోగార్హములని యూహింపనగును. ధనుశ్శబ్దపర్యాయ మగుధన్వశబ్ద మొకటి సంస్కృతమునఁ గలదనియు దానిమీఁదను శౌర్జఙ్గధన్వఁడు, శతిధన్వఁడు, అనురూపములు నిష్పన్నములు కావచ్చుననియుఁ జెప్పకవి శిరోభూషణాశయ మెంతయుఁ గొనియాడఁదగినది. పూర్వోఽరస్కుఁడు, ప్రియగుర్నిష్కుఁడు—అనురూపములకుఁ దెనుఁగునఁ బ్రసిద్ధి లేదు. మహాయశస్కుఁడు, మహాయశుఁడు, అనుచోట “విభాషాకపి” అనుపాణి నీయసూత్రముచే సమాసాంతప్రత్యయము వికల్పము. అథర్వణాచార్యులుగారు పండితహృదయంగను మైనసమాసాంతప్రత్యయవిశిష్ట రూపములనే గ్రహింపవలె నని చెప్పియున్నారు. కావున విశదమనస్కుఁడు మున్నగువానికిఁ దెనుఁగున గ్రహణ ముండుననియు, విశదమ

నుండు, విశదమనస్సుండు మున్నగువాని కుండదనియు నూహింపనగును. నన్నయగారు “సద్వీపసారణ్యసక్తిభృత్కం బగుదానీ” అని ప్రయోగించి యున్నారు. వితతౌజుండు అనునది సాధువే. ఈ పై రూపములను శాస్త్రసమ్మతముగా సాధించుకొని గ్రహింపవలయును. “అంతర్మనుండు” అని రాఘవపాండవీయమునఁ బ్రయోగింపఁబడినది. విశేష్యనిఘ్నతయందుఁ బులింగశబ్దములను “బలజితానడ్వాహుండు, పాలితద్వీపుండు, పదజనితసరిత్కుండు” మున్నగురీతి నుండవచ్చుననియు, స్త్రీలింగమున “నివారితానడ్వాహ, పాలితద్వీప, సముత్తీర్ణ సరిత్క” మున్నగురీతిన రూపము లుండవలయుననియుఁ గవిశిరోభూషణముఁ వివరించినది.

183 సూ :- ప్రాకృతభవసంస్కృతభవసంస్కృతవ త్ప్రాకృతభవ
వికృతిభవాః.

183 సూ :- ప్రాకృతభవవికృతిభవాః ప్రాకృతభాషాభవాన్యభాషాభవా శ్చబ్దాః. ప్రాకృతభవ సంస్కృతభవ సంస్కృతవత్. వతిద్రత్యయస్య ప్రత్యేక మన ర్గతైస్సమృద్ధః. ప్రాకృతభవవత్ ప్రాకృతో దేశః, తస్మా ద్భవతి య శ్చబ్దః సః ప్రాకృతభవః. తద్వత్ ప్రాకృతభవవత్ ప్రాకృతదేశీయవ దితి యావత్. సంస్కృతభవవత్ సంస్కృతభవప్రాకృతవత్. సంస్కృతవత్ సంస్కృతసమప్రాకృతవత్ తిష్ఠనీ త్యర్థః. ప్రాకృతభవవికృత్యాం ప్రాకృతభాషాసమృద్ధిన త్రివిధా శ్చబ్దాః ప్రవిశంతి ఫలితమ్.

వి :- ప్రాకృతభవసంస్కృతభవసంస్కృతవత్, ప్రాకృతభవవికృతిభవాః-అని ఛేదము. ప్రాకృతభాషాయందుఁ బుట్టి, యాంధ్రభాషలోఁ బ్రయుక్తములైన ప్రాకృతశబ్దములు ప్రాకృతదేశ్యములవలెను, సంస్కృతభవప్రాకృతములవలెను, సంస్కృతసమప్రాకృతములవలెను మూఁడు విధములుగా నుండునని యర్థము. ప్రాకృతభవవికృతియందుఁ బ్రాకృతభాషలో నుండి వచ్చినవివిధశబ్దములు నుండునని ఫలితార్థము.

184. సూ :- వ్యతిరిక్తా భూయాంసః.

184. సూ :- వ్యతిరిక్తాః వర్ణాగమవర్ణాః పై రీషద్వికృతత్వేన భిన్నాస్సంస్కృతభవప్రాకృతభవాః భూయాంసః అపరిమితా వర్తంతే. “సంప్రదాయతో వేద్యాః” ఇత్యుత్తరసూత్రేణ తు నాన్వయః. సంస్కృతభవప్రాకృతభవానాం సంస్కృతభవాదివ తస్మద్విద్యుకశరణత్వాభావాత్.

వి :- వ్యతిరిక్తాః, భూయాంసః- అని ఛేదము. సంస్కృతభాష నుండి ప్రాకృతభాషలోనికి వచ్చినతత్సమరూపములు మిక్కిలిగాఁ గలవు. వానిని బ్రాకృతవ్యాకరణములఁబట్టి తెలియవలయునని తాత్పర్యము.

185. సూ :- వ్యతిరిక్తా స్సమ్ప్రదాయతో వేద్యాః.

185 సూ :- వ్యతిరిక్తాః ఏతద్భిన్నా సంస్కృతభవా దేశ్యాశ్చ లిప్తవచన భేదాదివిశేషాశ్చ సర్వే సమ్ప్రదాయతో వేద్యాః. సమ్ప్రదాయాఽత్ర తత్త్వద్విశేష విచక్షణశిష్టపరమరాప్రయోగః. సంస్కృతసమాస్తు శాస్త్రేణైవ వేత్తుం శక్త్యా ఇతి న వ్యతిరిక్తపదేన తేషాం సజ్ఞానాః. తథాచ “అహా” ఇత్యాదీనాం సంస్కృతసమప్రాకృతసమత్వమ్. అంబరాదీనాం ప్రాకృతదేశ్యసమత్వమ్. తత్ర తామ్రస్య తంబరః, ఆమ్రస్య-అంబరః ఇతి వ్యవహారాత్. జమాదిశబ్దానాం సంస్కృతసమప్రాకృత సమత్వమ్. మూఁగ ఇత్యాదీనాం సంస్కృతభవప్రాకృతభవత్వమ్. చంద్రుఁడు, చందమామ, సంతసము, సతంతరము, సంద్రము - ఇత్యాదీనాం సంస్కృతభవత్వమ్. నవలే త్యాదీనా మార్ధ్రదేశ్యత్వమ్. వనము ఇత్యాదీనాం సంస్కృతసమత్వంబు నుష్టమేవ. ఏవం చేయం వికృతి స్వాకలేన ద్వావింశతిభేదా. తథాహి. ప్రాకృతభవవికృతి రష్ట్రాదశధా, దేశ్యాదిభి స్త్రిభి రనువర్తనాత్. సంస్కృతభవా ద్వివిధా, తత్సమభవభేదాత్. శక్త్యా గ్రామ్యేతి ద్వా భేదావితీ. యద్యపి “అహేయ మన్యదేశీయం తదేవ ప్రయుక్తే” ఇత్యుత్తరసూత్రేణ, దేశాంతరభాషాపదప్రయోగోఽప్యత్ర స విరుద్ధః. తథా ప్యాద్యద్యయా పేక్షయైవాఽస్య వికృతిత్వం నిరుక్తమితి ప్రాధాన్యేన భేదపరిణానైవం కృతేతి ఛేద్యమ్.

వి :- వ్యతిరిక్తాః, సంప్రదాయతః, వేద్యాః-అని ఛేదము. మీఁదఁ జెప్పినవి గాక మిగిలినవానిలో సంస్కృతభవములును, దేశ్యములును,

సంప్రదాయము ననుసరించి తెలియఁదగినవని యర్థము. ఇచట సంప్రదాయ మనుదానికి భాషావిషయము బాగుగా నెఱింగిన మహాకవుల యొక్క పరంపరాప్రయోగమే యర్థమని తెలియవలయును. సంస్కృత సమములను, సంస్కృతవ్యాకరణశాస్త్రము ననుసరించి తెలియవచ్చును. కాని వానియందును సంకేతితసుప్రసిద్ధములకే తెనుఁగునందుఁ బ్రయోగార్హత. కావున వానికి సంప్రదాయవేద్యత లేదు. ఈవికృతి భాష యిరువదిరెండువిధములు :- ప్రాకృతభాష యాఱువిధములు; అవి తత్సమతద్భవదేశ్యభేదములచేఁ బదునెనిమిదివిధములు. $6 \times 3 = 18$. తత్సమతద్భవభేదములచే సంస్కృతమును రెండు విధములు. దేశ్యము, గ్రామ్యము రెండు విధములు. మొత్త మిరువదిరెండుభేదములు. $18 + 4 = 22$.

‘నింద్యముకాని’యనఁగా వ్యాకరణాదివిరుద్ధముకాని యన్యదేశ్యపదము రోజు మున్నగునది యాంధ్రదేశమున వాడుక కెక్కియున్నచో నాపదము కవిప్రయుక్త మగుచునే యున్నది. మలకలు మున్నగునన్యదేశ్యశబ్దమునకు దేశ్యమునఁ బర్యాయశబ్దము లేకండుటచే నవశ్యముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచునే యున్నది” అని ‘అహేయ మన్యదేశీయ’మైన దానికర్థము.

186. సూ :- దేశ్యా దస్మద్యష్టచ్చబ్దా త్సుజసో ర్నుమూ వురూచ స్తః.

186. సూ :- దేశ్యాభ్యామస్మద్యష్టచ్చబ్దాభ్యాం పరియో న్సుజసోః యథా క్రమం ‘నుమ, వురు’ ఇత్యేతే న్యుః. ‘నా’ ఇత్యష్టచ్చబ్దో దేశ్యః. ‘నీ’ ఇతి యష్టచ్చబ్దో దేశ్యః; వక్ష్యమాణసూత్రేణ ఏత్యమ్. నేను, మేను, నీవు, మీరు, మత్వ మేత్వంచ వక్ష్యతే. “ఉడిగించెదఁ దొలగి చూచుచుండుండు మీరల్” ఇత్యాచార్య వచనాత్ ‘మీరల్’ ఇతిప్రయోగోఽపి సాధుః.

వి :- దేశ్యాత్, అస్మద్యష్టచ్చబ్దాత్, సుజసోః, నుమూ, వురూ, చ, స్తః-అని భేదము. ‘నా’ అనునది దేశ్యాస్మచ్చబ్దార్థకము. ‘నీ’ అనునది దేశ్య మగుయష్టచ్చబ్దార్థకము. నా+ను; నీ+ను అని

యుండంగా 'ను-పు' అనునవి వరుసగా సుప్రత్యయమున కాదేశము లగును. 'నాను-సీపు' అనురూపము లేర్పడును, 'నా+జన్, సీ+జన్' అని యుండంగా 'ము, రు' అనునవి జస్సున కాదేశములగును, 'నాము, సీరు' అను రూపము లేర్పడును. "ప్రథమాయా మేదస్మద ఏతయో ర్భహుత్వే మః" అనుసూత్రముచొప్పున సస్మచ్ఛబ్దమున కేత్వమును, సస్మద్బుద్ధహువచనములకు మత్వమును వచ్చి నేను, మేము, సీవు, మీరు అనురూపములు ప్రథమైకబహువచనములలో సిద్ధించుచున్నవి. యుష్మదర్థకబహువచనమునందు "మీరల్" అని సన్నపారుని ప్రయోగశమ్మతి యుండుటచే నదియు సాధువేయని యెన్నవలెను.

187 సూ :- న్నుమ్మాహ్రాస్వశ్చాదే రమి శసి చ.

187. సూ :- అమ్శసో ర్నుమ్మా ఇత్యేతా స్తః ఆదేర్వర్ణస్య హ్రస్వశ్చ స్యాత్. నన్నున్, నమ్మున్, నిన్నున్, మిమ్మున్.

వి :- న్నుమ్మా, హ్రాస్వః, చ, ఆదేశః, అమి, శసి, చ- అని ఛేదము. అమ్శస్సులకు (ద్వితీయైకవచనబహువచనప్రత్యయములకు) న్ను-మ్మ అనునవి క్రమముగా నాదేశము లగుచున్నవి-అని కవిశిరో భూషణము చెప్పినయర్థము. ఈ యర్థము సిద్ధించుటకై సూత్రమం దున్న 'అమి-శసి' అను సప్తమ్యంతములను, 'అమ్శసాః' అని షష్ఠ్యంతములుగా మార్చి కవిశిరోభూషణ మన్వయించినది. ఇట్టి మార్పు వలన న్నుమ్మల నాదేశములుగా నన్వయించుట కవకాశమును సంపాదించెను. సప్తమ్యంతములుగా నన్వయించినచో న్నుమ్మ లాగమములని యర్థము వచ్చును. నాఅనుశబ్దమునకు నా+అమ్ అనియుండంగా అమ్మునకు 'న్ను' అనునదాదేశమై, పూర్వద్విర్ణమునకు హ్రాస్వమువచ్చి "అన్వే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున ద్రుతము వచ్చి, 'నన్నున్, నిన్నున్ - అనురూపములేర్పడుచున్నవి. 'అమి-శసి' అనువానిని సప్తమ్యంతములుగ నన్వయించినచో నా+అమ్, సీ+అమ్ అనునపుడు అమృరకత్వమున న్ను

అనునది యాగమమై పూర్వదీర్ఘమునకు హ్రస్వము వచ్చి, నన్ను + అమ్, నిన్ను + అమ్ అని యగును. ఇప్పుడు “కూర్చిలనునయో భవే ద్ద్వితీయాతు” అను సూత్రము చొప్పున ‘ను’ అనునది అమ్న కాదేశ మై ద్రుతముచేరి నన్నునున్, నిన్నునున్’ అనురీతిని రూపములేర్పడును. నన్నయగారు “నన్నునుఁ గొఁగిలించికొని” అనుప్రయోగమునందు “నన్నునున్” అనుద్వితీయైకవచనరూపమునే ప్రయోగించి యున్నారు. దానినే చింతామణి సాధించినది గాని నన్నున్ అనుదానిని జింతామణి సాధింపలేదు. మఱియు నన్-నిన్-తన్ అనురూపములకు నచ్చుపరమై నప్పుడు, “నోవా ద్విత్వం క్వచి చ్చిష్టః పరప్రాణేన సంగతేః” “ద్రుత మునకుఁబరప్రాణముతోసంగత్యము కలిగినపుడు వికల్పముగా ద్విత్వము వచ్చును సంశ్లేషమునుగల్గును”- అనుసథర్వణవచనముచొప్పున ‘అన్ + ఉర్వీశుఁడు = అన్నుర్వీశుఁడు’ మున్నగువానివలె నన్ + అడిగె = నన్నడిగె- అనునవి సిద్ధించుచున్నవి. కావున న్నుమ్ముల నాగమములుగ నే వ్యాఖ్యానింపవలయును గాని, యాదేశములుగా వ్యాఖ్యానింపరాదు - అని చింతామణివిషయపరిశోధనగ్రంథమందు వివరింపఁబడినది. ‘న్ను మ్ము’ అనునవి పరమగునపుడు పూర్వదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును గలుగుచున్నదని “హ్రస్వశ్చాదేరమిశసిచ” అనుదానికర్థము, ‘అమ్నశన్లు’ పరమగునపుడు ‘నా, నీ’ శబ్దములకు ‘న్ను-మ్ము’ లాగమము లగును. పూర్వదీర్ఘములకు హ్రస్వము వచ్చునని చెప్పటచే ‘నన్నునున్ + నిన్నునున్’ అని యేకవచనరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. మమ్మున్, మిమ్మున్ అను బహువచనమునను ‘మ్ము’ అనున దాగమమే యగును. మమ్ము + శన్ - మిమ్ము + శన్ అనియుండఁగాఁ గవిప్రయోగానుసారముగాఁ బ్రక్రియ పరిసమాప్త మైనది గాన “న పదాని” అనుసూత్రముచేత శస్సునకు లోపము వచ్చి “అన్యే ద్రుతప్రకృతయః” అనుచొప్పున ద్రుతము చేరి ‘మమ్మున్, మిమ్మున్’ అనురూపములు సిద్ధించునని చింతామణి విషయ పరిశోధనము నుడువుచున్నది.

188. సూ :- అన్యతరలుక్చ యుక్తస్య.

188. సూ :- సంయుక్తయోః 'న్న మ్ము' ఇత్యేతయో రన్యతరస్య ప్రాచీనో లుక్ చ స్యాత్. చాద్వికల్పః. నను, నిను, మము, మిము ఇతి. ననున్ ఇత్యాది.

వి :- అన్యతరలుక్, చ, యుక్తస్య-అని ఛేదము. సంయుక్తములైన 'న్న-మ్ము' అనువానిలో నొకహల్లునకు లోపము వికల్పముగా నగునని యర్థము. అపు డవి 'సనున్-సన్నున్-నినున్-నిన్నున్-మమున్-మమ్మున్-మిమున్-మిమ్మున్' అనురూపములతో నేర్పడును. ముందు చెప్పబోవుప్రక్రియ ననుసరించి, ఆత్మన్ శబ్దార్థమునకును 'తనున్-తన్నున్' అనురూపములు సిద్ధించును. 'నను, నిను, లను' అను వాని నువర్ణోపరిస్వరమునకు "కవిభల్లతైః" అను సూత్రముచే లోపము కలుగఁగా మిగిలిన వ్యంజనసకారములు ద్రుతములై ద్రుతకార్యము నొందుచున్నవి. కన్ను మున్నగువాని ద్విత్వమును 'అద్విత్వచ్చ భవే ద్విత్వం దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేఘచిత్' అను సభర్వణావచనముచే నొక సకారము లోపించి 'కన్ను' అనురూప ముండును. నుకారస్వరము లోపింపఁగా ద్రుతకార్యము వచ్చి 'కందోయి' మున్నగునవి సిద్ధించునని తెలియవలయును.

189. సూ :- కి ర్న జమః.

189. సూ :- జమః కి ర్న స్యాత్. యష్మచ్చబౌద్ధమః కిః ప్రాప్తః. సోఽప్య శేన నిషిధ్యతే.

వి :- కిః, న, జమః- అని ఛేదము. యష్మచ్చబౌద్ధమగు 'నీ' అనుదానికి షష్ఠ్యేకవచనమున "ఇతాం జమః కి స్యాత్" అని 'కి' ప్రత్యయము ప్రాప్తించుచున్నది. జన్ నకు వచ్చు 'కి' ప్రత్యయము యష్మదర్థకమునకు రాదని యీసూత్రము చెప్పుచున్నది. కావున 'నీ, నా' శబ్దముల షష్ఠ్యేకవచనమునకు 'కు' అనుప్రత్యయమే కలుగునని ఫలితార్థము. ఉ. 'నీకున్, నాకున్, నీయొక్క, నాయొక్క, మీలో, మాలో-మొ.

190. సూ :- ప్రథమాయా మే దస్మదః.

190. సూ :- అస్మద ఏత్వం స్యా త్ప్రథమాయామ్.

వి :- ప్రథమాయాం, ఏత్, అస్మదః-అని ఛేదము. అస్మచ్చ బ్దమునకుఁ బ్రథమావిధ క్షేపచన బహువచనములం దేత్వము వచ్చునని యర్థము. 'నా' అను నస్మచ్చబ్దార్థకమునకుఁ బ్రథమైకవచన బహువచనములలో 'నా+సు, నా+జన్' అని యుండఁగా, ఆసుజన్లకు 'ను, ము' అనునవి వరుసగా నాదేశములై 'నాను, నాము' అనురీతి నుండును. యుష్మచ్చబ్దార్థకమగు నీ యనునది 'నీవు, నీరు' అనురూపముల నందును. 'నాను' అనునది కొన్నిప్రాంతములలో గ్రామీణజనులచే నేడును వాడబడుచున్నది. "ప్రథమాయా మే దస్మదః" అను సూత్రముచొప్పున 'నా' అనుదానిమీఁదనున్న 'ఆ' కారమున కేత్వము చేయఁగా 'నేను, నేము' అను గ్రాంథికరూపము లేర్పడుచున్నవి.

191. సూ :- ఏతయో ర్బహుత్వే మః.

191. సూ :- ఏతయో ర్యష్మదస్మచ్చబ్దయో ర్బహుత్వే మాదేశ స్సన్యత్. హల్మాత్రస్యై వాయ మాదేశః. "నీవు, మీరు, నన్ననున్, మిమ్మున్, నీచేతన్, మీచేతన్" ఇత్యాది. 'నేను, మేము, నన్నున్, మమ్మున్, నాచేతన్, మాచేతన్' ఇత్యాది. 'మమ్ముకంటెన్' ఇత్యాదిరూప మప్రామాణిఃష్.

వి :- ఏతయోః, బహుత్వే, మః - అని ఛేదము. అస్మద్యష్మచ్చబ్దములకు బహుత్వమునందు మత్వము వచ్చును. మేము, మీరు, మొ. మిగిలిన యుదాహరణములు మూలమునఁ జూడ నగును. 'మముకంటెన్, మమ్ముకంటెన్' మున్నగురూపములు ప్రామాణికములు గావు. ద్వితీయావిధ క్రియందు నన్నునున్, ననున్, మిమ్మునో, మమ్మున్, మిమున్, మమున్' అనియగును. 'అన్యతరలుక్చ యుక్తస్య అని 'న్ను, మ్ము' అనువాని ద్వితీయములో మకారనకారములకు లోప మొకదాని కగు. 'మమ్మున్, మమున్' అనునవి ద్వితీయాబహువచన

రూపము లగుచున్నవి. వీనిమీఁద మరలఁ 'గంఁ' అనువర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రసమ్మతము కాదు గాన "మమ్ముకంఁ" అనురూపముండదు. 'న్న మ్ము' లాదేశము లనుట నన్నపార్థసకు సమ్మతము గాదు. ఆగమము లనుటయే నన్నయాధర్వణులకు సమ్మతిమని తెలియవలయును. కావునఁ గవిశిరోభూషణ మాదేశములని వ్రాయుట సరికాదు.

192 సూ - హ్రస్వే టాదౌ న-మవాన్ ద్వయవ ద్వచనద్వయేఽన్యయో రాత్మా.

192. సూ :- హ్రస్వే టాదివిభక్తా 'న-మ' ఇత్యాగమా స్తో వచనద్వయే. తా ఇత్యాత్మన్ శబ్దో దేశ్యః. ద్వయవదితి-అన్యయోః ప్రథమాద్వితీయయోః రేః వచనయో రస్మద్భ్యమ్ ద్వ తస్యైత్. ఆత్మా, ప్రమా దేశవచనే అస్మద్భ్యత్ బహువచనే యష్మద్భ్య తస్యై దిత్విధిః. 'తాను, తారు' అతిదేశా దేవ హ్రస్వః 'తన్ను, తను, తమ్ము, తము' తృతీయాదౌ హ్రస్వసమాగమయోశ్చ, 'తనచేతన్, తమచేతన్' ఇత్యాది. ద్వయవదితి సామాన్యోక్తేః క్వచిత్ 'తాము' ఇతిరూపం జ్ఞేయమ్. ద్వితీయాచార్యేణకు రూపద్వయ ము క్తమ్. "నుర్మురూ నుజసో ర్యక్తాయక్తావపి మతో నుమా" ఇతి.

వి :- హ్రస్వే, టాదౌ, న-మవాన్, ద్వయవత్, వచనద్వయే, అన్యయోః, ఆత్మా-అని ఛేదము. అస్మచ్ఛబ్దార్థమునకువలె నేకవచనమును, యష్మచ్ఛబ్దార్థమునకువలె బహువచనమును దేశ్యాత్మన్ శబ్దార్థక మగు 'తా' అనుదానికి నుండుననియు, ద్వితీయావిభక్త్యేక వచనబహువచనములలో తన్నునున్, తనున్, తమ్మున్, తమున్, అనియుఁ, దృతీయావిభక్తినుండియు నేకవచనబహువచనములలోఁ బ్రకృతిప్రత్యయములకు నడుమ 'న, మ' అనునవి పరుగుగా వచ్చి ప్రకృతికి హ్రస్వము కలుగుననియు సర్థము. 'తారు' అనునదియే కాక తాము అనురూపముగూడ 'నాత్మన్' శబ్దార్థకమునకుఁ బ్రథమాబహువచనమునం దుండునని యధర్వణాచార్యులుగారు నుడువుచున్నారు.

అథర్వణకారికలో నుమూ అని యుండుట సరిగాదు. అది లేఖకపాఠక ప్రమాదకల్పిత మగునపవార మని తెలియవలయును. సమా అని యుండవలెను. అపుడు కారిక “నుర్మరూ నుజసో ర్యక్తాయక్తావపి మతో సమా” అనియుండును. అత్మన్ శబ్దార్థమగు ‘తా’ అనుదానికిఁ బ్రథమైకవచనమున ‘ను’ అనునది వచ్చి తాను అనియు, బహువచనమున తాము, తారు అనియు నగును. మఱియు ‘నా-నీ’యనునస్మద్భ్యుష్మదర్థములలోని సకారము ప్రథమావిభక్తిరూపములలో నొకనారి లోపించును” అని యథర్వణకారిక కర్థము. నేను, ఏను, మేము, ఏము, నీవు, ఈవు. మీరు, ఈరు-అనురూపము లేర్పడును.

ఈరితరూపములు ప్రథమావిభక్తియందుమాత్రమే యుండును. ‘తమరు’ అనుపదమును గొందఁ టుపయోగించుచున్నారు. దాని కాధార మగవడదు.

అస్మచ్ఛబ్దము :- ప్రథమ-ఏను, నేను; నేము, మేము, ఏము; ద్వితీయ-నన్నునున్, నన్నున్, ననున్, నన్; మమ్మున్, మమున్; తృతీయ - నాచేతన్, మాచేతన్. యష్మచ్ఛబ్దము - ప్రథమ - నీవు, ఈవు; మీరు, ఈరు, ఈరలు; ద్వితీయ - నిన్నునున్, నిన్నున్, నినున్, నిన్; మిమ్మున్, మిమున్; తృతీయ - నీచేతన్, మీచేతన్, మొ. అత్మన్ శబ్దము ప్రథమ - తాను, తాము; తారు, తమరు, (దీనికి యష్మద్దర్థకబహువచనముగాఁ బ్రసిద్ధి గలదు) ద్వితీయ - తన్నున్, తనున్, తన్ - తమ్మున్; (‘తమ్ములన్’ అనునదియుఁ గలదని కొందఁ టుచున్నారు. అది సరిగాదు.) తృతీయ - తనచేతన్, తమచేతన్; మొ. మిగిలినవిభక్తులలోఁగూడ నిట్లే యూహించునది.

193. సూ :- భూయ ఉభయార్థవాచీ యః కశ్చి ద్భవతి నిత్యబహువచనః. తస్య జసో ము శ్శసో లః.

193 సూ :- భూయ శ్శబ్దద్వయవ్యతిరక్తః యష్మద్దస్మద్దర్థవాచీ నిత్యబహు

వచన శబ్దో య కశ్చి ద్భివతి దేశ్యః, స శబ్దో 'మన' ఇతి క్షేయమ్. తస్మా జ్జనో ము, శ్యసో ల సస్యోత్. 'మనము, మనలన్' ఇత్యాది

వి :- భూయః, ఉభయార్థవాచీ, యః, కః, చిత్, భవతి, నిత్య బహువచనః, తస్య, జనః, మః, శసః, లః-అని ఛేదము. ఉభయార్థ వాచకమైన 'మన' అనుశబ్దము దేశ్యము. దీనిప్రథమాబహువచన ప్రత్యయ మగు 'జన్'నకు మువర్ణకమును, ద్వితీయాబహువచనప్రత్యయ మగు 'శస్'నకు లవర్ణకము నాదేశము లగునని యర్థము. 'మనము, మనలన్' అనునవి యుదాహరణములు. ప్రత్యేకిముగా మనశబ్దమునకు లవర్ణకమును విధించుకొనుటచే నీవఱకుఁ జెప్పిన లవర్ణకము అస్మద్యుష్మదాత్మార్థకశబ్దములకును 'మన' అనుదానిని రాదని తెలియు చున్నది. కావున మిమ్ములన్ మమ్ములన్ మొదలగు రూపములును, మీరలు, వారలు మొదలగురూపములును నుండరాదని తెలియు చున్నది. వీనిని సూరిగారు నివతించినారు.

194. సూ :- ప్రాగ్వ త్సర్వం భిసాదికేఽన్యత్ర.

194 సూ :- అన్యత్ర భిసాదికే ప్రాగ్వాద్రూపం క్షేయమ్. 'మనచేరిన్, మన కొఱకున్' ఇత్యాది. ఉభయార్థవాచినోఽన్య లవర్ణకో యుష్మదస్మదో ర్మువర్ణకాదపి క్వచిత్, 'మిమ్ములన్, మమ్ములన్', 'మిమ్ములఁ జూడఁగా మిగుల మించును గూరిమి మాకు నెమ్మదిన్' ఇత్యాదివచనాని కపీనామ్. 'మనభాగ్యము గాదె రాము మఱిఁగఁ గనుటల్' ఇత్యాది. సమానే - మననల్వరు, మీయిద్దఱు - ఇత్యాదిసమాసోఽపి సాధుః. 'మానల్వరు' ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. 'మనము నల్వరు' ఇత్యాది రూపం తు నిర్బాధమేవ.

వి :- ప్రాగ్వాత్, సర్వం, భిసాదికే, అన్యత్ర - అని ఛేదము. మనశబ్దమునకుఁ దృతీయమున్నగు విభక్తిరూపము లన్నియు నస్మద్యుష్మచ్చబ్దములకువలెనే కలుగును. మనశబ్దము నిత్యబహువచన మగుట వలన మనము, మనలన్, అని ప్రథమాద్వితీయలయందును, మనచే తన్, మనకొఱకున్ అని తృతీయాది విభక్తులయందును రూపము

లగును. తక్కిన విభక్తులయందును నిల్లే దీనికి రూపము లూహింప నగును. ఉభయార్థ వాచకమునకు విధింపబడిన లవర్ణకము క్వాచి త్కముగా యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మువర్ణకముకంటె రావచ్చును. 'మిమ్ములన్, మమ్ములన్' మొదలగునవియు, సమాసమున మనభాగ్యము మొదలగునవి సిద్ధించుచున్నవనియు, మననల్వరు, మీయిద్దఱు-అనునవిగూడ 'మానల్వరు' అనునాచార్యులవారి ప్రయోగసమ్మతి వలన సాధువులే యనియుఁ గవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. మనము నల్వరము అనురూపమును నిర్బాధమే. 'మిమ్ములన్, మమ్ములన్' మొదలగునవి సాధువులు గావని యిదివఱకుఁ జెప్పబడినది. మనభాగ్యము, 'మననల్వఱు మీయిద్దరు' అనుసమాసరూపములు సాధువులే యని యథర్వణాచార్యులుగారు 'శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య స్సమాసోఽపి గురుర్భవేత్' అను వచనముచేఁ జెప్పిరి. 'మానల్వరు' అను నాచార్యులవారిప్రయోగమునుబట్టియే పై యథర్వణవచన ముత్పన్నమైనది. అట్టిచో విషయమును వక్రముగాఁ జిత్రించుట కవిశిరోభూషణమున కలవాటు గావునఁ బై రీతిని నుడివినది. ఆవచనము (శబ్దేభ్యో అనునది) నిచటఁ జూపకుండుట కవిశిరోభూషణమునకు న్యాయము కాదని చెప్పవలెను.

195. సూ :- కవిభల్లభైః క్రియాణాం నామ్నాం చోల్లోప ఇష్యతే హ్యేషు. ప్రథమైకవచనమాత్రే వికృతౌ నాన్తాదయోఽపి కథ్యంతే.

195. సూ :- కవిభల్లటాశ్చైః ప్రాచీనాచార్యైః క్రియాణాం నామ్నాం చోల్లోప ఇష్యతే హి. హీతి ప్రసిద్ధా. ఏషు లోపప్రదేశేషు వైకృతా శ్శబ్దా నాన్తాదయోఽప్యద్విత్వా ఏవ ప్రథమైకవచన ఏవ కథ్యంతే. ఆన్యేఽపి శబ్దాః ప్రథమైకవచన ఏవ లోపపస్తో భవంతి. ఆదిశబ్దాత్తు నాన్తాదయః. "చూడర్జనులు, పత్తుర్జనులు" ఇత్యాదికం క్రియోదాహరణమ్. "హృద్దోషన్నకులు చూచి యెట్లు పహింతుర?" ఇత్యాచార్యప్రయోగః. కన్దేఱుచి, చన్దడిపి, విల్ పూని, కల్ద్వివి - ఇత్యాది. షేర్వాడి,

గోరొప్పి, ఇత్యాదిః మద్విత్వే ఉదాహరణమ్. పక్షే కన్ను దఱచి, పేరు వాడి, ఇత్యాది. ప్రథమైకవచనా దన్యత్ర బహువచనాదివిభక్తౌ సర్వత్ర కన్నులు, కన్నుల చేతన్, గోరులు, ఇత్యాద్యేవ రూపమ్. సమానేతు పక్షే కన్దోయి, చన్దోయి-ఇత్యాదిరూప మస్త్యేవ. “కవచి ద్భజే త్సమానేఽపి ప్రాణిమాత్రస్య సంశ్రుతిః” ఇత్యధర్వణ వచనాత్.

వి:- కవిభల్లటైః, క్రియాణాం, నామ్నాం, చ, ఉల్లోపః, ఇష్వతే, హి, ఏషు, ప్రథమైకవచనమాత్రే, వికృతౌ, నాన్తాదయః, అపి, కథ్యస్తే-అని ఛేదము. కవిభల్లటశబ్దము నన్నయగారి నాటియొకవై యాకరణుని నామము. తిజ్జనుబంతపదములతుదినున్న ఉకారమున కంతట నుల్లోపము కవిభల్లటులచే నంగీకరింపబడుచున్నది. ఇతరులమతములో నుండదు. కావున నది వికల్పమని తేలుచున్నది. లోపము వచ్చినచోట నాచ్చిక శబ్దమందుఁ బ్రథమైకవచనసామాన్యమున నకారాంతప్రభృతులే యుండునని వారిమతముననే చెప్పబడుచున్నదని యర్థము. ప్రథమైకవచన రూపమున నున్ననకారాంతపదములతుదియుకారములకే పాక్షిక లోపము ప్రాయిక మనియు, దక్కినచోట్ల బహుత్వమునం దుల్లోపము కలుగుననియు దాత్పర్యము. క్రియాపదములతుదిని నిల్చినపురుషబోధక ప్రత్యయములు సాక్షాత్తుగాఁ బ్రథమావిభక్తులు కాకున్నను బ్రథమా గద్యశము లగుచున్నవి. కావున వానినిగూడ గ్రహింపవలయునని యెంచి యహోబలపతిపండితుఁ డీయుల్లోపమును బ్రాతిపదికములకు మాత్రమే వచ్చునని చెప్పెను. అది సరి కాదు. రాముల్ మున్నగుచోట్లను, నుకారలోపము వచ్చుచున్నది గదా. ‘వత్తుర్లునులు’ మొదలైనవి సమావకక్రియారూపము లగుటచే నవి పదములే యగును గాని కేవలధాతురూపములు కావు గదా ! ఈకారికయందు “క్రియాణాం-నామ్నాం” అనుపదములచే సమావకక్రియారూపములయందును, సుబంతరూపములయందును నీయుల్లోపము కలుగునని చెప్పవలయును. “వత్తుర్లునులు”, వత్తుర్వారు, గోరొప్పి, చన్దుడిచి, కన్దోయి, మొదలగునవి,

ఇందు 'కన్దోయి'మున్నగువానియం దుత్పవిత్రేష్టనకారమునకు లోపము వచ్చుననియు గ్రహింపవలెను. "కాదాచిత్కముగా సమాసమందును సకారవ్యంజనరూపద్రుతముయొక్క వినికి కల్లు"నని 'కవచి ద్భవేత్' అను సధర్వణకారిక కర్థము. ఇచట "ప్రాణిమాత్రస్య శంశ్రుతిః", "ప్రాణిమాత్రస్య సంస్థితిః" అనుపాఠద్వయమును సమ్మతిమే. ఇందు మాత్రశబ్దముచే నందువచ్చిన కొన్ని శబ్దములద్రుతమునకు సమాసమున సంశ్లేషము వచ్చునే కాని సరళాదేశాదిద్రుతసంధు లెల్వియుఁ గలుగ వని ప్రయోగానుసారముగాఁ జెప్పవలయును. ఇచట సంశ్లేష మనఁగా ద్రుతము పూర్వాచ్చు నత్తియుండుటే యని యర్థము. 'కవచి ద్భవేత్ సమాసేఽపి' అనుసధర్వణకారిక 'లుగ్వాద్రుతప్రకృతికాత్' అను దానికి వివరణము కానోపు నని వ్యా॥ సం॥ స॥ ఊహించుచున్నది.

196. సూ :- ఇదమదవితద్యత్తచ్చద్ధా శ్శబ్దాన్తరాన్వయే బహుళమ్.

హ్రాస్వం ప్రపద్య దీర్ఘా ద్విత్వ ముపర్యక్షరస్య జనయన్తి.

193. సూ :- ఇదమది శబ్దా దేశ్యా దీర్ఘా శ్శబ్దాన్తరాన్వయే సతి, హ్రాస్వం ప్రపద్య శబ్దాన్తరా ద్యవర్ణస్య బహుళం ద్విత్వం జనయన్తి. ఈదేశము, ఇదేశము. అద సేత చ్చబ్దియో రేతదేవ రూపమ్. ఏదేశము, ఎదేశము, ఆదేశము, అదేశము-ఇత్యాది. అబాదిశబ్దాన్వయే తు లఘుయకారప్రైవ ద్విత్వమ్. అయ్యార్యుఁడు, అయ్యతివ, ఎయ్యేకాలము - ఇత్యాది. అయ్యేకాలము - ఇత్యాద్యాచార్య వచనమ్. బహుళ గ్రహణా దేశ్యా రేఽపి ద్విత్వమ్. ఎద్ది, ఆద్ది, ఇద్ది, ఏది, - ఇత్యాది. బహుళ మహి మ్మైవ రేఫ ఋకారయో శ్శపసహానంచ న ద్విత్వమ్. 'ఆరాజ, ఆ ఋషభుఁడు, ఆ శరము, ఆ పణ్డులుఁడు, ఆసేన, ఆ మాయము' - ఇత్యాది. ఏతేన "అయాలాపం బయివేళఁ బక్కిండు" - ఇత్యాది కవిప్రయోగ స్వాతీవదుప్తతే త్యవధేయమ్. "అవేళ" నితిపాఠ ఏవ సాధుః.

"ఉష్మరేఫాన్ వినా ద్విత్వ మయ్య క్తస్య హలా మతమ్।

ఋకారం చ విముచ్య స్యా త్ప్రాణానాం ద్విత్వసంజ్ఞః॥"

ఇత్యధర్వణాచార్యే ణోక్తమ్. అత్ర సంయుక్త వర్ణస్య తు న ద్విత్వమ్. ఉచ్చారణస్య తదగౌరవాపత్తేః ఆ వ్యాధుఁడు - ఇత్యాది.

వి:- ఇదచుదవీతద్యత్తచ్చబ్దాః, శబ్దైస్తరాస్వయే, బహుళమ్, హ్రస్వమ్, ప్రపద్య, దీర్ఘాత్, ద్విత్వమ్, ఉపర్యక్షరస్య, జనయన్తి-అని ఛేదము. హలంతములగు ఇదమాదిశబ్దములకర్మధారయరూపమిశ్ర సమాసమున కభ్యనుజ్ఞ నొసంగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించుచున్నాఁడు. తత్సమతద్భవదేశ్యములలో దేనితోనైనను సమానాధికరణసమాసము నందునపు డీదమాదిసంస్కృతశబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'ఆ-ఈ-ఏ' అనునాచ్చికశబ్దములు దీర్ఘరూపములగు ప్రాతిపదికరూపములతో (అనగా 'ఆ-ఈ-ఏ' అనురూపములతో) సమాసపూర్వావయవములై నిలిచి బహుళముగా హ్రస్వరూపము నంది, యుత్తరపదాది నుండువాల్లునకు ద్విత్వమును గల్గించుచున్నవి. బహుళశబ్దార్థము నీరీతి నధర్వణాచార్యులుగారు "రేఫశకటరేఫములను శషసహ-అనువానిందప్ప హలంతరసంయుక్తము కానియితరవాల్లునకు ద్విత్వము కవిసమ్మత మగుచున్నది; ఋకారమునుసైతము విడువఁగా, నచ్చులకు సంధి రానపుడు వచ్చినిలిచిన లఘుయకారమునకును ద్విత్వము కలుగుచున్నది" అని వివరించినారు. 'ఆయాలాపం బయివేళఁబల్కెడు' ననుచోట, ఆయాలాపంబ, యవేళఁ బల్కెడున్' అని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. అవేళ అనుదానికి 'ఆవేళన్' అని యర్థమైన నాయర్థము నందు 'అవేళన్' అని యుండనగును గాని 'అవేళన్' అని యుండరాదు. లేక 'వేళన్' అనుదానికి సందర్భానుసారముగా-మేళనకాలమందలి స్వరము నే ప్రస్తుతసహాయమునను బల్కుచున్నదని యర్థము చెప్పనగును. 'వేళన్'=ప్రస్తుతసహాయమునందును-అని యర్థము. అవేళన్=వేళ కాన వేళయందని యర్థము. ఇట్లు సరిపెట్టుట యుచితము.

197. సూ :- ది స్వా త్సమ్మన్ధార్థే సర్వస్మాత్.

197. సూ :- సర్వస్మా స్నామ్న సమ్మన్ధార్థే ది స్వాత్. 'రాజాది, బంటుది' ఇత్యాది. నీయది, నాయది - ఇత్యాదౌ తచ్చబ్దాః 2దిశబ్దాః. శబ్దైస్తచ్చబ్దాః ఇత్యాచార్యోక్తేః. అథ ఏవ 'బాపనయాది' ఇత్యాదిశబ్దాః తత్తజ్జాతీసమ్మన్ధి

శ్రీవాచకాః. సర్వత్ర పశ్యంత్య ద్వితీయాతుల్యత్వమ్. ద్రుతలోపస్తు “పరుణధనేశ్వరుల దై నవై భవయక్తిన్” ఇత్యాచార్యవచనా ద్భవతి. అత ఏవ “కన్నునది” ఇత్యాదౌ నమ్. బహుత్వే వివర్ణకోఽ ధర్వణే నోక్తః. “వారివముఖుని రూపుర” ఇత్యాదిక ముచార్యస్యాపి వచనమ్. ఇదంశబ్దబహుత్వే తు “ఇవి యేనున్ సతతంబు నామదిఁ గరం బిష్టంబులై యుండు” నిత్యాదివచనం మానమ్.

వి :- దిశ, స్వాత్, సంబంధార్థే, సర్వస్వాత్ - అని ఛేదము. శేషపవ్యర్థమునఁ బ్రాతిపదికముల కన్నింటికంటెను బరముగా నమహత్త్వమున ‘ది’ ప్రత్యయ మగునని యర్థము. రాజయొక్క = రాజది, బంటుయొక్క = బంటుది అనునపుడు యొక్కకు ‘ది’ అనునది యాదేశముగఁ గాని, యాగమముగఁగాని వచ్చినచో ‘యొక్క’ లోపించియు రూపసిద్ధి కలుగుచున్నది. సాధారణముగా యొక్కకు లోపమునుజంతా మణి యంగీకరింపదుగాన ‘రాజయొక్క + ది’ అనియుండఁగా “కవి త్రుత్యయయోగేఽపి తథాత్వ మభిధీయతే” - “ఒకానొకచోఁ బ్రత్యయ సంబంధము కలిగినపుడు పక్షికి ద్వితీయాతుల్యత కలుగునని చెప్పబడుచున్నది” అనుచొప్పున యొక్కకు ద్వితీయాతుల్యత గలిగి ‘రాజన్ + ది’ అని యగును. ద్రుతమునకు వృత్తిసంబంధముచే లోపము గలిగి ‘రాజది, బంటుది’ మన్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. “ద్రుతస్య సర్వత్ర లు క్షమాసేషు” అనుచొప్పున నిచట లోపము వచ్చుట కవకాశము లేకున్నను వృత్తిసంబంధముచే లోపము వచ్చునని వ్యాఖ్యానించుటకు “పరుణధనేశ్వరుల దై నవై భవయక్తిన్” అను నన్నపార్యుని ప్రయోగ మే యాధార మగుచున్నది. ఇందు ‘పరుణధనేశ్వరులయొక్క’ అనునర్థమున ‘ది’ వర్ణము వచ్చి యొక్కకు ద్వితీయాతుల్యత కలిగి, యాద్రుతమునకుఁ బై ని జూపఁబడినవ్యాఖ్యానముచొప్పుననే లోపము కల్గిన ట్లాహింపనగును. బాపనది, కోమటిది, మున్నగునవి బాపన + అది, కోమటి + అది అనియుండఁగా “శబ్దై త్తచ్ఛబ్దాణః” అనుచొప్పున ‘అది’ యనుదానియందలి అకారము లోపించినపుడు బాపనది, కోమ

టిది, మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. లోపము రానపుడు 'బాప నయది' మున్నగురూపములు కలుగుచున్నవి. కిన్ను + అది అననపుడు "శబ్దా త్తచ్చబ్దాతః" అని అకారలోపము కలిగి కన్నుది అనియు, లోపము రానపుడు "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమేచ" అనుచొప్పననుమా గమము చేయఁగా 'కన్నునది' అనియు నగుచున్నది. "ది స్వా త్సంబం ధార్థే" అని వచ్చు 'ది' వర్ణక మేకవచనముననే వచ్చును. బహుత్వ మున 'బహు శ్యే తు వివర్ణకః' అను నాధర్వణోక్తిచే వివర్ణకము వచ్చును.

198. సూ :- యుష్మదస్మదాత్మభ్యో ద్వితి వర్ణకః.

198. సూ :- యుష్మదస్మదాత్మభ్యః త్రిభ్యో దేశ్యభ్యస్తు సమ్బద్ధార్థే 'దు' ఇతివర్ణక స్సౌత్. 'నాదుసామ్ము, నీదువేడ్కు, తనదుకీర్తి' ఇత్యాది. ప్రాతిపదిక మాత్రా దస్య విధిః. సర్వస్మాదిత్యుక్తత్వా దేభ్యోఽపి భిన్నావస్థాయాం 'ది' వర్ణ కస్య ప్రయోగో నకశ్చి ద్విశేషః. నచ విశేషవిధినా బాదః. తస్య సమాసవిషయక త్వాత్. 'కీర్తి తనది' ఇత్యాది.

వి :- యుష్మదస్మదాత్మభ్యః, దు, ఇతి, వర్ణకః—అని ఛేదము. మీఁదఁజెప్పిన 'ది, వి' అనువర్ణకము శేకత్వబహుత్వములలో సమాస మున మాత్రమే వచ్చును. యుష్మదస్మదాత్మన్ శబ్దములకంటెఁ బ్రకృత సూత్రమున వచ్చు 'దు' అనువర్ణకము సంబంధార్థమునందే వ్యస్తత లోనే గల్గునని సూత్రార్థము. ఈ 'దు' వర్ణకము ప్రాతిపదికమాత్రము కంటె విధింపఁబడుచున్నది. "సర్వస్మాత్" అని చెప్పటచే యుష్మ దాద్యర్థకశబ్దములకంటె వ్యస్తతలో దివర్ణకము రావచ్చును. నాదు సామ్ము, నీదువేడ్కు, తనదుకీర్తి, అని యుదాహరణములు. 'కీర్తి నీది' అననపుడు నీసంబంధ మైనకీర్తి యనియర్థము. 'ది, వి' అనునవి సమా సముననే వచ్చును. దువర్ణకము వ్యస్తతయందే వచ్చును.

199. సూ :- అ ఇ ఉ స్త్రీవిషయాః.

199. సూ :- ‘అ ఇ ఉ’ ఇత్యేతే ఋర్ణాః లాఃప్రసిద్ధివ్యావహారికనామాస్తే
ష్యసహాయత్వేన ఎర్తంతే. గార, గారి, గౌర, అచ్చ, ఁచ్చి, అచ్చు, ఇత్యాది.

వి :- సూత్రమంతయు నేకపదమే. అ, ఇ, ఉ అనునవి తెనుఁ
గున స్త్రీత్వమును దెలుపుప్రత్యయములు. సంస్కృతములోని టాబాది
ప్రత్యయములవలె నివి యాచ్చికస్త్రీప్రత్యయములు. అ, ఇ, ఉ అను
నవి మిగిలినవాని కుపలక్షణములు. ఆచ్చికస్త్రీసమశబ్దము లనేకము లీ
స్త్రీప్రత్యయాంతములే యగుచున్నవి. అనఁగా నీస్త్రీప్రత్యయములు
తుదిని జేరుటచే నేర్పడినవే యని యర్థము. కావుననే యీప్రత్య
యాంతము లగుశబ్దములు స్త్రీసమము లగుచున్నవని తెలియసగును.
‘అ, ఇ, ఉ’ అనునవి వ్యావహారిక స్త్రీజననామములతుదిని నిల్చునది
కవిశిరోభూషణము చెప్పచున్నది. అట్లుచెప్పట సరి కాదు. వ్యావహా
రికభాషకు వ్యాకరణ మవసరము లేదని ప్రాచీనాంధ్రవైయాకరణుల
సిద్ధాంతము. ఇప్పటివారు కొందఱు వ్యావహారికభాషకును వ్యాకరణ
ముండవచ్చునని యట్టిగ్రంథములను వ్రాయఁ గడంగుచున్నారు.
“ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమ్; ప్రయోగశరణా వైయాకరణాః”
అనువచనములనుబట్టి కవిప్రయోగమునుబట్టియే వ్యాకరణ మేర్పడు
చున్నదని తెలియుచున్నది. కాని వ్యావహారికభాషావ్యాకరణ మే
ప్రయోగముల ననుసరించి వెలువడినదో తెలియదు.

200. సూ :- త్పార్థే తనశ్చ వికృతౌ స్స్యాత్.

200 సూ :- పాణినీయాక్త ‘త్వ’ ప్రత్యయాథేతు ‘తన’ ఇతివర్ణక స్స్యాత్.
అత్రాపి షస్య ద్వితీయాతుల్యత్వమ్. “తస్య భావ స్త్యతరా” ఇతి పాణినీయోక్తేః.
అత ఏవ ‘వస్మై కానితనము, బుద్ధిమంతునితనము’ ఇత్యాదిరూపం సిద్ధమ్. ‘హృద్గతనము,
దారతనము’ ఇత్యాదిరూపమ్. ‘వడిగలవానితనము, సిరిగలవానితనము’ ఇత్యాదీ
‘శల’ శబ్దో విద్యమానశబ్దపర్యాయో దేశ్య స్తద్ధర్మతుల్యః. తేన పీతాంబరము కల

వాఁడు, వడి గలవాఁడు, “అంటినఁ గండు కెందఱుకు లంగములం గలవానిన్” ఇత్యాదా “కర్మాదేః కర్తృత్వ” మితీనూత్రవ్యాప్తౌ సాధుత్వమ్.

వి :- త్వార్థే, తనః, చ, వికృతౌ, న్యూత్-అని ఛేదము. త్వప్రత్యయము పాణినీయమున “తస్య భావ స్త్వతలా” అని చెప్పబడినది. దానియర్థమునందుఁ దెనుఁగున ‘తన’ అనువర్ణకము వచ్చునని నూత్రార్థము. ‘వన్నె కానియొక్క భావము’ అనుసర్థమున ‘వన్నె కాని తనము’ అని సిద్ధించుచున్నది. వన్నె కాఁడు, అనునది ధర్మివాచకము. ధర్మబోధకమగు ‘తన’ ప్రత్యయము చేరి వన్నె కానితనము అని యగుచున్నది. ఇట్లే ‘వడిగలవాఁడు, సిరిగలవాఁడు’ అనువానిపైని ‘తన’ ప్రత్యయము చేరి ‘వడిగలవానితనము, సిరిగలవానితనము-అనురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ‘పీతాంబరము కలవాఁడు’ మున్నగునవి “కర్మాదేః కర్తృత్వ” మ్మనునూత్రమునకు లక్ష్యములు. ఈ త్వప్రత్యయము వచ్చినపుడు షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత్వము కలిగి రూపములు సిద్ధించును. ‘దొడ్డతనము, దొరతనము’ అనునపుడు ‘దొడ్డ, దొర’ అనునవి తచ్చబద్ధముతో నన్వయించి ‘దొడ్డవాఁడు’ అనియగును. దొర అనునది స్త్రీసమమగుటచేఁ బ్రథమైకవచనమున ‘దొర’ అనియేయుండును. దీని వ్యంతరరూపము ‘దొరయొక్క’ అని యుండును. ‘దొడ్డవాని’ యనునపుడు షష్ఠీవిభక్త్యర్థమున ‘దొడ్డ’ అనుదానికి విభక్త్యంతతచ్చబద్ధము చేరినదని తెలియవలెను. ‘వడిగలవానితనము’ అనుచోట నున్న ‘కల’ అనుశబ్దము విద్యమానార్థక మగుదేశ్యశబ్దము.

201. నూ :- నామ్నః కవర్ణక స్సాస్త్వా త్సాస్త్వే స్సా దుత్వమపి పరే తస్మిన్.

201. నూ :- స్త్రీసమాత్ స్త్రీలింగా ద్వైకృతాచ్చ ప్రాతిపదికా త్సాస్త్వే కవర్ణకోఽపి స్యాత్. తస్మిన్ పరే ఉత్వమపి స్యాత్. అపిశబ్ద స్వభేదయత్రా వ్యస్యయః. ‘పాలకుః, నెలకుః, గొంతుక, వెలఁదుక’ ఇత్యాది. ‘నిష్పక, ఇత్యాదౌ నామ సమృద్ధ్యేవోత్పత్తమ్. ‘వాలుగంటిక’ ఇత్యాదౌ సమాసా త్కః. కవర్ణకాభావే పక్షే పాలకుః ఇత్యాది.

వి :- నామ్మకి, కవర్ణకకి, స్వాత్, స్వాథే, స్వాత్, ఉత్వమ్, అసి, పరే, తస్మిన్-అని ఛేదము. స్త్రీవాచకాచ్చికశబ్దముమీఁదను, స్త్రీసమాచ్చికశబ్దముమీఁదను, 'క' వర్ణకము వచ్చును. అది స్వార్థమునందు వచ్చును. కవర్ణకపరత్వమునఁ బూర్వమున కుత్వము వచ్చునని సూత్రార్థము. పౌలతి+క, పౌలతుక. నెలతి+క, నెలతుక. గొంతు+క, గొంతుక, వెలది+క, వెలదుక. ఈయుదాహరణములలోఁ బౌలతి, వెలది, అనునవి రెండును నికారాంతములు. గొంతు అనునది యుకారాంతము. నెలతి యనున దకారాంతము. గొంతుక అనునట్లే నిష్పక యనునది యగపడుచున్నది. ఇచట నున్న యుకారము నామసంబంధి యుకారమే. వాలుగంటిక అనుచోట కకారము సమాసాంత ప్రత్యయ మగుటచే దీని కుత్వము రాదు. ఈయుత్వము కవర్ణకమును వికల్పమగుటచే పౌలతి మున్నగురూపములు నుండును.

202. సూ :- చురితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమానకాలే స్వాత్.

202. సూ :- సర్వస్వాత్ క్రియాపదాత్ వర్తమానకాలే చురితి వర్ణక స్వాత్. ఘటించుచున్నాడు, జయించుచున్నాడు, చేయుచున్నాడు, గెలుచుచున్నాడు, ఇత్యాది.

వి :- చుకి, ఇతి, క్రియాపదానాం, సర్వేషాం, వర్తమానకాలే, స్వాత్-అని ఛేదము. వర్తమానార్థవివక్షయందు ధాతురూపమునకు 'చు' అనున దాగమముగా వచ్చును. "సర్వేషాం" అనుదానికి సమాపకక్రియలు, నసమాపకక్రియలు, క్రియాజన్యవిశేషణములునని యర్థము చెప్పవచ్చును. అంతకంటెఁ దత్సమాంధక్రియలు, సకర్మకాకర్మకక్రియలు, నామక్రియలు, ప్రేరణాదిక్రియలునని యర్థము చెప్పట యుచితము. "ఘట చేష్టాయామ్" అనుసంస్కృతి ధాతువునకుఁ దత్సమత్వ వివక్షలో నించుగాగమము చేయుఁగా ఘటించు అనియగును. దీనికి వర్తమానార్థమునందు చువర్ణక మాగమముగా వచ్చి 'ఘటించుచు' అనియగును. దీనిమీఁద 'ఉన్న' అనుననుబంధము చేరి ఘటించుచున్న

అనురూప మేర్పడును. ఇది క్రియాజన్యవిశేషణము. దీనికి విభక్తి వివక్ష చేయునపుడు తచ్చబ్జ మనుప్రయుక్తమై ఘటించుచున్నవాడని మహద్వివక్షలో రూపమేర్పడును. అమహద్వివక్షయందు దీనికి 'అది' శబ్ద మనుప్రయుక్తమై 'ఘటించుచున్నది, ఘటించుచున్నయది' అని యగును. ఇట్టి క్రియాజన్యవిశేషణములు నామాకాంతాసమాపకములు కావున వీనికి నామగులతోనే యన్వయము. ప్రకృతసూత్రముచే 'ఘటించు' అనుదానికి 'చు' వర్ణకము చేసి "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పన ద్రుతముచేరంగా 'ఘటించుచున్' అను ససమాపకక్రియారూప మేర్పడును. 'ఘటించుచున్న' అనుదానిపైని సమాపకక్రియావివక్షలోఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున "వ్యతిరేక్థారే లృటి లటి డుడ్ స్యాత్" అని డుజ్వర్ణకమును, నది పరమగునపుడు 'పునరాగమః క్రియాణాం' అని పూర్వమునకు దీర్ఘమును జేసి 'ఘటించుచున్నాడు' అనురీతిని రూపసిద్ధి కలుగును. నన్నయగా రిట్టిరూపములను వర్తమానార్థమునఁ బ్రయోగించి యుండలేదు. మఱికొందఱుతమున 'ఉండు' అనునాచ్చికథాతువునకుఁ బ్రథమపురుషైకవచనమునందు ఉన్నాడు అనురూప మేర్పడు ననియు, 'ఘటించుచున్ + ఉన్నాడు' అనునపుడు "చోర్వా స్యాత్" అనుచొప్పన సంధిచేసినచో ఘటించుచున్నాడు, ఘటించుచునున్నాడు అని రెండు రూపము లగుచున్నవి. "చోర్వా స్యాత్" అనుసూత్రమునందలి 'వా' శబ్దమును వ్యవస్థావాచిగా సం గీకరించినయెడల 'ఘటించుచున్నాడు' అనుచోట సంధి నిత్యముగానే జరుగును. ఇట్టిరీతిప్రక్రియను గొందఱు అంగీకరింప లేదు. 'జయించుచున్నాడు, చేయించుచున్నాడు' మున్నగువానిప్రక్రియ నిట్లే యెఱుంగు నది. మూలమున 'ఘటింపుచున్నాడు' మున్నగుపత్విఘటితరూపములుదాహరింపఁబడినవి. అట్టిచో పత్వము వచ్చుట దుర్లుభము. 'ఘటించు' థాతువునకు వర్తమానార్థవివక్షలో 'లట్టు'ను, లడ్ధర్థమునందు 'ఉన్న' అనుననుబంధమును వచ్చును. చువర్ణకము వర్తమా

నార్థవివక్షలోనే వచ్చుచున్నది. ధాతు 'చు' వర్ణమునకును, 'ఉన్న' అనుబంధమునకును మధ్యమున వర్తమానార్థమున విధించిన చువర్ణముతో వ్యవధాన మున్నది. అవ్యవహితానుబంధపరకత్వము ధాతువునకు లేదు గాన పత్వము రాదు. కావున 'ఘటింపుచున్నాడు' మున్నగురూపములు చింతాహణి వికృతివివేకములమతమున సిద్ధింపవు. కాన 'ఘటించుచున్నాడు' అనియే యుండనగును.

203. సూ :- ప్రతిషేధవాచినాం నిః

203. సూ :- ప్రతిషేధవాచినః క్రియాపదా నివర్ణక స్సాన్యత్. 'ఘటింపనివాడు, చేయనివాడు' ఇత్యాది. స్త్రీయాన్తు 'ఘటింపనియది, చేయనియది' ఇత్యాది.

వి :- ఇచట 'ప్రతిషేధవాచినో నిః' అని పాశాంతరము. ఇదియే లెస్సగా నగవడుచున్నది. ప్రతిషేధవాచినాం, (ప్రతిషేధవాచినః) నిః-అని ఛేదము. ప్రతిషేధమును జెప్పక్రియావాచకశబ్దముకంటె 'ని' వర్ణకము వచ్చునని సూత్రార్థము. ఈ నివర్ణకవిశిష్టరూపము వ్యతిరేక క్రియాజన్యవిశేషణ మగునని తాత్పర్యము. 'ఘటించు' ధాతువునకు నామాకాంక్షలో వ్యతిరేకార్థమున 'ని' అనువ్రత్యయము వచ్చి తత్పదకత్వమున 'చ' కారమునకు 'ప' కారమును, పకారోకారమున కత్వమును వచ్చి 'ఘటింపనివాడు' మున్నగురీతిరూపము లేర్పడును. స్త్రీత్వమునందు 'ఘటింపనియది' యని యగును. 'ఘటింపని+అది' అనియుండఁగా 'శబ్దాంతచ్ఛబ్దాంతః' అనుచొప్పున 'అది' శబ్దములోని అకారమునకు వికల్పలోపము కలిగి 'ఘటింపనిది, ఘటింపనియది' అను రూపములు సిద్ధించును.

204. సూ :- భూతార్థానాన్తు నః క్రియాజాం స్యాత్.

204. సూ :- భూతార్థవాచినః క్రియాపదాన్తు న ఇతివర్ణక స్సాన్యత్. 'ఘటించినవాడు, ఘటించినయది' ఇత్యాది.

వి :- భూతార్థవాచకము లగుక్రియాపదములకు నామాకాంక్ష యందు 'న' అనునది తుదిని వచ్చును. “క్త్వాభూతయోః క్రియా స్త్య స్యేత్” అనుచోప్పన ధాత్వంతమున కీకారము వచ్చును. ‘ఘటించిన వాఁడు, ఘటించినయది’ మున్నగునవి యుదాహరణములు.

205 సూ. కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమా చ నవర్ణకశ్చ తద్వ త్స్యాత్.

205 సూ 1:- కర్మాదికారకార్థానాం కర్తృత్వ త్ స్యాత్. కర్మార్థతాప్రయుక్తాయ స్తుతీయాయః ప్రథమాచ స్యాత్. తద్వద్భూతార్థే నవర్ణకశ్చ స్యాత్ కర్మార్థతాయాం చద్యయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్. ఇతరత్ర తు ద్వయో స్యుచ్చయద్యోతకమ్. కర్తృత్వం చాత్ర కర్తృతక్రియావాచకక్రియాపదసామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. ‘నీచేత నుతింపఁబడినరాజు’ ఇత్యాదయః కర్మార్థాః. “అదిన్ గాది తనూజుచే సగమునేయంబడ్డ మిన్నేఱు” ఇత్యాద్యాః కవీనాం వాచః “కర్మణ్యుబన్ధ స్యాత్ పతిధాతుః” ఇతిసూత్రేణ ‘పదు’ ఇతి పతిధాత్వర్థస్యఃకర్మణ్యుబన్ధతా. ‘త్వయా రాజా నుతః’ ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యామాద్యాయాం యథా కర్మణి క్రివిధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపదార్థగతఃకర్మత్వేన భిహితే “కర్తృకరణయో స్తుతీయా” ఇతి తృతీయా, ప్రాతిపదికార్థసూత్రేణ ప్రథమాచ భవతి; తథాఽత్రాపి పదుధాతునా కర్మత్వేన భిహితే విభక్తిద్వయం క్షేయమ్. “ఘనరపంబునేయ వనము నేరెన్” ఇత్యాద్యనభిహిత ఉదాహరణమ్. ‘తపసే వనం గతః’ ఇత్యాద్యభాషాయామ్. ఏవమన్యేపి కారకార్థాః ప్రకృత్యనుసారేణ క్షేయాః.

వి:- కర్మాదేః, కర్తృత్వం, ప్రథమా, చ, నవర్ణకశ్చ, తద్వత్, స్యాత్—అని ఛేదము. కర్మాదికారకములకుఁ గర్తృత్వము కలుగును. కర్మార్థతాప్రయుక్తముగాఁ గలుగవలసిన తృతీయకుఁ బ్రథమయు వచ్చును. భూతార్థమున నవర్ణకమును వచ్చును. ‘నీచేత నుతింపఁబడిన రాజు’అని కర్మార్థతలో నుదాహరణము. “నీవు రాజును నుతించితివి” అనునది కర్తృత్వవాక్యము. ఇందు ‘నీవు’అనునది కర్త. ‘రాజును’అనునది కర్మము. ‘త్వయా రాజా నుతః’ అనుదానికి సంస్కృతభాషలోని వాక్యమున ‘నుతః’అనుదానియందలి క్తప్రత్యయము కర్మార్థమునందు

వచ్చినది. కావున 'రాజన్' శబ్దమునందలికర్మత్వము దానిచే ను క్తమైనది. కావున నుక్తార్థమునఁ బ్రథమ వచ్చినది. క్రియావాచకపదమునకు నవర్ణకమును నిత్యమును వచ్చినచో 'నీవు నుతించినరాజు' అని కర్తృత్వము నను, 'నీచేత నుతింపఁబడినరాజు' అని కర్మార్థమునను రూపములు కలుగును. ఇట్టివానినిఁ గర్మధారయభాసము లందురు. 'నుతించిన,' 'నుతింపఁబడిన,' మున్నగునవి నామాకాంత్యాసమాపకములు. ధాతుజవిశేషణములు, క్రియాజన్యవిశేషణములునని వీనికి నామాంతరములు. సుబంతములతో వీని కన్వయ ముండును. కర్తృము, కరణము, సంప్రదానము, అపాదానము, అధికరణము ననునవి యభిహితములు కానపుడు (అనఁగా నుక్తములు కానపు డని యర్థము) వానికి వరుసగా ద్వితీయ, తృతీయ, చతుర్థి, పంచమి, సప్తమి, అనువిభక్తులు కలుగునని సంస్కృతవాక్యకరణము చెప్పుచున్నది. వానికిఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేసినచో, బ్రథమా విభక్తియే వచ్చును. 'రాముడు రావణునిఁ జంపెను' అనునపుడు కర్మవాచక మగురావణశబ్దమునకుఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేసినచో రావణశబ్దమునకుఁ గర్తృత్వము, బ్రథమయు వచ్చి క్రియావాచకపదమునకు నిత్యము, నవర్ణకము, వచ్చి 'రాముడు చంపినరావణుడు' అనురీతివాక్యము లేర్పడుచున్నది. ఇట్లే తక్కినకారకములకును నెఱుంగునది.

205 సూ 2 :- సీ॥ నీవు పోషించిన నిఖిలదైవతముల! కేల గల్గును భీతి యెపుడు నీవు జనముల శ్రేణిసరసంపుఁగరుణకు! మేరేది నీవు నిమేషమాత్రమేనిఁ గ్రోధించిన మీనాత్ములకు గతి యెద్ది భక్తులకు నీ వేదినట్టి పాపంబునదె నీవు పరమాత్మభావత! నుండినవారి నెవ్వండు కినియు

గీ॥ ననమగుణహార సాధుమానసవిహార

హారనీహారసత్కీర్తిసారభార

భారమోదార నిర్ఘాతభవితార

కారణవిదూర భూమిబాదార వీర॥

ఇతి నవర్ణకోదాహరణమ్.

వి :- 'నీవు బోషించిననిఖలదై వతములకున్' అనుచోటఁ గర్మకారకమునకుఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేయఁబడినది. నీవు నిఖలదై వతములను బోషించితి వనునపుడు కర్మకారక మగునిఖలదై వతములన్ అనుదానికిఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేయఁగాఁ గర్తృత్వమును బ్రథమయు నవర్ణకమును వచ్చినవి. 'నీవు జనముల నేదినసరసంపుఁగరుణకున్' ఇది కరణకారక ప్రాధాన్యవివక్ష కుదాహరణము. 'నీవు సరసంపుఁగరుణతో జనముల నేదితివి' అనునపుడు జనముల నేదుటలో సరసంపుఁగరుణ నిరణమైనది. దానికిఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేసినచో నీవు జనముల నేదినసరసంపుఁగరుణ అని యుండును. "నీవు త్రోధించినహీనాత్ములకున్" అనునది సంప్రదానకారకమున కుదాహరణము. నీవు హీనాత్ములకొఱకుఁ గ్రోధించితివి-అనునపుడు హీనాత్ములకొఱకు అనుసంప్రదానచతుర్థికిఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేయఁగా నీవు త్రోధించినహీనాత్ములు-అనియగును. 'నీ వేదినపాపంబు' అనునది యపాదానకారకమున కుదాహరణము. నీవు పాపంబువలన నేదితివి-అనునపుడు అపాదానపంచమికిఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేయఁగా 'నీ వేదినపాపంబు' -అనియగును. "పరమాత్మభావతనుండినవారి నెవ్వండు కీనియు" నను నది యధికరణకారకమున కుదాహరణము. ఎవ్వరియందుఁ బరమాత్మభావత యుండునో వారు పరమాత్మభావత నుండినవారు అనియర్థము.

205. సూ. 3 :- క॥ తెక్కలు విటిగినపులుఁగులు

సిక్కినగతి నీదుభక్తి పెడినమహాత్ముల్

దిక్కందు లేక సంస్కృతిఁ

జిక్కుదురని శ్రుతులు ఎల్లు శ్రీరఘురామా!

ఇతి నవర్ణకే షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్. అత్ర పంచమ్యర్థే పక్షి. "శ్రుతులఁగనిపలమిపుడు గంటిన్" - "తారు నేర్చినయట్ల శేర్చెన్," "పుట్టినయపుడు" ఇత్యాద్యా వాగనుకాసనానాం వాచాం ప్రసారాః.

వి :- 'తెక్కలు విటిగినపులుఁగులు' అనునపుడు ఏపులుఁగులకు తెక్కలు విటిగినవో యవి తెక్కలువిటిగినపులుఁగు లనెపించు కొనుచు

న్నవి. 'నీదుభక్తి సెడినమహాత్ముల్' ఏమహాత్ములకు నీదుపదభక్తి సెడినదో వారు నీదుభక్తి సెడినమహాత్ములు. ఇవి రెండును షష్ఠి కుదా హరణములు. ఈషష్ఠి పంచమ్యర్థమున వచ్చినది. షష్ఠికే గారకత్వము లేకున్నను గారకత్వము గలపంచమికి నిట షష్ఠి వచ్చినది గావున వీనిని గర్భధారయనమానము అనుటకు వీలులేకున్నను గర్భధారియూ భానము లనఁ దగియున్నవి.

205. నూ. 4 :- అంతాదిశబ్దవ్యవధానేఽపి సాధుత్వమ్. "తిలలు పై నెత్తి చల్లిన దిగువఁబడనియంతసందడి" "నుసి యొలుకుచున్న పురాణచాపమున్", "అట్టిగాఁ జూడు నీవున్నయట్టిచోటు" ఇత్యాద్యాః కవీనాం వాచః.

“కృచి న్నవర్ణే దే ధ్లోపః కృచి ఙ్గోశ్చ తథా భవత్ ।

కృచి త్తవర్ణే దయగం కృచి న్నస్యేచ్ఛ లాపవాన్ ॥

తదర్థే నవర్ణాత్త ఇత్యర్థః ఉండినవాడు, ఉన్నవాడు, పడినవాడు, పడ్డవాడు, కనినవారు, కన్నవారు, వినినవారు, విన్నవారు, రాకుండునె, రాకున్నె, ఇత్యాది. ప్రాస్యాదిష్యే వాయం విధిః. తేన పాడినవాడు, ఓడినవాడు, వాడినవాడు, పూనినవాడు, ఇత్యాదౌ నాయం విధిః. "ధర్మనుతుఁ డున్నచోటన్" ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. నివర్ణకే ష్యేవం ప్రయోగః. "భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే నశ్చ నిశ్చ భవే త్ప్రమాత్ । కర్మాదిక త్పుతాయాశ్చ తౌ క్రియాచ విశేషణమ్" ఇత్యధర్మ ణోక్తేః.

వి :- ఏసందడియందు పై నెత్తిచల్లినతిలలు దిగువఁబడనో యది తిలలు పై నెత్తిచల్లిన దిగువఁ బడనియంతసందడి. ఇందు విశేషణవిశేష్య ములకు 'అంత'శబ్దముతో వ్యవధానము కలదు. కవిప్రయోగానుసార ముగా నిట్టివ్యవధాన మంగీకరింపఁబడుచున్నది. ఇది యాభాసకర్మధా రయము. ఏపురాణచాపమునందు నుసి యొలుకుచున్నదో యది నుసి యొలుకుచున్నపురాణచాపము. ఏచోటియందు నీవుంటివో యది నీవు న్నయట్టిచోటు. ఇందు 'అట్టి' అనుపదముతో వ్యవధానము కలదు. ఏ ఘోలో సప్తమికే బ్రాధాన్యవివక్ష చేయఁబడినది.

చింతామణి యాచ్ఛికరూపసాధనప్రక్రియ నుపదేశింపలేదు. కాని యందలి చివరిసూత్రముగు “అత్వాది” అనునది చింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదములోనికార్యము లాచ్ఛికభాతువులకుఁగూడ వచ్చునని యభ్యనుజ్ఞ నొసంగుచున్నది. కావునఁ బై యాచ్ఛికభాతువు లన్నియుఁ గర్మాదికర్తృకతలను బొందుచున్నవి. భూతార్థకవిశేషణాదుల నవర్ణకము పరమగుచుండఁగా దానికి ముందున్న ‘ది’ వర్ణమునకు లోప మొకప్పుడు సంభవించును. ఒకప్పు డానవర్ణకార్థమునందు ద్విత్వ డ వర్ణము చూపట్టును. ఒకప్పుడు నవర్ణకముమీఁది‘ఇ’ వర్ణమునకు లోపమును గల్గును. ఉండినన్, ఉన్నన్-ఉండినచోన్, ఉన్నచోన్-ఉండినప్పటికిని, ఉన్నప్పటికిని- ఉండినవాడు, ఉన్నవాడు - కావలసియుండినను, కావలసియున్నను-ఇది భూతార్థకవిశేషణమైనను, నన్నయాదులు దీనిని వర్తమానార్థకవిశేషణముగా వాడియున్నారు. ఉండునే, ఉన్నే-వడినన్, వడ్డన్ - చెడినన్, చెడ్డన్ - కనినన్, కన్నన్ - వినినన్, విన్నన్-మొదలైనవి. భూతార్థమునందును, వ్యతిరేకార్థమునందును పరుసగా నవర్ణకనినర్ణకములు కర్మాది కర్తృతయందు వర్తిల్లునట్లు తెలియనగును. ఇవి క్రియాజన్యవిశేషణము లగును. ఈచోట “క్రియాజవిశేషణమ్” అనుసాతాంతరము కలదు. దానికంటె నిదియే తెన్న యని పెద్దలనుచున్నారు. “క్రియాజవిశేషణమ్” అనుదానికిఁ గ్రియ విశేషణ మగుట సంభవించునని యర్థము. క్రియ యనఁగా భాతువుగదా! భాతుజ విశేషణ మనియు నర్థము. వ్యతిరేకార్థమునందు ఘటించనివాడు మున్నగునవి యుదాహరణములు. ‘ఉండు’ భాతువునకు భూతార్థక క్రియాజన్యవిశేషణరూపము ‘ఉండినన్’ అనునది. ఇది చేదర్థమునందును వర్తిల్లును. రెండర్థములందును ‘ఉండినన్’ అనియుండుట చింతామణికి సమ్మతము. చింతామణిమతమునందు విశేషణము లన్నియు ద్రుతప్రకృతికములు గదా. “క్వచి న్నవణ్ణే డే వ్లోపః” అనుచోప్పున ‘డి’వర్ణము లోపించి బిందువునకు నకారరూపము కలిగినపుడు ‘ఉన్నన్’ అని

యగును. ఉండునె, ఉన్నె, అనునవి “క్వచి శ్లోశ్చ” అనుదాని కుదాహరణములు. ‘పడ్జన్, చెడ్జన్’ అనునవి “క్వచి త్తదధే డియుగ” మ్మనుదాని కుదాహరణములు. వినినన్, విన్నన్ — కసినన్, కన్నన్, మున్నగునవి “క్వచి న్నస్యేచ్చ లోపవాన్” అనుదాని కుదాహరణములు. ఈవిషయ మంతయు “క్వచి న్నవన్తే డేన్లోపః” అనునధర్వణకారికకు సంబంధించినది. “భూతార్థమునందును బ్రతిషేధార్థమునందును ‘న-వి’ అనునవి కర్మాదిక ర్తృతలో ధాతువునకుఁ జవర వచ్చును. నినలు చేరిన యావదములు విశేషణములుగూడ నగునని “క్రియాచ విశేషణమ్” అను పాఠమున కర్థము. “తే క్రియాజవిశేషణ” మ్మనుపాఠమునకు-నిన లంతమునఁ జేరినధాతువులు క్రియాజన్యవిశేషణము లగు’నని యర్థము.

205 సూ. 5:- నీ|| “నీవు పూననికార్య మేవిధిఁ గడలేకు! నీవధిష్ఠింపని నెలపు గలదే” దానుల వేదనిదయ నీకుఁ గల్గునే! నీవు వరం బీనినిపులు లెవయ? నీవు భిక్షుల వేదనిదురితం బున్నదే! యెన్నంగ నీ వవిచ్చిన్నరీతి నధివసింపనివిద్య యబ్బునే తలఁపంగ! గమలభవాంధసంఘాతి

[ములను

గీ|| మొదటిపల్కుల గమికాని మధురాణి,
నమ్రగీర్వాణి, మాదుర్యనవ్యవాణి,
పులివసుక్రోణి, నీలాభ్రలలితశీణి,
నవలి ననుఁ బ్రోవుము పురాణి నలినపాణి”.

ఇత్యాది. “నీదుపదభిక్తి లేనియన్నచమతికి కుభయ గల్గునె శ్రీరామ నుగుణధామ” ఇతి వస్త్ర్యా మదాహరణమ్. అత్రాధికరణే వస్య. క్రియాజన్యవిశేషణే వ్యేవం ప్రయోగః. ‘దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు’ ‘నుతులవిద్యాప్రవీణతఁ జూచునేడ్చు’ ఇత్యాద్యాచార్యవచన మత్ర మానమ్.

వి :- ప్రతిషేధార్థమునఁ గ్రిందివి యుదాహరణములు. కర్మాది కర్తృతయందు నివర్ణఘటితము క్రియాజన్యవిశేషణ మగునని చెప్పిన యధర్వణవచనమునందలి నివర్ణమునకు “పూననికార్యము, (అధిష్ఠింపని నెలపు) వేదనిదయ, వరం బీనినిపులులు, వేదనిదురితము, అధివసింపనివిద్య

అనునవి యుదాహరణలు. ఈయుదాహరణములు పరుసగఁ గర్మకరణ సంప్రదానాపాదానాధికరణములకుఁ బ్రాధాన్యవివక్ష చేసినపుడు కర్మాది కర్తృతలో నేర్పడినరూపములని తెలియనగును. నీవేకార్యమును బూన లేదో యది పూననికార్యము. ఏదయితో నీ వేదలేదో యది ఏదనిదయ. ఏనిపుణులకొఱకు నీవు వరం బీయలేదో వారు వరం బీనినిపుణులు. ఏదురి తమువలన నీ వేదలేదో యది ఏదనిదురితము. ఏవిద్యయందు నీ వధివ సింపలేదో యది యధివసింపనివిద్య యని తెలియవలెను. అధిష్ఠింపని నెలపు అను నుదాహరణ మధికరణార్థకోదాహరణమని తెలియవలెను. “నీదుపదభక్తి లేనియన్నీ చమతికిన్” అనునది షష్ఠి కుదాహరణము. ఇది యధికరణార్థమునందు వచ్చినషష్ఠి. ఏనీచమతియందు నీదుపదభక్తి లేదో వాఁడు నీదుపదభక్తి లేనియన్నీ చమతి యనిపించుకొనును. పుచ్చుకొనువిధంబు, చూచువేడ్కు అనువానిలో ‘పుచ్చుకొను, చూచు’ అను నవి తద్ధర్మార్థక క్రియాజన్యవిశేషణములు. పైవి నన్న పార్శ్వనిప్రయోగము లగుటచే నట్టివి సాధువు లగును.

205. నూ. 6 :- నీ॥ నీవు సంరక్షించునిర్మలాత్మల కెద్ది
యాపద నీవు విద్యాధికులను
సాక్షుసత్కరుదారసంఘున కేమేర
నీవు విద్యల నిచ్చునేర్పు లాండ్ర
భాగ్యంబుఁ గొనియాడు ప్రతిభాధ్యుఁ డెవ్వఁడు
నీ పభివాదకనికరములను
గాచ నాజ్ఞానంపుఁగడలికి దరి యేది
నీ వుండుభక్తిహృన్నీరజముల
గీ॥ నిర్మలత్వంబుఁ గీర్తింప నేర్పు నెవఁడు
పాదుపుకడమేడ విడిమట్టు పెడదకంటి
కంటితీవంచగవదంటయింటిగరిత
గరితరతసంబ నాయంబ గురునితంబు”.

“ఇత్యాది తప్రోదాహరణమ్. “నీదుపదభక్తి లభియించునిర్మలులకు నిరతిశయ మైన ముఖ ముల్పు నీరజాక్ష” ఇతి షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్. అత్ర కర్తరి షష్ఠీ. సమావాది

కరణసమాసోఽపి సాధుః, ఏతేన “ఇంతల నేచుపాతక చదివెటల బోవదు నుమ్ము పాంథబాకాంతక”, “దీనులఁ బ్రోచుపుణ్యము ముధివినుతా వినుతింప శక్యమే” ఇత్యాదీని కవివచనాని వ్యాఖ్యాతాని.

వి :- నవర్ణకనివర్ణకములు ఎచ్చినవే కాక తద్ధర్మార్థమునందును, దద్ధర్మార్థకక్రియలమీఁదను నుత్పన్నమైన క్రియాజన్యవిశేషణ మొకటి కలదు. పుచ్చుకొనువిధంబు, చూచువేడ్క, అని మీఁది నన్నవార్థ ప్రయోగము లావిషయమును సూచించుచున్నవి. నివర్ణకములు ఎచ్చిన వానికివలెనే కర్మాదికర్తృత్వములు వానికిని గలవని ‘నీవు సంరక్షించు’ అనుపద్యముతో గ్రంథకర్త యుదాహరించి యున్నాఁడు. ‘సంరక్షించు నిర్మలాత్ముల, సాక్షునత్కరుణారసంబు, విద్యలనిచ్చు నేర్పుకాండ్రు, కాచు నాజ్ఞానంపుఁగడలికిన్, నీ వుండుభక్తహృన్నీరజములన్-ఇవి వరుసగాఁ గర్మాదికారకములకుఁ బ్రాధాన్యవివక్షలోఁ గల్గినరూపముల కుదాహరణము లై యున్నవి. ఏనిర్మలాత్ములను నీవు సంరక్షించుచుంటివో వారు నీవు సంరక్షించునిర్మలాత్ములు. ఏనత్కరుణారసముతో సాక్షుచుంటివో యది సాక్షునత్కరుణారసము; అని యారీతి నర్థముల నెన్నినచోఁ గారకప్రాధాన్యవివక్ష తేటపడుచు ధాతుజవిశేషణములతోఁ గర్మధారయాభాసము సిద్ధించునట్లు తెలియఁ గలదు. “లభియించునిర్మలులకు” అనుచోట నేనిర్మలులకు లభియించునో వారు లభియించునిర్మలులు, అనియగును. ఇది కర్తృత్వవృత్తి కుదాహరణము. ఏచుపాతకము, ప్రోచు పుణ్యము అనునవి సమానాధికరణ కర్మధారయాభాస సమాసము లని యెన్నవలెను. “కర్మాదులకుఁ బ్రాధాన్యవివక్షయందు ధాతుజవిశేషణంబులు కర్తృతోడంబోలె వానితోడ సమసించు” (బాల. సమా. 26. సూ) అని సూరిగా రీవిషయముల వివరించిరి.

205. సూ. 7 :- ఏసంస్థితే భాగవతే “నృపకుమారులఁ జదివెంప నేర్పుగలుగు” ఇతి విశేషణాంతర్వేన పద్యం పరిసమాప్య “గురుజనంబులు నినుమాఁడుకోట్లమీఁద” ఇతి విశేష్యాదిత్యేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యవధేయమ్. “నీ చెప్పినవెద్దలు” ఇత్యాదీని తిక్కయ్యాదికవివచనాని కు “ప్రల్లభుఁడై వయొక్క మలసాంసను

చేసినదానఁ దత్కులం బెల్లఁడు, “నా పత్నినపల్కు, నాతాల్పినవ్రతము, జనమే జయుచేసినసర్వయాగము, ఎఱుంగుచేసి మాపడియెడునీయవద్ద” - ఇత్యాద్యాచార్య వచనమహిమ్నా సౌప్తవం లభ్యస్త ఇత్యవగ న్నవ్యమ్. “నాయొనర్పంబూనినయిమ్మహాప్ర బంధంబునకు” ఇత్యత్ర “నాపూనినయిమ్మహాప్రబంధంబునకు” ఇత్యేవ ప్రయోగః సాధుః. “అతఁడు వోయినవెనుక” - ఇత్యాదౌ పథకపదమేవ జ్ఞేయమ్. యద్వా - వెనుకాదిశబ్దానాం పరకాలవాచిత్యేన ఏషామవధిత్వవివక్షాయా ఆపాదానసంజ్ఞాయాం పూర్వకాలాగమనలక్షణార్థః ప్రతీయత ఇత్యభిన్నత్వమేవ. “అతఁడు రానిపిదప” ఇత్యాదావ ప్యేవమేవ సాధుత్వ మవధేయమ్. “అధికుఁడని యెన్నఁదగువాని నఖిల జనులు సమరరంగంబులకు సడిసన్నకతన” - ఇత్యాదావ పృథికతానిమిత్తతా దృష్టి భవతీ త్యర్థతాత్పర్యావగ తే సాన్నిహిత్యమవధేయమ్. ఏవమన్యత్రాపి యథాకథంబి ద్విభక్త్యంతరా ముపపాద్య ప్రయోగగ్రామ్యతా పరివ్రాయతాం కోవిదై రితిసంక్షేపః.

వి:- భాగవతమునందు విశేషణాంతముగాఁ బద్యము పూర్తి చేయఁబడి విశేష్యాదిగా మఱియొకపద్య మారంభింపఁ బడినది. అనఁగా విశేషణ మొకపద్యమునను, విశేష్యము వేటొకపద్యమునను నుండుట యని యర్థము. ఇట్లుండుట గురి గాదని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. రెండుపదముల కేకార్థభావరూపసామర్థ్య మున్నపు డారెంటికి సమా సము కల్గి యేకపద మగుచున్నవి. వాక్యగతపదములకు వ్యవేక్షాభావ రూపసామర్థ్య ముండును. ఏకసమాసమున నొకపద్యమునం దొకపద మును, మఱియొకదానియం దింకొకపదము నుండరాదు. విశేషణవిశే ష్యములసంబంధము నిత్యము. నిత్యసంబంధము కలవానికి సన్నికర్ష యవసరము, విభిన్నపద్యములలో నున్నపదములు సన్నికృప్తములు కాఁ జాలవు. పోతన్నగా రీయెడ సమాసమును వివక్షింప లేదని యూహింప వలయును. అట్టైనను నిట్లుండరాదుగదా. ఛందోబద్ధములు కాని వాక్యములలోని విశేషణవిశేష్యములనే విడఁదీయరానవుడు ఛందో బద్ధవాక్యగతపదములను వాక్యమధ్యమున వేటుచేసి పలుకరాదనియు, (వాయరాదనియు వేటుగాఁ జెప్పనక్కఱ లేదుగదా. ‘నీచెప్పినపెద్దలు’ అనునపు డిందలిపదములకుఁ బరస్పరాన్వయము కుదురలేదు. ఇదెట్లు

సాధు పనుశంక కలుగవచ్చును. 'చెప్పినపెద్దలు' అనునది కర్మధార యాభాసము. దీనితో యుష్మద్ధర్మక 'నీ' శబ్దమున కన్వయ మెట్లు? అని శంకించినచో 'ఒక్కకులపాంసనుచేసినదానన్' అను నన్నపార్శ్వనివ్రయోగముబట్టి సాధువగునని చెప్పవలయును. కులపాంసనుయొక్క చేసిన దానిచేత నని యర్థము. 'నీచెప్పినపెద్దలు' అనుదానికి 'నీయొక్కచెప్పిన పెద్దలు' అని సాధుత్వమును దీనివలె నూహింపవగును. నన్నపార్శ్వని ప్రయోగము లిట్టి వెన్నియేనిఁ గలవు. 'నాయొనగ్గంబూనిన' అను చోట 'నా' అనుదానికిని 'పూనిన' అనుదానికిని మధ్యను 'ఒనర్పన్' అనుదానితో వ్యవధానముండ రాదని కవిశిరోభూషణము 'నాపూనిన' అని దానిని సవరించెను. మధ్యను వ్యవధాన మున్నచో రెండుపదము లకును నేకార్థభావరూపసామర్థ్యముండదు గాన నట్టి సమాసముండ రాదని దానితాత్పర్యము. 'అతఁడు వోయినవెనుక' అనునపుడు సామర్థ్యము లేనందున నది సమాసము కాదని చెప్పవగును. లేక, వెనుక అనునది పరకాలవాచి యగుటచే దాని కపాదానసంజ్ఞ సిద్ధింపవచ్చు ననియు, దానిని సమాస మున్నను సమంజసమే యగుననియుఁ దోచు చున్నది. 'అతఁడు రానిపిదప' మున్నగువాని నిట్లే సాధింపవలెను. 'అధికుఁడని యెన్నఁ దగువానిన్' అనునపుడు అధికత్వరూపనిమిత్తము దృఢపడుచున్నదని యూహింపవలెను. (ప్రాధవ్యాకరణము. కారక. 15వ సూ.)

205. సూ. 8 :- “భవే ద్విరుదశశ్లేష యశేచ్ఛం వర్ణకల్పనా ।

గ్రామమానుష్యవిరుదశశ్లావా మపి సోమతః ॥

గ్రామనామ్నః సమానేష వికారోఽపి క్వచి ద్ధితః ।

క్వచి తస్యై దుత ఈదిచ్చ యదాచ్చ న్యస్మి న్న యజ్ఞతః ॥

స్వరూపత స్సమాస స్యాద్వికారస్య శ్రుతావపి ।

క్వచి ద్దన్తిమవర్ణస్య సమానే స్యా త్పరిగ్రహః॥

క్వచి దేదన్తతాయాం తు స్యా దవ్యయసమన్వితః ।

క్వచి దావ్యవికారస్తు సమానే స్యా ద్విరోధకృత్ ॥

గ్రామనామోఽపి మోః పు స్వా త్సమాస ఇతిభావుకాః॥ సోమత ఇతిః-సంస్కృత మధ్యేఽపి సమాస ఇష్ట ఇత్యర్థః. 'స్వామిద్రోహరగండలాంఛనుఁడు, కేవలీహను మంతరిరుదాంఛుఁడు, సామాత్రమల్లుఁడు, జగనుబ్బగండఁడు' ఇత్యాది బిరుదశబ్దేషు వక్తృయదృచ్ఛతో వర్ణానాం కల్పనా. నానావర్ణినేనామానభేదసుండును-ఇత్యాదౌ మానుష్యశబ్దానాం ప్రయోగః. "మాగంటిపట్టణమహేశ మహం భజామి" 'మాగంటి పట్టణంబున నేఁ గంటి న శేషుడై వతేశు మహేశున్, వాగెనుడుగుంబురిశుని"-ఇత్యాదౌ ఎర్ణవికాశోఽపి. క్వచి దిత్యుక్తేః "మాగల్లుపట్టణమహేశమ్" ఇత్యాదికమపి క్షేయమ్. క్వచిదీత్యిత్వేన 'మానురిపట్టణవరే మహితోఽస్తి యబ్బా'- 'మానురి పట్టణంఽతః' ఇత్యాది. క్వచిదిత్యుక్తేః 'మానురుపట్టణవరే' ఇత్యాదికం రూపంచ క్షేయమ్. యజాదేశే "మానుర్యవ్యయవర్దన" ఇత్యాదిరూపమ్. ఇకారే పరే సవర్ణ దీర్ఘ 'మానురితి పురి బజా' ఇతి. అన్యస్మిన్నాన్యపదే పరతు న యజాదేశః. "రాజ త్యహోఽత్రోదనియన్ముఖాపః" ఇతి. "అత్మవత్సర్వభూతాని యనెడినీతి"-ఇతి శ్రీనాథః. అతఏవ సద్యావేష్యితి నుబత్తస్య ఇతిశబ్దేన అనుకరణే యజాదేశఏవ. స్వరూపత ఇతి సంహితాయాం వర్ణవికారస్య శ్రుతావపి స్థానివర్ణనైవ సమాసః. 'మాగంటిపట్టణ' మిత్యుక్త మాగల్లురితి పట్టణ మిత్యుదన్తేనైవ సమాస సుర్వత్రిక్షేయః. అతఏవ "కనువనేనివంశకమలిసిహితోదయా" ఇత్యాదౌ 'దు' వర్ణకేనైవ వస్త్రీతత్పు రుషః. నచ వైకృతపదా ద్విభక్త్యుత్పత్తి ర్విరుద్ధా. కవిశోమణిభి స్తథాఽన్వీకారాత్. తథాహి- "వితేను రింగాలమి వాయశః పరే" ఇతి శ్రీహర్షః. ఇంగాల శబ్దో దేశ్య ఇతి వ్యాఖ్యాతారః. "విషయమృగశృష్టాయులయుల్యా"మితి మురారిః. యులయులీశబ్దః ప్రవాహపర్యాయో దేశ్య ఇతి తట్టికాఃపతో హరిహరనాథవరణా దయః. "అధికాండపీడురిపవో నిపాతితాః" ఇతి. "అధికభుజబలా త్తా నగ్రహీత్తోండ పీడా" ఇతి కల్పద్రుమే కవిరామితామహః. అన్యేపి శబ్దా బహుషః కవిభి రంగీకృతాః. అతఏవ వామనే నో క్తమ్- "అతిప్రయుక్తం దేశభాసాపద" మితి. ప్రత్యయకృత్యా వర్తమానస్యాపి క్వచి దన్త్యవర్ణస్య సమానే నుబత్తత్యేన గ్రహణమ్. "జమ్ములవంశ సంభవుఁడు, నుజ్జమువంశపావనుఁడు", ఇత్యాది. ఏతాదృశప్రయోగే జమ్ములాదిశబ్దా అదాద్యన్తత్యేన గ్రహ్యః క్వచిద్ద్రామనామ్న ఏదన్తత్యే సత్యస్వయరీత్యా సమానే గ్రహణమ్. "రేపల్లెనామనగరీ న గరీయసీ కిమ్" ఇతి చిత్రమయూరనాటకాదిస్థితాని కవివచనాని. క్వచిత్సమానే నాన్యవర్ణవికారః. "కనువరాజవంశజలధి కాన్తు భాఞ్చితోదయా" ఇత్యాది తద్రోదామరణమ్. నత్వత్ర 'కనువరాజవంశ'

ఇత్యుక్తి స్సమ్మతా. “శబ్దానామపీ”త్యపి శబ్దేన గల్లాదిశబ్ద స్వాపి ప్రయోగానుజ్ఞా జ్ఞాయతే. తేన “అనువేలపణితయాహ్లాదగర్భగల్లచపేటము” ఇత్యాదికవివచనానాం ప్రామాణ్య చవ్యాహతమ్. ప్రాకృతవ్యాకరణే గల్లశబ్దస్థితస్య బిస్తుయోక్తడకారస్య ద్విత్వలకాణో నిపాత్యతే “కొల్లాపురపుక్తిఃకొలిచినాడ” ఇత్యాదికం ప్యాదేశ ఉదాహరణమ్. అపిశబ్దాత్ ఓచితే “గుట్టపుడశములు” - ఇత్యాదికముపి గూఢమ్.

వి :- గ్రామమనుష్యాదులనామధ్యైదులను స్తుతింపసంజ్ఞలలోని యక్షరములవ్యత్యాసమును వక్త తనయిష్టానుసారముగా నిల్పనగును. అట్టివానియందు వ్యుత్పత్తి సరిపడకున్నను క్షతిలేదు. అట్టిలక్షణాతిక్రమ వర్ణవ్యత్యాసములు గలవ్యుత్పత్తిరహిత మగుబిరుదరూపభాషాంతర శబ్దములకును, సిద్ధసమాసమునుసమకూర్చుట కవిసమ్మతమగును. ఇచటి గ్రామశబ్దముమనుష్యాదిశబ్దములకునుపలక్షణము, ఇతరభాషలలోనిసంజ్ఞలనుకృతములై సంస్కృతమునందు వాడఁబడునపుడు వానియం దాంధ్ర భాషాసహజము లగువిభక్తుఃపవిభక్త్యాదినమైత్యసము సిద్ధసమాసముల యందుఁ గల్గినఁ గల్గవచ్చునని యర్థము. అట్టివికృతియే విస్తరింపఁబడుచున్నది. ఒకచో నామముతుది‘డ’కారమున కీకారేకారములును, యణాదేశమును, గల్గును. ఆచ్ఛికపదాద్యచ్చ పరమగునపుడు యణాదేశము సమ్మతము కాదు, ఆంధ్రవికారము వినఁబడుచున్నను నది లేనిరూపముతో సమాసము చేయవచ్చును, ఒకప్పుడు పదాంతమందుండెడి మువర్ణ కాదిప్రయోగమును సిద్ధసమాసమున సంభవింపవచ్చును. ఒకప్పుడేదంతత కలదాని కవ్యయముతో సమాసము కలుగునీతి కలుగవచ్చును. ఒకప్పుడు సిద్ధసమాసమునం దాంధ్రభాషాసహజ మగువికారము కవిసమ్మతికి విరుద్ధము కాకపోవచ్చును -” అని భవేద్విరుద... స్వాద్విరోధకృత్ - అనునధర్వణగ్రంథమున కర్థము. “నానావజీరసేనామానభేదనండు” - అనునది బిరుదశబ్దము. బిరుదశబ్దములలో యధేచ్ఛముగా వక్త వర్ణకల్ప సమును జేయవచ్చునని యధర్వణుడు చెప్పటచే సంస్కృతసిద్ధసమాస మధ్యమన ‘వజీర’అనునన్యదేశ్యపదము ప్రవేశించినది. గ్రామమానుష్య

బిదుదశబ్దములకు సమాసమును గల్పింపనగుననుటచే “స్వామిద్రోహర గండలాంఘనుడు. పేషణీహనుమంతిరుదాంకుడు, చౌహత్తమల్లుడు, జగనొబ్బగండెడు, మున్నగుసమాసములు సిద్ధించును. మఱియు “మా గంటిపట్టణంపహేళ మహం భజామి, మాగంటిపట్టణంబున నేగంటి సశేషమై వతేశు మహేశున్, వాగెనుడుగుంబురీశుని” మున్నగువాని యందు ‘ంటి’ ‘న్’ మున్నగునాపవిత్రక్యాదికవికారము కలిగినది. ‘ంటి, న్’ అనునవి సిద్ధసమాసమధ్యమున జేరి వర్ణవికృతిని గల్పించినవి. “మానూరిపట్టణవరే మహితోఽస్తి యజ్ఞా, మానూరిపట్టణం గతః,” అనువానియందు ఇ-ఈ-అనువర్ణముల వికార మగపడుచున్నది. ‘మా నూర్వన్వయ’ అనుచోట యణాదేశమును గల్గినది. ‘మానూరు’ అను నది గ్రామనామము. గ్రామములనామము లన్నిభాషలయందు నొక్క రీతినే యుండి తత్తద్భాషానుగుణవిధుల నొందుట స్వాభావికము. అట్లు పొందకయు నుండవచ్చును. “మానూరితి పురీ బభౌ” అనునపుడు సవర్ణదీర్ఘము వచ్చినది. యణాదేశము కొన్నియెడల వచ్చును; కొన్ని యెడల రాదు-అని “అన్యస్మిన్ స యణ్యతః” అనునధర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. “రాజ త్యహోఽత్రోదనియమృభూషః” అనుచోట యణాదేశము రాలేదు. “అత్మవత్సర్వభూతాని య నెడునీతి” అనుచో ననుకరణమున యణాదేశసంధి రాలేదు. యడాగమము వచ్చినది. “సద్భావేష్వీతి” అని ఇతిశబ్దానుకరణమున యణాదేశము కలిగినది. సమాసమునందు వర్ణవికార మగపడినను శబ్దస్వరూపముతోడనే సమాస మిష్టపడునని చెప్పటచే “మాగంటిపట్టణ” మృత్తనపుడు మా గల్లు అనుపట్టణ మనియే విగ్రహము చెప్పవలెనని భావము. “కసువ నేసివంశకమలినీహిణోదయా” అనుచోట ‘కసువ నేడుయొక్క వంశ మనుకసులలతకు హితమైన ఉదయము కలవాడా’ యనియర్థము. ఇట్టి చోట డువర్ణకముతోడనే విగ్రహము చెప్పనగునని యధర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. కసువనేడు అనునది వికృతిపదము గదా. దీనిపై ‘సు’

ప్రత్యయము పుట్టుట విరుద్ధము కాదా యని శంకింపరాదు. “వితేను రింగాలమి వాఱుశః పరే” అని శ్రీహర్షుఁడు ప్రయోగించినాఁడు. ఇం గాళబ్దము దేశ్యమని వ్యాఖ్యాతలు చెప్పిరి. అది ప్రాకృతదేశ్యము. ప్రాకృతదేశ్యము సంస్కృతమునందుఁ బ్రయోగింపఁబడుట యాశ్చ ర్యము. నుబంతముమీఁద మరల సుప్రత్యయ ముండరాదనునది శాస్త్ర సంగ్రహదాయము. కాన “కసువనేఱు” అనునది దీని కుదాహరణము కానోవును. ఇంగాలదిశబ్దఘటితవాక్యము లిందుల కుదాహృతులు కావు. ‘ఇంగాలమివ, విషయమృగతృష్టార్థులర్థుల్యాం’ అనుచోట్ల ‘ఇంగాల-ర్థులర్థులీ’ అనుప్రాకృతదేశ్యశబ్దములను సంస్కృతసమా సములలోఁ గవు లుపయోగించియున్నారనుట తెస్స. ఇట్లే కేవల సంస్కృతపదములను దెనుఁగున సమాసములలో నుపయోగించుట తప్పు కాదని కవులయభిప్రాయము కానోవును. “అధికొండవీడురిపవో నిపాతితాః” అధికభుజబలా త్తా సగ్రహీ త్కొండవీడె” అను సంస్కృతవాక్యములలోఁ ‘గొండవీడు’పద ముపయోగింపఁబడినది. అది తెనుఁగుదేశ్యము. ఇట్టి వెన్నో గలవు. “దేశభాషాపదము సంస్కృత మునం దధికముగాఁ బ్రయోగింపఁబడినది”- అని వామనుఁడు నుడివి యున్నాఁడు. ‘జమ్మలవంశసంభవుఁడు, గుఱ్ఱమువంశపావనుఁడు’ ము న్నగుచోట్ల నున్న ‘ల, ము’ అనునవి ప్రత్యయాకారముతో నున్నవర్ణ ములు. వీనితో సంస్కృతపదమునకు సమాసము, ‘జమ్మల, గుఱ్ఱము’ అనువానిని అకారోకారాంతములుగా గ్రహింపనగును. “రేవలైనామ నగరీ స గరీయసీ కిమ్’ అనుచోట రేవలై యను నేదంతనామమును గ్రహింపనగును. ఇది ‘రేవలై’ అని యుండనగును. కొన్నియెడల “కసువరాజవంశజలధికొంతు భాంచితోదయా” మున్నగుసంస్కృతసమా సములలో నాంధ్రవర్ణవికార మగపడదు. ఇట ‘కసువరాజు’ అనియుం డుట సమ్మతము. “అనువేలమణితయాఞ్ఞార్థగల్ల చపేటంబు” అనుదాని యందలి ‘గల్ల’ శబ్దము గండశబ్దపర్యాయమని ప్రాకృతవైయాకరణులు

చెప్పదురు. “కొల్లాపురపుశక్తి గొలిచినాడ” మున్నగుచోట్లఁబుంపాది వికారము కలిగినదని తెలియనగును. కొల్లాపురముశక్తి యనియు నుండనగును. ఇట్లే ‘గుఱ్ఱపుదళములు, గుఱ్ఱముదళములు’ మున్నగునవి.

205. సూ. 9 :- “సమాసయుగ్మవేదాద్య ఆత్మాదికవిభక్తిగః” తనధర్మవిభవము, నాబుద్ధిపాటవము, నీమహోదారత, ఈగుణసంపద, వెలిదమ్మికంటిపాదపద్మములు, రామునిపాదభక్తిసరసంపుభాషణములు, అచ్చోటిబంధుజనములు, నీయందలి సద్గుణములు, రాజమహేంద్రవరపువిద్వద్గుణంబు, “తనధర్మవిభవసంతతసంస్తవామోదపరిపూర్ణు లగుమహీనురులు కొలువ” ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేణ ‘సంస్తవప్రీతిః బరిపూర్ణై నభూనురులు కొలువ” ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసస్సాధురేవ. “ఆరాాయణపాండవేయగుణమాహాత్మ్యమలజ్యోత్స్న” ఇత్యాదివచనమాచార్యస్య.

వి :- ‘విభక్త్యంత మగునాత్మాదికశబ్దము సంస్కృతసమాసముతో మేళనమ౯ జెందును’ అని “సమాసయుగ్మవేత్” అనుదాని కర్థము. ‘తా-నీ-నా’ మున్నగుశబ్దము లాత్మాదికశబ్దములు. ‘తనధర్మవిభవము, నాబుద్ధిపాటవము, నీమహోదారత, ఈగుణసంపద’ అని సంస్కృతతత్పరములతో నాత్మాదికశబ్దములు సమాసము నందుచున్నవి. ‘వెలిదమ్మికంటిపాదపద్మములు’ ఇది మిత్రసమాసము. ‘రామునిపాదభక్తి’ ఇది సాధ్యసాంస్కృతికము. ‘గురసంపుభాషణములు’ పుంపాదివికారసహితసాధ్యసాంస్కృతికసమాస మిది. అచ్చోటిబంధుజనములు” ఇందు “ఇచ్చ విభక్త్యంతిమస్య” అని ఇదాగమము వచ్చినది. ‘నీయందలిసద్గుణములు’ ఇందు ‘నే రలిచ’ అని అలిగాగమము వచ్చినది. ‘రాజమహేంద్రవరపువిద్వద్గుణంబు’ గ్రామనామముయొక్క ‘ము’ వర్ణమునకుఁ బుంపాదేశము. “తనధర్మవిభవసంతతసంస్తవామోదపరిపూర్ణు లగుమహీనురులు కొలువ” అనురీతిని సమాస ముండరాదు. దీనిలో ‘తన’ అనుదానికి సమన్వయము లేదుగాన “తనధర్మవిభవసంతతసంస్తవప్రీతిః బరిపూర్ణై నభూనురులు కొలువ” అనురీతినిఁ బఠించి

సచోః 'దన' యనుదాని కన్వయము పొందుపడును. "ఆనారాయణ పాండవేయగుణమాహిత్యామలజ్యోత్స్న" అని యాచార్యప్రయోగము.

206. సూ :- షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్.

206 సూ :- నామ్నాం తత్పురుషసమానే యా షష్ఠీ సా ద్వితీయాతుల్యా స్యాత్. 'రాముని గుణములు, రాముగుణములు, రాములగుణములు, విష్ణురాణి, కవి నేర్పు, శంభుని చెలువ, వనముదగ్గఱ, కొండలరాయఁడు, ఇత్యాది. రాముగుణములు ఇత్యాదౌ విభక్తిభావేఽపి నోత్పస్య నివృత్తిః. అకృతవ్యాహపరిభాషాయా అని త్యక్త్యాత్. తత్ర మానమ్ "న బహువ్రీహః" విత్యాదిః. తేన "అతిక్రాంతోభవ క్తమతిభవకాన్" ఇత్యాదిసిద్ధ మితి కాబ్దితాః. "స్వస్వవిభక్తివికారై ర్భవవత్స యథాయథం సమస్యతే" ఇత్యనుశాసనా ద్యధేచ్ఛం సంస్కృతాప్రయో సమాసః.

వి :- షష్ఠీ, భవేత్, ద్వితీయాతుల్యా, తత్పురుషసంస్థితా, నామ్నామ్-అని ఛేదము. తత్పురుషసమాసమునఁ బ్రాతిపదికముమీఁద నుండుషష్ఠీకి ద్వితీయావిభక్తితోఁ దుల్య మగురూపము కలుగునని యర్థము. 'రామునియొక్క + గుణములు' అనుచోనున్న 'యొక్క' ప్రత్యయమునకు ద్వితీయావిభక్తితుల్యరూపము గలిగి 'రామునిన్ + గుణములు' అని యేర్పడి "ద్రుతస్య సర్వత్ర లు క్సమాసేషు" అనుచోప్పన ద్రుతము లోపింపఁగా 'రామునిగుణములు' అనియగును. ఇట్లే రాముల యొక్క + గుణములు = రాములగుణములు మున్న గునవిసిద్ధించును. విష్ణు యొక్క + రాణి = విష్ణురాణి, కవియొక్క + నేర్పు = కవి నేర్పు, శంభుని యొక్క + చెలువ = శంభుచెలువ, వనముయొక్క + దగ్గఱ = వనముదగ్గఱ, కొండలయొక్క + రాయఁడు = కొండలరాయఁడు మున్న గురీతిప్రక్రియతో నీరూపము లన్నియు సాధువు లగుచున్నవని యెన్నవలెను. 'రాముగుణములు' మున్న గుచోట్ల 'ఉ'త్వమునకు నిమిత్తమైన 'యొక్క' అనువిభక్తిప్రత్యయము లోపించినప్పటికిని నుత్పలోపము రాకుండుటకుఁ గారణము "అకృతవ్యాహపరిభాష యనిత్యతయే" యని కవిశిరోభూష

ణము వచించినది. కాని తెనుఁగునం దట్టివి వ ర్తింపవు. “అకృతవ్యూహః పాణినీయాః” అనుపరిభాష పాణినీయులకే వ ర్తించునని యందే కలదు గదా. “మహతోఽత ఉద్విభక్తా” “మహతస్సద్విజనితో భ వే త్పుంసి” అనునది కారికార్థమైనప్పటికిని రెండువాక్యములతోఁ గారికార్థ మేర్పడిన దనియు, నవి రెండుసూత్రము లనియు నూహింపవలెను. ఆకారణముచే నవి సన్నియోగశిష్టములు కావు. ఉత్వము ప్రాతిపదికకార్యము. డుజ్జు పరకార్యము. కావున నివి సన్నియోగశిష్టము లగుటకు వీలు లేదు. సమాసమునందుఁ బ్రాతిపదికము నిలుచుట సహజము కాన ‘రాముగుణ ములు’ అనియుండుట కెట్టివిప్రతిపత్తియు లేదు. మొదట ‘రామ+జన్’ అనియుండఁగా నుత్వము వచ్చును. పిమ్మట జన్సుకుయొక్క ఆదేశమైయది లోపించును. కావునఁ బై శంక కవకాశము లేదు. అనేకము లైనశబ్ద ములు తమతమ విభక్తులతోను విభక్తివికారములతోను గూడినవై యధేచ్ఛముగా సంస్కృతము లాచ్ఛికములతోడను, నాచ్ఛికములు సం స్కృతములతోడను సమసించుచున్న’ వని ‘స్వస్వవిభక్తి’ అనుదాని కర్థము.

207. సూ :- ఇదుపోత్తమోత్తమానాం బహువచన ఉపోత్తమేత ఉ ద్భవతి.

207 సూ :- ఇకారఉత్తమే ఉపోత్తమే చ యేషాం తే ఇదుపోత్తమోత్తమా శ్శబ్దౌ స్తేషా ముపోత్తమేతో బహువచనే ఉకారాదేక స్సన్యోత్. “అన్యైక్షరా త్సూర్య మక్షర ముపోత్తమమ్”-ఇతి సంస్కృతవ్యాకరణసంజ్ఞా. బలిమి, కలిమి, చెలిమి, శేలిమి, మేలిమి, తాలిమి, ఏలిమి, పోడిమి, గేడిమి, కలికి, మలికి-ఇత్యాద్యా ఇదుపోత్తమోత్తమా శ్శబ్దాః. తేషాం బహువచనే బలుములు, కలుములు-ఇత్యా దీని రూపాణి.

వి :- ఇదుపోత్తమోత్తమానామ్, బహువచనే, ఉపోత్తమేతః, ఉత్, భవతి-అని ఛేదము. మూఁడుగాని, యంతకంటె సధికముగాని వర్ణ ములు గలశబ్దములలోఁ దుదివర్ణమున కుత్తమ స్థనియు, దానికి ముం

దున్న నర్థమున కుపోత్తమమనియుఁ బేర్లు. ఉపోత్తమోత్తమములలో నున్న ఇకారమునకు బహువచనము పరమగునపు డుత్వము వచ్చునని నూత్రార్థము. కలిమి, కలుములు, మున్నగునవి యుదాహృతులు. బలిమి = దేహబలము. కలిమి = సంపద. చెలిమి = స్నేహము. వేలిమి = హామము. ఏలిమి = పాలించుట. తాలిమి = క్షమ. మేలిమి = ఆధిక్యము. పోడిమి = ఒప్పిదము. వేడిమి = తాపము. కలికి = ఆడుది. ములికి = బాణము మున్నగువానిరూపములను దీనిచే సాధించుకొనవలయును. (చూ. బాల. తత్సమ, 46, 47. సూ)

208. సూ :- అస్మద్యష్టద్వాచ్యా దేకత్వ ఇతో నివీ.

208 సూ :- అస్మద్యష్టద్వద్ధా దికారాంతా న్నామ్న ఏకత్వే క్రమాత్ ‘ని-వి’ ఇత్యేతా స్తః. నేను కవిని, నీవు కవివి, ఇత్యాది. “ఇలోఽస్మద్యష్టద్వద్ధా తస్యి న్నామ్నా ని ర్యశ్చ వా క్వచిత్” ఇత్యభర్వణః. తేన “నే మహాకవి వచ్చితి నిన్నుఁ జూడ” ఇత్యాది సిద్ధమ్.

వి :- అస్మద్యష్టద్వాచ్యాత్, ఏకత్వే, ఇతః, నివీ-అని ఛేదము. అస్మద్యష్టద్వాచ్యమనగా అస్మద్యష్టద్విశేషణము లగునికారాంత శబ్దములకుఁ బరముగా నేకవచనమునందు వరుసగా ‘ని-వి’ అనునవి యగునని యర్థము. అస్మద్విశేషణవాచకప్రథమాంతముపై ని ‘ని’ అనునదియు, యష్టద్విశేషణవాచకప్రథమాంతముపై ని ‘వి’ అనునదియు నిల్చునని యర్థము. నేను రవిని, నీవు రవివి, ‘రవిని’ అనుదానితుది స్వరము కవిభల్లటసూత్రముచే వికల్పముగా లోపించినప్పు డిది ‘నేను రవిన్’ మున్నగురూపముల నందును. స్వరలోపానంతరి మివి ద్రుత ప్రకృతికము లగును. “అస్మద్యష్టద్ధర్మకవిశేషణము లగునికారాంతపదములతుది నున్నయికారమునకుఁ బరముగా నివర్ణక వివర్ణకములు వచ్చును. అవి క్వాచిత్క-ముగా వచ్చును. తచ్చట్టానుప్రయోగము లేని వానికి మాత్రమే యివి వచ్చును. ‘ను, ము, వు, రు’ అనునవి ద్రవ్య గుణవాచకవిశేషణములకును, గ్రియాజన్యవిశేషణములకును బరముగా

నిల్చును. పైని వివరించినరీతిని యుష్మదస్మద్విశేషణములకు వచ్చెడి ని-వి-ను-ము-పు-రు- అనుప్రత్యయములు కొన్నియెడల వికల్పముగా నగును” అని “ఇత్రోఽస్మత్” అనునధర్వణకారిక కర్థము, “నే మహా కవి వచ్చితి నిన్నుఁజూడ” అనున దుదాహరణము. (బాల. కారక. 30, 34. సూ. ప్రాథ-కారక. 27. సూ.)

209. సూ :- పరేషాం తు ధర్మో త్తమమధ్యమవత్.

209 సూ :- ఇకారాంతవ్యతిరిక్తి నామభ్యస్తధర్మయో ఉత్తమమధ్యమపురుషార్థకవర్ణకాతావేవ ప్రః పికత్వే క్రియాపదానాం. భూతాద్యర్థత్రయవ్యతిరిక్తిస్తధర్మ సంజ్ఞోఽర్థః. నేను భక్తుఁడను, నీవు దేవుఁడవు, ఇత్యాది. ఉత్వయంతావిత్వాది నా ‘ను, పు’ వర్ణకయో ర్విధానం జ్ఞేయమ్. ఉన్నతుఁడైన నహుషుపుత్రుఁడఁ బూరుఁడనుమధ్యమలోకేశ్వరుజనకుండ యయంతి యనఁగఁ బరఁగినవాఁడన్” ఇత్యాదిశబ్దానకాసనవచనాదుల్లాపో ద్రుతప్రకృతిక కార్యంచ సిద్ధ్యతీతి జ్ఞేయమ్.” పాండుభూవరునకుఁ గోడలైతిన్” ఇత్యాదివచన స్వనాకరమేవ.

వి :- సరేషాం, తు, ధర్మో త్తమమధ్యమవత్-అని ఛేదము. ఇకారాంతములు కానినామములకంటెఁ బరముగాఁ దద్ధర్మార్థమునందలి యుత్తమపురుషబోధకప్రత్యయ మేకవచనమున వచ్చును. మధ్యమపురుషబోధకప్రత్యయము బహువచనమున వచ్చును. భూతాద్యర్థత్రయవ్యతిరిక్తకాలవిశేషమే తద్ధర్మ మనిపించుకొనును. “ఉత్వయంతే వనకారాన్యతాం మధ్యోత్తమైకవచనానామ్” అనుచొప్పున ‘పు, ను,’ అనుప్రత్యయములు మధ్యమోత్తమపురుషైకవచనమునకు వచ్చునని యర్థము. ‘నహుషుపుత్రుఁడన్, జనకుండన్, పరఁగినవాఁడన్ అనునవి ఉత్తమపురుషైకవచనమున కుదాహరణములు. ‘నహుషుపుత్రుఁడు +ను’ అనియుండఁగా డకారోకారమున కకారము గలిగి ‘నహుషుపుత్రుఁడను’ అని యగును. నువర్ణ స్వరము లోపించి ద్రుతకార్యముఁ జెందినచో ‘నహుషుపుత్రుఁడఁ బూరుఁడ’ అనురూప మేర్పడును. అట్లే జనకుండన్, పరఁగినవాఁడన్, మున్నగునవి. ‘పాండుభూవరునకుఁ గోడ

లైతి' అనుచోట 'కోడలు' శబ్దము జౌపవిభక్తికము గాన 'కోడలైనైతి' నని యుండవలయును. అట్లుండలేదు గాన నిది నిర్మూల మగుచున్నదని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. జౌపవిభక్తిప్రత్యయము రానపుడు 'కోడలన్ + ఐతిన్' అనియుండఁగా సంధిచేయఁగా 'కోడలైతిన్' అనురూపము సాధువే యగునుగదా! 'నీవు దేవుఁడవు' అనునది మధ్యమపురుషవిశేషణమున కుదాహరణము.

210. సూ. :- బహుషు న మధ్యమవత్.

210 సూ. :- ఇదంతాదిసామ్యం సర్వేషాం బహుత్వేతు న మధ్యమవత్ మధ్యమపురుషవ న్న భవతి. కిస్తు ప్రథమాత్తమపురుషవ త్కార్యం భవతీత్యర్థః. ఇదంతా ద్విహువచనే ప్రత్యయ స్యాసక్తే ర్బహుష్వీత్య త్రేకారాంతస్యాపి గ్రహణమ్. “సర్వేషాం బహువచనే ‘రు’ ఇతి స్యా న్మధ్యమస్యతు భవే న్ముః” ఇతిమాత్రోక్త ప్రకారేణ ‘రు, ము’ ఇత్యేతా వర్తకా స్త ఇత్యర్థః.

వి :- బహుషు, న, మధ్యమవత్ — అని ఛేదము. ‘నేను, నీవు’ అనుశబ్దములవిశేషణముల కేకవచనమునం దికారాంతములకు వరుసగా ‘ని, వి’ అనునవి వచ్చుననియు నికారాంతేతరము లగువిశేషణములకుఁ దద్ధర్మార్థకోత్తమమధ్యమపురుషములకు వచ్చుప్రత్యయము లగు ననియుఁ జెప్పఁబడినది. ఇక బహువచనమునందు మధ్యమపురుషము వంటిది రాదనఁగా బహువచనప్రత్యయమువంటిది ‘రు’ అనునది యుష్మచ్ఛబ్దవిశేషణమునను, సస్మచ్ఛబ్దబహువచనప్రత్యయము ‘ము’ వంటిది యస్మచ్ఛబ్దవిశేషణబహువచనమునను నగునని యర్థము.

211 సూ. :- ఉతోఽ చ్చ సర్వేషు.

211. సూ. 1 :- అన్యోకార స్యాత్సార్వత్ ‘ను, ము, వు, రు’ ఇత్యేతేషు వర్తకేషు సర్వేషు. సర్వేష్వీతి సర్వశబ్దస్వారస్యా త్క్రియా స్వప్రత్యోఽత్. మేము భక్తులము, మీరు దేవతలరు, మేము కవులము, మీరు దాతలరు. “కోవిదులు గారు” ఇతి కవిలాపితామహోక్తిస్తు నిర్మూలైవ. సూత్రేఽస్మచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివ

క్షితవమితి యుష్మచ్ఛబ్దాదేవ ప్రథమపురుషవర్ణక ఇతి ధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబంధేషు ప్రయోగశాస్త్ర మానమ్. సుతింపుచున్నాడను, పోసింపుచున్నాడవు' ఇత్యాది. ఉభయార్థవాచిత్యా న్మన శబ్దస్య 'మనము భక్తులము' ఇతి రూపమ్. "ఉభయార్థే విశేష్యే తు భేదకా త్స్య స్మృత్యర్థః--ఇత్యభ్యర్థోక్తేః.

వి :- ఉత్తః, అత్, చ, స ర్వేషు - అని ఛేదము. "ను, ము" 'పు, రు' అనుప్రత్యయములు పరమగునపుడు పూర్వమందున్న ఉకారమకార మగునని సూత్రార్థము." అస్మద్వ్యష్టదు భయవాచకమగు 'మనము' అనునది విశేష్యమగునపుడు దానివిశేషణమునకుఁ బరముగా 'ము' అను ప్రత్యయము వచ్చును" అనునధర్వణవచనముచొప్పున 'మనము భక్తులము' మున్నగునవి సాధువులగుచున్నవి. దీనింబట్టి అన్యయుష్మదస్మత్సహయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశేషమగుచున్నది. 'వాఁడును, నీవును, నేనును బండితులము-మున్నగుచోట్లఁ జివల నున్న యుత్తమపురుషసర్వనామకార్యమే కలుగుట యిందులకు నిదర్శనము. ఇది పురుషవిషయమున నిత్యమును, వచనవిషయమునఁ బౌక్షికము నగునని తెలియనగును. కర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠ మగుపురుషమునందు బహువచనము నిల్చుటయు, యుష్మదస్మదస్యతరసంబంధివచనము నిల్చుటయు జరుగును. 'నేనును నీవును బండితులము' ఇం దస్మత్పురుషము బలీయము కావునఁ దత్కార్య మగుమువర్ణకము విశేషణముకంటె వచ్చినది. 'వాఁడును, నీవును బండితులరు. వాఁడును, నీవును, నేనును బండితులము. వ్రజము, నీవును, బిడికిటితాకున నొరఁగుదువు. ఏనును నాదళమును బెనఁగెదము; లేక బెనఁగెదను' మొదలై నవి.

211. నూ 2. :- నను భూతాద్యర్థత్రయతిరిక్తస్య స్వార్థస్య తద్ధర్మసంజ్ఞకత్వేన 'ఘటింతు మనిశము'ఇత్యాదౌ సద్ధి ర్న స్యాత్. "నస్యార్థతద్ధర్మోత" ఇతి నిషేధాదితి చేత్తత్ర ప్రథమోత్తమపురుషైకవచనద్వయమేవ గృహ్యతే నాన్యత్; ప్రయోగవిరోధాత్.

"ప్రథమ శ్చోత్తమశ్చైవ తాను తద్ధర్మసంజ్ఞకా !

భూతా ద్యవిషయా త్రైత చైకత్వాద్ధర్మాభిధాయకా ॥

ఉదస్తాచ సదా నాస్తా న సద్ధి స్తత్ర కిల్యితే ||

ఇత్యభర్యణభాషితాచ్చేతి న సద్ధి స్తత్ర దోషాయేతి జ్ఞేయమ్.

వి :- భూతాద్యర్థత్రయాతిరిక్త మైనస్వార్థమునకే తద్ధర్మసంజ్ఞ యుండుటచే 'ఘటింతుము + అనిశము = ఘటింతు మనిశము' అనునపుడు 'ఘటింతుము' అనునది తద్ధర్మాంశక్రియారూప మగుటచే 'నస్వ్యా తద్ధ ర్మోఽతః' అనునూత్రముచే సంధి రాకుండవలసియున్నది. కాని యథ ర్వణునిచుతమునఁబ్రథమోత్తమపురుషైకవచనద్వయమునకే తద్ధర్మసంజ్ఞ గలదనియు, దానికే సంధి రాదనియు గ్రహింపఁబడినది. "శద్ధర్మక్రియ లలోఁ బ్రథమోత్తమపురుషము లగునట్టియు, భూతభవిష్యద్వర్తమాన ములకు విషయము కానట్టియు ద్రుతప్రకృతికములైన 'చేయదన్, చేయున్' అనునుత్తమప్రథమపురుషైకవచనములు రెండుమాత్రమే "నస్వ్యా తద్ధర్మోఽతః" అనుతద్ధర్మపదముచే గ్రహింపఁబడుచున్నవి. వాని కచ్చుపరమగునపుడు సంధి రాదు—'అని ప్రథమశ్చోత్తమశ్చైవ' అనునథర్వణవచనమున కర్థము. కావున 'ఘటింతు మనిశము' అనుచోట సంధి వచ్చుట విరుద్ధము కాదు. ఈయథర్వణవచనము 'న స్వ్యా తద్ధర్మోఽతః' అనుచింతామణికే వివరణమని తెలియవలెను.

212 సూ :- సర్వవిధక్తి సంస్కృతతుల్యా.

212 సూ. 1 :- ప్రథమాదికా సర్వా విధక్తిః సంస్కృతతుల్యా భవతీత్యర్థః. సంస్కృతవ్యాకరణే ప్రాతిపదికేత్యాదిసూత్రై ర్యత్ర యా విధక్తి ర్విహితా సా విధక్తి రత్రాపి భవతీత్యర్థః. కృష్ణుడు, శ్రీ, జ్ఞానము, ఇత్యాదౌ ప్రథమా. రాము భజింతున్, తృణము త్యజింతున్, ఇత్యాదౌ ద్వితీయా. గోవుల బాలు పిలికెన్, ఇత్యాదౌ ద్వికర్మకద్వితీయా. 'వివక్షాతః కారకవిధక్తయః' ఇతి భాష్యకారవచనాత్, 'గోః పయో దోగ్ధి' ఇత్యాదిరూపమపి సాధ్వీతి వ్యాకరణవైజ్ఞానికాః. తదనుసారేణ "గోవులవలనఁ బయస్సు పిలికెన్" ఇత్యాదిరూపమపి యోజ్యమ్. మాసము పనించెన్, గోదోహముపనించెన్ ఇత్యాదౌ వకర్మక భాటయోగే ద్వితీయా. "కాత్రవులఁ దివంబుఁ బొందించెన్" ఇత్యాదౌ ణ్యస్తయోగే ద్వితీయా. 'భృత్యునిచేతి భారము పహింపించెన్'

ఇత్యాదౌ తృతీయా. ‘హరి యధిష్ఠించె వైకుంఠ మనిశ మనఘ’ ఇత్యాదౌ చాధారస్య కర్మత్వే ద్వితీయా. ఏవ మన్యత్రాపి యాపం యోజ్యమ్.

వి :- సర్వవిభక్తికి, సంస్కృతతుల్య - అని ఛేదము. తెలుఁగు నందు విభక్తులయొక్క యర్థములు ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పబడలేదు. సంస్కృతవ్యాకరణమందుఁ జెప్పబడినవాని నిచట గరిపెట్టుకొనవలెను. ఏయేయర్థములం దేయేవిభక్తులు పాణినీయమునఁ జెప్పబడినవో యట్లే యవి తెనుఁగునందును వచ్చునని యీసూత్రమునుబట్టి తెలియు చున్నది. తెనుఁగునందలిగమ స్తవిభక్తులును సంస్కృతమున నేయేవిభక్తు లేయేచోట్ల వచ్చినవో యట్లే యాయాచోట్ల వచ్చునని సూత్రార్థము. కృష్ణుఁడు, శ్రీ, జ్ఞానము, మున్నగుచోట్లఁ బ్రథమావిభక్తి వచ్చినది. వానికి వచ్చినప్రథమావిభక్తి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చినది. ధాతువు ప్రత్యయము ప్రత్యయాంతము అనునవికాక తక్కినయర్థసంతము లగుశబ్ద స్వరూపములు ప్రాతిపదికములని చెప్పబడుచున్నవి. ఈవిషయము “అర్థవ దధాతు రప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్” అనుపాణినీయసూత్రముచే వివరిం పబడినది. అట్టిప్రాతిపదికార్థమున “ప్రాతిపదికార్థలింగపరిమాణవచన మాత్రే ప్రథమా” అనుపాణినీయముచేఁ బ్రథమ వచ్చినది. దానికిఁ దెనుఁగునఁ బ్రథమ యగును. రాము భజింతున్, తృణము త్యజింతున్, మున్నగుచోట్ల “కర్మణి ద్వితీయా” అను క్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్” అనుపాణినీయముచొప్పునఁ గర్మరూపార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది.

“దుహ్య చ్చుచ్ఛ్చేదజ్జేరుభిప్రచ్చిచిబ్రూఞ్ శాసుజమభ్యుపామ్,
కర్మయ్య క్ష్యా దకథితం తథా స్యా న్నిహృకృష్వహమ్”

అనువచనముచొప్పునఁ బితుఁడు అనుధాతువునకుఁ గర్మయోగము న్నప్పు డది యకథితమగును. అనఁగా నుక్తము కానిదగునని యర్థము. కావునఁ గథితకర్మ, అకథితకర్మ యని కర్మము రెండువిధములు. ‘పితుఁడు’ మొదలగుధాతువులతోడివాక్యమున రెండుకర్మము లుండును. దానిచొప్పున గోవులఁ బాలు సీతికెన్” మున్నగుచోట్ల ద్వికర్మకర్తృత్వము కలుగు

చున్నది. గోవులవలనఁ బాలు పితికెను 'అనునపుడు గోశబ్దమున కపాదాన రూపార్థమునఁ బంచమి వచ్చెను. దానికిఁ గర్మత్వమును వివక్షింపఁగా ద్వితీయ యగును. అపు డాక్రియ ద్వికర్మకక్రియ యగుచున్నది. అట్టి వియఁ దెనుఁగునందుండవచ్చునని యూహింపవగును. సంస్కృతమునందు కర్మకథాతువులని కొన్ని గలవు. వానికిఁ గర్మాకాంక్ష యుండదు. అట్టివి తెనుఁగునను గలవు. కాని యకర్మకథాతుయోగమునందుఁ గర్మ వాచకపదము ప్రయోగింపఁబడుట తెనుఁగునందు దగ పడుచున్నది. వాడు మాసము వసింఁచెన్, వాడు గోదోహము వసింఁచెన్' మున్నగు ద్వితీయ యకర్మకథాతుయోగమునఁ గల్గినది. 'శాత్రపుల దివంబుం బొందించెన్' అను ప్రేరణాస్థలమునందుఁ గర్తృకుఁ గర్మసంజ్ఞ గల్గి ద్వితీయ వచ్చినది. శాత్రపులు దివంబుం బొందిరి. వీరులు శాత్రపుల దివంబుం బొందించిరి. ఇట్టిచోట్ల సంస్కృతమున "గతిబుద్ధిప్రత్యవసానార్థశబ్దకర్మాకర్మకాణా మణికర్తా సణా" అను సూత్రముచే న ప్రేరణార్థమునఁ గర్త యగునది ప్రేరణార్థమునందుఁ గర్మసంజ్ఞను బొంది ద్వితీయ నందుచున్నది. ఆ పద్ధతిచొప్పున 'శాత్రపుల దివంబుం బొందించెన్' మున్నగుచోట్లఁ బ్రేరణార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. ఈవిషయము (క్రియా-123) బాల వ్యాకరణకర్తయు వివరించెను. "హరి యధిష్ఠించె వై కుంత మనిశ మనఘ" ఇది 'వై కుంతమునందు హరి యధిష్ఠించె' అనియుండునపుడు 'వై కుంతమునందు' అనునాధారసప్తమికిఁ గర్మత్వవివక్ష చేయుటచే దానికి ద్వితీయ వచ్చి పైరూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లే మిగిలినవాని నూహింపవగును.

212. సూ. 2 :- "ఉభయతఃసోః" ఇత్యాదిశ్లోకవార్తికప్రతిపాదితానాం 'ఉభయతః కృష్ణమ్' ఇత్యాదిరూపాణాం తత్సమభావే నాత్రాసంభవాత్పర్యాయాధ్య పదేన యోగ కారకపక్షి. 'రామునకు నిర్వంకన్' ఇత్యాదిరూపమ్. పత్యర్థ ఏవ ద్వితీయావిధానాత్. శేషత్వవివక్షాయాం తు 'రాము నిర్వంకన్, లోకముక్రిందన్, జగమునంతటన్, నీనానదుమన్, ఏవం యథాసంభవం విభక్తి రూహ్య.

వి :- “ఉభయర్వతసోః కార్యా ధిగువర్యాదిషు త్రిషు।

ద్వితీయాఽఽమేడితాన్తేషు తతోఽన్యత్రాపి దృశ్యతే॥”

ఈశ్లోకవార్తికము ‘ఉభయతః కృష్ణం గోపాః’ మున్నగురీతిని ‘ఉభయతః’ మున్నగుశబ్దములతో యోగ మున్నట్టి ‘కృష్ణం’ మున్నగుశబ్దములకు ద్వితీయను విధించుచున్నది. ఈవార్తికముచే సంస్కృతమున సాధింపఁబడినరూపములు తత్సమత్వమునఁ దెలుఁగులోనికి రావు. కాని వానికిఁ బర్యాయము లగునాంధ్రపదములతోఁ గూడినవాక్యములందాద్వితీయ రావచ్చును. దాని కుదాహరణము ‘రాము నిర్వంకలన్’ అనునది. సాధారణముగాఁ దెనుఁగునం దీర్ఘలమున షష్ఠియే నిలుచును. అది కారకషష్ఠి యగును. ‘రామున కిర్వంకలన్’ అనియుండుటయే తెనుఁగుసంప్రదాయము. ఈషష్ఠి ద్వితీయార్థమున వచ్చినది. కావునఁ గారకషష్ఠి యని చెప్పవలెను. శేషత్వవివక్షలో ‘రాము నిర్వంకలన్’ అనియుండనగును. ఇట్లే ‘జగమునంతలన్, జగమున కంతలన్’ మున్నగునవి తెలియనగును. ‘సీనానడుమన్ = సీయొక్క నాయొక్క నడిమిభాగమునందు’ అని దానికర్థము. యొక్కకుఁ బ్రయోగము లేదుగాన ‘సీనానడుమన్’ అని కవిప్రయుక్తము కావచ్చును. ఇట్లే లెక్కినవిభక్తులను గవిప్రయోగానుసారముగా నూహింపనగును.

212 నూ. 3:- ‘త్రిశూలంబుచేతఁ బొడిచె ననుయన్, సురలచేతనుతింపఁబడియన్, రామునిచేత నొక బాణముచేత హతుఁడయ్యె వారి’ ఇత్యాదౌ తృతీయా. ‘దానితో నుపమ’ ఇత్యాదౌ ‘కులొపమా’ శబ్దయోగస్వాదృశ్యపరత్వేన తృతీయాఽపి సాధురిత్యుక్త మజస్తపరిచ్ఛేదే మనోరమాయాం భట్టోజీదీక్షితచరణై స్త్యల్యాదైరితిసూత్రే. “స్వనాల భారస్య తదుత్తమాజ్ఞజై స్సమం చమర్యేవ కులాలిఖాపిణి। అనాగనే శంసతి వాల చాపలం పునఃపునః పుచ్చవిలోలనచ్చలాత్” ఇత్యాదిష్టశేష సహార్థే తృతీయా. వివాపి తద్యోగం తృతీయా ‘పృథో యూనేతి సూత్రనిర్దేశాత్. తేన “సుఖతోపమం భూతి నితేన శమ్మునా” ఇత్యాదావపి సహర్థస్య గమ్యత్వేనైవ తృతీయేత్యుక్తమ్. ఏవంచ “కుల్యాదై” రితిసూత్రేణ సర్వథా కులొపమాశబ్దయోగే న తృతీయేత్వేతద్గ్రంథాశయః ప్రతీయతే. అస్తునామైవం బహుధా సారిష్టవం విదుషామ్, ఉభయ సూత్ర-

విహితవిభక్తిస్తానే తోడవిభక్తి మభిషేచయతా మస్మాకంతు నకన్తి దలాభఇతి తోవిదా విదాంశుర్వస్తు.

వి :- 'త్రిశూలంబుచేతఁ బొడిచె ననురులన్' మున్నగుచోట్లఁ ద్రిశూలము పొడుచుటకు ముఖ్యసాధనము గావున "సాధకతమం కరణమ్" అనుసూత్రముచే దానికిఁ గరణార్థమునందుఁ దృతీయ వచ్చినది. 'సురలచేత నుతింపఁబడియె' మున్నగుచోట్లఁ గర్తృత్వమునఁ దృతీయ. 'రామునిచేత నొకబాణముచేత హతుఁడయ్యె వాలి' మున్నగుచోట్ల రామశబ్దమునకుఁ గర్తృత్వమునఁ దృతీయయు, బాణశబ్దమునకుఁ గరణార్థమునఁ దృతీయయువచ్చినవి. 'దానితో నుపమ' మున్నగుచోట్ల సాదృశ్య పరము లగుతులోపమాశబ్దములతో యోగమున్నపుడు తృతీయ రాసగు నని 'పనోరమ' అనుగ్రంథమునం దజంతపరిచ్ఛేదమున భట్టోజీదీక్షితులవారు "తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యాం తృతీయాఽన్యతరస్యామ్" అనుసూత్రమునఁ జెప్పియున్నారు.

"స్వవాలభారస్య తదు త్తమాజ్ఞజైః సమం చమర్యేవ తులాభిలాషిణః" మున్నగుచోట్లనిది సహార్థమున వచ్చినతృతీయయే గానితుల్యార్థయోగమున వచ్చినది కాదు. "వృద్ధో యూనా" మున్నగునిద్వేషముల చేతను "స్ఫుటోపమం భూతిసి తేన శమ్భునా" మున్నగుచోట్ల సహార్థయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చినది. "తుల్యార్థైః" అనుసూత్రముచే దులోపమాశబ్దయోగమునఁ దృతీయ రాదనియే పై గ్రంథాశయమైనట్లు తెలియుచున్నది. సంస్కృతభాషావిషయమున సంస్కృతవైయాకరణులేమన్ననందురుగాక! ఉభయసూత్రవిహితస్థానమునందు 'తోడ'విభక్తిని విధిం చుకొ నెడి తెనుఁగులాక్షణికుల కెట్టినప్రము గలుగఁబోదుగదా!

212 సూ. 4 :- "గమ్యమానాఽపి క్రియా కారకవిభక్తీనాం నిమిత్తమ్" - ఇత్యుక్తేః 'పలుకులచేకేమి వికచపద్మజవదనా' ఇత్యాదౌ తృతీయా. 'ద్విజాలకౌట తుపాయన మిచ్చెన్' ఇత్యాదౌ చతుర్థీ. 'రామవలన బ్రతికితిమి, పాపమువలన భయ పడితిమి' ఇత్యాదౌ పంచమి. 'రాజయొక్క పురుషుఁడు, అతనికి సదృశుఁడు'

ఇత్యాదౌ షష్ఠీ. 'రామునకు భక్తుడు, జపముంగూర్చి వర్షము' అత్ర కర్మప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థానే షష్ఠీ. 'అఖిరభాగ' "అనుర్లక్షణే" ఇతిసూత్రద్వయేన తత్ర కర్మ ప్రవచనీయసంజ్ఞావిధానాత్. 'కటమునందుఁ గూర్చుండెన్, స్థాలియందుఁ బచించెన్, మోక్షమునందుఁ బ్రేమ, అంతట నాత్మ కలదు' ఇత్యాదౌ సప్తమీ. ఏవం విభక్తయో యథాప్రకృత్యాహ్యః. 'పొడవు, కుంచము, పడి, ముంత, తూము' ఇత్యాదౌ ప్రథమా. 'అయ్య ననుఁగావవే, అప్ప సిరు లీయవే' ఇత్యాదౌ ద్వితీయా. ఇత్యేవమాకారేణ శుద్ధాన్తరపి యథాసమ్భవం సర్వవిభక్తయ ఊహ్యః. తాశ్చ యయాతిచరిత్రాదౌ స్పష్టేః.

వి :- వాక్యమునందలిక్రియాపదార్థము వాచ్యము కాక గమ్యమైనను గారకవిభక్తులు కలుగవచ్చునని "గమ్యమానాఽపి క్రియాకారకవిభక్తీనాం నిమిత్త" మ్మనువచనము చెప్పుచున్నది. ఈవచనముచేతనే "పలుకులచే నేమి వికచపంకజవదనా" మున్నగుచోట్ల దృతీయ వచ్చినది. 'ద్విజలకొఱ కుపాయన మిచ్చెన్' అనుచోటఁ జతుర్థి. 'రామువలన బ్రతికితిమి, పాపమువలన భయపడితిమి' మున్నగుచోట్లఁ బంచమి. 'రాజయొక్క పురుషుడు, అతనికి సదృశుడు' ఇత్యాదులలో షష్ఠి. 'రామునకు భక్తుడు' మున్నగుచోట్లఁ గర్మప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థానమున షష్ఠి. 'జపముంగూర్చి వర్షము' అనునపుడు కర్మప్రవచనీయద్వితీయ. 'కటమునందుఁ గూర్చుండెను, స్థాలియందుఁ బచించెన్, మోక్షమునందుఁ బ్రేమ' మున్నగునెడల సప్తమి. ఇట్లే ప్రకృతిభాషానుసారముగా విభక్తుల నూహింపవలయును. 'పొడవు, కుంచము, పడి, తూము, ముంత' మున్నగువానికిఁ గ్రాంతిపది కార్థమునఁ బ్రథమ. 'అయ్య ననుఁగావవే, అప్ప సిరు లీయవే' మున్నగుచోట్లఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ, ఈరీతిగా శుద్ధాన్తరపదములకు విభక్తులను. యథాసంభవముగా నూహింపనగునని "సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్య" అనుసూత్రమునుబట్టి తెలియనగును. అచ్చ తెనుఁగుపదములకు వచ్చిన విభక్త్యర్థములను యయాతిచరిత్రాదులయందుఁ జూడనగును.

213. సూ. :- అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యాః.

213. సూ. 1 :- క్వచి తస్మిన్సంస్కృతభాషాతిక్రమే జాన్యవిభక్తిస్థానే ౭న్యా విభక్తిశ్చ భవతి. 'విప్రుల కుపాయన మిచ్చెన్, నూటికి నమ్మెన్, దొరకు హితము, రామునకు మ్రొక్కులు, ఇత్యాదౌ చతుర్థిస్థానే షష్ఠీ. "హరులు కైజామెరలార్పించు బతికి జోహారు సేయన్"-ఇత్యాది గామరాజభూషణాదికవిచరణేషు తాదర్థ్యచతుర్థి స్థానే షష్ఠీ. ప్రాకృతవ్యాకరణే ౭పి "జేసోజమ్" "తాదర్థ్యే జేస్తు" ఇతి నూత్రద్వయేన నిత్యవిభాషయోభయత్రాపి షష్ఠీ విహితా. 'హేతిన్ నఱకెన్, శిరమున గురుపాదు కలు దాల్చెన్' ఇత్యాదౌ తృతీయాస్థానే సప్తమిద్వితీయే. 'సుఖ మేగెన్' తృతీయా స్థానే ప్రథమా. "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్". ఇత్యనేన తృతీయాశ్ర విహితా. 'వ్యాఘ్రమునకు భయఁబడి' ఇత్యాదౌ పంచమిస్థానే షష్ఠీ. 'మానము చదివెన్, మానమునకుఁ జదివెన్, సారె వచ్చెన్, సారెకు వచ్చెన్' ఇత్యాదౌ ద్వితీయాస్థానే షష్ఠీ. "కాలాద్యనో రత్యస్తసంయోగో" ఇతి నూత్రేణ ద్వితీయాశ్ర విహితా. ఏనం యథాశిష్టప్రయోగం విభక్తయః ఊహ్యః.

వి :- అన్యస్యాః, క్వచిత్, భవేత్, చ, అన్యా-అని ఛేదము. ఒక్కొక్కయెడ నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగునని యర్థము. "సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా" అనుచోప్పన సంస్కృతవ్యాకరణముచే విధింపఁబడినవిభక్తికి బదులు తెలుఁగునందు వేటొకవిభక్తియు రావచ్చునని యర్థము. 'విప్రుల కుపాయనమిచ్చెన్, దొరకు హితము, రామునికి మ్రొక్కులు' మున్నగుచోట్ల వచ్చినచతుర్థికి షష్ఠి వచ్చినది. 'పతికి జోహారు సేయన్' అనునపుడు తాదర్థ్యార్థమున షష్ఠి. 'హేతిన్ నఱకెన్' ఇటఁ దృతీయాస్థానమున ద్వితీయ. శిరమున గురుపాదుకలు దాల్చెన్' ఇచటఁ దృతీయాస్థానమున సప్తమి. 'సుఖ మేగెన్' మున్నగుచోట్లఁ దృతీయాస్థానమునఁ బ్రథమ. సంస్కృతమున "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్ - ప్రకృత్యా చారుః" అనియుండును. ఆతృతీయకుఁ బ్రథమ కలిగినదని యూహింపవలెను. 'వ్యాఘ్రమునకు భయఁబడి' మున్నగుచోట్లఁ బంచమిస్థానమున షష్ఠి. 'మానము చదివెన్' మానమునకుఁ జదివెన్, సారె వచ్చెన్, సారెకు వచ్చెన్' మున్నగు

చోట్ల ద్వివీర్యాస్థానమున పష్టి. “కాలాధ్వనో రత్యస్తనంయోగేచ” అనునూత్రముచొప్పున ద్వివీర్య విహితమైనది. ఇట్లే శిష్టప్రయోగాను సారముగ విభక్తుల గూహింపవలయును.

213. సూ. 2 :- యద్యస్యాద్యప్రకృత్యామపి కర్మాదీనాం సమృద్ధమాత్రవిష ష్టాయాం ‘షష్ఠీ శేషే’ ఇతిసూత్రేణ షష్ఠీ భవత్యేవ. తథాప్యత్ర శేషత్వవిషయే నాదీక్రియతే. కిన్తు కారకతావిషయాయమేవ యా విభక్తి ర్వాద్యాయాం విహితా తస్మామే వాన్యా భవతీ త్యురరీక్రియతే. అతఏవ ‘కే, కు’ షష్ఠీద్వయస్య. ఇతరథా యొక్కషష్ఠీ స్యాత్. “యొక్కచ శేషే షష్ఠీ” ఇతి విధానాత్. కారకాదివ్యతిరిక్తస్వస్వామిభావాదిసమృద్ధ ఏవాచార్యస్య యొక్కషష్ఠ్యభిమతాః; నాన్యత్రేతి నిష్ఠాన్తి. సమృద్ధమాత్రవిహితషష్ఠీకానాం తు ‘సర్విషో జ్ఞానమ్’ ఇత్యాదిరూపాణాం ‘సర్విన్సు యొక్క జ్ఞానము’ ఇత్యాదిరూపాణి. వైకృతసమాసే తు ‘సర్విన్సుజ్ఞానము, మాత స్మరణము, చోరునియుజ్ఞానము’ ఇత్యాది సిద్ధ్యంత్యేవ. అతఏ వాద్యాయాం నిర్ధారణచక్తి. సమాసాభావేఽప్యత్ర కాంతలమేలుబంతి అన్యవలమిన్నవతిగుబ్బ చన్నగవకు ఇత్యాది సమాసోఽప్యత్ర భవతి. “షష్ఠీ భవే ద్వివీర్యాతుల్యా రతుషు రుషసంస్థితా నామ్నా”మితి సామాన్యోక్తే లోపలపస్య ఆపిగ్రహణాత్.

వి :- సంస్కృతమునందుఁ గర్మాదులకు శేషత్వవిషయ చేసినచో “షష్ఠీ శేషే” అనుచొప్పున పష్టి వచ్చును. కాని పై చోట్ల శేషత్వము వివక్షింపఁబడదు. కారకతావిషయం దేవిభక్తి సంస్కృతమున విహితమగునోయట్టివానినే “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యా” అనుచొప్పున వచ్చువిభక్తులు తెనుఁగునఁగలుగునని యంగీకరింపఁబడినది. కాన ‘కే, కు’ అనురెండును షష్ఠీప్రత్యయములుగా వచ్చును. లేకున్న “యొక్కచ శేషే షష్ఠీ” అని ‘యొక్క’ ప్రత్యయమే వచ్చును. కారకాదివ్యతిరిక్తస్వస్వామిభావాదిసంబంధముననే యొక్కషష్ఠీ నన్న సార్వభౌమభిమత మనియు, నితరస్థలమునఁ గాదనియు నిష్కర్ష. సంబంధమాత్రమున విహితమైనపష్టితోఁ గూడిన ‘సర్విషో జ్ఞానమ్’ మున్నగువానికి “సర్విన్సు యొక్క జ్ఞానము, మున్నగురూపము లుండును. వైకృతసమాసమున ‘సర్విన్సుజ్ఞానము, మాతస్మరణము, చోరునియుజ్ఞానము’ మున్నగునవి

సిద్ధించుచునే యున్నవి. ఇట్టియెడ నసమాసమునను సంస్కృతమున నిర్ధారణపష్టి పచ్చును. 'కాంతలమేలుబంతి, యన్నవలమిన్నవలిగుబ్బచన్నుగవకు' మున్నగురీతిసమాస మిటఁ గల్గును. 'కాంతలలో మేలుబంతి, అన్నవలలోమిన్న' అని విగ్రహము. 'బంతి' శబ్దము 'వజ్రీ' శబ్దవికృతి. మేలుబంతి యనుదానికి శ్రేష్ఠురాలని యర్థము. అన్నవ=స్త్రీ, మిన్న=శ్రేష్ఠురాలు. ఇచట పష్టికి ద్వితీయాతుల్యత గల్గును. "పష్టి భవే ద్వితీయాతుల్యా" అని సామాన్యముగాఁజెప్పటవలన 'లోపల' అనుపష్టికిని ద్వితీయాతుల్యత కలుగును.

213. సూ. 3:- 'సర్విజ్ఞానము' ఇత్యాదయ స్తత్సమసమాసాస్తు న సాధవ ఏవ. "జ్ఞోఽవిదగ్ధస్య కరణే" "అధీగర్థదయేశాం కర్మణి" ఇత్యాదినుత్రాప్తకస్య పష్టిసమాసనివృత్తిరేవ పరిణామ. సమాసే త్వన్తోదాత్తతా స్యాత్. సా చానిష్టా. తథాచ స్వరాధ్యేయ వప్తనూత్రీతి పరం నిష్కర్షః. 'లోకకర్తా హరిస్మరణము' ఇత్యాదౌ తు కారకపస్థా సమాస ఇతిహి శబ్దసిద్ధాంతఘోషః.

వి :- 'సర్విజ్ఞానము' మున్నగు తత్సమసమాసములు సాధువులు కావు. "జ్ఞోఽవిదగ్ధస్య కరణే" - "అధీగర్థదయేశాం కర్మణి" - మున్నగు నెన్నిదినుత్రములకును పష్టిసమాసనివృత్తియే ఫలము. 'నివృత్తి' శబ్దమునకు నివారణార్థమేకాక 'కల్పించుట' అనునర్థమును గలదని కొందఁ డందురు. సమాసము కలిగినచో నన్తోదాత్తత యుండును. అది యిష్టముకాదు గాన నీయెనిమిదినుత్రములకును బ్రయోజనము స్వరమే యని నిష్కర్ష చేయఁబడినది. 'లోకకర్తా, హరిస్మరణము' మున్నగుచోట్లఁ గారకపష్టితోడనే సమాసమని శాబ్దికలసిద్ధాంతము. ఇచట మూలమున శబ్దసిద్ధాంతఘోషః" అని యున్నది. 'శాబ్దికసిద్ధాంతఘోషః' అని యుండనగునేమో? 'సర్విజ్ఞానము' మున్నగుసమాసములు సంస్కృతవైయాకరణమతమునందు సాధువులు కాకున్నను దెనుఁగునం దవి సాధువులు కావచ్చును. కాని యట్టిసమాసములను బ్రాచీనాంధ్రమహాకవులు ప్రయోగింపనందున సాధువులు కావనియే

చెప్పవలసియున్నది. సంస్కృతమున శేషషష్ఠీసమాసమును వైయాకరణు లంగీకరింపకున్ననుఁ దెనుఁగున నన్నయాథర్వణు లంగీకరించినం దున శేషషష్ఠికి సమాస మున్నట్లే నిర్ధారణవ్యక్తిని సమాస ముండ నగును. “ప్రయోగమూలం వ్యాకరణ”మృను సూక్తియే తెనుఁగువారికిఁ బ్రమాణముగదా.

213. సూ. 4:-క్రియాన్వయే ‘సర్పిస్సుం దెలిసెన్, మాత స్మరించెన్’ ఇత్యాదీని రూపాణి జ్ఞేయాని. ఏవంథితే తత్పురుషే కర్మణ శేషత్వే షష్ఠ్యా ద్వితీయాతుల్య త్వేఽపి న విరోధః. తేన “తమ్మికే లుండఁ బెంకేల దండయిచ్చులేము లుడిపెడులేఁ జూపులేమతోడ ఇత్యాదయః కవీనా ముక్తయ సాధనవి. ‘తల్లికి స్మరించెన్’ ఇత్యాదిరూప స్వప్రసిద్ధిమ్.

వి :- క్రియాన్వయమున ‘సర్పిస్సుం దెలిసెన్’ మాత స్మరించెన్’ మున్నగురూపము లుండునని తెలియనగును. ఇది యిట్లుండఁగాఁ దత్పురుషసమాసమునందుఁగర్మమునకు శేషత్వము వివక్షింపఁబడినపుడు షష్ఠికి ద్వితీయాతుల్యత గల్గినను విరోధము లేదు. మీఁదికవిప్రయోగ ములొని “లేఁజూపులేమతోడన్” అనునది యుదాహరణము. ‘లేఁ జూపుయొక్క + లేమతోడన్ = లేఁజూపున్ + లేమతోడన్ = లేఁజూపు లేమతోడన్’ మున్నగురీతి నిట్టిప్రయోగములు సాధువులే. ఇచటఁ గర్మత్వమునకు శేషత్వవివక్ష చేయఁబడినది. కావున నిట్టిరూపముల నట్లు సాధింపనగును. ‘తల్లికి స్మరించెన్’ మున్నగురీతిరూపములు తెనుఁ గునం దప్రసిద్ధములు.

214. సూ :- ఏకత్వం బేదకగతబహువచనానాం దృశ్యతే వికృతౌ.

214. సూ :- దృశ్యగ్రహణేన ప్రయోగానుసరణం జ్ఞాపయ త్యాచార్యః. ఇంచైన ప్రియరాండ్రు, ఒత్తైనసిరులు’ఇత్యాది. ఏకత్విపదప్రయోగస్వారస్యేన శుద్ధాస్థేష్వై వైకత్వ మాచార్యస్య సమ్మతమితి విజ్ఞాయతే. ‘హరికీర్తితతులు విభ్యాతము’ఇత్యాది వాక్యప్రయోగ స్పృహర్వణమలే సాధుః.

“కవచి దేకత్వ మిష్టం స్యా దప్రాణిస్త్రీవిశేషణే।

సిద్ధమంతస్త్రీసమయో స్తద్విశేష్యయో స్తథా॥”

ఇతి తద్వచనమ్. తద్విశేష్యకయో రప్రాణిస్త్రీవిశేష్యకయో రిత్యర్థః. ‘అందము, నొక్కటము’ ఇత్యాదయ శ్చబ్దా స్సిద్ధమ్యుక్తాః. ‘ఇంపు, సొంపు’ ఇత్యాదయః స్త్రీసమాః.

వి :- వికత్వమ్, భేదకగతబహువచనానామ్, చ, దృశ్యతే, వికృతే-అని ఛేదము. వికృతియందు విశేషణములయందున్న బహువచనత్వమున కేకవచనత్వ మగుపడుచున్నదని సూత్రార్థము. “ఒకప్పుడు ప్రాణివాచకమువర్ణ కాంత మగునట్టియు, స్త్రీసమ మగునట్టియు, విశేషణమందుఁ జింతామణి చెప్పినవిశేషణగత బహువచనమునకు వచ్చునేకత్వము పాక్షికముగా వచ్చుట సమ్మతమగును” అని యథర్వణాచార్యులుగారు చెప్పిన “క్వచి దేకత్వ మిష్టం న్యాత్” అనుదాని కర్థము. ‘ఇష్ట మగుపదార్థములు, ‘కులిశధారల్ కుంతితములయ్యె’ మున్నగున విచట నుదాహరణములు. ‘ఇష్టము లగుపదార్థములు, కులిశధారల్ కుంతితమయ్యె’ ననియు రూపము లుండును. ఇచట ‘తద్విశేష్యకయోః’ అనుచోట ‘సద్విశేష్యకయోః’ అని పాతాంతరము గలదు. సద్విశేష్యకములనుదానికేఁ బ్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁ గలదని యర్థము. సిద్ధశబ్దమునకు సహజాచ్ఛికమని యర్థము. సహజ సిద్ధ మైనమువర్ణకముతోఁగూడిన సపుంసకలింగసమ మగువిశేషణమునకును, నాచ్ఛికస్త్రీసమవిశేషణమునకును బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగాఁ గల్గుచుండుట మహాకవిప్రయోగసమ్మతమగును. తొలి పాఠమునందు ‘తద్విశేష్యకయోః’ అనుదాని కప్రాణిస్త్రీవిశేష్యకమని యంగీకరించినయెడల నది పూర్వార్థమునకే పునరుక్త మగుటచే నుత్తరార్థము వ్యర్థము కావలసి వచ్చుచున్నది. కావునఁ బూర్వార్థ మప్రాణి విశేష్యపరమనియు, నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థము చేయుట యుక్తమగును. కావుననే సచ్చబ్రమునకుఁ బ్రాణివాచకమువర్ణ కాంత మని యర్థము చెప్పుట యుక్త మగునని వ్యా-సం-స. చెప్పినది.

215. సూ:- “ద్విగుకర్మధారయా తత్పురుషద్వంద్వా బహుప్రీహిః. అన్యేచ కేచి దుపమానోత్తరపదలోపరూపకాభ్యాద్యాః పరిదృశ్యా ఇహ”.

215 సూ. 1:- ద్విగుకర్మధారయాద్యాః అన్యే తదితరే తత్పురుషవిశేషాః ఉపమాన ముత్తరపదలోపః రూపక మిత్యేతదాద్యాశ్చ సమాసా ఇహ కేవలవికృతౌ పరిదృశ్యాః. ‘పరిదృశ్యా’ ఇత్యనేన ప్రసిద్ధ్యనుసరణం జ్ఞాపయతి సూత్రకృత్. ‘మచ్చిచ్చ మువ్వంక, మువ్వన్నె, ముప్పొద్దు, ముక్కాక, ఇరుగడ, ఇరుమేను’ ఇత్యాద్యాః ద్విగు సమాసాః.

“ద్విగో రమిత్రతాయాస్తు ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే
మిత్రతాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్ ||”

ఇత్యధర్వణః. “సచ్ఛ్వాపూర్వో ద్విగుః” ఇతి పాణిన్యక్తే రేషాం ద్విగుసమాసత్వమ్ = ‘నల్లడం జెడరగా’-ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్. ‘ముల్లొకంబులు, ముజ్జగంబులు’ ఇత్యాదయః మిత్రద్విగుసమాసాః. ప్రాయోగ్రహణాత్ ‘నల్లెసలు’-ఇత్యాదౌ బహుత్వమపి. ‘నల్లెసలు గనుంగునున్ బొరలు లేచు వణంసు’ ఇత్యాదయః ప్రయోగాః కపీనామ్ = ‘ముల్లొకంబులు, ముజ్జగంబులు’ ఇత్యత్రామిత్రసమాసత్వమపి నూపపాదమ్. కథమితి చేత వైకాచీసమత్వేన భవతి తత్. “న ప్రాయో లుక్కగచజతదయవాం” ఇతి ప్రాకృతగూత్రస్యాత్ర మహిమా. “న ప్రాయో లు క్కాదిచ్చల్ పట్నమన్యస్త” నూత్రోక్తిమితినిషేధాత్. నచాత్రాతద్దణసంవిజ్ఞానో బహుప్రీహిః; తద్దణసంవిజ్ఞానబహుప్రీహిత్యేన వ్యాఖ్యానాత్. తత్సమసమాసతాయాం ‘త్రిజగత్తు, త్రిలోకి’ ఇత్యాదికం రూపమ్. “ద్విగురేకవచనమ్” “స నపుంసకమ్” “ద్విగో” ఇతి నూత్నైరేకత్వనపుంసత్వజ్ఞప్రత్యయానాం విధానాత్. “అన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్” ఇత్యనేన ‘కాలుసేయి’ ఇత్యాదా జేత్యమితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రాణ్యజ్ఞత్యేనైవా త్రైకత్వం సిద్ధమ్, సూత్రారమ్భేణ తు ‘తనకూడుచీరకై కాంచనమడిగి’ ఇత్యాదయ స్త్రిక్రయ వ్యాజికవిప్రయోగా సాన్సానో భవంతీతి జ్ఞేయమ్.

వి:- ద్విగుకర్మధారయా, తత్పురుషద్వంద్వా, బహుప్రీహిః, అన్యేచ, కేచిత్, ఉపమానోత్తరపదలోపరూపకాభ్యాద్యాః, పరిదృశ్యాః ఇహ-అనిచ్ఛేదము. ఈవిశృతిభాషయందు ద్విగువు, కర్మధారయము, తత్పురుషము, ద్వంద్వము, బహుప్రీహి, ఉపమానోత్తరపదలోపరూప

కాదులునై సమతీకొన్ని సమాసములునునగపడుచున్నవని సూత్రార్థము
ఇచట నొకవిషయ మాలోచింపఁ దగినది. చింతామణిసూత్రములచేఁ
బ్రథాసముగాఁ దత్సమములు, మిశ్రములు, నైసవానినే సాధింపవల
యును గాని యాచ్ఛికసమాసములను సాధింపరాదు. సూత్రము
చందు “పరిదృశ్యా” అని చెప్పటచే దీనికిఁ బ్రసిద్ధ్యనుసరణ మావశ్యక
మని సూత్రకర్త జ్ఞాపిఁ దెచ్చుచున్నాడు. ‘ముచ్చిచ్చు, మువ్వంక,
మున్నగుసమాసములను దీనిచే సాధించుకొనవలెనని కవిశిరోభూష
ణము చెప్పుచున్నది. అట్లుచెప్పట సరికాదు. చింతామణి వికృతిశబ్ద
ముల ననగా నాచ్ఛికశబ్దములను సాధింపకుండుటచేతనే యధర్వణా
చార్యులుగారు వికృతివివేకమున నావిషయములను జెప్పియున్నారు.
ద్విగుకర్మధారయతత్పురుషములు తెలుఁగులో సిద్ధసాంస్కృతికములు,
సాధ్యసాంస్కృతికములు, మిశ్రములు, నాచ్ఛికములు ననునాలుగు
విధములసమాసము లుపయోగింపఁబడినవి. సిద్ధసాంస్కృతికములు
సంస్కృతవ్యాకరణముచేతనే సిద్ధించి తత్సమరూపమునఁ దెనుఁగులో
ఁగి వచ్చుచున్నవి. సంస్కృతమున సంస్కృతవ్యాకరణముచే రూప
సిద్ధిని బడసి వచ్చినవగుటచే వానిని సిద్ధసాంస్కృతికము లనుచున్నారు.
రెండుసంస్కృతపదములు తత్సమత్వము నొంది తెనుఁగువ్యాకరణలక్ష
ణముచే సమసించినప్పుడు వానిని సాధ్యసాంస్కృతికములని యను
చున్నారు. ఒకతత్సమపదమునకును నొకయాచ్ఛికపదమునకును వచ్చిన
సమాసమును మిశ్రసమాస మనుచున్నారు. రెండుదేశ్యపదములకుఁ
గాని రెండుతద్భవపదములకుఁగాని తద్భవదేశ్యమిశ్రములకుఁగాని వచ్చిన
సమాసము నాచ్ఛికసమాస మనుచున్నారు. ద్విగుకర్మధారయతత్పు
రుషసమాసములు నాల్గువిధములుగా నుండును. ద్వంద్వబహువ్రీహులు
మాత్రము సిద్ధసాంస్కృతికములు, నాచ్ఛికములు మాత్రమే యైయుం
డును. సాధ్యసాంస్కృతికములు, మిశ్రములునై యాసమాసములు
తెలుఁగున నుండవు. కారకసమాసములకు సంబంధము కలదు. సమా

సము కల్లుటకు సాధనములు సామాన్యముగా సామానాధికరణ్య
వై యధికరణ్యములేయగును. విశేషణవిశేష్యములకు సమాసముకలుగుట
ప్రచురము. సమాసలింగవిభక్తివచనత్వములు విశేషణవిశేష్యముల
కున్న నవి సమానాధికరణశబ్దము లగును. వానిసంబంధము సామానా
ధికరణ్యము. సామానాధికరణ్యము లేనివి వ్యధికరణము లగుచున్నవి.
వ్యధికరణసమాసములలోఁ దెనుఁగునఁ బ్రాచుర్యము గలది షష్ఠీశత్రు
రుషసమాసము. దీనికి వచ్చినసమాసము వ్యధికరణ సమాసము. ద్విగు
కర్మధారయములు రెండును సమానాధికరణసమాసము లగును. సంఖ్యా
వాచకపదము సమాసపూర్వావయవమ గా నుండిన సమానాధికరణ
సమాసము ద్విగుసమాస మనిపించుకొనుచున్నది. ద్విగుసమాసము,
మిత్రము, సమిత్రము నని రెండువిధములు. “అమిత్రద్విగుసమాసము
నందుఁ బ్రాయశఃముగా నేకవచనాంతత యుండును. మిత్రతయందు
బహువచనాంతత యుండును. అమిత్రమిత్రసమాసములలో నేకవచన
బహువచనాంతత లుండుట ద్విగుపునందే కాక మఱికొన్నిటియందు
నుండును” అని “ద్విగో రమిత్రతాయాం తు” అను నధర్వణకారిక
కర్థము. “నల్లడం జెదరఁగా” అని యాచార్యులవారిప్రయోగము.
‘నాలుగు+కడలు’ అని దానివిగ్రహము. “సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః”
అనుపాణినీయసూత్రముచొప్పున ద్విగుసమాసత్వముదాః కిం గలుగుచు
న్నది. ‘ముల్లోకంబులు, ముజ్జగంబులు’ మున్నగునవి మిత్రద్విగుసమా
సములు. ప్రాయశశబ్దముచే ‘నల్లెసలు’ మున్నగుచోట్ల బహుత్వమును
నగపడుచున్నది. ముల్లోకములు, ముజ్జగములు—అనువానిని బ్రాకృత
వ్యాకరణముచే సమిత్రసమాసములని కవిశిరోభూషణము సాధించినది.
“సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా” అని చెప్పటచే సమాసములన్నియు
సంస్కృతవ్యాకరణలక్షణముచేతనే సాధించుకొనవలయునని చింతా
హణి సూచించియున్నది గదా! ‘త్రిజగత్తు, త్రిలోక’ అనునవి సిద్ధ
సాంస్కృతికసమాసములు. “ద్విగు రేకవచనమ్”, “స నపుంసకమ్”

“ద్విగోళ” అను సంస్కృతవ్యాకరణనూత్రములు వీనిని సాధించుచున్నవి. ‘కాలుసేయి’ మున్నగుచోట్ల నేకవచనాంతత ‘అన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్’ అనుచొప్పునఁ గల్గినది. ‘కూడుచీర’ మున్నగునవి ‘అన్యత్రాపి’ అను సధర్వణవచనముచే సాధువు లగునని వెలియనగును.

215 సూ. 2:- ‘చిగురుటాకు, కఱకుటమ్మ, పండువెన్నెల, నల్ల గలుచ, తెల్లదమ్మి, తెల్లనిమ్మి, నల్లనివాడు’ తచ్చబ్ధోఽత్ర పురుషవాచకః. నల్లనియది. ‘అది’ శబ్ద ప్రాదిపరః ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాః.

వి :- పైఁజూపినసమాసములన్నియు నాచ్చికకర్మధారయసమాసములు. తత్సమమిశ్రసమాసముల కుదాహృతులు చూపబడలేదు. ‘నల్లని వాడు, నల్లనియది’ అనువానిలోనున్న ‘వాడు, అది’ అనునవి మహదమహద్వాచకములలోఁ దచ్చబ్ధప్రథమైకవచనరూపములు. ‘నల్లని’ యనునది విశేషణవాచక మగుటచే నిట్టివానికి విభక్తియోగములేదు. ఇట్టివిశేషణములకు రాముడు-మున్నగువానితో సామానాధికరణ్యము కలుగుటకై తచ్చబ్ధవిభక్త్యంతరూపములఁ గూర్చి యాంధ్రవైయాకరణులు విభక్త్యంతతను సంపాదించుచున్నారు. ‘నల్లనివాడు రాముడు’ దీనిసమాసము ‘నల్లనిరాముడు’ అని యగుచున్నది.

215. సూ. 3:- ‘నీవు పొషించిన భక్తులు, ఇత్యాదయః కర్మధారయాభాసాః. “స్వాత్కర్మధారయాభాసః కర్తృత్వే కారకాక్రతే”, ఇత్యభ్యంతోఽస్తే. ‘తత్పురుష సమానాధికరణః కర్మధారయః’ ఇతి పాణినిః. ‘తెల్లదమ్మి’ ఇత్యాదౌ బిందురస్తీత్యాదునికలక్షణోక్త మప్రామాణిక్యమ్. ‘సప్తర్షయః’ ఇత్యాదిసమాసానుసారేణ ‘సత్తజడదారులు’ ఇత్యాదిసంజ్ఞాసమాసా యోజ్యాః; “అస్త్యస్తీతునీరితః” ఇత్యాద్యనుసారేణ “కలఁడు కలం డనఁడువాడు” ఇత్యాదిరూపస్య కల్పనా. ఇతిశబ్దాంతో అరీతి శబ్దః. “పరాశరమునీంద్ర” ఇత్యస్య “పరాశరుఁ డన్మునీంద్రుఁడు” ఇతివాక్యం ప్రయుక్త మచార్యేణ. ‘పలరాచవారు’ ఇత్యాదివచన విత్యర్థస్య లోపే. పడగఁ దాల్చు-తే నెదిండి” ఇత్యాదౌ ద్వివీయాతత్పురుషః. అతఏవ “దరిత్రినాఁచ గరుఁ దాల్చినకేలన్” ఇత్యాదయః కవీనా ముక్తయ స్సబ్ధచ్ఛే. ‘పట్టుపుట్టుదాల్చు’ ఇత్యాదౌ వల్గద్వితీయాతత్పురుషః. ‘ఉడితునక, నెలతక్కువవాడు’ ఇత్యాదౌ

తృతీయాతత్పురుషః. “అపరస్యోపసజ్ఞాన” మితి వార్తికమ్. “ఉలితునుక” ఇత్యత్ర నిపక్షయా వక్షీతత్పురుషః. “దేవరమేలు” ఇత్యాదౌ చతుర్థీతత్పురుషః. “హితయోగే చ” ఇత్యుక్తేః. “వొంగయలుకు” ఇత్యాదౌ పఞ్చమీతత్పురుషః. “వొరమానిసి, తేటిపిల్ల, మల్లెపూవు, జాబిల్లివెన్నెల, గట్టుపట్టి, రాచకొలమా, నేతిముంత, మాటికుండ” ఇత్యాద్యాష్టమీతత్పురుషః. “మాయలయాలకాపరి” ఇత్యాద్యాః మాలాష్టమీతత్పురుషః. మాటనేర్పరి” ఇత్యాద్యాః సప్తమీతత్పురుషః.

వి:- కర్తృగతక్రియాసామానాధికరణ్యరూపకర్తృత్వముకర్మాదికారకగత మగుచుండఁగాఁ గర్మధారయ మాభాసరూపమైన దగుచు- అని “స్వాత్కర్మధారయాభాసః” అనుదాని కర్థము. ‘నీవు పొషించిన భక్తులు’ అనునపుడు నిజమైనకర్మధారయమువలె నిది యగపడుచున్నది కాని యదియాభాసమే. కర్మాదికర్తృత్వమున్నచోల్ల సమాసములెల్ల నాభాసములే. కాని యధార్థములు కావు. ‘ఉలితునుక’ మొదలగుసమాసము లాచ్చికములగుటచే ద్వితీయాదితత్పురుషములకు దీని నుదాహరింపవచ్చును. కావుననే సూరిగా రిల్లే యుదాహరించెరి. పక్షితత్పురుషసమాసమునకు ‘ఉలితునుక’ మొదలగువాని నుదాహరింపవలెనని కవిశిరోభూషణ మభిప్రాయపడెను. “లోపశ్చ విభక్త్యాదే శ్చజ్ఞేషు స్వాత్కర్మమాసక్లాజ్ఞేషు” అనుసూత్రముచొప్పున నీసమాసములు సిద్ధించుచున్నవి. కావున వీనిని ద్వితీయాదితత్పురుషములుగ నేయాహించుట సమంజసమని తోచుచున్నది. ద్వితీయాతుల్యశాస్త్రమునకు వీనిని లక్ష్యములుగా నెంచుట సరికాదు. పై సమాసము లన్నియు వ్యధికరణ సమాసములు.

215 నూ. 4 :- చాలుడమాములు, కుంచెకాళంజులు, కాలునేరులు, ఊరువల్లెలు, తల్లిదండ్రులు, కీడుమేల్లు, వెన్నెలచీచిట్లు, పగలురేలు, కన్నపెంచినవారు, విన్నకన్నవారు, ఇత్యాద్యాః ద్వంద్వసమాసాః. కన్నపెంచినవారు, ఇత్యత్రాత్తరస్యాపి తచ్చబౌద్ధస్య పూర్వత్రాప్యన్వయః. “క్వచిత్సమానేనైస్తగస్య శబ్దస్యాదావపి స్థితిః” ఇత్యధర్వణవచనాత్. వచ్చిరాములు, చేసిచేయములు, చొచ్చిచొరములు- ఇత్యాదావపి ద్వంద్వసమాస స్సాదురేవ. “ద్వంద్వో కేషాశ్చి ద్విష్టస్యాన్యత్ క్షౌర్ధ

శబ్దేన కుత్రచిత్” ఇత్యధర్వణవచనాత్. ‘వచ్చిరానికుచంబులు’ ఇత్యాదౌ క్వార్థ పదస్య భిన్నత్వమేవ. ‘వచ్చిరానికుచంబులు’ ఇతి దీర్ఘప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః. ద్వన్వస్థుటకపదానాం చార్థాస్తర్థాభేదైకాభిభావ ఇతి వైయాకరణసిద్ధాంతా దత్రాపి ‘య, ను’ పర్ణకౌ చార్థకత్వేన ద్వన్వే గ్రాహ్యః.

వి :- డాలుడమాములు, మున్నగునవి యాచ్చికద్వంద్వసమా సములు. ‘డాలును డమామియును’ ననురీతిని వీనివిగ్రహము. ఇందలి ‘యును’ అనునది చార్థకము. “చార్థే ద్వన్వః” అనిపాణినీయము. వాద్యవిశేషమని దీనికర్థము. “యుపర్ణకస్యాద్వన్తాత్తు” అనియు “ఉపర్ణకశ్చాద్వన్తాత్తు” అనియు రెండుపాఠములు గలవు. తొలిపాఠము ననుసరించి యహోబలపతి ‘యును’ అనునది చార్థకమని వ్రాసెను. అచట ‘ఉ, ను’ అనునవి చార్థకములని చెప్పట లెన్న. ‘కన్నపెంచినవారు’ మున్నగువానియందు “ఒకానొకప్పుడు ద్వంద్వసమాసాంతమున నిలిచి యున్న శబ్దముతోఁ దత్పూర్వశబ్దమున కన్వయము” అనునధర్వణవచనముచొప్పునఁ గన్నవారు పెంచినవారు అని విగ్రహము నెన్నవలయును. ఇచట మొదటిదానిచివట నున్న ‘వారు’ శబ్దము దీనిచివఁ గూడ నిలువవలయును. (ప్రౌఢ. సమాస. 32. సూ.) ఈవిధి ద్వంద్వ సమాసమునందే కాక “విశేషణోభయపదకర్మధారయము” నందును వర్తించును. (ప్రౌఢ. సమాస. 17, 18. సూ.) ‘వచ్చిరాములు’ మున్నగుచోట వచ్చుటయును, రామియును అనురీతిని విగ్రహము నెన్నవలయును. (ప్రౌఢ. సమాస. 29, 30. సూ.) “ద్వంద్వః కేషా శ్చిత్” అనునధర్వణకారికలో “క్వార్థశబ్దేన” అని పఠించుటకంటె “త్వార్థశబ్దేన” అని పఠించుట సమంజసమనియు, నపుడు ‘వచ్చిరాములు’ అని రూప ముండధనియు ‘వచ్చురాములు’ అని యుండనగుననియు వ్యాసం సః చెప్పుచున్నది. నిజ మాలోచింపఁగ ‘వచ్చి’ అనునది క్వార్థకమనుపేరు గలయసమాపకక్రియ. క్రియలతో సమాసము తెనుఁగునందుఁ బ్రసిద్ధము కాదు. కావున ‘త్వార్థశబ్దేన’ అనుపా

తమే సమంజసమనుట లెగు. “భావార్థకృదంతశబ్దములతోఁ గూర్చు బడిన ద్వంద్వసమాసము కొందఱ కిష్టమైయున్నది” అని “ద్వంద్వః కేషాఞ్చిత్” అనుదాని కర్థము. ‘వచ్చిరానికుచంబులు’ అనుచోట ‘వచ్చి’ అనుపదము సమాసఘటితము కాదనియు, నది వ్యస్తపదమే యనియుఁ జెప్పవలసి యున్నది. ‘వచ్చిరానికుచంబులు’ అనుదీర్ఘము ప్రామాణికము గాదు. (ప్రౌఢ. సమాస. 28. సూ)

215 సూ. 5:- అలరువిల్లుడు, నేయిగంటి, వేడివెలుగు, చలివెలుగు, ముక్కంటి, నలువ-ఇత్యాద్యా బహువ్రీహయః. కఱకంఠుడు ఇత్యత్ర మిశ్రబహువ్రీహీః. “కఱకంఠముఖాపీతాః” ఇత్యధర్వణే నోక్తమ్. యథశబ్దేన ‘దినవెచ్చయ’ ఇత్యాద్యా గృహ్యంత ఇత్యుక్తమ్. దినవెచ్చయ, రాయబారయ, ఇత్యాదా ప్రాకృతపదమత్యేనాపి రూపం నువచమ్. ‘రాయబారి’ ఇత్యత్ర అధర్వణోక్త మిత్వమ్. ‘త్రినేత్రః, పీతాంబరః’ ఇత్యాద్యనుసారేణ ‘మూడుకన్నులవాడు, పీతాంబరమువాడు, పట్టు పుట్టుమువాడు, పట్టుపుట్టుయదోర’ ఇత్యాద్యా అభాసబహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్యే తు, మూడుకన్నులయది, పట్టుపుట్టుయనది ఇత్యాద్యాః “స్యా దాభాసబహు వ్రీహీః ప్రథమాదిప్రయోగతః” ఇత్యధర్వణ. ప్రథమాంతకృత తచ్చబ్ధి శ్చాస్త్య శబ్దశ్చ. ‘వేడివెలుగు’ ఇత్యాదావపి పన్త్యర్థవివక్షాయాం ప్రథమాంతప్రయోగ ఇష్ట ఏన. వేడివెలుగువాడు ఇత్యాది. కన్నులుమూడు కలవాడు, ఇత్యాదౌతు కర్మ ధారయాభాస ఏన. వెలుగుబోడి, తమ్మికంటి, ఇత్యాద్యా ఉపమానగర్భబహు వ్రీహయః. చాద నీత్యత్ర చతుశ్చబ్ధస్య “అన్త్యహలా శ్రదుదీ” ఇతిసూత్రే జాన్త్య హల్లోపే “ప్రాయోలుగాది” సూత్రేణ తిలోపే, అనన్తరం వికృతౌ చస్య దన్త్య త్యేచ ఉకారస్థానే తద్భవపుకారాదేకే చ “చపు” ఇతిరూపం సిద్ధమ్. తస్య విభాషయా జౌకారభావస్తు “వాయిరపు ర్వక్రతమా” విత్తుక్తిమాలః. అత్ర సూత్రే వక్రతమయౌ రాజేశత్వం స్థానిత్వం చాపి రూపానుసారేణ వ్యాఖ్యాయత ఇతి న శిశ్చిద్వాధికమ్. దస్తీతి సిద్ధావస్థాయాం నిష్పన్నం రూపమ్. ‘నుకేళి-హిరిణ్యకేళి’ ఇత్యాదిభాష్యవచనాత్. “న కర్మధారయా స్మర్త్యర్థీయ” ఇతి నిషేధో న నిత్య ఇతి చతుర్దస్తీతి రూపమపి సాధ్యతీ వ్యాకరణపారీణాః. అతఏవ “ఙోకప్రీతిచఙోరపారణ పటు శ్లోతివృత్తి లోచనే” ఇత్యాదీని మహాకవివచనాని సామజ్ఞస్యం లభ్యే.

వి :- అలరువిల్లుడు-మున్నగునవి యాచ్చికబహువ్రీహిసమా

సములు. కఱకంఠుడు-అనునది మిశ్రబహువ్రీహి. మిశ్రబహువ్రీహియు మిశ్రద్వంద్వమునుఁ దెనుఁగునం దుండునని యాంధ్రకవిలాక్షణికసంప్రదాయము. కావున 'కఱకంఠుడు' అనునది సాధువు కాదు, కాని 'కఱకంఠా! శ్చమియింపుము' అని నన్నపార్థుఁడు ప్రయోగించుటచే దీనిని సాధువుగా నంగీకరింపవలయునని యథర్వణాచార్యులుగారు 'కఱకంఠముః షాహితాః' అని వచించిరి. ఈకారికయొక్క పూర్వార్థము "గ్రామ్యంతత్తద్విధౌ సాధు" అనునది. "గ్రామీణు లగునీచప్రాతలవచో విధులు కావ్యమున వ్రాయవలసినసందర్భమున వ్రాయఁబడినచో నవి గ్రామ్యమైనను సాధువులే యగును" అని యర్థము. మిశ్రబహువ్రీహి రూపగ్రామ్య మైన 'కఱకంఠ' మున్నగునవి మహాకవి ప్రయుక్తములై యపభ్రంశగ్రామ్యము లగుటచే సాధువులేయగు"నని యర్థము. ఈసందర్భమునఁ బ్రాథవ్యాకర్త" కవిప్రయోగమే వ్యాకరణమునకు మూలమైనపుడు, అట్టిదానినిఁ బ్రయోగించినకవి మహాకవి యైనపుడు తత్ప్రయోగమునుబట్టి సూత్రమును గల్పించుకొనవలయునుగాని యర్వాచీన సూత్రమునుబట్టి ప్రాచీనప్రయోగమును దప్పనుట భావ్యము కాదని యభిప్రాయపడెను. ఈయభిప్రాయము మిక్కిలిగమంజనముని యంగీకరింపకతప్పదు. "కఱకంఠా! శ్చమియింపుము" అనుచోట 'కఱకంటా శ్చమియింపుము' అనుపాఠమునే నన్నయ ప్రయోగించి యుండుననిచెప్పి యగ్రామ్యముగా దీసిని వ్యా॥ సం॥ ౩॥ సాధించినది. కఱకంఠశబ్దతద్భవ రూపము 'కఱకంటు' అని యుండుననియు, దీనికి సంబోధనమం దదాగమదీర్ఘములు రాఁగా 'కఱకంటా' అనురూపము సిద్ధించునని చెప్పుట యెంతయు సమంజసముగా నగవడుచున్నది. ప్రాచీనకవిప్రయోగము ననుసరించి నలుపు రర్వాచీనకవు లట్టిప్రయోగము చేసినచో దానికి సూత్రకల్పనచేయుట సముచితము. ప్రచురప్రయోగము లేనిదాని కట్టి సూత్రకల్పనచేయుట యుచితము కాదు. తత్ప్రయోగప్రామాణ్యముచే నదిమాత్రము సాధువగును. దినవెచ్చము-రాయబారము-మున్నగునవి

“కఙ్కంతముఖా హితాః” అనువచనములోని ముఖశబ్దముచే సాధుత్వమునందునని చెప్పట యుచితముని తోచుచున్నది. లేకున్న వీనినిఁ బ్రాకృతసమములుగా నంగీకరించి సాధుత్వమును సంపాదింపనగును. “ఉత్వ మిత్వం తతై వాత్వం సమాసే మతుబర్థకమ్” అనుసధర్వణవచనముచొప్పున సత్వము సంపాదింపనగును. ఇది రాజభారశబ్దమునకుఁ దద్భిసరూపము. ‘రాయ బార’ మనుదానికి తత్వము చేసినచో ‘రాయ బారి’ యగుననియుఁ గొందఁ అనుచున్నాఁడు. ‘పీతాంబరః’ అనుదానికి ‘పీతాంబరమువాఁడు’ అనియు ‘శ్రీనేత్రః’ అనుదానికి ‘మూఁడుకన్నులవాఁడు’ అనియు నాభాసబహువ్రీహిరూపములు నిష్పన్నము లగుచున్నవి. స్త్రీత్వమునను - ‘మూఁడుకన్నులయది, పట్టుపుట్టమునది’ అనియగును. “ఆభాసబహువ్రీహులు త్రివిధసాధ్యసమాసములయందు నుండనగును. తత్పురుషమున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్చునట్టిప్రథమాద్వితీయాకారవిభక్తుల ప్రయోగముమూలమున బహువ్రీహ్యభాసము కలుగునని. “స్యా దాభాసబహువ్రీహీః” అనుసధర్వణకారిక కర్థము. బహువ్రీహీయర్థము లభించినను బహువ్రీహీలక్షణలక్షితము కానందున నచటిబహువ్రీహీ యాభాసమే యగును. “షష్ఠీ భవే ద్వితీయాఽల్పా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్” ‘క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే” అనువచనములచొప్పున వచ్చినప్రథమాద్వితీయావిభక్తులప్రయోగమున బహువ్రీహ్యర్థము భాసించును. పీతాంబరముయొక్క వాఁడు = పీతాంబరమున్ వాఁడు = పీతాంబరమువాఁడు - మొదలగునవి యుదాహరణములు. ‘మెఱుంగుబోఁడి, తమ్మకంటి’ మొదలగునవి యుపమానగర్భ బహువ్రీహులని చెప్పఁబడినది. చతుర్దన్తి - అనుదానికి ‘చౌదన్తి’ అనునది వైకృతము.

215. సూ. 6 :- కేలుదమ్మి - మోముదామర - కైచిగురు - మోవిపండు - అడుగుచిగురు - మైదీఁగ - చెక్కుటద్దము - కన్నుగలువ - కానుమిన్ను - ఇత్యాద్యా ఉపమానాఖ్యాప్సమాసాః. “ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే” ఇతికాస్త్రేణ పురుష.

వ్యాఘ్రః, రాజచంద్రః-ఇత్యాద్యా స్సమాసా స్సిద్ధాః. తదనుసారేణాత్రాపి 'మానిసి పులి, రాచచందురుడు' ఇత్యాద్యా స్సమాసాః కల్పరీయాః. యత్ర సామాన్యధర్మ స్సాప్రయోగః "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే" ఇతి తత్సమా సానుశాసనాత్. సామాన్యధర్మస్య ప్రయోగే రూపకసమాసః- "మయూరవ్యంసకా దయశ్చ" ఇతి శాస్త్ర మత్ర బీజమ్. తత్తోత్తరపదస్య ప్రాధాన్యమితి వ్యాకరణపార దృశ్యానః.

వి :- 'కేలఃదమ్మి, మోముదామర...కౌనుమిన్ను' అనుపటకుఁ గలమూలము లోనిసమాసము లన్నియు నుపమానసమాసములే. "ఉప మితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే" అనుశాస్త్రముచొప్పున 'పురుషవ్యాఘ్రః, రాజచంద్రః' మున్నగుసమాసములు సిద్ధించుచున్నవి. వాని ననుసరించి తెనుఁగునఁగూడ 'మానిసిపులి, రాచచందురుడు' మున్నగురీతిని సమాసములు కల్పించుకొనవలెను. సామాన్యధర్మము పకుఁ బ్రయోగము లేనపుడు "ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యా ప్రయోగే" అనుచొప్పున సమాసము సిద్ధించుచున్నది. సామాన్యధర్మ మునకుఁ బ్రయోగ మున్నపుడు రూపకసమాస మగును. దీనిని 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' అనుశాస్త్రము సాధించుచున్నది. ఇట్టి సమాసములయందు త్తరపదార్థమునకుఁ బ్రాధాన్య ముండునని వ్యాక రణశాస్త్రనిష్ఠాతలు చెప్పుచున్నారు.

215. సూ. 7 :- అతఏవ ప్రసన్నం దృగ్జ్ఞమిత్యాదౌ రూపకాలక్ష్కారః. "మాం షేక్షతే దృగ్జ్ఞేన సేయం ద్వీరద గామినీ" ఇత్యాదౌ పరిణామః. 'పేతునా కేన ముగ్ధో తే చల త్యధరపల్లవః" ఇత్యాదౌ రూపకోపమయో సాన్విధకబాధక ప్రమాణాభివా త్సద్దేహః. "పరిణామః క్రియార్థశ్చేత్ విషయా విషయాత్మనా" ఇతి లక్షణా ద్వీష యిణో విషయాత్మతా ప్రకృతకార్యోపయోగితాసిద్ధయే యత్ర కవినా నిబధ్యతే తత్ర పరిణామః. తదన్యత్ర రూపక మిత్యాదౌ క్షౌరికసిద్ధాంతః.

వి :- "ప్రసన్న మైనదృగ్జ్ఞముతో నీమదిరేక్షణ నన్నుఁ జూచు చున్నది" అనునెడ 'దృగ్జ్ఞము' అనునది రూపకాలంకారము. దృక్కు-

నందబ్జత్వమిందుఁ జూపఁబడినదిగదా! “ఈద్విరదగామిని దృగ్బజ్జముతో నన్నుఁ జూచుచున్నది” మున్నగుచోట్లఁ బరిణామాలంకారము. “ఓముద్దరాలా! ఏహేతువుచే నీయధరపల్లవము చలించుచున్నది?” అనుచోట నధరపల్లవ మనునది రూపకసమాసమా? ఉపమితసమాసమా, యని సందేహము గలుగుచున్నది. వీనిలో నేసమాసమునైనను సాధించుటకుఁగాని బాధించుటకుఁగాని యధరపల్లవమనుచోటఁ బ్రమాణము లగపడవు. కావున దీనిని సం దేహాలంకారమని చెప్పనగును. ఉపమానోపమేయముల కెచటఁ బ్రకృతకార్యోపయోగిత్వము సిద్ధించుటకొఱకు సమానధర్మము నిబంధింపఁబడునో యచటఁ బరిణామాలంకారమనియు, నది లేనిచోట రూపకాలంకారమనియు సంస్కృతాలంకారికుల సిద్ధాంతము.

215. సూ. 8 :- “న త్రమ్ములతమ్ము లై నకనుదమ్ముల” నిత్యాదేః కవివచనస్య పానరుక్త్యగ్రస్తత్వా త్కథం సాజ్ఞత్య మితిచోః-

“ఉపమానానువాదే తు విధి రన్యస్య సమ్మతః ।

స్యా ద్విశేషవివక్షాయాం పునరుక్తిః క్వచిద్ధితా”

ఇత్యధ్యక్షోక్త్యా తత్సాదుత్వ మవధేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయామిత్యర్థః ప్రకృతే వై పుల్యలక్షణగుణవిశేషవివక్షాయాం పునర్విశేషణప్రయోగ ఇతి న పానరుక్త్యమ్. “తనచిన్ని రామచంద్రుని నగుమోముదామరుల” ఇత్యాదికం వచన మనువాద ఆన్యకీనీనామ్. ఉభయత్రాపి న సంస్కృతకవీనా మస్వరసః. “ముఖపఞ్చజం భవతి చన్ద్రసన్నిభమ్.” “కుచకలశకిలోక కా కథిన్చై త్తరగతయతరుణేనపస్య కాతే” “ప్రసన్నేష్టునిభ స్తస్యా త్తదానీ స్మృతచన్ద్రమాః” ఇత్యాది తత్కవిప్రయోగాత్.

వి :- “ఉపమానము ననువదించునపుడు మఱియొకయుపమాన పదమును బ్రయోగించుట సమ్మతమగును”-అని “ఉపమానానువాదేన” అనుదాని కర్థము. “తనచిన్ని రామచంద్రునినగుమోముదామరుల సిరుల” అనునది యుదాహరణము. తనయొక్క చిన్నవాఁడైనరామచంద్రునియొక్క నగుమో మనునట్టితామరయొక్క శోభలు-అనునది

రామాయణార్థము. ఈచొప్పున రామాయణార్థ మగుచుండగా నిక భారతార్థమునందుఁ దనచిన్న భార్య యగుమాదియొక్క చంద్రుని నవ్వునట్టిమోముతామరలశోభ'లని య్క మగుచున్నది. గుణనిశేషమును వివక్షించునపు డాయవమానముతోడనే మరలఁ బోల్చుట యొకానొకయెడ సమ్యతమగును" అని "స్వా ద్విశేషసత్త్వాయాం పునరుక్తిః క్వచిద్ధితా" అనుదాని కర్థము. "నేత్రమ్మలతమ్ములైన కనుదమ్ముల" అనున దుదాహరణము. ఇచట విప్రులత్వ మనుగుణవిశేషము వివక్షింపఁబడినదికాన నిది పునరుక్తి కాదు. ఈ రెండువిషయములయందును సంస్కృతకవులకు మతభేదము లేదనిమూలమునఁ జెప్పఁబడినది.

215. సూ. 9 :- సమాపమితసమానే సాధారణధర్మవాచకప్రయోగాభావే "లింఘయిషతో లోకా నలంఘ్యా నలఘీయసః । యాదవాంభోనిధీన్ రుద్ధే వేలేవ భవతః క్షమా ॥" ఇతి మాఘోక్తా సాధారణధర్మప్రయోగస్య సత్వేపి వేలేవేత్యపమై వోపమితసమాసస్య సాధకప్రమాణమితి తద్వ్యాఖ్యానకాగోక్తిః కథం సజ్జచ్ఛత ఇతి చేత్సత్వమ్. సాధారణధర్మస్యానుగామిత్వ మితిమతే నాత్ర విశేషణ స్వానుగామిత్వమ్. ఏకత్ర లజ్జ నం జలపూరణే నాక్రమణమ్. అన్యత్ర విజయ-ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అతఏవ "భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగమిభిరః క్వ చాలపిషయా మతిః" ఇతి కైయటోక్తా ఏకత్ర గామిభిర్యం దుప్రవేశితత్వమ్; అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్వ మిత్యభియోక్తే రుక్తమ్. మనోరమాయాస్తు "అత్ర గాంభీర్యేణ సాదృశ్యం న వివక్షితమ్. కింస్తు వితతదురవగాహత్వాది నాస్య చానుప్రయోగోఽస్త్యేవేతి సమాసో నిర్బాధఏవ" ఇత్యుక్తమ్. "అక్రిత్య శబ్దమాత్రం సామాన్య మిహపి సమ్భవతి" ఇత్యాదిక్కారికమతమ్. అతఏవ బాషేణ మలినం నయననలినమ్- ఇత్యాదౌ బాషేణ మలినమితి విశేషణమే వోపమితసమాససాధక మిత్యుక్త్వా "అపవిక్రమ సజ్జోచో దారణే ధరణీభృతామ్ నిర్ధూతారిబలాటోపా రేతే రాజపురస్కరః ॥" ఇత్యాదౌ సాధారణధర్మవైయ రూపకసాధకత్వ మిత్యుక్తం తైః. తస్మత్కీర్త్యాత్వత్ర ప్రకృతయాదవానామేవ తద్విశేషణవివక్షేతి కథంఞ్చి త్సమాధేయమ్. వస్తువస్తు సాధారణధర్మస్య సత్త్వత్త్ర రూపకమేవ. వేలేవే త్యపమైవేతి సకీర్ణి ద్వాసకమ్. వేలేవేత్యపమైవ సాధయ త్యపమామితి యదుక్తం తన్న త్తోదక్షమమ్.

“యాతవ్యసాష్టిక్రూహాదిమాలాయా మధికద్యుతేః ।

ఏకార్థతస్తుప్రతాయాం నాయతో నాయకాయతే ॥”

ఇతి మాఘోక్తావేవ ‘ఏకార్థతస్తు’ ఇత్యత్ర రూపకత్వే అధిష్టానతిరోధానే నాతోప్య మాణ తస్తుత్పన్నే వోపాద్బలకత్వా త్రోవితత్పసిద్ధిః. తద్బలాదేవ ‘సాష్టిక్రూహాది మాలాయా’ మిత్యత్రాపి రూపక మేవ. ‘నాయతో నాయకాయతే’ ఇతి తూపమేవ. అన్యథా అనుకాసనవిరోధాత్. రూపకానుప్రాణితేయ ముపమేతి స్వేవైవోక్తం కథం సజ్జచ్ఛత ఇతి విచార్యతా ముద్యై రిత్యై మస్తానవిశేషవిచారసంఘ్నజేతి. ప్రస్తుత మనుసరామః.

వి :- “లోకముల నన్నింటి నతిక్రమింపఁదలంచినట్టియు, దన్నతి క్రమించువారు లేనట్టియు మిగులగొప్ప దైనయాదవసేనాసముద్రమును వేలవలె నీయోరిమి నిరోధించుచున్నది”-అని ధర్మరాజు నుద్దేశించి పలికినవలుకులివి. ఇదిమాఘకామువ్యలోనిది. ఇందుసాధారణధర్మప్రయోగ మున్నను ‘వేలేవ’ అనునుపమయే యుపమితనసమాసమునకు సాధకప్రమాణ మని చెప్పినమాఘకావ్యవ్యాఖ్యాతృవచన మెల్లు సరిపడుననినచో సాధారణధర్మమున కనుగామిత్య మనుచొప్పున విశేషణమున కిచట ననుగామిత్యము లేదు. సముద్రపక్షమున లంఘనశబ్దమునకు జలపూరణముచే నాక్రమించుట యనియు, సైన్యపక్షమున విజయ మనియు సర్థభేదము వెలయుచున్నది. ఇట్లే “భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగంభీరః” అనుచోట నొకపక్షమున గాంభీర్యశబ్దమునకు దుష్ప్రవేశత్యమనియు, రెండవపక్షమున దుర్విజ్ఞేయత్యమనియు సర్థము కలుగుచున్నది. ఈకారణముచే నిచటఁగూడ ననుగామిత్యము లేదని పెద్దలనుచున్నారు. మనోరమయందును “నిచట గంభీరశబ్దముచే సాదృశ్యము వివక్షింపఁబడదు. వితతత్వదురవగాహత్యములే గ్రహింపఁబడును. ఇచటఁగూడ సాధారణధర్మమున కనుగామిత్యము లేదు. కాన సమాసము నిర్బాధమే” యని చెప్పఁబడినది. శబ్దమాత్రాశ్రయముచేనిచటఁగూడ సామాన్యధర్మప్రయోగము కలదనియే యాలంకారికులమతము. కావుననే “బాష్పేణ మలిసం నలిన నయసమ్” మున్నగువానియందు “బాష్పేణ మలిసం” మృదువిశేష

ణమే ఉపమితసమాససాధకమని వచించి 'రాజపురందరుడు' అనురూప కత్వసాధకము నాచారణధర్మమే యని వచించియున్నారు. "ధరణీభృతామ్" = రాజులయొక్క - వర్వతములయొక్క, దారణే = చీల్చుటయందు, అపవిత్రమసంకోచః = పరాక్రమసంకోచము లేనట్టియు, నిర్ధూతారిబలాటోపః = శత్రుబలాటోపము నెగఁజిమ్మినట్టియు, రాజపురందరః = రాజదేవేంద్రుడు - అని దానియర్థము. వారిమతమునందుఁబ్రధాను లైనయాదవులకే యీవిశేషణవివక్ష యని యెట్లొ సమాధానము చెప్పకొని సరి పుచ్చుకొనవలయును. నిజమున కచట సాధారణధర్మ ముండుటచే రూపకసమాసమే యగును. దీనిచే "వేలేవేత్యుపమా" అనుదాని కించు కయు బాధ కలుగదు, "వేలేవేత్యుపమా సాధయ త్యుపమామ్" అనుమాట విమర్శమునకు నిలువదు. శత్రువులపార్శ్వభాగములను నొప్పించుపై నికులను బాష్టిఁగ్రాహు లందురు. వీరివరుస మాలికగాఁ బోల్పఁబడినది. వీరు పోవునపుడు వీరివరుస మాలికవలె నుండును. మాలికకు నాయకమణివలె నీసైనికులనాయకుఁ డగ్రభాగమున నుండును. మాలికకు నాయకమణి యెట్టిదో యీనాయకుఁడు పాష్టిఁగ్రాహాదిమాలకు నట్లే నాయకమణివంటివాఁడు. మణు లన్నియు నొక్కసూత్రమునందుఁ గూర్పఁబడినట్లుగా నేకకార్యరూపత న్తువునందుఁ బాష్టిఁగ్రాహులు నేకకార్యసక్తులేగదా? కావున వీరినాయకుఁడు నాయకమణివంటివాఁడే యగును. దీనిలో నేకార్థమునందుఁ దంతత్వ మారోపింపఁబడినది. ఈ యేకార్థతంతత్వబలముచేతనే "పాష్టిఁగ్రాహాదిమాలాయా" మనునపుడును రూపకమే. "నాయకో నాయకాయతే" అననది యుపమ. ఇట్లుండ రూపకానుప్రాణితోపమ యిచట నెట్లు కుదురునో పెద్దలు విచారింపవలెను. ప్రకృతము నాలోచింతము.

215. నూ. 10 :- ఉపమాశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాత్ 'పండుమోవి, తమ్మి కేలు, తీగకాను, తామరడుగు' ఇత్యాద్యా ఉపమానపూర్వపదసమాసా గ్రాహ్యః.

వి :- “ద్విగుకర్మధారయే” అనునూత్రమందలియుపమాన శబ్దము సామాన్యవాచక మగుటచే బండుమోవి మున్నగునుపమాన పూర్వపదకర్మధారయములును గ్రహింపబడుచున్నవి.

215. సూ. 11:-జవ్వాదిసెట్టి, పచ్చళ్ళబాపిత, గాజులసెట్టి, ఇత్యాద్యా ఉత్తర పదలోపాః.

“స్యా దుత్తరస్య లోపేఽపి ద్వితీయాఽనియతా మతా ।

అన్యత్రాపి త దిష్టి స్సాన్య త్రప్రయోగా స్తత్ర కాః ॥”

ఇత్యధర్వణః.

వి :- “ఉత్తరపదలోపసమాసమునందును సమాసపూర్వపదము నందును ద్వితీయాత్యుల్యాకారము కొన్నియెడలమాత్రము వచ్చు” నని “స్యా దుత్తరస్య” -అనుసంధర్వణకారిక కర్థము. ఉత్తరపదలోపేతర సమాసస్థలమునందును నాద్వితీయాత్యుల్యాకారస్థితి కొన్నియెడల సమ్మత మగును. అస్థితికి మహాకవిప్రయోగ మే మూలము. ‘జవ్వాదిని అమ్మ సెట్టి’ అనునపుడు ద్వితీయాకారముతో నుత్తరపదము లోపించి జవ్వా దిన్ + సెట్టి = జవ్వాదిసెట్టి, ఊరిన్ + తిరుగు + పంది = ఊరబంది. పచ్చళ్ళన్ + రుబ్బు + బాపిత = పచ్చళ్ళ బాపిత. ఇట్లే గాజులసెట్టి - మోముదమ్మి తీగకాను - వేపల్లెవాడ మున్నగునవి - “అన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్” అనుదాని కుదాహృతులు. దానియొక్క + కలరూపు = దానిన్ + ది + కల రూపు = దానిది కలరూపు. వీరియొక్క + నిశ్వాసములు = వీరిన్ + వి + నిశ్వాసములు = వీరివి నిశ్వాసములు. రామునియొక్క + శక్తి = రాము సిన + ది + శక్తి = రామునిది శక్తి - మున్నగునవిషష్టి ద్వితీయాకారముతో నిలుచుట కుదాహృతులు.

215. సూ. 12 :- ఆదిశబ్దేన ఆరంభము, క్రిందము, సామేను, కొనచెవి, పెడ తల, ఇత్యాద్యా ఏకదేశసమాసా గ్రాహ్యః. ఆదిశబ్దేన తావిమొల్ల, పువ్వునీళ్లు, ఇత్యాద్యా మతుషసమాసా గ్రాహ్య ఇతి సరస్వత్యోక్తమ్.

“ఉత్ప మిత్వం తత్రైవాత్వం సమానే మతుబర్థకమ్” ఇతి.

ఉకారాదే ర్మతుబర్థకతా సమానేఽస్త్రీతి ద్వితీయాచార్యసిద్ధాంతా దత్ర మతుబర్థకేన

సహ కర్మధారయో బోధ్యః. రివ్యమానిసి, ఇత్యాదిక మకానోదాహరణమ్. కుశుమ రసపత్నే పువ్వసీరు, ఇత్యుత్ర ధక్షీసమాసా బోధ్యః. కమక్రీప, మేనసగమ, మై సగము-ఇత్యాద్యాదిపి క్విచి త్సమాసా సన్తి.

“పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా న్నామ్నం సేతుప్రయోగతః”

ఇత్యధ్వణోక్తేః. దాజహంసాద్యససారేణ, రాయంచ, రాచిలుక, ఇత్యాదిసమాసా గ్రాహ్యః.

వి :- అ-ఇ-ఉ-అనునవి సమాసములందు అ స్వర్గకములుగాఁ బదములతుదిని నిల్పును. అనఁగా అ-ఇ-ఉ-అనునవి మతుబర్గకములై సమాసాంతమున నిలుచునని యర్థము. అలరువిల్లుఁడు (అలరు + విల్లు + త్ + ఁడు) ఇచటవ్యంజనతకారము సమాసాంతప్రత్యయమైనచో నదంత ప్రాతిపదికము ‘అలరువిల్లు’ అనియై యుత్పదజ్జులతో ‘అలరువిల్లుఁడు’ అని యగును. ఈప్రక్రియ సరిగా నగపడదు. ‘త’ అనునది సమాసాంత ప్రత్యయమన్నచో సుత్వము దుజ్జువచ్చి ‘అలరువిల్లుఁ’ డగునని యనుట యుచితము. అలరు విల్లుగాఁ గలవాఁడని యర్థము. ఈవక్షమున మతు బర్గకమగు ఉకార మిచట వచ్చినదనుటకు వీలులేదు. అత్వముతోఁ దకారము వచ్చిననగు కమ్మవిల్లుఁడు-పచ్చవిల్లుఁడు-మున్నగునవియు నిట్లే నాధువు లగును. మత్వర్గకోకారమున కిచటఁ బ్రసక్తి లేదుగానఁ గవి శిరోభూషణము దాని నుదాహరించుట సరిగాదు. సర్వధని-మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్లు మత్వర్థీయప్రత్యయములు నిలుచుట గలదు. చతుర్దంతి-సుకేశి-హిరణ్యకేశి-మున్నగునవి “సమాసములోని పదములు పూర్వావయవముగా నుండుటగాని, యుత్తరావయవముగా నుండుటగాని మహాకవిప్రయోగానుసారముగా నుండును” -అని “పూర్వత్వ మపరత్వం” -అనునధర్వణవచనమున కర్థము. “ద్విగు కర్మధారయకా” అనుసూత్రములోనియాదితబ్దముచే ‘అరఁగన్ను, క్రీఁ గన్ను’ మున్నగు నేక దేశసమాసములు గ్రహింపవలయునని కవిశిరోభూ షణము నుడివినది. తావిమొల్ల-పువ్వునీళ్లు-మున్నగుమతువ్వమాసము లీయాదితబ్దముచే గ్రహింపవలెనని బాలసరస్వతి వదించెను. “ఉ-ఇ-

అ-అనునవి సమాసాంతమున నిల్చి తెనుఁగున మఱుబడ్డకము లగుచు న్నవి” అని “ఉత్ప మిత్వం” అనుదాని కర్థము. ఈసిద్ధాంతము ననుసరించి ‘అరగన్ను, క్రింగన్ను’ మున్నగువానిలోఁ గర్మధారయసమాసము చేయవలెను. ‘రవ్వమాసిసి’ యనునది అకారమున కుదాహరణము. ‘పువ్వునీరు’ అనునపుడు వష్టిసమారముచే సాధుపగును. అపుడు కునుమరసమని యర్థమగును. ‘శనుక్రేవ’ మున్నగువాన్ని సమాసములు కలవు. వీనిలోఁ బూర్వత్వాపరత్వములు కవిప్రయోగానుసారముగా సాధువు లగునని యధర్వణవచనమువలనఁ దెలియుచున్నది. రాజహంస అనుదానిఁబట్టి ‘రాయంచ, రాచిలుక’ మున్నగుసమాసములను సాధింపనగును.

215 సూ 13 :- యద్యప్యత్ర సూత్రే ద్విగుకర్మధారయాదీనాం తత్పురుషభేదత్వేన తత్పురుషగ్రహణేనైవ గ్రహణం భవతి; తథాపి తేషాం పృథగ్యహణం సార్థకమేవ. తథాపి-తత్సమప్రయోగదశాయాం సమాసవిశేషణం సాకల్యనాత్రప్రయోగసమ్మతేఽపి కేవలవికృతా కేషాంచి త్ప్రయోగసమ్మతేఽపి కేషాంచి దసమ్మతా తస్య పదసమ్మవద్భేదగణనా మస్తరా తత్పురుషశబ్దమాత్రగ్రహణేన ప్రేక్షావతాం నిర్విచికిత్సా మతి ర్భవతి. అత న్నూత్రకృతా భేదగణనా కృతా. ద్వన్వబహువ్రీహ్యోర్భేదగణనాఽభావేఽపి సాహచర్యబలాదేవ తత్పురిగణన స్యోపలక్షణత్వే తయోరపి సమ్మవదసమ్మవద్భేదవిజ్ఞానం సూక్ష్మధియాం నులభ మేవేతి వాగనుశాసనానామాశయః.

వి :- “ద్విగుకర్మధారయా...బహువ్రీహిః” - అనునూత్రమునందుఁ దత్పురుషమును గ్రహించినంతమాత్రముననే దానిలోని భేదము లేయగుద్విగుకర్మధారయసమాసములకును గ్రహణము కలుగుచుండఁగా వానిని మరల గ్రహించుట యేల యనినచో సంస్కృతసమాసముల కన్నింటికిని దెనుఁగునఁ బ్రసిద్ధి లేకుండుటచేఁ గొన్నింటికి మాత్రమే యచ్చతెనుఁగునఁ బ్రవేశము కలదుకాన వీనిని వేఱుగాఁ జెప్పకున్నచో బహుళముగా నున్నతత్పురుషసమాసప్రభేదములలో వేనికిఁ

దేనుఁగునఁ బ్రవేశముకలదో, వేనికిఁ బ్రవేశము లేదో తెలియుట కష్టము కావున వేఱుగాఁ బరిగణనముచేయఁబడినదని తెలియనగును.

216. సూ :- కార్యా బౌపవిభక్తికవ దస్తవిధయశ్చ.

216 సూ :- బౌపవిభక్తిః పర్వ విధివ త్సమాసా న్నపర్వ విధయ శ్చాత్రాపి కార్యాః. అలరువిల్తుఁడు-ఇత్యత్ర తకారః. ముక్కంటి ఇత్యత్ర ద్విపూర్వక ప్టికారః. సచాత్రాపి “తేహి విభిక్తా సమాసే చ” ఇత్యస్య వ్యాపారః. “వింటికోప్ప” ఇత్యాదా వనస్తే సమాసే తస్య చరితార్థత్వాత్. “నెత్తమ్మిచూలి” ఇత్యాదా వికారః. “మజ్జగంబుల చూలిబాడ్డువాఁడు” ఇత్యాదయః కవీనాం వాచః. ఉకారాస్తపాతే త్వభర్వణవచ సానురోధే నోకారవివ సమాసాస్త ఇతి ధ్యేయమ్. చుట్టుకడవు చాల్పు-ఇత్యాదౌ పువర్ణకః. నిలువ ఇత్యాదౌ హ్రస్వ స్సమాసాస్త. వేడివెలుగు-ఉకార స్సమాసాస్త.

“వ్యచిద న్నిమవర్ణస్య సమాసాస్తత్వ మివ్యతే” ఇత్యభర్వణః, “ఁజకంతుఁడు” ఇత్యత్ర రకారః. బౌపవిభక్తిః పదితి దృష్టాంతకథనేన లేమనినై హమసి యథాప్రసిద్ధి విధానమేవేతి జ్ఞాయతే. ‘అలరువిల్తుఁడు’ ఇత్యాదా “మహతోఽత” ఇత్యాదివచనేన ఉత్పదకౌ అస్తవిధయశ్చేతి చకారేణ వా తద్విధానమ్.

వి :- కార్యాః, బౌపవిభక్తికవత్, అస్తవిధయః, చ-అని ఛేదము. బౌపవిభక్తికములకార్యములవంటికార్యములే సమసాంతవిధులుగ నిందుఁ జేయవలసియుండునని సూత్రార్థము. ‘అలరువిల్తుఁడు’ ఇత్యాదులయందు సమాసాస్తకార్యములను జూడనగును. “అలరువిల్తుఁడు ఇత్యాదే “మహత” ఇత్యనే నోత్పదకౌ”- అని వ్రాసినదాని ననుసరించి ‘అలరువిల్తు’ అనిఅకారాంతప్రాతిపదికమునే కవిశిరోభూషణ మంగీకరించిన ట్లూహింపనగును. అట్లంగీకరించినచో, తకార మహాపవిభక్తిక మనుట సరికాదు. అలరు విల్లుగాఁ గలవాఁడనునర్థమున అలరు+విల్+త్+ఉ+ఁడు=అలరువిల్తుఁడు-అని కావలసియున్నది. అపుడు అలరు విల్+ఉ+ఁడు=అలరువిల్తుఁడు-అని కావలయును. అట్లుగుటకు వీలులేదు. “మహతోఽత” అనుసూత్రముచే నత్వమున కుత్వమును డుజ్జును రావు. పూర్వమున వ్యంజనతకార మున్నదిగాని అకారము లేదుగదా.

ఇంకను సుతియొకరితి నూహింతము, పొల్లుతకారము సమాసాంతప్రత్యయమైనను మత్స్వర్థోకారమును జేసిన అలరువిల్లు-అని యగును. దానికి డుడ్డు చేసిన అలరువిల్లుఁడు అనురూప మేర్పడును. ఇదియు సరిగా నగ పడదు, ఇది బహువ్రీహిసమాస మగుటచేత అలరు విల్లుగాఁ గలవాఁడని విగ్రహముకాని యలరువిల్లు వానికిఁ గలదని విగ్రహము కాదుగదా! బహువ్రీహివిగ్రహము నంగీకరించినచో మత్స్వర్థీయమగు ఉకారము రాదు. మత్స్వర్థీయప్రత్యయము నంగీకరించిన సమాసాంత కార్యము రాదు. కావున నిట్టివానిలో తా-తు-అనువానిలో దేనినైన సమాసాంత ప్రత్యయముగా నంగీకరించుట సముచితమని తోచుచున్నది. 'అలరు విల్లుగాఁ గలవాఁడు' అనునర్థమున నొపవిభక్తికమువంటి 'తి' ప్రత్యయమును జేయఁగా 'అలరువిల్లి' అని యగును, మత్స్వర్థీయాత్వము చేయఁగా 'అలరువిల్లి' అని యేర్పడును. దీని కుత్వడుడ్డులు చేయఁగా 'అలరువిల్లుఁడు' అని యగును. ఇట్టిప్రక్రియనే కవిశిరోభూషణ మంగీకరించి నచో నది సముచితమే యగును. చౌదంతి- అనునపుడు 'దంత' శబ్దమునకు మత్స్వర్థమునందు-ఇ-కారముచేయఁగా 'దంతి' అనియగును. ఇకారముగూడ "క్వచిదన్తిమవర్ణస్య సమాసాంతప్రత్యమివ్యతే" అనుచొప్పున నొకానొకసమాసాంతిమవర్ణమున కే సమాసాంతప్రత్యయత్వమంగీకరింపఁ బడుచున్నదిగదా. కాన 'చౌదంతి' అనునపు డి-కారము సమాసాంత ప్రత్యయమని చెప్పువలసియున్నది. 'చౌదంతి' అనునది 'చతుర్దంతి' అను దానితద్భవరూపము.

217. సూ :- లోపశ్చ విభక్త్యాదే శబ్దేషు స్యా త్సమాసకాశ్లేషు.

217 సూ. 1 :- సమాసకావయవేషు శబ్దేషు విభక్త్యాదే లోప స్యాన్యో- 'శేల్పుదొర, కైదువుదారి' ఇత్యాదౌ విభక్తిలోపః. అదిశబ్దేన 'తమ్మికంటి' ఇత్యాదౌ వాచకలోపః. 'వడికంటిత్యాదౌ పుపమానవాచకలోపః. జవాదియమ్ము పెట్టిదివా 'జునెట్టి' 'నడగుట్టు' 'వడిగుట్టు' 'దేవరబాపఁడు' ఇత్యాదౌ పుత్తరపదలోపః. 'నడగుట్టు' ఇత్యాదౌ అకారాదే ర్మతుబంత్యేన వా నిర్వాహః. ఏవమేవ ప్రయోగానుసారేణ 'కొంకంబుఁడు' ఇత్యాదౌ విభక్త్యాదిలోపా శ్లేషః.

వి :- లోపః, చ, విభక్త్యాదేః, శబ్దేషు, స్వాత్, సమాసకాం
 గేషు-అని ఛేదము. కేవలవికృతిపదములకు వచ్చినసమాసమునకు సమా
 సకమని పేరు. సమాసకమున కవయవము లగుశబ్దములలో నున్నవిభ
 క్త్యాదులకు లోపము కలుగునని సూత్రార్థము. వేల్పుయొక్క +దొర
 (జాత్యేకపదసము) = వేల్పుదొర. ధరతీతి ధారీ-దీనితద్భవరూపము
 'దారి' యనునది. 'కై దువును ధరించినవాడు' అను సర్థముచే 'కై దువు
 దారి' అనియగును. తమ్మివంటికన్న గలవాడు-అనునపుడు వాచక
 లోపముచే 'తమ్మివంటి' అని యగును. 'వేడికంటి' మున్నగుచోట్ల
 నిట్లే యుపమానవాచకలోపమని తెలియవలయును. 'కఱ (నల్లని) యగు
 కంఠము గలవాడు' అనువిగ్రహమున 'కఱకంఠుడు' మున్నగునవి మిశ్ర
 బహుప్రీహు లనియు, నై నను వీనికి విభక్తిలోపాదులు కలుగునని యూ
 హింపవలయుననియుఁ గవిశిరోభూషణము వచించినది. తెనుఁగుగుంప్ర
 దాయము కానిమిశ్రబహుప్రీహి సంగీకరించుట యుచితము గాదు. కాన
 నన్నయగారిప్రయోగమునందుఁగల 'కఱకంటా' యనునది కఱకంటు -
 అనుదానిసంబోధనమనియుఁ, గరకంఠశబ్దభవము 'కఱకంటు' అనియు
 నూహించుట యుచితమని తోచుచున్నది.

217 సూ. 2 :- చకారా దలుక్సమాస ఆచార్యస్యాపీష్ట ఇతి విజ్ఞాయతే
 'మంటలమారి' ఇత్యాదా "వన్యతాపి" త్యధర్వణోక్త్యా ద్వితీయా స్థితిరితి జ్ఞేయమ్.

వి :- "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః" అనుసూత్రములోనిచకారము
 వలనఁ దెనుఁగునం దలుక్సమాసము లుండుట యాచార్యులవారికిఁగూడ
 నిష్టమేయని తెలియుచున్నది. 'మంటలమారి' అనఁగా మంటలతోఁ
 జంపునది. ఇట్టిచోట నున్నమంటలు మున్నగువానికి లోపము మున్నగు
 నవి లాక్షణికార్థములు. 'మందులమారి' మున్నగునవియు నిట్టివే. ఇట్టి
 యెడ "అన్యతాపి త దిష్టి స్వాత్ త్కంచి త్సుకవిసమృతే" అను సభ
 ర్వణపదసముచోప్పున 'యొక్క' అనుప్రత్యయమునకే గాక, తృతీయాది

విభక్తులకును ద్వితీయాతుల్యత గలిగి లోపము వచ్చినదని తెలియవలెను.

217. సూ. 3:- సమాసానాం సంస్కరణేణ చాతుర్విధ్యమ్. పూర్వపదార్థప్రాధాన్యోత్తరపదార్థప్రాధాన్యోభయపదార్థప్రాధాన్యాన్యపదార్థప్రాధాన్యభేదాత్. 'కేఁగన్ను, పెడతల' ఇత్యాదౌ పూర్వపదార్థప్రాధాన్యమ్ 'పండువెన్నెల' ఇత్యాదౌ పుత్తరపదార్థప్రాధాన్యమ్. 'తల్లిదండ్రులు' ఇత్యాదౌ భయపదార్థప్రాధాన్యమ్. 'వాలుగంటి' ఇత్యాదౌ వన్యపదార్థప్రాధాన్యమితి విశేషః.

వి :- పూర్వపదార్థప్రధానములు, నుత్తరపదార్థప్రధానములు, భయపదార్థప్రధానములు, సంస్కరణపదార్థప్రధానములునని సమాసములు నాలుగువిధములు. గంటి యొక్క 'కేవల-అనువిగ్రహమున 'కే'వ+కన్ను = 'కేఁగన్ను' అని యైనది. కావున నిది పూర్వపదార్థప్రధానము. ఇట్లే తలయొక్క 'పెడ-పెడతల' అనునదియును. పండువెన్నెల-పండు బారిస వెన్నెల-అనునర్థమున నుత్తరపదార్థప్రధాన మగును. 'తల్లిదండ్రులు' అనునది భయపదార్థప్రధానము. 'తల్లియుండండియు' నని విగ్రహము. 'వానిసకన్నులు గలది' - అనునర్థమున 'వాలుగంటి' యని యన్యపదార్థప్రధాన మగుబహువ్రీహి యగును. సంస్కృతసమాసము లలోఁ బూర్వపదార్థప్రధానసమాసము లవ్యయీభావములే యగుచు న్నవి. ఇచట నున్న పూర్వపదార్థప్రధానసమాసము లట్టివి కావు. తెనుఁగున సవ్యయములే లేవు.

218 సూ - కేవలవికృతిపదై ర్య సమాసకం తం బ్రువన్తి వాక్యజ్ఞాః.

218. సూ :- శుద్ధాన్యపదై ర్య సమాస స్తమాన్యవాక్యజ్ఞా సమాసకసంజ్ఞకం పదన్తి. 'నిండుపున్నమనాటిజాబిల్లి, చల్లనిమిన్నారితేట, శేరామనిచివురుసారు, కమ్మాయి, మ్రానిదోటనీటు' ఇత్యాది.

వి:- కేవలవికృతిపదైః, యః, సమాసకం, తం, బ్రువన్తి, వాక్యజ్ఞాః - అని ఛేదము. ఇచట "కేవలవైకృతశబ్దై ర్యసమాసకం బ్రువన్తి వాక్య

జ్ఞాః” అనుపాఠము ఛందోదోషదూషిత మగుటచే గ్రహింపదగినది కాదు. తత్సమపదములతో సమ్మిశ్రితము కాక, కేవల మచ్చతెనుగు శబ్దములతో నేర్పడినసమాసమున సమాసకమని వాక్యవిదులు పిలుచుచున్నారని సూత్రార్థము. నిండైనపున్నమ నిండుపున్నమ, నిండుపున్నమయొక్క + నాఁడు, నిండుపున్నమనాఁడు, నిండుపున్నమనాటియొక్క + జాబిల్లి, నిండుపున్నమనాటిజాబిల్లి. ఈ విగ్రహమునందు వచ్చిన విభక్త్యాదులకు “లోపశ్చ విభక్త్యాదేః” అనుచోప్పున లోపము కలుగును. సమాసకములలో సంతటను నిట్లే విభక్తిలోపము కలుగునని యూహింపవలయును.

219. సూ:- సంస్కృతవైకృతశబ్దై ర్మిశ్రసమాస స్స ఏవ విజ్ఞేయః.

219. సూ. 1:- సంస్కృతసమశుద్ధాన్యపదై ర్వి స్సమాస స్స ఏవ మిశ్రసమాస ఇతి జ్ఞేయః. ‘పద్మాకరపుదావిచెలుపు, సర్వైశ్వర్యపులక్ష్మీ నెలపు, పంటకలువకంటి పట్టిరావణీయకము, మేటిమునిరాజు, బ్రహ్మదండపుగైదుపు’ ఇత్యాది.

వి:- సంస్కృతవైకృతశబ్దైః, మిశ్రసమాసః, సః, ఏవ, విజ్ఞేయః-

అని ఛేదము, తత్సమాచ్చికశబ్దములలో నేర్పడుసమాస మేది కలదో దానినే మిశ్రసమాసమని తెలియనగునని సూత్రార్థము. ‘తావియొక్క + చెలుపు = తావిచెలుపు’ అనునది సమాసక మగుటచే నిందు ‘లోపశ్చ విభక్త్యాదేః’ అని విభక్తిలోపముకలుగును. ‘పద్మాకరముయొక్క + తావిచెలుపు’ అనుచోట వృత్తి ద్వితీయాతుల్యత కలిగి ద్రుతము లోపించును. మువర్ణకమునకుఁ బుంపులు వచ్చును. పరుషవర్ణపరకత్వమునం దీపుంపులకు నుగాగమము వచ్చి ద్రుతకార్యము జరుగును. ‘పద్మాకరము’ అనుతత్సమపదములో ‘తావిచెలుపు’ అనునాచ్చికమునకు సమాసము కలిగినది. కావున దీనిని మిశ్రసమాసమని చెప్పవలయును. మిగిలినవాని నిట్లే తెలియవలయును.

219. నూ. 2 :- నను ‘మునిరాజు’ ఇత్యత్ర నాన్తాద్వా టజన్తాద్వా దువిధానస్య వైరూప్యమ్. తథాపి కాత్మస్య స్వాస్యం కథం వర్తత ఇతిచేచ్ఛుః. “ఆత్మన ఇమనన్తానామ్” ఇతి సూత్రే నాన్తప్రాతిపదికాదేవ తద్విధానా త్సహచరితన్యాయే నాత్రాపి తాన్యశస్త్యైవ గ్రహీతు ముచితత్వా దసమానే నాన్తా త్సమానే టజన్తాదితి వ్యాఖ్యాన స్యాత్వస్తక్లిష్టత్వాచ్చ.

“స్వార్థప్రాధాన్యభావే స్యా ద్రాజ్ఞో డుః పుంసి చేతనే” ఇత్యధర్వణసూత్రే హరరాజాదిశబ్దానాం టజన్తత్వమేవ త్యేతాదృశతాత్పర్యం బోధయతి శ్చేతన ఇతి ఖేబస్తపదస్య స్వారస్యాచ్చ, ‘నాన్నన’ సూత్రగతసదాపదప్రయోగపర్యాఖ్యాన నాచ్చ నాన్తాదేవ దువిధిరితి విజ్ఞాయతే. తథాపి ‘కృత్తద్ధిత’ సూత్రేణ టజన్తస్య ప్రాతిపదికసంజ్ఞాయాం తస్మాదేవ సుప్రత్యయఇతి వ్యోద్యవ్యాకరణమర్యాదా. తస్య సోస్థానే డు రిత్యేతద్వ్యాకృత్యనుశాసనస్థితిరితి టజన్తాదేవ దురితి ప్రతిభాతి.

వి :- ‘మునీనాం రాజా’ అనువిగ్రహమున “రాజాహస్యఖభ్యష్టచ్” అనుచొప్పున ‘టచ్’ వచ్చి మునిరాజులనెడి అకారాంతరూప మొకటియు, ‘రాజన్’ అనుప్రాతిపదికరూప మొకటియు, ‘రాజా’ అను ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికరూప మొకటియుఁ గలవు. ఈమూఁ టిలో “డుస్స్యాత్సదారాజ్ఞః” అను ‘డు’ప్రత్యయము నాన్తప్రాతిపది కముకంటె రావలెనా? టజంతముకంటె రావలెనా? యని శంక. “ఆత్మన ఇమనన్తానాం డావా” అనుసూత్రముచే నాత్మన్, మహిమన్, గరిమన్ మున్నగువానియందు డాప్రత్యయము నాంతముకంటె వచ్చుచున్నది కాన, “డు స్స్యాత్సదారాజ్ఞః” అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు డుప్ర త్యయము నాంతముకంటె విధించుట సమంజసమని తోచుచున్నది. “స్వార్థప్రాధాన్యభావే స్యాత్ రాజ్ఞో డుః పుంసి చేతనే” రాజశబ్దమున కనువసగర్జనత్వమునను, బుం స్త్వమునను, జేతనవాచిత్యమునను మా త్రమే చింతామణి చెప్పిన డుప్రత్యయము వచ్చును” అని యధర్వణవచ నమున కర్థము. సమన్మునిరాజుఁడు = సమస్కరించుచున్నమునిరాజులు కలవాఁడు రాముడు. సమన్మునిరాజ సీత = సమస్కరించుచున్నముని రాజులు కలది సీత. ఈరెండు నుపసర్జనత్వమున కుదాహరణములు.

‘సమన్మనిరాజుడు’ అనునది, అకారాంతమైన ‘సమన్మనిరాజు’ శబ్దముపై సుప్రథమములు రాగా నేర్పఱిగరూపమే. ‘బహురాజము, బహురాజ’ మున్నగున వన్నియు సుప్రథమములే. సుప్రథమ యయ్యె సమధ= శోభన మైనరాజు కలది. ‘హారరాజము’ అనున దనుపసర్జనము. హారరాజ మనునపుడు చేతనత్వము లేనందున సధర్వణవచనానుసారముగా ‘డు’ ప్రత్యయము రాలేదని తెలియవలయును. ‘మునిరాజు’ అనునపుడు టజంతమైన “మునిరాజః” అనుదానికి ‘మునిరాజ+సు’ అని యుండగా “డు స్వాత్మ త్సదా రాజ్ఞః” అనుచొప్పున ‘డు’ అనునది సుప్రత్యయమున కాదే శబ్దమై డిత్వసామర్థ్యమున టిలోపము గలిగి ‘మునిరాజు’ అని ప్రథమైకవచనలోపము సిద్ధించుచున్నది. ‘రాజన్’ శబ్దము వకారాంతముకాన దానిప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదిక మగు ‘రాజు’ అనుదానిని గ్రహించి దానికంటె ‘డు’ ప్రత్యయము నాగమము చేసి, టిలోపము చేయఁగా రాజు+సు-అనియగును. ‘డు’ ప్రత్యయము స్త్రీప్రత్యయ మగుటచే బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి ‘రాజు’ అనురూపము సిద్ధించుననుట లెస్స. రాజన్ అనుప్రాతిపదికముమీఁద ‘రాజు’ అనురూపమును గవిశిరోభూషణము సాధించుట సరికాదు. ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికముగాని ద్వితీయైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికము కాని కుదురనపుడే “కవచి న్నామగ్రహేత్తైవ” అను సధర్వణవచనము చొప్పున సంస్కృతప్రాతిపదికమును దెనుఁగునందుఁ బ్రాతిపదికముగాఁ దీసికొనుట సంప్రదాయము. ప్రథమైకవచనాంతతుల్యప్రాతిపదికము మీఁద రూపసిద్ధి కలుగుచున్నప్పుడు నామగ్రహణముచేయుట సరిగాదుగదా. టజంతమైనపుడును డప్రత్యయమును టిలోపసులోపములును జేయఁగా రాజు-అనురూపమే సిద్ధించును. “డు స్వాత్మ త్సదా రాజ్ఞః” అనుచొప్పున వచ్చిన ‘డు’ అనుదానిని సుప్రత్యయమున కాదే శబ్దముచేయుటవలనఁ బ్రయోజనము లేదు. కావున పట్టికవిశిరోభూషణ ప్రక్రియ సరికాదు.

219 సూ. 3:- ‘చెలువయానతి, చెలువానతి’-ఇత్యాదౌ సమాసకవివ రూపద్వయమ్ మిశ్రేతు “చెలువయాననము” ఇత్యేవరూపమ్. తత్సజేఽపి ‘మరిక్షణయాననము, మదగజయానయానందము’ ఇత్యేవం రూపమ్.

“వివా లవర్ణం నో స్థి ర్మిత్రతత్సమయో ద్ధతి”

ఇత్యధర్వణవచనాత్. లుకి-ద్రుతస్య లుకీకీర్తితః.

“నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యా త్కృచ్చి స్మాత్రా చ కథ్యతే.

సవర్ణ కాదే స్తద్ధర్మా త్కృచ్చి తస్యి ద్వ్యవధానతః”

ఇత్యధర్వణః. ‘ఇంతమాత్రము, అంతమాత్రము, ఇచ్చినయంతమాత్రము, ఇచ్చినంతమాత్రము, ఇచ్చినమాత్రము, ఇచ్చుమాత్రము, వచ్చినయంతమాత్రమాన్, వచ్చుమాత్రమాన్, రాముడుమాత్రము మాకుఁ బ్రాపు, అడఁడు చూడనిమాత్రన్’ ఇత్యాది. “తత్త్వణమాత్రం ముక్తతీవుండై, “దీనిమాత్రము”, “ఒక్కమాత్రలాన్” ఇత్యాదయౌ వాగనుశాసనానాం వాచః. “మాత్రం కా ర్హ్యైవ్యుపసధారణే”, “మాత్రాస్యల్పాదకేఽపిచ”, “స్త్రీయాం మాత్రా త్కటిః పుంసీ” ఇత్యాదీ న్యలిధానకాలవచనాని.

వి :- ‘చెలువ+అనతి’ అనునపుడు ‘వాఁతః’ అనుచోప్పన సంధి వికల్పముగాఁ గలిగి రూపద్వయ మేర్పడుచున్నది. మిశ్రేయమాసమునందు ‘చెలువయాననము’ అనురీతిని సంధిలేదు. తత్సమమునందును సంధిరాదు. “మిత్రతత్సమసమాసములలో వష్టివిధక్తి ద్వితీయాతుల్యత గలిగి ద్రుతమునకు లోపము కలిగినపుడు లవర్ణముమీఁది ‘అ’ కారమునకుఁదప్ప ఎఱియే ‘అ’ కారమునకును సంధి రాదు. లకారముమీఁది ‘అ’ కారమునకు సంధి యగును”- అని యథర్వణవచనమున కర్థము. కావున నేమదిరేక్షణయాననము’ మున్నగువానియందు సంధిలేదని తేలుచున్నది. ‘చెలువలాననములు, మదిరేక్షణలాననములు, కయ్యంబులాళాపాశంబులు, మాపేశ్వరులిండ్లు, తామరసనేత్రలిండ్లు, మున్నగుచోట్ల లకారముమీఁద నున్న ‘అ’ కారమునకు సంధి గలిగినది. “నిర్ధారణాద్యర్థములయందు “మాత్రమ్” అనునది నిలుచును. కొన్నియెడల ‘మాత్ర’ అనియే నిల్చును. భూతార్థకనవర్ణకవిశేషణముమీఁదను దద్ధ

ర్కాద్యర్థకవిశేషణముమీఁదను వ్యవధానముతోఁగూడ మాత్రశబ్ద ముండవచ్చును” — అని యధర్వణవచనమున కర్థము, ఉదాహరణము లను మూలమునఁ జూచునది.

219. సూ. 4 :- అత్రాథర్వణమతం ప్రతిభాతి. ‘భామ యానందము చెందెన్’ ఇత్యాదౌ ‘భామానందముచెందెన్’ ఇత్యాద్యుక్తిః వివక్షితార్థప్రతిభానాభావేన తత్ర సద్ధేరినిష్ఠత్వేపి సంస్కృతవైకృతయో రికారాకారయో స్తదీయస్వరణ సద్ధి చిష్టవన, లుకీతిపదస్వారస్యాత్.

“కుత్రచి త్సంస్కృతీయోఽపి ప్రాణోఽప్యత్ర్య చ్యుతో భవేత్” ఇత్యుక్తే శ్చేతి. “ఏతేన ‘సకలశుభములు శౌరిచ్చ జనుల కనఁగ’ ఇత్యాద్యాదునికి లాక్షణికోక్తం నాతీయదూత్యతే. “గంగనుకాసేదూటి”, “అత్తానందముఁ జెంద మాచును మదిన్ మార్దంబు సంధిల్లె” ఇత్యాదీని కవివచనానిచ నాతీయదూప్తాని. ‘విశాలవర్ణ’ మిత్యనేన ‘తామరసనేత్రలింగ బందాలుగార’ ఇత్యాది ప్రయోగోఽపి సాధురితి శ్చేయమ్. శబ్ద కాసనమతేఽపి “ప్రాయస్తు స్యాత్ కిమాదికన్యేతః” ఇతిమాత్రేణ ‘అనలజ్యోతుండ సిఘ్నండఁగాన్’ ఇత్యాదివచనగతరూపాణి గృహ్యంత ఇత్యుక్తమ్. వస్తుతస్తు ప్రయోగపరంపరాపర్యాలాచనయా వైకృతప్రకృతిగతయోరే వేకారాకారయో రైకృతౌతాచా సద్ధిరితి సంసూచ్యతే. ‘గురువుపో శ్రీకృతనిఁ గొనియాడు’ ‘మిన్న కిం కను బాణిపొమ్ము మిగృహమునకున్” ఇత్యాది వచనరచనాదురీణై రుభయకవిమిత్రా దిభిః కవిభిః ప్రాయశ ఏతస్మత్తమే వాసుస్మత్తమితి ప్రతిభాతి.

వి :- ‘భామ యానందము చెందెన్’ అనుచోట భామానందము చెందెన్ — అని సంధిచేసినచో వివక్షితార్థము భాసింపదుగాన సంధి మాని నప్పటికిని సంస్కృతవైకృతములలో నున్న ఇకారాకారములతో సంధి వచ్చుట యిష్టమే — అని ‘లుకీ’ అనుపదస్వారగ్యమువలనఁ దెలియుచున్న దని యధర్వణవచనాభిప్రాయమువలన వ్యక్తమగుచున్నది. ఈవిషయ ములో “కుత్రచి త్సంస్కృతీయోఽపి” అనుకారికయు సాయపడుచున్నది. ‘శౌరిచ్చ’ అనునపుడు సంధి కలుగునని యాధునికలాక్షణికులు చెప్పిన మాట మిక్కిలిదుష్టము కాదు. ‘గంగనుకాసె, అత్తానందము’ మున్నగు వవియు మిక్కిలిదుష్టములు కావు. “తామరసనేత్రలింగ, కయ్యంబు

లాశాపాశంబులు-అనునవి 'వినా లవర్ణం' అనుదాని కుదాహృతులు. అనలజ్యోతుండే' మున్నగునవి 'ప్రాయస్తు స్యా త్కిమాదిక స్వేతక' అనుచొప్పున సాధువు లగును. "గురువుపో ల్కీతని" మిన్న కింకను"- అనుప్రయోగములనుబట్టి వై కృతాచ్చునకు వై కృతాచ్చు పరమైనపుడు సంధి వచ్చు ననుసంగతి తెలియనగుచున్నది కాన "గురువుపో ల్కీతని" అనునది సాధువేయగును.

220. సూ:- సంస్కృతపదేన పరిమిత మాన్యపదం కర్మధారయో భవతి.

220. సూ:- స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమన్య కర్మధారయ సమానో భవతి. 'నేడిపయోధారలు, వాడిమయూఖములు, కలికిభుజంగకన్యలు, వేల్పువీరభటవర్ణము' ఇత్యాది. "కఱుకుదర్బపురిపఱపులు", ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగ "దబ్బపురిపఱపులు"-ఇత్యేవపాఠః "నాచులతెలు" ఇతిప్రయోగే వక్తృతత్వ రుషేణ కథంచి త్యాగుత్వ మున్నేయమ్. "పోయి తిము మంచు నుడిగాడ్చుపుష్కరములన్" ఇత్యాదౌ "నుడిగాళ్ళపుష్కరములన్" ఇత్యాద్యాకారణ వ్యస్తరూపక మాదాయ పాఠవివ సాధుః. స్వల్పత్వం చ పద్వర్ణి పరిమితమితి నియమః.

"ఆన్ధ్రం పద్వర్ణి పర్యంతం పదం స్యా త్కర్మధారయే" ఇత్యభిప్రాయవచనాత్. తేన "అతినిఁ దాఁక జేయుచున్నాఁడు దంతావళములు" ఇత్యాది తిక్కయబ్బాదికవి వచనాని సాధూని.

వి :- సంస్కృతపదేన, పరిమితమ్, ఆంధ్రపదం, కర్మధారయశ్చ భవతి-అని ఛేదము. అల్పసంఖ్యాక మగువర్ణములు గలయాంధ్రపదము సంస్కృతపదముతోఁ గర్మధారయసమాన మగుననియు, సంస్కృతపద ములోనియక్షరపరిమాణముతో నమ మగునక్షరపరిమాణము గలయాంధ్రపదము కర్మధారయసమాన మగుననియు, సంస్కృతపదముతోఁ గొన్ని యాంధ్రపదములు మాత్రమే కర్మధారయసమానము లగుననియు వివిధ రీతుల సీసూత్రార్థమును వచించుచున్నారు. ఇది మిశ్రకర్మధారయమును జెప్పుచున్నది. ద్విగుకర్మధారయతత్పురుషములలో మిశ్రసమాన ముండ నగునని పెద్దలయాశయము. ఈసూత్ర మాయభిప్రాయమును నియ

మించుచున్నదని తోచుచున్నది. మిశ్రకర్మధారయము లపరిమితములు గావనియుఁ బరిమితముగా నుండుననియు సర్థము నెన్నుట యుచితమని వ్యా. సం. స. చెప్పినది. అల్పాక్షగకాంధ్రపదము సంస్కృతపదముతోఁ గర్మధారయ మగుచున్నదనుసర్థము ననుసరించి కవిశిరోభూషణము ‘వేడిపయోధారలు’ మున్నగువాని నుదాహరించినది. ‘ః’ దర్భపూరి పటపులు’-అనునపుడు రెండచ్చతెనుఁగుపదములనడుమ దర్భ అనుపద ముండి సమాసము కలుగుట సరిగాదని కవిశిరోభూషణము ‘దర్భపూరి పటపులు’ అని పఠింపుమని చెప్పినది. ‘దర్భ’ అనునది తత్సమముకాన దానితో మిశ్రసమాసము కల్గుట కభ్యంతర ముండరాదు. ఇంతకుఁ బ్రయోగప్రామాణ్యనిర్ణయమునకు నన్నపార్థునిసూత్రమువలె నాతని ప్రయోగము నాధారమగునుగాన ‘కటకుదర్భపూరిపటపులు’ అనుదానిని సవరింప నవసర ముండదు. నాచుయొక్క +లతలు-నాచన్ +లతలు = నాచులతలు, సుడిగాడ్పుపుష్కరములన్ -సుడిగాల్లేపుష్కరములన్ - అచరెండును మిశ్రతత్సమములేగదా! పాఠమును మార్చివలసినపని యేమియు నగపడదే. ఆటవర్ణములవఱకుఁ బరిమితి గలయోంధ్రపదము సంస్కృతపదముతోఁ గర్మధారయ మగును-అని ‘ఆంధ్రం పడవ్విణ్ణ పర్వస్త’ మ్మనుదాని కర్థమని చెప్పబడినది. కాని యీయర్థము నందు దీనికి “వేయిమన్నుఱుదంతావళములు” మున్నగునవి యుదాహరణ ములు కానోవును. అధర్వణవచనమునందలి ‘సంస్కృతేన’ అనుదానికిఁ దత్సమపద మనుసర్థ మెట్లు కలుగును. ‘సంస్కృతీయము’ అనుదానికే కేవలసంస్కృతపద మని యర్థముచేయవలసియుండఁగా ‘సంస్కృతేన’ అనుదానికిఁ దత్సమపద మనుసర్థ మెట్లుగును? కావున నీయధర్వణవచ నమునకు-అనేకమాఱులు-అల్పదండులు-అనునవి లక్ష్యము లగును. ‘అనేకమాఱులు’ మున్నగునవి యసాధువు లనువా రీయధర్వణకారిక శంగీతరిపరిని తోచుచున్నది. ‘వేయిమన్నుఱుదంతావళములు’ అను ముదాహరణము దీనికి సరికాదు. ఇది కేవలమిశ్రసమాసము.

221. సూ :- స్వస్వవిభక్తివికారై ర్బహవశ్చ యథాతథం సమస్యస్తే.

221. సూ. 1 :- బహవశ్చనేకభాశ్చ యథాతథం వైకృతా సంస్కృతైః, సంస్కృతా వైకృతైశ్చ స్వస్వవిభక్తిభి రౌపవిభక్తివికారైశ్చ మిరిత్వా సమస్యస్తే. 'మేటిమునిరాజు, బ్రహ్మదండపురైదువు, తెలిదమ్మికంటిగేహిని, పుట్టినింటిసంపత్తి పెంపు, కలువకంటి కటాక్షంపుగుంపులు' ఇత్యాదయో జ్ఞేయాః. ఏతేన 'పాఠరాజు, పాఠవిషయ, జేపగంధము, ఇత్యాదిపమానా ఆపి సాదః. ఉక్తం చాధర్వణేన-

“సంస్కృతాన్ధ్రపదా న్యత్ర సమస్యస్తే యథాతథమ్ ।

శ్రుతిరిజ్ఞాన మాదాయ విభక్త్యవేభక్తిభిః ॥” ఇతి.

“అభిన్నస్యాపి నాదే స్యా ద్భిన్నేనాపి సమస్యయః ।

ప్రియశ్చ ప్రీతమన్యేతో ద్రుత స్యాన్నిశ్చుతిః క్వచిత్ ॥”

ఇతి సవన, 'మమ్ము నేలినరాముడు, మమ్మేలురాముడు, మమ్ముఁ జెందనిపాపము, వచ్చియు రానిక్షచంబులు, ఇత్యాదీని పూర్వార్థఉదాహరణమ్. 'దానిగట్టియాపిఱుండులు' ఇత్యాదౌ షష్ఠీసమాసమధ్యే 'అగు' ఇతి భూధాత్వస్థిస్య న సాధుత్వమితి జ్ఞేయమ్. "అతిమానుష చత్వర్థుత మతిదుష్కర మైనకేశవార్జునకృతిన్" ఇత్యాది వచన మాచార్యస్యాపి. "ద్విస్సంధారూడుని నిన్నుఁ జెడ్డిగొడుగుం గావింపఁగా వచ్చితిన్" ఇత్యుదాహరణ ముత్తరాధై. 'విస్తరముగ నీయదంతమును దల్లినిఁ దండ్రినిఁ జెప్ప' ఇత్యాదివచన మాచార్యస్యాపి. 'జగద్దేయల నన్నిపాఠ్యునిని దిక్కునుధీమణి నెఱ్ఱసత్కవిన్' ఇతి నూరకవిపద్యే 'నన్నపండితునిన్' ఇత్యేవపార స్సాధుః.

వి :- స్వస్వవిభక్తివికారైః, బహవః, చ, యథాతథం, సమస్యస్తే- అని ఛేదము. పెక్కుశబ్దములు వైకృతములు సంస్కృతములతోను, సంస్కృతములు వైకృతములతోను దమతమవిభక్త్యవేభక్తి లతోఁగూడి సమాసమును జెందుచున్నవని యర్థము. 'మేటిమునిరాజు' మున్నగునవి యుదాహృతులు. 'బ్రహ్మదండపురైదువు' అనునపుడు బ్రహ్మదండముయొక్కకైదు వఁ యర్థము. షష్ఠీతత్పురుషము కర్మధారయగుమాసతుల్యముకావుననే మువర్ణక మునకుఱుంపులు కలిగినవని తెలియనగును. 'తెలిదమ్మికంటిగేహిని' అనునపుడు 'ంటి' అనునౌపవిభక్తి వికారము కలిగినది. ఇట్లే 'పుట్టినింటిసంపత్తిపెంపు, కలువకంటికటాక్షంపు

గుంపులు' మొదలగువాని నెఱుంగవలెను. ఈయ దాహరణములందు 'ంపు' అనునుపవిభక్తివికారము కలిగినది. ఇట్లునుటచే 'పాము + రాజు - పాచరాజు, పాము + విషము - పాచవిషము, వేము + గంధము - వేషగంధము' మున్నగువానియందు -చ- అనువికారము కలుగును. "తత్సమాచ్చిశబ్దము లీతెలుగునందు సుబ్బిభక్తులతో సంకలితములై పండితకవీంద్రులమృతముగను యథార్థముగను సమసించుచున్నవి" - అని "సంస్కృతాంధ్రవదాన్యత్ర" అనుసధర్వణకారిక కర్తము. "సంస్కృతమున సమాసములలోఁగలపూర్వనిపాతశాస్త్రవద్ధతి తెనుఁగున వర్తింప" దని యీయధర్వణవచనము చెప్పుచున్నది. "సమాసగతము లగునవర్ణకాంతాదివిశేషణశబ్దములకు వ్యస్తపదిములతో నన్వయము కలుగవచ్చునని "అభిన్నస్యాపి" అనుదాని కర్తము. మమ్ము నేలినరాముడు - మున్నగునవి యుదాహరణములు. "స్త్రీలింగమైనట్టియు స్త్రీసమమైనట్టియు నిదంతశబ్దములపై నిలిచినద్రుతము (ఇకారాంతస్త్రీలింగశబ్దములమీఁద సముచ్చయ్యాద్యర్థములలో వచ్చిన 'ఉన్' శబ్దములోని యుకారము లోపింపగా మిగిలినపొల్లునకారము) కొన్నియెడల 'ని' స్వరూపము కలది యగును" - అని "స్త్రియశ్చ స్త్రీసమస్యేతో" అనుదానికర్తము. "అతిమానుష మత్యద్భుత మతిదుష్కర మైనకేశవార్జునకృతి" ననియు సుదాహరణములు. నన్నపార్కునిని - అనునది స్త్రీసమము కాకున్నను నిశ్రుతి కలిగినదిగావున నిది తప్పనియు దీనిని 'నన్న పండితుని' నని దిద్దవలెననియు సభిప్రాయము.

221. సూ. 2:- "కల్లియును నాసహోదరులును మూర్ఖులై", "సమ్యక్ కాగుభద్రకు శతశ్రతుజాన కుద్యవించెన్" ఇత్యాద్యాచార్యవచనాని. 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇత్యాద్యవ్యాకరణానుసారణ వేద్యాని. ఏవ మన్యావ్యపి యాపాణి సంస్కృతభాషానుసారణోహ్యని. అధర్వణేనా పుష్కమ్.

"శబ్దా యేచ సమత్సన్నా"....ఇత్యాదిసా.

"సామాన్యస్య వివిజ్ఞాయా మేకత్వమపి సమృతమ్।

భవే త్వర్వత్ర చ ద్విత్వి మప్యగ్నే స్మర్యతే బుద్ధః॥"

ఇతి తేనైవోక్తమ్. అర్థే=స్తవకరచరణాద్యభిప్రయోగవిషయ ఇత్యర్థః. “కాంతకు లజ్జయ రవణము; కాంతము నుజనునకు భూష సౌజన్యవిధి” ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. సామాన్యేనైకత్వే ప్రాప్తే ద్విత్వ ముచ్యతే ఉత్తరార్థేన. “సర్వత్రచే త్యుక్తేః సంస్కృతభాషాయా మయం ప్రయోగ స్సమ్మతవివ.” స్తనే తరుణ్యాః పరివపురేవమ్” ఇత్యాదీనాం మాఘాదికవివచనానాం సత్వాత్. అపిశబ్దా దేకత్వ మపి సమ్మతమ్. “కుచ మలరాచె నింతులకుఁ గంకుమచర్మ ముజింప నత్తటిన్” ఇత్యాది ద్వాన్ధ్యకవిప్రయోగాత్. సంస్కృతభాషాయాను వ్యేవంప్రయోగ స్సమ్మత వివ.” రఘవీ స్తవవివ దీప్యతే మణిహారావళిరామణీయకమ్” ఇత్యాది శ్రీహర్షాదికవిప్రయోగాత్. ఆరవివ వామనాచార్యణోక్తమ్-“స్తనాదీనాం ద్విత్వవికీర్ణా జాతిః ప్రాయోగ ఇతి. బహువచనప్రయోగస్తు నిర్బాధవివ.

వి :- తల్లియును- మున్నగుప్రయోగములు సంస్కృతభాషానుసారముగా సాధువు లగునని తెలియనగును. “ఒకానొకప్పుడు నిత్య బహువచనాంతత్వము, నొకప్పుడు నిత్యైకవచనాంతత్వము సమ్మతమగును. ఒకానొకప్పుడు బహుత్వవాచకప్రత్యయముమాత్రమేయగును. దానివలన నేకవచనార్థము సిద్ధించును. ‘అందఱు. అన్ని’ మున్నగునవి యుదాహరణులు. “జాతియొక్క వివక్షయందు బహుత్వము చెప్పదగుచోటులందుఁగూడ నేకవచనప్రయోగము కవిసమ్మతమై యున్నది. కరచరణాద్యంగవాచకశబ్దములనిషయమునఁ దెనుఁగునందేకాక సంస్కృతమునందును బండితులచే ద్విత్వ మంగీకరింపబడుచున్నది-తెనుఁగున బహువచనముగూడ నంగీకరింపబడుచున్నది” అని సామాన్యశబ్ద వివక్షాయాం” అనుదాని కర్థము. “తల్లియును నాగహోదరులును మూర్ఖులై”

“ధన్యుల కానుభద్రకు శతశ్రతుజనకున్” -అనురెండును సమాన విషయకములు గావు. విభిన్నముగా నున్నరెండుకర్తలున్నను వాని విశేషణము బహువచనాంతమై యుండుట కివి యుదాహరణములు కాని యిట ‘పుమాన్ స్త్రీయా’ అనుదానికిఁ బ్రసక్తియున్నట్లగపడదు.

“కాంతకు లజ్జయ రవణము” మున్నగునవి పూర్వార్థోదాహరణములు.
 “స్తనౌ తరుణ్యాః పరివప్ర రేవమ్” అని సంస్కృతలో దాహరణము, “కుచ
 మలరారె నింతుల” కనునది యేకత్వమున కుదాహరణము, “రమణీ
 స్తన ఏవ దీప్యతే” అని సంస్కృతమున నేకత్వమున కుదాహరణము.
 ఇట్టి ప్రయోగములనుబట్టి వామనుడు “స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా జాతిః
 ప్రాయేణ” అని వచించెను.

ఇతి శ్రీ.....చతుర్థో హలంతపరిచ్ఛేద స్సమాప్తః.

హలంతపరిచ్ఛేదము సమాప్తము.

ఓమ్

వి ఘ్నో శ్వ రా య న మః

కవిగిరోభూషణ వివృతి

క్రి యా ప రి చే ద మః

222 సూ :- ఉపకృతి పరిణతి సంవృతిభేదా త్త్రివిధా క్రియా.

222 సూ :- ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి భేదా త్త్రియా-త్ర త్రివిధా.

వి :- ఉపకృతిపరిణతिसంవృతిభేదాత్, త్రివిధా, క్రియా-అని. ఛేదము. సంస్కృతధాతువులు మూడువిధములుగాఁ దెనుఁగునఁ దత్స. మము లగుచున్నవి. "(1) ఉపకృతి (2) పరిణతి (3) సంవృతి" అనునవి వానిభేదములు.

223 సూ :- పుషణ్యాది రుపకృతిః.

223 సూ:- పుష పుష్టే, ణ స్తుతౌ, ఇత్సాద్యా క్రియా ఉపకృతిసంజ్ఞా స్యాత్.

వి :- పుషణ్యాదిః, ఉపకృతిః-అని ఛేదము. పుషణ్యాదిక్రియ లుపకృతిసంజ్ఞ కలవి యగుననియర్థము. 'పుష పుష్టే, ణ స్తుతౌ' అను రీతి సంస్కృతధాతువులు తెనుఁగునం దుపకృతిసంజ్ఞ నొందుచున్నవి.

224 సూ :- అథ భూజ్యాదిః పరిణతిః.

224 సూ:- అథేత్యాన న్తర్యాదా. భూ సత్తాయామ్. జ జయే-ఇత్యాదిక్రియా పరిణతిసంజ్ఞా స్యాత్.

వి :- పుషణ్యాదిక్రియలకుఁ బిమ్మట సంస్కృతమ లో నున్న భూసత్తాయామ్, జ జయే, మున్నగునవి తెనుఁగునందుఁ బరిణతిక్రియలనిఁ చెప్పఁబడుచున్నవి.

225 సూ :- అన్యాయం తు రజ్జివస్యాదిః.

225 సూ :- అన్యాయం సంవృత్తియా తు రజ్జి రాగే-వస నివాసే ఇత్యాది క్రియా స్యాత్.

వి :- అన్యాయం, రజ్జివస్యాదిః-అని ఛేదము. ఉపకృతి, పరిణతి క్రియలను జెప్పినమీఁద మిగిలినది సంవృత్తిక్రియ యగుచున్నదని యర్థము. రజ్జి రాగే, వస నివాసే అని సంస్కృతమునఁ బ్రసిద్ధము లైన ధాతువులు వికృతియందు సంవృత్తిక్రియలని చెప్పబడుచున్నవి.

226 సూ :- స్యా దుపకృతిః కృదంతా.

226 సూ :- ఉపకృతిక్రియా కృత్ప్రత్యయంతా స్యాత్.

వి :- స్యాత్, ఉపకృతిః, కృదంతా-అని ఛేదము. ఉపకృతి యని చెప్పబడినక్రియ సంస్కృతమునందుఁ గృత్ప్రత్యయంతా వై యిచట నుప కృతి యనుపేరఁ బిలువబడుచున్నదని యర్థము.

227 సూ :- సా పరిణతి రయవరన్వితైవ భవేత్.

227 సూ :- సా పరిణతిక్రియా అయ్, అవ్, అర్, ఇత్యేతద్వర్ణాంతా స్యాత్.

వి :- సా, పరిణతిః, అయవరన్వితా, ఏవ, భవేత్-అని ఛేదము. ఆపరిణతిక్రియ 'అయ్, అవ్, అర్' అనుపరిణామముతోఁగూడి తెలుఁ గునందు వర్తిల్లునని సూత్రార్థము.

228 సూ :- సంవృత్తి రహతాకారా.

228 సూ :- సంవృత్తిక్రియా అహతాకారా అలప్తాకృతిః స్యాత్. ఉపదేశ కాలే యత్స్వరూపం తేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః.

వి :- సంవృత్తిః, అహతాకారా-అని ఛేదము. సంవృత్తిక్రియ ధాతుపాఠమునందు సంస్కృతమున నెట్లు పరింపబడినదో తెలుఁగున యట్లే క్రియారూపమున నిల్చును. ఉపకృతి, పరిణతులు పరుసగాఁ గృత్ప్ర

త్యయాంతతుల్యతతోను 'అయ్, అవ్, అర్' అనుపరిణామములతోను దెలుగునందుఁ గ్రియలై నిలువఁగా సంవృత్తిక్రియ యట్టిమార్పు లేవియు లేకుండఁగ నే సంస్కృతధాతుపాఠమునం దెట్లు పరిగిపఱచినదో యట్లే తెలుగునందుఁగూడ వర్తిల్లునని తెలియనగును.

229 సూ :- జ్ఞేయం త్రివిధాను చ క్రియా స్వేషమ్.

229 సూ :- త్రివిధానూపకృత్యాదిక్రియా స్వేషంప్రకారేణ లక్షణం జ్ఞేయమ్.

వి :- జ్ఞేయమ్, త్రివిధాను, చ, క్రియాను, ఏషమ్-అని ఛేదము. ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతి యనుమూఁడుతెగలక్రియలును బై ని దెల్పిన వద్దతోలతోఁ దెలుగుభాషయందు వర్తిల్లుచున్నవని తాత్పర్యము.

అంధశబ్దచింతామణి తత్సమవదములను సాధించుటకే ప్రధానముగా నేర్పడినట్లు గోచరించుచున్నది. అందును గ్రియాపరిచ్ఛేదము కేవలము సంస్కృతధాతువులను దెలుగులోఁకే దెచ్చుకొనువద్దతులను మాత్రమే యుపదేశించుచున్నది. అచ్చతెనుఁగుధాతువులను సాధించుట కీప్రకరణమునఁ జిట్టచివర నొక్కకారికమాత్రమే యుద్దిష్టమై యున్నట్లగవడుచున్నది. చింతామణిలోనిక్రియ ననుసరించి సంస్కృతధాతువు లన్నియు (1) ఉపకృతి (2) పరిణతి (3) సంవృతి-అను సంజ్ఞలతో మూఁడువిధములుగాఁ దత్సమక్రియ లగుచున్నవి. సంస్కృతభాషయందుఁ గృదంతిము లైనధాతువులకుఁ దెనుఁగునందు 'ఇంచు' గాగమము చేయఁగా నవి యుపకృతిధాతువులని చెప్పఁబడుచున్నవి. సంస్కృతమునందు 'అయ్-అవ్-అర్' అను పరిణామములను బొందిన ధాతువులపై ని దెనుఁగునం దించుగాగమము నొందినవి పరిణాతిక్రియ అని చెప్పఁబడుచున్నవి. సంస్కృతధాతుపాఠమునందుఁ జరింపఁబడిన ధాతురూపమునం దెట్టిమార్పును లేక 'ఇంచు' గాగమముచేరి తెనుఁగునందు వ్యవహరింపఁబడుక్రియలు సంవృత్తిక్రియలని చెప్పఁబడుచున్నవి. ఇట్లు మూఁడువిధములుగ నే సంస్కృతధాతువులు తెనుఁగులోనికి వచ్చును.

320 సూ :- తద్ధర్మవర్తమానాతీతాఽగామ్యర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః.

230 సూ 1:- తద్ధర్మః, వర్తమానః, అతీతః, ఆగామి చేత్యేతద్ధర్మచతుష్టయవాచకాః క్రియాః జ్ఞేయాః. వికృత తద్వాచకవర్ణిత ర్నిత్యసమృద్ధా త్తానామపి తద్ధర్మత్వమక్రమితి జ్ఞేయమ్.

వి :- తద్ధర్మవర్తమానాతీతాఽగామ్యర్థకాః, క్రియాః, జ్ఞేయాః అని ఛేదము. తద్ధర్మము, వర్తమానము, అతీతము, ఆగామి - అను నాల్గర్థములను బైమూఁడు తెగలక్రియలును జెప్పచుండును. అయ్యవి (అనఁగా నుపకృతి, పరిణతి, సంవృతి యనుభేదములతో మూఁడువిధములుగాఁ జెప్పఁబడుక్రియలు వర్తమాన, భూత, భవిష్య, తద్ధర్మకాలములలో రూపభేదముల నందుచుండునని తాత్పర్యము. ఇప్పుడు జరుగుచున్నవ్యాపారమును బోధించుక్రియ వర్తమానక్రియ; జరిగినదానిం దెల్పునది భూతక్రియ; జరుగనున్నదానిం దెల్పునది భవిష్యత్క్రియ యని తెలియనగును.

230 సూ 2 :- భూతాద్యస్త్రయవిలక్షణః కశ్చిద్ధ స్తద్ధర్మాఖ్య ఇత్యాచార్యై ర్వ్యవహరీయతే వికృతా. వర్తమానభవిష్యద్ధర్మాయః క్రియాయా స్సానుబంధత్వం, భూతార్థే ఏకే త్వే ఏత్వం, బహుత్వే ఇత్యప్నా వర్తత ఇత్యేతదభావా దస్య తత్త్రితయ విలక్షణత్వమ్. తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షితైస్వ ధాత్యర్థమాత్రే వివక్షా క్రియతే. అతఏవ తద్ధర్మ ఇత్యన్వర్థా సంజ్ఞా. తస్య ధాతో ర్ధర్మః వాచ్యాత్వమాత్రమితి. ధర్మోత్తమమధ్యమవ దిత్యత్ర తచ్ఛబ్దపరిత్యాగేన సోఽథో నిర్దిష్ట సూన్యత్రకారణ. సవివ నిర్దేశోఽన్వర్థసంజ్ఞాయాం మానమ్. కేవలసంజ్ఞాపక్షే తు తదయోగాదితి ఛేయమ్.

వి :- దక్షిణదేశభాషలలోఁగాని, యుత్తరదేశభాషలలోఁగాని తదితరసాశ్చాత్యాదిభాషలలోఁగాని వేనియందును లేనితద్ధర్మకాల మొకటి తెనుఁగునందుఁ గలదు. ఆకాలములోనిరూపములు రెంటిలో మోకరూపము వర్తమానార్థమునందును వేటొకరూపము భావ్యర్థము నందును బ్రాచీనులచే వ్యవహరింపఁబడినది, కావుననే చింతామణికర్త ఘటించుచున్నవాఁడు, ఘటించఁగలవాఁడు” అనువిశేషణరూపము

లనే యనుబంధములతో సాధించియున్నాడు. “హోయెడునున్—అయె
డునున్” మున్నగుక్రియల సభర్వణాచార్యులవారు భావిక్రియలని వ్యవ
హరించియున్నారు. ఇట్టితద్ధర్మార్థము సకలభాషావిలక్షణమై తెలుఁగు
భాషయందలరారుచున్నది. అహోబలపతిపండితుఁడు “భూతాద్యర్థ
క్రియవిలక్షణ” మని దీనిని జెప్పినాడు. భూత. భావ్యర్థము లనునవి
ప్రాచీనకాలమునఁ దద్ధర్మక్రియలే యైయున్నవి. అట్టియెడల యాత, భవి
ష్య, ద్వర్తమానవిలక్షణమై తద్ధర్మార్థము విలసిల్లుచున్నదని చెప్పుట
కెట్లు వీలుపడును? ఇది కుదురుపడనందుననే కాలవివక్ష చేయకయే
భావ్యర్థమాత్రమునందే వివక్ష చేయఁబడియున్నది. కావుననే “తస్య
భావోర్ధ్వః తద్ధర్మః” అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున సీతద్ధర్మసంజ్ఞా సార్థక
మగుచున్నదని యహోబలపతిపండితునియాశయము.

280 నూ 3 :- ద్వితీయాచార్యణాపి తద్ధర్మార్థస్య భూతాద్యవిషయభిత్వమే
వోక్తమ్. మతద్వయేఽయం భేదః. ప్రథమో త్తమైవచనాస్తయో ర్వాస్తయోః
పదయోరేవ తద్ధర్మసంజ్ఞాత్వ ముక్తం. తేన తత్రోపచారార్థగతా సజ్ఞా శబ్దగత
త్వేన కృతే త్యవగస్తవ్యమ్. “చేనెదన్-ఘటించెదన్” ఇత్యాదౌ తస్మి తేన తద్ధర్మ
సంజ్ఞా. కింతు భావిక్రియావ్యవహరవిష. ఘటించుకొంటాదావని నాస్తత్వాఽభావా
న్న తద్ధర్మసంజ్ఞా. వాగనుకాసనమతే త్వేషం తద్ధర్మార్థస్యమేవేతి.

వి :- అభర్వణాచార్యులవారు తద్ధర్మార్థమునకు లక్షణము
చెప్పియున్నారు. దాని సహోబలపతి స్వాభిప్రాయానుకూలముగా నిందు
సమన్వయించుకొనుచున్నాడు. ఈతనిదృష్టిలో సన్నియాధర్మణులకుఁ
దద్ధర్మసంజ్ఞావిషయమున మతభేద మున్నట్లు వివరించియున్నాడు.
నిజమునకుఁ దద్ధర్మార్థవిషయమునం దుభయులకును మతభేదము లేదు.
తద్ధర్మక్రియను భావిక్రియగా సభర్వణుఁడు వ్యవహరించుట దోషము
కాదు. తద్ధర్మక్రియయే సన్నయగారిచే భావ్యర్థమునం దుపయోగింపఁ
బడుటవలన సభర్వణాచార్యుల కట్లు చెప్పవలసినచ్చెను. కానిచో దాని
యవగరము లేదు. కావుననే వర్తమానార్థమునందుఁ దద్ధర్మక్రియ

సన్నయగారిచే వాడబడినను దిద్దిపెయ్య మేమియు నధర్వణాచార్యులు చెప్పలేదు. అట్లే భావిక్రియావిషయమును జెప్ప నక్కఱ లేదు. కాని “దానిలో నున్నయకారముపై నెత్త ముండునా, అత్త ముండునా” యనుసందేహమును దీర్చుటకై “భావిక్రియాను యస్య స్వాత్” అని నుడివియున్నాడు.

సన్నపాఠ్యుడు తద్ధర్మక్రియారూపములను సత్తమానభావ్యర్థము లలో నుపయోగించుచువచ్చినను ‘ఘటిం చుచున్నవాడు; ఘటింపఁగల వాడు’ మున్నగువానిని వర్తమానభావ్యర్థములలో నుపయోగించుచు వచ్చినను “ఘటిం చుచున్నవాడు, ఘటింపఁగలవాడు” మున్నగువర్త మానభవిష్యదర్థక్రియజన్యవిశేషణములను దీనివ్యాకరణము నందు సాధించియే యున్నాడు—కాలక్రమమున నారూపములలోని వకారము నకు లోపము కల్గి “ఘటిం చుచున్నాడు” అను వర్తమానార్థవిశేషణ మును, “ఘటింపఁగలవాడు” అనుభవిష్యదర్థక్రియజన్యవిశేషణమును నేర్పడి పిమ్మట మిటికొంటికాలమునకు ‘ఘటించుచున్నాడు, ఘటింపఁ గలవాడు’ అని వర్తమాన, భావ్యర్థకనమూలకక్రియారూపము లేర్పడినట్లు తోచుచున్నది.

“ఘటించెడున్, ఘటించెడిన్, ఘటించున్, ఘటింతురు, ఘటించెదరు” అని ప్రథమపురుషమునను, ‘ఘటించెదవు, ఘటింతువు, ఘటించెదరు, ఘటింతురు’ అని మధ్యమపురుషమునను, ‘ఘటించెదనున్, ఘటించునున్, ఘటించెదము, ఘటించుము’ అని యుత్తమపురుషము నను దధర్మాత్మకక్రియారూపము లేర్పడును. వీనిలోఁ గొన్నిటికిఁ జింతా మణియు, మిగిలినవానిని వికృతివివేకమును సాధించినవి. ఈరూపముల కన్నిటికిని భారతమునఁ బ్రయోగము కలదు. చింతామణిలో “సస్య తద్ధర్మోత్కః” అనుసూత్రముచేఁ దద్ధర్మోక్తారమున కచ్చు పరిమగు నపుడు సుంధి నిషేధింపబడినది. కాని భారతమునందుఁ బైఁజూపబడిన రూపముల కన్నింటికిని సుంధి చేయబడియే యున్నది. అట్టిచో భారత

ప్రయోగములకును, జంతామణిసూత్రమునకును విరోధమున్నట్లు కొందఱు భావించుటచే నట్టివిరోధము లేదని తెలియఁజెప్పటకే యధర్వణాచార్యులవా రీవివరణము వ్రాసియున్నారు. ఈవివరణము “న స్సాత్తద్ధర్మోత్థా” అనుసూత్రాభిప్రాయమునే విశదీకరించుచున్నది. చింతామణ్యభిప్రాయముచొప్పునఁ దద్ధర్మధాతుకారమున కచ్చు పరమగు నపుడు సంధి రాదని యానూత్రమున కర్థము. “తద్ధర్మవర్తమానాత్మితీ” అనుసూత్రమునందు ధాతుమాత్రమునకే తద్ధర్మసంజ్ఞ చేయఁబడినది. కావుననే తద్ధర్మధాతుకారమునకు సంధి రాదని యానూత్రమున కర్థము లభించుచున్నది. పైఁజూపఁబడినతద్ధర్మకాలరూపములలో “చేయున్, చేసెడున్” అనురెంటిలోనే తద్ధర్మధాతుకార మగుపడుచుండుటచే వానికిమాత్రమే సంధి రాదని పైసూత్రమువలనఁ దెలియుచున్నది. ఆ యర్థమునే యధర్వణాచార్యులుగారు “ప్రథమ శ్చోత్తమశ్చైవ తాను తద్ధర్మసంజ్ఞకౌ, భూతాద్యవిషయా...” అనుకారికచే వివరించియున్నారు. దానింబట్టి కొందఱు తాకాలమున ‘నస్సా’దిత్యాదిసూత్రమునకుఁ దప్పుగా నర్థముచేసియుండిరని యూహింపవలసియన్నది. సూరిగారు పై విషయము నప్పకవిమతానుసారముగా “ఉదంతమగు తద్ధర్మాథ విశేషణమున కచ్చు పరమగునపుడు నుగాగమం బగు” (బాల-సంధి-కిరి) అని వివరించిరి. ఇది సరికాదు.

230 సూ 4 :- నను “ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాత్మితయోః క్రియాణాం స్యాత్” ఇతి సూత్రేణ ప్రథమైకవచనలోపో విహితః. ప్రథమైకవచనచ్చ అను క్తవ్యాయేన తిజేవ నాన్యత్. తిబిపి లడాదేశః. లబ్ధ వర్తమానే విహితః వర్తమానే లడిత్యనుకాసనాత్. తత్కథ మత్ర విశేషభావః? నచ తస్య లుప్తత్వేన తదభావ ఇతి వాచ్యమ్, లోపేపి తదస్తస్య తదర్థాభిధాయకత్వ స్యాద్యవ్యాకరణరూఢత్వా దితి చేత్ సత్యమ్. తిబ్విర్ణకస్య తత్రైకత్వచూత్రవివక్షై వాచార్యేణ క్రియత ఇత్యవధేహి.

వి :- సుబంతప్రక్రియవలెనే క్రియాప్రక్రియయు సంస్కృతమునందువలెనే తెలుఁగునను జరుగును. కావున “రక్షించు” అనుధాతువు

కంఠేః దధిర్ద్రావణమునందు లబ్ధు చేసి ప్రథమపురుషైకవచనవివక్షతో 'తిప్స' చేయుగా 'రక్షింతు+తి' అనియుండును. "ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం న్యాత్" అనుచొప్పున బ్రథమపురుషైక వచనలోపము కల్గి "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనిద్రుతిము చేరి "రక్షింతున్" అనురూప మేర్పడును. ఇట్లే "చేయున్" మున్నగుదేశ్యక్రియలును సిద్ధించును. ఇట్టిచోఁ దధిర్ద్రావణము వర్తమానార్థమును తెప్పరిగాఁ డుగా నర్థవిశేషాభావ మున్న దనుట యెట్లు చెల్లును? అనుశంకరాఁగా నిచట 'తిప్స' బ్రథమైకవచనమాత్రవివక్షయందే నన్నయగారు చేసి యున్నట్లు సమాధానము చెప్పుకొనవలెనని న్యాఖ్యానింపఁబడినది.

231 సూ :- తత్ర ద్వితీయతుర్యా యౌ తౌ స్తః సానుబంధకావేవ.

231 సూ :- తత్ర తద్ధర్మాద్వికృతక్రియామధ్యే యాద్వితీయా, చతుర్థా వర్తమాన భవిష్యదర్థకౌ క్రియాశబ్దౌ తౌ సానుబంధకావేవ స్తః; నతు కదాచిదపి నిరనుబంధకౌ.

వి :- తత్ర, ద్వితీయతుర్యా, యౌ, తౌ, స్తః, సానుబంధకౌ, ఏవ - అని ఛేదము. "తద్ధర్మము, వర్తమానము, అతీతము, ఆగామి" యనునర్థములు గలక్రియలలో రెండివది, నొల్లవది యైన వర్తమానా గామ్యర్థకక్రియ అనుబంధసహితముగ నే యుండునని సూత్రార్థము. "రక్షింతు" అనుధాతువునకు "ఉండు" అనునది వర్తమానార్థమునను, "కలుగు" అనునది యాగామ్యర్థమునను ననుబంధము లగుచున్నవి.

232 సూ :- వసతి రనుబంధక స్వామి ద్యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర.

232. సూ. :- యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర వసతి రనుబంధక స్వామి త్రియాయాః.

వి :- వసతి, అనుబంధకః, న్యాత్, యత్ర, లడర్థః, వివక్షితః, తత్ర - అని ఛేదము. ప్రక్రియయందు లడర్థము వివక్షించునపుడు తదర్థమును బోధించుటకై 'ఉండు' అనునది క్రియ కనుబంధముగా వచ్చునని సూత్రార్థము.

“వర్తమానే లట” అనుపాణినీయసూత్రముచే వర్తమానార్థమున ధాతువుకంటె లట్టు వచ్చును. లట్టునకుఁ దిబాద్విప్రత్యయములును వచ్చును. అవి పరమగునపుడు “అనుబంధము” అనఁగా ననుసరించి బంధింపఁబడినదని యర్థము. ఈయనుబంధము లేకున్నచో సర్థస్ఫూర్తి కలుగదు; కాని, యనుబంధము వచ్చినక్రియయొక్క యర్థమున కచట నెట్టిప్రయోజనము నుండదు. ఓడలోఁ గట్టినయోడవోలే దేని కది యనుబంధమైనదో గానియర్థమునే ప్రతిపాదించుచుండును. (శబ్దవల్లవమని దీనిం జెప్పరాదు.) అట్టిదానినే యనుబంధమందురు. ‘రక్షించు’ అనుక్రియకు వర్తమానార్థమున లట్టును, బ్రథమపురుషైకవచనార్థమున ‘తిప్పను’ జేయఁగా “రక్షించు+తిప్ప” అని యుండును.

233 సూ :- అస్తి రనుబంధక స్వాద్యత్ర లృడర్థో వివక్షితో ధాతోః.

233. సూ:- యత్ర లృడర్థో వివక్షిత స్తత్ర ధాతో రస్తి రనుబంధక స్వాద్యత్-
లృడర్థో భవిష్యదర్థః. లృట్ శేషేచ ఇతి విధానాత్. పూర్వత్ర పస నివాసే ఇతి
ధాత్యర్థోఽనుబంధకః. ‘ఉన్న’ ఇత్యపరత్ర. “అర భవి” ఇతి ధాత్యర్థోఽనుబంధకః.
‘కల’ ఇతి భవతి క్రియాపదానామ్.

వి :- అస్తి, అనుబంధకః, స్వాత్, యత్ర, లృడర్థః, వివక్షితః,
ధాతోః-అని ఛేదము. ఏక్రియయందు లృడర్థము వివక్షింపఁబడునో
యచటఁ గ్రియకంటె “అర భవి” అనుధాత్యర్థమగు “కలుగు” అనునది
యనుబంధముగా నిల్చుననిసూత్రార్థము. లృడర్థమనఁగా భవిష్యదర్థము.
‘లృట్ శేషేచ’ అనుపాణినీయసూత్రముచే నాయర్థము వ్యక్తమగు
చున్నది. పూర్వసూత్రమునందుఁ జెప్పఁబడిన “వగుతి” అనుదానికి
‘ఉండు’ అనియు నీసూత్రమునఁజెప్పఁబడిన ‘అస్తి’ అనుదానికి “కలుగు”
అనియు సర్థములైనను గవిప్రయోగానుసారముగా వర్తమానార్థమున
“ఉన్న” అనియు, భవిష్యదర్థమున ‘కల’ అనియు ననుబంధము లగునని
యూహింపవలసియున్నది. ‘రక్షించు + లట’ అనియుండఁగా 232వ
సూత్రముచే “ఉన్న” అనునది యనుబంధముగాఁ జేరి, ‘చురితి క్రియా

పదానామ్” అనుచొప్పున ‘చు’ వర్ణము చేరి “రక్షించుచున్న+లట్” అనియుండును. లట్టస్థానమునందు ‘తిప్ప’ వచ్చి తిప్పనకు డుష్పర్ణక మాదేశమగును. “రక్షించుచున్న+డు” అనునపుడు ‘పునరాగమః క్రియాణామ్” అనుసూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చి “రక్షించుచున్నాడు” అను రూపము సిద్ధించును. భవిష్యదర్థమునందు “రక్షించు” అనుధాతువు కంటె లృట్టు చేయఁగా 233 వ సూత్రముచే ‘కల’ అనునది యనుబంధముగా జేరి “రక్షించు+కల+లృట్” అనియుండును. ‘అనుబంధప్రార్థనయోః’ అనుసూత్రముచే ధాతువునందలిచకారము నకు పకారము వచ్చి రక్షింపు+కల+లృట్” అనియగును. “వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్స్యత్” అనుచొప్పున పకారోకారమునకర్తవ్యము వచ్చి “రక్షింప+కల+లృట్” అనియగును. ఈ అర్థము “అన్యే ద్రుతప్రకృతయః” అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతికమగుట “రక్షింపన్+కల+లృట్” అనియుండఁగా లృట్టునకుఁ బ్రథమపురుషైకవచనవివక్షలో ‘వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ న్స్యత్” అనుచొప్పున డుజ్ వచ్చి ద్రుతమునకు ద్రుతకార్యములుకలిగి ‘రక్షింపఁగలడు” మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఈరూపము అను వర్తమాన, భావ్యర్థములలో నిట్లు సాధించుట నన్నయగారి కభిమతము కానట్లు తోచుచున్నది. నన్నయగారిభారతమునం దెచ్చటను వీయర్థములం దీరూపములు ప్రయోగింపఁబడియుండలేదు. కావున నన్నయగారిభారతములోనిప్రయోగములనే యీసూత్రములచే సాధించుట యుచితము. కావున “రక్షించుచున్న-రక్షింపఁగల” అనురూపములను సాధించి, యవి విశేషణరూపము లగుటచేఁ దచ్చష్టార్థమును వానికిఁ జేర్చినచో “రక్షించుచున్నవాడు-రక్షింపఁగలవాడు” మున్నగు రూపములు సిద్ధించును. ఇట్టివానిని నన్నయగారు ప్రయోగించియున్నారు గదా! వర్తమానార్థము “రక్షించున్” మున్నగురూపముచేతను, భవిష్యదర్థము “రక్షించెడిన్-రక్షించెడున్” మున్నగురూపములచేతను నన్నయభారతమున బోధింపఁబడుచున్నవి. అథర్వాచార్యులవా రా

విషయము నే“పోయెడున్-పోయెడిన్”మున్న గువానియందలియ కారము ఎత్వవిశిష్టమై యుండునని “భావిక్రియాసు యస్య స్వా దేత్వమేవ ప్రయోగతః”అని భావిక్రియలుగా వానిని వ్యవహరించిరి. ఇట్లు చెప్పినచో వసత్కర్తమును, అస్త్యర్థమును సానుబంధములుగా విధించుట వ్యర్థము కాదా యనుశంక కలుగుచున్నది. నన్నపార్థ్యుడు తనభారతభాగమున “రక్షించుచున్నవాడు-రక్షింపఁగలవాడు” మున్న గురీతిరూపములను బ్రయోగించియుండుటచే వానిని సాధించుటకే చింతామణి పై యనుబంధములను విధించియున్నదని యూహింపవలయును. “రక్షించుచున్నవాడు, రక్షింపఁగలవాడు” మున్న గుచోట్ల “తచ్ఛబ్దవస్య లోప స్సన్విదదాతోః క్వచిదేశతా” అనునధర్వణవచనముచొప్పున వకారమాత్రము లోపించి “రక్షింపఁగల+ఆడు=రక్షింపఁగలవాడు, రక్షించుచున్న+ఆడు=రక్షించుచున్నాడు” అని యేర్పడినరూపములు కాలాశ్రమమున “రక్షించుచున్నాడు-రక్షింపఁగలవాడు” అని మాటి వర్తమానభావ్యర్థకప్రథమపురుషైకవచనరూపములుగా నిలిచిపోయినవని తోచుచున్నది. వానినిబట్టియే యర్వాచీనవైయాకరణులు వర్తమానభావ్యర్థకసమావేశక్రియారూపములుగా వానిని సాధించియున్నారు.

234 సూ :- భవతి క్రియాపదానాం త్రివిధానా మింశుగాగమః.

234. సూ :- ఉపకృత్యాదీనాం త్రివిధానాం క్రియాపదానా మింశుగాగమః. స్వాంతో స్వాధే. అను క్తవ్యాయేన “అద్యంతా టకీతా” ఇత్యాద్యపరిభాషయా కిత్వాజ్ఞేదస్తావయవత్వమ్. తేన ఇంచుగస్తాదేవ క్రియాపదా చ్చునర్లక సిద్ధ్యతి.

వి :- భవతి, క్రియాపదానాం, త్రివిధానాం, ఇంచుగాగమః-అని ఛేదము. లోగడఁ జెప్పఁబడిన “ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతి యనుభేదములతో నున్నత్రివిధక్రియాపదములమీఁద ‘ఇంచుక్’ అనునది యాగమముగా వచ్చును-అని నూత్రార్థము. ‘ఇంచుక్’ అనుదానిలోనికకారమున కిత్సంజ్ఞ కలదుగావున “అద్యంతౌ టకీతౌ” అనుచొప్పున సంతాపయవముగా నది చేరుచున్నది.

235 సూ :- జేశ్చ.

235. సూ :- “హేతుమతి చ” ఇతిసూత్రేణ యత్రాథే జిజ్ఞాసితః. తత్రాపి ఇంచుక్ స్వాత్. “ఒసరింతుక్” ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగమహిమ్నా త్రివిధానామితి పదస్యాస్వరితత్వే దేశ్యక్రియాజామపి హేతుమతీస్సుక్ సామాన్య సూత్రారమ్భాత్. తద్ధర్మాద్యర్థపరిగణనం సానుబంధకత్వేషు సర్వక్రియాసాధారణమితి త్తేయమ్.

వి :- జేశ్చ, చ-అని ఛేదము. నిచ్చత్యయము సంస్కృతవ్యాకరణమునందు “హేతుమతి చ” అనుసూత్రముచే బేరణార్థమున విధింపబడుచున్నది. ఆణిజర్థమునందుఁ దెలుఁగున నించుగాగమము వచ్చుచున్నది. ప్రేరణార్థమున ధాతువుల కన్నింటికిని దెలుఁగునం దించుగాగమము కలుగుచున్నదని దానియర్థము. సంస్కృతవ్యాకరణమర్యాదలన్నియుఁ దెలుఁగునందు లేవు కొన్నిమాత్రమున్నవి. అట్టివాని నన్నింటిని నన్నయాధర్వణులు కొన్నిగుర్తులచే సూచించుచుండుదురు. అట్లు సూచింపబడినవానికీమాత్రమే సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములతోఁ గార్యములను జేసికొనవలయును. కాని యన్నింటికిని సంస్కృతవ్యాకరణమర్యాదలను సూత్రములను జెప్పికొనరాదు. ప్రకృతమున ‘త్రివిధానామిండుగాగమః’ అనుసూత్రమునందలి “త్రివిధానామ్” అనుపద మీ సూత్రములోని కనువృత్తముగాదాయని శంకించుకొని ‘స్వరితేనాధికారః’ అనుచొప్పున స్వరితత్వమున్నపుడే యది యధికారముగా వచ్చునుగాని స్వరితత్వము లేనపుడు రాదనియు, ‘త్రివిధానామ్’ అనుదానికి స్వరితత్వము లేకుండుటచే “జేశ్చ” అనుసూత్రములోని కది యనువృత్తిరాదనియుఁ గవిశిరోభూషణము నిశ్చయముచేసినది. ఈచర్చ యంతయు నిర్ధరము. తెలుఁగునం దధికారము, ననువృత్తి యనునవి లేవు. ఈకారణముచే వికృతిధాతువులపై నిగూడఁ బ్రేరణార్థమునం దించుగాగమము వచ్చుచున్నదని కవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించినది. చింతామణి “అత్వాదితత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ; వర్ణాగమో విశేషః పురుషే ష్వర్థేషుచాపి పచనేషు” అని నన్నసార్వః డభ్య

నుజ్జ చేయుటచేఁ బేరణార్థమునందించుగాగమము తెనుఁగుధాతువులకు వచ్చుచున్నదిగాని యస్వరితత్వకారణముచేఁ గాదని తెలియవలెను.

236 సూ :- అనుబంధప్రార్థనయో ర్థా వ్యతిరేకాదికే చ చోః ప స్వాత్.

236. సూ. 1 :- అనుబంధ ప్రార్థనాద్యర్థే చేస్తున్నప్పుట్టిని శ్చో శ్చకారస్య ప స్వాత్. జీజర్థే విహితస్యాపి తస్య ప స్వాత్. వ్యతిరేకాదికే చావ్యర్థే తస్య పకార స్వాత్.

వి :- అనుబంధప్రార్థనయోః, యో, వ్యతిరేకాదికే, చ, చోః, పః, స్వాత్-అని ఛేదము. “వనతి రనుబంధక స్వాస్య ద్విత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర; అస్తి రనుబంధక స్వాస్య ద్విత్ర లడర్థో వివక్షితో ధాతోః; కర్మణ్యనుబంధ స్వాస్య త్పతిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్విధయః” అను సూత్రములచేఁ గ్రమముగా వచ్చునట్టి ‘ఉన్న, కల, పడు’ అను ననుబంధత్రయము వరముగా నున్నప్పుడు ప్రార్థనాద్యర్థములందును, జీజర్థమునందును, వ్యతిరేకాద్యర్థములయందును ‘చ’కారమునకు ‘ప’కారము; వచ్చునని సూత్రార్థము.

236. సూ. 2 :- నుతి శ్రీయాజ్ఞిక్ పోష ఘోషత్యయః. వర్తమాన వివక్షయా వసతి రనుబంధకః. ఇచ్చుగాగమః. పాదేశః. చురితి క్రియాపదానామితి చుః; వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాది వక్ష్యమాణనూత్రేణ డుజ్. అన క్తన్యాయేన ‘సానునానికోచ్ఛా రణం జితో; వర్ణాగమో విశేష ఇతి దీర్ఘః; నుతింపుచున్నాడు; పోషింపుచున్నాడు.

వి :- ‘నుతి’ అనునది ఉపకృతిధాతువు. ‘పోష’ అనునదియు నుపకృతియే. వర్తమానార్థవివక్షలోఁ ‘ద్రివిధానా మించుగాగమః’ అని ఇంచుగాగమము వచ్చి ‘నుతించు-పోషించు’ అనుధాతువు లేర్పడును. వర్తమానార్థ వివక్షలో ‘ఉన్న’ అనుననుబంధము వచ్చును. నుతించు+ఉన్న - పోషించు+ఉన్న అని యుండఁగా ‘ననుబంధప్రార్థ, నయోః’ అనుచోప్పున చకారమునకు ‘పకారమును’, చురితి క్రియా

పదానా' మనుచొప్పున 'చు' అనునదియును వచ్చి 'నుతించుచున్న - పోషించుచున్న' మున్నగురూపము లేర్పడును. 'వ్యతిరేకార్థే' లృటి లటి డుజ్ స్థాత్' అనుచొప్పున డుజ్జును 'పునరాగమః క్రియాణా' మని దీర్ఘమును గలిగి 'నుతింపుచున్నాడు-పోషింపుచున్నాడు' అను రూపములు సిద్ధించుచున్నవని కవిశిరోభూషణ మీప్రక్రియను జూపినది. అది సరికాదు. 'నుతించుచున్నాడు - పోషించుచున్నాడు' అనురీతి రూపములకే ప్రసిద్ధి కలదుగాని పత్వ్యఘటితరూపములకుఁ బ్రసిద్ధి లేదు. అట్లే చింతామణియుఁ జెప్పచున్నది. "పోషించు" మున్నగు ధాతువులకంటె వర్తమానార్థ వివక్షలో లట్టుచేసి దానికి 'తిప్రత్యయము చేసిన తరువాతఁ గాని, లేక లట్టుచేసినవెంటనే గాని, ఉన్నాను బంధము రావలయును. ఉన్నానుబంధపరకత్వమున 'పత్వము' రావలయును గదా ! వర్తమానకాలమునందే యనఁగా వర్తమానార్థ వివక్ష చేసినవెంటనే చువర్ణకము వచ్చుచున్నది. తరువాతి ననుబంధము వచ్చుచున్నది. కావున "పోషించు+చు+ఉన్న" అని యుండునపుడు ధాతు చువర్ణమునకు ననుబంధమునకు మధ్యను, చు అను దానితో వ్యవధాన ముండుటవలన 'పత్వము' వచ్చుట కవకాశము లేదు. కాన ముంటింపుచున్నాడు" అని యహోబలుఁ డుదాహరించుట సరికాదు. "ఘటించుచున్నాడు" అనియే యుండవచ్చును.

236. నూ. 3 :- ఏవంచ సంజ్ఞాత్రియ మన్వర్తమ్. ఉప సమాపే ఆన్త ఇత్సర్థః. కృతిః కృత్రివ్యయవిధానం యస్యా స్సా ఉపకృతిః. ఆయాద్యన్తిత్యేన పరిణమత ఇతి పరిణతిః. సక్తతా వృతిః, అన్యవిలక్షణాకారివిశేషో యస్యా స్సా సంవృతిః తిత్సర్థాపగతే. వృజి సంభక్తావతి ధాతోః నిమిన్నః వృతికల్పః. యద్వా సమ్యక్స్వృతి ర్వకణం నైత్యత్యేన స్వరూపస్య ప్రాప్తిః యస్యాస్సే తి వా.

వి :- ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతి-అనుసంజ్ఞలు మూఁడును సార్థకములని తెలియుచున్నది. ధాత్వంతమునందుఁ గృత్ప్రత్యయవిధానము గలది యుపకృతి యనియు, "అయ్-అవ్-అర్" అనురీతిని బరిణ

మించునది పరిణతి యనియు, బై రెంటికిని విలక్షణాకారము కలదిగాని, నియతముగా స్వరూపప్రాప్తి సందునదిగాని సువృత్తి యనియు సరములు.

236 నూ. 4:-సంస్తుతింపుచున్. సంస్తుతించు, ప్రస్తుతించు. స్తుత్యోస్తుతౌ. అనుమతించు, సమ్మతించు, మను-అవబోధనే, సంతోషించు, తుచ తుష్టౌ. 'సంతోసిల్లుచున్నాడు' ఇతి ప్రాకృతసమం రూపమ్. 'శసోస్స' ఇతి సాచేశాత్. 'సంతసించు' ఇతి సంస్కృతభవమ్. రోషించు-రుష రోషే. అలాపించు-ప్రలాపించు (లాపిం) అనులాపించు-విలాపించు-సల్లాపించు-అప వ్యక్తాయాం వాచి. చించు-వచ పరిభాషణే. సంతాపించు, పరితాపించు-తప సంతాపే. మోహించు-మహ మైచిత్ర్యే. వికారించు-దుక్ష్మణోకరణే. ప్రసాదించు, ఆసాదించు-ఆజన్మద్దు గతౌ. మద్ల్యే వికరిణాదిమ, చేదించు, భేదించు, పరిచ్ఛేదించు, విభేదించు-భిదిర్, చిదిర్ ద్వైధీకరణే. వాదించు. ప్రతివాదించు-వదవ్యక్తవచనే. మోదించు, అనుమోదించు, ప్రమోదించు, ముద హస్తే. కామించు-కము కాంతౌ. కాన్తి రెచ్చు-సంపాదించు, ఉపపాదించు, ఆపాదించు, ఉత్పాదించు-పల్లగతౌ. వారిండు, నివారిండు-స్పృహోవరణే. ఘోషించు-ఘుషీర్ విశబ్దణే. అజః సతతక్రందే అఘోషించు, ఉద్ఘోషించు, విరోధించు, అనురోధించు, సంరోధించు-రుధిర్ ఆవరణే. ఉల్లాసించు-అస శ్లేషణక్రీడనయోః. అశ్లేషించు-శ్లేష ఆశ్లేషణే. విదాహించు-దహ భస్మీకరణే. భావించు-సంభావించు-భూ సత్తాయామ్. ప్రజ్వలించు, సంవృతిరూపం వా జ్వల దీప్తౌ. భేదిల్లు - భిద మైశ్యే. రాగిల్లు-రంజ రాగే. ప్రణమిల్లు-ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే. విధించు-దుధాహ్ ధారణపోషణయోః. శోధించు-శుధ శౌచే. ఆరోపించు - రుహ బీజజన్మని-ప్రాదుర్భావే. చరించు, విచారించు-చర గమనే వేదనే, ఆచారేచ. సమ్మనించు - మాన పూజాయామ్. ఆరోపించు-రూప విమోహే. ఆస్ఫుటించు-పుట భేదనే. సంకోచించు-కుచ శోధే. 'సంకుచించుచున్నాడు' ఇతిరూపం సంవృతేరపి. ఉత్పాటించు-పట గతౌ. పంథానించు-దుధాహ్ ధారణపోషణయోః. మాయించు - మాజీ మానే శబ్దేచ. అక్రోశించు, కృశించు; ద్వితీయం రూపం సంవృతేరపి. కృశ ఆహ్వనే రోదనేచ. ప్రసాదించు, గుణంబు సారించు-స్పగతౌ. రోషించు-కుపరోషే. సంశబ్దించు-శబ్దతత్కృతౌ సోపసర్గస్త్వావిష్కృతౌ మతః. ఉద్ఘాటించు-చారాదిరో జీచ్, పట హింసనే సంఘాతేచ" ఇతి కవికల్పద్రుమాక్షే. కశ శ్చురాదే స్సంజ్ఞా. ఆలాదించు లుడ మందే. వికాసించు, వికసించు-కస గతౌ. ద్వితీయం రూపం సంవృతేరపి. అనువర్తించు-వర్తించు-వృతూ వర్తనే

ఉపదేశించు-దిశ ఆతిస్పర్శనే. ధ్యానించు-భృగ్విచిత్రాయామ్. ద్వేషించు-ద్విష ఆప్రీతౌ. సంకేతించు-శీత వివాసే. ఆచ్ఛాదించు-చద సంవరణే. జీర్ణించు-జ్ఞా వయోవౌశా. ఆస్రూణించు-స్రూ సంపాదానే. సంధించు-అనుసంధించు-దుభాషా ధారణే. జ్ఞానించు జ్ఞా అవబోధనే. మూర్ఖిల్లు-మూర్ఖా మోహనముచ్ఛాయయోః. మర్దించు-మృద త్తోదే. శ్రోధించు-కృద శ్రోధే. బోధించు-బుధ అవగమనే-నేవించు-షేష సేవా యామ్. ప్రవేశించు విశ ప్రవేశనే. కర్షించు-కృశో ప్రేక్షణే వర్షించు-వృష్ నేచనే. మార్దించు-హృష్ తుష్టా.

వి :- సంస్కృతభాతువులు తెనుఁగులోనికి దత్తమములుగా వచ్చినరీతి పై ని జూపఁబడినది. సంస్కృతభాతుపాఠమునందుఁ బరిపఁ బడినభాతువు లిందు వరుసగా లేవు మధ్య, మధ్య కొన్ని కొన్నిభాతు వులుమాత్రమే యిందుఁ బ్రదర్శింపఁబడినవి. కావున సంస్కృతభాతువు లన్నియుఁ దత్తమములుగాఁ దెనుఁగులోనికి రావనియు, నిందుఁ జూపఁ బడినవానినిమాత్రమే కవిప్రయోగములలో మనము చూడఁగలమనియు నూహింపవలెను. మొట్టమొదట “స్తుతింపుచున్—” అని చూపఁబడి నది. దీనికి ‘పత్వ’మెట్లు వచ్చినదో తెలియరాకున్నది. పత్వము వచ్చు టకుఁ జంతామణియం దాధారములు లేవు. ఉపసర్గములు క్రియతో సంబంధించి తెలుఁగులోఁ దత్తమము లగుచుండును. వానికిఁ దెలుఁగునందుఁ బ్రత్యేకప్రయోగ ముండదు. ఇందుఁ గ్రియలన్నియు, నుపకృతిక్రియలు, కొన్ని సంస్కృతభాతువులు తత్తమరూపమును బొందునపు డుపసర్గము లతోఁగూడి కృదంతరూపమును జెంది, పిదప నించుగాఁగముముతోఁ గలిసి తత్తమరూపమును జెందును. అట్టి ఇంచుగంతము తెనుఁగునందు భాతు వగును. తెలుఁగువై యాకరణము దీనిని ‘క్రియాభాతుః’ అని క్రియయని వ్యవహరించినారు. కృదంతముమీఁద సీభాతువు లేర్పడుట చే నుపకృతి భాతువులని యివి చెప్పఁబడినవి. ఇందుఁ గొన్ని భాతువులు సంస్కృతిక్రియ లయందుఁగూడఁ బరిపఁదగియున్నవి. అట్టివాని కాయాభాతువులదగ్గఱ వివరణము మూలమున వ్రాయఁబడినది.

236 సూ. 5. :- ఇదితోఁపి ధాతవః ప్రయోగానుసారేణ కృదంతత్వేన ప్రయోజ్యాః. చండించు-చడి ణోపే, ఖండించు-ఖడి మణ్టే, తుండించు-తుడి వధే. ఆకర్షించు-కృష్ విలేఖనే. చుంబించు-చుబి వ క్త్తసంయోగే. అవలంబించు-లబిఅవసంసనే. జృంభించు, విజృంభించు-జృభి జృంభే. సంరంభించు-ఆరంభించు-రభి శబ్దే. స్తంభించు-ష్టుభు స్తంభే. ఆక్రన్ధించు-క్రది ఆహ్వనే, నోదనేచ. భంజించు-భజి కాసనే, చింతించు-చితి స్మృతౌ, ఆనందించు-టునది సమృద్ధౌ. లంఘించు-లఘి గతౌ. ఆలింగించు-లిగి సంక్లేషణే. ప్రపంచించు-పచి వ్యతీకరణే. విడంబించు-డబి నోదే. తంత్రించు-తత్రి ధారణే. యంత్రించు-యత్రి సంకోచనే. మంత్రించు-మత్రి గుప్తోక్తౌ కాంక్షించు-ఆకాంక్షించు-కాక్షి ఇచ్ఛాయామ్” ఇత్యాదయః.

వి :- మీఁదిధాతువు లన్నియు నిదిత్తులు. కాన ‘ఇదితో నుమ్ ధాతోః’ అనుసూత్రముచొప్పున వానికి నుమ్ము వచ్చును. ఆనకారము బిందువై మనకు గోచరించుచున్నది. ఇవన్నియుఁ గృదంతములే ధాతువులగును గాన నివియు నుపకృతులనియే చెప్పవలయును.

236. సూ. 6 :- నినాదాద్యా విరావాన్త్యా నామలింగానుశాసనోక్తా ఆప్లావాప్లవావగ్రహవగ్రహప్రమదసమ్మదాన్త్యా నిశ్వాణాద్యాః ప్రక్ష్యాణాదయశ్చాత్రి విశ్లేయాః.

వి:- పైఁజూపిన వేగాశ నామలింగానుశాసనమునందు “శబ్దే నినాదనినదధ్వనిధ్వనిధ్వనరవస్వనాః। ప్వాననిర్ఘోషనిర్హ్రాదనాదనిస్వాననిస్వనాః। ఆరవాఽరూప సంరావవిరావాః” అని కలదు. నినాదాదులని వీని నందురు. ఇవి కృదంతనామములు. వీనికించుగాగమముచేసినచో నివియు ధాతువు లగును. వీనిపైని ధాతువులమీఁద వచ్చురూపము లన్నియుఁ గల్గును. మఱియు “ఆప్లావ, ఆప్లవ, అవగ్రహ, వగ్రహ, ప్రమద, సమ్మద” మున్నగువానికిని “సిక్వాణ, నిక్వణ, ప్రక్ష్యాణ” మున్నగువానికిని మీఁద నించుగాగమము వచ్చి తత్సమధాతురూపము లేర్పడుచున్నవి. వీనికిని బై వానికివలెనే రూపములు కల్గును. యద అవ్యక్తే శబ్దే - అనుధాతువునుండి నినాద, నినద. నాద-అను కృదంతరూపము లేర్పడును. “ధ్వన శబ్దే” అనుదానినుండి ధ్వని, ధ్వానశబ్దములును,

‘గు శబ్దే’ అనుదానినుండి ‘రవ’ అనునదియు, ‘స్వన శబ్దే’ అనుదానినుండి స్వన-స్వానశబ్దములును, ‘ఘుషిర్ శబ్దనే’ అనుదానినుండి ‘నిరోష్’ అనుశబ్దమును, ‘హ్రద అవ్యక్తే శబ్దే’ అనుదానినుండి ‘నిర్హ్రాద’ శబ్దమును, ‘స్వన శబ్దే’ అనుదానినుండి ‘నిస్వాన-నిస్వన’ అనునవియు, ‘గు శబ్దే’ అనుదానినుండి ‘ఆరవ-ఆరావ-సంరావ-విరావ’ అనునవియుఁ గృదంతరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. మరియు ‘అప్లావ - ఆప్లవ; వగ్రహ-అవగ్రహ, ప్రమద, సమ్మద’ మున్నగునవియును ‘నికృణ - ప్రకృణ’ మున్నగునవియును నించుగంతములై శేనుఁగున ధాతువు లగు చున్నవని కవిశిరోభూషణము వివరించినది. కాని వీని కన్నింటికిని బ్రయోగప్రసిద్ధి యున్నట్లగవడదు.

237. సూ. 7 :- “స్యా త్సంపృతే రహస్యతే రహస్యభేదిః క్వచిత్తుతి॥

స యథాకాస్త్ర మున్నేయ సౌశబ్దజ్ఞానదక్షిణైః”

వి :- “సంపృత్యుపకృతిధాతువులకుఁ గొన్ని యెడల భేదరాహిత్య మగవడుచున్నది. నుశబ్దైవశబ్దజ్ఞానము గలవారు శాస్త్రానుసారముగా నాయభిన్నతను దెలియవలయు” ననిపై యథర్వణకారిక కర్థము. నినద-అనునది ‘నద అవ్యక్తే శబ్దే’ అనుధాతువునుండి యేర్పడినకృదంతరూపము. దాని కించుగాగమము చేయుఁగా ‘నినదించు’ అనునది యుపకృతిధాతువుగను. ‘ని+నద్+ఇంచు=నినదించు’ అని యేర్పడినది. సంపృతి ధాతుపాఠమునందుఁ బరింపబడిన ‘నద్’ అను ధాతువున కెట్టి మార్పును గలుగ లేదుగాన దీనిని సంపృతి యనుట తప్పు కాదు.

238. సూ. 8 :- అథ పరిణామః : క్షయో, క్షీ క్షయే. పరాజయో, జి జయే. సంశ్రయో, శ్రీ శ్రయణే. స్మయో, స్మి స్మితే. విక్రియో, క్రిచ్ఛో ద్రవ్యవినిమయే. ఉడ్డయో, డీడ్డో నభోగతౌ. ఉన్నయో, నీచ్ఛో ప్రాపణే. అనుమయో, మీ గతౌ. అపహ్నయో, హ్నయో చౌర్యే. ఉపకృతే గ్వా రూపమ్. అనుభవో, ప్రభవో, పరిభవో, సంభవో, భూసత్తాయామ్. ప్రసవో, షూ సూతౌ. ఉపస్కర్, అలంకర్, సంస్కర్, సాక్షాత్కర్, విపరీకర్, దుఃఖాకర్, శుఖాకర్, పరిష్కర్, పృథాకర్, బహిష్కర్, బలాత్కర్,

హతాత్కర్ - ఇత్యాదిరూపం యథాశాస్త్రం గ్రాహ్యమ్. యుక్త్యుక్తం కరణే. జాగర్, జాగృ నిద్రాక్షయే. ధర్, భృధృతా. భర్, భృజ్ భరణపుష్ట్యైః. అనుయర్, మృజ్ మృతా. వర్, వృజ్ వరణే. అనుసర్, స్పగతా. స్మర్, స్మృ (ఆధ్యానే) స్మృతా. 'పరిహర్, విహర్, సంహర్' ఇత్యాది హృజ్ హరణే. విస్తర్, స్తృ ఆచ్ఛాదనే. 'ప్రసవ్' ఇత్యాదౌ పరిణతుపకృత్యో రభేదో విజ్ఞేయః. ఏవం రూపాః పరిణతిక్రియా విజ్ఞేయాః.

వి :- 'క్షి క్షయే. జి జయే' మున్నగునవి 'అయ్' అనురూప మునఁ బరిణమించినవి. వీని కించుగాగమము చేయుఁగా 'క్షయించు, జయించు' మున్నగురీతి ధాతువులు తెలుఁగునం దేర్పడుచున్నవి. 'అప+హ్ను+ఇంచు=అపహ్నావించు.' ఇది పరిణతిరూపముకూడ నగును. 'అపహ్నావ+ఇంచు=అపహ్నావించు' ఇది యుపసృతిరూపము. ఇట్లు పకృతిపరిణతులకు రెంటికీని సమానరూపత్వము కొన్నింటికీ గలదు. అలం+కృ=అలంకర+ఇంచు=అలంకరించు - అని, అర్ అను పరిణతితోఁ దెనుఁగుధాతువు లేర్పడును. ఇట్లే సంస్కర్ - సంస్కరించు మున్నగువాని నెఱుంగునది.

236. సూ. 9 :- అథ సంవృతిః :- అర్థించు, అర్థ రూఢాయామ్. ఖచించు, ఖచ బంధనే. గర్వించు, గర్వ దర్శనై. గజించు, గజ సంఖ్యానే. గజేషించు, గజేష మార్గణే. గుణించు, గుణ మస్త్యై. చిత్రించు, చిత్ర శేఖ్యే. పరిచ్ఛేదించు, ఛేద, ఛేదనే. దుఃఖించు, దుఃఖ తత్కృతా. దండించు, దండ తత్పాతే. నివసించు, నివాస స్థితౌ. ఆకర్షించు, కర్ష శ్రుతౌ. ప్రేంఖాళించు, ప్రేంఖాళ చాపతే. విభాజించు, భాజి వృధ క్కృత్యామ్. మూత్రించు, మూత్ర ప్రస్రావే. నిరూపించు, రూప తత్కృతా. రచించు, రచ కృత్యామ్. వర్ణించు, వర్ణ స్తుత్యాదౌ. సూత్రించు, సూత్ర గంధే. సూత్రించు, సూత్ర వైకుశ్యే. సుఖించు, సుఖ తత్కృతా. ఆలోకించు, ఆలోకృ వీక్షాయామ్. ఉపస్థానించు, స్థానిక స్తుతౌ. స్థానిక సంఘాతే. లిఖించు, లిఖ శేఖనే. వంచించు, వంచ వంచనే. రాజిల్లు, రాజ్య దీప్తౌ. భజించు, భజ నేవాయామ్. ఘట్టించు, ఘట్ట చలనే. వటించు, వట గతౌ. ఘటించు, ఘట చేష్టాయామ్. బంధించు, బంధ బంధనే. ప్రాపిల్లు, ఆప్ వ్యాప్తౌ. జపించు, జప హృదచ్ఛారణే. దీపించు, దీప దీప్తౌ. విల

పించు, లప భావణే. గుంభించు, గుమ్మ గ్రంథే. ఉపక్రమించు, విక్రమించు, సంక్రమించు. ఇత్యాద్యైః. క్రియా పాదవిక్షేపే. క్షమించు, క్షమామ్ సహజే. ప్రణమిల్లు, ణయ ప్రహ్వత్వే. భ్రమించు, భ్రమ చలనే, నియమించు. యయ విరతౌ. శమించు, శమ్ శమే. ప్రస్థాయించు, స్థాయీ స్పృహ. విడలించు, ప్రజ్వరిల్లు, చలించు, ఫలించు' దల భేదనే, జ్వర దీప్తౌ. చల చలనే, ఫల విపృత్తౌ. స్పృశించు, స్పృశించు, స్పృశ గ్రహణే, స్పృశ సంస్పృశే. బాషించు, భాష వ్యక్తాయాం వాచి. భాసిల్లు, భాస్య దీప్తౌ. కాసించు, కాను అనుశబ్దే. ఆకాసించు, ఆజీ పూర్వ క్వాన్ ఆకిషి. ప్రశంసించు, శంస స్తుతౌ. ఆశీర్వాదించు, వద వ్యక్తాయాం వాట ఆర్షించు, ఆర్షి పూజాయామ్. ఊహించు, ఊహ వితర్కే. గ్రహించు, నిగ్రహించు, ఆగ్రహించు, గ్రహ ఉపాదానే. పూజించు, పూజ పూజనే. వహించు, పహ ప్రాపణే. ఈక్షించు, వీక్షించు, ఈక్ష దర్శనే. అనుబించించు, ప్రతిబించించు, బింబ ఆభోగే. ఆగ్రహాదిషు సంస్పృశ్యపకృతోన్యై రభిన్నం రూపం జ్ఞేయమ్. ఏవం సంవృత్తిక్రియా జ్ఞేయాః. అనుష్ఠించె, ఆధిష్ఠించె, నిర్మించె, అనుమించె, స్థా గతినవృత్తౌ, మాజ్ మానే కట్టెచ. ఏవ మాదింతిరూపం గ్రాహ్యమ్. ఆత్రాప్యపకృతినంవృత్తో రైక్యం జ్ఞేయమ్.

వి:- 'ఆగ్రహ-స్థా-మా-' మున్నగునవి సంవృత్తిగను, నుపకృతి గను నుండనగునని యూహింపవలెను. మిగిలినవిషయములు స్పష్టములే.

236 నూ 10 :- “యథాప్రసిద్ధి ధాతునాం ప్రయోగ స్సమ్మతీభవత్. ఏనో పపదభాజన్యస్య స్వాధవో భృషదయఃక్రియాః” ఇత్యధర్వణః. తేన “కించె-భవించె” ఇత్యాదిరూపాణాం న ప్రయోగః. “పు గాదికవిశేషస్య సంగ్రహోఽపి క్విచిన్మతః” ఇతిచోక్తమ్. విజ్ఞాపించు-సంజ్ఞాపించు-జ్ఞా ప్రేరణే చురాదిః.

వి :- ‘కవిప్రయోగప్రసిద్ధి నతిక్రమింపకుండ నుపకృత్యాదిధాతు పులను బ్రయోగించుట తెనుఁగున సమ్మతమగును. ‘భూ-కృ-స్మ’ మున్నగుకొన్ని ధాతువు లుపపదసమాసగతములై యున్నపుడుమాత్రమే తెలుఁగునందుఁ దత్సమరూపమునఁ బ్రయోగార్హములగును-అని ‘యథా ప్రసిద్ధి’ యనునధర్వణకారిక కర్థము. పెక్కు-కృదంతములు సంస్కృతభాషలోఁ గలవు. వాని కన్నింటికిని నించుగాగమము చేర్చి తెనుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదు. అట్లే పరిణతినంవృత్తులనుగూడ యథేచ్ఛముగాఁ

దెనుఁగునందుఁ బ్రయోగింపరాదు. మహాశవు లేయేయాకారములలో పేని బ్రయోగించిరో వాని నట్లే ప్రయోగింపనగును. 'ఐష్ స్తుతౌ' అనుధాతువు నుపకృతిగ నే ప్రయోగింపనగునుగాని పరిణతిక్రియగా నుపయోగింపరాదు. 'సీజ్ స్వప్నే' అనుధాతువు నుపకృతిగను బరిణతిగను బ్రయోగింపనగును. 'శయించు-శయించు' అనునవి తదుదాహరణములు. 'భూ-కృ-సృ' మున్నగుభ్వాదిక్రియలు కొన్నియుపపదసహితముగ నే ప్రయుక్తములగుచు సాధువు లగుచుండు ననుటచే 'కరించు-సరించు' అనునిట్టిరూపములతో నుండరాదనియు, 'ప్రభవించు-ప్రసరించు' మున్నగురీతిని బ్రయుక్తము లగుచుండవచ్చుననియుఁ దెలియవలెను. ఈయధర్వణకారికయం దున్న భ్వాదిశబ్దమున కర్థము తెనుఁగులోనికిఁ దత్పముములుగా వచ్చినకొన్నిధాతువులే యని చెప్పవలెను. 'స్థా-జ్ఞా' మున్నగుకొన్నిసంస్కృతధాతువులు ప్రేరణార్థమునందువచ్చు 'ఆపుక్' అనునాగమముతోఁగూడి తెనుఁగునందుఁదత్పముముగా వ్యవహరింపఁబడునని 'పుగాదికవిశేషస్య' అనుదాని కర్థము. 'ప్రస్థాపించు-ఆజ్ఞాపించు-' మున్నగునవి దాని కుదాహరణములు.

236 నూ 11 :- ఉపసర్గబలా ధాతునా మనేకార్థత్వమ్- తదక్త మభియుక్తైః
“ఉపసర్గేణ ధాత్వంబో బలా దన్యఃప్రతీయతే, ప్రహారాహరసంహరివిహరపరిహరవత్”
ఇతి కైశ్చిత్తూపసర్గసమ్మన్ధ మనపేక్ష్యైవ ధాతునా మనేకార్థత్వ ముక్తమ్. “క్రియా
నాచిత్త్య మాఖ్యాతుం ప్రసిద్ధార్థః ప్రదర్శితః। ప్రయోగతోఽనుమన్తవ్యా హ్యనేకార్థా
హి ధాతవః” ఇతి. ఆతఏవ ‘పాదౌ కురు’ ఇత్యాదౌ వ్యాకరణభాష్యేకకోశే ర్నానా
ర్థకత్వం ప్రపశ్యేతమ్.

వి :- “ప్ర, పరా, అప, సమ్, అను, అప, నిన్, నిర్, దున్, దుర్, వి, ఆజ్, ని. అధి, ఆపి, అతి, సు, ఉత్, ఆభి, ప్రతి, పరి, ఉప,” అనునివి ప్రాదులు. వీనికి మొదట ‘ప్ర’ అనునది యుండుటచే నివి ప్రాదులని పిలువఁబడినవి. వీనికిఁ గ్రియలతో సంబంధము కలిగినపు డివి యుపసర్గము లని, గతिसంజ్ఞకము లని చెప్పఁబడును. వీనిచేరికమూల

మున ధాతువు లనేకార్థము లగుచున్నవి. (ప్రహరము (ప్ర) అహరము (అహ్) సంహరము (హమ్) విహరము (వి) పరిహరము (పరి). వీనిలోఁ గుండలీకరణములకు మధ్యమం నున్నవి యుపసర్గములు. వివిధము లగు నుపసర్గమాలచేరికచే 'హృష్కోహరణే' అను ధాతు నొక్కటియు మీఁదఁ జూపఁబడినవివిధార్థములను బోధింపజూలుచున్నదికదా! సంస్కృత వ్యాకరణమునందు ధాతుపాఠమున ధాతువులకేదరుగుగా నీయఁబడినయర్థ మాధాతువులు క్రియానాచకములని తెల్పుటకుమాత్రమే యుద్దేశింపఁ బడినది. అందులకే ధాతువు లనేకార్థకములని పెద్దలు వక్కాణించు చున్నారుని "క్రియావాచిత్య" మనుకారిక కర్తవ్యము.

236 నూ. 12 :- క్వచిద్దేతుచుత్పత్తా ధాతోర్ద్విహణమ్. ప్రస్థాపించె రాజన్య లనో 'అర్థవేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః' అర్థం కనో త్యాచప్తేనా అర్థాపయతీతి పాణినీ యమ్. అర్థాపించు-ఉత్తాపించు, అర్థ్యాపించు ఏతద్విశేషగ్రహణం వాగమకాస నానా షష్టిప్తమ్. 'పునరాగమఃక్రియాణామ్' ఇత్యుక్తేః. పునరాపూర్వే విశేషేచేతి పున రవ్యయార్థవిజ్ఞానాత్. పునరాగమః క్రియాణామితిపీ తదర్థః. అతఏవ "అవధారు దేవి" ఇతిరూపం నిర్బాధమ్. అవధరింపుము-ఇతి తదర్థః.

వి:- కొన్నియెడలఁ బ్రేరణార్థమునందు సంస్కృతధాతువులకు 'అపు' గాగమము వచ్చును. "అర్థవేదయో రాపు గ్వక్తవ్యః" అను పాణినీయనూత్రముచే నాపుగా గమము చెప్పఁబడినది. తత్పయమునం దును, నాపుగాగమవిశిష్ట మైన ధాతువుమీఁద నించుగాగమము కలిగి 'అర్థాపించు-ప్రస్థాపించు' మున్నగుధాతువు లేర్పడుచున్నవి. కావుననే యథర్వణాచార్యులుగారు 'పుగాదికవిశేషస్య సంగ్రహోఽపి క్వచి స్మృతః' అని చెప్పియున్నారు. పుగాదికవిశేషమనగా నీయాపుగాగమాది విశేషములనియే యర్థము. ఈయథర్వణకారిక 'పునరాగమః క్రియా ణామ్' అనుచింతామణికారికకు వివరణము. 'పునరాగమః' అనుదాని కపూర్వవిశేషాగమము క్రియలకుఁ గలుగునని యర్థము. క్రియలకు విశేషాగమము చెప్పటచే 'అవధరించు' అని అవపూర్వకధృధాతువున

కించుగాగమముచేసిన దానిపైని 'అవధారు' మున్నగురూపము లేర్పడుచున్నవి. ఇందు విశేషాగమము కలిగినదని తాత్పర్యము.

236. సూ. 13 :- 'నుతింపగలడు-క్షయింపగలడు' ఇత్యాదా వస్త్యనుబద్ధకత్వమ్. ప్రార్థనార్థే 'ఘటింపుము' ఇత్యాదౌ పత్వమ్. ఉత్తరత్ర వక్ష్యమాణ నూత్రేణ ప్రార్థనార్థే మువర్ణకః. హేతుమణ్ణిచి తు 'పోషింపింపుచున్నాడు' నన్నతని చేన్-పోషింపింపగలడు-పోషింపిం చేన్' ఇత్యాది. సంస్కృతవ్యాకరణే 'హేతుమతి చ" ఇతి నూత్రేణ ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదా వాచ్యే ధాతోర్ణి జ్వహితః. "తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ" ఇతి హేతుసంజ్ఞా చ విహితా. కర్త్య ప్రయోజకో హేతుసంజ్ఞా కర్తృసంజ్ఞా చ స్యాదితి తత్సూత్రార్థః. సకర్మకథాతుష్వేప ఆగమద్వయస్య శ్రుతిః, అకర్మకేషు తు స్వాధ్యేంచుకో లోపో విధీయతే.

వి:- "నుతింపగలడు-క్షయింపగలడు" మున్నగువానియందు "కల" అనుననుబంధము "వసతి రనుబంధక స్సన్య ద్యత్ర లృడర్థో వివక్షితో ధాతోః" అనుచొప్పునఁ గలిగినది. "ఘటింపుము" మున్నగు చోట్లఁ బ్రార్థనార్థమున 'పత్వము' వచ్చినది. ఈపత్వము 'అనుబద్ధ ప్రార్థనయోః' అనుసూత్రముచేఁ జెప్పఁబడినది. ప్రార్థనార్థమునందు మువర్ణకము వచ్చినది. 'ఘటింపుము' అనురూప మిట్లు సాధింపఁబడినది. రెండ్రప్రేణము లున్నపుడు సంస్కృతమున "హేతుమతి చ" అనుసూత్రముచేఁ దద్రూపములు సాధింపఁబడినవి. తెనుఁగునను బ్రేరణముపైఁ బ్రేరణార్థకప్రత్యయము వచ్చుట కివి యుదాహృతులు. అచటఁ బ్రయోజకవ్యాపారము, ప్రయోజ్యవ్యాపారము నుండుటచే నిచ్చు విహితమైనది. దానిని దెనుఁగున "పోషింపింపుచున్నాడు" నన్నతనిచే తన్" అనురీతిరూపము లుండవచ్చునని కవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్యానించినది. ఇట్టిరూపము లందు, "పోషింపింపుచున్నాడు" అనుచోట 'పోషింపింపు' అనునది ధాతు వగునపుడు చ కారమునకు 'పత్వము' వచ్చుట దుర్లభము. కావున 'పోషింపింపుచున్నాడు' అనియేయుండవలెనుగాని 'పోషింపింపుచున్నాడు' అనరాదు. 'అతఁ డతనిచేఁ బోషిం

పించుచున్నాఁడనువాక్యమునఁ బ్రయోజ్యప్రయోజకకర్త లిరువురు కలరు. ప్రయోజకుఁడు పని నుద్దేశించినవాఁడు. ప్రయోజ్యుఁడు నియోగింపఁబడినవాఁడు. ఇందుఁ బ్రయోజకుఁడు కార్యఫలమును బొందును. ప్రయోజ్యుఁడు పని చేయును. కావున నిచటఁ బ్రేరణద్వయము కలదు. ఇట్టివి కొన్ని తెనుఁగునం దరుదుగా నగవడుచున్నవి. ఇచటఁ గర్తకుఁ బ్రయోజకుఁడనియు, గార్యకరణమునకు హేతువనియు జెప్పవచ్చును. ఇట్లే శార్యము సకర్మకథాతువులకుఁ గలుగును. రెండు చించుగాగమములు వచ్చుట సకర్మకథాతువులకే కనఁబడుచున్నది. అకర్మకథాతువులకైనచోఁ బ్రేరణార్థే చించుగాగమము పరమగునపుడు స్వార్థే చించుగాగమమునకు లోపము కలుగును. ప్రేరణార్థమునందు స్వార్థమునందు వచ్చిన ఇంచుగాగమముయొక్క శ్రవణము సకర్మకథాతువులయందే కలుగుచుండును. అకర్మకథాతువులయందన్నచోఁ బ్రేరణార్థే చించుగాగమము పరమగునప్పుడు స్వార్థే చించుగాగమము లోపించునుగాన శ్రవణముండదు.

236 సూ. 14:- త్రివిధానా మిత్యుక్తేః దేశ్యక్రియాభ్యో న స్వార్థేంచుక్. “తిను, కను, విను,” “తినె, కినె, వినె, తినుచున్నాఁడు” ఇత్యాది. హేతునుతీంచుక్ తు తాభ్యో భవత్యేవ. “మొక్కి యక్కిన్య మొక్కించు” ఇత్యాద్యాచార్యవచనజ్ఞాపకాత్.

వి :- “త్రివిధానామ్” అనువానికి ఉపకృతి, పరిణతి, సంవృతి రూప త్రివిధకథాతువులని యర్థము. వాని మూడికి ఇంచుగాగమము వచ్చును. దేశ్యక్రియలకు స్వార్థమునం దించుగాగమము గాదు. ప్రేరణార్థమునందు వచ్చును. దేశ్యక్రియలకుఁ ద్రివిధక్రియలలో గ్రహణము లేదు కాన వానికి స్వార్థే చించుగాగమము రాదని తెలియవలయును. మొక్కించె అను ప్రయోగమునుబట్టి తెనుఁగుకథాతువులపైఁ బ్రేరణేంచుక్కు వచ్చునని తెలియుచున్నది. ఇది నన్నయప్రయోగము.

236. సూ. 15:- తత్క్రియాస్వరూపం చ కించిత్ప్రదర్శ్యతే. “ఒనరెన్, అతఁ డొసరించెన్, వీరఁ డపం బొసరించుచున్నన్” ఇత్యాద్యాచార్యస్య వచఃమ్. పాన రెన్, పావరించెన్, అమరెన్, అమరించెన్, పాడలెన్, పాడలించెన్, విడలెన్, విడలించెన్, వడలెన్, వడలించెన్, ఇగిరెన్, ఇగిరించెన్, “ఇగిరింపుము చూతమనిన గోత్రభిడుండున్” ఇత్యాద్యాచార్యః. ఇత్యాదిరూపాణ్యకర్మకక్రియాను “ఒనరెన్, ఒసరించెన్, ఒంచెన్, ఒడించెన్” ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగాదేవ ణి జ్ఞప్తే తాన్యపి రూపాణి గ్రాహ్యణి. ఏతేన “ధర దివ్యాస్త్రతతిం బిల్చి” ఇత్యాదీని కపి నాం వచనాని సామాని. “వినియే నమ్మాట లతఁడు, వినిపించె నమ్మాట ఆతనికి” “అన్యస్యాః క్వచిద్భవే చ్చాన్యాయ” ఇతి కర్మణి షష్ఠీ. దాని మఱిగె నతఁడు “మఱి గించెన్, ఎదుర్కొనె నతనిన్ - ఎదుర్కొనిపించెన్, పురికొనె నేనన్ - పురికొనిపిం చెన్ - ఇత్యాదీని సకర్మకధాతురూపాణి జ్ఞేయాని. “అన్నదానమున ధరామరేంద్రులఁ దనుపు”, “నిన్నెద్ది గఱపించిన, రిపుల నోటవఱచెన్, భువనేశత్యభరంబు పూర్వఁ దగునే పూయన్ జనున్యాత్మజన్”, “వినిచెన్” ఇత్యాద్యాచార్యవచనైః “పూర్వైన్ - కఱపెన్ - ఎదుర్కొలిపెన్” ఇత్యాదీన్యపి రూపాణి ణిజ్ఞప్తేబుదై గ్రాహ్యణి. “భువ నేశత్యభరంబు” ఇత్యాద్యాచార్యవచనే వహే ద్వికర్మకత్వేన కర్మద్వయమ్.

వి :- ఇచట దేశ్యక్రియాప్రసంగము చేయఁబడి, వానిస్వభావ ములు చెప్పఁబడుచున్నవి. చింతామణియందుఁ జివరికారికయగు “అత్వాదితత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాం చ, వర్ణాగ మో విశేషః పురుషే స్వర్థేషుచాపి వచనేషు” అనుదానికి దేశ్యక్రియలు లక్ష్యములు కావలెను. అచట నివి యుదాహరింపఁబడవలసియున్నను గవిశిరోభూషణ మిచటనే వానిం బేర్కొనియుండుటచే నిచట వివ రింపఁబడుచున్నవి. “ఒనరెన్” అనునది యకర్మకక్రియ. ప్రేరణార్థము నం దిది సకర్మకమగును. “అమరెన్” ఇది యప్రేరణక్రియ. ఇది యక ర్మకము. ‘అమరించెన్’ ఇది ప్రేరణమున సకర్మకము. ‘పాడలెన్-విడ లెన్-వడలెన్’ ఇట్టివన్నియును స్వార్థమునం దకర్మకములు, ప్రేరణమున సకర్మకములు నగును. ‘ఇగిరెన్-ఇగిరెన్-ఇగిరించెన్’ అని యిట్టివా నికిఁ బ్రేరణమునందు రెండురూపములు కూడ నుండవచ్చును. ‘ఒనరెన్ -

ఒనరించెన్' అనునవి ఒనరుధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థకరూపములు. ఇందూ కదానియందుఁ బ్రేరణమున చువర్ణకమును, రెండవధానియందుఁ బ్రేరణేంచుగాగమమును వచ్చినవి. ఇట్లే ఓర్చెన్ - ఒంచెన్ - 'ఓడించెన్' అని ఓడుధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున రూపము లుండును. ఇట్లే 'తగులు-తగిలిచెన్ - తగిలించెన్'. “వినియె సమ్మాట లతఁడు” ఇందు వినుధాతువు సకర్మకము. దీనికిఁ బ్రేరణమున రెండుకర్మము లుండును. “వినిపించె సమ్మాట లతనికి.” ‘అతనికి’ అనునది యముఖ్యకర్మము. దీనికిఁ గర్మార్థమున షష్ఠి వచ్చెను. “అన్యన్యః క్వచిద్భవే చ్ఛాన్య” అనుసూత్రమాషష్ఠికి విధానము. ఇట్లు “మఱిగెన్, మఱిగించెన్ - ఎదుర్కొనెన్, ఎదుర్కొనిపించెన్ - పురికొనెన్, పురికొల్పెన్ - పురికొలిపించెన్” మున్నగుసకర్మక్రియ లన్నియుఁ బ్రేరణార్థమున ద్వికర్మకము లగును. “భువనేతత్వభరంబు పూన్పదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజన్” అనుచోట ‘పూన్పదగునే’ అనునదియుఁ బ్రేరణార్థమున ద్వికర్మకమైనది.

236 సూ. 16 :- కఱచె నితీక్రియాయాః సర్వదంశసపరత్వే ‘కఱపించె నతని నహించెన్’ ఇత్యాదిరూపం జ్ఞేయమ్. ఏతాద్భుతస్థలేషు సర్వత్ర తృతీయైవ; సత్య ద్వితీయా. గతిబుద్ధిసూత్రస్య నియమార్థత్వా జ్ఞేయైవ నీయమానస్య యది భవతి, తస్మి గత్యర్థా దీనామేవ. తేన “పాచయతి దేవదత్తోయ జ్ఞదత్తేన” ఇత్యత్ర ప్రయోజ్యే ప్రకృత్యర్థం ప్రతి కర్తృత్వవైవ నిరపవాదత్వే నావస్థానా తృతీయా సిద్ధ్యతి. “గుణక్రియాణాం స్వాతంత్ర్యా త్రేషణే కర్మతాంగతః నియమా త్కర్మసంజ్ఞాయాః స్వధర్మే జాభిధీయతే” ఇతి ప్రాఖ్యానం వదంతి. కర్తృ స్వధర్మేణ తృతీయయేత్యర్థః. ‘దాయన్’ ఇత్యాదౌ ‘దాయించు’ నిత్యాదిక మేవ రూపమ్. సకర్మకేవ్వపి “దాచ సామ్యు-దాపించెన్. పలికెన్ - పలికించెన్ - పల్కరించెన్” ఇత్యాద్యపి రూపాంతరి మాభ్యసంపదమ్. “సర్వయై వైచెన్ - చెందించెన్, రిపుల నాపదలఁబెట్టెన్, పెట్టించెన్” ద్వికర్మకత్వే, ఇత్యాదీని రూపాణి గ్రాహ్యేణి. “చేయఁగలఁడు, చేయింపఁగలఁడు” ఇత్యాదిభవిష్యదర్థే ఉదాహరణమ్. వ్యతిరేకే “ఘటించెడు, ఘటించింపఁడు, చేయింపఁడు” ఇత్యాది.

వి :- ‘కఱచు’ అనుధాతువునకు ‘పాము కఱచు’ అని దంశన

మధ్యము. “కటపించె నతని నహిచేన్” అని ప్రేరణార్థమునందు రూపముండును. ఇట్టిచోట్ల దృతీయ నిలుచును. ద్వితీయ రాదు. ‘గతిబుద్ధి’ సూత్రము నియమార్థకమగుటచే గత్యర్థాదుల కప్రేరణార్థములోఁ గర్త యగునది ప్రేరణార్థమునఁ గర్మసంజ్ఞ కలది యగుచున్నది. “దేవదత్తుఁడు యజ్ఞదత్తునిచే వండించుచున్నాఁడు” మున్నగుచోట్ల దృతీయ సిద్ధించుచున్నది. “గుణక్రియాణామ్” అనుకారిక కర్థము. “గుణక్రియలు స్వతంత్రము లగుటచేఁ బ్రేరణార్థమునందుఁ “దద్వాచకములకుఁ గర్మత్వము గల్గును. కర్మసంజ్ఞ నియమిత మగుటవలనఁ దృతీయయూ రావచ్చును”, అని ప్రాచీనులు చెప్పిరి. ‘డాయన్’ మున్నగుచోట్లఁ బ్రేరణార్థమున ‘దాపించున్’ అని యగును. “దాచె సామ్మ-దాపించెన్” అని ప్రేరణము. “పలికెన్” అనునది స్వార్థము. పలికించెన్ అనునది ప్రేరణము. “పల్కరించెన్” అనునది యాహ్వానార్థకపరమయినరూపము. “చెందెన్-చెందించెన్, పెట్టెన్-పెట్టించెన్” మున్నగుచోట్ల ద్వికర్మకర్తృత్వమును గలదు. ‘చేయఁగలఁడు-చేయింపఁగలఁడు’ మున్నగునవి భవిష్యదర్థకరూపములు. “ఘటింపఁడు-ఘటింపింపఁడు, చేయింపఁడు” మున్నగునవి వ్యతిరేకార్థకరూపములు. వీనిలో సంకేతిత సుప్రసిద్ధము లగువానినిమాత్రమే ప్రయోగింపవలయునని నన్నయార్థర్వణులసిద్ధాంతము. వ్యాకరణములచే రూపములు క్రొత్తక్రొత్తవి నిష్పన్నములైనను సంస్కృతకపులవలె వానిని దెనుఁగుకపులు వాడరాదని నన్నయార్థర్వణులయోశయము.

236 సూ 17 :- ఆదికథేన “ఘటింపవచ్చెన్” ఇత్యాదౌ భుముక్ ప్రత్యయా ర్థాద్యర్థేషి పకారః. “పోషించున్ - పోషింపించున్; చేయించున్ - ఇత్యాదయస్తద్ధర్మక్రియాః. “ఘటించెన్-ఘటింపించెన్, చేయించెన్” ఇత్యాదయోఽతితార్థక్రియాః.

వి :- “అనుబంధప్రార్థనయో ర్నా వ్యతిరేకాదికే చ చోః పస్యాత్” అనుసూత్రమునందలి యాదిశబ్దముచే ‘ఘటింపవచ్చెన్’

మున్నగుచోట్లఁ జకారమునకుఁ బకారము వచ్చునని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది; ఘటియొకచో “పునరాగమః క్రియాణామ్” అను సూత్రమునకు లక్ష్యమని భావించినది. నిజమునకు “పోషించున్-పోషించున్” మున్నగుచోట్లమాత్రమే ‘అనుబంధప్రార్థనయోః’ అనుదాని కావశ్యకత కలదు. ‘చేయించున్’ మున్నగువానిని బునరాగమసూత్రమునకు లక్ష్యముచేయుట గ్రంథకర్త కభిమతియు కాదు. కవిశిరోభూషణము వ్రాసినవాడు సరికాదు. పునరాగమసూత్రము చింతామణికారిక, చింతామణి సాధింపవలెత్తిమరూపములు పన్నయగరిభారతభాగమునఁగాని, చింతామణినాటిగ్రంథములందుఁగాని ప్రయోగింపబడినపుడు వానిని సాధించుటకుమాత్రమే పునరాగమసూత్రము నుపయోగించుట సమంజసమని యూహింపవలయును. అందును దత్తసుక్రియలను సాధించుటకే యుపయోగింపవలయును. అచ్చికక్రియలను వీనిచే సాధింపరాదనియు, నాచ్చికక్రియలను “అత్వాదితత్త్వమానమివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ వర్ణాగమో విశేషకపురుషేష్వర్థేషుచాపివచనేషు” అనుకారికచే వానిని సాధింపవలయును. అట్లు సాధించుటయే సరియైన మార్గము.

237. సూ :- వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్స్యాత్.

237. సూ :- వ్యతిరేకాద్యర్థే చ, అస్త్యనుబంధే పరే చ క్రియాస్త్యవర్ణస్యాదాదేశ స్సాన్యత్. ఘటింపఁడు, ఘటింపింపఁడు, చేయింపక, చేయింపింపక; ఘటింపక, ఘటింపింపక. అదికబైన “ఘటింపఁడు, ఘటింపరాఁడు, ఘటింపవచ్చు, ఘటింపనయ్యె, ఘటింపఁగన్” ఇత్యాది యున్నవి. “నన్ను వర్తిలక్షేనన్, నన్ను ఘటింపఁజేసన్” ఇత్యాది జీజర్థవివరణవాక్యమ్. “నారాయణభట్టు వాఙ్మయధురంధుఁడీకృతి నిర్వహింపఁగన్” ఇత్యాదయః సత్యర్థాదయశ్చ గ్రాహ్యః. “పోషింపఁగలఁడు, పోషింపింపఁగలఁడు” ఇత్యాదిభావ్యర్థే. ఏతాదృశస్థలేషు సర్వత్ర ఆకళాత్వా-ద్దౌతప్రకృతిక-కార్యమ్. హ్రస్వాత్సరిత్యేన విద్యో ద్వైవిధ్యశ్చ సిద్ధ్యంతి. తత్సమక్రియాను-సర్వత్ర పర్వవ్యాప్యత్వమే వాత్వస్య. ప్రార్థనాద్యర్థే ఆత్వా

భావాత్ ఇద మత్వం దేశ్యక్రియాస్వపి వ ర్తతే 'అత్సాన్యో' ఇత్యుక్తేః ప్రచయః, చేయవచ్చు, చేయగలడు" ఇత్యాది.

వి :- వ్యతిరేకాదా, భావిని, చ, అత్, న్యాత్ - అని ఛేదము. వ్యతిరేకము మున్నగుసంస్థములందును, కల-ఉన్న-పడు మున్నగు ననుబంధపరిచ్ఛేదమునను ధాత్వంతమున కదాదేశము కలుగును. 'ఘటిండు' అనుధాతువునకు వ్యతిరేకప్రథమపురుషైకవచనమున 'వ్యతిరేకార్థే లటి లృటి డుజ్ న్యాత్' అనుచొప్పున డుజ్జు వచ్చి 'ఘటించు+డు' అనియుండగా సంచుగాగమచకారమునకు 'వత్తిము' వచ్చి ప్రకృతసూత్రముచే నత్విము కలిగి 'ఘటింపడు' అని యగుచున్నది. ఘటించుధాతువుకంటె 'క్వార్థేచ వ్యతిరేకార్థే' అని కవర్ణకము వచ్చి 'ఘటించు+క' అనియుండగా పత్వాత్విములు వచ్చి 'ఘటింపక-ఘటింపమి' అనియగును. "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్సాన్యో" అనుసూత్ర మందలి 'అది' శబ్దముచే లేచి, గాడు, వచ్చు, అయ్యె, కన్ - మున్నగువానిని గ్రహింపవలయును. మఱియుఁ దుమున్నర్థమును గ్రహింప వలయును. ఇట్టిశబ్దములు పరమగునపుడు పూర్వమం దున్నచకారము నకుఁ బకారము నత్వమును జేరుచుండును. కాన "ఘటింపలేడు, ఘటింపరాడు, ఘటింపనచ్చు, ఘటింపనయ్యె, ఘటింపకన్" మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. మఱియు "నను వర్తిలజేసెన్, నను ఘటింపజేసెన్" మున్నగునిజర్థవివరణవాక్యములుగూడ సూత్రము నందలి "అది" పదముచేతనే సిద్ధించును. వీనిని గొందఱు ఘటకక్రియ అని వ్యవహరించుట కలదు. "పోషింపగలడు, పోషింపింపగలడు" మున్నగునవియు 'అది' పదసిద్ధములే యని కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. నిజమున కీరూపములు చింతామణికి సమ్మతములు కావని తోచుచున్నది. నన్నపార్థునిమతమున "పోషింపగలవాడు-పోషింపింపగలవాడు" అనునవియే సమ్మతములుగాన నట్టివానినిట నుదాహరించుట యుచితము. కళాద్రుతప్రకృతికసంజ్ఞలు పదసంజ్ఞ కలవానికే

కలవు. కాని, అపదముల కనఁగాఁ బదసంజ్ఞ లేనివానికిఁ గలుగవు. అట్లుండుట యశాస్త్రీయము. ద్రుతప్రకృతికకార్యము “పోషింపఁ గలఁడు, పోషింపింపఁగలఁడు” మున్నగువానియందుఁ బదమధ్యమునం దగపడుచున్నది. దానిని “ఏతాదృశస్థలేషు సర్వత్రాశఙ్ఖాత్వా ద్ద్రుతప్రకృతికకార్యమ్” అని కవిశిరోభూషణము సమర్థించుట సరిగా నగపడదు. “పోషింపన్, పోషింపింపన్” మున్నగునవి తుమున్నంతములు. నానిమీఁద శిశ్యార్థక మగుకలుగుధాతుగూపములను జేర్చిన “ఘటింపఁగలఁడు, ఘటింపింపఁగలఁడు” మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్న పనుట యుక్తము.

238. సూ :- క్త్వాభూతయోః క్రియాన్త్యస్యేత్.

238. సూ 1:- క్త్వాభే భూతార్థేన క్రియాన్త్యవర్ణ స్వేదాదేశ సాన్యేత్. “ఘటించి, ఘటించి, పోయి, పోయి, పోయి” ఇత్యాది భూతార్థే బహువచనోదాహరణమ్. “వచ్చి, చని, కని, విని” ఇత్యాది.

వి :- క్త్వాభూతయోః, క్రియాన్త్యస్య, ఇతే - అని ఛేదము, “క్త్వార్థభూతార్థములయందు ప్రాప్త్యేకారము ధాత్వంతమున కాగమమగును” అని సూత్రార్థము. సంస్కృతవ్యాకరణమునందు క్త్వాప్రత్యయము ధాతువుకంటె విహితమైనది. ‘భుక్త్వా, గత్వా’ మున్నగునవి దానియు దాహరణములు. తెనుఁగునందు క్త్వాప్రత్యయ ముండదు. కాని దానియర్థమున ధాతువుచివర ప్రాప్త్యేకారము వచ్చునని తెలియుచున్నది. భూతార్థమునం దున్న ధాతువునకును, జివర ప్రాప్త్యేకారము వచ్చుచున్నది. “ఘటించు + ఇ = ఘటించి, ఘటించి + ఇ” మున్నగునవి క్త్వాప్రత్యయార్థమున కుదాహరణములు. ‘ఘటించిరి’ మున్నగునవి భూతార్థమున కుదాహరణములు.

238. సూ. 2 :- అద్యః క్రియాన్వీతి సూత్రేణ దేశ్యక్రియాన్తే భూతార్థే ఏకత్వే యత్వం తత్పరత ఏత్వమితచ విశ్తాయతే. తదేత్వసహితం యత్వంచ లఘూదే

ర్నాంతా త్వదాదే నాచార్యప్రయోగే తత్ర చాన్యత్రచ తదన్వయవ్యతిరేకయోః
 దృష్టత్వాత్. ఏవంస్థితే బహువచనే సావకాశ మిత్యం తత్సమక్రియాను నిరవకాశ
 నేత్యేన బాధ్యతే. “నిరవకాశాహి విధయ స్సావకాశాన్ విధీన్ బాధస్తే” ఇతి
 న్యాయాత్. దేశ్యక్రియాను తు నకారస్యోపరీక్ష్యం, యకారస్యోపరి యుత్వమితి
 విషయవిభాగస్య సత్త్వా న్న బాధకః. బహువచనే తు క్రియాద్వయే నీత్యం భవత్యేవ.
 అయమేవాగ్ధోఽధర్వణాచార్యేణ స్ఫుటీకృతః-“ఇత్యాన్యత్ భూతబహుత్వే తు దేశ్యే
 తూథయతో భవేత్ యస్యాన్యదేశ్యక్రియా స్త్యే తు భూత ఏకత్వవాచకః ఇతఏవ పర
 స్సస్యాన్య దిద్భవే న్నాన్తకాత్మరే” ఇతి. “ఉభయతః” ఇతి ఏకత్వబహుత్వయో
 రిశ్యర్థః “కనియెన్, వినియెన్” ఇత్యాదా వేత్వవిశిష్టం యత్వమ్; “నీచేసినపని,
 నీవు ఘటించినకార్యము” ఇత్యాదా వశేనైవ నూత్రేతేత్వమ్; “చేకొని, కైకొని”
 ఇత్యాదా శబ్దపల్లవక్రియాత్వేన లఘ్వాదేరితి నియమస్య భజ్జో నోదేతీతి క్షేయమ్.

వి :- “అద్యః క్రియాను” అనుసూత్రముచే భూతార్థప్రథమ
 పురుషైకవచనమున దేశ్యక్రియాంతమందు యత్వమును, దానికిఁ బర
 ముగ నేత్వమును గల్గునని తెలియుచున్నది. పత్వముతోఁగూడినయాయ
 త్వమును లఘ్వాదినాంతపదముకంటె వచ్చునట్లుగా నాచార్యప్రయోగ
 ములం దగవడుచున్నది. ఆచార్యప్రయోగములందును దదితరస్థలముల
 యందును దదన్వయవ్యతిరేకము లగపడుచుండుటవలనఁ బై విషయము
 తెలియుచున్నది. ఇట్లుండఁగ బహువచనక్రియలయందు సావకాశమైన
 ఇత్వము తత్సమక్రియలలో నిరవకాశమైన ఎత్వముచే బాధింపఁబడుచు
 న్నది. అనఁగా ఘటించెన్ (‘ఘటించు+ఎన్’) అనురూపమునఁ గల్గు
 చున్నది. ఇట ‘ఘటించు’ అనునపుడు భూతార్థప్రథమపురుషైకవచన
 మునందు “క్వాభూతయోః క్రియాన్త్యస్త్యేత్” అనుచొప్పన నిత్వము
 వచ్చుచుండఁగా “ప్రథమైకస్యేద్భవేచ్చ భూతార్థే” అని వచ్చిన
 ఏత్వము తత్సమక్రియలలో నేకవచనమునం దిత్వమును బాధించినదని
 కవిశిరోభూషణము చెప్పుచున్నది. ఈగమర్థనము నన్నయాధర్వణు
 లకు సమ్మతము కాదని “భూతార్థకప్రథమపురుషబహువచనమునందు
 మాత్రము సంస్కృతధాతువులతుదిని “క్వాభూతయోః క్రియాన్త్య

స్వేత్” అనునూత్రముచే విధింపఁబడిన ఇదాగమము వచ్చును—అని “ఇ త్స్యా ద్భూతిబహుత్వే తు దేశ్యే తూభయతో భవేత్” అని యథర్వణాచార్యులుగాను వచించియుండుటచేఁ దెలియుచున్నది. అహో బలపతి యిట్లు పెక్కు చోట్ల సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములు, పరిభాషలు, న్యాయములు చూపి, పదవ దానికి బలముగ నథర్వణవచనమును జూపుచుండును. నన్నయథర్వణులు సమ్మతించినసంస్కృతవ్యాకరణవిధులను మన మిం దుపయోగింపనగును అట్టిసూచన లేనివానినిం దుపయోగింపరాదు. టిత్తులు, కిత్తులు మున్నగువానిని జెప్పి వాని లక్షణములను బ్రత్యేకముగాఁ జెప్పనందున వానిని సూత్రము సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి ననుసరించి చెప్పకొనవలయును. మరియు “తస్మాదిత్వైతరస్య-తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య” మున్నగు పరిభాషాసూత్రములును దెనుఁగువ్యాకరణమున వర్తించునట్లు యూహాపద్ధతులు వర్తిల్లునట్లు ప్రక్రియలను సూచించుటవలన నాసూత్రములఁగూడ నిందుఁ బరిగ్రహింపవలయునని యూహింపవలయును. నన్నయథర్వణవచనములలో నెట్టిసూచనయు లేనపు డట్టి సంస్కృతవ్యాకరణవిధుల నిం దుపయోగింపరాదనియే తెలియనగును. ఈ ఇత్వము భూతకాలికప్రథమపురుషైకవచనమున మాత్రమే నుపర్ణాంతదేశ్యక్రియలకును, దదుపలక్రియము లగు దువర్ణాంత, గువర్ణాంతాదులకును నగుననియు, దక్కిన దేశ్యక్రియలకు గాదనియుఁ దెలియుచున్నది. కనియెన్, పడియెన్, తగియెన్, మొదలగునవి.

239. సూ :- ప్రథమైకవచనలోప తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాంస్యాత్.

239. సూ :- తద్ధర్మాధై, భూతాధైచ క్రియాణాం ప్రథమపురుషైకవచనస్య లోప స్స్యాత్. “ఘటించునకఁడు, చేయునకఁడు, కనియె నికఁడు, ఘటించునకఁడు” ఇత్యాది.

వి :- ప్రథమైకవచనలోపః, తద్ధర్మాతీతయోః, క్రియాణామ్, స్యాత్ -అని ఛేదము. తద్ధర్మభూతక్రియలయొక్క ప్రథమపురుషైక

వచనమునకు లోపము కలుగునని సూత్రార్థము. 'ఘటించు' ధాతువునకుఁ దద్ధర్థార్థమునకుఁ బ్రత్యేకకారము లేదు. కావున లట్లు, తిప్ప చేయఁగా దాని కీనూత్రముచేఁ బ్రథమైకవచనలోపము కలిగి తద్ధర్థార్థప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'ఘటించున్' అని యగును. భూతార్థమునందు లిట్లును దానికి 'తిప్పను' ధాతువుకంటెఁ జేయఁగా 'ఘటించు+తి' అని యుండునపుడు "క్యాభూతియోః క్రియా స్త్యస్యేత్" అనుచోప్పున 'ఘటించు+ఇ+తి', "ప్రథమైకవచనలోపః" అనుదానిచేఁ దిప్పనకు నగోపము, "ప్రథమైకస్యైర్భవేచ్ఛ భూతార్థే" అని ఏత్వము, "అన్యే ద్రుతప్రకృతియః" అని ద్రుతమును జేయఁగా "ఘటించెన్" అని రూపమగును. ఏకవచనమునఁ దత్సహక్రియల కిత్వము రాదని యధర్వణుని వచనము. తక్కినవానికిని బ్రక్రియ నిల్లే యరియవలెను.

240. సూ :- వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి దుష్స్యాత్.

240 సూ :- వ్యతిరేకార్థే వర్తమానభవివ్యదర్థయోశ్చ ధాతో ఝజ్ స్యా దేశత్వే-
"ఘటింపడు, చేయడు, ఘటింపఁగలడు, చేయఁగలడు, ఘటింపుచున్నాడు"
ఇత్యాద్యుదాహరణమ్.

వి :- వ్యతిరేకార్థే, లృటి, లటి, ఝజ్, స్యాత్-అని ఛేదము. 'వ్యతిరేకార్థమునందును, భవివ్యద్వర్తమానార్థములందును ధాతు ప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'తిప్పనకు' ఝజాదేశమగు ననియర్థము. వ్యతిరేకార్థమున ధాతువుకంటె లట్లు చేయఁగా దానికి తిప్ప వచ్చి 'ఘటించు+తి' అని యుండఁగాఁ బ్రకృతినూత్రముచే ఝజ్ చేయఁగా 'ఘటించు+డు' అనునపుడు "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్స్యాత్" అను చోప్పునఁ గ్రియాంతమున కత్వమును, "అనుబద్ధ... చోః వస్స్యాత్" అని ఇంచుకృకారమునకుఁ బకారమును వచ్చి "ఘటింపడు - ఘటింపండు" అని వ్యతిరేకార్థప్రథమపురుషైకవచనమున రూపద్వయము సిద్ధించును. 'ఘటింపఁగలడు' అను రీతిరూపము "ఘటించు+లృట్=

ఘటించు+తి=ఘటించు+కల+తి=ఘటించు+అన్+కల+తి=ఘటింపు
 +అన్+కల+తి=ఘటింపగలడు” అని యగును. ఇచ్చట ‘అస్తి రసు
 ...ధాతోః, వ్యతి...చాత్స్యత్; అనుబంధ...చోఃప స్వాత్; అస్యే
 ప్రతిప్రకృతియః” అనుసూతములు వర్తించి ‘ఘటింపగలడు’ అను
 రూప మేర్పడునని కపిశిరోభూషణ మభిప్రాయపడుచున్నది. ‘ఘటింప
 గలడు’ మన్నగురూపములను సన్నపాఠ్యుడు తనభారతభాగమున
 భాగ్యర్థమునఁ బ్రయోగించియుండలేదు. కావున నట్టిరూపములను
 జితమణిచే నాధింప యత్నించుట యుచితము కాదు. చింతామణిచే
 నాధింపఁదలఁచినచో ‘ఘటించు’ అనుధాతువుకంటె, తుమర్థమున
 ‘ఘటించెన్’ అనురూపమును నాధించి, ‘కలగు’ ధాతురూపముగు ‘కల’
 అనుదాసిని దీనికి జోడించి, ద్రుతేశ్వరము చేసి “ఘటింపగలడు -
 ఘటింపగలరు - ఘటింపగలవు - ఘటింపగలరు - ఘటింపగలను -
 ఘటింపగలము” అని రీతిని నాధించుట యుచితమని తోచుచున్నది.
 ఘటించుటకుఁ దగినశక్తి కలదని దీనికర్థము. వర్తమానార్థమునందుఁ
 గూడ ఘటించుచున్+ఉన్నవాడు అనియుండఁగా “తచ్ఛబ్రవస్య
 లోపస్వ్యా దదాతోః క్వచి దేశతా” అనుచొప్పున ‘ఉన్నాడు’ అను
 రూపమును సూచించి, ‘ఘటించుచున్’ అనుదాసితో సత్వరంధిని
 ‘చోర్వాస్త్యై’ దనుదాసిలోని ‘వా’ అనుదాసికి న్యవస్థ సంగీరించి
 ‘ఘటించుచున్నాడు’ మన్నగురూపములను సన్నయాథర్వణులమత
 మున నాధించుట యుక్తముగా నగపడుచున్నది. సన్నయాథర్వణుల
 మతమునఁ బైరీతిని నాధించిన ‘ఘటించుచున్నాడు - ఘటింపగలడు’
 అనుసవి క్రియా జన్యవిశేషణమ లేకాని గమావకక్రియారూపములు
 కావని తెలియవలయును. కపిశిరోభూషణము నాధించిన ‘ఘటింపు
 చున్నాడు’ అనుదాసిలోని పత్వము సరికాదు. ‘ఘటించుచున్నాడు’
 అనియే యుండఁదగును.

241. సూ :- త్ర్యర్థే పున ద్దదీ భవతః.

241. సూ:- స్త్రీవిపయే తూర్తార్థేషు ము-ది, ఇత్యేతా వ-కా-పః పు-తిత్య వ్యయం విశేషాద్ధే వర్తతే. తత్ర వ్యతిరేకభవిష్యదర్థయోః దువర్ణకః, వర్తమానార్థే దివర్ణక ఇతివిశేషః. కాంత ఘటింపదు, ఘటింపంగలదు, చేయదు, చేయంగలడు, చేయచున్నది ఘటింపుచున్నది. స్త్రీ శబ్దోఽత్ర తిర్యగ్దశయోర పున్యసలక్షణమ్. “ఏచిక రాంగలదు. రాదు, ఎడ్గిల్లుచున్నది” ఇత్యాదిరూపం తత్రోదాహరణమ్; “మమ తిర్యగ్దశస్త్రీషు తేష్యర్థే ష్యేకతాం గతా” ఇత్యదర్పణః. ఆచార్యవ్య ప్రబంధేషు ప్రయోగ శ్చాత్రి మానమ్ “ఘటింపుచున్నవాడు, ఘటింపంగలవాడు, ఘటింపుచున్నయది, ఘటింపంగలయది” ఇత్యాదౌ తచ్చబ్రాహ్మయో బోధ్యః.

వి :- త్ర్యర్థే, పునః, దుదీ, భవతః-అని ఛేదము. ఇందలి స్త్రీశబ్దముచే దివ్యగ్దశవాచకములును గ్రహింపబడును. కాన స్త్రీ తిర్యగ్దశవాచకములు వాచ్యములైనపుడు ధాతువుకంటె వ్యతిరేక భావ్యర్థములయందు దువర్ణకమును, వర్తమానార్థమునందు దివర్ణకమును వచ్చునని సూత్రార్థము. సూత్రమందలి పునశ్శబ్ద మవ్యయము. ఇది విశేషార్థమును బోధించును. కావున స్త్రీశబ్దమునకు ద్యోగ్దశవాచకములు నర్థమైనవి. ఉ. ‘కాంత ఘటింపదు’ మొదలైనవి. ‘ఘటించు’ ధాతువుకంటె వ్యతిరేకార్థవివక్షలోఁ బ్రథమపురి మైవచనప్రత్యయమునకు దువర్ణకమును, ‘వ్యతిరేకాదా భావినీ’ అనుచొప్పున సత్విమును జేయఁగా ‘ఘటింపన్ + దు’ ద్రుకలోపముచే “ఘటింపదు” అనురూప మేర్పడును. “అలత పుష్పింపదు. ఆచిలుక పసింపదు” మున్నగురూపము లిట్లే సిద్ధించును. భవిష్యదర్థమున మహత్త్వమునందువలెనే ‘ఘటింపదు’ అనురూపమును జేసి ‘దు’ అనుదానికి బదులుగా నమహత్త్వమున దువర్ణకమును నిలిపినచో ‘ఘటింపంగలదు’ అనురూపము సిద్ధించును. వర్తమానార్థమున ‘ఘటింపుచున్న’ అనుదానిమీఁద నిలిచిన ‘దు’ అనుదానికి బదులుగ ‘దీ’ అనుదానిని నిలువఁగా ‘ఘటింపుచున్నది’ అని యేర్పడును. తిర్యగ్దశమహత్త్వర్థకములు క ర బగునపుడు

వ్యతిరేక భావివర్తమానాగ్రములందు 'దు-ది' అనువర్ణకము లేక
 వచనద్యోతకము లగును ధాతువుకంటె ఎచ్చుచున్నవిని "దుదీ తిన్య
 గ్జడస్త్రీషు" అను సభర్వణవచనమున శర్థము, 'ఆస్త్రీ పలుకదు-
 పలుకఁగలదు-పలుకుచున్నది. ఇట్లే "ఆషక్షు పలుకదు-పలుకఁగలదు-
 పలుకుచున్నది" మొ॥ తిర్వగ్జడకర్తృకత్వమునందు భూతతద్ధర్మాన్య
 ర్థములలో నేకవచనరూపమే బహుత్వమునుసైతము బోధించును.
 మహతీకర్తృకత్వమున నట్లు బోధింపదు. కాన "ఆషక్షులు పలుకున్,
 ఆషక్షులు పలికెన్-ఆస్త్రీ పలికెన్. ఆస్త్రీలు పలికి" అనియుండును.
 కాని "ఆస్త్రీలు పలికెన్" అని యుండరాదు. ఆచార్యప్రబంధముల
 యందుఁ బ్రయోగము లట్లే కలవు. "ఘటించుచున్నవాడు, ఘటింపఁ
 గలవాడు, ఘటించుచున్నయది, ఘటింపఁగలయది" మున్నగువాని
 యం దున్న 'వాడు, అది' అనునవి తచ్చబ్రము లనియు, వాఁతోఁ
 బూర్వపదమున కన్వయమనియు నూహింపవలెను. సర్వనామశబ్దము
 లగు 'అది-అవి-వాడు-వారు" మున్నగువానికర్థము సందర్భానుసార
 ముగాఁ బూర్వవాక్యము ననుసరించి యుండును. 'అది, అవి, వాడు,
 వారు" అనునవియు వానియితరవిభక్తిరూపములును విశేషణశబ్ద
 ములమీఁద విభక్త్యర్థమున నిలుచుట గలదు. 'అది, అవి' శబ్దములకు
 మాత్రము 'శబ్దా తచ్చబైతక' అనుచొప్పున సమాసమునందు సంధి
 కార్యమగ, అకారలోపము వికల్పముగా జరుగును. అట్టివానియందలి
 'అది, అవి' యనునవి విభక్త్యర్థమున వచ్చినవి కావు. తచ్చబైతమహా
 ద్వాచకములు. కవిశిరోభూషణము వీనిని విడదీసి వేఱుగాఁ జెప్ప
 వలసియుండఁగా నట్టివివరణము చేయకుండుట సరికాదు గదా !

241 సూ. 2 :- "అనవుడు, అడ్డమగుదు" ఇత్యాది తత్ప్రయోగా వశేనైవ
 మాత్రేణ తత్ర వర్తమానాద్దేదదీ రివతీతి జ్ఞేయమ్.

వి. :- "అనవుడు - అడ్డమగుదు" అనువానియందుఁ జిసర
 నున్నదుష్టావ్యతిరేకార్థేల్పటి లటి డకస్యా" త్రనుచొప్పునవచ్చినదని

కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. ఇవి రెండను ఆనంతర్యార్థకడువర్ణకములే గాని డబ్బర్లకములుకావు. వీవిసాధుత్వము నన్నపార్యప్రయోగప్రమాణ్యము చేతనే యగుచున్నది. 'అను' ధాతువుపై నీ డువర్ణము వచ్చునపుడు 'అవు' అనునది అనుధాతువున కాగమమగును. ఈ డువర్ణము ద్రుతప్రకృతిక మగుటచే 'అనవుడున్ = అనినతోడనే' అనురూపము సిద్ధించును. అగుధాతువుమీఁద నీడువర్ణము వచ్చినచో 'అగుడున్' అని యగును. అడ్డుగుడు = అడ్డుపడినతోడనే అనియర్థము. ఇట్టివానిని భావార్థక'డు'వర్ణకములని యూహించుట లెస్స.

242 సూ :- అన్యస్మా ద్ధాతో శ్చ ధాతుత్వవివక్షయైవ భవతీంచుక్.

242. సూ. :- అన్యస్మా ద్ధాతో శ్చ ధాతుత్వవివక్షయైవ భవతీంచుక్. తత్ర "అస్తమ్, అహమ్ అస్తర్" ఇత్యాద్యవ్యయావాం సుఖకరుణావర్ణ మత్సరపల్లవాదీనాం; సుబుద్ధతత్వసాఁఖ్యోదాహరణత్వమ్ "అస్తమించెన్" ఇత్యాది రూఁప్ "ఉరువడి, ఇనుమడి, ముచ్చడి, సరబడి, పడఁడి, తురింగలి, చెంగలి, తొలకరి, తల్లడ" ఇత్యాది దేశ్యశబ్దానామ శ్యేతత్సూత్రేణైవ భవతీంచుక్. "శత్రువరుల నెల్లఁ దల్లఁకిల్ల నెఱచినన్" ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్. "పల్లించె హయమన్; ఆరించె నన్నయన్, వెక్కిరించె నరులన్, ఆప్పగించె నతనిన్" ఇత్యాదీనాం తప్పవశబ్దానానామ ప్యత్రోదాహరణత్వ మితి జ్ఞేయమ్.

వి :- అన్యస్మాత్, చ, అధాతోశ్చ, ధాతుత్వవివక్షయా, ఏవ, భవతి, ఇంచుక్-అని ఛేదము. ఉపకృతి, పరిణతి, సంకృతిభేదము గల త్రివిధధాతువులమీఁద నించుగాగమము వచ్చుచున్నది. వీనికి వ్యతిరిక్తముగ ధాతుభిన్నమైనవానికి ధాతుత్వవివక్ష చేసినంతమాత్రమున నించుగాగమము కలుగునని యీసూత్రము చెప్పుచున్నది. "అస్తమించు, అహంకరించు, అంతరించు" అనునది "అస్తమ్, అహమ్, అంతర్" అను నవ్యయములకు ధాతుత్వవివక్ష చేయఁగా నించుగాగమము వచ్చినరూపములు. ఇంతేకాక "సుఖించు, కరుణించు, వర్షించు, మచ్చరించు, పల్లవించు" మున్నగునవి శబ్దములు. వీనికి ధాతుత్వవివక్షలో

నించుగాగమము వచ్చి పైరూపము లేపుచున్నవి. 'ఉరువడించు, ఇరువడించు, మున్నుడించు' మున్నగునవి దేవ్యశబ్దములకు ధాతుశ్చ వివక్షతో నించుగాగమము వచ్చినరూపములు. ఈసందర్భమున 'సరవడి, నదవడి' అని రెండుశబ్దములు వాచ్యమనిపించినవి. వీరికి ధాతుత్వవివక్షతో నించుగాగమము చేయఁగా 'సరవడించు, నదవడించు' అని యగుచున్నవి. ఇట్టిప్రయోగము లద్భుతములు. పావున నీరెండు శబ్దములును శేఖరప్రమాదపతితములేమో! 'తుంగలించు, చెంగలించు, తొలకరించు, కల్లడించు' మున్నగువానికి యోగప్రసిద్ధముగా నించుగాగమ మగపడుచున్నది. పదవడి' యగుశబ్దము 'పదము + పడి = పదపడి' ఇది 'ప్రథమావైభక్తికిమోః' అనుదాని కుదాహృతి. తరువాత ననునర్థములో నిది ప్రసిద్ధమై యున్నది. దీని కించుగాగమము ప్రసిద్ధము కాదు.

243. సూ :- తిర్యగ్దడేషు కర్తృషు బహువచనం చైకవచనమేవ స్యాద్భూతే తద్ధర్మే చ.

243 సూ. 1 :- భూతతిష్ఠాగ్నియోః ప్రథమపురుషబహువచనం త్రైకవచనమేవ స్యాత్తిర్యగ్దడేషు కర్తృషు సత్తు. "దేవపురుషంజిల్లు, చిలుకలురర్జిల్లు, మేఘములు వర్షించు" ఇత్యాది తద్ధర్మదాహరణమ్ "దేవపురుషంజిల్ల" నిత్యాది భూతార్థే; తత్ర తిర్యగ్దడశబ్దయో స్వరూపస్యాపి గ్రహణమ్. నచాత్యంతమివమ్. సంస్కృతీవ్యాకరణే "సవీపార్థమస్యాగ్రహణజీర్ణః" ఇతిసూత్రే సవీకర్షేన స్వరూపార్థమోర్ధ్వహణమితి కాల్పితై రుక్తత్వాత్. తేన 'తిర్యక్కులు వచ్చుక-వచ్చుక' ఇత్యాదిరూపం సిద్ధ్యతి.

వి :- తిర్యగ్దడేషు, కర్తృషు, బహువచనమ్, చ, ఏకవచనమ్, ఏవ, స్యాత్, భూతే, తద్ధర్మే, చ-అని ఛేదము. వాక్యమునందుఁ దిర్యగ్దడవాచకములు కర్తృ లగునపుడు భూతతద్ధర్మాద్యర్థములతో బహువచనమునం దుండవలసినక్రియ యేకవచనమునందే యుండునని సూత్రార్థము. "మేఘములు రంజిల్లున్, మేఘము రంజిల్లున్, చిలుకలు వర్షిల్లున్, చిలుక వర్షిల్లున్, మేఘములు వర్షించున్, మేఘము

వర్ణించునో మున్నగునవి తద్ధర్మార్థమున కుదాహరణములు. ధేనువులు రంజిల్లెన్, ధేనువు రంజిల్లెన్” మున్నగునవి భూతార్థమున కుదాహరణములు. “తిర్యక్కులు వచ్చెన్, తిర్యక్కులు నచ్చున్” అనునపుడు తిర్యగ్జడశబ్దములవాచకములకే గాక తత్త్విరూపమునకుఁగూడ నిందు గ్రహణమని తెలియవలెను. ఈవిషయము సంస్కృతవ్యాకరణములోఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. దానిని గవిశిరోభూషణము చూపినది. తెనుఁగునకు మహానిప్రయోగములు ప్రమాణము లగును. అట్టిప్రయోగములను జూపినచోఁ దెనుఁగువ్యాకరణమున నవి సప్రమాణము లగును. సంస్కృతవ్యాకరణసాధ్యశ్యము తెనుఁగువ్యాకరణమునకు శాస్త్రీయ ప్రామాణ్యమునకు మాత్రమే యుపయోగించును.

243. సూ. 2 :- శ్రీమహత్సహాయోగే తు నైతద్రూపమ్ “యద్యన్యహయోగే తు రూప మేవం ని విద్యతే” ఇత్యధర్మణోక్తేః “కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘనసుఖవృత్తుల్” ఇత్యాది తత్రోదాహరణమ్.

వి :- తిర్యగ్జడవాచకములును, దదితరములును గలిసి యొక వాక్యమునఁ గర్తలైన దానికి బహువచనక్రియ యేర్పడవలసియున్నపుడు క్రియావాచకపదమునకు రావలెనని యేకవచనాంతర రాదని యథర్వణవచనమున కర్థము. “కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘనసుఖవృత్తుల్.” ఇందు ‘తామర-నెల’ అనునవి కర్తలు ‘నెల’ అనునది మహద్వివక్ష చేయఁదగినది. ఇచట మహత్సహాయోగ మున్నదికావున నేకవచనము రాక బహువచనమే నిలిచినది. ‘మృగములును వేటకాటును వచ్చిరి’ మున్నగునవి. ‘మృగములు’ అనునది మమహద్వాచకము, లేక తిర్యగ్వాచకముననియు ననవచ్చును. ‘వేటకాటు’ అనునది మహద్వాచకము. ఇవి బహువచనము లగుటచే వీరిక్రియ యేకవచనమునందుండవలెనను మహత్సహాయోగ ముండుటచేఁ గ్రియ కేకవచనాంతర కలుగలేదు. ఈన్యాయము ననుసరించియే యనేకకర్తృకక్రియకు సమీపకర్తయొక్క లింగవచనములు కలుగుననియు న్నూహింపవచ్చును.

“ఎవ్వనిబాధుమిత్రులు జీవధనంబులును దప్పిజెందునువాఁడే (భార, శాంతి, 1, ఆ, పేరి, ౩)” సురిగంధర్వప్రభృతులు ధరిణీశైలాపగ్నాభి ధాత్రీజాదుల్ సరిసరి నీకేయవకృతి ఎరయంగఁగావించె జగములందు” (రామా-అరణ్య-2-ఆ-పేరి-౩) మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టి పై యధర్వణనచనము సమూలమని తెలియుచున్నది. వీనినిబట్టియే తమ సేనలు వారును విశ్రమించిరి’ మున్నగునవియు సాధువులగును.

244. సూ :- అన్యత్ర వచీ.

244. సూ :- అన్యత్ర ఆగామివర్తమాన వ్యతిరేకార్థేషు ‘పువీ’ ఇత్యేతా స్త్రు తిర్కగ్జదేషు కర్తృభవచనమ్. వర్తమానార్థభవత్వే ‘వి’ వ్యతిరేకాగామ్య ర్థయోః బహుత్వే పుః ఇతి వివేకః. “చిలుకులు రంజిల్లుచున్నవి, రంజిల్లుగలవు, రంజిల్లు” ఇత్యాది.

వి :- అన్యత్ర, పువీ-అని ఛేదము. భూత, తద్దర్శకాలముల యందుఁ దిర్కగ్జదేషవాచకశబ్దములు కర్తృలగునపుడు బహువచనమున కేకవచనము వచ్చుచున్నది. భూతితద్ధర్మేతరము లగునాగామి, వర్త మానవ్యతిరేకములలోఁ దిర్కగ్జదేషవాచకశబ్దకర్తృత్వమునందుఁ గ్రియకు ‘పు, వి’ అనునవి కలుగుచున్నవని సూత్రార్థము. ‘చిలుకలు రంజిల్లు చున్నవి’ అని వర్తమానార్థమున కుదాహరణము. ‘చిలుకలు రంజిల్లు గలవు, రంజిల్లు’ అనునవి భావివ్యతిరేకముల కుదాహరణములు.

245. సూ :- స్త్రీవ దేకవచనస్తు.

245. సూ :- తిర్కగ్జదేష కర్తృష్యేష్యర్థే ష్యేకవచనస్తు స్త్రీవ త్సన్యత్. స్త్రోర్థే పునరుపీ భవతః ఇత్యుక్తత్వా న్దవీతి స్త ఇత్యర్థః. అత్ర వర్తమానార్థే ‘వి’, వ్యతిరేక వివ్యధర్తయో ర్దుఃతి వివేకః. “చిలుకు రంజిల్లుచున్నది, రంజిల్లుకు, రంజిల్లు గలదు” ఇత్యాది.

వి :- స్త్రీవత్, ఏకవచనమ్, తు-అని ఛేదము. తిర్కగ్జదే షవాచకములు కర్తృలగునపు డాగామివర్తమాన వ్యతిరేకార్థములం

దేశవచనమున 'దు-ది' అనువర్ణకములు వచ్చును. వర్తమానార్థమున నివర్ణకమును, వ్యతిరేకభవిష్యదర్థములయందు దువర్ణకమును వచ్చునని తెలియవలెను. "చిలుక రంజిల్లుచున్నది" అని వర్తమానార్థోదాహరణము. "రంజిల్లుదు" అని వ్యతిరేకార్థోదాహరణము. "రంజిల్లుగలదు" అని భావ్యర్థోదాహరణము.

247. సూ :- ఉత్పయతౌ వనకారౌ స్యాతాం మధ్యోత్తమైకవచనా నామ్.

247. సూ :- సర్వక్రియాణాం సర్వేష్వర్థేషు మధ్యోత్తమైకవచనానాం క్రమా ద్యు-ను ఇత్యేతౌ వర్ణకా స్తః. "ఘటింపపు, చేయపు, ఘటింపుచున్నపు, ఘటింపఁ గలపు, చేయఁగలపు, ఘటింతుపు, చేయుదుపు; ఘటింపను, చేయను, ఘటింపుచు న్నాను, చేయుచున్నాను. ఘటింపఁగలను, చేయఁగలను, ఘటింతును, చేయుదును" ఇత్యాది. "పూజలఁడనుడు నల్ల నోడుడున్" ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాణా మస్తే నువర్ణకస్యాల్లాపా జ్ఞేయః.

వి:- ఉత్పయతౌ, వనకారౌ, స్యాతాం, మధ్యోత్తమైకవచనా నామ్-అని ఛేదము. నమ స్తక్రియలకును మధ్యమపురుషోత్తమపురుషైకవచ నములలో ఉకారముతోఁ గూడిన 'వ-న' కారములు క్రమముగా వచ్చు నని నూత్రార్థము. అనఁగా 'పు' మధ్యమైకవచనమునను, 'ను' ఉత్త మైకవచనమునను వచ్చునని యర్థము. ఘటింపపు-వ్యతిరేకము; ఘటిం చుచున్నపు-వర్తమానార్థము. ఘటింపఁగలపు-భవిష్యదర్థకము; ఘటిం తుపు-శ్రద్ధర్థార్థకము." ఇవి మధ్యమపురుషైకవచనక్రియలు. ఇట్లే "ఘటింపను-ఘటించుచున్నాను-ఘటింపఁగలను-ఘటింతును" అన నవి యుత్తమపురుషైకవచనక్రియలు. ఉత్తమపురుషైకవచనక్రియలలోని వనకారోకారమునకు లోపము కల్గినపు డది నన్నయూధర్వణులమతమున ద్రుతమై ద్రుతకార్యముల నందుచుండునని తెలియవలెను.

248. సూ :- సర్వేషాం బహువచనే రు ఇతి స్యాత్.

248. సూ :- సర్వక్రియాణాం సర్వేష్వర్థేషు బహువచనే దువర్ణక స్యాత్.

“వారు ఘటింపుచున్నారు, మీరు ఘటింపుచున్నారు. వారు ఘటింపఁగలరు, మీరు ఘటింపఁగలరు. వారు ఘటింతురు, మీరు ఘటింతురు, వారు ఘటించెదరు, మీరు ఘటించెదరు, వారు ఘటింపరు, మీరు ఘటింపరు, వారు ఘటించిరి, మీరు ఘటించితిరి” ఇత్యక్త భూతార్థే ఇత్త్విమ్.

వి:- సశ్యేషామ్, బహువచనే, రు, ఇతి, న్యాయో-అని ఛేదము. అన్నిధాతువుఁడు సన్నకాలములయందును బహువచనమునందు రువర్ణ కము వచ్చును. ‘వారు’ అనఁబడి ప్రధనపురుషబహువచనసర్వనామము; ‘మీరు’ అనఁబడి మధ్యనపురుషబహువచనము. ఇవి కర్త లగునపు డన్నికాలములలో క్రియలైన ‘రు’ అనఁబడి కము వచ్చును. మూలమున నుదాహరణములు సప్తమ లు ఘటింపుచున్నారు-మున్నగు చోట్ల పర్తమావర్థమున సంచుగా గమచకారము నకు ‘వత్సము’ చేసి కవిశిరోభాషణ ముదాహరించినది. అది సరికాదని యిదివఱకే సప్తమలు బహువచనమునది.

249. సూ. ఉత్తమస్య తు భవే న్ముః.

249. సూ. ఉత్తమపురుషబహువచనే తు స్వత్ర మవర్ణక స్సన్యత్. మేము ఘటింపుచున్నాము-మేము ఘటింపఁతిమి; భూతార్థే ఇత్త్విమ్. ‘మేము ఘటింపఁగలము-మేము ఘటింతుము-మేము ఘటించెదము-మేము ఘటింపము’ ఇత్యాది.

వి:- ఉత్తమస్య, తు, భవేత్, ముః-అని ఛేదము. ఉత్తమపురుషబహువచనమునం దంతలను మువర్ణకము వచ్చును. ఉదాహరణములు మూలమునఁ జూచునది.

250. సూ. :- ఏకత్వేదధ బహుత్వే ముడుకౌ సంప్రార్థనార్థకేషు స్తః.

‘50 సూ. :- సంప్రార్థనార్థే ఏవక్షితే క్రియాభ్య ఏవచనే బహువచనే చ ముడుకౌప్రమాత్ స్తః “నన్ను బోషింపుము-నన్ను బోషింపుడు-నన్ను బ్రోవుము-నన్ను బ్రోవుడు” ఇత్యాది.

వి:- ఏకత్వే, అథ, బహుత్వే, ముడుకౌ, సంప్రార్థనార్థకేషు,

స్త్రీ-అని ఛేదము. సంప్రార్థనార్థకములనఁగా నాశీశ్వానరసంప్రార్థనవిధులని యర్థము. ఈయర్థములయందు దేశవచనమున మువ్వస్థితిమును, ఒహువచనమున డబ్బర్ణకమును, మధ్యమపురుషైకవచనములననుసరించి కాదేశము లగునని యర్థము. ఉదాహరణలు మీఁదఁ జూడనిగును. “లూణ్మధ్యపు పు-సులకు ముడుజ్జు లగు” (బెం. క్రిము, 26) అని బాలవ్యాకరణవివరణము.

251. సూ. :- దా చో ట్లక్ తద్ధర్మే.

251. సూ. :- తద్ధర్మార్థే ఇంచుగాగమనచ్చునైన క్షుకారస్య లుక్స్య ద్వివర్ణకే పరే “ఘటింతున్-ఘటింతున్; దస్య తకారో వక్ష్యతే.

వి:- దా, చోః, లుక్, తద్ధర్మే-అని ఛేదము. తద్ధర్మార్థమునందించుగాగమసంబంధి యగుచుకారమునకు దువర్ణకము పరమగునపుడు లోపము కలుగునని సూత్రార్థము. ఘటించుధాతువునకు త్తమపురుషైకవచనప్రత్యయమగు ‘నున్’ అనునది పరమైనపుడు ‘దుతిచర్ణకా’ అను చోష్ఠవ ‘దు’ అనునది వచ్చియుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే ‘చు’వర్ణకము లోపించి ‘ఘటిందునున్’ అనియగును. “మిడుపరస్య తకారో దోస్యాత్” అని తకారము వచ్చి ‘ఘటింతునున్’ అనురూపము నిష్పన్నమగును. తుదినకారమునకు లోపమును నువర్ణోకారమునకు లోపమును జేయుఁగా ‘ఘటింతున్’ అని యగును.

252. సూ. :- ప్రథమైక స్త్యై దృవే చ్చ భూతార్థే.

252. సూ. :- ప్రథమపురుషైకవచనాన్తక్రియాపదస్య ఏత్వం స్త్యా ద్భూతార్థే. ప్రథమైకవచనలాపః ఇత్యాదిసా ప్రథమపురుషైకవచనస్య లాపః. “నతించెత్-ఘటించెత్-చనియెన్-చనియెన్” ఇత్యాది.

వి:- ప్రథమైకస్య, ఏత్, భవేత్, చ, భూతార్థే-అని ఛేదము. ప్రథమపురుషైకవచనాన్త మగుభూతార్థక్రియకుఁ జివర నేత్వ మూగముముగా వచ్చును. తరువాతఁ బ్రథమపురుషైకవచనము లోపించును.

‘నుతిం చు + తిన్ = నుతిం చు + తి = నుతిం చు + ఎన్ = నుతించెన్’ తిష్టవశాత్తూ
 “ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మైకతయోః క్రియాణాం న్యూత్” అని లోపము.
 ఏకారాగము, ద్రుతిము, చేసినఁ బైరూపము సిద్ధించును.
 తక్కినవియు నిట్లే యూహింపవలెను.

253. సూ. :- దుతివర్ణకా క్రమాత్ స్తః.

253. సూ. :- పూర్వ, ప్రపూర్వసూత్రాభ్యాం తద్ధర్మే, భూతార్థే ఇతి జ్యేష్ఠ
 పదవ్యయ మనువర్తితే. క్రియాపదా త్వస్వస్మాత్తద్ధర్మభూతార్థయోః దుతివర్ణకా
 క్రమాత్ స్తః. క్రిమాన్త్ర శ్శాభ్యమేవ లభ్యతే.

వి :- దుతివర్ణకా, క్రిమాత్, స్తః అని ఛేదము. “దాహో
 క్లుక్ తద్ధర్మే, ప్రథమైకస్మై ద్భవేచ్చ భూతార్థే, ‘దుతి’ వర్ణకా
 క్రమాత్ స్తః” అని చింతానుణికారిక. ఇందలి తద్ధర్మభూతములను
 వరుస ననుసరించి ‘దుతివర్ణకా’ అనువరుస చెప్పబడినది. కాన ‘దు’
 వర్ణకము తద్ధర్మార్థమునను, ‘తి’ వర్ణకము భూతార్థమునను విధింపబడిన
 దని తెలియవలెను. ఇట్లర్థము చేయనియెడల ‘కిదువర్ణకా’ అని పఠింప
 వలయునుగదా! పూర్వసూత్రము లనువృత్తము లని కవిశిరోభూషణ
 ముచే ననువృత్తి చెప్పబడినది. అనువృత్తివద్ధతి నన్నయార్యణులకు
 సమ్యక్తము కాదు. కావున నట్టిసహస్యమును సరికాదు.

254. సూ. :- నాద్యస్యైకదేశః.

254. సూ. :- తద్ధర్మాక్షణవాచకక్రియాభద్రా ప్రథమైకవచనే న దువర్ణకో భవతి.
 “పోషించున్-చేయున్” ఇత్యాది.

వి :- న, ఆద్యస్యైకదేశః అని ఛేదము. తద్ధర్మాక్షణప్రథమపురు
 షైకవచనమునందు దువర్ణకము రాద్యయర్థము. ప్రథమపురుషైకవచన
 మునెడప్పు మిగిలినచోట్ల దువర్ణకము వచ్చునని తాత్పర్యము. “పో
 షించు + ల్ = పోషించు + తి ప్రథమైకవచనలోపము ద్రుతిము, చేయఁ
 గా ‘పోషించున్, చేయున్’ మున్నగురూపము లగును.

255 సూ. = ద్వయోశ్చ భూతార్థే.

255 సూ. :- భూతార్థవాచకా త్క్రియాపదా త్ప్రథమపురుషైకబహువచన యోగ్యత తివర్ణణో భవతి. 'పోషించెన్-చేసిన్-పోషించిరి-చేసిరి-ఇత్యాది.

వి:- ద్వయోః, చ, భూతార్థే-అని ఛేదము. భూతార్థమును జెప్పఁ జేయు పదముకంటెఁ బ్రథమపురుషైకవచనబహువచనములలోఁ 'తి'వర్ణక మంగమముగా రాదని యర్థము. "పోషించు+లిట్=పోషించు+తి=పోషించు+ఎ=పోషించెన్, పోషించు+ఇ+రు=పోషించిరి." భూతార్థమునఁ బ్రథమపురుషైకవచన బహువచనములయందు 'తి'వర్ణకము రాదు. ప్ర.వ-పోషించెన్, ప్ర. బ. పోషించిరి. మ, ఏ, పోషించితిని, మ.బ. పోషించితిరి, ఉ. ఏ పోషించితిన్, పోషించితిన్, ఉ. బ. పోషించితిమి. తివర్ణము ప్రథమపురుషైకబహువచనములలోఁ దప్ప విగిలినచుద్యమోత్తమపురుషములలో నచ్చినదిగదా! తద్ధర్మార్థక రూపములు ముందుఁ జూపఁబడును.

256 సూ:- బిందుపరస్య తకారో దో స్వాత్.

256 సూ:- బిందోః పరస్య దువర్ణకసమ్మిన్తో హల్వాత్రస్య తకారాజేశ స్వాత్. "జూ చో ద్గ్ తద్ధర్మే" ఇత్యనేన చుకారలుకి బిందుపరత్వం దో స్సిద్ధ్యతి. "ఘటింతును నేను; ఘటింతుము మేము. ఘటింతువు నీవు-ఘటింతురు మీరు" ఇత్యాది. "అకర్ణింపుచును పెద్ద లలిహర్షమునన్" ఇత్యాదా "అకర్ణింతురు నుహత్మ లలిహర్షమునన్" ఇత్యాదిపారవస సాధుః. "నలుపువ మీనిదాఘడివసంబులన్" ఇత్యాదివచనాత్. "న స్యా త్తస్కొత్తః" ఇతినిషేహో వాస్తమాశ్రవిషయ ఇతి జ్ఞాయతే.

వి:- బిందుపరస్య, తకారః, దోః, స్వాత్ -అని ఛేదము. బిందు పునకుఁ బరమైకహల్వాత్రదుగాగమదకారమునకు 'తకారము' వచ్చునని యర్థము. 'ఘటించు+లిట్=ఘటించు+తి=ఘటించెన్' అని ప్రథమ పురుషైకవచనరూపము తద్ధర్మార్థమున నేర్పింపబడును. ఇందు "నాద్యన్యాదేశ" అను దుగాగమః పేదము. బహువచనమున "ఘటించు+రు =ఘటించు+రు =ఘటించు+దు+రు =ఘటించు+రు = ఘటింతురు,"

“దుతివర్ణ కా” అని దుగాగము. ‘దా చోర్లుక్ తద్ధర్మే’ అని చుకార
 లోపము. ‘బిందువిస్తృతికారో దో న్స్పృత్’ అని సూత్రములవలన
 బై రూపములు సిద్ధిచును. దీనిరూపములు :- 1. ఏ = ఘటించున్,
 ప్ర-బ = ఘటించును, మి-వ = ఘటించువు, మి-బ = ఘటించురు, ఉ-ఏ =
 ఘటించునన్, ఘటించున్, ఉ-బ = ఘటించుమి. “ఆర్ణింపురు పెద్ద
 లతిహర్షమునన్” అనునపు డార్ణింపురూపు చకారమునకు దుగాగ
 మము పరమగునపుడు పత్వము రాదు. కావున “ఆర్ణింపురు” అను
 రూపము కలుగదు. కావున బై రీతిని ‘ఆర్ణింతురు’ అని యుండవ
 లసియుండుటచే “ఆర్ణింతురు మహత్త్వ లతిహర్షమునన్” అని కవి
 శిరోభూషణము నవరించెను. ‘నలుపుద మీనిదా ఘటవనంబు’ అనునపుడు
 ‘నలుపుదము + ఈనిదా ఘటవనంబులు’ అనుచోట ‘న స్వాత్తద్ధర్మోఽథే’
 అనునిషేధము లేకులదు. అధర్వణాచార్యులుగారు ప్రథమోత్తమైకవచ
 నాంతములకే తద్ధర్మంజ్ఞ మనియు, వానికే సుధినిషేధము లేకులున
 నియు “ప్రథవశోత్తమశ్చైవ తాను తద్ధర్మంజ్ఞకా భూతాద్యని
 వయా తత్ర వైకత్వాధిభాయకా ఉదంతౌచ సకానాంతౌ న సంధి
 స్తత్ర కల్పితే” అని నిర్ణయించియున్నారుకదా!

257. సూ.:- భూతా దుతాం పరేషా మిత్.

257. సూ. 1:- క్రియాపదాత్మరేషాం ‘ను, మ, వు, రు’ ఇత్యేషాం వర్ణకానాం
 ఉతారస్య ఇదాదేశ స్స్పృచ్ఛాత్థా. “నేను ఘటించితిని-నీవు పాపించితిని-మీరు
 రంజించితి-మేము నుతించితిమి-నేను చేసితిని” ఇత్యాది.

వి:- భూతాత్, ఉతామ్, పరేషామ్, ఇత్ - అని ఛేదము. క్రియా
 పదముకంటె బరమయిన ‘ను-మ-వు-రు’ అనుప్రత్యయములకు భూ
 తార్థమున నిదాదేశము కలుగునని యర్థము. ఘటించు + మివ = ఘటిం
 చు + ను = ఘటించు + ఇ + ను = ఘటించి + తి + ను = ఘటించితిన్” అని య
 గును. ధాతువున కుత్తమపురుషైకవచనవివక్షలో “ఉత్వయ తౌ” అను
 ‘చోష్పన. మిష్పనకు నువర్ణక మాదేశమగును. “క్వాత్ భూయోక్రియా

‘స్వస్యేత్’ అనుచోష్ఠన కిత్వము వచ్చును. ‘దుతివర్ణకా’ ఇత్యానిచే తివర్ణకమును, బ్రౌతనూత్రముచే ఉత్వమున కిత్వమును ద్రుతిమును జేయుగా ‘ఘటించితిన్’ అనియు, నివర్ణకలోపమునందు ‘ఘటించితిన్’ అనియు రూపములు సిద్ధించును. ఇత్వము ప్రథమపురుషైకపచనమునఁ దప్ప మిగిలినయన్నివచనములయందును భూతార్థమున వచ్చును. భూతార్థకరూపములు 257వ సూత్రవివరణమునఁ జూడవచ్చును.

257. సూ. 2:- “మనము ఘటించుచున్నాము-మనము ఘటింపఁగలము-మనము ఘటించితిమి. వ్యతిరేకం మనము, ఘటించుము” ఇత్యాదా పుభియార్థవాచకా న్మనశబ్దా న్మనశ్శబ్దః. తద్ధిర్భృతు ఘటించము ఇతి విశేషః. “సజపుద మినిధామదివసంబులు నీవును నేను” “ఇత్తరుణిఁ బరిగ్రహింతము” ఇత్యాద్యాచాన్వితయోగా ద్వ్యతిరేకానాత్మ్యనేనాత్మ్యమ్, అభ్యజేతుః “ఉభయార్థే భవే దిత్వ మ్భవే క్త్వది త్త తత్” ఇత్యుక్తమ్.

వి:- తెనుఁగున నుభయార్థవాచి యగుచునశబ్దము కలదు. అది కర్తగా నుండునపుడు క్రియ లీతిగా నుండును. ‘మనము ఘటించుచున్నాము’ అని వర్తమానార్థమునను, ‘ఘటింపఁగలము’ అని భవిష్యద్ధర్మమునను, ‘ఘటించితిమి’ అని భూతమునను, ‘ఘటించము’ అని వ్యతిరేకమునను రూపములు సిద్ధించును. వీనికి వరుసగా “ఘటించుచున్న వాదిము, ఘటింపఁగలవారిము; ఘటించినవారిము, ఘటించనివారిము” అనియర్థములు. సన్నపార్శ్వండు ‘మనము నలుపుదము, మనము పరిగ్రహింతము’ మున్నగురీతిగా దీనిం బ్రయోగించియున్నాఁడు. ‘ఉభయార్థ వాచకమగు మనము అనునది కర్తగా నున్నపుడు క్రియాపదము తుది యుకారమున వికారము వచ్చును. ఒకానొకచో నర్థభేద మున్నపు డాయత్వము కలుగదు—అని ‘ఉభయార్థే’ యనునధర్వణవచనమున కర్థము. దానిచే‘సజపుదము-పరిగ్రహింతము’ మున్నగుచోట్ల సత్వము వచ్చినదని తెలియవలెను. కవిశిరోభూషణము వ్యతిరేకాదా ఇత్వాదిచే సత్వము వచ్చుననుట సరికాదు.

257. సూ. 3. :- “భూమిఁద! గాకేతపురుషునందు, మిగులదీపించుకనకపు
మేడలానఁ, బారుతరపుష్పమును మైనశయ్యమీఁదఁబ్రవ్వళింతుము మనము పంధము
మీఁట” ఇత్యాదా వర్ణభేదః. “ఇపుడు మన మొనరింతుమె యిట్టిపనులు” ఇత్యాదా
వ్యతిరేకార్థా ద్యోత్యతే క్వచిత్. “ఇపుడు మన మొనరింతుమె యిట్టిపనులు” ఇత్యా
దాకు ప్రశ్నమాత్రం ప్రతీయతే.

వి:- ‘పవ్వళింతుము’ అనునపుడు ‘ఉభయార్థే’ అనునధర్వణ
పచనముచొప్పున నత్వము రాలేదు. అట్లు రావలెడుట కర్ణభేదము
కారణము. అర్థభేదమునం దిశ్యము రాదని సుధర్వణపచనమునఁ
చెప్పఁబడినది. “పవ్వళింతుము = పవ్వళింపఁగలము” అని నన్న పాఠ్యుఁడు
భవిష్యదర్థమునం యిట్టిసద్ధర్మాద్యర్థకరూపము నే బ్రయోగించుచుగాని
కవిశిరోభూషణము సాధించిన ‘పవ్వళింపఁగలము’ అనువాసిం బ్రయో
గింపఁచుగదా! ‘ఇపుడు మన మొనరింతుమె’ అనుచోటఁ బ్రశ్నా
ర్థము ‘ఎ’ అనుదానిచేఁ బ్రతీయమానమగుచున్నది కాని ‘పవ్వళి. తుము’
అనుదానిచేతఁ గాదని తెలియవలెను. ‘ఇపుడు మన మొనరింతుమె
యిట్టిపనులు’ అనుచోట ‘ఇట్టిపను లిప్పుడు మనము చేయుము’ అని
వ్యతిరేకార్థము వ్య క్తమగుచున్నది. కాన నత్వము రాలేదు. ఇట్టియర్థ
భేదము లున్నపుడు దుగాగమమునకు రావలసిన అత్వము రాదు.

257. సూ. 4 :- “ప్రార్థనార్థము లేకేత్యే కథ్యతే మధ్యమార్థకః, విభాషా తు
పద స్త్రేయే న వ్రాణేతు కదాపిచ” ఇత్యభ్యుతాః - “మఱియింపునుఖము, కరుణఁజూడు
మమ్మున్” ఇత్యాది. ఇది పరేతు “మఱియింపు నుమలనుఖము” ఇత్యేవరూపమ్.
అయిం వికల్ప ఆచార్యస్యాపీష్ట వివ. “ననుం గృహఁజూడు భారతీ” ఇత్యాది తద్వచ
నాత్.

వి:- ప్రార్థనాద్యర్థములయందు, అనఁగాఁ బ్రార్థనము, వ్యతిరేక
ప్రార్థనము, విధి, వ్యతిరేకవిధి-అనునవి గ్రహింపఁబడును. ఏకపచన
మున మధ్యగుపురుషార్థక మువర్ణకము వచ్చునని చెప్పఁబడినది. వికల్ప
ముగా నది వచ్చునని కొందఱు అనుచున్నారు. అచ్చు పరమగునపుడు
మాత్ర మెన్నఁడును వికల్పముగా రాదు. నిత్యముగ నే వచ్చును-అని

“ప్రార్థనార్థే” అనుసధర్వణావచనమున కర్థము. అచ్చు పరమగునపుడు విభాషగా రాదనుటచే హల్లు పరమగునపుడును, నేదియై బరముగా లేనపుడును (అవసానమందని యర్థము) వైకల్పికముగా వచ్చుననియై డెలియుచున్నది. ‘ననుం గృవజూడు భారతీ’ అనునపుడు ‘ననుం గృవజూడుము + భారతీ’ అనుచోట హల్లు యినభకారము పరమయినవి కావున మువర్ణకము జూపించి “ననుం గృవజూడు భారతీ” అని యైనది. లోపము రానప్పుడు ‘కృవజూడుము’ అని యుండును. అవసానమునందును, “భారతీ ననుం గృవజూడు-కృవజూడుము” అనియే యుండును. అచ్చు పరమయినపుడు ‘కృవజూడు మంబ’ అనియే యుండును. ‘కృవజూ డంబా’ అని యుండును. ఇందు ‘విభాషా తు’ అనుచోట ‘విభాషాతో’ అని కొందఱు పఠించుచున్నారు. ఆచారమే నమంజరమని తోచుచున్నది. ఈవిషయమును సూరిగారు “మధ్యమపురుషమువర్ణకంబునకు హలవసానంబులు పరంబు లగునపుడు లోపము విభాషనగు” (బాల-సంధి-47) అని వివరించియున్నారు.

257 సూ. 5 :- “తలంపు దయ్య-సేవితే-రక్షితే-పంపుదే-యెఱుంగుదే-వలతయేని యమరవల్లభుండ” ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగా త్తద్భర్తాథే క్రియామాత్రే మధ్యమపురుషే పువర్ణకస్య వికల్పః. “వైచెదు-వైచెదవు; చేసెదు”- ఇత్యాదిప్రయోగా దేత్వంచ. “పోయెదన్-పచ్చెదన్” ఇత్యాదిప్రయోగా ద్దువర్ణకస్యాత్వం, ‘తస్మిన్ పరే ఏత్వంచ’. ఏతదేత్వ మత్వం చాచార్యప్రబంధేషు దేశ్యక్రియాస్వేవ ప్రాయశః క్రూయతే. ‘వైచెదవు’ ఇత్యాదియాపవపి తదిప్తమేవ. ‘వైచెదవు’ ఇత్యత్వ సహితయాప మాధర్వణమ్. “వ్యవిద్యువర్ణకేచాపి కేచి తస్యాస్తితాం జనుః” ఇత్యాధర్వణం నచాప్, తచ్చబ్దేనాత్వ ముచ్యతే. “ఉభయార్థే భవే దత్వం” ఇతి పూర్వ సూత్రాత్.

వి.- నన్నపార్శ్వం “సేవితే + పు + వ, రక్షితే + పు + వ; పంపుదు + పు + వ; యెఱుంగుదు + పు + వ; వలతు + పు + అ + వ ని-మున్నగువానిని “సేవితే-రక్షితే-పంపుదే-యెఱుంగుదే-వలతయేని” అనురీతిఁ బ్రయోగించియుండుటచేఁ దద్ధర్మక్రియలయందు మధ్యమపురుష

మున పువర్ణకము వికల్పమని తెలియుచున్నది. అధర్వణాచార్యులుగారు “పువర్ణకపరికల్పమునందును, “ఉభయార్థే ... న తత్ - అనుచో వున వచ్చిన. అర్థమునకు స్థితి క్వాచిత్కముగఁ గలదు” అని చెప్పుటచే రూపద్వయము కలుగుచున్నది. “తలందు + సిప్ = తలందు + పు = తలందు + దు + పు = తలందు + పు + ఏ = తలంతువే, తలంతే” అని హన ద్వయము. శలంతు + పు + అయ్యు = శలంతువయ్యు = తలంతయ్యు. ఇదిటఁ గవిశిరోభూషణము ‘తలంపువయ్యు’ అని యుదాహరించుట సరికాదు. ‘అర్ణింపుమరు’ అనురూపమును సవరించినకవిశిరోభూషణము ‘తలంపు దయ్యు’ అని యుదాహరింపఁజాలదు. ఇది లేఖప్రమాదపతితము కా నోపును. ‘చింతింతువే - చింతితే; వలతువు + ఏని = వలతయేని - వై చెదు - వై చెదవు; చీసెదు - చేసెదవు” మున్నగుప్రయోగములనుబట్టి ఏత్వమును గల్గును. ‘వై చెదువు’ అనురూపము దుఃఖమున కర్థము రానపుడు కల్గును. దుఃఖమున కర్థము కలుగఁగా సిద్ధించినరూపము ‘వై చెదవు’ అనునది పువర్ణకము రానపుడు ‘వై చెదు’ అనియుండును. ఉత్తరువుకుపైకవచనము నందును, ‘పొయెదన్ - వచ్చెదన్’ మున్నగు రీతిని దుష్టకోత్వమున కర్థమును నది పరమగునపు డేత్వమును గల్గెను. ఈవత్వాత్వఘటితరూపము లాచార్యప్రబంధములలో దేశ్యక్రియల యందే యుగవడుచున్నవి. తత్సమక్రియలలో నగనడవు. “కొన్నియెడల పువర్ణకము పరమయినపుడును, సత్త్వము గల్గునని కొందఱు చెప్పుచున్నారు” అని ‘కృచిత్వవర్ణకేచాపి’ అనుదాని కర్థము.

257. నూ. 6 :- “ఘటియించెనువు - ఘటియించెనువు - ఘటియించెనన్” ఇతి తత్సమక్రియారూపాణి తు ద్వితీయాచార్యప్ర సామాన్యవచన విక్షేపాని.

వి. - నన్నపాద్యనిగ్రంథముం దేత్వాత్వఘటితరూపములు దేశ్యక్రియలయందే యుగవడుచున్నవికాన ‘ఘటియించెదవు’ మున్నగురూపములను సాధించుటకు యత్నింప నవసరములేదు. మహాకవిప్రయోగము

దొరకినచో 'క్వచిద్వ్యవర్ణ కేచాపి' అనునధర్మణవచనముచే నట్టివానిని సాధించుకొనవలెను.

257. సూ. 7 :- భూతార్థే ఇత్యవిశిష్టయో ర్నుపువర్ణకయోః ప్రయోగవికల్పా ప్యాచార్యాభిప్రేతవివ. "నాదుదక్షిణకరాగ్రము వట్టితిగాన; ఏల నిద్ర దెల్పి తీపు నాపుడు; నిమలమతిం బురాణములు వింటి ననేకము లర్థవర్మకాస్త్రయలతెఱం గఱిం గితి నుదాత్తరసాన్నితకావ్యవాటకక్రమములు పెక్కు చూచితి జగత్పరిపూజ్యములైన ఇత్యాది" తద్వచనాత్. "భూతే తయో ర్వికల్పత్వమితి కేచి ద్భూభాషిరే" ఇత్యథ ర్వణః. తచ్చజ్ఞేనాత్ర సు-పువర్ణకా పుచ్ఛ్యతే. కించ "వ్యతిరేకే ప్రార్థనార్థే న సాన్ని త్వాపుడరస్తు సః" ఇతి తేనైవ కువర్ణకో విహితః. యః ప్రార్థనార్థే వ్యతిరేకే పువర్ణక పూర్వః. వ్యతిరేకమాత్రే మువర్ణకపూర్వ ఇత్యర్థః. "సు-పు పర" ఇత్యత్ర బహువ్రీహి సమాసః ము-పు వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన డుజ్జయవర్ణకయో ర్బహువచనయోరపి గ్రహణమ్. "మఱింపకుము-మఱింపకుడు-అలుగకువే" ఇత్యాది. కువర్ణకస్య యవ ర్ణకపూర్వత్వేన మోరచి పత్ర నిత్యత్వేనచ "జాగానిరింప కోజుకజాహృదయేక-మదిం దలంపకమ్మ" ఇత్యాదికం కవీనాం పతన మనాకరమేతే త్యవధేయమ్.

వి. "తద్ధర్మార్థమునందువలె భూతార్థమందును మధ్యమోత్తమ పురుషైకవచనములయందు సు-పు వర్ణకములు వికల్పముగా నగు నను విషయ మాచార్యులవారికి నమ్మతమే" యనువిషయము "నాదుదక్షిణ కరాగ్రము వట్టితిగాన-ఏల నిద్ర దెల్పి తీపు" అనుప్రయోగములను బట్టి తెలియుచున్నది. వీనియందు పువర్ణకము వికల్పముగాన 'నాదు దక్షిణకరాగ్రము వట్టితివికాన-ఏల నిద్ర దెల్పితి వీపు' అనురూపములు నుండనగును ఇవి భూతార్థకమధ్యమపురుషైకవచనరూపములు. 'వింటి : నీ + అ నేకములు = వింటి నేకములు. ఎఱింగితినిన్ + ఉదార = ఎఱింగితి మదార' అనువీధికి నివర్ణకలోపము కలిగిన 'వింటి-ఎఱింగితి-చూచితి జగత్పరిపూజ్యములైన' మున్నగురూపము లుత్తమపురుషైకవచనమున నగును. వీనిలో 'చూచితి జగత్పరిపూజ్యములైన' అనుదానిచే సువర్ణ కమునకను లోపము వికల్పముగా నగునని తెలియుచున్నది. అధర్వణా చార్యులు 'భూతే తయో ర్వికల్పత్వమితి కేచి ద్భూభాషిరే' అని వచించి

యన్నారు. భూతకాలమునందు ను-పు వర్ణకములకు వికల్పత
యండునని కొందఱుచున్నారు అని దాని కర్థము. వ్యతిరేకప్రార్థ
నార్థమందు (ప్రార్థనార్థవ్యతిరేకమునందు) 'ము-కు' అనువిభక్తులు
పరిమియినచో 'కు' అనునాగమము వచ్చును అని 'వ్యతిరేకప్రార్థనార్థే
కుస్వస్య స్మృతుపగస్తు సః' అనుదాని కర్థము. ప్రార్థనాద్యర్థములయందు
మధ్యసపురుషులకు ముడుజ్జులు వచ్చును, పై కువర్ణక మేకవచనమున
మవిభక్తి పరమగునపుడే కాక వువిభక్తి పరమగునపుడును వచ్చును.
'ఎ-ఏ' అనునచ్చులతోఁ గూడినపువర్ణకము పరమైనపుడే యీకువర్ణకము
వచ్చునని కవిప్రయోగములనుఁజూచి తెలియవలెను. "చేయకుము-చేయ
కువే-చేయకుడు-చేయకురే" అనియఁబ్రయోగములు గలవు. ము-పు
వర్ణకము లుపలక్షణము లగుటచే బహువచనమున డబ్రువర్ణకములు
గ్రహింపఁబడుచున్నవి. 'ఘటింపకుము-ఘటింపకుడు-అలుగకువే, అలుగ
కురే-మొదలయినవి. "జాగొనరింపకోజనకజాహ్నుగయేశ" "మఁదన్ దలం
పకమ్మ" మున్నగుచోట్ల నచ్చు పరమైనదికాన మువర్ణకము చిత్త్యముగ
రావలసియున్నది. అట్లు రాకుండుటచేఁ బైప్రయోగములు ప్రామాణి
కములు కావు-అని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. 'వ్యతిరేకమధ్యమ
మవర్ణకంబున కెల్లయెడల లోపంబు విభాష నగు' అని సూరిగారు
(బాల-సంధి-48) పైవిషయమును వివరించియున్నారు. వీరమతమున,
అచ్చు పరమయినపుడు మువర్ణకలోపము వచ్చుట నాధువే యగుచు
న్నది. పైప్రయోగములు ప్రామాణికకవిప్రయక్తము లగుటచే నసా
ధువులని నిరసించుట కవిశిరోభూషణమునకు సాహసమే యగును.

257. సూ. 8 :- "తద్ధర్మప్రథమే స్యాతాం, దుడివల్లాచ నాన్తః। డోష్ట
లేకఃతాపి స్యాదితి కేషింశ్చ దీరికమ్. దుద్యాదివర్ణ భూతార్థే చాపి తద్వర్ణవే
త్సదా" ఇతి చోక్తమ్. "పోయెడిన్ - వచ్చెడిన్ - నవ్వు రాజల్లెడిమోమువాఁడు" ఇ
త్యాది. తద్వర్ణవేదిత్యస్య ఏత్సం భవదిత్యర్థః. "భావిక్రియాను యస్య స్యా దేత్వ
మేవ ప్రయోగః" ఇతి పూర్వసూత్రాత్. "రాక-పోక-ఘటింప" ఇత్యాదౌ ధ్వజ్ఞే
వ్యతిరేకార్థే కవర్ణకః ఉక్తః. వ్యతిరేక భావో ర్భూతార్థే "చేయకు-ఘటింపకు"

ఇత్యాదౌ మివర్ణకశ్చ తే నోక్తః. ఏతే హ్యచార్యగ్రంథేన స్థితాః. “అంభోరుహమిత్రుః డస్తగిరిజేరెడుసంచు-విషమముః జేసెడువారికొ-అనికర్మకాశలం బుమః జూపెడువారు” ఇత్యాది తద్వచనాత్. ఏతే ద్వాదయః పునరాగమసూత్రేః విహితా ఇతివా సుపచమ్.

వి:- తద్ధర్మప్రథమపురుషైకవచనమునందు ద్రుతాంతములైన ‘డు-డి’వర్ణకములు వికల్పముగా ధాతువున కగును. భూతార్థమునందును, దధర్మార్థకములగు ‘డు-డి’మన్నగునవి పరము లగుస్థలములందును గ్రియలకు నిర్వముగా నేర్పముగును. ‘డు-డి’అనునవి చేరుకొని డాక్రియలు నామములతో విశేషణములై యన్వయించును. కాన నవి ధాతుజవిశేషణము లగుచున్నవి. డు-డి మున్నగువర్ణములు పరమగు నపుడును, భూతార్థమునందును ఏర్పము పచ్చునని యర్థము. “పచ్చె డున్-పచ్చెడిన్-పచ్చెడువాఁడు-పచ్చెడివాఁడు” మున్నగునవి యుదాహరణములు. “రాక-పోక” మున్నగుచోట్ల వ్యతిరేకత్వాదమున కివర్ణకము. “రామి-ఘటింపమి” మున్నగుతావులలో ‘మివర్ణక మధర్వణు నిచ్చే జెప్పబడినది. ఇవి యన్నియు నాచార్యులవారిగ్రంథమునందుఁ బ్రయుక్తములే. “అంభోరుహమిత్రుః డస్తగిరి జేరెడుసంచు; విషమముః జేసెడువారికిన్” ‘చూపెడువారు’ మున్నగునవి పునరాగమసూత్రముచే నాధ్యములగునని కవిశిరోభూషణ మనుచున్నది. అది నిజమే. పునరాగమసూత్రము సధర్వణాచార్యులవా డిట్లు వివరించిరిని యెంచుకొనుట యుచితము.

258. సూ. :- లఘేష్వకాక్షరపూర్వక్రియాన్తిమ స్యానయో భవే ది ద్వా.

258. సూ.:- లఘు, ఏకాక్షరమ్, పూర్వమ్, యస్యాన్తిమాక్షరా త్తస్మా దయస్తక్రియాపరితా త్క్రియాపదా దిత్వం వాస్యాత్. “ఘటించె-ఘటించె; నటించె-నటించె” ఇత్యాది. లఘుః కిమ్? ‘రంజించె’ ఇత్యాదౌ మాభూత్. ఏకాక్షరం కిమ్? ‘కరణించె’ ఇత్యాదౌ మాభూత్. అనయః కిమ్? ‘జయించె-నిక్రయించె’ ఇత్యాదౌ మాభూత్. “నప్రాద్యవ్యయపమృష్ట స్తస్మిన్నేదే ప్రయోజకః” ఇత్యధర్వణవచనాత్

“విమటియించున్” ఇత్యాదీ యపాణి నిర్వాధాని. ఏలేన “చదలేయవారెడుజాడ యుత్తరియించి” ఇత్యాదీని శ్రీనాథానికిపీఠాం పతనాని ప్రామాణికా నీత్యన గ నవ్యమ్.

వి.- లఘ్వేకాక్షరపూర్ణక్రియా సైమన్య, అనయకి, భివేత్, ఇత్, నా-అట ఛేదము. యా న్నభిన్నమై లఘునైన యేకాక్షరము పూర్వమూడు గలక్రియూపదాంతమును నిదాగముము వికల్పముగా నగునని నూత్రార్థము. “ఘట్+ఇంచు=ఘటించు” అనునపుడు ‘ఘట్’ అనునది లఘునైన యేకాక్షర మగుటచేతను, యా న్నమై గాకపోవుట చేతను ‘ఇత్’ అనునది యాగమముగా వచ్చి ‘ఘట్+ఇ+ఇంచు’ లఘు యకారము చేయుగా ‘ఘటియించు; అని వికల్పమగుటచే ‘ఘటించు’ అని రెండుధాతురూపము లేవును. ‘రంజ్+ఇంచు’ అనునపుడు ‘రంజ్’ అనునది గురునైః దిగాన నిదాగమము రాలేదు. ‘రంజియించు’ అని యుండదు. ‘రంజించు’ అనియే యుండును. ‘విరణ్+ఇంచు’ అను నపు డిది యేకాక్షరము కాదుకాన నిదాగమము రాదు. ‘కరుణి యించు’ అనునీతిరూప ముండదు. ‘జి+ఇంచు=జయ్+ఇంచు’ అను చోట యా న్నమైనిదాకాన నిదాగమము రాదు. ‘జయియించు’ అని కాదు. “జయించు” అనియే యుండును. ‘ప్ర’ మొదలైనవి క్రియ లతోగూడియుండునపుడు లఘ్వేకాక్షరాదనియమము లేకున్నను నిదా గమము వచ్చుట కభ్యంతరము లేదు. “గ్రో వ్లసంతరిణయోః” అను ధాతువునకు ‘తిర్+ఇంచు=తిరించు’ అని తత్పరరూప మేర్పడును. ‘ఉత్+తిరించు=ఉత్తిరించు’ అనుచోట ‘ఉత్తిర్+ఇంచు’ అనునది ప్రాద్యవ్యయసంబంధమువలన గురుమంత మైనది. అయినను లఘ్వేకా క్షరనియమమున కిది భంజనము కాదే. “న ప్రాద్యవ్యయసంబంధః= ప్రాద్యవ్యయసంబంధము లఘ్వేకాక్షరనియమమునకు బాధకముగాదు” అని యథర్వణవచనము చెల్లించునదికాన “ఉత్తిరియించు-ఉత్తిరించు” అని రెండుధాతురూపము లుండుట కెట్టియభ్యంతరము లేదు.

259. సూ. తిబ్బధ్యనామకా స్మృ ర్మధ్యమపురుషాశ్చ యే రమాన్తాశ్చ.

259. సూ. :- యే మధ్యమపురుషక్రియా శ్శబ్దాః. యే రేపపకారాన్తాః క్రియా శ్శబ్దాః తేషాం తిబ్బధ్యనామకా స్మృః సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదే తిబ్బధ్యనేషవస్థీ త్యాదిహితేణ తిబ్బధ్యానాం కళామధ్యే చాతః స్మృతః. తేషాం ద్విగ్యవంజ్ఞానిధానాద్విగా వంజ్ఞవిశే శోఽనుక ఇత్యుక్తం సంజ్ఞా విధీయతే. “రంజించితివి-చేసితివి” ఇత్యాద్యా మధ్యమ పురుషాః. “హయిరి-ఘటించిరి-ఘటించితిమి-చేసితిమి” ఇత్యాద్యా రేఫాన్తమాన్తప్రథ మాన్తమపురుషాః.

పః:- తిబ్బధ్యనామకాః, స్మృః, మధ్యమపురుషాః, చ, యే, రమాన్తాః, చ-ఁగి. ఛేదిము. మధ్యమపురుషక్రియలును, రేఫాన్త మాన్తక్రియల ను తిబ్బధ్యనాం సంసంజ్ఞ కలవి యగుచున్నవి. “తిబ్బ ధ్యనేషవస్థీ” అని సూక్తిముఖంధూ తిబ్బధ్యనాం కళలుగాఁ బరిపఁ బడినవి. అచఁద తిబ్బధ్యసంజ్ఞ చెప్పఁబడిలేదు. సంజ్ఞావిధానము లేనిచో వానిని గుర్తించుట అష్టముకావున నాసంజ్ఞ యిచఁద జెప్పఁబడినది. “రంజించితివి-చేసితివి” మున్నగునవి మధ్యమపురుషక్రియలు. “హయిరి- ఘటించిరి” మున్నగునవి రేఫాన్తక్రియలు. “ఘటించితిమి-చేసితిమి” మున్నగునవి మాంశక్రియలునని తెలియనగును. ఇవి యన్నియుఁ గ్రియలలోఁ గళ లగుచున్నవి.

260 సూ:- చో రాత్మనేపదార్థే గృహ్లాతా వాగమస్య వేత్సం స్యాత్.

260 సూ:- ఆస్మికేపదార్థే గృహ్లాతా పరే ఇంచుగాగమసమ్బుధిః చుకార న్యేత్యం చా స్యాత్. గృహ్లాతే కర్మాన్త్ర ‘కొను’ ఇతి శబ్దః. తస్మిన్ పరే క్రియాఫలం కర్మా మి భవతీత్యాస్మికేపదార్థేతి విశేషణం దత్తమ్. సంస్కృతవ్యాకరణే క్రియా ఫతే కర్తృగామి వ్యాస్మికేషదం విహితమ్ “స్వరిః షిః కర్తృభిప్రాయే క్రియాఫతే” ఇతి. “ఘటించుకొని-ఘటించుకొని-ఘటించుకొని ఘటించుకొని-కావించుకొని- కావించుకొని” ఇత్యాది. ఇంచుగభావేన “నేచుకొని-నేరుకొని-అందుకొని-అంది కొని” ఇత్యాదావవీత్వంభవత్యేవ. ఆత్వాదిభిత్సమానా మిత్యుక్తే. ఆతపవ “నగియిం చెన్-తెగియించెన్-ముగియించెన్” ఇత్యాదిరూపమసి సమంజసమితి ఛేయమ్. ‘ఇతికి

కొని ఇత్యాద్యాచార్యస్య వచఃమ్. “మఱువక యప్పన అతం దనుర్చుకవచ్చున్” ఇత్యాదికం వచనం మూలరహితమేవే త్యవచేదమ్.

వి - చోః, ఆత్మనేపదార్థే, గృహ్యతౌ, ఆగమస్య, వా, ఇత్వమ్, న్యాయో-అని ఛేదము. ఆత్మనేపదార్థకమగు ‘కొను’ అనునది పరమగు నపు డించుగాగమ. సంబంధి యగుచుకారమున కీర్త్యము వికల్పముగా నగునని యర్థము. ‘కొను’ అనునది పరమగునపుడు క్రియాఫలము కర్తృగామి యగును. అచట సత్త్వము వికల్పముగాన “ఘటించికొని-ఘటించుకొని” అని రెండురూపములు కలుగును. ఇంచుగాగమము లేకున్నను “నేచ్చికొని-నేచ్చుకొని” మున్నగువానియందు సహజచకారమునకు నిత్వము ‘అత్యాదితత్పరూహ’ మనుచొప్పున వచ్చినది. “నగియించెన్” మున్నగువానియందు ద్వ్యక్షరపూర్వమునకును, లఘ్వేకాక్షరనూత్రముచే సత్త్వము వచ్చింది. కొనుధాతువు పరమగునపుడు నగియించికొనెన్-నగియించుకొనెన్-అనురూపద్వయ ముండును. అమర్చుక” మున్నగుచోట్ల ‘కొను’ ధాతువునకు ‘క’ అనురూపము నిలిచినది కాన నిట్టిచోట్ల నిత్వము వచ్చుట కాధారము లేదు. కొనుధాతువు పరమయినచో “అమర్చికొని-అమర్చుకొని” అనురీతిరూపము లుండ నగును. కాన “అమర్చుక” మున్నగుచోట్లనున్న-క-కారము ‘కొను’ అనుదాసంక్షిప్తరూపము కాదని తెలియుచున్నది. కాన నిది ప్రభంశ (నిద్య) గ్రామ్యము.

261 నూ:- రజతిఘట్యాదీనాం చిన్దో శ్చస్మావి లావ రౌ భవతః.

261 నూ:- రంజతిఘట్యాదిధాతుభ్యోఽకర్మకేభ్యో య ఇంచగ్విహితః తత్స మ్చనిన శ్చుకారచిన్ద్యో రుభౌ లకారాదేకా స్తః. అద్వయస్య సంక్షేపః. “రంజిల్లు-ఘటిల్లు-చి స్తరిల్లు” ఇత్యాది.

వి:- రంజతిఘట్యాదీనామ్, చిందోః, చస్య, అపి, లౌ, ఉభౌ, భవతః-అని ఛేదము. “రంజ రాగే-ఘట చేష్టాయామ్” మున్నగునక ర్మకధాతువులకంటె నించుగాగమము వచ్చునపు డించుగాగమచకార

బిందువులు రెండిటికి రెండు లకారము లాదేశములగును. రెండు లకారములు సంశ్లేషముఁ జెందియుండును. “రంజిల్లు-ఘటిల్లు” మున్నగునవి యుదాహరణములు.

261. సూ 2 :- అత్ర అదిశద్దేన సంవృతిక్రియైవ గృహ్యత ఇతి నాన్యగ్రహాః | ఏత భేదిల్లుకు రన్నదైవ-భీతిల్లై-ఉత్పాదిల్లైఁ గృష్ణుఁడు - ఇత్యాద్యాచార్యవచనాత్. తేన “వర్ధిల్లు-వర్తిల్లు-వోభిల్లు-పంధిల్లు-రాగిల్లు-అనురాగిల్లు-నుత్తిల్లు” ఇత్యాదీనాం గ్రహణమ్ “అకర్మణ స్సకర్మత్వ మకర్మత్వం సకర్మణః తద్వృతాం క్వచి దైక్వం స్యా చ్చబ్దశ క్తిర్ని తాదృశీ|| యథాకాత్రం యథాశ క్తి యథాశ్రోతానరజ్ఞానమ్| యథా ప్రసిద్ధి సర్వత్ర శబ్దానాం కల్పనా మతా!” ఇత్యధ్వణః క్వచి దకర్మణ స్సకర్మత్వమ్. “జయించె రిపుల-భూభుజుల జయింపుము” ఇత్యాదీ న్యాచార్యవచనాని. క్వచిత్స కర్మణోఽకర్మకత్వమ్. ప్రణమిల్లె నతనిఁన్. అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్ఛాశ్యేతి నూత్రేణ కర్మణి నిత్యం వక్తీ. క్వచిదర్థంశేషే సకర్మకత్వమ్. చింతితు రాము నెప్పుడు. క్వచి దర్థంశేషేఽకర్మకత్వమ్ - చింతెల్లె దేల యిష్టుడు. సంస్కృతభాషావిశిష్ట పద ని. “ధాతో రథా న్తరే వృత్తే ధాత్వంశే నోపసజ్జహత్ | ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్మణోఽకర్మకా క్రియా” ఇతి.

వి:- రంజతిఘట్యాదీనా మనుదానిలోని, అదిశద్దముచే సంవృతి క్రియనే గ్రహింపవలయు ననునియమము లేదు. ‘భేదిల్లుమరు-ఉత్పాదిల్లైన్’ అనునన్నపాఠ్యవి ప్రయోగములలోఁ బరిణత్యుపకృతు లకును ద్విరుక్తలకార మగవడుచున్నది. ఈప్రయోగప్రామాణ్యముచే ‘సంవృతి, పరిణతి, ఉపకృతి’ అనుభేదము లేకుండఁ ద్రివిధధాతువు లకును ద్విరుక్తలకారాదేశము రావచ్చునని సిద్ధాంతము చేయవలసి యున్నది. అకర్మకధాతువునకుఁ గర్మాకాంక్షఁ గలుగుయు, సకర్మక ధాతువునకుఁ గర్మాకాంక్ష లేకుండుటయు మహాశవిప్రయోగానుసార ముగా జరుగును. ఇట్లు జరుగుటకు వివక్ష (అనఁగా ధాత్వార్థము మా టుట మున్నగునది) కారణము. ‘అకర్మణ స్సకర్మత్వమ్’ అనుదాని కిదే యర్థము. ‘ఇంచు-ఇల్లు’ అనునవి చేరినధాతువుల శోకవృక్ష భిన్నార్థకత్వమును గలుగును. ఇంచుగంతరూపము ప్రేరణార్థము నీయక

ద్విరుక్తలకారముతోఁగూడినరూపమునకుఁ గలయర్థమునే బోధించును. 'శబ్దశక్తి యట్టిదిగదా!' యని "తద్వితాం క్వచి దైశ్యం స్యాత్" అనుదాని కర్థము. వ్యాకరణశాస్త్రపద్ధతుఁడు, శబ్దశక్తిని మీఱఁ మహాశవిపండితురు చికిసి, మహాకావ్యవ్యవహారమునకును భిన్నము కాకుండ శబ్దకల్పనము చేయవలెను" అని 'యథాశాస్త్రమ్' అన, దాని కర్థము. 'భే-ల్లు'కురు' అనునది పరిణాక్రియ. 'భేదిల్లెన్' ఇది యుపకృతి క్రియ. ఇవి సన్నపార్శ్వనిప్రయోగములు. వీనిజట్టి 'రంజశిఖట్యాదీ నామ్' అనుదానిలోని ఆదిపదముచే సంవృత్తిక్రియనే గ్రహింపవలయు ననునియమము లేదని తెలియుచున్నది. 'జయించెఁపులన్-భూభుజుల జయింపుము' అన సన్నపార్శ్వనిప్రయోగములవలన సకర్మకథాతువుల కోకప్పుడు సకర్మకత్వము కలుగునని తెలియుచున్నది. ఇచ్చట ద్విరుక్త లకారము వచ్చినపుడు, ఆధాతువు లకర్మకము లగునని యదిగట్టుఁ జెప్పఁబడినది. అట్టినియమమును సన్నపార్శ్వనిప్రయోగములు లొలఁ గించుచున్నవని గ్రహింపవలెను. 'వణమిల్లె సతనికిన్' మున్నగుచోల్ల సకర్మకమున కకర్మకత్వము; 'చింతితం రాము నెప్పుడు' అనుప్రయో గమునుజట్టి యొకప్పు డకర్మకమునకు సకర్మకత కలుగునని తెలియు చున్నది. 'చింతిల్లెదేల యెప్పుడు' 'చింతిల్లెడు' అనునది యకర్మకము. "ధాతుపాఠమున నీయఁబడినయర్థమునేకాక ధాతు వర్థాంతరిమును బోధించుచున్నపుడును, గర్మత్వము ధాత్వార్థముచే సంగ్రహింపఁబడినపు డును, బ్రసిద్ధిపలనను గర్మత్వమును వివక్షింపనపుడును గ్రియ యకర్మక మగు"నని సంస్కృతవై యాకరణులు 'ధాతో రర్థాంతరే వృత్తే' అను వచనముతో వివరించియున్నారు.

261 సూ. 3. :- శ్వచిదాగమ లాదేశయో రైశ్యమ్. "చింతించెన్-చింతిల్లెన్-సంతోషించెన్-సంతోషిల్లెన్-ఉద్భవించెన్-ఉద్భవిల్లెన్-సంభవించెన్-సంభవిల్లెన్-ఆవిర్భవించెన్-ఆవిర్భవిల్లెన్-విజింపెన్-విజిల్లెన్-ప్రకాశించెన్-ప్రకాశిల్లెన్-అత్రిమించెన్-అత్రిమిల్లెన్" ఇత్యాది.

వి:- 'రంజల్లిరి ప్రజలు-రంజించె బ్రజలను రాముడు' మున్నగు
 దీనిని రంజాదుల యిందుకృతారమునకు ద్వీరుక్తలకారము వచ్చినపు
 డవి యకర్మకములును, స్వార్థబోధకములును నగుచున్నవి. ద్వీరుక్త
 లకారము రానపు డిందుగాగమముతోఁగూడియున్నపుడు ప్రేరణార్థక
 ములు, సకర్మకములు నగుచున్నవి. కాని యీనియమము కొన్ని యెడల
 బాటింపఁబడలేదు, 'సింతించెన్-సింతిలెన్' మున్నగునవి కొన్ని ద్వీరుక్త
 లకారము వచ్చినపుడు. సిందుకృతారముక్తమై యున్నపుడును సర్వ
 భేదము లేకుండఁగ నే కనిప్రయుక్తములై యున్నవి. కావుననే కవి
 శిరోభూషణము 'కవచిదాగమ లాదేశయో రైక్యమ్' అని వచించి
 యుదాహరించియున్నది.

261. నూ 4 :- "ఉత్పాద-ఉప్పతిల్లె; జ్యోతి-జోతిల్లె; సమ్మూర్ష-సామ్మ
 సిల్లె; రంభ-రంపిల్లె; దంభ-దంపిల్లె; సుంభ-సాంపిల్లె; వర్దుల-వట్టిల్లె; తుద్ర-తిత్తుల్లె;
 దద్దులై-తండరిల్లె; ద్వారగ-దోరిగిల్లె దలుపు; ఆవహ-ఆవటిల్లె; నిర్వహ-నిర్వటిల్లె"
 ఇత్యాది తద్భవక్రియా స్వశేనైవ లాదేశద్వయమ్. "వర్ణలోపాగమా నైకే సర్వస్మిం
 స్తద్భవే చ" ఇత్యాదర్శనవచనా ద్వర్ణలోపాగమాః "వేగియ" ఇత్యాదావప,
 'తేజిల్లున్' ఇత్యైత్ర దేశ్యో వర్ణకః. 'ప్రజ్వరిల్లున్'-రలయారభేదా ల్లకారస్థానే
 'లేఫస్యవచారః "త్రైలోభయో ర్భవే దేశో లకార ఇతి కేవల" ఇత్యధర్మణవచనాత్,
 క్వచిత్ "పాటిలు-వర్తిలు" ఇత్యాదికం రూపమే సాధు. తేన "బాలకురంగలాచ
 నకుఁ బాటిలుమోహనసాధిమండలావాలమునన్ జనించి పరువంబున మీఁదిఁబ్రాచు
 రోమరా, జీలెరి నుద్భవిల్లి విలసిల్లుకుచు ప్రబుకద్వయంబునన్, చ్రాలినగండుతేలులన
 వర్తిలు మేచకచూచుకప్రభర్", "ఆజనిపుత్రునిఁ జేసినట్టి నెయ్యముపాంటె నజని
 పొత్రుఁడవయి యవతరిలితి" ఇత్యాదీని కవివచనాని వ్యాఖ్యాతాని.

వి :- "ఉప్పతిల్లు = జోతిల్లు = సామ్మసిల్లు" మున్నగునవి తద్భవ
 క్రియలు. వీనికి ఉత్పాద-జ్యోతి-సమ్మూర్ష" మున్నగు ప్రకృతికర్మముల
 కంటె వర్ణలోపాగమాదివికారములు గల్గుటవలనఁ దద్భవము లై వవి.
 "సర్వవిధము లగుతద్భవములయందును వర్ణలోపాగమాదివికారములు
 గెక్కు తెఱఁగులఁ గల్గుచుండు"నని యుభర్వణాచార్యులుగారు వచించిరి.

ఇట్టితద్భవక్రియలకును ద్విరుక్తలకారాదేశము రావచ్చును. 'వేగము' అనునర్థము గల్గిన 'వేగిరము' అనుదానివలె 'తేజరిల్లున్' మున్నగు చోట్ల రేశ్వవర్ణకము కలిగినది. 'తేజరము' అనుదానినుండి యేర్పడిన దగుటచే 'తేజరిల్లు' అనునది నామధాతు వగుచున్నది. ఇట్టివానికిఁ గూడ ద్విరుక్తలకారాదేశము వచ్చినది. 'ప్రజ్వరిల్లున్' అనునది 'ప్రజ్వల' అనుదానితద్భవరూపము. ఇందు రేఫలకారముల కభేదము పాటించబడినదని తెలియుచున్నది. "ఈద్విత్వలకారమునందు లకార మొకటి లోపించి యొకటిమిగులు టయుఁ గలదని కొందఁ జెనుచున్నారు" అను నధర్వణవచనముచొప్పున "పాటిలు-వర్తిలు" మున్నగురూపము లును సాధువు లగుచున్నవి. కావుననే "పాటిలు-వర్తిలు" - అవ తరిలితి" మున్నగుకవిప్రయోగములును సాధువు లగుచున్నవి.

262 సూ :- నకు డౌ భవేచ్చ లోపో ణ్యర్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్.

262 సూ :- ణ్యర్థేంచుకర్పరే కు న లాదేశద్వయం స్వార్థః కిస్తు తస్మిన్ పరే స్వార్థేంచుగాగమస్య లోప స్వార్థ - "రంజించె మమ్మన్ - మఱించె సత్కార్యమున్ - జల ముత్పాదించెన్ - మార్గించెన్ - రాజించెన్ - విలసించెన్ - అపహించెన్ - భాసించెన్ - ఆరితయించెన్" ఇత్యాది. "విస్తరించె విప్రులవిభవయుక్తి" ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్. మఱాదీనామర్థవిశేషే సకర్మకర్తృత్వార్థే "మఱింపించెన్ - వర్తింపించెన్" ఇత్యాదిరూపాణి. ఏవం సకర్మకారణం సర్వత్రాగమద్వయేన రూపం జ్ఞేయమ్. "జీజంతాదవి శేచిత్తు జీచ మాహు రిశీశ్వరాః" ఇత్యాద్యధర్వణవచనమ్. అనీశ్వరా స్వీతిస్త్యా ఇత్యర్థః. "తేన వివాహ మొనర్పు మొప్పుగన్" ఇత్యాదివచనై రాచార్యోక్తిమే సకర్మకేమ "ఒనరింపుచు" ఇత్యాదిరూపం క్వచిత్సాదు. ప్రయోగస్తు న ప్రాయః ప్రబంధేషు దృశ్యతే. "శేచిత్తు జీచ మిచ్చన్తి ధాతోరే వాక్రుతాగమాత్" జీజన్తేంచుగ్రహితా దిత్వర్థః. "ఒనరించె" నిత్యాదయో జీజర్థేంచుకర్పరీతాః. "విదప నిట్లు సుధర్మఁ జంపింపఁ దగునే" ఇత్యాదికం తత్ప్రోదాహరణమ్.

వి :- న, తు, డౌ, భవేత్, చ, లోపః, ణ్యర్థే, యః, వర్తతే, పరే, తస్మిన్ - అని ఛేదము. ప్రేరణేంచుగాగమము పరమగునపుడు సబిందుకేంచుకర్పకారమునకు లాదేశద్వయము రాదు. ప్రేరణేంచుగా

గమము పరమగునపుడు స్వార్థేంచుగాగమమునకు లోపము కలును” అని యర్థము “రంజించు+ఇంచు” అని యుండఁగాఁ బ్రేరణేంచుకర్త కర్తృమున స్వార్థేంచుగాగమమునకు లోపము రాఁగా ‘రంజించు’ అని ప్రేరణార్థమునను, రంజిల్లు’ అని స్వార్థమునను నుండును. ‘ఘట’ మున్నగునవి యర్థవిశేషమున సకర్మకము లగుటచే ‘ఘటంపించెను’ మున్నగు రూపము లగును. “కొందఱు స్వతంత్రము ప్రేరణార్థకధాతువుమీఁద మరలఁ బ్రేరణార్థేంచుగాగమము వచ్చు”ననుచున్నారు - అని ‘ణిజ్ఞాదపి కేచిత్తు’ అనుదాని కర్థము. ఇచట ‘ణిజ్ఞాదపి’ అనుచోట ‘ణిజ్ఞార్థాదపి’ అని పఠించుట లెస్స. ప్రేరణేంచుక్కు లేనిధాతువుమీఁదనే ప్రేరణేంచుగాగమము వచ్చునని ‘కేచిత్తు ణిచ మిచ్చన్తి’ అనుదాని కర్థము. ‘ఒనరించెన్’ మున్నగునవి ణిజ్ఞార్థేంచుకృహితములు. ‘వచ్చు’ ప్రేరణమున ‘చంపు’ అని యగును. ఇట్లు ప్రేరణేంచుక్కు లేనిప్రేరణార్థకములమీఁద మరలఁ బ్రేరణార్థేంచుగాగమ మగును. కావుననే “పిదప నిట్లు సుధర్మ్య జంపింపఁదగునే” మున్నగునవి సిద్ధించుచున్నవి.

263. సూ. :- పున రాగమః క్రియాణామ్.

263. సూ. :- వ్యాఖ్యాత పేతత్వాత్ మధస్తాదేన. ‘ఘటంపుచున్నాడు’ ఇత్యత్ర దీర్ఘోప్యనేనైవ సిద్ధ్యతీతి న కశ్చిత్కలంకః.

వి:- ‘పునః, ఆగమః, క్రియాణామ్-అని ఛేదము. క్రియలకు ఏశేషాగమము ప్రయోగానుసారముగా నగునని యర్థము. పునరాగమ యనుదాని కపూర్వవిశేషాగమమని యర్థము.

264. సూ. :- పర్యాప్తో మన్మతే తు సక్కేతః.

264. సూ. :- పర్యాప్తః పూర్ణః; సుప్రసిద్ధ ఇతి యావత్. మన్మలేతు సక్కేతః పర్యాప్తో భవతి. మధ్యస్థేతితం కిప్తప్రయోగాదుఃఖ్యపదం తత్ప్రయోజ్య బత్యత్రాస్మాక మభినివేశః. కాత్రస్యతు దిప్రదర్శనార్థత్వేన సార్థక్యమితి భావః. క్కేతోనామ వృత్తిపచ్చున్తః. వృత్తి ర్నామస్మాచ్చబ్ధా దయథున్తో బోధప్య

ఇత్యేవం చాపి శక్తిః. అథ శే నామధేయేఽపి శక్తిః ప్రేమ. ఏకాదశేఽహని పితా
పుత్రస్య నామ చిత్వాపి తీర్థరేచ్ఛాయా స్మర్యానాత్. అమంఠేష్టే అథ న శక్తి
ప్రభా ఇతి వ్రాచీనాః. ఇవాహంకరస్తు ఈశ్వరేచ్ఛా తు స శక్తిః కిన్నిచ్చేత్; తే
నాథునిః సత్కేతేఽపి హి శక్తిః సేవకే న్యాయాః. అహం ప్రవ్యాసాయం సత్కే
తితనుప్రసిద్ధవేన "ఇమ" ఇత్యేవోక్తం. అథ తే నాథ్యామ్. అథ క్తవ
"ఉక్తవ్య పునరుక్తి స్సన్నిత్యచిద్వాద్విప్రకృతః"

వి.-పూర్వము, శక్తి, తు, సత్కేతః. ఛేదము, అపూర్వ
విశేషాగమము. నేనిహిని శక్తిః యోగప్రసిద్ధి. న సంచి రూపవాధనము
గావించుకొనినచో నానాలము లగు శక్తిః. అహంకేతము. పరిపూర్ణ
మైనది. అని సూత్రార్థము. భావితము. అన్న పార్థివము ప్రచురముగ
బ్రయోగించిన రూపములను గ్రహింపజేయును. సాధించియున్నను
సరుదుగ. బ్రయోగించినవానిని సాధించుచుండలేదు. అట్టి తత్వము
రూపముల నీవుసరాగమసూత్రముచే సాధింపకొనవలయునని చింతా
మణ్యాశయమను వ్యాఖ్యాసం. అయిచింతవి శ్రీవర్ణుల చివనీతా
రామన్వామిశాస్త్రీగారియూతమును. 'ఘటించు+చు+నన్' అనున
పుడు ఏత్వాత్వముల నీవుసరాగమసూత్రముచే జేసికొని "ఘటించెద
నన్" మున్నగువానిని సాధించుకొనవలయును. 'చదివెదనన్' మున్న
గువానిని "అత్వాదితత్వమానామిని దేశ్యానాం క్రియాపదానాన్వ
వర్ణాగమో విశేషః పురుషేష్వర్తేషు చాపి పంచనమ" అనుచొప్పున
సాధించుకొనవలయును. అథర్వణాచార్యులుగారు పునరాగమసూత్ర
మును వివరించుచు 'రక్షింపము' అనునపుడత్వమును, 'రక్షింపకము'
అనునపుడు కునర్ణకమును, 'రక్షింపమి' అనునపుడు 'మి' అనునదియు,
'రక్షించుడన్' అనునపుడు 'డన్' అనునదియు, 'రక్షింపక' అనునపుడు
'క' వర్ణకమును విధించుకొనుచుఁ బునరాగమసూత్రముచే సాధించుకొ
నవలయుననిరస శ్రీవర్ణులవారియభిప్రాయము. అచ్చికథాతువులపై నీయ
సములను, వర్ణాగమసూత్రముచే సాధించుటగూడ వారి కభిమతమే.

దింతానని యాన్చిక్రియలకు 'అత్వాదితత్పమానామ్' అని సాధన విధానమునుమాచింపఁగా ఇధర్వణానార్థబాధా వానిని బెక్కుసూత్రములచే నాధించిరి. "పునరాగమః క్రియాణా" న్యుక్తవాని కలంకార శాస్త్రప్రకాశముగఁ జేసినకవిశివోభూషణవ్యాఖ్య సరి కాదు.

265 నూ :- సంప్రార్థనార్థకా దీత్.

265 నూ :- సంప్రార్థనార్థక ముడజ్ వర్ణకాంతాత్ క్రియాపరా దీత్ స్వాత్. సన్న రక్షింపుమి, కాపుమి, రామి, విష్ణి, కాపుడీ, వాండీ. రండీ, నాయం నిర్వో విధి. 'వివాహ మొనర్చుచు' ఇత్యధర్వణ సామన్యోక్తిమహిమ్నా, ఏడీ నీసాటి ఏరి నీసాటివారు-ఏడీ, ఏరి ఇతిహావాని సిద్ధాది.

సంప్రార్థనార్థకాత్, ఈత్-అని ఛేదము. సంప్రార్థనార్థకములగు ముడజ్ వర్ణకాంతక్రియాపదములకుఁ బై 'ఈ'యనుదీర్ఘ స్వరము వచ్చునని యర్థము. రక్షింతు+సి=రక్షింతు + పు=రిక్షింతు+ము= రక్షింపుము, రక్షింపుమి; కాచు+సి=కాచు+పు=కాచు+ము= కాపు+ము+ఈ=కాపుమి; పోవు+సి = పోవు+పు=పోవు+ము= పోవు+ము=పో+ము=పొమ్ము+ఈ=పొమ్మి; వచ్చు+సి=వచ్చు+పు=వచ్చు+ము=రా+ము=రమ్ము+ఈ=రమ్మి; కాచు+ధ=కాచు+డుజ్=కాపు+డుజ్=కాపుడు+ఈ=కాపుడీ; పోవు+ధ=పోవు+డుజ్=పొండు+ఈ=పొండీ; వచ్చు+ధ=వచ్చు+డుజ్=రండు+ఈ=రండీ. సంప్రార్థనార్థమన-ఈ-కారము లేకుండఁగ నే ప్రయత్నమైన 'వివాహ మొనర్చుచు' అన నాచార్యప్రయోగమునొట్టి యీశిధి (ఈకారివిధి) నిత్యము కాదని తెలియుచున్నది. "ఆ, ఈ, ఏ, ఓ-అను నాల్గుచ్చులును వ్యంజనవర్ణములమీఁద నిలిచి ప్రశ్నార్థవిశేషముల నిచ్చుచున్నవి" అని యధర్వణవచనమున కర్థము. అ, ఇ, ఎ, ఓ అనునవి వానిదీర్ఘములకు నుపలక్షణములు. కాఁగా అఅ, ఇఇ, ఎఎ, ఓఓ-అనునవి క్రియావాచక నామవాచకములమీఁద నిలిచి ఆశీర్వాదసంప్రార్థనరూపార్థవిశే

మముల నిచ్చునని వ్యాఖ్యానింపనగును. చెప్పితివ, చెప్పితివా; చెప్పము, చెప్పమీ; చెప్పితివె, చెప్పితివే; చెప్పితివా, చెప్పితివో మున్నగునవి యుదాహరణములు.

266 సూ :- ఏదోతా ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః.

266 సూ :- ఏదోతా ప్రశ్నార్థకా భవతః. కాచితివే మున్ను నిపుడు కమల దళాక్షా! ప్రోచితివే మున్ను నిపుడు భువనాధీశా! ఇత్యాది. ప్రోవవా నన్ను జగదేశ పూజ్యపాద! ప్రోవతే నాడు కరి గాజు భువనపూజ్య! ఇత్యాది. వ్యతిరేకే సుబంతాదపీ త్యుక్తే రధస్తాత్-పల్ల- విదేటికే ఎదురుగా! ఏమే బాలశిరీషగా! ఇత్యాది.

వి:- ఏదోతా. ప్రశ్నలక్షణౌ, భవతః-అని ఛేదము. ఏకార ఓకారములు ప్రశ్నలక్షణము కలవి యగును, అనగాఁ బ్రశ్నార్థకము లగునని యర్థము. కాచితివే- మున్నగునని యుదాహరణములు. కాచి తివి+ఏ=కాచితివే. రక్షణరూపకార్యవిర్వహణము గావించితివా యని యర్థము. ఇట్లే ప్రోచితివి+ఆ=ప్రోచితివా? ప్రోవపు+ఆ=ప్రోవవా; ప్రోవపు+ఏ=ప్రోవవే యనుచోట వ్యతిరేకార్థముమీఁద ఆ, ఏ అను వర్ణములు వచ్చినవి. ఇందుఁ బ్రశ్నార్థములు వ్యక్తము లగుచున్నవి. ఏటకిన్+ఏ=ఏటికే (కిమూదిగుంధి) ఏమి+ఏ=ఏమే మున్నగునని వ్యతిరేకమున సుబంతములమీఁద నేర్పడినరూపములు. ఇవి ప్రశ్నార్థ కములు.

267 సూ:- ఏదోతా వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియాజాం స్తః.

267 సూ. 1:- వ్యతిరేకార్థకాదపి క్రియాపదా దేవోతా సంప్రార్థనార్థకా స్తః. నన్ను రక్షింపవో రామ! నలినయన!; ప్రోవతే నన్ను శేవశ భూమిపుత్రి! ఇత్యాది. అపీశబ్దాత్ క్విచిదన్విత్రాపి. తేన వచ్చునో రాజో వాఁడనుచు వాడెను మోమున నేదదేశఁగన్; వెలది యైరావతస్నిపకుంభకుచకుంభసంభారహరిదధీశ్వరుని వలతో-ఇత్యాది వచనాని సాధూని. అదిగో వచ్చె విభాత చూడు మబలా! హంసో త్రమారుడుడై- ఇత్యత్ర అదిగో ఇతి శబ్దో దేశ్యః.

వి:- ఏదోతౌ, వ్యతిరేకాత్, అపి, సంప్రార్థనపరౌ, క్రియాణాం, స్తః-అని ఛేదము. వ్యతిరేకార్థ మగు క్రియాపదముకంటె సంప్రార్థనార్థము లగు ఏవబిటలు వచ్చునని యర్థము. రక్షింపవు+ట = రక్షింపవో = రక్షింపుము. రక్షింపవు+వ = రక్షింపవే = రక్షింపుము. వచ్చును+ట = వచ్చునో; రాడు+ట = రాఁడో; వలె+ట = వలెతో. అదిగో అనునది దేశ్యపదము. 'అచట నగపడుచున్నది, దానిం జూడు' నునిదాని యర్థము. కొనుభావపునకుమధ్యపి పురుషముందు 'కొనుము, కొమ్ము, కో' యనురూపములు కలుగును : అది యనునది యచుహ త్తచ్ఛబ్దార్థము. అది+కో = గనడదవాదేశముచే కో యనుదానికి గకారము వచ్చి అదిగో అనురూప మేర్పడియుండునని తోచుచున్నది. అని+కొను అనురెండును దేశ్యము లగుటచే గవిశోభూషణము "అదిగో శబ్దో దేశ్యః" అని వచించినది.

267 సూ. 2:- "ప్రార్థనార్థే భవేన్నైతత్కర్తవ్యమేవ, అన్యత్యాపి స భవేత్ కర్తవ్యమేవ, ఉత్తమాదాపి భవేత్ ప్రకృత్యర్థమేవ, ఆర్యాదికజ్ఞో యుక్తస్యైవ సమన్వితార్థభావే కలార్థాదుభయో ర్యోగో నోభయోపరివర్తకః చ ద్వేభ్యో మద్యమాదే స్యాత్ ప్రార్థనే మమ్ముడుజ్ఞేస్థితిః ఏతి వాస్తో హ్రస్వదీర్ఘో ద్విత్వ మాదంతతా కర్తవ్య ప్రత్యయార్థేనైవేషేషే కర్తవ్యేక్యపదం మతమ్ ఆశ్యైకపర్థమేషా న్యు రస్తే శ్రుతిమనోహరాః తద్ధర్మప్రథమైకత్వవాచకాద్ధి క్రియాపదాత్ ఆదికల్పప్రయోగ స్సన్వితో విశేషార్థ నిరీక్షితే.

ఇత్యధ్యక్షాచార్యః. క్రమేణోదాహరణాని. దయసేయగజే, ప్రావగజే, రాగజే-ఇత్యాది. వచ్చితిగదా, రావుగదా, రక్షింపవుగదా, ఇత్యాది. వచ్చితిగదా, ఘటించితిగదా. ఆదికల్పేన వచ్చిందా! ఇత్యాదిరూపాన్ని గ్రాహ్యమేన. ఆర్యకల్పధవః ఆర్యుతికల్పః ఏకారాదిస్వరసమన్వితార్థమేవ ప్రయోజ్యతే.

ప్రావవయ్యాః, రావయ్యాః సను మఱురుయ్యాః, వినవమ్మా, వినరమ్మా-ఇత్యాది. “నీ రెవ్వరయ్య దుప్రదమహారాజులే” ఇత్యాచార్యవ్యవచనమ్. అచటికి వచ్చితి వంటగదా! వచ్చితివంటయ్య; వచ్చితివంటమ్మ, పరస్పరిం యోగోఽసి. వచ్చితివి గదయ్య ఇతి. ఉభయశబ్దేన కదా! కిలార్థకా గృహ్యేతే. తయోరుపరి కైశ్చిత్ రువు, వర్ణకా ప్రయుక్త్యేతే వచ్చుగదవే, వచ్చునంటరే ఇతి. తాదృశం రూప మనమ జ్ఞానమితి నిరాచప్తే నోభయోపపేక్షకః ఇతి. తత్ర వచ్చుగదే-ఇత్యాద్యేన రూపం సమజ్ఞానమ్. నీవునుమ్ము; నీవునుము, మీరునుడు. ఏతి-ఏకారే పర ఇత్యర్థః. ద్విన్వింతే హ్రస్వః, తదభావే దీర్ఘ ఇత్యర్థః. ఆతఃదునువ్వె, ఇతఃదునువ్వె, ఇతః దేనూ ఇతి రూపాణి. నిరర్థకంబునువ్వె-ఇత్యాద్యాచార్యవచనమ్. ఎంతజనుడైనఁ గానీ. కానిమ్ము ఇత్యస్మిన్నర్థే ‘కానీ’ ఇతిశబ్దః. ‘అపధరింపుచు’ ఇత్యస్మిన్నర్థే ఆస ధారు లేవి ఇతి. చేయరాకోక్క, చేయరాకోక్క, వచ్చులే వాడు, తనపేషో నేర ములు, తనదేకా భక్తి-ఇత్యాదా ‘ఒక్కో’ ఇత్యాదిశబ్దాః అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యౌ. జనమఁడువోలె నర్మిలి ప్రజన్ బ్రతికింపుచు వస్తభాగముం గొనునది-ఇత్యాదిక మన్తము ల్లోకార్థ ఉదాహరణమ్. ఆచార్యగ్రంథేష్వ క్యేషా క్రియా ప్రసిద్ధా. పల్క పల్క నది, అనుష్ఠించునది ఇత్యాదితద్యచనాత్.

వి:- (1) ప్రార్థనార్థమునందు నుజ్యంతమునకుఁ బరముగా ‘కదా’ యనునది వచ్చును. అది యర్థవిశేషము నిచ్చును. ననుఁ గావఁగదే, =కావుము మొ. కాచుధాతువు తుమున్నర్థకరూపము ‘కావన్’ అను నది, కావన్ + కదా + ఏ = కావఁగదే, ఇందు కదా + ఏ అనునవి ‘కావక తప్పదు’ అనునర్థవిశేషమును బోధించుచున్నవి.

(2) అర్థవిశేషబోధకమగు ‘కదా’ యనుశబ్ద మొకప్పుడు నుజ్యం తేతరముకంటెఁ బరముగను నగును. అపని చేసిగదా నీవు రావల యును. ఇటఁ జేసి యనునది నుజ్యంతము కాదు. దయాభింగదమ్మ దయాభింగి యనునది నుజ్యంతేతరము.

(3) ‘కదా’ యనుశబ్దము ప్రశ్నార్థకవిశేషముల నిచ్చుచు నుత్తరపురుషాదిక్రియలకంటెఁ బరముగా నెల్లును. చేసితిగదా! చేసెనుగదా! చేసితివిగదా; అనునవియు దీనికే యుదాహరణములు

కానోపును, ఉత్తమాదియనఁగా నుత్తమమధ్యమప్రథమపురుషములని యర్థము చేయవలయును. మూలమునం దీసందర్భమునఁ జేసితివా, నీ వేల చేయలేదు-అని రెండుదాహరణము లగవడుచున్నవి. అవి గురి కావు వాఁడు రాఁడుగదా; వీడు వచ్చునుగదా మున్నగునవి కి శేషార్థమునందుఁ బ్రయుక్తములు.

(4) జనకాదిసంబంధార్థము కానట్టి 'అయ్య; అన్న'మున్నగు శబ్దము లర్థవిశేషమునందుఁ బ్రయుక్తము లగును. చెప్పఁగదయ్య= చెప్పము; చెప్పఁగదే=చెప్పము. వచ్చితివికదయ్య! వచ్చితివికదమ్మ మొ॥ ఆర్యశబ్దభవమగు 'అయ్య' యనుశబ్ద మేకారాదిస్వరసంబంధ రహితమై యర్థవిశేషమునఁ బ్రయుక్తమగునని కవిశిరోభూషణము 'అసంబంధోఽర్థబోధనే' యనుదాని కర్థముచేసినది, కావుననే యది ప్రోవవయ్య; రావయ్య; మఱియవయ్య; వినవమ్మ; వివరమ్మ మున్నగు వాని నుదాహరించినది. "వీ రెవ్వరయ్య ద్రుపదమహారాజులే" యని నన్నపార్థునివచనము.

(5) కీలార్థకమగు 'అట' యనుదానికంటె 'కదా' యనునది, అయ్య మున్నగునని ప్రయోగింపఁబడనగును. వచ్చితివటకదా, వచ్చితి వటయ్య, వచ్చితివటమ్మ, వచ్చితివటే మొదలైనవి. అట, కదా యనువానిమీఁది మధ్యమపురుష పువర్ణకముగాని, రువర్ణకముగాని రావు. వచ్చితివటే, వచ్చితివికదే, వచ్చితిరటే వచ్చితిరికదే యనియుండును, వచ్చితివటవే, వచ్చితివికదవే, వచ్చితిరటరే, వచ్చితిరికదరే యనురూపము లుండవు.

(6) 'ను'యనుశబ్దము విశ్వయాద్యర్థవిశేషమును చెప్పను. దేశ్యమగు నీ 'ను'శబ్దము ప్రాథనాద్యర్థకమధ్యమపురుషమునఁ బ్రయుక్తము. అట్టియెడ మధ్యమపురుషమం దేశ్యమున "ము-మ్మ"అను

(ప్రత్యయములును బహుల్లఘాన డబ్బే వర్గ కము నగును. చుము-చుమ్ము; చుడు, చుండు.

(7) ఏ ఏ యనునవి సరమ సురపుడు 'చు' శబ్దము వకారాంతమై ప్రాస్వదీర్ఘ రూపములతో నుండును. ప్రయోగోచిత్యమునుబట్టి ప్రాస్వముగా నుండునపు దావకారము ద్విరుక్తమగును. చువ్వె, చూవె మొ॥ వకారము కేధమున కుపలక్షణము గావున వెళ్ళెదను బారె; వెళ్ళెదవునువ్వె, వెళ్ళెదరుసూరె మొ॥ గసడదివా స్ఫులిక అనుసూత్రముచే 'చ' కారమునకు సకారాదేశము. ఒకప్పుడు 'చు' శబ్దమున కూకారాంత్యము వచ్చును. కూల్చెదంజూ-చేయదువుసూ మొ॥

(8) ఒకానొకప్పుడు దేశ్యపదము 'ను' ప్రత్యయార్థమున వచ్చును. 'కానిమ్ము' అనునర్థమున, 'కానీ, కాని' యనునవి స్రయుక్తములైనవి.

(9) మఱికొన్ని శబ్దములు నర్థవిశేషములయందు శబ్దములతోదిని నిలిచి మహాకవినమ్మతములై ప్రయోగింపఁబడుచున్నవి. 'పో' యనునది నిశ్చయార్థమునఁ బ్రయుక్తమగుచు-పోమ్మ, పోయనురూపములతో నుండును. 'కా' యనునది కదార్థకము. 'అకాన్' అనునది ఇత్యర్థకము. కానిమ్ము అనునర్థమున కానీ, కాని యనునవియు; అవధరింపుము అనునర్థమున అవధారు అనియుఁ బ్రయుక్తము లగుచున్నవి. ఇట్లే ఒక్కో, ఒక్కో, లే, లే మున్నగువాని నెఱుంగునది.

(10-11) విశేషార్థమునందుఁ దద్ధర్మప్రథమపురుషైకవచనము కంటఁ బరముగ 'అది' యను శబ్దమునకుఁ బ్రయోగ ముండునని యథర్వాణవచనము చెప్పుచున్నది. చేయనది, చేసెనునది మొదలగునవి యుదాహరణలు.

268. సూ. ఛావే టవర్తకోఽస్తే పర్వేషాం చ క్రియాపదానాం స్యాత్.

268. సూ.1 :- పర్వేషామపి క్రియాపదానాం చుస్తే భావార్థే టవర్తకస్యాత్. 'అతఁడు మఱించుట, నచ్చుట, చేయుట' ఇత్యాది అత్రాధర్వణోక్తబలేషాః.

“టవర్ణః క్రియాస్తే స్యాద్భావార్థే సాఽపమానయోః |
 పూర్వస్య న వికానో నో ప్రస్మిన్ జోపశ్య కస్యచిత్ ||
 విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర మహితం స్యాత్టవర్ణకాత్ |
 తేచి వ్యావృచ్చ సుహృదే ద్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచితే ||

“అతఃచ వచ్చుట - నిన్ను రక్షించుట; సహనే శాపచ్చుట, సాటివచ్చుట” ఇత్యాది. పూర్వస్య న వికానోనో అస్మిన్ “అంట-ంట-కంట” ఇత్యాదిప్రయోగస్య భావార్థే న సాదుత్వమ్; కింతు “అనుట”-ఇత్యాదీరవం ఏతేన “మధుకైట భారాతి మఱచి రమ్మని పిల్చి పనింట్ల నీకు బ్రాభవముకాద” ఇత్యాదివచనస్య ప్రామాదికత్వమేవ స్థిరవధేయమ్ “మింటఁ గడుదెల్లనై పాటుచుంటఁజూచి” ఇత్యాదౌ దువర్ణకలోపః. ఆంధ్రభాషాభూషణే “తినుటకు తింట యనన్” ఇత్యాది వచనేన తింటేత్యాదీనాం సాధుత్వము క్తమ్. తదనేన పరాస్తమ్. కించ కైచ్చి దైకారస్యాస్థితావాచకత్వమస్తీతి లక్షణ ముక్త్యా నేదిబుపుటరమై యాచార్యుఁడొప్పె నుత్తరఃకంటే” ఇత్యాదికవివచన ముక్త్యానైవ. తిల్లక్షణం స్వకపోలకత్వమేవ త్యుపేక్షితమ్. ఈ పంచాక్షరీయత్వేన తాదృశవచనస్యోభాభ్యా సూచార్యస్యా మజ్యేష్ఠత్వాత్. “అంగనాజగలయత్తుంగ సంకతవసుంతువచందనపంకమలయ; వారివ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామౌదవపుష్పదామములయ; వారివ పరిధాన చారదూపములయ విలసితసారభావగులదాల్చి; యిలలఁ డనుదూత వోయి” ఇత్యాది వచనం నాగనశాసనస్య. “అయ్య” ఇత్యుత్త యకారేకారయోగ్లో ఆచార్యేణా జ్యేష్ఠః “ఎంశకాంతులయ్య” ఇత్యాద్యాచార్యస్య వచనమ్. లోపాభావే “వారివ” ఇత్యుత్తరివాదే అకారః. విభక్తిమూత్రమితి “మటించుటకొలుకన్, వచ్చుటకొలుకన్, ఇత్యాద్యాకారేణసర్వత్రటవర్ణకాదేవ విభక్తయః. ఏవంథితే “నుతులఁ గనియెడుకొలు కన్, నీవు మటించుకంటెన్” ఇత్యాది భాస్తరతిక్తయవ్యాదికవివచనానాంకీర్తనమితి వయం న విద్యుః. “నీవు రాఁబట్టి నీవు పోఁబట్టి” ఇత్యాదికం గుర్వాద్యదాహరణమ్. అఁబట్టిత్యాదిక- ద్వ్యక్షరాదాహరణమ్. ద్వ్యక్షరా దిత్వ్యక్తే విధువఁబట్టిత్యాదికం యాప మసాధ్యేవ. టాస్తాత్ విసుచటఁబట్టిత్యాదిం యాపం ప్రామాణికమేవ.

వి:- భావే. టవర్ణకః, అస్తే, సర్వేహమ్, చ, క్రియాపదానామ్, స్యాత్ - అని ఛేదము. “తెచ్చును. ఆచ్చికధాతువు లన్నింటికంటె దుదిని భావార్థమునందు టవర్ణకము వచ్చును” అని యర్థము. భావార్థము

నందు ధాతువుతుదిని టవర్ణకము వచ్చును. అది సమాసమునందును, వ్యస్తతయందునుగూడ వచ్చును. భావార్థకకృతములు సమాసపూర్వావయవములుగా నుండునుగాన “బొగాములు, వచ్చురాములు మున్నగునవి యుదాహృతులు”-అని “టవర్ణకక్రియాన్తే” ఇత్యాది కర్థము. టవర్ణకము పరమగుచుండగా దానికి ముందున్ననువర్ణకమున కనుస్వారరూపవికారము కలుగదు. మఱి యాటవర్ణకపరకత్వమున ‘డు’ మున్నగుప్రత్యయములకు లోపము కలుగును” అని “పూర్వస్య స వికారో నోః” అనుదాని కర్థము “తస్మిన్ లోపచ్చ కస్యచిత్” అనుదానికి “ఆడుట-అట, పాడుట-పాట, మండుట-మంట, వండుట-వంట, పండుట-పంట, తేరుట-తేట, ఊరుట-ఊట” మున్నగునవి యుదాహృతులు. “ఈ టవర్ణకమునకుఁ బరముగాఁ బ్రథమాదివిభక్తులు నిలుచుటయే యంజుటను సాధువగును” అని ‘విభక్తిమాత్ర’మనుదాని కర్థము. “చదువుటచేతన్-చదువుటకున్” మున్నగునవి యుదాహరణములు ‘పసిఁగొంట’ అనునది కొనుఁధాతువునకు నువర్ణస్థానమున వచ్చినందు వగుటచే నట్టిది సాధువు కాదని కవిశిరోభూషణము చెప్పినది. అది మహాకవిప్రయోగ మగుటచే సాధువే యగును. అట్టివి యితరములు మహాకవిసమ్మతిగాని, లక్షణసమ్మతిగాని లేనపుడు సాధువులు కావు. ‘పాటుచుండుట’ అనుటకు ‘పాటుచుంట’ అని ‘డు’ లోపము చేసి యొకకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు. అది కవిప్రయోగ మగుటచే సాధువని యంగీకరించుట యుచితము. అట్టిమహాకవిప్రయోగములను గవిశిరోభూషణము నిరసించుట సరికాదు. ‘తినుటకు, తింట, అనుటకు, అంట’ అనురీతిని నువర్ణాంతము లగునాచ్చికధాతువులకు రూపము లుండ వచ్చునని యాంధ్రభాషాభూషణము ‘తినుటకుఁ దింట యగున్’ అని వదించినది. ‘వెడలుపుటురమై యాచార్యుఁ డొప్పెను త్తరి! కంటే’ అనుదానిని గవిశిరోభూషణము నిరాకరించుట సరికాదని చెప్పకతప్పదు. ప్రయోగమునందు ‘ఐ’ అనుదానికి ‘కలవాడై’ యని యర్థము.

‘అయియు’ అనునపు డీకారమునకు లోపముచేసి ‘అయ్యు’ అని నన్న పాఠ్యుడు ప్రయోగించియున్నాఁడు. మఱియు సతఁడే ‘అయు’ అని యుఁ బ్రయోగించెను. ఇదిట సున్నయువర్ణము నముచ్చయాద్యర్థకవర్ణమని యెంచుట యుక్తము. “వారివి+అ=వారివ” మొదలగువానిలోని అకార మవధారణార్థకము. “ఘటించుకొఱకున్-వచ్చుకొఱకున్” అనఁగిరిని టవర్ణకముమీఁదనే విభక్తులుండవలయునుగాని “ఘటించు కొఱకున్-వచ్చుకొఱకున్” అని ధాతుమాత్రముమీఁద విభక్తులు రారాదు. అయినను “సుతులఁగనియెడుకొఱకున్” మున్నగురీతినున్న రూపములు నమంజనములే యగును. విభక్తివివక్షలో ధాతుజవిశేషణ ములకుఁ దచ్చబ్ద మనుప్రయుక్తమగును. ఆవిధముగా “సుతులఁగనియెడు దానికొఱకున్” అనురూప మేర్పడును.

‘తచ్చబ్దవస్య లోప స్వాస్య దచాతోః క్వచి ద్దేశతా’

‘తచ్చబ్దమునకును, దచ్చబ్దవకారమునకును లోపము కల్గును. అట్టియెడ నిల్చిన అకారాకారముల కేతత్వ మనఁగా నిత్యసంధియుఁ గల్గును’ అనునధర్వణవచనముచొప్పున ‘దాని’ అనివిభక్త్యర్థమున వచ్చినతచ్చబ్దమునకు లోపముచేయఁగా ‘సుతులఁగనియెడుకొఱకున్’ అనియగుచున్నది. అట్లే ‘ఘటించుకొఱకున్-చేయుకొఱకున్’ మున్న గునవియును సాధువు లగును. ఇట్టివానిని దుష్టములని కవిశిరోభూషణము నిరాకరించుట మంచిది కాదు. ‘రెండక్షరములు గల్గి గుర్వక్షరము పదాదిని గలభావార్థకనకారాంతతబ్దమునకుఁ బరముగా ‘పట్టి’ యనువిభక్తి వచ్చునని కొందఱు వచించిరి’ అని “కేచిన్నాంతాచ్చ గుర్వాదే ర్ద్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే” అనుదాని కర్థము. “గుణము హేతు పగునపుడు ‘పట్టి’ అనుపంచమీవిభక్తిప్రత్యయము వచ్చును” అని “పట్టితి పంచమీ గుణే హేతౌ” అనుచింతామణిసూత్రమునకర్థము. పైయధర్వణకారిక దీనికి వివరణము. ఈ ‘పట్టి’ పర్ణకము సుబంతముల

మీఁద నేకాక “రాన్-పోన్” మున్నగువాని మీఁదఁ గూడఁబచ్చి ‘రాఁబట్టి-
 పోఁబట్టి’ మున్నగువానిననుకూలముగా నున్న కలుగునట్టి యథర్థణకారిక కర్తము
 “రాన్-పోన్” మున్నగునని తుమున్నర్థములు. ఇవి యసమావక
 క్రియలు; కాని విభక్తిప్రత్యయయోగయోగ్యములు కావు. అయినను
 నీయథర్థణవచనముల “రాఁబట్టి-పోఁబట్టి” మున్నగునని సాధువు
 లగుచున్నవి. “విశుపఁబట్టి” మున్నగునవి ద్వ్యుత్పాదనీయమునకు విరు
 ధముగా నుండును. గావున వానిపై ‘పట్టి’ వర్ణకము నిచ్చుట సాధువు
 కాదు. కవిప్రయోగప్రసిద్ధి యున్న పోనవియు సాధువులకు కానవచ్చును.

268 సూ. 2:- విశేష్కః స్త్రీసమా న్నామ్న ఉత్థం తస్య స్మరే భిషత్ !

క్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే ఛాతో ప్రత్యైవ మి ర్భిషత్ ||

తత్రైవ-వ్యతిరేకార్థ ఇత్యర్థః - “వెఱిమి-నిపున-వాలుగంటుక” ఇత్యాది.
 “అతఁడు ఘటింపఁ, చేయఁ” ఇత్యాది. ఘటింపమి-చేయమి-ఘటియించుకొనమి-
 రామి-లేమి” ఇత్యాది. సమానే “నానేమి” ఇత్యాది..

“తుమున్నర్థక నామైవ మిసమాసః క్వచి ద్భిషత్”

ఇత్యుక్తత్వాత్ “వానిఁ జూడఁజాలమి” ఇత్యాది సిద్ధమ్. వానిమాపోమి,
 ఇత్యాది యాపనిధిస్తు “వృచ్చిద్రూఢ్యాపి సాధుత్వం దృశ్యతే కవిభాషితే” ఇత్యుక్తే
 జ్ఞేయః.

వి:- ‘ఆచ్ఛికసమాసప్రాతిపదికమునకుఁ బరముగా ‘క’ అనుప్ర
 త్యయము వైకల్పికముగానగును. ‘క’ ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగాఁ
 బూర్వమున కుత్వము నిత్యముగానగును” అని “భవే త్కః స్త్రీసమా
 న్నామ్నః” అనుదానికర్థము. స్త్రీసమప్రాతిపదికములమీఁద “క-ఉక”
 అనుప్రత్యయములు పాత్రికముగ నులుచుననితాత్పర్యము. “వ్యతిరేక క్వార్థ
 కమున ధాతువునకు కప్రత్యయముగను. ఆవ్యతిరేకార్థమునందే ధాతువు
 నకు స్వార్థమున మిప్రత్యయము వచ్చును” అని “క్వార్థేచవ్యతిరేకార్థే”
 అనుదానికర్థము. “ఘటించు+క” అనియండఁగా “వ్యతిరేకాదా
 భావిని చాత్స్యత్” అని యత్వమును, “అనుబద్ధప్రార్థనయోః” అని

పత్వమును గలిగి “ఘటింశక” యని యగుచున్నది. ‘ఘటించు+మి’ అనియగుడెఱుగ ‘మి’ అనునది వ్యతిరేకార్థమున వచ్చినది గావున నిది వర నుండును అని యాచార్యులు - పత్వమునను, ఉకారమున కర్తవ్యమును గలిగి ‘ఘటింపమి’ అనురీతిరూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ‘అన్’ అనునది “తమున్నర్థప్రత్యయము. అది తులయందుఁగల శబ్దముతో వ్యతిరేకార్థకసంక్షేపచాక్ర్య చతుకుట కొన్నియెడలఁ గలదు” అని “తమున్నర్థక నాస్తేన” అనునానికర్థము. ‘మి’ సమాస మనుదానికి వ్యతిరేకసంక్షేప రూపమని యర్థము. “కొన్నియెడలఁ గేవలకవిప్రయోగప్రసిద్ధిచేతనే శబ్దసాధుత్వ మగుపడుచున్న”దని ‘క్వచిద్రూఢ్యాపి సాధుత్వం దృశ్యతే కవిభాషితే” అనునానికర్థము. ప్రకృతిప్రత్యయవిభాగము కుడుపడని చోట్లలో శబ్దమునకుఁ గవిప్రయోగప్రసిద్ధిచేతనే సాధుత్వము నరయఁప లయునని తాత్పర్యము. ‘అవధారు = అవధరింపుము” ఇట్టిరూఢశబ్ద ములు పెక్కు గలవు. ‘వానిచూపోపమి” మున్నగునవి యుదాహరణ ములు. చూపోపమి = చూపు-ఓపు+మి=ఓపమి = చూపోపమి== చూచి సహింపలేకుండుట. వానియొక్క చూపోపమి-అనిసమాసము.

269. సూ. :-కర్మణ్యనుబంధ స్వా త్పరిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్విధయః।

269. సూ. 1 :- పరిధాతుః కర్మణ్యనుబంధో భవతి. తదనుబంధవిధయః కర్తృవ చ్ఛవన్తిచ పల్లగతావతి ధాత్వర్థాభిధానుకృత్యో వికృతా ‘పడు’ ఇతి. కర్తృవై య దనుబంధకార్యం తత్సర్వమేతదనుబంధేన భవతి. “ఘటింపబడుచున్నాఁడు-ఘటింప బడుచున్నాఁడు-ఘటింపబడఁగలఁడు - ఘటింపబడగలరు-ఘటింపబడెను - ఘటింప బడినది” ఇత్యాదీని రూపాణ్యుచ్యంతి. “చేయఁబడుచున్నాఁడు-చేయఁబడుచున్నాఁడు” ఇత్యాదీనిచేకర్మక్రియారూపాణి. “రవణీ! నీకరిం మాకు రాబడె నటకన్” ఇత్యాదౌ పడుధాతో ధ్వుటకక్రియాత్వ మేవ. యథా మాకు రావయ్యెన్-పోవయ్యెన్” ఇత్యా దౌ భృషిధాతూనామనుబంధః త్వే “నీచే రావంపబడితిని” ఇతిరూపేన “తత్ర తృతి యపస్తీచ విభక్తి సమ్మలే ఉభే” ఇత్యాద్యధర్వణవచనా ద్విభక్తిద్వయమ్. మాచే ఘటింపబడియొన్, మాచి ఘటింపబడియొన్” ఇతి.

వి.- “కర్మణి-అనుబంధ-స్వాత్ = పతిధాతుః- కర్తృవత్ -చ
తద్విధయః” అని ఛేదము. “కర్మార్థకమునందు ధాతువునకు ‘పడు’
అనునది యనుబంధముగాఁ దుదిని నిల్చును. ఆకర్మార్థమునందు వచ్చు
వ్యాకరణకార్యములు కర్తృర్థమునందువలెనే కలుగును” అనియర్థము.
పతిధాతువనఁగా ‘పట్లగతే’ అనుసంస్కృతధాత్వార్థమగు ‘పడు’ అనునది
యని యర్థము. అనుబంధమునఁగా “ప్రధానధాతువు ప్రక్కను నిలిచి
యాకర్మార్థమును వ్యక్తముచేయునది” యని యర్థము. “వ్యతిరే
కాదౌ భావిని చాత్స్యాత్” అనుదానిలోని యాదిశబ్దముచే, అత్వ
మును, పునరాగమనూత్రముచే సకారాగమమును నగును. ‘అనుబంధ
ప్రారంభయోః’ అనుచొప్పున చకారమునకు - పకారముఁ జేయఁగా
“ఘటింపఁబడుచున్నాడు” మున్నగురూపములు సిద్ధించును. అకర్మక
ధాతువులకుఁ గర్మార్థకత్వ ముండదు. ‘రమణీ నీకతన మాకు రాఁబడె
నిటకున్’ అనుచోటి ‘పడు’ అనునది ఘటకార్థకమేకాని కర్మార్థక
పడుధాతువు కాదని తెలియవలెను. అప్రేరణార్థమునందే ప్రేరణకర్తకుఁ
ప్రేరణార్థమునద్వితీయ రాసపుడు దానికొకప్పుడు తృతీయావిభక్తియు,
సింకొకప్పుడు షష్ఠీవిభక్తియు వచ్చును - అని ‘తత్రతృతీయ’ అనుదాని
కర్థము. ప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయావిభక్త్యంతము
కానపుడు కొన్నియెడలఁ దృతీయాంతమును, గొన్నియెడల షష్ఠ్యం
తము నగునని తాత్పర్యము ‘తత్రతృతీయ’ అనునధర్వణకారికలోని ‘తత్ర’
అనుదాని కప్రేరణమునందని యర్థము. “నతు తౌ భవేచ్చ లోపో
ణ్యరే యౌ వర్తతే పరేతస్మిన్” అను చింతామణి కిది వివరణ
మగుటచే సట్టియర్థము దీనికిఁ గలిగినది.

269. నూ. 2 :- “భూగమిక్రియయోరస్తే ఘటకాఖ్యా నియత్యతే।

ఉభయత్రాపి భవతి రన్యాపి వ్యతిరేకిని॥

అన్యాకౌప్యర్థఘటకా స్సన్వి దనేకార్థతాపిచ।

కన్వి దర్థవిశేషస్య నివక్షాపి న దుష్కృతి॥

శ్వచి దర్శవిశేషేచ యథా విక్రాంతి రుచ్యతే |
అన్యాయస్యాపి గమ్యత్వం యథాశబ్దేషు సుత్రచిత్ ||”

ఇత్యధర్వణ్యైవోక్తిః. అస్తే క్రియాణామస్తే. “ఘటింపుచున్నాడగున్ - చేయఁగలడగున్-నీవు ఘటింపుచున్నాడగుడువు-శేను ఘటింపుచున్నాడగుడున్. వర్తమానభవిష్యదర్థయో ర్భవతే స్తద్ధర్మార్థకత్వమేవ “తద్ధర్మార్థే అఁడు నేను నగున్. భూతార్థే అతఁడుననెనయ్యెన్” ఇత్యాదిరూపం గ్రాహ్యమ్. అక్కార్యము ఘటింపనగుచున్నది - ఘటింపనగుమాకుజ్ - ఘటింపనగుదువు - ఘటింపనయ్యెదనీను. భూతార్థే “ఘటింపనైతిని” ఇత్యాదిరూపం గ్రాహ్యమ్. వ్యతిరేకే చాన్యత్ర తుల్యమ్. “ఘటింపఁగన్-ఘటింపఁగాన్-చేయఁగన్” ఇత్యాది. “నమ్మ నేరనయ్యెదన్” ఇత్యాద్యాచార్యస్య వచనమ్. కలదయ్యెన్-కలదయ్యెన్-రాఁడయ్యెన్-లేఁడయ్యెన్-పోఁడయ్యెన్-రాదయ్యెన్-లేదయ్యెన్” ఇత్యాది. గమిక్రయాదు వ్యతిరేకే కవర్తకాంతా త్రయైక్త ఏవ విశేషార్థపుటలో భవతి. “ఘటింపక పోయెన్-రాకపోయెన్-చేయకపోయెన్” ఇత్యాదిశబ్దైః. ఘటింపఁడయ్యెన్” ఇత్యాద్యర్థభేద ద్యోత్యతే. అన్యశబ్దేన రాకమానెన్-రాకతెక్కెన్-రాకచిక్కెన్” ఇత్యాద్యాః “ఘటింపఁచుచు” నిత్యాద్యా బహువః క్రియాభేదా గ్రాహ్యః. “ఘటింపకపోఁడు-పోఁరాఁడు-రాకపోఁడు-లేక పోఁడు” ఇత్యాదిశబ్దభేదేషునిషేదముభేద విధిప్రతీతిః. “కదలిదాఁటఁగలఁడు-లంకసారఁగలఁడు-చుండరాఁగలఁడు-రాశిక-పోశిక-నీకురావచ్చునిటకు. కిర్త్యర్థేషష్ఠీ. ప్రథమా ప్రయోగా తద్ధర్మక్రియాయాః ప్రయోగః. “ఇది నీకు రావచ్చుచున్నది-రావచ్చెన్” ఇత్యాదిప్రయోగ స్సంభవత్యేవ ప్రథమాయామ్. “నీ కది సారరాడు-నీ కిది సార వచ్చున్-” ఇత్యాదౌ సమర్థతాద్యర్థవిశేషప్రతీతిః “అతఁడు పోక యిది కాదు-అతఁడు రాక యిది కూడదు. అతఁడు వినక చదువఁ డితఁడు” ఇత్యాదౌ, పోకున్నన్-రాకున్నన్” ఇత్యాద్యర్థస్య వివక్షా క్రియతే. “కాని” ఇతిశబ్దోఽపి దేశ్యః వ్యతిరేకార్థః క్వార్థే షర్తతే. కాని కాకయో రన్యయే బహ్వ్యయంపవిశేషా దృశ్యతే “పోయెఁగాక పోనిత్తునే-నీవు వచ్చినఁగాక కల్లునే- నీవు వచ్చినఁగాక కల్లునే- నీవు వచ్చినఁగాక యగునే-వచ్చిన వచ్చుఁగాక-పోయినఁ బోవుఁగాక-వచ్చుఁగాక-పోవుఁగాక. “దీక్షానివచ్చుదండదరదికవమాన మదక్షిణం బగుఁగాక” అభూతత్వాద్యర్థే క్వార్థ శబ్దస్య విక్రాంతిః. “అతనిఁగాని నుతింపము-అతనికిఁగాక శక్యమా మాకు-అతనికిఁగాక యన్యులకు నమస్కృతి నేయము-” ఇత్యాదావన్యాయస్య గమ్యతా. “అతని నుతింతుముగాని, యన్యులను నుతింపము” ఇత్యాద్యర్థాపగి లేః. “అతఁడురాకమున్న-అప్పుని

ఘటింపఁగాన్, సేయఁగన్' మున్నగురీతిని వ్యతిరేకేతరమునరూపములు. సహృదయైదన్' అని యాచార్యులచరితచనము. 'శలదయ్యెన్, పలదయ్యెన్. రాదయ్యెన్, లేడయ్యెన్, పోడయ్యెన్, రాదయ్యెన్, పోదయ్యెన్' మున్నగుచోట్ల సగుభాతురూపములకు భూతార్థమున ఘటకత్వము. పౌపుభాతువు వ్యతిరేకార్థమందు కవర్ణ కాంతముకంటె బ్రయుక్త మగుచుండే విశేషార్థఘటక మగుచున్నది 'ఘటింపకపోయెన్, రాకపోయెన్, చేయకపోయెన్' ము. ఇట్టివాఁడలన 'ఘటింపఁడయ్యెన్' మున్నగురీతి సుర్థములే వ్యక్తమగుచున్నవి. 'అగు-పోవు' అనునవియేకాక్షిణిసగుభాతువులును గ్రియలతుదిని విలిచి విశేషార్థ ఘటకములు కానోవును. అట్టియెడ వాని కనేకార్థకతయును గల్గును. 'రాకమానెన్, రాకచిక్కెన్' రాకచిక్కెన్' మున్నగునవి యుదాహృతులు. 'ఘటింపవచ్చున్' మున్నగుక్రియలు పెక్కింటి కిచటనే యుదాహరణత్వము. 'ఘటింపకపోడు, పోకరాడు, రాకపోడు, లేకపోడు' మున్నగు శబ్దభేదములలో నిషేధముఖముగా 'తప్పక ఘటించును' మున్నగువిధి ప్రతీయమాన మగుచున్నది. కడలి దాటఁగలడు, లంక సారఁగలడు, పగుడ రాఁగలడు, రాలేక, పోలేక, నీవు రావచ్చు నిటకు. కర్తృత్వమున పృథ్వి ప్రథమాప్రయోగమువలనఁ దద్ధర్మక్రియకు బ్రయోగము. 'ఇది నీకు రావచ్చుచున్నది, రావచ్చెన్' మున్నగురీతి ప్రయోగములు ప్రథమావిధక్రియందు సంభవింపవచ్చును. "నీ కది సారకాదు. సారవచ్చున్" మున్నగుచోట్ల సమర్థతమున్నగుసర్థములుప్రతీయమానము లగుచున్నవి. "అతఁడుపోకయిదికాదు, అతఁడు రాకయిదికూడదు, అతఁడు వినక చదువఁ డితిఁడు" మున్నగువానియందు "పోకున్నన్, రాకున్నన్" మున్నగుసర్థములు వివక్షింపబడుచున్నవి. "ఒకప్పు డర్థశేషమును వివక్షించుటయును దోషము కాదు అని- "కృచి దర్థశేషమై వివక్షాపి నదమృతి" అనువాని కర్థము. దీక్షయు దావారణములు మించ నీమటబడినవి. "ఒకానొకయర్థవిశేషమునందు రూఢి

చేతనే విశ్రాంతి చెప్పబడుచున్నది” అని “శ్వచిదర్థవిశేషేచ రూఢ్యా
 విశ్రాంతి రుచ్యతే” అనుదాని కర్థము. ‘కాని’ అనుశబ్దము దేశ్యము.
 ఇది వ్యతిరేకత్వార్థమున వర్తించుచున్నది. ‘కాని, కాక’ అనువాని
 కన్వయమునందు రూపవిశేషములు పెక్కు కనబడుచున్నవి. పోయె
 గాక, పోనిత్తునే, నీ విచ్చినంగాక కల్లునే, నీవు వచ్చినంగాక కల్లునే,
 నీవు వచ్చినంగాక యగునే, వచ్చిన వచ్చుగాక, పోయినపోవుగాక,
 వచ్చుగాక, పోవుగాక, దీక్షానివచ్చు పండుగరిదక్షిణమాన మదక్షిణం
 బగుగాక. ‘కాక’ అనువ్యతిరేకత్వార్థకశబ్దమునకు భూతార్థమున విశ్రాం
 తి లేదు. అభూతత్వముననే విశ్రాంతి. “ఒకానొకచో గొన్నిరూఢ
 శబ్దముల కన్వయము గమ్యమగు” నని “అన్వయస్వాపి గమ్యత్వం
 రూఢశబ్దేషు కుత్రచిత్” అనుదాని కర్థము. ‘అతనింగాని నుతింపము,
 అతనికిగాక శత్యమా మాట, అతనికింగాక యన్యులకు నమస్కృతి
 సేయము’ ఈమున్నగుచోట్ల కన్వయమునకు గమ్యత్వము. ‘అతని
 నుతింతుముగాని యన్యుల నుతింపము’ ఈరీతియర్థములు వానివలన
 గమ్యము లగుచున్నవి గదా! ‘అతడు రాకమున్నె, అప్పుని కాక
 మున్నె” మున్నగునవియు సిద్ధించుచున్నవి. కావుననే “కాక మతేమి”
 మున్నగువానికిని “అయ్య! పరాకు-అయ్యా! హెచ్చరిక” మున్నగువాని
 కిని రూపసిద్ధి కలుగుచున్నది. ‘చేయకయమున్న’ మొదలైనచోట్ల
 నిర్ధారణార్థకారమునకు యకారశ్రవణము కల్గినదని యెన్ననగును.
 ‘ఇంతకయమున్న వచ్చెన్ (ఇంతకున్ + అ = ఇంతక = ఇంతక + అయి +
 అ = ఇంతకయ. ఇంతకయమున్న యనుచోట ఇంతకుమునుపు = చాల
 కాలము ముందుగనే వచ్చెనని యర్థము. “ఇత్యాదౌ భూధాత్వర్థో
 బోధ్యః” అని కవిశిరోభూషణము వ్రాయుటయు సరికాదు. “ఇంతకయ
 మున్న” అనుదానికి లోకప్రసిద్ధి లేదు. ‘అయి’ అనునది, అగుధాత్వర్థక
 రూపము. “అతండు నుతింప శత్యమే-వారి జయింప శత్యమే” మున్నగు
 చోట్ల ‘నుతింపన్ - జయింపన్’ మున్నగునవి భావార్థములు. “భావా

ర్థమునం దేకవచనము తటచుగ నగును; క్లిబతయు నగును” అను
 శాబ్దాంతోక్తి ననుసరించి పై చోట నీతిత్వము, క్లిబతయు నని తెలియ
 వలెను. విశేషార్థవివక్షలో “అతండు నుతింప శక్యఁడే” అనియు నుం
 డును. “చేయనే చేసె-చేయక చేయుచున్నాఁడు - రానే వచ్చెన్-
 పోనే పోను-చేసెనా చేయను-వచ్చునా వచ్చును-చేసినఁ జేయును-
 చేసినం జేయుచున్నాఁడు - అయినం గానిమ్ము - వచ్చిన రానిమ్ము -
 వచ్చిన రానీ” మున్నగురీతిరూపములను సాధువులగును. “అన్యైశ్చా
 వ్యర్థఘటకాః” అనుదానికి మఱిగొన్ని యుదాహరణములు. ‘చేయఁ
 దగును-రక్షింపదగును’ మున్నగుచోట్ల ‘తగు’ ధాతువునకు సముద్రము
 దాఁటఁగలఁడు-దాఁటలేఁడు-దాఁటశక్తుఁడు- దాఁటఁజాలఁడు-దాఁట
 వచ్చును. దాఁటఁజాలును’ మున్నగురీతి గొన్నియెడల సామర్థ్యాద్యర్థ
 విశేషములు బోధ్యమలగును. ‘ఆచేను పండఁబాటెను-పండవచ్చెను-
 చేయఁబోయెను-వ్రాయఁబోయెను’ ఇట్లు కొన్నిచోట్ల నారంభసిద్ధ
 ప్రాయతాద్యర్థములు బోధ్యము లగును. చెప్పకపోతివి=చెప్పవైతివి;
 చెప్పకపోఁడు=చెప్పను; రాకపోఁడు=వచ్చును; లేకపోఁడు=ఉండును;
 చేయకపోయెన్=చేయఁడయ్యెన్” ఇట్టి జంబుశబ్దములు వివిధార్థవిశేష
 ఘటకము లగుచున్నవి” అని ‘అన్యైశ్చావ్యర్థఘటకాః’ అనుదాని కుదా
 హరణములు. పోయెంగాక పోనిత్తునే- నీ విచ్చినంగాక కలునే-వాఁడు
 వచ్చెనుగాని ప్రయోజనము లేదు-వచ్చిన వచ్చుగాక-పోయినబోవుఁ
 గాక-దానింగాని, దీనింగాని నా కిమ్ము - నీవు వచ్చినంగాని కార్యము
 నెఱవేఱదు’ మున్నగురీతి ననేకార్థములు సిద్ధించుచున్నవి- అని ‘స్వా
 దనేకార్థతాపి చ’ అనుదాని కుదాహరణములు. ‘ఒకప్పు డర్థవిశేష
 నివక్షయు దుష్టము కాదు’ అనుదాని కర్థము “అతఁడు పోక యిది
 కాదు-అతఁడు రాక యిది కూడదు-ఆతఁడు వినక చదువఁ డితఁడు”
 మున్నగుచోట్ల ‘పోకున్నన్-రాకున్నన్’ మున్నగువానివివక్ష చేయఁ
 బడుచున్నది. “ఒకానొకచోట నర్థవిశేషమునందుఁ బ్రసిద్ధిచే నర్థ

విశ్రాంతి కల్గును” అని ‘స్వపిదర్శవిశేషేచ మాధ్యా విశ్రాంతి గుచ్ఛతే’ అనుగావి కిర్తిము, ‘జిన్నియెడలఁ గవిప్రయోగమునందుఁ గేవల కవి ప్రయోగప్రసిద్ధి నేన సాధుత్వ మగుచున్నది’ అని ‘స్వనిద్రాధ్యాపి సాధుత్వం దృశ్యతే కవిభిః పిత అనువాని కిర్తిము. ప్రకృతి ప్రత్యక్షానిభాగము కును ప్రవేశ స్థలములందుఁ గవిప్రయోగప్రసిద్ధి కలుగునపు డట్టివి యాశాన్యప్రయోగప్రసిద్ధిచేతనే సాధుత్వ మునందు చున్నవని తాత్పర్యము. “అవిధాను = అవిధదంపుము; చూపోషిమి’ మున్నగునవి యుదాహరణములు. ‘చూపోవు’ అనునది శబ్దపల్లవ ధాతువు కానోవును. “జిన్నియెడలఁ ప్రసిద్ధార్థశబ్దములప్రయోగ మునం దస్వయము గచ్ఛమాచ మగుటయు సగవశమన్నది” అని ‘అన్వయన్యాపి గచ్ఛ్యత్వం మాథశబ్దేషు కుత్రచిత్’ అనుదాహరణము. ‘సన్నుజూచినఁగాదె’ - ఇచట ‘జనుచు’ అనుకర్త యధ్యాహర్యము. ‘వాడు వచ్చెనేని వీడు వచ్చును’ అనునపుడు “వాడు వచ్చునేని వీడు రాడు” అని వ్యంగ్యార్థము. ‘అతనిం గని నుతింపము’ అనునపుడు, ‘అతని నుతింతుము గాని యన్యుల నుతింపము” అని వ్యంగ్యార్థము.

269 సూ. 3:- రయగం మధ్యమైత్యే క్విచి దర్శ ప్రయజ్యతే।

దీప్తో హ్రస్వశ్చ తత్ర స్యా ద్దోఽప్యర్థవిశేషః॥

మధ్యమస్తే క్రియాత్తే తు నిత్య మత్య మిహిష్యతే।

నైవిర్లస్యకు తథా రయగస్య తథాః తే॥

క్వచిదర్శే హీనత్వాత్, నియత్వాత్తేచ. కారా శ్రీగామ! మమ్ము రక్షింపంగ-
రారా ప్రల్లదములేల రణ మొనరింపన్. ద్వితీయా పల్లో దీప్తో హ్రస్వశ్చ “రార
దానుల రక్షింప రావచంద్ర-నన్ను రక్షింపరా-చేరురా-చాలనినుఁగొల్తురా-నన్న
ఁజూనరా-రా యింకఁబ్రల్లదము లేల రణ మొనరింపన్” ఇత్యాదిక్రియాయా మధ్యమ
గామిన్యాం తు సాత్వమ్. కిన్తుత్వాదిః పేన. “చేసితిరా” ఇత్యాదిమధ్యమ గామిన్యా
మపి క్రియాయా మేకాక్షరక్రియాయామపి సాత్వమ్. పోరా- ఇత్యాదికం తత్రో
దాహరణమ్. కేపోఽయ మపచాయ స్ససచాయావా హీనత్వాత్తేమవర్ణకాత్తేవర్తతే.

ప్రియత్వాత్ ప్రార్థనార్థకమువర్ణకార్థేచ వర్తతే. నచ ప్రార్థనార్థకవృత్తిరేకార్థే మువర్తక ఇతి వాచ్యమ్. “అన్యత్రాపి తదప్తి స్యాన్య తృద్వాక్యస్య తథాగ తేః” ఇత్యధర్మజాచారివచనాత్.

వి:- అకారముతోఁ గూడిన రేఫద్వయము మధ్యమపురుషైకవచనమునందు ‘నీచత-భక్తి-మైత్రి’మున్నగునర్థవిశేషములందుఁ బ్రయోగింపఁబడును. ఆరేఫద్వయములో రెండవది ‘ర లేక రా’ అనునదియైనఁ గావచ్చును. ‘రారా, రార’ అని యుండవచ్చును. కాని “రారా, రర అని యుండదని యర్థము. అట్లు రేఫద్వయమే కాక యొక్కటియు” నర్థవిశేషము నిచ్చును. ఒక్క-రేఫము దీర్ఘాంతమే యగుచుగాని హ్రస్వాంత ముండదు. ‘రా=రమ్ము’ అని యుండను; ర=రమ్ము’ అని యుండదు. ‘రా-ర’ అనునది మధ్యపపురుషక్రియావదముతుదియక్షరముమీఁద నిలిచినచోఁ బూర్వచం దున్నక్రియాంత్యవర్ణమునకు అత్యము సమ్మతమగుచున్నది. ప్రార్థనార్థమునందు మధ్యమమువర్ణకము లోపించునపుడే క్రియాంత్యము ‘రా’ శబ్దపర మగుచుండఁ బూర్వస్థిత స్వరమునకు అకార మాదేశముగా సమ్మతమగును. పాలింపుము+రా=పాలింపుము+అ+రా=పాలింపరా=పాలింపుము. మువర్ణకమునకు లోపము లేనపుడు ‘ర’ శబ్దపరకత్వమునందు ముప్రత్యయోకార మకారము కారాదు. సత్యము సుమ్మర. ‘ము’, ఏకాక్షరక్రియా-అనువానికి రశబ్దపరకత్వమునందుఁ బూర్వస్వరమున కకారాదేశము రాదని కవి ప్రయోగప్రసిద్ధినిబట్టి తెలియవలెను. ఇచట “రయోగస్య తథాగ తేః” అనుటకన్న “ప్రయోగస్య తథాగ తేః” అనుపాఠము మిక్కిలి సమంజసము. “పోరా, లేరా, తేరా” మున్నగునవి యుదాహరణములు. మధ్యమపురుషక్రియేతరపదములమీఁదనగుతము ద్వివిధరకారప్రయోగము సమ్మతమే. కవిప్రయోగము లట్లే కలవుకదా! ఇది ‘రయుగం-సద్వాక్యస్య తథాగ తేః’ అనుదాని కర్థము.

268 సూ. 4:- క్రియాః ప్రసిద్ధా బహవ శృబ్దపల్లవసంక్షిప్తాః।

ప్రథమాయా ద్వితీయాయా స్సమృద్ధ స్తత్ర సమ్మతః॥

తయో ద్విచ ర్విభాద్యోఽం తత్సమా ద్విశృతాదపిః
 క్రియా-యః ఉపచారస్య త్రివిధమాపదవ్యతా||
 అపిర్వికత్వం ప్ర-య-స్య త్వి-త్రో-భ-యసమృతిః|
 శబ్దకత్వా పరిపాప్త స్సర్వత్రాఢోపి-స్యహ్యతే||
 క్వచి ద్విభ-క్తి-వచిత్ర్యం దృశ్యతే కవిభాషితే|
 సాత్పరస్య భవే ద్దస్య దా-దేశో-వా-యవర్ణకే||

ఇతి. “అకర్మకత్వం ప్రాయస్యా” దిత్వస్య పూర్వత్రాన్వయః. పరత్ర ‘ద్వితీ యాపచ్చస్తథా’ ఇత్యర్థః. అత్ర ధేయః ప్రియా-య-ఆధార, ఆరోప ఉపచార ఇత్యుచ్యతే. “పెంపెక్కుచున్నాడు, పనిచేటి, వడిమిగిలి, దసచెడి, దిక్కుచెడి, పద పెక్కి, లావటి, పెంపటి, బలమటి, భయమటి, చలముగారి, పిలుసని, కన్నుదనిసి, కన్నుగానక, కడుపాటి, కడుపునిండి, తగుకొత్తి, ఉవ్విళ్లుారి, నీళ్లుారి, సాంపారి, పెంపారి, తెగటారి- “ఇత్యాదియంపాటి ప్రథమాసమృద్ధ ఉదాహరణమ్. ప్రాయాగ్ర మాదాత్ క్వచిత్సకర్మకత్వమపి. నీత నివాహంబై, పెండ్లియై, ఉద్వాహంబై. “అల ముఖళా! నను వివాహమగుచే యనినన్” ఇత్యాదివచన ముచార్యస్య. “పెంపె క్కుచున్నాడు” ఇత్యాదా ముబ్బన్వయే ఆభాసకర్మధారయత్వం బోధ్యమ్. పాలుమాలుచున్నాడు, తగవుమాలి, సిగ్గుమాలి, పట్టువడి, సంకటపడి, ముడిపడి. ప్రథమాంతత్వేన న క్షతిః. “చిందులు త్రొక్కి, నాట్యమాడి, త్రొక్కులాడి, తుంపెనలాడి, తచ్చనలాడి, విజయముచేసె నతఁడు, కదియఁబడి, చదివఁల బడెన్” ఇత్యాదీనాం నాన్తానామపి ద్వితీయాంతత్వేనైవ గ్రహణమ్. ఏతాదృశాని యంపాటి ద్వితీయాసమృద్ధే అకర్మకత్వోదాహరణమ్. “ఆతని ముగ్గుని వీడుకొని, చేకొని, మరులుకొని, దీకొని, దాకొని, నెలవుకొని, దానింబెండ్లాడి, చెట్టవట్టి, కాలుత్రొక్కి నిద్రమేల్కొని, మేల్కొని, “విదాం బుబుధే” ఇత్యాద్యనాన్వయస్య పర్యాయవాక్య మిదమ్. “రిపులఁజెక్కాడి, వారిని బెంపుఁజేసి, దానింబెండ్లిచేసి, ఆతనింబెండ్లికొడుకుఁ జేసి” ఇత్యాది బహూ న్యుదాహరణాని సకర్మకత్వే. “చేకొని” ఇత్యాదా న గతారాది వర్గ వికారః. “క్వచిన్నైన వికార స్సన్య ద్ద్రాగత్వా చ్చట్టపల్లవే” ఇతి తన్వయోక్తిః.

వి:- శబ్దవల్ల వము లనెడిసంజ్ఞ కలయనేకము లగుజంటశబ్దక్రి యలు కవిప్రయోగములలోఁ బ్రసిద్ధములై యున్నవి. పల్లవశబ్దమునకు ‘చిగ్గురు’ అని యర్థము. రెండుదళము లేకీభవించి పల్లవముగా నవతరిలి

నట్లు రెండుశబ్దములు కలిసి యొకశబ్దముగా నేర్పడుటచే నట్టివి శబ్దపల్లవము లనిపించుకొనును ఈశబ్దపల్లవక్రియలలో శబ్దశక్తిచే సంప్రాప్తమైనయర్థమే సర్వత్ర గ్రహింపబడుచున్నది. ఇట్లగుటచే గొన్నియెడల శబ్దపల్లవములందు శబ్దార్థము గ్రహింపబడదనియు, విలక్షణార్థముండవచ్చుననియు దోచుచున్నది. మరియు నాశబ్దపల్లవములలో దొలిపదము ప్రథమావిభక్త్యంతముగాని, ద్వితీయావిభక్త్యంతముగాని కానోవును-అని తొలికారిక కర్థము. శబ్దపల్లవములలోనిపూర్వపదములు యథాయోగముగాఁ దత్సమములుగాని వైకృతములుగాని కావచ్చును. ప్రథమావిభక్త్యంతముగాఁ బూర్వపదమున్నపుడు క్రియకు నుపచారార్థము (లాక్షణికార్థము) సిద్ధించుచుండును-అని 'తయోః.... ప్రథమాపదసంజ్ఞ తే' అనుదాని కర్థము. ఈప్రథమాంతసందర్భమునందు శబ్దపల్లవక్రియ తఱచుగా సకర్మక మగుచుండును. ద్వితీయావిభక్తిసంబంధమునందు సకర్మకాకర్మకము లగుచుండును-అని, 'అకర్మకత్వం ప్రాయస్స్వీత్' అనుదాని కర్థము. శబ్దపల్లవక్రియలలో శబ్దశక్తివలన వచ్చినయర్థమే తఱచుగా గ్రహింపబడుచుండును. కొన్నియెడల వివిధము లగువిభక్తులు వచ్చెడివిచిత్రత కవిప్రయోగములందగవడుచున్నది-అని "క్వచి ద్విభక్తివైచిత్ర్యం దృశ్యతే కవిభాషితే" అనుదాని కర్థము. సప్తమ్యాదివిభక్తులుండవలసినచోటఁ బ్రథమాదులు నిలుచుటయే విభక్తివిచిత్రత.

268 సూ. 5:- చక్కనయ్యోక్, విన్ననయ్యోక్ ఇత్యాదికమ్; తెల్లబడి, నల్లబడి, డిల్లబోయి, వెలవెలబోయి, విన్నబోయి, ఒడబడి, తడబడి' ఇత్యాదికం చోభయత్రాపి గ్రాహ్యమ్. "కేచిచ్ఛబ్దవిశేషా స్మ్యుః క్రియాదౌగే ద్రుతాన్వితాః" ఇత్యుక్తేః. 'ఒల్లంబాటు' ఇత్యుక్తి 'ఒల్లం'-ఇతి వ్యతిరేకార్థాః దేశ్యకల్ప ఇతి బోధ్యమ్.

వి:- "చక్క , నల్ల" మొన్నగుకొన్ని శబ్దవిశేషములు క్రియాదౌగమునందు ద్రుతస్వరము లగుచున్నవని యథర్వణాచార్యులు

గారు చెప్పియుండుటచే 'చక్కనయ్యె-చక్కన్ + అయ్యె' మున్నగునవి ద్రుతాన్వితము లగుచున్నవి. ఇంతేకాక 'తెల్లబడు, నల్లబడు, డిల్లబడు, వెల వెలబోవు, విన్నబోవు, ఒడబడు, తడబడు' మున్నగునవి రెండుపక్షములయందు (అనగాఁ బ్రథమాసంబంధము కలవిగాఁగాని, ద్వితీయాసంబంధము కలవిగాఁగాని) గ్రహింపనగునని తెలియవలెను. 'ఒల్లంబాటు' అనుచోట 'ఒల్లు = ఇట్టపడు' అనుభాతువుయొక్క వ్యతిరేకనివర్ణ కాంతరూపమని కవిశిరోభూషణాభిప్రాయము. "ఒల్లంబాటు = అంగీకారము" అని యర్థము. ఇందు వ్యతిరేకార్థము లేనమును లేదు గదా!

268 సూ. 6:- శబ్దశక్తి శబ్దశక్తిమహిమ యోగ్యః పరిపాప్తః కాత్ర మాత్రే తాదృశ ఏకార్థః ప్రామాణికై ర్దృశ్యతేహి. విపక్షితార్థప్రతిపాదనాక్షయం పదం న ప్రయోజ్య మిత్యర్థః. ఏతేన "గ్రుచ్చెన్, గ్రుప్పించెన్, నాటెన్, నాటిం చెన్" ఇత్యానీని రూపాణి సాధూని. "నినుం దానికే బెండ్లిచేసెదన్, ఇద్దఱకుం బెండ్లి యుగన్" ఇత్యాదౌ విభక్తివైచిత్ర్యం ప్రామాణికైః ప్రయోగైః 2వగస్తవ్యమ్.

వి:- 'శబ్దమునకుఁ గలయర్థబోధకతాశక్తివలన సంప్రాప్తించిన యర్థమే యంతటను గ్రహింపబడును' - అని 'శబ్దశక్త్యా పరిపాప్త స్సర్వతార్థోహి గృహ్యతే' అనుదాని కర్థము. శబ్దము నుచ్చరించిన తోడనే యొకానొకయర్థమును స్ఫురింపజేయునీశ్వరేచ్ఛనే శబ్దశక్తి యందురు. లోకవ్యవహారమునండియ, మహాకవివ్యవహారమునండియు శబ్దశక్తిని గ్రహింపదగునని తాత్పర్యము. తాజెప్పదలచినయర్థమును జెప్పజాలనిపదిమును బ్రయోగింపరాదు. 'గ్రుప్పించెన్ - నాటిం చెన్' అనునవి ప్రేరణార్థకములు. "నినున్ దానికే బెండ్లిచేసెదన్" మున్నగువానియందు విభక్తివైచిత్ర్యము చూడనగును. "శబ్దపల్లవక్రియలలోఁ గొన్నియెడల వివిధము లగువిభక్తులు నిల్పెడివిచిత్రత కవి ప్రయోగములందగవడుచున్నది" అని "శ్వచిద్విభక్తివైచిత్ర్యం దృశ్యతే

కవిభాషితే” అనుదాని కర్థము. సప్తమ్యాదివిభక్తు లుండవలసినచోటఁ బ్రథమాదులు నిల్చుటయే విభక్తినిచిత్రత.

268 సూ. 7:- సాత్విరస్యతి “ఉండురు, ఉండ్రు, మేలుకొందురు, మేలు కొండ్రు, అందురు, అండ్రు, పనిగొందురు, పనిగొండ్రు” ఇత్యాది. “చడుపుకొండ్రు గాక, ఎదిరి కీచ్చెదమండ్రు” ఇత్యాదీ న్యాచార్యవచనాని.

వి:- “రువర్ణకము పరమగునపుడు నకారమునకుఁ బరమైయున్న ‘ద’కారమునకు వికల్పముగా ‘డ’ కారాదేశ మగును”-అని “నాత్పరస్య భవే ద్దస్య డాదేశో వా రువర్ణకే” అనుదాని కర్థము. “అనుదురు-వినుదురు” మున్నగుచోట్ల ‘ను’ వర్ణములోనియుకారము విధానసామర్థ్యముచే లొపించును. “అన్దురు-విన్దురు” అనురూపములలో దకారమునకు డాదేశవిధానముచే “అందురు-అందురు” అని యగును. డకార, దకారములమీఁదియుకారమునకుఁ బైరీతి నే లొపముచేయుగా “అండ్రు-అండ్రు” మున్నగురూపములు సిద్ధించును.

268 సూ 8:- “ప్రసిద్ధా స్యా ద్విశేషస్య పునరుక్తి ర్న దోషకృత్” ఇతి తస్యైవ వచనమ్. విశేషస్య క్రియాపాత్రకల్పవిశేషస్యేత్యర్థః. “తరువు పూవులు పూచెన్ - కాయలుకాచెన్ - పండులు పండెన్ - పల్కులు పల్కెన్ - దూరులు దూరెన్ - నోములు నోచెన్” ఇత్యాది ప్రసిద్ధచేశ్యపదనిర్వాహోఽయం విధిరితి జ్ఞాపయితుం ప్రసిద్ధా విశ్యుక్తమ్. వాగవత్సవశేనా ప్యక్షీకృత ఏవాఽయం పక్షః. “పల్కులు పల్కునది-నాపల్కునపల్కు” ఇత్యాదివచనజ్ఞాపకాత్. అలంకారికాశ్చ కేచిత్ “జగాద మధురాం వాచం విశదాక్షరకాలిసమ్; వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధునూదనః” ఇత్యాదౌ విశేషస్య గతార్థత్వేఽపి విశేషబాదానార్థం పునర్విశేష్య స్యాపాదనం నదోషాయేతి పునరుక్తిదోషం పరిజహ్రుః. అలంకారికాస్తపారదృశ్యానస్తు “క్రియావిశేషణత్వేఽపి విపక్షితార్థస్య సిద్ధత్వా త్తద్వ్యవహారో నా స్మాకం మనోహరతే. “చరణత్రపరితాణిరహితాభ్యామపి ద్రుతమ్ పాదాభ్యాం దూర మధ్వానం వ్రజ శ్చేష స ఖిద్యతే” ఇతి వచనస్తు మనోహర మేవేతి ఫేలుః.

వి :- క్రియచే న. కమైయర్థపశేషపునరుక్తి ప్రసిద్ధపండిత, కవివ్యవహారప్రసిద్ధ మగునపుడుదుష్టము కాదు-అని “ప్రసిద్ధా స్యాత్”

ఇత్వాది శిర్ధము. ఉదాహరణము మీఁదిమూలమున “పూవులు పూచెన్-కాయలు కాచెన్” మున్నగురీతిని బ్రసిద్ధములు. ఈవిషయము సంస్కృతిమునను బ్రసిద్ధమే యనియు నైనను నాలంకారికులు దీనిని గొందఁ తొననియు, గొందఱు కాదనియు వివరించిరి. కాని సంస్కృతి మహాకవులప్రయోగములనుబట్టి యిట్టిది వున్నది క్రిందోపము కాదనియే తేలుచున్నది.

269. నూ :- అత్వాది తత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియాపదానాం.

269. నూ :- అత్వేత్వాదికార్యం పర్యం తత్సమక్రియాస్వీవ దేశ్య క్రియాస్వపి భవత్వేవ; సతు తత్రి విశేషః. శిస్తు.

వి :- అత్వాది, తత్సమానామ్, ఇవ, దేశ్యానామ్, క్రియాపదానామ్, చ-అని ఛేదము. ‘వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్పాత్యత్’ అను చింతామణికారిక మొదలుకొని చెప్పబడినక్రియాపరిచ్ఛేదకారికలలోని ‘అత్’ మున్నగుకార్యములు తత్సమధాతువులకువలెనే దేశ్యధాతువులకును నగును-అని యర్థము. దీనిచేఁ దత్సమక్రియాప్రక్రియ దేశ్యక్రియలకును నగునని తెలియుచున్నది. చింతామణియందలి తొలి నాలుగుపరిచ్ఛేదములను దత్సమాచ్ఛికిమిశ్రితముగాఁ గార్యమలఁ జెప్పచుండఁగాఁ గ్రియాపరిచ్ఛేదముమాత్రము కేవలతత్సమక్రియనే సాధించి చివర నీకార్యములు దేశ్యక్రియలకును వర్తిల్లు ననుటచే నీ చింతామణితత్సమరూపసాధకముగా వ్రాయబడినదనియు, మధ్యమధ్య నున్నయాచ్ఛిక కార్యములు ఘనాక్షరన్యాయమున వర్తిల్లినవనియు నూహింపవలసియున్నది. మరియు నన్నపాగ్యుఁడు తనభారతభాగమునఁ బ్రయోగించినతత్సమక్రియలే చింతామణిచే సాధింపబడినను గొన్ని నన్నయభారతభాగమునఁ బ్రయుక్తములై యున్నతత్సమక్రియా గోపములు పూర్ణముగా సాధింపబడినవేనని. “రక్తి, రచికిన్ - రక్తి, రచికిన్ - రక్తి, రచికిన్” మున్నగునవి నన్నయభారతమునఁ బ్రయుక్తములు

మున్నవి. ఎనిని యితానుణి సాధింపలేదు. నన్నయభాగతభాగమునం
గణమగుఁ బయు క్తములైన - “గక్ష్మింపను - అప్త్యింపును - రక్ష్మింప
దనున్ - రక్ష్మింతము - రక్ష్మింపకుము - గక్ష్మింపక” మున్నగునవియుఁ జింతా
నుణియందు సాధింపఁబడలేదు. కాన నట్టివానిని సాధించుటకై ‘పునరా
గమః క్రియాణామ్’ అనుసూత్ర మువదేశింపఁబడినది.

270. సూ :- వర్ణాగమో విశేషః పురుషేష్యర్థేషు చాపి వచనేషు.

270. సూ 1 :- దేశ్యక్రియానా ప్రభునాదిపురుషేష్యేవచన, బహువచనేషు
తద్ధర్మాద్యర్థేషు చ తత్త్వోన్మాదేషు వర్ణాగమో విశేషో భవతి. తథా హి - ‘వచ్చు’
ఇతిక్రియాయాం వర్తమానార్థే ‘వచ్చుచున్నాడు’ ఇత్యాది. భూతార్థే - ‘వచ్చెను’
ఇత్యాది. భవిష్యత్ ‘రాఁగలడు’ ఇత్యాది. తద్ధర్మే ‘వచ్చున్’ ఇత్యాది. వ్యతిరేకే
‘రాఁడు’ ఇత్యాది. ఉత్తమాదా ‘వత్తున్’ ఇత్యాది. జీచితు “రప్పించె నతనిన్ -
రావించె. “వాసన్ - ప్రోచున్” ఇతి క్రియాయాం బహువచనే ప్రోతురు; ప్రార్థనే
ప్రోవుము. “చనియన్ - చనియన్ - చనియన్” ఇత్యాదా భూతార్థకయకారకే పరే
ఇత్వమ్, ‘చనెన్’ ఇత్యాదిరూపసిద్ధిః ప్రాగవ దర్శితా.

వి :- వర్ణాగమః, విశేషః, పురుషేషు, అర్థేషు, చ, అపి, వచ
నేషు - అని ఛేదము. ఉత్తమపురుషాదులందును, నేకవచనాదులం
దును, దద్ధర్మాద్యర్థములందును వర్ణాగమవర్ణాదేశాదికార్యములు
చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడినసామాన్యవిధులకు విశేషవిధు లగుచు వర్తి
ల్లునని యర్థము. ఈవిషయమునే యథర్వణాచార్యులుగా రీక్షించివిధ
ముగా వివరించినారు. “ఈయాంధ్ర మపరిమితము. అం దాంధ్రదేశ్యము
విచిత్రస్వభావముతోఁగూడినది. అవిచిత్రత పూజ్య లగుమహాత్ములయు
మహాకవులయుఁ బ్రయోగములందుఁ జూచుకొనవలసినది. దేశ్యశబ్దము
లలో వర్ణలోప, వర్ణాగమాదికార్యము మిక్కిలివిస్తృతముగా జరుగును.
ఏవదము మహాకవిగమ్యతమైనదో గమ్యదయులకు హృదయాహ్లాదక
మైనదో యావదమే పరిగ్రహింపఁదగినది” అని ‘భాషేయ మమితా
తత్ర’...అనుదాని కర్థము.

270 సూ 2 :- అత్రేయం చింతా. తత్సహక్రియాన్విత ఏత్వమాత్రవిధానే లఘు
 యత్వరూపసద్ధి ర్నిర్వాహ్యేతి, యత్వవిధానస్య ప్రయోజన మదృష్టమితి. ఉత్వస్య
 హత్విమితి వ్యాఖ్యానాత్ 'గాదు - పోగు' ఇత్యాదౌ సాత్విప్రసక్తః. ఏశస్మిన్నుచై
 "నేచెన్ - నేర్చెన్ - నేరంగలడు - నేగువంగలడు - పొమ్మ - పోవుము -
 పొందు - పొదందు - తరలుము - తలము - తరిలడు - తలుడు - పడుము - పడుడు -
 పోడు - పోవడు - వలడు - వలవడు - ఈగన్ - ఇచ్చెన్ - ఇయ్యడు - ఈగ
 లడు, ఇయ్యగలడు - ఇవ్వడు - తలపుదువు - తలకువు - తలపుచు - తలపు
 దము - పోవుదము - పోదము - నన్ను మఱి - మఱవక - మఱాక" ఇత్యాది.
 "కంటిన్ - కంటివి - ఉంటిన్ - ఉంటివి" ఇత్యాదౌ ప్రత్యయస్యాప్యాదేశః.
 ఏవం దేశ్యక్రియాను వర్ణాగమవైచిత్ర్య మవధేయమ్. తత్రామాదేశప్రయోగతోఽ
 పగస్తవ్యమ్. తదుక్త మథర్వజేనాఽపి.

వచనే పురుషే చార్థే లోపో వర్ణాగమ మతః।

గ్రామ్యతాపరిహారేణ హితా స్యాచ్ఛబ్దకల్పనా॥

కాత్రప్రయోగవచసో శ్చాత్రం బలవ దుచ్యతే।

అనిష్పన్నే పదే తేన ప్రయోగాశ్రయణం మఠమ్॥

భాషేయ మమితా తత్ర దేశ్యా చిత్రస్వభావయోగః।

తచ్చిత్రతా తు ద్రవ్యవ్యా పూజ్యపాదమభాషితే॥ ఇతి

గ్రామ్యతాపరిహారేణైత్యుక్త్యా "వ స్తివి - చే స్తివి - ఆడన్ - ఈడన్" ఇత్యాది
 గ్రామ్యరూపపరిహారేణ. "వచ్చితివి - చేసితివి - ఆడడన్ - ఈడడన్" ఇత్యాద్యా
 కారేణ శబ్దకల్పనాఽవశ్యం భావః ప్రతిపాద్యతే.

వి:- చను మున్నగుక్రియలలో నేత్వమాత్రవిధానముచే 'చను +
 ఎన్' క్త్వాభూతయోః క్రియాస్తస్యేత్ - 'చను + ఇ + ఎన్ - లఘుయకా
 రము - 'చనియెన్' అని యిట్లు రూపసిద్ధి కలుగుచుండఁగా భూతార్థమున
 యకారమును విధించుట నిరర్థకమని తెలియుచున్నది. ఉత్వమునకే
 యత్వము వచ్చునని వ్యాఖ్యానించుటవలన 'రాదు - పోదు' అనువాని
 కత్వము లేదు. 'నేర్చెన్ - నేచెన్' మున్నగుచోట్ల రూపభేద మున్నను
 సర్థభేదముమాత్ర మగపడిదు. 'కంటిన్, ఉంటిన్, కంటివి, ఉంటివి'
 మున్నగువానియందుఁ బ్రత్యయమున కాదేశము. "ఉత్తమమధ్యమ

ప్రథమపురుషములయందును నేకపచన, బహువచనములందును, భూత
తద్ధర్మ ప్రేరణాన్విత విశేషములందును ‘సు-పు’ మొదలగు వర్ణ విశేషా-
గమములు నగును” అని “వచనే పురుషే చార్థే లోపా వర్ణాగమో-
మతః” అనుచాని కర్థము, ఏకత్వాదివచనమునందుఁ బ్రథమాదిపురుష-
ములందును, ప్రేరణాత్మనేపదాద్ధర్మవిశేషములయందును, వర్ణలోప,
వర్ణాగమ, వర్ణాదేశాదులు గల్గును. అట్టివర్ణలోపాగమాదేశాదు-
లసంఖ్యాకము లగుటచే చానిని వివరింప శక్యము కాదు. మహాకవిప్ర-
యోగములంబట్టియే వానిని దెలియవలె” నని “భాషేయ మమితా”
ఇత్యాదివచనమున కర్థము. “గ్రామ్యత్వము లేకుండ శబ్దకల్పనచేయుట
సహృదయసమ్మత” మని “గ్రామ్యతాపరిహారేణ హితా స్యా చ్చబ్ద-
కల్పనా” అనుచానికర్థము. సంస్కృతవాక్యప్రయోగములలో వ్యాకర-
ణమే బలవత్తరమని చెప్పఁబడుచున్నది. ఆవ్యాకరణముచే నిష్పన్నము
కానిశబ్దవిషయమునఁ గవిప్రయోగాశ్రయణము సమ్మత మగుచున్నది.
సంస్కృతవ్యాకరణవిరుద్ధము కానపుడే కవిప్రయోగమునకుఁ బ్రామా-
ణ్యము—” అని “శాస్త్రప్రయోగవచసోశ్చాస్త్రం బలవదుచ్యతే” అను-
చాని కర్థము. దీనికి మఱియొకరీతిని గవిశిరోభూషణము వ్యాఖ్య వ్రాసి
నది. అది సరి కాదు. “ప్రయోగమూలం వ్యాకరణమ్” అనునియ-
మము తెలుగువ్యాకరణములకుఁ గలదు. కాని శాస్త్రప్రయోగవచ-
స్సులలో శాస్త్రమునకే ప్రాబల్యము గలదని వ్యాఖ్యచేయఁబడినది.
సామాన్యవిశేషశాస్త్రపరముగా దీనికి వ్యాఖ్యచేయరాదని తెలియ-
వలెను.

270 సూ. 3 :- ఆద్యప్రకృతేరపి ప్రయోగానుసారిత్వమేవ. తత్కర్తం ధన-
జ్ఞాయాచారైః.

“వక్తా వాచస్పతి ర్యత్ర శ్రోతా శక్ర స్తథాఽపి తా।
శబ్దసారాయణస్యాస్తం న గతా తత్ర శివయన్ ॥

తాపి కింది త్కైత్తిని త్కైత్తితో భూషణము దితమ్!

భూషణము త్కైత్తిని మార్చిని త్కైత్తితో నిమ్?

ప్రమాణ మకలక్కన్య పూజ్యపాదన్య లక్షణమ్.” ఇతి.

అనుసించాడికాల్చిత్రపి “విశేషం శు జ్ఞేయం శిష్టప్రయోగతః” ఇత్యుక్తమ్.
భూషణాద్విష్టపి “లిజ్జ మశిష్టం లోకాశ్రయత్వా లిజ్జస్య” ఇత్యాదినా ప్రయో
గానుసారిత్వం బహుధా ప్రతిపాదితమితి సర్వ మతీవ శుభమ్.

వి :- “ప్రయోగశరణా వై యాకరణాః” అనుసూక్తి సంస్కృత
భాష కనుపర్తింపదని కొంద అనుచున్నారు. అది కాదని ధనంజయ
చార్యులవా రిట్లు నుడువుచున్నారు. “బృహస్పతి వక్తగను, దేవేం
ద్రుడు శ్రోతగను శబ్దపారాయణ ముపక్రమింపఁబడినది. అయినను
దత్తపారాయణము తుదముట్టలేదు. మాయట్టివా రట్టివనిని జేయఁ
గలరా? అయినను గొందఱకుఁ దెలియుటకై కొంచెముగ సూచింపఁబడి
నది. విషయము తెలిసినవార లెంతబోధించినను నది సూచనామా
త్రమే యగును. లోకమునందుఁ ద్రోవ నెఱింగినవారు మఱియొకనికి
‘ఇట్లు పొ’మని బోధింతురేగాని యటకుఁ (లక్ష్యముకడకు) గూడఁ గొని
పోకుదా! కావున భాషావిషయమునందుఁ గలంకరహితు లగుపూజ్య
పాదులలక్షణమే ప్రమాణ మగుచున్నది” అని ‘వక్తా వాచస్పతిః’
ఇత్యాదిశ్లోకమున కర్థము. లింగవచనవిభక్త్యాదులను వ్యాకరణము,
నిఘంటువు మున్నగువానింబట్టి తెలియవలెనని పెద్దలయోశయము.

ఓం త త్సత్

- శ్లో॥ మాంసేవ వసతా దస్తర్వాణీమాంసనుమాననే!
సేయం కవిశిరోభూషా దూషణారేః ప్రసాదతః.
- శ్లో॥ తుష్టో భవే ద్రముపతి ర్మయి సత్కృపావా
నేతస్మదీయవచనై రపి దుష్టభావైః।
హృష్టో భవేద్ధి సుతలాలసలాలసావాన్
లోకే పితా నిజశిరో ర్వచనై రసాత్మైః. 2
- శ్లో॥ మత్స్యాణబన్ధా కరుణైః సిన్ధా శ్రీరామచంద్రే ఘృషితాంబుచంద్రే।
లగ్నా కృతి స్సేయ మశేషకాలం లోకే చరన్తం లభితాం ప్రతిష్ఠామ్. 3
- శ్లో॥ శ్రీరామాయ సమస్తదైవతకీర్తనార్తాయ తే మజ్జశం,
ఘోరాఘాపులిదాపటిస్తమధురాఖ్యానాయ తే మజ్జశమ్।
పారాతీతసమస్తసద్గుణకాధారాయ తే మజ్జశం,
వీరా యాద్భుతచంద్రశేఖరధనుస్సారాయ తే మజ్జశమ్. 4
- శ్లో॥ దుష్టేన్ద్రాగ్రిసమూహానీరదమహావాతాయ తే మజ్జశం,
పుష్టరాత్యుజనమహృత్కమలసన్నితాయ తే మజ్జశమ్।
ఇష్టార్థప్రదచాతురీయతకృపాసీతాయ తే మజ్జశం,
శిష్టసుగ్రహకామ్యయా రముకులే జాతాయ తే మజ్జశమ్. 5
- ఉ॥ మంగళ మంగళాతిరిపుమంజులమానసమధ్యవర్తికన్
మంగళ మబ్జప్రముఖమానితదైవతచక్రవర్తికన్
మంగళ మానతార్తికృదమంగళభంగదసారకీర్తికన్
మంగళ మాదిమూర్తికి ఘనప్రభుమూర్తికి రామమూర్తికన్. 6
- సీ॥ ఏక క్తిచే నట్టి దిట్టిది యనరాని తేజంబు రూపమై తేజరిల్లె,
నేమాయలానిచే నిది యస త్రయ్యును సద్వీతి దృష్టిగోచరతఁ గాంచె,
నేక క్తిచే జగం బిది పరిణామమై నిగమాంతముల కెల్ల నెఱపనయ్యె,
నేక క్తిమంతుచే నిజ్జగం బంతయుఁ దలఁప వివర్తమై తెలియనయ్యె,
- గీ॥ నట్టిదంపతు లగనుతావరహృదంబు
జాతిభావితు లీమత్ప్రదీప్తశక్తిః,
సాత్త్వికగుణంబు గాఢును నదికగుణం
నెంతయుఁ బ్రసిద్ధ మవనిఁ గావించు రెప్పు.

సీ॥ పంటతామరకంటిదంటకూఁతురిమోపిపంటితీయనితేనెజాంటితేటి,
 భూదరాపత్యంపుఋణ్యంపుహృదయంపుఁజూరుకాసారంపుసనహంస,
 బుడుతచందురుమామపువ్వుదాల్చుకెరింబునొడఁచునిమదిలోనిచెడఁగుమాటు,
 ప్రాచీనకాస్త్రంపుబహుళోక్తిమర్మంపుచుహింసపుఁబలుంపెపుసూకుబాఁడు,

గీ॥ గాలివిడచిపాలింటిగనవతమవు,
 తేవలంగులకొరచూలివేల్పుణ్ణి,
 నిడుదకుఱుచర్మములురెండునుడువువాఁడు,
 పురుషుఁడొక్కండుచుక్కతిఁబొదిలఁజేయు.

8

చ॥ అగతిఁ యగిశిహృదయంబుజహంస అటాడచిన్మయూల్
 జగదవనక్రియాదిఁబిచ్చక్షణమానుషజేషుఁడరుల్
 నిగమశ్శివాచోనిచయనిశ్చితప్రభులైనవంపగుల్
 మిగిలినకూర్మచుక్కతిరమింతురుగాతిమతిప్రసిద్ధిగన్.

9

గీ॥ కవిశిరోభూషణంబన్నఁగడుభయమున
 జమ్మగులుగొండులీగుటచిత్రిమేమి?
 కవిశిరోభూషణంబన్నఁగడుభయమున
 జమ్మగులుగొండులీగుటనిద్ధమరయ.

10

సీ॥ కర్మశతర్కవాక్తర్కనానంతివిశదమేధావిధావిలసంబు,
 ఫణిరాజపక్కికాప్రముఖశబ్దగ్రంథసారసర్వస్వవిజ్ఞానపటిమ,
 ఉభయమీమాంసార్థవిభవానుసంధానబంధురమేధాధురంధరశయ్య,
 వల్మీకసంభవవ్యాకృత్యలంకరియాశోకాదిపరిచితకాశలంబు,

గీ॥ సరసకవితామహామూర్తిసరసమన
 చతురిమయుఁగల్గిపండితజనులకలమి,
 నెలవుకొనఁజేయుజగతిలోఅలితనూక్తి
 భూషణంబైనకవిశిరోభూషణంబు.

11

చ॥ పోషించి మధవార్జును
 నీమి ననున్ సంస్కృతాదినిర్మలభాషా
 భాషి నొనర్చితిలింగజ
 భాషాసామ్రాజ్యపట్టభద్రునితేనెన్.

12

ఉ॥ ఆదిమభాష నన్ను మదమందఁజేసి, మదీయమైత్రిపం
సాదనఁజేసి మత్స్యఁగఁ బాత్రతఁ దాసి, జనుల్ మెలంగఁగా
రాదె త్రిలింగ భాషుభ రాఁ మదీయదయానిర్మలా
సాదనదిక్షు లందఱు విచారణ నన్యులు లేరు గా కిలన్. 13

చ॥ ఆసుటిలక్ష్మి నిర్మలత నందఱుఁ డాటకపండితుండు నే
లొకఁ డగుకల్పకానిఁ డెవఁ డను మిన్ను నేఁడు నేయఁగాఁ
బ్రకటము సామానము కవిరాజులకెల్ల నెట్లు లన్నఁ దా
విఘ్నే మూలమై యుండు విశ్రుతిపతి సమాఖ్యఁ గాంచఁడే. 14

ఉ॥ గాదిని నన్నభట్టన వికారపుఁజే రిది కూడ దంచు లాఁ
వాదరిణింబు మానఁ మహామహాలార! గుణగ్రహైకద
త్తాదయూరి! యాదరి సహాయులు న మ గ నంగోమండు న
మృదవిధానసాగిని మహార్పణు మద్రచితప్రఫుక్కిన్. 15

ఉ॥ నే రిని తేను భాగానే నవీతిఁబ్రకవిత్విపంపదా
భారతపట్టాలె నఁ గవికల్పజాలెన వినుండు పాండితీ
పారగులార! యాపరమబంధువులార! తదీయశబ్దపం
భాగముపాదముం దెలియఁ బొల్పద నేననుఁడీ జగంబునన్. 16

ఉ॥ గట్టిగ నటినవసన్నయ
భట్టాచార్యాభిధానపటుబిరుగాంకిం
బట్టిట్టనక వహించిన
దిట్టను, ననుఁ బోలఁగలనుధీమణు లేరీ? 17

చ॥ దాక్షిణ్య త్రైఫణీశమఖ్యకృతులం దప్పంచు నొక్కొక్కచో
నాక్షిపింపఁగఁజూఁజువోలెను మీ కప్పకృత్తిం జూడఁగా
నాక్షిపంబులు పుట్టజేరె నె సుధీహర్షక్షులారా! వినుం
దాక్షిపంబులు దన్ని గాకృతయొ పూయించన్మనఁపగతుల్. 18

ఉ॥ తప్పనిచోటఁ ది ప్పనుచుఁ దప్పనియీరిన మూనఁబోకుఁడీ
తప్పినఁ దప్ప గల్గెనిని తప్పనివర్కృత మీర దిద్దఁడీ
యొ ప్ప దొకింత గల్గ మది నుబ్బుండు పండితులార! మీకు నేఁ
దప్పనిశిష్యుఁడన్; గురులఁ దప్పనె శిష్యునకీర్తి కీర్తియన్. 19

—: గద్య :—

ఇతి శ్రీమత్సీతారామచంద్రచరణారవిష్టమిళిన్దాన్తఃకరణేన, శ్రీమతో
 లూరి మాధవయజ్ఞవల్క్యతాఖండల సముజ్జ్వలశృపారస సముక్తిత
 కటాక్షాసాదితివాణ్ణీత్యాభరణేన, ప్రథజ్ఞానవంశముక్తా
 మణినా, నిరస్తరారాధితసభ్యోవస్మణినా, అభి
 నవసన్నయభటాచార్యేణాహోబలపత్యా
 చార్యేణ విరచితాయా మాధ్రశబ్ద
 చిన్తామణివ్యాఖ్యానాయాం కవిశిరో
 భూషణాఖ్యానాయాం పఞ్చమః

క్రియాపరిచ్ఛేదః.

సమూహోఽయం గ్రంథః.

ఇది నన్నయభట్టాచార్యులు సంస్కరించిన లిపి.
(దీనిమూలము సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము గూ. 44-1. చూచునది.)

[illegible][illegible]

ఇది నన్నయభట్టాచార్యులది కథర్వాచార్యుల వివరణము
(దీనివూలము సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము చూ. 44-లి మాచునది.)

ఈ కవిశిరోమూన ఇవిచ్చుతింపబడుచున్నది ద్రవ్యసాహాయ్యము

కావించిన యుద్ధారుఁ గాముములు

1. శ్రీమన్, శ్రీనివాసుల వేంకటాచార్యులు, శ్రీ శ్రీనివాస	1000
2. ఆంధ్రసాహిత్య అకాడమీ, హైదరాబాదు	1000
3. శ్రీ యం. వేంకటేశ్వర, గుంటూరుమండలాధికారి (1970-72)	500
4. Dr. M.C. సత్యనారాయణవిగ్రహస్థంప, విజయనగరము	500
5. శ్రీ చన్నావజ్జల విశ్వనాథము, M.A. (C.V.N. రిస్, క్రైస్టిపాళ, రవి కళాశాల) గుంటూరు	216
6. శ్రీ మాతానిరంజనానందగిరి, గౌరమీపగర్, కొవ్వూరు	116
7. శ్రీమతి P. వసంతాదేవి, M.A., పిన్సిపాలు, కళాభావితనము, గుంటూరు	116
8. శ్రీ B. శ్రీమన్నారాయణ, M.A., చింతలపూడి, పశ్చిమగోదావరి	116
9. శ్రీమాన్ కోగంటి సీతారామచార్యులు, డా. కే.వి.కే. సంస్కృత [కళాశాల, గుంటూరు]	116
10. శ్రీ అన్నారి కోదండరామశర్మ, గుంటూరు	50
11. శ్రీ ఆకళ్ళ సూర్యనారాయణమూర్తి, విజయనగరము	45
12. శ్రీ భారతుల సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రి, డా. కే.వి.కే. సంస్కృత కళాశాల, [గుంటూరు]	45
13. శ్రీ అన్నదానం చిదంబరశాస్త్రి,	40
14. శ్రీ ఆకళ్ళ గోపాలకృష్ణమూర్తి, విజయనగరము	30
15. శ్రీ కనకదండి రామబ్రహ్మము,	25
16. శ్రీ రాచకొండ అప్పలనరసింహమూర్తి, విశాఖపట్టణము	25
17. శ్రీ కంచర్ల రామచంద్రగౌతు, విశాఖపట్టణము	25
18. శ్రీ మాకన వెంకటఅప్పలనరసింహపాత్రుడు, విశాఖపట్టణము	25
19. V.T. కాలేజీ, విశాఖపట్టణము	25
20. శ్రీమాన్ M. కృపాచార్యులు, కారదాని కేతనము, గుంటూరు	25
21. శ్రీ కాళావజ్జల కోటయ్యశాస్త్రి, డా. కే.వి.కే. సంస్కృత కళాశాల, గుంటూరు	25
22. శ్రీమతి M. సావిత్రిదేవి, కారదాని కేతనము, గుంటూరు	25
23. శ్రీమతి వి. దుర్గాభవానీదేవి, ,,	25
24. శ్రీమతి T. S. కమలమ్మ, ,,	25
25. శ్రీమతి సూరి సీతామహాలక్ష్మమ్మ, గుంటూరు	25

అథర్వణాచార్యకారికానూచి

అంశము	సూత్రసంఖ్య	వివరము	కారికారణాంత్యనూచి	అంశము
(1)	(2)		(3)	(4)
సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదము				
10	3	అథ తేన పశ్యతే ప్రాకృతే సన్మూలవత్త్వే	బుధః సత్యమః సహామహే	85 87
11	3	ఆద్యా మహార్వా	పాణినః	98
	6	వర్ణ లోపాగమా	కవిసమ్మతేః	100
18	2	అ ఖండః తృతీయే	కదాపిచ పరేతు సః	123
	4	సంయుక్తే	సరేఫయోః	125
19	4	అమర్శశతే క్రియాశ్చే	సద్యః గోచరః	130 131
20	2	యస్య సన్యోక్ దుద్యాది	భవేత్ సదా	137
		ఇయాస్తాః అచోఽచి	అంతరాపి వా ప్రయోగతః	
	3	వికృత్యాది	శ్రీకవిసమ్మతేః	138
	5	భావిక్రియాను డోలాభూషో	ప్రయోగతః మధ్యయః	141
	7	ఆద్యవర్ణాను	కదాపిచ	142
21	2	ప్రాజాత్రాస్యః	భవే న్నణః	148
22		కశ్చ ద్యదతి అనయోః	కశ్చన కథ్యతే	150 151
37	2	తృతీయోచ్చ	స యజ్యతే	162
39	2	సంకీర్ణ త్వం	మంజాలం భవేత్	164
39	3	వివాహకరణం	కచ్చి ద్యదేత్	165

(1)	(2)	(3)	(4)
42		గ్రామ్యం	ముఖా హితా
43	3	సర్వ శబ్దాః	మారే కృతే
		కాత్మోద్రయోగ	హితమ్
	4	వర్ణ లోపాగమః	మతిః
44	2	పంచవర్ణాదయః	నిపయ స్మృతాః
		పూర్వేందు	సన్నిధిః

సంధిపరిచ్ఛేదము

45	2	సంధిస్తు	న భవే దతిః	188
		న స్యా ద్వాక్యే	గోవృత్	
46	1	భవన్తి	సాధవః	191
	2	కుత్రచిత్	భవత్	192
47		అచాం సంహ	అభిధీయశే	194
48	1	ప్రథమే	న భవేద్విదా	196
49	1	మాసార్థాత్	పరిమాణశే	198
53		ఆద్యస్త	నియతిం భవేత్	203
60	2	ఆద్యస్త	వివిసమ్మతేః	212
	3	కుత్రచిత్	భవత్	213
63	1	ఆప్త్యగస్య	కృచి దివ్యతే	220
	2	శబ్దానాం	మకారయోః	221
63	3	పదే తు	మరిసమ్మతేః	222
64	2	నమశ్శబ్ద	అవీప్యతే	224
68	2	పయమానా	శృక్లోరహుషణః	231
	3	కేచి దాద్యస్య	సర్వత్ర కేచన	232
		సర్వోపదదాః	మతే మారః	
70		స్వత్వం	న ప్రయోగతిః	236
71		ద్రుతిస్య	శబ్దవిన్మతే	239
		అద్యే	నిమిత్తతామ్	240
		పద్యభేదావ	మాన ముచ్యతే	
		పద్యావసానే	సాధుతామ్	
		శ్లేషే సఖండ	శ్చిప్తతా మతా	
75	2	సరశే పయమే	శరణం శరః	254

(1)	(2)	(3)	(4)
78	సంబంధే క్వచిత్	విలక్షణః	259
79	సామానాధికరిణ్యే	అత్ర సర్వదా	262
80	అన్యత్రాపి	సుకవిసమ్మతేః	263
81	అన్యాయః	విసమ్మతేః	264
83	విభాషయా	తత్ర సర్వచః	266
	బహవో	అన్యథా	
84	వివా ద్విరేయం	ప్రయోగతః	268
85	వాక్యాససాస	అత్రహి	271
	పద్యభేదావ	విధ్యతే	272

అజంతపరిచ్ఛేదము

95		వికృతావత్ర	తచ్ఛృతిః	281
		అన్యత్రాపి	ప్రయోగతః	282
99	3	వివక్షాతః	భవేత్	288
	5	క్వచి దర్శవిశేషేతు	శబ్దః	290
	7	చంద్రశార్దూల	దుచిర్యది	292
	10	లింగభేదో	ఉచ్యతే	294
	11	శ్రేష్ఠతాయాం	సమ్మతః	296
	12	భవే దమహతః	బహుతా మతా	
		క్వచిత్ స్వస్య	మానసే	
100		సంహారణే వా	దూరాదికేభిః	300
		స్వాన్మధ్యమ	ఆగమమ్	
103		మహతోమస్తు	పదా భవేత్	303
104		శేచిత్తు	అభిధాయకాః	305
105	2	శస స్వాన్	ఉచ్యతే	307
107		సంధి ర్నిత్యం	గతస్య చ	309
111		సర్వేషాం	సమ్మతేః	311
114	3	సాశ్రయా	గతసప్తమి	314
		జే ర్ని స్వాన్	నాన్యతో విధిః	315
115	3	శబ్దా యే చ	పదసగ్రహే	317
120	1	భావాదిజన్య	పర్తమానార్థతాంగతా	322
120	3	శబ్దేభ్యః	గుహర్థవేత్	323
121		మూర్ఖవాదిక	తత్పరమ్	325

(1)	(2)	(3)	(4)
122	4	కృచిత్	అన్యథాస్థితిః
	4	కృత్తృభృక్షౌచి	తే2బ్రువన్
127	2	ఉపస్థితశ్చ	సంయతౌ
129	2	ఉతామత్ర	మూలతః
131	2	నిష్పత్స్య	హిగో భవత్
	3	మార్త్యుర్మ	అత్ర కారణమ్
	4	మనవత్పూర్వ	ప్రయుజ్యతే
	7	భవేద్దగ్ధాద	సమ్రాట్
132	8	నోవాన్వత్ప్రిం	సంగతేః
134	5	యాదన్వ	సాస్థితిః
	12	వైకవ్యే	వాక్యచిత్
137	2	విధాతా	నడుచి స్థితిః
139	3	విశేషణానాం	విహారచ్యుతే
	5	హితః	వికారవాచకః
		కేచిత్తు	సప్రతః
	7	భవేత్తదాద	కృచిత్
	8	ఏకత్యేచ	అత్ర ఇత్
	9	అద్విశ్యజ్చ	కేచిత్
	10	ద్యస్తాత్తదాది	సమ్భాదనాదికే
140	2	యోధానురాది	ఉభయధా భవత్
	3	విశేష్యమాత్రే	భేదకే
142		విభాషయా	నిఖలం భవత్
143	1	వ్యవధానం	ప్రకాశకమ్
	2	క్రీయాయాస్తు	హృదయక్రమః
145		అప్రాణి	సంవచనాం పచః
149	2	అత్యక్త్యామపి	ప్రొప్పస్యమాః
150		సాధ్యద్యక్తతమ	భవ్యపే
151	2	సృష్టిపరిస్తు	ఇహేవ్యతే
153		ఆనదః	కేచిత్తే
154		అద్యగస్య	సద్యతే
155	2	కేచిత్	సార్థబిస్తుకః
156	2	కేచిత్	కృచిత్

(1)	(2)	(3)	(4)
159	1 నిత్యం లుతా	డుక్రామ్	386
	2 కాఁడుగ్గాడుః	క్వచిద్వర్గాఁ మోమతః	387
	14 కేషాఞ్చిత్	రుతా స్మృతా	392
	15 వునర్ణకః	క్వచిత్తువా	
	16 కథితార్థాత్	సః క్వచిత్	
	17 బహుత్వం	క్వచిత్	393
161	దలటా యదితాం	ఏకయాపతా	396
162	2 కుశ్రచిత్	ప్రయోగతః	397
164	సమాప్తార్థకాః	శ్రుతాః	399
165	2 ఉదంతికాంతాః	ప్రకారయక్	402
166	5 విభక్తాచ	ప్రయోగతః	405
168	4 కుశ్రచిత్	పర్యప్రతిజ్ఞతా	409
	7 క్వచిదాద్యవ్య	వాచ్యతా	410
	10 ఇయాంతాః	ఏదంతతాపిచ	411
172	2 కేచిత్తు	సాధవః	413
	3 కుశ్రచిత్	ప్రూప్యదీర్ఘయోః	
	4 కాన్తిశబ్దాది	భూతివర్తతే	
	7 దుమకతా	సమ్మతః	415
	8 క్వచిత్	ప్రయజ్యతే	
	9 ఏకత్వే	ప్రద్యశ్యతే	
	10 అనాద్యస్యాపి	ద్విపర్ణకాః	416
	11 నివర్ణకః	గుణవాచకాత్	
	12 శబ్దానాం	విధీయతే	417
	13 ఆర్థభేదే	అన్యత్ర తద్రూపిః	
	14 విశేషేణ సమాసోపి	మమ	420
	17 ద్రుతోపజీవిః	ఇతి కేచన	421
	18 ఏవావ్యయ	క్వచిదకతా	422
	19 అద్రుతానాం	మతాః	424
	20 లోకోక్తీనాం	ప్రతిరోజ్ఞానమ్	425
	21 పరమాండాద్భి	ప్రకారతా	426
	22 క్వచిత్	వ్యవస్థితః	427
	23 దీర్ఘస్య	సమ్మతః	

(1)	(2)	(3)	(4)
172	23	ద్వంద్వేతు	మ నాపించ
	24	ఏకాదశాది	కుల్రచిత 428
	30	క్వచిద్వింశతిః	క్వచిత్స్మృతిః 433
	31	ప్రకృత్యక్తప్రకారణ	సమ్మదయే హిరిమ్ 435
	32	క్వచిత్కులశ	పల్లాగమశ్రుతిః
	33	అజన్యజన్యభేదః	విచిత్రతా 438
	34	ప్రతిక్రియం	మే నుచి 440
	35	అనింద్యతాయాం	సమ్మతిః
	36	అవాంతి	సుచరిత్రా 441
	37	సంగతిః వితాయా	విధియతే
	37	గీతే శాఖాది	బుధాః 441
	38	ద్వ్యక్షరా	త్రేవ్యగోచరా 442

హలంతపరిచ్ఛేదము

180		స్వార్థప్రధానా	చతశ్ 453
182		పుంబ్రహ్మణః	సంస్థితిః 456
	4	భవగ్గీర్ముఖ	సిద్ధాంతపద్ధతిః 457
	6	అజ్ఞలోకారాదు	క్వచిద్భవత్ 459
	9	క్వచిన్నామ	హితో భవత్ 462
	12	యథాప్రకృతి	సుధీహిరిమ్ 465
192		సుర్ముయా సుజసాః	సుమూ 475
195		క్వచిద్భవత్	సంశ్రుతిః 479
196		ఉమ్మరెఫాన్	ద్విత్విసగతిః 480
205	1	క్వచిన్నవరే	లోపవాన్ 492
	4	భూతార్థ	విశేషణమ్
	8	భవేద్భిరుద	విగోధకృత్ 498
	9	సమాసయోక్	విభక్తిః 503
208		ఇతోస్మత్	వా క్వచిత్ 506
211		ఉభయార్థ	మువర్తకః 509
	2	ప్రథమశ్చోత్తమ	తత్ర కల్పయతే 510
214		క్వచిత్కేత్వం	తద్విశేష్యతాయా స్థితా 519
215	1	ద్విగోః	క్వచిద్భవత్ 521

(1)	(2)	(3)	(4)
215	8	ఉపమానాను	కృచిద్దితా 531
	11	స్వామత్తరస్య	తత్ర కారణమ్ 535
	12	ఉత్పత్తిమ్	మతుబద్ధకమ్
		పూర్వత్వ	ప్రయోగతః 536
216		కృచిద్ నిమ	ఇవ్యతే 538
219	2	స్వార్థప్రధాన	చేతనే 543
	3	వివా లవర్ణం	లః 545
		నిర్ధారణాదా	వ్యవధానతః
	4	మత్రచిత్	భవేత్ 546
220		ఆంధ్రం	కర్మధారయే 547
221	1	సంస్కృతాంధ్ర	నిశ్శుతిః కృచిత్ 549
	2	శబ్దా యే చ	బుధైః 550

క్రియాపరిచ్ఛేదము

236	7	స్వాత్సంవృతే	జ్ఞానదక్షిణైః 570
	10	యథాప్రసిద్ధి	క్రియాః 572
		పుగాదిక	కృచిన్మతః
238	2	ఇత్యాత్	నాన్తకాత్పరే 583
241		దుదీతర్య	గతా 587
243	2	యద్యస్య	స విద్యతే 591
257	4	ప్రార్థనార్థే	కదాపిచ 600
	5	కృచిద్వ్యవర్తకే	జగుః 601
	7	భూతే తయోః	బభాషిరే 603
		వ్యతిరేకే	ముపుపరస్తు సః
	8	తద్వర్తప్రథమే	తద్వద్భవేత్సదా 604
		భావిక్రియాను	ప్రయోగతః
258		సప్రపాద్యవ్యయ	ప్రయోజకః 605
261	2	అకర్మణ	కల్పనా మతా 609
	4	వర్ణలంపాగమా	తద్భవే పదే 611
		తత్రోభయోః	కేచన
262		జిజ్ఞాస	అనిశ్యరాః 612
		కేచిత్తు	అశ్శుతాగమాత్

(1)	(2)	(3)	(4)
264	ఉక్తిస్య	దార్శన్యప్రదేశ	614
267	ప్రాప్తిసార్థే	చిత్తీకృతే	617
268	1 టవర్తకం	పట్టి ముచా	621
	2 భవేత్కా	మిర్కపత్	624
	తుమున్నర్క	స్వచిద్రూపే	
	స్వచిద్రూపాద్యుపే	విభాషితే	
269	1 త్రితీయతీయా	నమ్మతే శా	625
	2 భూగమితీయతా	శబ్దేషు ర్మితచితే	627
	స్వచిదర్క	నవర్కతా	628
	3 రియంగం	తిథ్యా శే	632
	అన్విత్రాపి	తిథ్యా శే	633
	4 క్రియాః ప్రసిద్ధా	నా రువర్కపి	634
	స్వచిద్రూప	శబ్దపల్లవే	
	5 కేచిచ్చల్ల	ద్రుతస్వితా	635
	6 ప్రసిద్ధా స్యాత్	నావర్కత్	637
270	2 వచనే పురుషే	పూజ్యపాదసుభాషితే	640
	3 వక్తా వాచస్పతిః	పూజ్యపాదస్య లక్షణమ్	642

